

БАЛЪЗАК

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

de Balzac

HONORÉ DE BALZAC

Œuvres en dix volumes
Tome 4

LA COMÉDIE HUMAINE

ÉTUDES DE MŒURS
SCÈNES DE LA VIE DE PROVINCE

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

Твори в десяти томах
Том 4

ЛЮДСЬКА КОМЕДІЯ

ЕТЮДИ ПРО ЗВИЧАЇ
СЦЕНИ ПРОВІНЦІЙНОГО ЖИТТЯ

Переклад
з французької

Київ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1990

До четвертого тому ввійшли «Сцени провінційного життя»: «Турський священник», «Ежені Гранде», «Втрачені ілюзії».

В четвертый том вошли «Сцены провинциальной жизни»: «Турский священник», «Эжени Гранде», «Утраченные иллюзии».

Редакційна колегія:

Д. В. ЗАТОНСЬКИЙ (голова), Ю. Я. ЛІСНЯК,
Д. С. НАЛИВАЙКО, Д. Х. ПАЛАМАРЧУК.

Коментарі

Ю. І. ДАНИЛІНА та Д. С. НАЛИВАЙКА

Редактори

В. П. ГРАБОВСЬКИЙ, М. В. ТУПАЙЛО

Б $\frac{4703010100-242}{M205(04)-90}$ передплатне

ISBN 5-308-00787-X (т. 4)

ISBN 5-308-00450-1

© Турський священник. Український переклад. А. О. Перепада, 1990
© Турський священник. Коментарі. Д. С. Наливайко, 1990
© Ежені Гранде. Коментарі. Видавництво «Дніпро», 1981
© Втрачені ілюзії. Український переклад. Коментарі. Видавництво «Дніпро», 1986

СЦЕНИ
ПРОВІНЦІЙНОГО
ЖИТТЯ

«СЦЕНИ ПРОВІНЦІЙНОГО ЖИТТЯ»

1834—1837

Передмова до першого видання

Розпрощаймося тепер із захопленнями юності, з її помилками, з дорогими їй серцю наївними сподіваннями. Чи не є «Життя жінки», остання сцена попереднього розділу, переходом до картин вагоміших, які, за авторовим задумом, мають виражати людське життя в суворій подобі, надаваній йому грою матеріальних інтересів? Тут істина змусить автора показати, як найсамовідданіше кохання крижаніє під впливом холодного й тверезого розуму. Те, що в «Сценах приватного життя» виступало як чисте й шляхетне почуття, перетворюється на похмуру й згубну пристрасть. Помилка обернеться на злочин. Жінка, завжди юна душею, тут залишиться ще величною дитиною, що ж до чоловіка, то корисні розрахунки заповнять усе його життя.

Провінція — найпідхожіше місце для зображення подій, що студять серце і остаточно занапащають характер. «Сцени приватного життя» не потребували обрамлення: хіба юність не скрізь однакова? Але тут, вставлені в особливий світ, картини, безперечно, виграють. До того ж твір у цілому стане досконалішим завдяки протиставленню життя провінційного і життя паризького. Париж має правити за рамку для існування, близького до вигасання. В великому місті життя ніколи не буває юним, хіба що випадково столиця думки має ту особливу гідність, що в ній зустрічається завершений тип крайньої людської зіпсутості. Остання «Сцена провінційного життя» («Втрачені ілюзії») — це ланка, що з'єднає дві пори життя; вона показує одне з багатьох явищ, завдяки яким провінція і столиця безперервно змикаються.

Грудень, 1833 р.

ТУРСЬКИЙ СВЯЩЕНИК

ДАВІДОВІ СКУЛЬПТОРУ

Довговічність твору, на якому я різьблю ваше ймення, двічі в наш вік прославлене, вельми примарна; а моє ви карбуєте на бронзі, що переживає народи, хай ім'я навіть вибите звичайнісіньким чеканом монетника. Але хіба не спантеличатся нумізмати, знайшовши колись на паризьких попелищах зображення всіх цих голів, що їх у вашій робітні вінчано й увічнено, і гадаючи, що виявлено сліди відумерлих династій За вами — ця божественна перевага, за мною — вдячність.

О. де Бальзак

Ранньої осені 1826 року абат Біротто, головний герой цієї повісті, повертався з гостини, де він провів вечір, аж це його захопив дощ. Прудко, наскільки може гладун, він перебіг безлюдну, так звану *Монастирську* площу, позаду собору Сен-Гат'єн, що в місті Турі.

Абат Біротто, низенький чоловічок років шістдесяти, апоплексичної статури, уже зазнав кількох нападів подагри. Ось чому, з усіх дрібних житейських прикрасів, добряга священик найбільше боявся замочити свої черевики з широкими срібними пряжками і вскочити в калюжу. Воно й не дивно, бо як він не тушкував свої ноги у фланелеві шкарпетки, — а духівники неабиякі дбайливіці, — до них завжди проникала вогкість; назавтра подагра незмінно нагадувала про себе. Однак цю зливу, що ринула на нього ще посеред Архієпископської площі, абат Біротто перечікував спокійно — адже бруківка Монастирської площі завжди суха, та й у домі пані де Лістомер він виграв у віст три ліври десять су. До того ж священик у ту хвилину думами витав у хмарах: ось уже дванадцять років він плекав одну мрію, щовечірню священницьку мрію, і ця мрія, здавалося, мала вже здійснитися. Коротко кажучи, осінньої сльоти він не відчував тому, що в мареннях його гріла каноникова мантія з хутряним підбоем. Завсідники пані де Лістомер запевняли його, що посаду каноника, вільну в архієпископському капітулі, дістане саме він, бо його кандидатура найкраща, а його права, дарма що довго не визнавалися,

тепер безперечно. От якби він продувся в карти чи дізнався, що на каноника ладять його суперника, абата Пуареля, тоді сердега відчув би, який холодний цебенить дощ. Можливо, він нарікав би на життя. Але він саме переживав одну з тих рідкісних хвилин, коли тебе пориває захват і ти забуваєш про все на світі. Він поспішав несамохіть, і задля правди, такої важливої для нашого опису звичаїв, слід підкреслити, що його не обходили ні дощ, ні подагра.

Колись на Монастирській площі, з боку Головної вулиці, соборові належало кілька будівель, обведених муром — у них проживали члени капітулу. Після відчуження церковного майна міська управа переробила прохід між кам'яницями на вулицю під назвою *Псалетт*, що сполучила Монастирську площу з Головною вулицею. Назва Псалетт ясно свідчить, що колись тут мешкали регент, півчі і всі його підлеглі. Лівий бік цієї вулиці зайнятий лише одним будинком; в загорожу прилеглого до нього садка вдаються пристінки Сен-Гатьєна, і важко визначити, що ж зведено раніше: собор чи ця давня оселя. Проте, розглядаючи лиштви й форми вікон, дверні склепіння й обрис цього житла, потемнілого від часу, археолог визначить, що воно завжди становило одну цілість з пишною спорудою, до якої прилягає. Шанувальник старовини, якби такий знайшовся в Турі, цьому французькому місті не бозна-яких культурних традицій, міг би навіть розпізнати при вході до вулички руїни аркади, що складала колись портал цих осель церковного причету і, мабуть, пасувала до образу всієї будівлі. Розташована на північ од Сен-Гатьєна, будівля завжди перебуває в затінку високого собору, що її він убрав своїм темним покровом, поорав зморшками, напоїв вогким холодом, заклечав мохом і бур'янами. Вона занурена в глибоку мовчанку, порушувану лише благовістом, церковними співами, приглушеними товщею мурів, і граєм галичі, що кублиться в дзвіницях. Усе це місце — така собі кам'яна пустеля, де може жити лише той, хто вже зовсім пустився берега або, навпаки, хто має незламну силу духу.

Дім, про який мова мовиться, завжди населяли священики, а належав він старій панні на ім'я мадмуазель Гамар. Батько мадмуазель Гамар придбав цю маєтність у держави під час Терору, але дочка двадцять років винаймала дім священикам, тому за Реставрації ніхто

не ремствував, що ця святениця володіла й далі конфіскованим майном. Очевидно, духівництво гадало, що вона збирається одписати свій дім капітулу, а миряни вважали, що він і так відповідає своєму призначенню.

Отож абат Біротто рушив до дому мадмуазель Гамар, де він мешкав уже два роки — а до того дванадцять років це житло було предметом його зазіхань, hoc erat in votis¹, як тепер — посада каноника. Стати пансіонером мадмуазель Гамар і стати каноником — до цього звелися дві головні цілі його життя. Можливо, до таких цілей і зводяться поривання священників: вважаючи життя ніби мандрівкою в вічність, вони не можуть бажати в цьому світі нічого, крім затишного притулку, доброго харчування, чистої одежі, черевиків із срібними пряжками, словом, того, чого треба для плоті, а на додачу ще й сану каноника, щоб удовольнити честолюбство, оскільки це почуття, кажуть вони, таке живуче, що піде з ними аж до Божого престолу — недарма-бо існують ангельські чини. Але зазіхання на квартиру, де нині абат Біротто мешкав, — гріх в очах мирян не бозна-який, — у нього стало справжньою пристрастю, сповненою суперечностей, сподівань, втішань і мук, як усі найзлочинніші пристрасті.

Розташування покоїв і розміри дому не дозволяли мадмуазель Гамар тримати більше двох постояльців. Отож, ще десь за дванадцять років до того, як оселився там Біротто, ця панна дбала, щоб у неї жили в добрі й здоров'ї пан абат Трубер і пан абат Шаплу. Абат Трубер був живий. Абат Шаплу помер, і його негайно заступив Біротто.

Блаженної пам'яті абат Шаплу, за життя каноник Сен-Гатьєна, щиро приятелював з абатом Біротто. Одвідуючи каноника, вікарій щоразу милувався на його оселю, умеблювання і книгозбірню. Поступово його замилювання переросло в бажання мати цю чудову обставу. Абат Біротто був безсилий побороти отой свій потяг, хоча страшенно катувався на саму думку, що вдовольнити це власницьке прагнення, таємне, але дедалі сильніше й сильніше, могла тільки смерть його найкращого друга.

Абат Шаплу та його приятель Біротто були небагаті. Обидва походили з селян і жили на скромну священницьку платню; їхні невеличкі заощадження пішли на те,

¹ Було його заповітним бажанням (латин.).

щоб якось перебитися у важкій час Революції. По тому як Наполеон відновив католицький культ, абата Шаплу було призначено каноником Сен-Гатьєна, а Біротто — соборним вікарієм. Отоді Шаплу й влаштувався в пансіон панни Гамар. Вперше переступивши поріг нового каноникового житла, Біротто зауважив лише, що воно дуже зручно розташоване. Його пристрасть до квартири приятеля зародилась, як зароджується любовна пристрасть у молодика. Він спершу тільки холодно милується жінкою, а згодом закохується на все життя.

Саме помешкання, до якого вели кам'яні сходи, було в крилі, обернутому на південь. Абат Трубер займав перший поверх, а мадмуазель Гамар — другий поверх головної частини, що виходила на вулицю. Коли Шаплу перебрався до мадмуазель Гамар, стіни його житла були голі, стеля закурена. Лиштки кам'яного каміна були тесані неокочирно, нефарбовані. Каноник, людина вбога, розмістив тут ліжко, стіл, кілька стільців і книжкову шафу — оце і вся обстава. Оселя скидалася на красуню в лахах. Та ось через два-три роки одна стара дама відписала абатові Шаплу дві тисячі франків, і він купив на ці гроші дубову шафу на книжки, походила вона з поруйнованого й сплюндрованого Чорною ватагою замку й була різьблена прегарними фігурками, здатними захопити художника. Абат зважився на цю покупку, понадившись не так на її дешевизну, як на те, що шафа якнайкраще вписувалася в галерею. До того ж заощадження дозволили йому опорядити і саму галерею, вбогу й занедбану. Паркет було ретельно натерто, стелю побілено, стіни ушиті панелями під морений дуб, камін обкладено мармуром. У каноника вистачило смаку добрати старосвітські фотелі, горіхові й різьблені. Цілком гармоніювали з галереєю довгий стіл чорного дерева й дві шафи буль. За два роки завдяки щедротам пастви і духівницям покаятних грішниць заповнилися полички досі порожньої книжкової шафи. Зрештою дядько каноника Шаплу, колишній ораторіанець, відказав йому зібрання творів отців церкви та інші фоліанти, справжній скарб для священика. Біротто все більше чудувався з метаморфози колись голої галереї, і його мимоволі брали зазидки. Йому кортіло мати цей кабінет, який цілком відповідав суворості звичаїв, що личить духівникам. Бажання розпалювалося з кожним днем. З часом вікарій, годинами працюючи в кабінеті, навчився ціну-

вати його тишу і спокій, а не лише захоплюватися його вдалим розташуванням. У наступні роки абат Шаплу перетворив свою келію на справжню молільню, і його побожні шанувальниці заходилися ревно чепурити її. Згодом одна з дам подарувала каноникові для його опочивальні штофне крісло, візерунок на якому вона довго ткала сама перед очима духівника, тимчасом як він і гадки не мав, для кого це робиться. Ось тоді і спальня, як раніше галерея, засліпила вікарія. Убрання своїх апартаментів абат Шаплу авершив за три роки до смерті, опорядивши вітальню. Меблі її, дарма що оббиті всього лише червоним трипом, зачарували Біротто. Від того дня, як він угледів пурпурові шовкові штори, крісла червоного дерева, обюссонський килим, що прикрасив цей просторий свіжопофарбований покій, оселя Шаплу стала його заповітною мрією. Жити тут, лягати в ліжко з широкими шовковими запонами, де спочивав каноник, тішитися цим затишком, як тішився Шаплу, ось де вершина блаженства: бажати більшого годі. Всі заздрощі, все честолюбство, породжені життєвими спокусами в людських серцях, для абата Біротто зосередилися в одній таємній і глибокій пристрасті — мати свій куточок, такий, як створив собі каноник Шаплу. Коли приятель слабував, абат звичайно приходив до нього з почуття щиросердої прихильності, але щоразу, як він дізнавався про каноникове нездужання чи сидів коло постелі хворого, його в глибині душі хвилювали розмаїті думки, суть яких зводилася до одного: «Якщо Шаплу помре, в його помешканні оселюсь я». Одначе прекраснодушний і недалекий, вбогий на розум вікарій і не думав домагатися, щоб Шаплу заповів йому книгозбірню й меблі.

Абат Шаплу, люб'язний та поблажливий себелюбець, вгадав пристрасть свого приятеля (що було неважко) і простив її (що було важче для священика). Але й вікарій, незмінно прихильний до нього, й далі щодня прогулювався з товаришем тією самою бульварною алеєю, ні разу за дванадцять років не пошкодувавши про час, змарнований на ці прогулянки. Біротто, що вважав свої мимовільні заздрощі гріхом, намагався покутувати їх особливою відданістю абатові Шаплу. Тож абат винагородив його за таке простодушне й щире братерство: за кілька днів перед смертю він сказав вікарієві, коли той читав уголос «Котідьен»:

— Квартиру ти цього разу матимеш. Я відчуваю, що мені урвався бас.

І справді, абат Шаплу записав Біротто бібліотеку й меблі. Посідання такими жаданими речами і змога оселитися в пансіоні мадмуазель Гамар пом'якшили скорботу Біротто за померлим другом. Може, воскресити його він би й не захотів, але все ж таки оплакував його. Кілька днів він нагадував Гаргантюа, який, втрапивши жінку під час народин Пантагрюеля, не знав, радіти з появи сина чи журитися з приводу кончини доброї Бадбек і, геть заплутавшись, радів жінчиній смерті й оплакував народження первістка. Абат Біротто провів перші дні жалоби, перебираючи фоліанти *свої* бібліотеки, користуючись *своїми* меблями, оглядаючи їх і приказуючи тоном, який, на жаль, не зафіксовано нотами: «Сердега Шаплу!» Коротше, радість і горе так опосіли його, що він не засмутився, коли місце каноника, на яке святої пам'яті Шаплу ладив його, віддали іншому. Мадмуазель Гамар охоче взяла до себе вікарія, і відтоді він прилучився до всіх життєвих радощів, якими похвалявся покійний каноник. Неоціненні статки! Послухати небіжчика Шаплу, то виходило, що жоден турський священник, навіть сам архієпископ, не був предметом такого чуйного і ніжного піклування, яким оповила мадмуазель Гамар обох своїх пожильців. На прогулянці каноник, озиваючись до свого друга, майже завжди згадував, як смачно він оце пообідав, і все приказував по десять разів на день: «Ця гідна поваги панна має істинне покликання до того, щоб опікуватися священнослужителями».

— Подумайте лишень, — казав абат Шаплу, звертаючись до Біротто, — за всі дванадцять років ніколи нічого не бракує: чиста білизна, наплічники, стихарі, брижі — все лежить як слід і напахчене ірисом. Меблі завжди блищать і витерті так добре, що я давно вже забув, що таке порох. Чи бачили ви в мене бодай порошок? Зроду! Дрова чудові, в домі все, до дрібнички, якнайдобротніше, одне слово, здається, що мадмуазель Гамар бодай одним оком та позирає за моєю кімнатою. Навряд чи за всі десять років мені довелося колись подзвонити двічі, щоб попросити про що-небудь. Не живу, а паную! Завжди все напихваті, не треба шукати навіть капців. Завжди тепло, багатий харч. Яюсь забився роздмухувальний міх каміна, це мене дратувало, але як

тільки я натякнув, назавтра мадмуазель Гамар дає мені нового, і на додачу й щипці, якими, ви бачили, я перерортаю жар.

— Напахчене ірисом! — тільки й зміг здобутися на відповідь Біротто.

Ці слова завжди вражали його. Розповіді каноника відслоняли перед сірою вікарієм картину райського щастя — адже він завжди морочився з цими брижами й наплічниками. У нього все валилося з рук, він іноді забував навіть обід собі замовити. Бувало, під час відправи або збираючи пожертви у соборі, помітивши мадмуазель Гамар, він неодмінно позирав на неї ласкаво й ніжно, як свята Тереза на небеса.

Добробут, якого прагнуть усі люди і про який він так мріяв, нарешті припав Біротто. А проте кожний з нас, навіть якщо ти священник, має свого коника. Отож за півтора року в Біротто з'явилося нове бажання, витіснивши з серця два колишніх, уже вдоволених, бажання стати каноником. Каноницький сан вабив його не менше, ніж якогось плебея міністра вабило звання пера. Тим-то й імовірність його призначення, надії, що ожили в нім на обіді в пані де Лістомер, так забили йому памороки, що він згадав про забутий у гостях парасоль лише біля свого дому. Якби не злива, вікарій, мабуть, і не схаменувся б, поглинутий приємними роздумами про те, що говорилося з приводу його підвищення в гуртку пані де Лістомер, літньої дами, в якій він обідав щосереди. Абат Біротто щосили подзвонив — щоб служниця не барилася. Потім притулився в придвірок, намагаючись менше промокнути. Але цівка води, стікаючи з даху, лилася, як на зло, просто на черевики, і вітер кропив його бризками, ніби холодним душем обдавав. Підрахувавши, скільки треба часу, щоб вийти з кухні й смикнути за шнур, просилений у парадні двері, він подзвонив знову, цього разу дзеленькаючи ще завзятіше.

«Не могли ж вони піти з дому», — міркував він, не вловлюючи зсередини ані найменшого шереху.

Він подзвонив утретє, і бренькіт так різко розлігся на весь дім, так довго відлунював у соборних закомарках, що від цього несамовитого калатання годі було не прокинутися. І справді, за хвилину вікарій, що вже почав дратуватися, з полегкістю зачув, як по кам'яних плитах зацокали сабо служниці. Одначе муки бідолашного подагрика завершилися не так швидко, як він гадав.

Маріанні довелося не тягти за шнур, а відмикати двері здоровенним ключем і відсовувати засув.

— В таку негоду ви змушуєте мене тричі дзвонити! — дорікнув він Маріанні.

— Ви ж бачите, пане, двері були замкнені. Всі давно полягали, та вже давно вибило три чверті на десяту. Хазяйка, певно, подумала, що ви й не виходили.

— Але ж ви бачили, як я виходив. Та й мадмуазель добре пам'ятає, що в середу я одвідую пані де Лістомер.

— Святий зна, пане! Мій клопіт — виконувати, що мені велено, — відказала Маріанна, замикаючи двері.

Ці слова були ударом для Біротто, тим дошкульнішим, чим повнішим було щастя, вплекане мріями. Мовчки рушив він за Маріанною в кухню, щоб узяти там наготовлений для нього свічник. Та служниця, минаючи кухню, повела священика до нього нагору, де він і вгледів свого свічника на столику біля дверей, що вели до червоної вітальні зі сходової площадки, цю площадку покійний каноник з допомогою скляної перебірки перетворив на щось ніби сіни.

Занімівши з дива, абат шаснув у спальню, але, не побачивши вогню в каміні, гукнув Маріанну, яка ще не встигла спуститися.

— Що — й досі не палено?

— Ох, даруйте, пане. Мабуть, вогонь погас, — відповіла вона.

Біротто знов заглянув у камін і переконався, що вогню так і не запалювали весь день.

— Мені ноги треба просушити, розведіть вогонь! — звелів він.

Маріанна виконала наказ так шпарко, немов їй не терпілося піти спати. Розшуковуючи капці, яких чомусь не було видно на килимку перед ліжком, абат сам пильно придивлявся до Маріанни і з вигляду її збагнув, що вона аж ніяк не зіскочила з постелі, як оце запевняла. Тоді йому пригадалося, що останні два тижні він був позбавлений тих дрібних турбот, які півтора року всолоджували йому життя. Люди тісного розуму дуже уважні до дрібниць, тим-то він серйозно задумався над чотирма обставинами, що для всякого іншого були нікчемні, а для нього катастрофічні. Очевидно, щастя його розбите вщент: і капці кудись запропастилися, і Маріанна збрехала про нібито погаслий вогонь, і свічник якимсь

дивом перенісся на столик у сінях, і його самого продержали на порозі, під дощем!

Коли ж вогонь було розведено, лампу запалено, і Маріанна пішла, навіть не спитавши всупереч звичаю: «Чого ще зволите, пане?» — Біротто тихо опустився в широкий фотель свого покійного друга, але в рухах його було щось сумне. Сердега був пригнічений передчуттям якогось лиха. Він попеременно зводив погляд на гарний годинник, на комод, на стільці, на завіси, на килими, на пишне, як гробниця, ліжко, на кропильню, на розп'яття, на Валантенову «Діву», на Лебренового «Христа», зрештою на всі речі в кімнаті, і лице його виражало скорботу щонайніжнішого прощання, з яким коханець колись звертався до своєї першої любки або старий до останніх дерев, що посадив власними руками. Вікарій — щоправда, пізенько — усвідомив, що ось уже три місяці як мадмуазель Гамар чинить йому всілякі дрібні капості, і, якби він був метикуватий, то давно міг би їх помітити. Чи не наділені всі старі дівки особливим хистом випинати зловорожість своїх учинків і слів? Вони дряпаються, як кішки. До того ж вони не лише ранять, а й люблять завдавати ран, та ще й так, аби їхня жертва відчула, що її поранено не випадково. Там, де промітний бувалець не дав би дошкулити собі двічі, добряга Біротто мав зазнати численних ударів навідліг, перш ніж повірив у лихий замір.

Одразу ж з доскіпливістю священика, при звичаєного керувати душами і копирсатися в дрібниціях у закапелку сповідальні, абат Біротто заходився встановлювати, ніби на богословському диспуті, такі тези: «Припустімо, мадмуазель Гамар не згадала про вечір у пані де Лістомер, припустімо, Маріанна не розвела вогню через забудькуватість, припустімо, обидві гадали, що я вже удома. Однак через те, що я сьогодні вранці одніс униз — сам! — мій свічник!!! — годі допустити, щоб, бачачи його у вітальні, мадмуазель Гамар думала, ніби я вже ліг. Ergo¹, мадмуазель Гамар зумисне тримала мене на порозі під дощем і, звелівши віднести нагору мій свічник, хотіла дати мені наздогад...» — «Але що?» — останні слова він уже вимовив уголос, стурбований таким поворотом справи. Він устав із крісла, щоб змінити мокрий одяг, надів халат і нічний ковпак. Потім почав снувати між

¹ Отже (латин.).

ліжком і каміном, жестикулюючи, вимовляючи фрази на різний лад і завершуючи їх фальцетом, що ніби заміняв знак оклику:

— Бий тебе лиха година! Чим я провинився, чому вона зганяє злість на мені? Не могла ж Маріанна забути розвести вогонь! Це мадмуазель Гамар звеліла їй не топити каміна! Треба бути немовлям, щоб не помітити з її тону і ставлення до мене, що я мав нещастя їй не догодити. Хіба щось подібне траплялося з Шаплу? Як же його уживатися тут, зазнаючи такої наруги... В моїх літах...

Він заснув, сподіваючись завтра ж уранці з'ясувати причину цієї ненависті, що занастає щастя, яким він тішився ось уже два роки, після такого довгого чекання. Гай-гай! Вікарієві не судилося проникнути в таємні мотиви ненависті до нього старої діви; не те щоб про них важко було здогадатися — просто бідоласі бракувало того ясного розуміння своїх вчинків, яке мають лише великі люди і шахраї, що вміють бачити себе й оцінювати немовби збоку. Лише геній та інтриган здатні сказати собі: «Я не маю рації!» Дбання про зиск і натхнення — ото мудрі й пильні порадики. Але добродушний, аж дурний Біротто зовсім не знав світу та його звичаїв, культурою він був ледь-ледь помащений, життя його минало між обіднями та сповідями; як душпастир виховних закладів і кількох прихильних до нього прекраснодушних парафіян, він був вічно поглинутий дрібним моралізаторством, і його слід було вважати за дорослу дитину, якій багато чого в людських взаєминах невтямки. Себелюбство, властиве всьому роду людському, а надто священникові, який живе до того ж у тісному, маленькому провінційному світові, розвинулося в ньому нищечком і непомітно для нього самого. Та якби хтось надумав розібратися в душі вікарія й показати йому, що в усьому своєму повсякденному поведженні і в дрібних учинках він сам ніяк не вирізняється тією самовідданістю, проявляти яку вважав головним у житті, він щиро бідкався б і картав себе. Але тих, кого ми кривдили, хай навіть ненароком, не обходить наша безневинність, вони прагнуть мститися і таки мстяться. Отож абат Біротто, людина кволла, мав випробувати на собі силу великого правосуддя-відплати, яке діє безперервно, доручаючи нам виконувати його присуди, що їх йолопи називають *нещасними випадками*.

Святої пам'яті абат Шаплу був егоїст меткий і мудрий: не те що вікарій — егоїст незграбний і простакуватий. Оселившись у пансіоні мадмуазель Гамар, абат Шаплу зумів добре розкусити її. Сповідальня навчила його розуміти, якою гіркотою впоєне серце старої діви, а все тому, що їй судилося опинитися поза звичним товариством, і він добре обміркував, як йому з мадмуазель Гамар триматися. Господиня мала на той час ледве тридцять вісім років і ще зберігала претензії, а претензії переходять у цих скромниць у високу думку про свою особу. Каноник вирішив так: якщо він бажає ужитися з мадмуазель Гамар, йому слід завжди виявляти до неї незмінну увагу, повсякчасну послужливість, бути в цьому непогрішимішим од папи римського. А тому він установив з господинею лише ті взаємини, яких не уникнути, живучи під одним дахом, або які продиктовані простою гречністю. Хоча йому й абатові Труберові годилося столуватися тричі на день, він ухилився від спільного сніданку, привчивши мадмуазель Гамар посилати йому в постіль філіжанку кави з вершками. Потім він спекався нудної вечері, чаюючи в тих домах, де він оті вечори проводив. Отож з господинею він майже не бачився, хіба що за обідом, та й то завжди з'являючись перед самим початком. За таких, сказати б, візитів ввічливості він усі дванадцять років, прожиті разом, ставив їй ті самі запитання, вислуховуючи ті самі відповіді. Сон мадмуазель Гамар, сніданок, хатній побут, її вигляд, її нездужання, погода, тривалість відправ, різні випадки, що могли статися на обідні, і нарешті здоров'я того чи іншого священика — оце й усе, про що вони звичайно гомоніли. За обідом він хитро лестив їй, починаючи хвалити рибні страви, добре приготовлені соус або печеню і закінчуючи величанням чеснот мадмуазель Гамар та її хазяйських талантів. Він зумисне грав на її самолюбстві, підносячи до небес її хист готувати варення, корнішони, консерви, паштети та інші гастрономічні дива. Нарешті щоразу, ідучи з жовтої вітальні, премудрий каноник запевняв господиню, що ні в одному турському домі кава йому не смакувала так, як тут. Завдяки розумінню вдачі мадмуазель Гамар і практицизму, сповіданому каноником дванадцять років, ніщо в їхньому домашньому житті не давало ані найменшої поживи до чвар. Абат Шаплу бачив, яка груба, яка завзята, яка непримирима стара панна, і тому повівся з нею так, що

добився всіх пільг, необхідних для тихомирного й щасливого життя; а мадмуазель Гамар завжди заявляла, що абат Шаплу найласкавіша, найпоступливіша і найкмітливіша людина. Що ж до абата Трубера, то святениця про нього й словом не проходила. Цілком втягнутий у її життя, як супутник в орбіту своєї планети, Трубер був для неї чимось проміжним між представниками людства і собачої породи. В її серці він посів куточок, що був між місцем, відведеним для приятелів, і тим, яке належало в ньому жирному задишливому моїсові, її улюбленцеві. Вона крутила Трубером як хотіла, і їхні інтереси так переплелися між собою, що багато хто з оточення мадмуазель Гамар думав: абат Трубер неодмінно важить на статки старої панни. Непомітно вкравшись в її довіру, він верховодить нею тим успішніше, що вдає з себе покійного, зовсім нездатного нею командувати. Коли абат Шаплу помер, стара панна, прагнучи мати тихого покійця, зразу згадала про вікарія. Поки не оголосили волі каноника, мадмуазель Гамар розмірковувала, чи не віддати його покою своєму славному абатові Труберові, адже той влаштований, як вона сама розуміла, на першому поверсі не дуже вигідно. Та ось домовлятися про пансіон прийшов абат Біротто. Господиня побачила, як йому помешкання полюбилось, як він давно й палко мріяв оселитися тут, тому запропонувати йому іншу кімнату не зважилася й поступилася почуттям заради вигоди. А щоб свого улюбленця втішити, мадмуазель Гамар замінила в його квартирі плити підлоги угорським паркетом у ялинку й перемурувала курний камінь.

Одвідуючи цілих дванадцять літ свого приятеля, абат ні разу не замислився, чому так стримано ставився той до мадмуазель Гамар. Перебравшись до цієї набожної панни, він почував себе, як коханець на порозі свого щастя. Біротто вродився нетямущим, а тут раптове щастя так осліпило його, що все одно він не зміг би розкусити мадмуазель Гамар і подумати про те, щоб обмежити своє спілкування з нею. Мадмуазель Гамар уявлялася йому здалеку, крізь призму житейських утіх, що їх він мріяв коло неї зажити, якоюсь досконалою істотою, бездоганною християнкою, велелюбною євангельською жоною, премудрою дівою, прикрашеною тими скромними й непомітними чеснотами, які розливають у житті небесні пахощі. І ось із запалом мужа, що таки доскочив

свого, з простосердям дитини і безпечною нерозважливістю старого діда ввійшов він у життя мадмуазель Гамар, подібно до того, як муха попадає в павутиння. Першого ж дня Біротто, пообідавши, просидів у вітальні цілий вечір, бажаючи познайомитися з господинею ближче, а також скутий якимсь збентеженням, побоюванням здатися невивічливим, що заважає сором'язливим людям завершити розмову й піти геть. Наприкінці вечора в гості прийшла інша стара панна, приятелька Біротто, мадмуазель Саломон де Вільнуа, і мадмуазель Гамар, на превелику свою втіху, могла зіграти в бостон. Лягаючи спати, вікарій вважав, що провів вечір вельми приємно. Знайомий з мадмуазель Гамар та абатом Трубером досить поверхово, він не зумів їх розгадати. Свої хиби люди виставляють напоказ рідко. Більшість стараються прикрити їх принадною оболонкою. Отже, у абата Біротто виник похвальний намір присвятити свої вечори мадмуазель Гамар замість проводити їх десь у гостях. Господиня вже давно плакала одну мрію, що зростала з кожним днем. Ця забаганка, властива і стариганам, і навіть гарненьким жіночкам, переросла в неї в пристрасть, схожу на пристрасть Біротто до помешкання свого приятеля Шаплу, й живилася в серці старої діви задрощами, марнославством, пихою, егоїзмом — тобто первісними людськими емоціями. Наша маленька повість — це повість вічна. Досить лише трохи поширити тісне коло, в якому діють ці герої, щоб намацати пружину подій, що відбуваються і в вищих колах суспільства. Мадмуазель Гамар проводила свої вечори по черзі в шести-семи домах. Чи то було їй прикро, що вона в свої літа шукає чужого товариства, а її самої цураються; чи то страждало її самолюбство від того, що вона не мала постійної компанії; чи то вона зрештою прагнула в своїм марнославстві тих компліментів і уваги, що припадали її подругам — так чи інакше, всі її честолюбні зусилля були скеровані на створення свого салону, де вечорами *радо* збиралися б кілька завсідників. Після того як Біротто і його приятелька мадмуазель Саломон просиділи в неї кілька вечорів у товаристві терплячого й вірного абата Трубера, мадмуазель Гамар якось, виходячи з собору, заявила своїм добрим подругам, на яких досі дивилася знизу вгору, десь так: раз на тиждень вона приймає в себе вдома, де в цей день завжди знайдеться досить партнерів для бостону, і вона

просить не забувати про це тих, кому закортить побачити її; їй не можна залишати на самотині свого нового постояльця абата Біротто; мадмуазель Саломон вчащає до неї кожний день; адже це друзі... і взагалі... і взагалі... і таке інше. Смиренна гордість і надто солодкі хвастоші, що прозирали в її словах, особливо підпиралися тим, що мадмуазель Саломон де Вільнуа належала до великопанського товариства у Турі. Хоча мадмуазель Саломон приходила лише з приязні до вікарія, мадмуазель Гамар тріумфувала, приймаючи її в своїй вітальні, і вже бачила себе, завдяки абатові Біротто, напередодні успіху блискучого плану, поклавши собі створити власне товариство, таке саме численне, таке саме приємне, як товариство пані де Лістомер, мадмуазель Марлен де ла Блотьер та інших святенниць, що приймали в себе благочестивих турян. Але, на жаль, абат Біротто поховав надії мадмуазель Гамар. І якщо ті, кому в житті випало тішитися довгожданим щастям, збагнули, як мав би радіти вікарій, лягаючи в постіль покійного Шаплу, вони можуть також, хоча б приблизно, уявити, як побивалася мадмуазель Гамар, побачивши крах своєї заповітної мрії. Після того як півроку Біротто перетерпів своє щастя, він раптом зрадив її салон, а вкупі з ним щезла й мадмуазель Саломон. Попри неймовірні зусилля, честолюбна Гамар зуміла залучити до себе якихось п'ять чи шість осіб, та й то не надто посидючих, а проте для бостону треба було зібрати принаймні чотирьох вірних партнерів. Отож вона мусила повинитися й вернутися до своїх колишніх подружок, бо старі діви, полишені самі на себе, нудяться, їм будь-що подавай марні розваги світського товариства. Причину цієї втечі вгадати неважко. Хоча вікарій був із тих, кому уготовано небесний рай, згідно з заповіддю «блаженні вбогі духом», усе ж він, як більшість телепнів, не витримував нудьги, що її наганяли на нього інші телепні. Дурноверхі люди скидаються на бур'ян, що так полюбляє буяти на чорноземі: що нудніші вони самі, то більше розваг вимагають од інших. Нудьга їх страшенно мучить, сидіти в товаристві самого себе не хочеться, от вони й рвуться кудись, намагаються змінити місце, і це поривання притаманне дурневі так само, як притаманне нечулим людям, невдахам і тим, хто сам занастив собі життя. Не розкусивши, яка порожня й нікчемна мадмуазель Гамар, не втямивши, яка вона дрібноголова, сірома, на жаль,

надто пізно зауважив хиби, як її власні, так і властиві усім старим дівам. Хиби людей помітніші за їхні чесноти, і тому вони навіть перш ніж завдати нам якоїсь шкоди, уже впадають в очі. Цей психологічний феномен, певне, виправдує притаманний нам більшою чи меншою мірою нахил до обмови. З житейського погляду кепкувати над кумедними рисами ближнього так природно, що слід би прощати поговор, якщо ми самі дали для нього поживу, і обурюватися лише паплюженням. Але очі безталанного вікарія ніколи не мали зірності, що звичайно дає нам змогу помічати нерівності характеру в свого ближнього й стерегтися їх. Щоб узнати вади своєї господині, йому довелося зазнати болю — так природа сигналізує всім своїм створінням. Старим паннам — оскільки принатурюватися до чиеїсь вдачі й способу життя їм не треба, як цього вимагає жіноча доля — так і кортить підминати під себе усіх навколо. У мадмуазель Гамар це почуття виродилося в тиранство. Одначе її тиранство проявлялося в дрібницях. Ось вам один з тисячі прикладів. Кошик з фішками і жетонами, поставлений на бостонний столик перед абатом Біротто, не можна було переставляти, і абат неявляк дошкуляв господині, пересуваючи кошик мало не щовечора. Чому вона так по-дурному дратувалася через дрібниці і що це їй давало? На те відповісти не міг би ніхто, навіть сама мадмуазель Гамар. Вдачею новий постоялець був суще ягня, але й вівцям не подобається, як ото їх усе поштуркують патерицею, та ще й увінчаною гостряком. Не второпавши, чим породжене довготерпіння абата Трубера, Біротто хотів утекти від щастя, яке мадмуазель Гамар рихтувала для нього за своїм рецептом — немовби йшлося про якесь варення. Але через свою наївність горопаха поводився досить незграбно, і розлучення не обійшлося без причіпок і шпильок, хоча абат Біротто й намагався надто не перейматися ними.

Після року життя під дахом мадмуазель Гамар вікарій вернувся до своїх колишніх звичок: два вечори на тиждень він проводив у пані де Лістомер, три — у мадмуазель Саломон і ще два — у мадмуазель Мерлен де ла Блотьер. Ці жінки належали до аристократичного кола турського товариства, куди мадмуазель Гамар не мала доступу. Тому хазяйку так упекла в живе зрада абата Біротто, який поставив її на місце: якщо ти вибираєш когось іншого, значить зневажений заслугове лише погорди.

— Пан Біротто вважає наше товариство не досить приемним, — сказав абат Трубер приятелькам мадмуазель Гамар, коли їй довелося відкликати свої вечори. — Це якийсь дотепник, штукар! Йому подавай пишноту, великий світ, аби тільки похизуватися, полихословити.

У відповідь мадмуазель Гамар починала вихваляти свій золотий характер і ганити Біротто.

— Не такий уже він дотепник, — казала вона. — Коли б не абат Шаплу, його зроду не прийняли б у пані де Лістомер. О, як багато я втратила зі смертю абата Шаплу! Ото був славний чоловік, з ним ми жили душа в душу! І за всі дванадцять років хоч би тобі якась суперечка чи непорозуміння.

Вона малювала абата Біротто такими чорними фарбами, що її добряга пожилець в очах міщан — таємних ворогів місцевого великого панства — виглядав вередою і самодуром.

А потім кілька тижнів стара панна слухала втішання своїх подружок; ті, хоч і не вірили самі ні одному своєму слову, знай товкли:

— Що? Як це можна не злюбити вас, таку лагідну, таку добру?

Або ж:

— Заспокойтесь, люба мадмуазель Гамар, вас усі знають надто добре.

І так далі, і так далі.

Але в душі вони благословляли вікарія: яка це радість, не треба ходити щотижня на цей вечір на Монастирській площі — найбезлюднішій і найпохмурішій у місті.

Між тими, хто мешкає разом, і ненависть і любов безперервно посилюється: нагода полюбити чи зненавидіти ще дужче трапляється щохвилини. Незабаром абат Біротто остогид мадмуазель Гамар. Через півтора року після переїзду, тоді як добряга сприйняв німу ненависть за цілковите втихомиріння і привітав себе, що зумів, як він гадав, *підсипатися* до старої панни, вона почала потай цькувати Біротто й пакостити. І лише чотири такі відверті обставини, як замкнені двері, капці не на місці, незапалений камін, свічник, віднесений нагору, відкрили йому цю грізну ненависть, наслідки якої окошилися на ньому згодом, коли вже було по всьому. Засинаючи, добряга вікарій довго мізкував, чого це так по-хамському повелася мадмуазель Гамар, проте марно — та інакше й бути не могло! Справді, чи здатний

був він здогадатися про всі свої промахи перед господинею, коли досі жив лише за своїми егоїстичними законами. Великі явища очевидні й доступні для розуміння всім, а от щоб збагнути дрібні життєві випадки, потрібна доскіпливість. Ось чому події, що складають ніби пролог цієї буржуазної драми, де пристрасті, одначе, киплять не менше, ніж це буває у великих змаганнях, потребують такого розлогого вступу, і правдивому історикові було б важко обійтися без опису житейських подробиць.

Назавтра мрії про каноницький сан настільки захопили вікарія, що він забув про чотири обставини, які напередодні здалися йому такими лиховісними. Не бажаючи вставати в холодній спальні, вікарій подзвонив Маріанні — мовляв, він уже прокинувся і запрошує її до себе. Тим часом за звичкою ніжився й далі в постелі, перебуваючи в приємній дрімоті, з якої його звичайно виривала служниця, розпалюючи камін. Він любив прокидатися, ніби під музику, під легкі звуки її ходи й голосу. Збігло півгодини, а Маріанна все барилася. Вікарій, уже без п'яти хвилин каноник, хотів подзвонити ще раз і вже взявся був за шнурок дзвоника, аж це почув на сходах чоловічу ходу. Був то абат Трубер, він тихенько постукав у двері, і Біротто запросив його зайти. Візит цей не здивував вікарія, абати досить сумлінно навідували один одного раз на місяць. Каноник одразу ж здивувався, що камін у його колеги незапалений. Він одчинив вікно, покликав Маріанну і владно звелів їй піднятися до Біротто. Відтак обернувся до свого побратима і сказав так:

— Маріанні перепаде, коли мадмуазель узнає, що у вас не палено.

Потім поцікавився здоров'ям Біротто і лагідно запитав його, чи нема чогось нового щодо його призначення каноником. Вікарій розповів про всі свої клопотання і простодушно перерахував тих, кого підняла на ноги пані де Лістомер. Він не здогадувався, що Трубер дихав злим духом на цю даму: його, абата Трубера, уже двічі висували на головного вікарія в епархії, а вона не приймала його у себе!

Двох таких несхожих людей, як ці два абати, важко було зустріти. Трубер був високий і сухорлявий, з землястим жовчним кольором лиця, а вікарій був справжнісінька пампушечка. Рум'яний і кругленький вид Біротто пашів бездумною благодумністю, тоді як обличчя

Трубера, довгасте, пооране глибокими зморшками, іноді кривилося гримасою зневаги чи глуму. Одначе розпізнати на його обличчі подібні почуття міг тільки пильний спостерігач. Звичайно каноник тримався з незворушним спокоєм, опутивши жовті очі, погляд яких, як треба було, ставав гострим і пронизливим. Руде волосся доповнювало цей суворий лик, захмарюваний перебіжною тінню філософських роздумів. Дехто спершу гадав, що його гризе незмірне честолюбство, але інші врешті розвіяли цю думку: мовляв, вони знають Трубера краще, просто він пригноблений самодурством мадмуазель Гамар або виснажений надто довгими постами. Він більше відмовчувався і ніколи не сміявся. Коли ж його щось приємно хвилювало, абатове лице освітлювала бліда посмішка, яка одразу губилася в зморшках. Біротто, навпаки, був сама щирість, безпосередність, любив поласувати, радів будь-якій дрібничці з простодушністю людини незлобивої й нехитрої. Абат Трубер з першого погляду наганяв мимовільний страх, а вікарій викликав усмішку розчуження. Коли високий каноник урочисто простував соборними приділами й переходами, зі схиленим чолом і суворим поглядом, він навіював пошану: його зігнута постать дуже пасувала до жовтого церковного склепіння, згортки його сутани мали щось монументальне, гідне скульпторського різця. А добряча душа вікарій походжав по собору без усякої статеchnості, дріботів і метушився, котячись, мов куля. І все ж їх ріднило ось що: зовнішність абата Трубера, що давала привід боятися його честолюбства, можливо, й прирекла його на довгорічне ни́діння в скромних каноніках, так само як характер і манери Біротто судили йому вічно ходити в соборних вікаріях. Одначе коли абат Трубер дожив до п'ятдесяти, обачне поведження, позірний брак якихось амбіцій і бездоганне святе життя розвіяли в начальства побоювання, викликане грізною подобою і гаданою кмітливістю. В останній рік Труберове здоров'я вельми підупало, тому призначення його на посаду головного вікарія єпархії ставало цілком імовірним. Навіть суперники були не проти його призначення, сподіваючись підготувати своє власне за короткий строк, відміряний абатовою хворобою, тепер уже хронічною. На Біротто покладати такі надії було важко, бо його потрійне воло говорило претендентам на каноницький сан про квітуче здоров'я, а подагра здавалась, як про

те мовиться в приказці, запорукою довголіття. Колись абат Шаплу, людина розважлива й люб'язна, шанована як у світському товаристві, так і єпархіальною владою, вперто виступав (щоправда, нишком і вельми хитро) проти підвищення абата Трубера. Він навіть дуже вміло перекрив йому доступ в ті салони, де збиралися вершки турського товариства, і хоча абат Трубер був з абатом Шаплу нижче трави, засвідчуючи йому при кожній нагоді найглибшу пошану, ця постійна смиренність не впливала на думку покійного каноника. Навіть на останній прогулянці той усе товк, звертаючись до Біротто:

— Остерігайтеся сухаря Трубера, бійтеся отого довганя! Це Сікст П'ятий нашої єпархії!

Такий був приятель і співтрапезник мадмуазель Гамар, що завітав до Біротто і поспівчував йому на другий день по тому, як небораці було оголошено війну.

— Ви вже даруйте Маріанні, — мовив каноник, коли служниця ввійшла, — вона, мабуть, заходила спершу до моєї кімнати. У мене ж така вогкість, я всю ніч пробухикав. А у вас сухо, — додав він, озираючи карнизи.

— О, я влаштований, мов якийсь каноник, — усміхаючись, відповів Біротто.

— А я — як простий вікарій, — озвався смиренно священник.

— Атож, але ви переселитесь незабаром в архієпископський палац, — мовив добряга абат, якому хотілося бачити всіх щасливими.

— А може, й на цвинтар! Але дійся воля Божа! — Трубер звів очі до неба з покірним виразом, а відтак додав: — Я зайшов попросити, щоб ви дали мені почитати «Єпископальні бенефіції». В цілому Турі цей твір маєте лише ви.

— Візьміть у книжковій шафі, — мовив Біротто, одразу згадавши про всі втіхи свого життя.

Поки довготелесий каноник ходив у галерею, вікарій одягнувся. Незабаром задзеленькав дзвоник на сніданок, подагрик подумав: якби не Трубер, довелося б уставати в нетопленій хаті, і сказав собі: «Золото, а не людина!»

Священики зійшли в їдальню з фоліантами в руках і поклали їх на консолю.

— А це що таке? — буркотливо спитала мадмуазель Гамар. — Маю надію, ви не збираєтеся захарашувати моєї їдальні вашими книженціями?

— Ці книжки потрібні мені, — озвався абат Трубер, — пан вікарій люб'язно позичив їх.

— Ах, я нездогадлива! — Господиня зневажливо закопилила губи. — Пан Біротто не часто зазирає в ці грубі томища.

— Як ви провели ніч, добродійко? — майже сопілковим голосом проспівав її постоялець.

— Не надто добре, — сухо відказала вона, — і все через вас. Ви потурбували мене, коли я засинала, у мене де й сон подівся. — Сідаючи до столу, мадмуазель Гамар додала: — Панове, молоко холодне...

Вікарій був вражений кислим тоном хазяйки, від якої він міг чекати перепросин, одначе, воліючи не встрявати в суперечку, таку для несміливих людей страшну, надто як доводиться мовити про себе, він промовчав і сів до столу. Але читаючи на лиці мадмуазель Гамар відверте незадоволення, Біротто переживав розлад із самим собою: свідомість його обурювалася хазяйчиним хамством, а легкодухість радила уникати сварки. Охоплений цим душевним сум'яттям, Біротто заходився пильно розглядати зелені розводи цупкого обрусу, який мадмуазель Гамар з давніх-давен залишала на столі під час сніданку, хоча краї його вже потерлися і вся скатертину була покопирсана. Пожилці сиділи в плетених кріслах один проти одного, господиня панувала над квадратним, як у французьких королів, столом, засідаючи, плечима до грубки, в своєму кріслі на коліщатах, обкладена вся подушечками. Ця кімната, так само як і спільна вітальня, була на нижньому поверсі, під квартирою абата Біротто. Приймаючи від мадмуазель Гамар філіжанку солодкої кави, вікарій відчував, як йому заціпило язик. І гратися в мовчанку він мусив увесь сніданок, звичайно такий веселий. Трубер сидів з пісною фізіономією, а стара діва супилася грізно. Щоб збадьоритися, абат обернувся до розкоханого мопса, який ніколи не рушав з своєї подушечки біля пічки, незмінно знаходячи ліворуч тарілочку, накладену ласощами, а праворуч — миску з чистою водою.

— Ох ти, мій хорошунчику, — сказав Біротто, — чекаєш кави?

Мопс, мешканець у домі не останній, хоч і не зловорожий, бо він уже не гавкав, даючи висловлюватись за нього хазяйці, бликнув на Біротто маленькими очками, загубленими в жирних згортках морди, потім знов

похмуро похнюпив повіки. Щоб зрозуміти муки горопашного вікарія, треба сказати, що він кохався в порожніх і дзвінких, як стрибкий м'ячик, розмовах і запевняв, не маючи до того ніяких наукових підстав, що застільні балачки сприяють травленню. Мадмуазель Гамар поділяла цю медичну теорію і аж до останнього часу, попри їхні натягнуті взаємини, користувалася нагодою погомоніти за трапезою: та ось уже кілька днів вікарій даремно вправлявся, ставлячи їй усякі запитання — вона мов'язика проковтнула. Якби вузькі рамки нашої повісті дозволили відтворити бодай одну з їхніх розмов, слухаючи які, Трубер лише похмуро й ущипливо посміхався, можна було б дати яскраве уявлення про недоумкуватість провінціалів. Люди з іронічною жилкою дістали б, певне, немало втіху від цих чудернацьких міркувань, в які вдавалися абат Біротто і мадмуазель Гамар, висловлюючи свої погляди на політику, релігію та літературу. Виявилось б чимало анекдотичних речей: от хоча б доводи, які 1826 року дозволяли їм сумніватися в смерті Наполеона, чи той хід думок, який зміцнював їх у певності, що Людовік XVII живе й понині, врятувавшись од гільйотини у видовбаній колоді. Хто б не розсміявся, слухаючи, як вони твердять, спираючись на справді химерні докази, що король французький сам порядкує всіма податками, що палати скликано для розправи з духовенством, що в революцію на ешафоті загибло понад мільйон триста тисяч душ. Вони говорили про пресу, не уявляючи собі, скільки газет виходить і яким важливим знаряддям є вони в сучасному житті. А то ще нарешті Біротто пильно вислуховував, як мадмуазель Гамар вирікала, що той, хто з'їдав по яйцю щоранку, неодмінно помре наприкінці року — такий випадок їй відомий; що від запалення сідничного нерва можнавилікуватися дуже швидко, щоденно з'їдаючи всухом'ятку шмат свіжоспеченого хліба; що робітники, учасники пюндрування абатства Сен-Мартен, всі перемерли, не минуло й півроку; що за Бонапарта такий собі префект марно силкувався зруйнувати вежі Сен-Гатьєна — і ще тисячі інших небилиць.

Але зараз у абата Біротто язик прилип до гортані, і він скорився необхідності обійтися без застільної розмови. Одначе скоро ця німота здалася йому шкідливою для травлення, і він вичавив із себе:

— Кава просто чудова!

Цей геройський подвиг не викликав ніякого відгуку. Глянувши на смужку блакиті, що ген за садом світила між двома чорними пристінками Сен-Гатьєна, вікарій ще наважився додати:

— Погода сьогодні буде краща, ніж учора...

У відповідь на цю репліку мадмуазель Гамар приголубила поглядом абата Трубера, потім звернула очі, сповнені неабиякої суворості, на Біротто, який, на щастя, сидів у цю мить, потупивши погляд.

Ніхто з жінок не здолав би втілити в собі тоскний тип старої панни краще, ніж мадмуазель Софі Гамар. Щоб достеменно змалювати істоту, чия вдача надає великого інтересу навіть дрібним подіям самої цієї драми і попереднім фактам з життя героїв, корисно, мабуть, сформулювати закон, що його і доводять старі панни: яке буття, така й душа, а яка душа, така й фізіономія. Хоча все, як у суспільстві, так і у всесвіті, нібито доцільне, але є серед нас ще такі люди, що не збагнеш, навіщо і для чого вони живуть. Хто споживає, не виробляючи, той нічого не дає ні моральності, ні господарству, він тільки небо коптить, не чинячи ні добра, ні зла, бо зло це, мабуть, те саме добро, чиї наслідки не проявляються негайно. Власне, рідко яка стара панна не належить до цієї категорії дармоїдів. До речі, участь у суспільній праці викликає у діяльної істоти почуття задоволення і дає силу терпіти злигодні, і навпаки, свідомість своєї обтяжливості чи бодай нікчемності змушує лежня зневажати і себе, і інших. Ось чому на лицях старих панн відбивається мимовільна душевна гіркота — винний тут суворий громадський осуд. Скрізь, а надто у Франції жінка, з якою ніхто не побажав ділити і радощі, й горе, викликає до себе відверту неприязнь, хай це забобон, але забобон, може, й слушний. Досить котрій-небудь із них посивіти в дівках, як суспільство, справедливо чи несправедливо, її ж саму суворо засуджує за ту зневагу, жертвою якої вона стала. Якщо вона бриднула — чому вона не скрасила свою потворність хорошою вдачею? Якщо гарна — її нещастя постало неспроста. Важко сказати, що ставиться на карб найбільше. Якщо вона переконана одиначка, якщо вона домагається незалежності, їй того не подарують ні чоловіки, ні жінки: адже вона пішла проти самої природи, зрікшись почуттів, таких зворушливих у жінки; ухиляючись від мук материнства, вона цурається і його поезії і сама позбавляє себе того

ніжного співчуття, якого мати цілком заслуговує. Крім того, як же розвиватимуться всі жіночі великодушні почуття, всі жіночі чудові прикмети, якщо їх не проявляти? Прирікши себе на довічне дівування, прекрасна стать робиться холодна й егоїстична — а це ж просто огидне безглуздя. Такий нещадний присуд цілком справедливий, і старі панни усвідомлюють це. Звичайно, вони ховають подібні думки на дні душі, але обличчя видає їхню сумну долю. Вони блякнуть рано, бо їм чужі жвавість і щастя, які так красять жінок і надають грації їхнім рухам. Жінка, що не виконала свого призначення, нещаслива, вона стає понура й печальна: вона страждає, а страждання породжує злостивість. Звичайно, перш ніж нарікати за свою самоту на себе, старі панни винуватять суспільство. А від звинувачення до бажання мститися — один крок. Нарешті, вони відзначаються незграбністю всієї своєї подоби — це ще один неминучий наслідок їхнього життя. Не відаючи бажання подобатись, вони позбавлені елегантності й смаку. Їх не цікавить у світі нічого, крім власної особи. Ось чому вони добирають для себе лише все, що зручне, не турбуючись про те, щоб зробити приємне іншим людям. Не зовсім тямлячи, як відрізняються вони від інших жінок, старі панни все-таки здогадуються про це і страждають. Одвічне почуття жіночого серця — то ревності. Але старі панни ревниві даремно, їм завдає лише журби ця єдина слабкість, яку чоловіки прощають прекрасній статі тому, що вона лестить їхньому самолюбству. Мордовані своїми бажаннями, змушені притлумлювати свої природні нахили, старі панни вічно відчують якусь внутрішню скутість. Навіть для літньої жінки важко читати на лицях огиду до неї, адже природою їй призначено збуджувати в серцях лише почуття приємні. Стара панна завжди потуплена — не від скромності, а від сорому й страху. Фальшивого свого становища вона не прощає ні громаді, ні собі самій. Врешті-решт, для того, хто в постійному розладі із своїм серцем і навколишнім середовищем, важко не заздрити щастю і спокою інших людей. Увесь цей світ сумних роздумів таївся в тьмяних сірих очах мадмуазель Гамар, а широкі темні синці під очима свідчили про довге боріння її самотнього життя. Всі зморшки на її обличчі були прямі. В обрисі її чола, голови і щік відчувалася якась скам'янілість і шорсткість. Родимки на її підборідді поросли сивим волосом, але її це не обходило. З-під тон-

ких губів стирчали великі зуби, зрештою, досить білі. Жахливі міgrenі убілили її колись чорні коси, і вона підкладала під чепець фальшиві, погано звиті кучері, але робила це невміло, і гарна тасьма, на якій трималася напівперука, нерідко сповзала аж на чоло. Темні, бляклих тонів сукні, літні — тафтяні, а зимові — вовняні, негарно обтягували її недоладну постать і кощаві руки. В розхристаному комірі виднілася багрова шия з мереживом зморщок, химерним, як прожилки дубового листка на світлі. Незграбна хазяйчина статура почасти пояснювалася її походженням: батько її був лісоторговець, такий собі забагатілий селяк. Мабуть, у вісімнадцять літ вона була свіжа й пухкенька, але й білість, і яскравий рум'янець, якими вона любила оздоблювати себе в своїх спогадах, тепер уже зійшли безслідно. Шкіра її стала мертвотно-землистою, як у всіх богомільниць. Орлиний ніс говорив красномовніше за інші риси її обличчя про самодурство, а низьке чоло зраджувало розумову обмеженість. Рухалася господиня якось по-дивному рвучко — жодного тобі натяку на грацію. Досить було побачити, як вона дістає з торбинки носовичка й гучно сякається, і ви вже уявляли собі її вдачу і манери. Височенького зросту, вона трималася зовсім рівно, ніби підтверджуючи спостереження одного натураліста, який науково доводив, що хребці у старих дів нібито позросталися, тому в них така й хода. Коли вона йшла, тіло її не рухалося плавко й мірно, з граційним похитуванням стану, таким звабливим у жінок; вона сунулася немов цілісною брилою, важко гупаючи, буцімто статуя командора. Під добрий настрій, вона, як усі старі панни, розповідала, що могла б вискочити заміж незгірше за інших, але, на щастя, вчасно помітила, який її зітхальник нещирий. Бідолашна, знайшла чим хвалитися: розрахунок у неї переміг почуття.

Цій типовій представниці породи *старих дів* вельми личили безглузді глянсуваті шпалери її їдальні, на яких були зображені турецькі краєвиди. Майже весь день мадмуазель Гамар висиджувала в цьому покої, прикрашеному двома консолями та барометром. На кріслах абатів лежали вишиті подушечки, візерунки яких давно вже злиняли. Вітальня, де вона приймала гостей, була їй до пари. Досить сказати, що вона йменувалася *жовтою вітальнею*: завіси там були жовті, меблі жовті, шпалери жовті. На каміні, оздобленому дзеркалом у золоченій

рамі, яскраво сяяли канделябри й кришталевий годинник. Щодо особистого помешкання мадмуазель Гамар, то туди нікому не дозволялося входити. Можна було тільки гадати, що воно напхане всіляким мотлохом і потертими меблями — звичним дрантям, яким себе оточують усі старі панни. Така була особа, якій судилося неабияк вплинути на долю абата Біротто наприкінці його днів.

Не знаючи, куди кинути свої сили, що їх заклала в жінку природа, мадмуазель Гамар знайшла їм вихід у дріб'язкових інтригах, провінційних поговорах і всіляких корисливих капостях, чим звичайно й закінчують старі панни. Біротто, на свою голову, пробудив у Софі Гамар єдине почуття, доступне цій убогій істоті — почуття ненависті. Досі завдяки спокою та одноманітності містечкового життя-буття й убогості її особистих інтересів воно дримало в її серці, а тепер вирвалося й прагнуло крові, хоч поки що проявлялося в дрібницях і діяло в обмеженому колі. Біротто просто судилося стати жертвою, через свою неспостережливість такі люди, як він, не можуть помітити небезпеки: з ними трапляється все що завгодно.

— Атож, чудова буде погода, — озвався через деякий час каноник, ніби відриваючись од роздумів і згадавши про гречність.

Біротто, наляканий довгою паузою між запитанням і відповіддю, випив каву мовчки, чого ніколи не траплялося, і вийшов з їдальні, серце його ніби хто зчавив у жмені. Випита кава обважнювала шлунок, і вікарій сумно подибав вузькими букшпановими алейками, що променями розбігалися по саду. Але, пройшовши трохи, він обернувся й побачив мадмуазель Гамар та абата Трубера, застиглих у мовчанні на порозі вітальні: він, нерухомий, зі схрещеними на грудях руками, скидався на могильну статую, вона тулилася до ґратчастих дверей; здавалося, обоє спостерігали за ним, рахуючи кожен його крок. Для людини сором'язливої зроду нема нічого прикрішого, ніж відчувати себе об'єктом чужої цікавості. А коли крізь цікавість прозирає ще й ненависть, її страждання обертаються в тортури. Біротто здалося, ніби він заважає гуляти мадмуазель Гамар та каноникові. Ця думка, нав'яна страхом та м'якосердям, так опосіла його, що він покинув сад. Убитий безглуздим самодурством старої панни, він, ідучи з дому, перестав і думати про каноничський сан. На щастя, в соборі цього разу

було багато роботи: кілька похоронних відправ, весілля і двоє хрестин. І він забув про свої прикрощі. Та коли шунок нагадав про час обіду, абат позирнув на годинник і не без трепету побачив, що вже була п'ята. Знаючи пунктуальність мадмуазель Гамар, Біротто поквапився додому.

Проходячи повз кухню, він помітив, що звідти вже виносять першу страву. А коли ввійшов до їдальні, мадмуазель Гамар заявила:

— Зараз пів на п'яту, пане Біротто. Як вам відомо, ми не зобов'язані вас чекати!

В її тоні й голосі пролунав докір пожилецеві, пійманому на гарячому, а також зловтіха.

Вікарій глянув на стінний годинник і побачив, що прозорий ковпак проти пилу на ньому зрушений, отже, господиня сьогодні вранці накручувала його і, мабуть, підступно перевела стрілку вперед проти соборних дзигарів. Зробити якесь зауваження було годі. Якби він поділився вголос своєю підозрою, мадмуазель Гамар, як усі жінки її кола, стала б огризатися. Яких тільки капостей не висловлювала стара панна, щоб дошкулити своєму пожилецеві; служниця в повсякденному побуті не допікає так своїй хазяйці або жінка — своєму чоловікові. З того, як завзято вона намагалася занাপастити абатове благополуччя, знати було неабиякого майстра чвар. Вона завжди робила так, що він залишався кругом винний.

Змова вже існувала півроку, а Біротто, приглядаючись до хатнього побуту і спостерігаючи за своєю хазяйкою, вперше здогадався про змову лише через тиждень з початку нашої оповіді. Поки стара панна діяла тихою сапою, а вікарій напівсвідомо заплющував очі, відмовляючись вірити у зло, йому ще не так боліло. Але після перенесення нагору свічника чи переведення вперед годинника вікарій уже не сумнівався: він живе під кормигою ворога, який так і чигає на нього. Скоро він упав у цілковитий розпач, бачачи, як довгі гачкуваті пальці мадмуазель Гамар ось-ось угородяться йому в серце. Захоплено віддаючись почуттю помсти, такому багатому на відтінки, мадмуазель Гамар втішалася, кружляючи над приреченою жертвою — так шуліка кружляє над полівкою, готуючись ринути на неї. В мадмуазель Гамар уже давно визрів план, про який приголомшений священник і гадки не мав, і вона не забарилась його здійснювати з тією дивовижною моторністю, яку виявляють у дріб-

ницях самітники; до істинного благочестя їм не піднятися, от вони й порпаються в занудливому святенництві. І ще одне переповнювало абата мукою: людина безпосередня, Біротто завжди любив, щоб його пожаліли і поспівчували йому. Але цього разу прикрощі його були іншого гатунку, і він був позбавлений останньої невеличкої втіхи — повідати про них своїм приятелям. Природна сором'язливість розвинула в ньому певний життєвський такт, і тому він боявся показатися смішним, шпортаючись у такому дріб'язку. Проте з такого дріб'язку і складалося все його життя, діяльне в своїй порожнечі і порожнє в своїй діяльності, і в цьому животінні всяке сильне почуття було нещастям, а брак будь-якого хвилювання — блаженством. Рай Біротто раптово обернувся на пекло. Муки його ставали нестерпні. З кожним днем він жахався все більше, а жах навіювала йому необхідність порозумітися з мадмуазель Гамар. Зачаена печаль, що терзала його на старості літ, підточила йому здоров'я. Якось уранці, натягаючи свої сині в іскорку панчохи, він виявив, що литки його схудли майже на цілий дюйм в обводі. Вражений цією страшною очевидністю, він вирішив попросити абата Трубера налагодити його стосунки з мадмуазель Гамар.

Та коли він опинився перед величавим каноником, який прийняв його в порожній кімнаті, квапливо покинувши кабінет, захаращений рукописами, де він невтомно працював і куди ніхто не мав доступу, вікарію стало совісно докучати Труберові, мужеві неабияк заклопотаному, скаргами на злісні вихватки мадмуазель Гамар. Проте, подужавши душевні вагання, що катують з найменшого приводу людей надмірно скромних, нерішучих і слабодухих, вікарій нарешті зважився і, хвилюючись, розповів Труберові про свою халепу. Каноник слухав з виразом поважним і холодним і мимоволі вдоволено посміхався, так що від зіркового ока такі посмішки не приховалися б. Очі його аж зблиснули, коли Біротто красномовно, бо з почуттям, розписав йому жалі, що отруювали його серце. Та Трубер заслонив очі рукою, як це часто роблять мислителі, й зберігав і далі звичну, сповнену гідності позу. Коли вікарій висловився до кінця, на хворобливому обличчі загадкового каноника, вкритому жовтими плямами ще більше, ніж звичайно, марно було шукати бодай проблеску почуття, викликаного скаргами Біротто. Помовчавши хвилину, він заговорив, і в його

відповідь, щоб осягти всю її вагу, слід було вникати слово по слову. Згодом ця відповідь довела всім вдумливим людям рідкісну мудрість абатову і силу його розуму. Він вразив Біротто, заявивши, що «все почуте для нього новина, тим дивніша, що сам він досі ні про що таке й гадки не мав. Він приписував цей брак спостережливості своїм серйозним заняттям, посиленій роботі і тим високим думам, які цілком його захоплюють, не дозволяючи придивлятися до житейської суєти». Між іншим він докинув, ніби не бажаючи ганити поведження людини, літньої і вченої, що «в старовину відлюдники мало клопоталися про їжу та притулок і в пустелі віддавалися святому спогляданню», що «в наші дні священник може подумки створити собі пустелю всюди». Потім, повертаючись до самого Біротто, він додав, що «це непорозуміння для нього чудне; за всі дванадцять літ нічого схожого не відбувалося між мадмуазель Гамар та шановним абатом Шаплу; а щодо нього самого, — додав він, — звісно, він може стати посередником між вікарієм та господаринкою, бо його приязнь не переступає межі, запровадженої церковними законами для її вірних слуг. В ім'я справедливості треба вислухати також і мадмуазель Гамар». Зрештою, ніяких змін у ній він не помічає; скільки він пам'ятає, вона завжди була така. Сам він залюбки потурає деяким її примхам, бо, як він знає, ця славна дівчиця сама доброта і лагідність, а деяку її дратівливість слід приписати стражданням, що їх завдають сухоти; про цю хворобу вона мовчить, переносячи її покійно, як ревна християнка. Насамкінець він сказав, що «добре було б вікарієві прожити тут ще кілька років, тоді він зуміє краще збагнути й оцінити скарби цієї чудової природи».

Біротто пішов геть спантеличений. Змушений фатальною силою обставин діяти на свій розсуд, він поставився до мадмуазель Гамар по-своєму. Добрязі спало на думку поїхати на кілька днів з дому, може, тоді ненависть цієї дівки згасне сама собою. Отож він поклав собі пожити трохи за містом, у пані де Лістомер, яка звичайно перебиралася туди пізньої осені, в ту пору, коли туренське небо таке чисте й погідне. Бідолаха! Він пішов назустріч таємним бажанням своєї грізної напасниці, чий підступи можна було знешкодити лише чернечим терпінням. Але, ні про що не здогадуючись, не знаючи навіть своїх власних справ, він мав упасти, мов ягнятко під першим же ударом різника.

Розташований на узвишші між містом та шпильми Сен-Жоржа, оточений скелями і відкритий на південь маєток пані де Лістомер поєднував у собі всі сільські втіхи і всі міські вигоди. Справді, треба було не більше десяти хвилин, щоб дістатися від Турського мосту до брами цієї садиби, званої «Жайвір». А це неабияка перевага в краю, де ніхто не любить морочитися навіть заради втіх. У «Жайворі» Біротто прожив днів із десять, аж якось уранці на сніданок до нього прийшов воротар і заявив, що з ним хоче побалакати пан Карон. Карон був адвокат, повірений у справах мадмуазель Гамар. Біротто, забувши про цю обставину і знаючи, що позиватися ні з ким він не збирався, вийшов з-за столу стурбований і рушив до адвоката, який присів собі на терасній балюстраді.

— Оскільки ваш намір переїхати від мадмуазель Гамар став очевидний... — почав повірений.

— Що ви, добродію! — урвав абат Біротто. — Я й не думав її покидати.

— Одначе, пане, — заперечив Карон, — вам треба порозумітися з мадмуазель, адже це вона послала мене узнати, чи довго пробудете ви в селі... Оскільки в вашій угоді тривала відсутність не передбачена, може виникнути привід для суперечки. Тим-то мадмуазель Гамар, вважаючи, що ваш пансіон...

— Я не розумію вас, добродію, — знов перебив адвоката здивований Біротто, — чому треба вдаватися мало не до суду, щоб...

— Мадмуазель Гамар, бажаючи запобігти всяким ускладненням, послала мене домовитися з вами, — відповів Карон.

— Ну так от, прийдіть, будь ласка, завтра, я пораджусь і дам відповідь.

— Гаразд, — мовив Карон, вклоняючись.

І крючкодер пішов собі. Сердешний вікарій, нажаханий непогамовним переслідуванням мадмуазель Гамар, вернувся до їдальні. Він аж змарнів, і всі кинулися розпитувати його, що сталося. Не озиваючись, він сів за стіл, пригноблений передчуттям лиха. Лише по сніданку, як кілька друзів зібрались у вітальні при вогні, Біротто простодушно розповів їм з усіма подробицями про свої злигодні. Слухачі, вже знуджені в селі, жваво зацікавилися цією інтригою, такою звичною в провінції. Всі стали на бік абата проти старої діви.

— Та хіба вам невтямки, що Трубер зазіхає на вашу квартиру? — сказала пані де Лістомер.

Тут історикові годилося б накидати портрет цієї дами, але він гадає, що навіть ті, кому система когномології¹ Стерна невідома, ледве вимовивши три слова — ПАНІ ДЕ ЛІСТОМЕР! — уже уявляють собі цю даму: вона шляхетна, сповнена почуття власної гідності й суворого благочестя, пом'якшеного вишуканими манерами і класичною зграбністю давньої королівської Франції; добра, але трохи вперта і говорить ледь у ніс — дозволяє собі читати «Нову Елоїзу», дивиться комедії на сцені і поки що не носить старечої наколки.

— Не можна допускати, щоб абат Біротто спасував перед цією каргою! — вигукнув пан де Лістомер, капітан-лейтенант, що проводив у тівки відпустку. — Якщо у вікарія стане духу піти за моїми порадами, він скоро доб'ється, щоб йому дали спокій.

Всі заходилися обговорювати поведінку мадмуазель Гамар з особливою проникливістю провінціалів, яким не відмовиш у хисті виявляти найпотаємніші мотиви людських учинків.

— Все це не так, — мовив один старий поміщик, знавець місцевих звичаїв. — Тут криється щось дуже поважне, та що саме, я вловити не можу. А Трубер надто складний, щоб його зразу розкусити. Прикроці ж нашого любого абата Біротто ще тільки почалися. Чи віднайде він спокій і щастя, навіть поступившись квартирою абатові Труберові? Навряд. — Він обернувся до священика, враженого всім почутим. — Якщо Карон явився повідомити вам, що ви збираєтеся покинути мадмуазель Гамар, то, ясно, сама мадмуазель Гамар прагне спекатися вас. І ви од неї переїдете, хоч-не-хоч! Такі люди ризикувати не люблять і б'ють лише напевне.

Цей старий дворянин, на ймення пан де Бурбонн, втілював у собі провінційний дух з такою повнотою, як Вольтер втілював у собі дух своєї доби. Сухорлявий, худющий стариган виказував цілковиту байдужість до свого вбрання, певний, що про його багатий маєток знають усі сусіди. Його лице, видублене туренським сонцем, було радше хитре, ніж розумне. Він звик зважувати свої слова, обдумувати кожен свій крок, і під його удаваною простотою ховалася найглибша обачність. Досить

¹ Вчення про імена (гр.).

було поспостерігати за ним, щоб помітити, що цей схожий на нормандського селянина поміщик завжди вершив свої діла успішно. Він кохався у винарстві, улюблений науці туренців. Йому пощастило збільшити свої угіддя за рахунок наносів Луари і уникнути при цьому судового процесу з державою. Ця обгородка принесла йому славу людини з олією в голові. Якби, зачаровані його красномовством, ви стали б розпитувати про нього якогось туренця, то почули б у відповідь: «*О, цей старий махляр усіх перемахлює!*» Такий відгук про нього ввійшов у прислів'я серед його заздрісників, а їх було немало. У Турені, як майже всюди в провінції, заздрість є основою мовної творчості.

Після репліки пана де Бурбонна в вітальні запала тиша, і члени цього невеличкого дружного гуртка нібито замислились. Тим часом доповіли про мадмуазель Саломон де Вільнуа. Вона приїхала з Тура, щоб провідати Біротто, і новина, що дійшла до неї, показала все в зовсім іншому світлі. За хвилину до її приїзду кожен, окрім поміщика, радив Біротто почати війну з Трубером і Гамар, покладаючись на заступництво турської знаті.

— Головний вікарій, що відає персоналом кліру, раптово занедужав, — заявила мадмуазель Саломон, — і архієпископ доручив виконувати його обов'язки абатові Труберові. Тепер призначення в каноники залежить лише від нього. Та учора в мадмуазель де ла Блотьер абат Пуарель щось дуже вже просторікував про те, що абат Біротто завдав мадмуазель Гамар чимало прикрощів. У Пуарелевих словах відчувалося бажання ніби задалегідь виправдати неласку, що загрожує нашому абатові: «Абат Шаплу був дуже потрібний такій людині, як абат Біротто. По смерті цього добродішного каноника всім стало ясно...» Тут пішли різні гадки, наклепницькі пересуди. Ну, ви розумієте?

— Бути Труберові головним вікарієм! — урочисто заявив пан де Бурбонн.

— Скажіть, — гукнула пані де Лістомер, глянувши на Біротто, — що для вас важливіше: каноніцький сан чи проживання в мадмуазель Гамар?

— Каноніцький сан! — хором відповіли всі.

— Тоді доведеться піти на поступки, — вела далі пані де Лістомер. — Чи не натякнули вони вам через Карона: як ви погодитесь переїхати, то станете каноником? Давачеві віддячиться!

Всі дивувалися проникливості й здогадливості пані де Лістомер, тільки небіж її, барон де Лістомер, жартівливо сказав, нахилившись до пана де Бурбонна:

— Признаюсь, хотілось би мені побачити бій між *Гамар і Біротто!*

Але, на жаль, світські знайомі Біротто не мали рівних сил з мадмуазель Гамар, підтримуваною абатом Трубером. Скоро боротьба стала відверта і виросла до величезних розмірів. Пані де Лістомер та її приятелі, втягуючись усе більше в інтригу, що заповнила порожнечу їхнього провінційного животіння, вирішили послати лакея по Карона. Крючкодер прибув на виклик так поквалливо, що пан де Бурбонн насторожився.

— Краще почекати, поки не з'ясується, що й до чого, — така була думка цього Фабія в халаті, який почав уже шляхом глибокого аналізу розбирати складну комбінацію на туренській шахівниці.

Він спробував розтлумачити абатові, в які тарапати той потрапив. Але побоювання *старого махляра* розходилося з загальним настроєм, і на нього не зважили.

Розмовляли абат Біротто з повіреним недовго. Біротто повернувся розгублений і сказав так:

— Він правив з мене розписку — *розрив*, мовляв, підтверджую.

— Яке моторошне слово! — гукнув капітан-лейтенант.

— Що це означає? — скрикнула пані де Лістомер.

— Всього тільки, що абат має об'явити про своє бажання покинути дім мадмуазель Гамар, — відповів пан де Бурбонн, беручи понюх табаки.

— Всього тільки? Підписуйте! — мовила пані де Лістомер, дивлячись на Біротто. — Переїхати ви вирішили твердо, отже, що вам завадить чинити свою волю?

Воля Біротто?!

— Так то воно так... — сказав пан де Бурбонн, закриваючи табакерку різким рухом, сповненим невимовної виразності, бо це була ціла промова. — Однак підписуватися завжди небезпечно. — Тут він поклав табакерку на камін з таким виглядом, який мав би перелякати вікарія.

Відчуваючи запаморочення від стрімкого вихору подій, несподіваних для нього, від тієї легкості, з якою друзі розв'язували найважливіші питання його самотнього життя, Біротто стояв, мовби й не він, ні про що не думаючи, лише дослухаючись і намагаючись уловити

якийсь сенс у цих теревенях. Нарешті він узяв у пана Карона заготовлену *заяву* і нібито дуже пильно, а насправді механічно, прочитав її текст. Потім підписав документ, де мовилося, що він добровільно зрікається проживати у мадмуазель Гамар, так само як і харчуватися в неї, скасовуючи угоду, укладену між ними раніше. Коли вікарій вивів свій підпис, метр Карон узяв підписаний папір і спитав абата, куди перевезти його речі від мадмуазель Гамар. Біротто вказав дім пані де Лістомер; кивком голови ця дама погодилася дати йому притулок у себе на якийсь час, не сумніваючись у його швидкому призначенні каноником. Старому поміщикові закортіло глянути на цей своєрідний акт зречення, і пан Карон подав йому папір.

— Он як! — звернувся він до вікарія, прочитавши текст. — Виходить, між вами і мадмуазель Гамар існує писемна угода? Де ж вона? Які договірні пункти?

— Контракт у мене, — відповів Біротто.

— Зміст його вам відомий? — спитав поміщик у повіреного.

— Ні, добродію, — відповів пан Карон, простягаючи руку до фатального документа.

«Е, пане адвокате, — подумав поміщик, — ти вже напевне ознайомився з контрактом, але не за те тобі платять, щоб ти нам усе розповідав».

І пан де Бурбонн віддав папір повіреному.

— Куди ж я подіну свої меблі, — гукнув Біротто, — мої книжки, чудову шафу, прекрасні картини, червону вітальню, зрештою всю обставу?

Розпач небораки, вирваного з рідного ґрунту, був такий дитинно-безпорадний, так видавав усю чистоту його натури, всю його житейську недосвідченість, що і пані де Лістомер, і мадмуазель Саломон заговорили з ним тоном матері, що обіцяє своїй дитині цяцьку:

— Ну, не варто побиватися через дрібниці! Ми підшукаємо вам квартиру і теплішу, і світлішу, ніж у мадмуазель Гамар! А не трапиться нічого підхожого — дарма! Одна з нас візьме вас до себе на пансіон. Годі, зіграймо ліпше в триктрак! Завтра ви підете до абата Трубера попросити його підсобити вам і самі побачите, який він буде милий!

Заспокоїти слабких людей так само легко, як і налякати. Отож нещасний Біротто, спокушений перспективою перебратися до пані де Лістомер, забув про своє сплюнд-

роване щастя, якого він так довго домагався і яким так тішився. Однак увечері він ніяк не міг заснути, сушив собі голову, де б розмістити бібліотеку так само зручно, як у галереї, і страшенно мордувався, адже він був із тих, для кого метушня переїзду і новизна побуту означали кінець світу. Він уже уявляв собі, що його книжки порозкидані, меблі засунуті куди попало, всі його звички порушені, і всоте питав себе, чому перший рік проживання у мадмуазель Гамар був такий приємний, а другий — такий важкий. І його злигодні вже вважалися йому якимсь проваллям, де губився розум. Абатіві вже здавалося, що й каноницький сан — нагорода за такі тортури недостатня, і він порівнював своє життя з панчохою, яка все розповзається через одне спущене вічко. У нього, щоправда, зосталася мадмуазель Саломон. Але, втративши свої колишні ілюзії, бідолашний священник уже не наважувався вірити новій приязні.

В *città dolente*¹ старих панн зустрічається, надто у Франції, чимало таких, чиє життя — це жертва, яку щодня побожно складають шляхетним почуттям. Одні залишаються гордовито вірні тому, кого надто рано забрала смерть; мучениці любові, вони серцем проникли в таємницю жіночих почуттів. Інші улягли вимогам родинної честі (на сором для нас, звироднілої в нашу добу), присвятивши себе вихованню братів або сиріт-небожат, і прилучилися до материнства, залишаючись незайманицями. Такі старі панни виявляють найвище героїство, їхній статі доступне, побожно жертвуючи всі свої жіночі почуття служінню сіромам. Зрікаючись належних їм радощів і беручи на себе лише муки, вони являють собою ідеал. Вони живуть, оточені ореолом самовідданості, і чоловіки шанобливо схиляють голови перед їхньою змарнілою красою. Мадмуазель де Сонбрей не була ні жінкою, ні дівчиною — вона була й повік залишиться живою поезією. Мадмуазель Саломон була одна з таких героїських істот. Її багатолітня страдницька, ніким не оцінена самовідданість була просто святою. Гарна замолоду, вона була люблена і любила сама; але її суджений збожеволів. П'ять довгих років, сповнена подвижницької любові, вона виходжувала й доглядала жалюгідного причинного, з чим безум-

¹ Обитель скорботи, тобто пекло (з Дантової «Божественної комедії»).

ством вона так зріднилася, що навіть не помічала цього душевного розладу. Трималася вона невимушено, різала правду прямо в очі, і її бліде личко, незважаючи на надто правильні риси, не позбавлене було виразності. Про свої життєві знегоди вона навіть не згадувала. Правда, іноді, слухаючи розповідь про якусь трагедію чи горе, вона вся здригалась, і в її хвилюванні проявлялась душевна краса, що її породжує справжня скорбота. До Тура вона перебралася після втрати коханого. Оцінити її по заслугі тут не могли й мали її лише за *славну особу*. Вона невтомно робила добро й любила піклуватися про всіх знедолених. Ось чому вона так співчувала безталанному вікарієві.

Мадмуазель де Вільнуа, поїхавши наступного ранку до міста, відвезла туди Біротто, висадила його на Соборній набережній і дала йому брести до Монастирської площі, куди він поривався, щоб бодай врятувати від краху свої надії на каноніцький сан та й доглянути за перевезенням обстав. З трепетом сердечним подзвонив він біля дверей того самого дому, куди звикнув входити чотирнадцять років, де йому жилося так добре і звідки його виганяли навек, хоча він плекав мрію мирно упокоїтися тут, як і його приятель Шаплу. Побачивши вікарія, Маріанна, здавалося, здивувалась. Він сказав, що йому треба поговорити з абатом Трубером, і рушив був на перший поверх до каноника. Та Маріанна гукнула йому навздогін:

— Пане вікарію, абата Трубера там уже нема! Він тепер у вашій колишній квартирі!

Серце у Біротто стиснулось, йому відкрилося справжнє обличчя цього чоловіка. Він збагнув, як довго виношував Трубер свою помсту, побачивши, що той розташувався в книгозбірні Шаплу, сидів собі в розкішному готичному фотелі Шаплу, користувався речами Шаплу — а вночі, мабуть, спочивав у постелі Шаплу — словом, по-хазяйському захопив усі меблі Шаплу, брутально потоптавши його духівницю й позбавляючи спадщини друга того самого Шаплу, який так довго протримав його в закамарку у мадмуазель Гамар, перешкоджав йому просуватися по службі й закрив доступ у найкращі турські салони. Чи не помах чарівничою паличкою викликав усю цю метаморфозу? Хіба ці речі вже не належали йому, Біротто? Бачачи, з яким глуфом Трубер позирає на його книжки, Біротто

зрозумів, що майбутній головний вікарій цілком певний своїх сил і не збирається випустати з рук майна тих, кого він так люто ненавидів — Шаплу, свого кровного ворога, й Біротто — постійний нагад про Шаплу. Багато думок роїлося в голові Біротто, і все здавалось якимсь сном: він завмер на місці, ніби заворожений пильним поглядом Трубера.

— Маю надію, добродію, — мовив він нарешті, — ви не збираєтесь позбавити мене моїх речей? Якщо мадмуазель Гамар поквапилася влаштувати вас вигідніше, їй усе ж слід було подумати про мене: дати мені час поскладати книжки й вивезти обставу.

— Добродію, — холодно відповів абат Трубер, і ні один м'яз не здригнувся на його обличчі, — мадмуазель Гамар учора повідомила мене про ваш переїзд, причина якого мені невідома; тут вона мене помістила з необхідності: мої кімнати зайняв абат Пуарель. Я навіть не знаю, кому належать ці речі — мадмуазель Гамар чи комусь іншому. Якщо вони ваші, чого ж вам хвилюватися? Її святе життя — запорука її порядності. Що ж до мене, то вам відомо, які прості в мене звички. П'ятнадцять літ я спав між голих стін, незважаючи на вогкість, що занастила моє здоров'я. Одначе, якби ви побажали знов тут осісти, то прошу, будь ласка, я не проти.

Почувши ці слова, сповнені моторошного змісту, Біротто забув усі свої клопотання про каноницький сан і кинувся до мадмуазель Гамар. Збігши стрімко, ніби той юнак, сходами, він зіткнувся із старою панною на широкій кам'яній площадці, що сполучала одну половину дому з другою.

— Добродійко, — звернувся він з уклоном до мадмуазель Гамар, ніби не помічаючи, як на її губах зміїться ущиплива посмішка, а в очах горить особливий вогник, надаючи їм схожості з блискучими очима тигриці, — мені незрозуміло, чому ви не почекали, поки я вивезу обставу, перш ніж...

— Що таке? — уврала вона абата. — Хіба речі ваші не відправлено до пані де Лістомер?

— А меблі?

— Та що ви, нашого контракту не читали? — спитала стара панна тоном, який треба було б навести в нотному запису, щоб передати всі відтінки ненависті, що пролунали в цій репліці.

І мадмуазель Гамар, здавалося, аж виросла, і очі її заблищали ще яскравіше, і вид її осяявся, і трепет насолоди пробіг по ній. Біротто стояв, як громом прибитий. Пронизливо-дзвінкий, як сурма, голос мадмуазель Гамар оглушував вікарія.

— Ми ж умовились, що в разі вашого добровільного переїзду від мене вся ваша обстава переходить до мене, щоб вирівняти недобір між вашою платою за пансіон і платою достойного абата Шаплу. Тому, оскільки абата Пуареля призначено каноником...

Почувши останні слова, Біротто ледь хитнувся вперед, ніби відкланюючись старій панні, потім, боячись зомліти і ще дужче звеселити неблаганних ворогів, він рушив геть. Наче в якомусь п'яному чаду він добрався до особняка пані де Лістомер, де й знайшов у низенькій залі валізу з білизною, речами та паперами. Побачивши рештки свого майна, бідолашний священник закрив лице руками, щоб приховати од людей свої сльози. Абата Пуареля призначено каноником! А він, Біротто, позбувся і даху над головою, і спадку, і майна! На щастя, в цю хвилину мадмуазель Саломон проїздила повз дім. Воротар, від якого не сховався розпач сердеги, подав кучерові знак зупинитися. Воротар і стара панна перекинулися словом, і напівмертвого з горя вікарія було перевезено до його доброї приятельки, але тій нічого не вдалося домогтися від нього, окрім безладного белькоту. Налякана мадмуазель Саломон, побачивши, що він, нетямущий, уже звихнувся з розуму, відразу повезла його до маєтку пані де Лістомер, пояснюючи потьмарення свідомості враженням від звістки, що каноником призначено абата Пуареля. Про умови контракту з мадмуазель Гамар вона нічого не знала з тієї зрозумілої причини, що Біротто і сам не видав усього його змісту. В житті найзворушливіші події часто забарвлюються комічним, і чудні відповіді Біротто викликали в мадмуазель Саломон бліду усмішку.

— Шаплу правду казав! — лепетав він. Це ірод!

— Хто б то? — допитувалася вона.

— Шаплу! Він відняв у мене все!

— Ви хочете сказати, Пуарель?

— Та ні, Трубер.

По приїзді до «Жайвора» приятелі оточили Біротто такою турботливою увагою, що на вечір їм пощастило заспокоїти його і добитися оповіді про ранкові події.

Флегматичний поміщик попросив показати контракт, в якому, як він підозрював ще відучора, була розгадка всієї цієї притичини. Біротто, діставши з кишені злоповісний папір, дав його панові де Бурбонну, а той, перебігши документ очима, угледів такий пункт: «З огляду на різницю в вісімсот франків щорічно між комірним, яке вносив покійний пан Шаплу, і комірним, за яке вищезгадана Софі Гамар згодна оселити в себе на застережених умовах вищезгаданого Франсуа Біротто, і з огляду на те, що нижчепідписаний Франсуа Біротто заявляє, що він неспроможний платити протягом кількох років суму, сплачувану пансіонерами мадмуазель Гамар, зокрема абатом Трубером; нарешті, враховуючи різні послуги, подані вищезгаданою нижчепідписаною Софі Гамар, — вищезгаданий Біротто підписався залишити їй, як відшкодування, обставу, яку він матиме до моменту свого скону або ж до того моменту, поки він хоч би з якого приводу і хоч би з якого часу доброхотів залишить помешкання, що займає нині, і більше не користуватиметься послугами, застереженими в зобов'язаннях, прийнятих мадмуазель Гамар щодо нього, вищезгаданий...»

— Ова! — гукнув поміщик. — Якими, одначе, пазурями озброєна вищезгадана Софі Гамар!

Неборака Біротто, в чиєму дитячому мізку не вкладалося, щоб він з якоїсь причини та міг розлучитися з мадмуазель Гамар, сподівався прожити в неї довіку. Він геть забув про цей пункт, умови якого навіть не обговорювалися, настільки він здавався слухним. Тим паче йому так кортіло стати пансіонером мадмуазель Гамар, що він пристав би на всі її вимоги і підмахнув би будь-якого папірця. Його простодушність була очевидна, а поведінка мадмуазель Гамар нелюдська; в долі цього нещасного шістдесятилітнього старого було щось настільки скорботне, а безпорадність робила його настільки зворушливим, що пані де Лістомер гукнула вкрай обурено:

— Це я завинила тим, що ви підписали документ і розорилися... І я мушу вернути вам щастя, якого я вас позбавила.

— Одначе договір підтасовано, — зауважив старий дворянин, — тут є зачіпки для порушення судової справи...

— Чудово! Хай Біротто подає в суд! Програє він у

Турі, то виграє в Орлеані! Програє в Орлеані, то виграє в Парижі! — заволав барон де Лістомер.

— Але якщо він хоче позиватися, — холодно зауважив пан де Бурбонн, — я раджу йому спершу скласти з себе вікаріїв сан...

— Ми порадилося з адвокатами, — заявила пані де Лістомер, — і якщо треба позиватися — що ж, будемо позиватися! Але це справа настільки ганебна для мадмуазель Гамар і може вельми нашкодити абатові Труберові, тож я певна: вони підуть на мирову!

Після всебічного обговорення кожен пообіцяв абатові Біротто підсобити в боротьбі з ворогами та всіма їхніми поплічниками. Правдиве чуття, незбагненна інтуїція, властива провінціалам, підказала їм поєднання двох імен — Гамар і Трубер. Одначе, яка запекла війна чекала їх, з усіх присутніх розумів лише старий махляр. Пан де Бурбонн одвів абата в куточок і стиха сказав:

— З чотирнадцяти чоловік, що зібралися тут, через два тижні ні один не буде за вас! А якщо ви потребуватимете допомоги, лише в мене, може, стане духу, щоб обороняти вас, я ж бо знаю провінцію, її людей, справи, а головне, як дбають тут про свій зиск! Та всі ваші друзі, хоч би навіть сповнені найкращих намірів, заганяють вас на слизьке, звідки вам не вибратися. Послухайте моєї ради: задля вашого святого спокою відмовтеся від місця вікарія в Сен-Гатьєні, їдьте з Тура. Нишком влаштуйтеся в якійсь глухій парафії, щоб Трубер вас не знайшов.

— Але як можна їхати з Тура? — вигукнув вікарій з невимовним жахом.

Для нього це все одно що померти. Хіба то не смерть — обірвати всі нитки, що зв'язували його з життям? У старих парубків почуттів нема, є тільки звички. Завдяки такій психології вони не стільки живуть, скільки животіють, а якщо, на додачу, вони ще й слабохарактерні, то обставини для них усе. Біротто був що та росли-на — пересади її необачно, вона й усохне. Дерево, щоб жити, повинне постійно живитися тими самими соками й завжди триматися корінням рідного ґрунту. Отож і Біротто мав незмінно походжати по собору Сен-Гатьєн, дріботити по одній і тій самій частині бульвару — місцю своїх звичних прогулянок, — щоденно ходити все тими самими знайомими вулицями і проводити

кожен вечір в одній з трьох віталень, де він грав у віст чи триктрак.

— Так, цього я не врахував, — промовив пан де Бурбонн, співчутливо позираючи на священика.

Скоро все місто узнало, що пані баронеса де Лістомер, удова-генеральша, примістила в себе абата Біротто, соборного вікарія. Цей факт, для багатьох ще сумнівний, а надто натяки мадмуазель Саломон на крутість його суду — розв'язували всі питання і визначали хто за кого. Втручання пані де Лістомер неабияк зачепило мадмуазель Гамар, як усі старі панни, хворобливо честолюбну і вкрай чванькувату. Адже баронеса, жінка світська, вирізнялася вишуканими манерами, добрим смаком і ще й була вельми побожна. Прихистивши в себе Біротто, вона тим самим відводила всі брехні мадмуазель Гамар, мовчазно осуджувала її вихватки й ніби підтверджувала, що вікарій скаржився на хазяйку даремно.

Для кращого розуміння цієї історії слід пояснити, як мадмуазель Гамар ставав у пригоді її хист вивідувати і винюхувати, завдяки якому старі баби знають усе, що діється довкола; ще необхідно сказати, які козири мав її табір. У супроводі мовчазного абата Трубера вона вирушала вечорами до якогось з чотирьох-п'яти домів, де збиралося півтора десятка чоловік, того самого інтересу і становища. Два-три старигани, такі самі дрібні душі й пліткарі, як їхні служниці; п'ять-шість старих панн, що перемишляли кісточку своїм сусідам і деяким місцевим жителям, байдуже якої там суспільної верстви; кілька літніх дам, що знай пащекували, підраховували скільки в кого статків, розповідали хто що накоїв, передбачали весілля і чорнили своїх подруг не менш запекло, ніж ворогів. Ці особи, розкидані по всьому місту, вбирали, подібно до рослинних капілярів, жадібно всмоктували в себе, як листок росу, різні новини, таємниці кожної сім'ї і неодмінно передавали їх абатові Труберові, як листя передає стеблу поглинуту ним вологу. І ось на щотижневих вечорах, спонукувані, як усі люди, потребою похвилюватися, святенниці робили огляд усіх міських подій з проникливістю, гідною Ради Десяти, і азартно брали слід, керовані непомільним нюхом. Як тільки їхній синедріон докопувався до підґрунтя якогось учинку, кожна гордо присвоювала честь цього відкриття собі й несла його далі до свого особисто-

го гуртка, де воно давало проживу для нових пересудів. Ця бездіяльна й діяльна, незрима і всевидюща, потайна і балаклива конгрегація була при своїх незначних розмірах впливова, а коли її запалював чийсь великий інтерес, вплив цей ставав страшним. І от як на те під носом у неї розігралася така гучна і така цікава для кожної з них подія, як боротьба Біротто, підтримуваного пані де Лістомер, з мадмуазель Гамар та абатом Трубером. Справді, серед знайомих мадмуазель Гамар салони пані де Лістомер, Марлен де ла Блотьер та де Вільнуа давно вже викликали неприязнь, пояснювану становою ворожнечою і пихою. Це було змагання народу з римським сенатом у кротовій норі або ж буря в склянці, як колись висловився Монтеск'є про республіку Сан-Маріно, де зверхники мінялися мало не щодня, так легко було захопити там тиранічну владу. Одначе ця буря розпалила пристрасті не менші, ніж ті, що спалахують при найбільших соціальних потрясіннях. Чи не помилка думати, що повним життям живуть лише ті, хто задумав, перевернувши світ шкереберть, оновити його? Кожна година життя абата Трубера приносила стільки ж розмаїтих хвилювань, породжувала стільки ж тривожних дум, так само улягала різким змінам розпуки й надій, як і вирішальні години в житті честолюбця, гравця чи коханця. Одному Богові відомо, чого нам коштують наші таємно здобуті перемоги над людьми, над обставинами, над самим собою. Хай ми не завжди знаємо, куди йдемо, але труднощі нашого шляху нам добре відомі.

Однак як повістярєві буде дозволено урвати виклад драматичних подій і стати критиком, коли він попросить вас глянути на життя кількох старих дів та двох абатів, щоб відшукати в нім сумну причину, що спотворила все їхнє єство, то ви, мабуть, переконаєтесь: людині треба пережити сильні почуття, аби в ній розвинулися шляхетні риси, які розширили б її життєві обрії і пом'якшили егоїзм, притаманний усім створінням.

Повертаючись у місто, пані де Лістомер і гадки не мала, що ось уже п'ять чи шість днів, як друзям її доводилося захищати її добре ім'я від наклепу: запевняли, ніби її прихильність до небожа вельми осудливого гатунку, з чого вона сама, звісно, тільки посміялася б. Вона повела абата Біротто до свого адвоката, якому затиюваний позов здався справою морочливою. Вікарієві друзі, чи то надто певні успіху правого діла, чи то

ставлячись недбало до того, що особисто їх не зачіпало, відклали подачу скарги в суд до свого повернення в Тур. Друзі мадмуазель Гамар випередили їх і зуміли виставити справу в не вигідному для абата Біротто світлі. Ось чому законник, чия клієнтура в місті складалася тільки з благочестивих родин, немало вразив пані де Лістомер, порадивши їй не позиватися і на закінчення додав, що сам він вести справи не візьметься, бо, за буквою угоди, закон на боці мадмуазель Гамар, та й з погляду справедливості — навіть якщо лишити осторонь юриспруденцію — і суд, і громадська думка закинуть абатові Біротто сутяжництво, непоступливість, брак досі приписуваної йому м'якості; що мадмуазель Гамар, відома своєю сумирністю і запобігливістю, зробила колись Біротто послугу, оплативши за нього на віру збір при введенні в права спадщини за духівницею Шаплу; що Біротто не в тому віці і не такий уже простак, щоб підмахувати контракт, не поцікавившись його змістом і не розуміючи його ваги; що коли Біротто розлучився з мадмуазель Гамар, не добувши й другого року, тоді як його друг, абат Шаплу прожив у неї цілих дванадцять літ, абат Трубер — п'ятнадцять, то, очевидно, він пішов на це через якийсь особливий розрахунок, і, отже, весь позов вважатиметься за прояв невдячності тощо. Проводжаючи їх, адвокат дав Біротто вийти на сходи й затримав пані де Лістомер, умовляючи її не встрявати в цю неприємну справу.

Того вечора сердешний вікарій, катуючись, мов засуджений на страту, що чекає в камері Бісетру відповіді на касацію, розповів про адвокатову думку своїм друзям, що зібралися в гурток біля каміна пані де Лістомер, перш ніж сісти за карти.

— Навряд чи хто з наших турських крючків візьметься за цю справу, не маючи наміру її програти, окрім хіба що адвоката-ліберала... Отож раджу облишити цю затію, — заявив пан де Бурбонн.

— Яка ганьба! — обурився капітан-лейтенант. — Я сам піду з абатом Біротто до цього адвоката.

— Підіть, але коли вже смеркне, — вставив пан де Бурбонн.

— Чому б то?

— А тому, що на місце головного вікарія, померлого два дні тому, призначено, як мені сказали, абата Трубера.

— Ну, а я чхаю на абата Трубера!

На лихо, барон де Лістомер, тридцятишестилітній чоловік, не помітив, як пан де Бурбонн моргає йому на радника префектури, Труберового друга, — і барон додав:

— Якщо абат Трубер — шельма...

— О-о! — урвав його пан де Бурбонн. — При чому тут абат Трубер, він до цього діла непричетний.

— Що? — не вгавав барон. — Та хіба він не привласнив собі обставу абата Біротто? Пам'ятаю, завітавши якимось до Шаплу, я бачив у нього дві коштовні картини. Припустімо, вони варті десять тисяч франків. То, виходить, ви гадаєте, що пан Біротто збирався оддати за дворічне перебування в цієї Гамар десять тисяч франків, не рахуючи бібліотеки й меблів, які варті не менше?

Почувши, яке багатство він мав, Біротто вирячив очі.

Барон запально вів далі:

— Сто чортів! У Турі зараз гостює у своєї тещі пан Сальмон, колишній експерт Паризького музею. Сьогодні ж увечері ми з абатом Біротто завітаємо до нього і попросимо оцінити картини. А звідти прямо до адвоката.

Через день-другий справа зрушилась. Вибір адвоката-ліберала в захисники Біротто був явним промахом. Особи, настроєні опозиційно до уряду, і особи, відомі своєю неповагою до релігії чи просто до попів — чого багато хто не розрізняє — взяли діло до своїх рук, і це викликало в місті галас. «Мадонну» пензля Валантена і «Христа» пензля Лебрена, рідкісні твори мистецтва, музейний експерт оцінив в одинадцять тисяч франків. Щодо книжкової шафи і готичних меблів, вони коштували зараз не менше дванадцяти тисяч франків, якщо зважити, що в Парижі мода на такі речі зростала з кожним днем. А взагалі все рухоме майно абатове експерт оцінив у десять тисяч екю. Кожному ясно, що Біротто не міг віддати такі цінні речі за той невеличкий борг, який він за одним з договірних пунктів був винен мадмуазель Гамар. Отож для перегляду угоди юридичного приводу виявилось цілком досить, інакше стару панну можна було звинуватити в злісному ошуканстві. Адвокат-ліберал завів судову справу, вчинивши позов проти панни Гамар. Хоча і дещо визивний тоном, цей документ, підкріплений посиланнями на ухвали

верховного суду і на статті кодексу, становив талановитий зразок юридичної логіки і так промовисто обвинувачував стару панну, що в десятках копій був розповсюджений заходами злорадної опозиції по місту.

Через кілька днів після початку воєнних дій між старою панною та Біротто барон де Лістомер, що чекав підвищення в наступний чин капітана 3-го рангу, — про що вже говорили в морському міністерстві, — дістав листа: один з його друзів повідомив, що в канцелярії відомства порушено питання про звільнення його в запас. Ошелешений новиною, він помчав у Париж і встиг на вечірній прийом до міністра. Міністр, здавалося, вперше про це чув і тільки покепкував з переляканого барона. Але той назавтра ж запитав у канцелярії. Секретар по-приятельському, як це нерідко трапляється, вибавив йому все, а потім показав і папір, що підтверджував лиховісну новину і не поданий на підпис міністрові лише через хворобу столоначальника. Барон де Лістомер одразу подався до свого дядька, що міг як депутат негайно побачити міністра в палаті, і попросив довідатися про наміри його яснowelьможності, адже на карту поставлено все його майбутнє. Сидячи в дядьковій кареті, барон де Лістомер ждав кінця засідання. Депутат вийшов задовго до його закриття і сказав небожеві дорогою назад:

— І надало ж тобі воювати з абатами! Міністр одразу ж виклав мені, що ти очолив турських лібералів. У тебе неприпустимі переконання, ти нехтуєш урядову політику тощо. Він плів щось таке недоладне, ніби все ще виступав у палаті. Тоді я сказав йому: «Нумо, поговорімо по щирості!» Його яснowelьможність нарешті виклав мені, що ти негаразд поводишся з вищим духівництвом. Коротше, розпитавши колег, я довідався, що ти паплюжиш такого собі абата Трубера, — правда, всього лише головного вікарія, а проте найзначнішу особу в усій провінції, бо він там представник конгрегації. Я запевнив міністра, що за тебе я головою ручуюся. Так ось, любий небоже, якщо хочеш зробити кар'єру, не дражни довгополіх. Вертайся швидше в Тур і помирися з цим бісовим головним вікарієм. Знай, що з головним вікарієм краще не сваритися. Туди к бісу! Ми тут з шкури пнемося, щоб відновити віру, а ти, капітан-лейтенант, без п'яти хвилин капітан 3-го рангу, не придумав нічого розумнішого, як підривати

авторитет духівництва. Якщо ти не поладнаєш з абатом Трубером, більше на мене не покладайся! Я тебе відцураюся. Міністр у справах церкви щойно мовив мені про нього як про майбутнього єпископа. Якщо Трубер зненавидить нашу родину, він неодмінно перешкодить мені стати пером. Ясно тобі чи ні?

Дядькові слова відкрили капітану-лейтенантові таємницю нічної праці Трубера, якій так дивувався простодушний Біротто: «Над чим це він гне спину ночами?»

Дружба каноника з жіночим гуртом, що вів поліційний нагляд у місті, а також його особистий талант спонукали конгрегацію обрати саме його серед усіх місцевих священників у таємні проконсули Турені. Архієпископ, генерал, префект — усі від малого до великого опинилися під його таємною владою.

Барон де Лістомер вагався недовго.

— І то правда, — відповів він дядькові, — якщо я дістану від абатів ще одну пробоїну в *корпус*, то вже певно піду на дно!

Через три дні по дипломатичній нараді дядька з небожем моряк раптово примчав у Тур поштовою каретою і першого ж вечора розповів тітці про те, що загрожує найзаповітнішим надіям родини де Лістомер, якщо вони обоє з тіткою й далі тягтимуть руку за цим *бовдуром Біротто!* Барон затримав пана де Бурбонна, що взявся за капелюха й ціпка одразу ж по закінченні партії в віст. Обізнаність старого махляра була потрібна, щоб розгледіти підводне каміння, серед якого опинилися Лістомери, а старий махляр лише на те й поспішив розшукувати свого капелюха й ціпка, щоб почути прохання на вухо: «Залишіться, нам треба побалакати!»

Швидко повернення барона, його вдаване самовдоволення, що не в'язалося, одначе, зі стурбованістю, яка іноді прозирала на його виду, збудили у пана де Бурбонна невиразну підозру, що моряк, діючи проти Гамар і Трубера, зазнав перешкод у своїм рейсі. Пан де Бурбонн анітрохи не здивувався, коли барон повідомив про таємну владу головного вікарія, члена конгрегації.

— Я про це знав, — заявив він.

— Що! — скрикнула баронеса. — І ви нас не попередили?

— Пані, — заперечив той жваво, — забудьте, що я здогадався про таємний вплив цього священника, і я

забуду, що ви також про це знаєте. Якщо ми нашу обізнаність не приховаємо, то потрапимо в його спільники: нас почнуть боятися й ненавидіти. Робіть, як я: прикидайтеся недотепою, а самі озирайтеся на задні колеса. Скільки я вам натякав, ви так мене і не зрозуміли, а я боявся нашкодити самому собі.

— Як же нам виплутатися з цієї халепи? — гукнув барон.

Річ була не в тім, кидати абата Біротто чи ні — це й так було зрозуміло всім трьом учасникам наради.

— Найвидатніші полководці завжди вміли відступати з честю, — відповів пан де Бурбонн. — Скоріться Труберові; якщо пиха в нім дужча за ненависть, він стане вашим союзником. Але скоряйтеся йому до певної межі — інакше він наступить вам на горло, згідно з висловом Буало: «Плюндруй до тла — так чинить церква!» Вдайте, бароне, що йдете у відставку, таким чином, ви втечете від Трубера. А ви, пані, розпрощайтесь з вікарієм, хай Гамар візьме гору. Як будете в архієпископа, спитайте Трубера, чи він грає у віст, — він відповість ствердно. Запросіть його до себе на партію вісту; йому так кортить бувати у вас, він, звісно, прийде. Ви — жінка, зумійте повернути його на свою руч. Коли ж барон стане капітаном першого рангу, дядько його — пером Франції, Трубер — єпископом, тоді ви любісінько зробите Біротто каноником. А доти підкоряйтесь, але підкоряйтесь, зберігаючи гідність і ніби погрожуючи. Ваше сімейство може виявити Труберові не меншу підтримку, ніж він вам. Ви чудово порозумієтеся. А ви, моряче, плавайте обачніше і міряйте дно лотом!

— Бідолаха Біротто! — вимовила баронесса.

— О, напоумте його якнайшвидше! — відповів поміщик, рушаючи до виходу. — Якщо якийсь бідовий ліберал заб'є баки цьому дурноверхому, вам буде непереливки. Можливо, суд висловиться на його користь. Отож Трубер, я гадаю, побоюється присуду. Він може ще простити вам те, що ви почали ворожі дії, але, зазнавши від вас поразки, він стане невблаганний. Я сказав усе.

Він клацнув табакеркою, надів шкіряні калоші й пішов.

Другого ранку, після снідання, баронеса, zostавшись наодинці з вікарієм, сказала йому явно збентежено:

— Любий пане Біротто, ви, звісно, вважатимете мене несправедливою і непослідовною, але я прошу вас ради нашого ж добра відмовитися від позову проти мадмуазель Гамар і, по-друге, виїхати з мого дому.

Бідолаха Біротто зблід. Вона ж вела далі:

— Я невмисне стала причиною вашого нещастя — я знаю, якби не мій небіж, ви не почали б позиватися, на лихо і самому собі, і всім нам. Я зараз вам усе розповім.

І баронеса коротко пояснила йому, якого розмаху набрала справа і які важливі її наслідки. За ніч вона обміркувала всю поведінку Трубера і багато про що стала здогадуватися, отож була здатна безпомилково роз'яснити Біротто, як оплутувала його ця вміло підготовлена помста, розповісти про проникливість і силу його ворога, розкрити всю його ненависть, повідати про причини, зобразити йому, як Трубер плазував перед Шаплу цілих дванадцять років, а тепер пожирає, знищує цього Шаплу в особі його приятеля. Простодушний Біротто склав долоні ніби для молитви й заплакав од жалю, почувши про такі мерзоти, про які його чисте серце і не здогадувалося. Відчуваючи себе нібито на краю якоїсь безодні, він мовчки слухав, утупившись мокрими від сліз очима в свою благодійницю, яка наприкінці сказала:

— Я знаю, як погано вас покидати, але, любий абате, сімейні обставини стоять вище за дружні. Схиліться перед бурею, як це роблю я, і я доведу вам згодом свою вдячність. Щодо ваших житейських справ, я про них поклопочуся. У вас не буде турбот про шматок хліба. За посередництвом пана де Бурбонна, який зуміє додержуватись обережності, я влаштую все, щоб ви не відчували, що вам чогось бракує. Любий друже, дозвольте мені зрадити вас! Я скоряюсь перед життєвою необхідністю, але моя прихильність до вас зостанеться незмінною. Вирішуйте!

Сердешний абат, вражений до глибини душі, вигукнув:

— Виходить, Шаплу мав рацію, кажучи, що Трубер, коли б тільки міг, і в могилі не дав би йому спокою! А він же спить у постелі Шаплу!

— Тепер не до нарікань, — зауважила пані де Лістомер. — Час не терпить! Вирішуйте!

Добре серце Біротто не могло не піти в такий переломний момент за безпосереднім поривом вдячності.

Та й життя його було тепер лише повільним умиранням. Він сказав, кинувши своїй покровительці розпачливий погляд, від якого серце її здригнулося:

— Я віддаю себе в ваші руки. Я вже саме *порохно*, що валяється під ногами.

Це туренське слівце не має відповідника, крім слова «билина». Але бувають гарні бидинки, золоті, гладенькі, блискучі — їх підбирають діти, тоді як *порохно* означає билинку безбарвну, сіру, кинуту в канави, гнану вітром, зм'яту ногами перехожих.

— Але, добродійко, мені тільки не хотілося б залишати Труберові портрет Шаплу, зроблений для мене. Він — мій. Добийтесь, щоб мені його вернули, решти я зрікаюся.

— Гаразд, — відповіла пані де Лістомер, — я зайду до мадмуазель Гамар.

Її тон показував, яке зусилля зробила над собою баронеса де Лістомер, наважуючись принизитися до того, щоб потішити марнославство старої панни.

— Я постараюся все залагодити, — додала вона, — хоча не смію навіть надіятися. Підіть до пана де Бурбонна, хай він напише в належній формі папір, що ви відмовляєтеся від позову. Принесіть мені документ, а потім з допомогою його превелебності архієпископа нам пощастить, можливо, зам'яти справу.

Біротто пішов, нажаханий. Трубер виріс у його очах до розмірів єгипетської піраміди. Руки цього чоловіка орудували і в Парижі, і в соборі Сен-Гатьєн.

«Як же це так? — роїлось у голові Біротто. — Він, і раптом завадить маркізові де Лістомеру стати пером Франції!.. *Та ще й справу зам'яти, може, пощастить лише з допомогою його превелебності!*»

Перед лицем таких великих інтересів Біротто відчув себе ніби мошкою: він усвідомив свою провину.

Вістка про переїзд Біротто вразила всіх, тим паче що причина його була неясна. Пані де Лістомер казала, що вона потребувала вікарієвого помешкання, щоб розширити свою квартиру, оскільки племінник її одружувався і виходив у відставку. Про відмову Біротто від позову не знала жодна душа. Отож напучування пана де Бурбонна було дотримано неухильно. Дві новини, дійшовши до вух головного вікарія, могли підлестити його самолюбству, доводячи, що родина Лістомерів коли ще не здалася, то принаймні трималася нейтрально

й мовчки визнавала таємну владу конгрегації. А визнати, хіба це не те саме, що скоритися? Але справа все ж підлягала *sub judice*¹. Чи не означало це водночас і поступку, і погрозу?

Отож Лістомери в змаганні зайняли таку саму позицію, що й головний вікарій: вони трималися осторонь і могли поряdkувати всім. Але сталася важлива подія, додаткова перешкода для здійснення планів, що їх намітили пан де Бурбонн і Лістомери для того, щоб утихомирити табір Гамар і Трубера. Напередодні мадмуазель Гамар застудилась, повертаючись із обідні, злягла і була, як казали, важко хвора. На знак співчуття все місто залунало від удаваного лементу: «Панна Гамар не витерпіла цього скандального позову!», «Правда на її боці, і вона гине з жалю!», «Біротто вбиває свою благодійницю!».

Такі репліки розносилися повсюди капілярами великого таємного зібрання жінок, і їх співчутливо підхоплювано по всьому місту.

Пані де Лістомер даремно зазнала приниження, зробивши візит старій панні, проте нічого не добилася. Вона дуже ввічливо спитала, чи не можна побачитися з головним вікарієм. Абат Трубер, очевидно, підлещений візитом аристократки, яка його нехтувала, і радіючи, що він може прийняти її в бібліотеці Шаплу біля каміна, над яким висіли славетні цінні картини, змусив баронесу почекати, потім згодився дати їй аудієнцію. Ні один царедворець чи дипломат, захищаючи свої власні інтереси або ведучи переговори державної ваги, не виявив би більшої спритності, потайливості й прогнозуватості, ніж абат і баронеса, опинившись віч-на-віч.

Подібно до середньовічного пестуна, який, готуючи лицаря до турніру, піклувався про його озброєння і підтримував його порадами, старий махляр попередив баронесу:

— Не забувайте своєї ролі: ви — миротвориця, а не зацікавлена особа. Трубер теж усього лише посередник. Зважуйте свої слова, стежте за інтонаціями голосу головного вікарія. Якщо він поглядить своє підборіддя — значить, ви звабили його.

Деякі художники тішились, зображуючи в карикатурі контраст, що нерідко буває між тим, що кажуть, і тим,

¹ Судовому розгляду (*лагин.*).

що думають. І тут для правильного розуміння сенсу словесної дуелі між священником і світською дамою слід з'ясувати думки, що вони ховали їх одне від одного під нібито незначними фразами.

Пані де Лістомер насамперед висловила жаль з приводу судової справи Біротто, потім висловила побажання, щоб вона була припинена без шкоди для обох сторін.

— Зло вже вчинене, — суворо відповів абат, — добродісна мадмуазель Гамар умирає. *(Ця дурена цікавить мене не більше, ніж китайський богдыхан, — думав він, — але я не проти звалити її смерть на вас і збурити ваше сумління, раз ви настільки дурні, щоб турбуватися через такі дрібниці).*

— Узнавши про її хворобу, — мовила баронеса, — я зажадала, щоб пан вікарій відмовився від позову, і ось я принесла цей документ вашій праведниці. *(Я бачу тебе наскрізь, хитра шельмо! — думала вона. — Але зараз нам не страшний твій наклеп. А ось як ти візьмеш документ, ти признаєшся в своїй співучасті).*

З хвилину тривала мовчанка.

— Мирські діла мадмуазель Гамар мене не обходять, — відповів нарешті священнослужитель, опускаючи важкі повіки на орлині очі, щоб приховати хвилювання. *(Еге! Мене голими руками не візьмеш! Одначе, хвалити Бога! Кляті адвокати перестануть копатися в цій справі, яка могла заплямувати мене. Та що треба цим Лістомерам, чого це вони так запобігають переді мною?)*

— Добродію, — відповіла баронеса, — діла пана Біротто мені так само байдужі, як і вам — інтереси мадмуазель Гамар. Але, на жаль, релігія може потерпіти від їхніх чвар: у вас я бачу не більше, ніж посередника, а сама виступаю як миротвориця... *(Ми з вами не ошукаємо одне одного, — думала вона. — Чи відчуваєте ви, пане Трубер, всю сінь мові відповіді?)*

— Релігія потерпить, пані? — перепитав головний вікарій. — Релігія стоїть надто високо, щоб могли її зачепити. *(Релігія це я, — подумав він).* Бог усе розсудить, я визнаю лише Його суд.

— Ну що ж, — відказала вона, — постараємося узгодити ухвалу людей з Божим присудом. *(Так, релігія — це ти).*

Абат Трубер нараз перемінив тон:

— Ваш небіж, здається, побував у Парижі? *(Ви там узнали дещо новеньке, — думав він. — Я можу розчавити*

вас, вас, яка зневажала мене. Ви ладні підняти лапки вгору).

— Так, пане, спасибі за вашу увагу до нього. Сьогодні ввечері він вертається до Парижа на виклик міністра, який дуже добре до нас ставиться і не хоче, щоб барон залишив службу. (Ні, *езуйте, ти нас не розчавиш*, — думала вона, — *і таємна твоя насмішка мені ясна*).

Мовчанка.

— Його поводження в цій справі я не схвалюю, — знов озвалася вона, — але слід простити того, хто в правових питаннях темний. (Укладімо спілку, — думала вона. — *Воюючи один з одним, ми нічого не виграємо*).

Бліда усмішка, майнувши по абатовому виду, згубилася у зморшках.

— Він зробив нам послугу, з'ясувавши нам цінність цих двох творів мистецтва, — сказав Трубер, глянувши на картини. — Вони будуть чудовою оздобою для каплички Пречистої. (Ви кинули камінець у мій город, — думав він, — *ось вам репліка: ми квити, пані*).

— Якщо ви пожертвуєте їх собору Сен-Гатьєн, я попрошу у вас дозволу подарувати церкві рами, гідні як цих полотен, так і цієї каплички. (Добре б змусити тебе признатися, що ти зазіхаєш на обставу Біротто, — думала вона).

— Вони не мої, — відказав священник, усе ще насторожений.

— Та ось документ, який кладе край усій зваді і визнає їх власністю мадмуазель Гамар. — З цими словами пані де Лістомер поклала документ на стіл. (Оцініть же мою довіру до вас, — подумала вона). — Добродію, — додала вона, — зробіть добре діло, гідне вашого шляхетного характеру, примиріть цих двох християн; хоча Біротто мало мене обходить у цей момент...

— Одначе він живе у вас, — урвав її абат.

— Ні, добродію, — відповіла вона, — його у мене вже нема. (Ради перства мого шуряка і підвищення в чині небожа я змушена піти на всякі підлоти).

Незворушність не покидала абата, але саме такий цілковитий спокій у нього був ознакою сильного хвилювання. Лише один пан де Бурбонн зумів розгадати таємницю тієї позірної незворушності: священник триумфував!

— Навіщо ж ви берете на себе його доручення? — спитав він, збуджений тим самим почуттям, яке

під'юджує жінок знов і знов напрошуватися на комплімент.

— Тільки з жалю. Ви знаєте, який у нього нерішучий характер,— і ось він попросив, щоб я пішла до мадмуазель Гамар і ціною його відмови...

Священик насупив брови.

— ...од своїх *прав*, визнаних видатними адвокатами, добитись від неї цього портрета...

Священик бликнув на неї гостро.

— ...портрета Шаплу,— доказала вона.— Я залишаю його прохання на ваш розсуд. (*Тобі б не дуже повелось, якби ти надумав позиватися*,— думала вона).

Коли вона згадала про «видатних адвокатів», Трубер збагнув, що вразливі місця супротивника їй відомі.

У подальшій розмові, що точилася в цьому ж дусі, пані де Лістомер виказала стільки тям і винахідливості, що розумний абат, поцінувавши їх гідно, погодився нарешті поговорити з мадмуазель Гамар про замирення.

Скоро він вернувся.

— Пані, передаю вам слова безталанної вмирущої: «Абат Шаплу був такий добрий до мене,— сказала вона,— що я не можу розлучитися з його портретом». Що ж до мене,— провадив він,— якби цей портрет був моїм — я не поступився б нікому. Почуття мої до дорогого небіжчика незмінні. І гадаю, саме я більше, ніж будь хто, посідаю право мати його подобу.

— Добродію, не варто *сваритися* через кепський портрет. (*Чхати мені на нього так само, як і тобі*,— думала вона). Хай він застається у вас, а ми замовимо з нього копію. Я вітаю себе з тим, що затерла цю клязу і мала втіху познайомитися з вами. Я чула, що ви неабияк граєте в віст. Жінці простимо бути цікавою,— додала вона, посміхаючись.— Можете не сумніватися: як ви прийдете колись до мене пограти, вам буде влаштовано найгостинніший прийом.

Трубер погладив рукою підборіддя. «Я його завоювала! — подумала вона.— Бурбонн правду казав: у нього є дрібка марнославства».

Справді, головний вікарій переживав у цю мить чудове почуття, звідане колись і Мірабо, що побачив у дні своєї слави, як розчиняється перед його каретою брама палацу, раніше закрита для нього.

— Добродійко, — відказав він, — мої заняття заважають мені бувати у світі, але чого не зробиш для вас! (Стара панна здохне, я візьмуся за Лістомерів і прислужуся їм, як вони мені прислужатъся, — думав він. — З ними ліпше дружити, ніж ворогувати).

Пані де Лістомер вернулася додому в надії, що архієпископ завершить справу примирення, так успішно почату. Але Біротто не судилося дочекатися плодів своєї поступливості. Пані де Лістомер узнала на другий день про кончину мадмуазель Гамар. Коли оголосили заповіт, нікого не здивувало, що єдиним своїм спадкоємцем вона призначила абата Трубера. Майно старої панни оцінили в триста тисяч франків. Головний вікарій послав пані де Лістомер запрошення на панахиду і похорон своєї подруги, одне — для баронеси, друге — для її небожа.

— Доведеться йти, — сказала вона.

— Це, звісно, не що інше, як випроба! — вигукнув пан де Бурбонн. — Монсеньйор Трубер хоче перевірити вас... Дивіться ж, бароне, проведіть покійницю до самого кладовища, — звернувся він до капітан-лейтенанта, який, на своє лихо, ще не встиг виїхати з Тура.

Панахида відзначалася небувалою пишнотою; але небіжчицю оплакувала лише одна людина — ніким не помічений Біротто; усамітнівшись у віддаленому притворі, він молився за упокій душі і, вважаючи себе винним у її смерті, гірко побивався, що не попросив у неї прощення. Абат Трубер проводжав останки своєї духовної дочки до могили. На краю ями він виголосив надгробне слово і з властивим йому красномовством створив з убогого життя новопреставленої напрочуд величну картину. Присутні звернули увагу на кінцеву частину його промови:

«Життя її, багате на дні, присвячені Богу й релігії, життя її, оздоблене багатьма високими діяннями, вчиненими потаємно, смиренням і сокровеними чеснотами, було розбите стражданням, яке ми назвали б незаслуженим, якби на порозі вічності не слід пам'ятати, що всі наші печалі послані нам самим Господом. Численні друзі цієї благочестивої дівиці, знаючи доброзвичайність і чистоту її душі, передбачали, що вона здатна стерпіти все, окрім підозр, що ганьблять її життя. Можливо, всеблагий Промисел тому й покликав її в лоно Господнє, аби забрати її з падолу страждань. Благословенні ті, хто зберігає тут, на землі, душевний спокій, подібно до

того, як дівця Софі покоїться нині в блаженній обителі, вбрана в шати невинності!»

— Тепер ви уявіть собі, — вів далі пан де Бурбонн, що розповів пані де Лістомер подробиці похорону, коли були зіграні всі партії, зачинено двері і з господинею дому zostалися лише він сам та барон, — уявіть собі, як цей Людовік Одинадцятий у сутані, закінчивши свою орацію, робить останній замах кропилом, — ось так! — І пан де Бурбонн, узявши камінні щипці, так жваво відтворив жест абата Трубера, що барон і його тітка несамохіть посміхнулися. — Він видав себе лише цим, — вів далі старий поміщик. — До цього його манери були бездоганні. Але замуруючи на віки вічні стару панну, яку він зневажав до глибини душі, а вже ненавидів, мабуть, не менше, ніж абата Шаплу, йому, звісно, було важко стримати свою радість: вона прорвалася назвні.

Мадмуазель Саломон, прийшовши наступного ранку снідати до пані де Лістомер, повідомила:

— Нашому небораці абатові Біротто завдано удару, в якому відчувається ретельно обдуманий план помсти. Його призначено парафіяльним священиком у Сен-Сімфор'єн.

Сен-Сімфор'єн. — передмістя Тура, розташоване за мостом. Цей міст, завдовжки в тисячу дев'ятсот футів — одна з найкращих пам'яток французької архітектури; в обох його кінцях розташувалися однаковісінькі площі.

— Ви розумієте, — сказала вона, помовчавши, здивована байдужістю, з якою пані де Лістомер сприйняла цю новину. — Він буде там за тридев'ять земель від Тура, від своїх друзів, від усього, до чого звик... І найгірше те, що, відірваний від рідного міста, він його бачитиме, але тільки здалеку! Після всіх потрясінь він ледве ноги волочить, а йому довелося б пройти цілу милю, щоб вас побачити. Зараз у сердеги жар, він у постелі. Церковний дім там холодний і сирий, а парафія Сен-Сімфор'єна небагата й не може його опорядити. Наш безталанний старенький буде ніби замурований у склепі. Як усе це жорстоко!

Щоб завершити нашу повість, лишається повідомити про деякі події і накидати останню картину.

Через півроку головного вікарія було підвищено в єпископи. Пані де Лістомер померла, відписавши абатові де Біротто в духівниці тисячу п'ятсот франків річної

ренти. Заповіт баронеси став відомий, коли превелебний Гіацинт, новий єпископ міста Труа, ладен був уже покинути Тур, вирушаючи у свою єпархію. Але він одклав свій від'їзд. Розсатанілий від того, що жінка, якій він простяг руку, його перехитрувала й таємно підтримала того, хто був, як відомо, його ворогом, Трубер знов повстав проти Лістомерів. На зібранні у вітальні архієпископа він кинув на їхню адресу одне з тих пастирських висловлювань, в яких під медоточивою смиренністю прихована смертельна отрута, і тим поставив під загрозу дядькову мрію про звання пера і небожеву мрію про підвищення в чині. Честолюбний моряк навідав непримиренного священника, який, очевидно, поставив йому суворі вимоги, бо дальша баронова поведінка довела його цілковиту покору страшному членові конгрегації. Дім мадмуазель Гамар новий єпископ особливим дарчим записом передав соборному капітулу, бібліотеку Шаплу подарував духовній семінарії, обидві картини приніс у дар церкві для каплички Пречистої Діви, але портрет Шаплу залишив у себе. Ніхто не міг збагнути причини цієї відмови від спадщини мадмуазель Гамар. Пан де Бурбонн гадав, що єпископ нишком зберіг частину її готівкою, щоб підтримати своє становище в Парижі, якби йому довелося посісти місце на лаві єпископів у Верхній палаті. Лише перед самим від'їздом єпископа старий махляр здогадався про кінцеву мету цього вчинку, про смертельний удар, що найзапекліша мстивість завдала найкволішій жертві. Права Біротто на спадщину пані де Лістомер було опротестовано бароном де Лістомером — мовляв, абат зловживав своїм впливом на волю заповідачки. А через кілька днів після порушення справи барона було підвищено в капітани 1-го рангу. На покарання вікарію Сен-Сімфор'єна було заборонено правити службу Божу. Церковна влада випередила судову постанову. Убивця покійної Гамар до того ж і шахрай! Зберігаючи спадщину старої панни, Труберові було б важко добитися покарання для Біротто.

Коли превелебний Гіацинт, єпископ міста Труа, вирушаючи до Парижа, проїздив поштовою каретою по набережній Сен-Сімфор'єна, хворого абата Біротто внесли в кріслі на відкриту терасу, на сонечко. Неборака священник, якого архієпископ відлучив від церкви, змарнів і зблід. Скорботний вираз до невпізнанності змінив

усі риси його обличчя, недавно ще такого привітного й лагідного. В глибоко запалих від хвороби очах — колись простодушно веселих очах людини, що любить добре попоїсти і не сушить собі голови філософією, — появився якийсь проблиск думки; це була лише снасть колишнього Біротто, порожнього, але вдоволеного життям, який лише рік тому котився як колобок Монастирською площею. Єпископ кинув на свою жертву погляд, сповнений зневажливого жалю, потім забув про неї і проїхав мимо.

В інші часи Трубер став би якимсь Гільдебрандом чи Александром VI. Нині ж церква утратила політичну могутність і не дає виходу для життєвих сил людини, приреченої на самотнє існування. Адже безженство порочне тим, що зосереджує всі помисли й почуття людини на власному я, розвиває в неї егоїзм і себелюбство, робить із неї старого парубка, людину зайву і навіть шкідливу для суспільства. В нашу добу уряди помиляються, змушуючи служити не суспільство людині, а людину — суспільству. Індивідум постійно бореться з системою, яка визискує його, тимчасом як він силкується визискувати її в своїх інтересах; а колись людина, що мала більшу волю, дбала більше і про громадське добро.

Можливості застосування людської діяльності неймовірно розширилися; рідко хто здатний охопити її в цілому, такий розум став просто блискучим винятком. У світі духовнім діє той самий закон, як і в світі фізичному: рух втрачає в своїй силі стільки, скільки виграє в широті охоплення; заснувати суспільство на самих винятках годі. На зорі історичного розвитку чоловік був усього лише батьком, що горнувся всім серцем до сім'ї. Далі він почав віддавати свою снагу кланові чи маленькій республіці. Звідси взяли початок великі історичні подвиги Греції та Риму. Потім він став членом замкнутої касты чи прибічником якоїсь релігії і звеличував їх своїм високим героїством. Але тут коло його духовних запитів множитья безліччю інтелектуальних інтересів. Тепер життя кожного пов'язане з життям величезної батьківщини; гадають, що скоро нашою сім'єю стане цілий світ. Ось тільки чи не виявиться величною оманною цей духовний космополітизм — мрія римського християнства? Адже вірити в здійснення благородної химери, в людське братство так природно! Гай-гай! Людська

машина навряд чи розрахована на такий грандіозний масштаб. Пересічна людина, батько сімейства, не має такої широти душі, щоб увібрати всі почуття й думки, які хвилюють великих мужів. Деякі фізіологи вважають, що в міру розвитку людського мозку серце звужується. Це явна помилка! Швидше навпаки: позірний егоїзм тих, хто виношує в собі наукові відкриття, долю народів і закони, чи не є найшляхетніше з усіх людських почуттів — почуття материнства, перенесене на народні маси? Для пробудження нових народів чи створення нових ідей могутній мозок таких людей повинен мати і животворну щедрість, подібну до материнських грудей, і могутність самого Господа Бога. Адже Іннокентій III, Петро Великий та інші реформатори і вершителі долі людства — це в своїх найвищих проявах носії тієї самої розумової сили, яку являв у зародку Трубер, каноник собору Сен-Гатьєн.

Сен-Фірмен, квітень 1832 р.

У провінційній глухомані зустрічаються постаті, гідні серйозного вивчення, характери, сповнені своєрідності, зовні вельми спокійні, але таємно підточувані непогамовними пристрастями; однак найяскравіша самотність характеру, найпалкіша захопленість зрештою втрачається тут під впливом нудної одноманітності звичаїв. Ні один поет не пробував ще описати явища цього млявого, приреченого на замирання життя. Але чому? Якщо знаходять поезію в атмосфері Парижа, де бурхає *самум*, що забирає статки й розбиває серця, то хіба нема її і в повільній дії *сироко* провінційної атмосфери, який підточує найгордовитішу мужність, притирає вражливість і позбавляє пристрасті їхньої гостроти. Якщо в Парижі все *відбувається*, то в провінції все *минає*: тут — нічого яскравого, нічого видатного; драми спливають тихо, таємниці уміло приховуються; тут в одному слові міститься розв'язка; тут розрахунок і аналіз надають невідповідної ваги найзвичайнісіньким учинкам. У провінції живуть на видноті.

Якщо майстри слова нехтують дивовижні сцени провінційного життя, то це не через зневагу до нього, не з браку спостережливості, але, може, через творчу безпорадність. Справді, щоб привернути увагу до чогось майже безмовного, сутність якого не стільки в дії, скільки в мислі, щоб створити образи, на перший погляд, майже безбарвні, але такі, що вимагають високого мистецтва для відтворення їхніх деталей та відтінків; щоб передати властиву цьому сірявому колориту світлотінь, щоб глибоко дослідити дійсність, що здається беззмістовною і зовні одноманітною, але розкриває зацікавленому поглядові своє багатство і повноту — хіба не треба для створення таких образів сили-силенної заготовок, нечуваних зусиль, тонкої майстерності, притаманної старовинній мініатюрі?

Зарозуміла паризька література, яка береже кожную годину, хоча марнує свій час на шкоду мистецтву на

балаканину й насолоди, вимагає цілком закінченої драми; щоб відшукати її в нашу добу, коли вся увага зосереджена на випадках, бракує дозвілля; якщо ж хтось із письменників і взявся створити драму, цей мужній вчинок викличе обурення в республіці словесності, де з давніх-давен за велінням критики все вихолощується і де заборонено винаходити нову форму, новий жанр, хоч би яка була дія.

Ці зауваження необхідні і для того, щоб роз'яснити наміри автора, який, відкинувши всякі домагання, пробує виступити тут у ролі скромного писарчука, і для того, щоб закріпити це безперечне право удаватися до розтягності, породженої тим колом дріб'язкових інтересів, в якому автор змушений буде перебувати. Нарешті в наш час, коли найлегковажнішим творам надають славне наймення «повість», хоча воно має стосуватися найдовговічніших витворів мистецтва, авторові безперечно подарують, що він обмежився рамками скромної, пересічної повістинки, простої і безокрасної оповідки про те, що відбувається кожен Божий день у провінції.

Згодом автор докине свою піщинку до пагорба, нагоруваного руками трударів нашої доби; сьогодні бідний художник зумів ухопити лише одну з прозорих ниток, що авторовою волею носяться в повітрі, і ними тішаються діти, юні дівчата і поети; учені їх зовсім нехтують, але поголошка каже, що небесна пряля ронить їх зі свого веретена. Одначе будьте пильні! В цій сільській пряжі міститься мораль! Ось чому письменник обрав її на епіграф. Він покаже вам, що в кращу пору життя багато ілюзій, ясних надій, ніби сріблясті нитки, опускаються з небес і знов підносяться вгору, не торкнувшись землі.

Вересень 1833 р.

ЕЖЕНІ ГРАНДЕ

Марії

Нехай ім'я Ваше, чий портрет є найліпшою окрасою цього твору, буде в ньому ніби зелена гілка благословенного буксусу, невідомо де зірвана, але напевне осячена вірою, вічнозелена й раз у раз оновлювана побожними руками задля миру і щастя в домі.

Де Бальзак

У деяких провінційних містах трапляються будинки, сам вигляд яких навіває нудьгу, мов найпохмуріші монастирі, найсіріші пустелі, найсумніші руїни. Мабуть, у цих будинках є щось і від німої монастирської тиші, і від безплідних пустель, і від тліну руїн; життя й рух у них такі тихі, що захожому вони б здавалися пустками, якби очі зненацька не зустрічалися з тьмяним і холодним поглядом нерухомого напівчернечого обличчя, що на звук незнайомих кроків виринає над підвіконням. Отакий похмурий вигляд має один будинок у Сомюрі, — стоїть він у кінці крутої вулиці, що, здіймаючися вгору, веде до замку. Ця подекуди трохи понура, малолюдна тепер вулиця, спекотна влітку й холодна взимку, вузька, покручена, вирізняється з-поміж інших тим, що її дрібна, завжди чиста й суха бруківка аж дзвенить, а обабіч неї у будинках старого міста, над якими височать міські вали, стоїть тиша. Тим будинкам уже понад триста років, і хоч вони дерев'яні, проте ще досить міцні; різноманітні на вигляд, вони надають цій частині міста особливої своєрідності, що привертає увагу митців та поціновувачів старовини. Важко пройти повз них і не замилуватися на величезні дубові балки з вирізьбленими химерними фігурами на кінцях, які увінчують чорним барельєфом нижні поверхи більшості цих будинків. Поперечні бруси, криті шифером, вимальовуються синіми смугами на ветхих стінах будинку, завершеного осілим від часу дерев'яним дахом, зотлілий гонт якого зжолобився від дощу й сонця. В очі впадають стерті почорнілі під-

Друкується за виданням: Оноре Бальзак. Ежені Гранде Селяни.— К., Дніпро, 1981 р.

віконня; тонке різьблення на них уже ледь помітне і, здається, вони ледве витримують темні череп'яні вазони з буйними гвоздиками та трояндами, що їх виростила якась бідна трудівниця. Ще далі — ворота з узорами цвяхів, на величезних головках яких геній наших предків вивів родинні ієрогліфи, котрих нікому вже не розгадати. Чи то протестант розписався там у своєму віросповіданні, чи, може, член Ліги послав прокляття Генріху IV. Якийсь городянин вирізав тут геральдичні знаки свого «іменитого громадянства», славу свого давно забутого звання ратмана. Тут перед вами вся історія Франції. Обабіч старого будинку, нерівний побілений вапном підмурок якого увічнює працю ремісника, височить особняк дворянина, де посеред арки кам'яної брами ще видно рештки герба, розбитого революціями, що потрясли країну, починаючи з 1789 року. На цій вулиці нижні поверхи купецьких будинків зайняті не складами та крамницями, любителі середньовіччя можуть знайти тут крамниці наших батьків у всій їхній безпосередній простоті. Ці глибокі і темні приміщення не мають ні вітрин, ні виставок, ні кольорового скла, — ніяких внутрішніх чи зовнішніх оздоб. Вхідні двері, грубо оббиті бляхою, складаються з двох частин: верхня відкидається всередину, а нижня, з дзвіночком на пружині, весь час відчиняється і зачиняється. Повітря й світло падає у цю подобу вогкої печери крізь дверну фрамугу або крізь отвір між склепінням і низенькою — на рівні підвіконня — стінкою; в пази цього отвору вставляються міцні віконниці, вранці їх знімають, а ввечері зачиняють на залізні прогоничі зі шворнями. При цій стіні хазяїн крамниці розкладає свій крам. І то без шахрайства: яке показують, таке й продають. Залежно від характеру торгівлі це можуть бути дві-три діжки, наповнені сіллю чи тріскою, кілька сувоїв парусного полотна, мотуззя, підвішений до сволоків мідний посуд, обручі, розкладені попід стінами, або кілька штук сукна на полицях. Увійдіть. Охайна дівчина аж пашисть молодістю: в неї червоні руки, на шиї біла хустинка; вона відкладає плетиво, кличе батька, матір. Хто-небудь з них виходить і продає, що вам треба, на два су чи на двадцять тисяч франків, — поводячись, залежно від вдачі, люб'язно, байдуже чи згорда. Тут ви побачите торговця дубовою клепкою, що сидить при вході і теревенить із сусідою; здається, у нього нічого нема, крім

поганеньких клепок для бочок та двох-трьох в'язок дранки, а тим часом у порту його лісний склад постачає всіх анжуйських бондарів; він вирахував до однієї дощечки, скільки бочок *подужає*, якщо збір винограду буде добрий; сонце — і він багатий, дощова погода — і він злидар; протягом одного року вартість бочки то підскакує до одинадцяти франків, то падає до шести ліврів. У цьому краї, як і в Турені, мінливість погоди панує над торговельним життям. Виноградарі, хлібороби, лісоторговці, бондарі, шинкарі, судовласники — всі пантрують на сонячне проміння. Лягаючи спати, вони тремтять, чи не дізнаються вранці, що вночі був приморозок; вони бояться дощу, вітру, посухи і бажають вологи, тепла, хмар — кому чого треба. Між небом та земними інтересами відбувається невпинний поєдинок. Від погляду на барометр людські обличчя то насуплюються, то прояснюються, то веселішають. З кінця в кінець цієї вулиці, старовинної «головної» вулиці Сомюра, від ганку до ганку лунають слова: «Золота днина!» І кожен відповідає сусідові: «З неба падають луїдори!» — усвідомлюючи, що несе йому кожний сонячний промінь, кожний своєчасний дощ. Літньої пори в суботу після полудня ви вже не купите й на гріш краму в цих чесних торговців. Кожен має свій виноградник, свою ферму і на два дні вирушає за місто. Тут, усе підрахувавши, — купівлю, продаж, прибутки, — крамарі проводять десять годин з дванадцяти у веселій компанії, безупинно стежачи один за одним, пересуджуючи, підглядаючи. Досить хазяйці купити куріпку, і сусіди неодмінно питають чоловіка, чи добре вона засмажилась. Тільки-но дівчина вигляне у вікно, її одразу ж звідусіль побачать купки нероб. Адже тут і сумління кожного у всіх на видноті, — в цих непроникних, темних і мовчазних будинках немає таємниць. Майже все життя проходить просто неба: кожна родина сідає перед домом, тут і снідає, і обідає, і свариться. Кожного, хто проходить вулицею, уважно оглядають з голови до ніг. Колись досить було чужинцеві з'явитись у провінційному місті, як з нього біля кожних дверей починали кепкувати. Звідси веселі розповіді, звідси й прізвисько «глузії», що ним зовуть мешканців Анжера, які особливо відзначалися в цих витівках.

Старовинні особняки у горішній частині вулиці колись заселяло місцеве дворянство. Похмурий будинок, у

якому відбувалися події цієї повісті, був якраз одним із таких жител, поважним залишком того століття, коли речам і людям була властива простота, яку французькі звичаї що не день втрачають. Пройшовши всі повороти цієї мальовничої вулиці, кожний закуток якої будить спогади, а загальний вигляд навіває якусь мимовільну задуму, ви помічаєте досить темну нішу, а в глибині — двері дому *пана Гранде*. Неможливо зрозуміти всю значущість цих слів, не знаючи біографії пана Гранде.

Пан Гранде мав у Сомюрі особливу репутацію, яку нелегко буде зрозуміти тому, хто хоч трохи не пожив у провінції. Пан Гранде, якого й досі дехто зве «дядечко Гранде» — таких старих людей дедалі меншає, — був 1789 року заможним бондарем, умів читати, писати й рахувати. Коли у Сомюрській окрузі Французька республіка пустила в продаж маєтки духівництва, сорокарічний бондар саме одружився з дочкою багатого лісоторговця. Зібравши свої кошти та посаг дружини — всього дві тисячі луїдорів, — Гранде прибув до головного міста округи, і там, завдяки хабареві в двісті дублонів, які його тесть дав суворому республіканцеві, що відав продажем національних маєтків, він придбав узаконеним порядком, хоч і не зовсім законно, найкращі виноградники в окрузі, старе абатство і кілька ферм. Жителі Сомюра були люди не надто революційні і визнавали дядечка Гранде за людину сміливу, тямовиту, за республіканця, патріота, прихильника нових ідей, а тим часом бондар просто захоплювався виноградарством. Його обрали членом адміністративного управління Сомюрської округи, і миролюбний вплив Гранде позначився як на політичному житті, так і в комерції. В галузі політики він підтримував колишніх людей і якомога перешкоджав продажу емігрантських маєтків; як комерсант він постачив республіканським арміям зо дві тисячі бочок білого вина, за що одержав чудові луки з володінь одного жіночого монастиря, залишених для продажу в останню чергу. В період Консульства добряга Гранде став мером, правив добре, а виноград збирав іще краще: за Імперії він став паном Гранде.

Наполеон не любив республіканців; замість пана Гранде, який зажив собі слави людини, що свого часу носила червоний ковпак, він настановив мером великого землевласника, котрий мав перед прізвищем часточку «де», майбутнього барона Імперії. Пан Гранде

не шкодував, що його позбавлено муніципальних почесностей. Він уже встиг в «інтересах міста» прокласти добрі дороги, що вели до його володінь. Дім і маєтки, оцінені дуже вигідно для нього, було обкладено помірними податками. Його виноградники, завдяки дбайливості господаря, стали «окрасою краю» — узвичаєний вираз на означення виноградників, які дають вино першого сорту. Гранде зміг виклопотати собі хрест Почесного легіону. Ця подія й відбулася 1806 року. Панові Гранде було тоді п'ятдесят сім років, а його дружині — близько тридцяти шести. Єдина їхня дочка, плід законного кохання, мала десять років. Видно, провидіння бажало втішити пана Гранде в адміністративній опалі, і він за рік одержав одну за одною спадщину пані де ла Годіньєр, уродженої де ла Бертельєр, матері пані Гранде; далі — старого пана де ла Бертельєр, батька покійної тещі, а також — пані Жантіє, бабусі по матері. Ніхто не знав, чи великі були ці три спадщини. Старі скнари здавна збирали гроші, щоб мати змогу потай милуватися на них. Старий пан де ла Бертельєр називав усяке вкладання грошей в обіг марнотратством, вважаючи, що споглядання золота дає більші проценти, ніж прибутки від лихварства. Місто Сомюр оцінювало розміри заощаджень на підставі прибутків, що їх могли давати видимі володіння. На той час пан Гранде дістав новий почесний титул, якого наша манія рівності ніколи не зможе знищити, — він став *першим в окрузі* платником податків. У нього було сто арпанів виноградників, які за врожайних років давали від семисот до восьмисот бочок вина. Йому належало тринадцять ферм, старе абатство, з ощадливості він замурував у монастирі вікна, стрілки, склепіння й вітражі, завдяки чому вони й збереглися; нарешті, сто двадцять сім арпанів луків, де росло три тисячі тополь, посаджених 1793 року. Нарешті, будинок, у якому він жив, був його власністю. Так визначалися розміри його видимих багатств. Що ж до капіталів, то тільки дві особи могли приблизно уявити їхню величину: пан Крюшо, нотар, постійний повірений пана Гранде по вкладанню його капіталів під проценти, і пан де Грассен, найбагатший у Сомюрі банкір, у прибутках якого, за таємною угодою, була й виноградарева частка. Хоч старий Крюшо та пан де Грассен добре вміли берегти таємницю — властивість, що в провінції викликає довіру й сприяє збагаченню, — вони прилюдно

виявляли до пана Гранде таку повагу, що спостережливі люди могли здогадуватися про багатство колишнього мера із запобігливої шанобливості до його особи. В Сомюрі всі були певні, що в пана Гранде є особливі скарби, схованка, повна луїдорів, якими він милується уночі, зазнаючи нечуваної насолоди, що її дає споглядання великої кількості золота. Очі старого вселяли скнарам якусь упевненість у цьому — жовтий метал ніби передавав їм свій відтінок. Погляд людини, звиклої до величезних прибутків, як і погляд любострашника, картяра чи придворного, конче набуває навичок, котрі виражають швидкоплинні, пожадливі, таємничі рухи почуттів, і ті рухи не уникають уваги його єдиновірців. Ця таємна мова створює своєрідне франкмасонство пристрастей. Отож пан Гранде викликав шанобливе почуття як людина, що ніколи нікому і нічого не була винна, як досвідчений бондар і виноградар, котрий з астрономічною точністю визначав, скільки бочок треба заготовити у цьому році, — тисячу чи тільки п'ятсот; не пропускаючи жодної спекуляції, він завжди мав бочки на продаж, коли бочка коштувала дорожче, ніж саме вино, міг сховати все своє вино у підвали і чекати нагоди, щоб продати його по двісті франків за бочку, тоді як дрібні винороби пускали своє по п'ять луїдорів. Його прославлений урожай 1811 року, завбачливо схований, неквапно проданий, дав йому більше двохсот сорока тисяч ліврів. Як комерсант пан Гранде мав щось від тигра і боа: він умів причаїтися, зіщулитись, довго цілитися на свою здобич і стрибнути на неї; потім він роззявляв пащу свого гаманця, поглинав чергову порцію екю і спокійно лягав, наче полоз, що перетравлює їжу, — байдуже, холодно, методично. Коли він проходив вулицями, кожен дивився на нього з почуттям пошани й страху. Не було в Сомюрі людини, котра б не відчула його сталевих пазурів. Тому нотар Крюшо добув у нього грошей на купівлю маєтку, але з одинадцяти відсотків; тому пан де Грассен дисконтував векселі, але з жахливим вирахуванням. Рідко минав день, щоб ім'я пана Гранде не згадували городяни на ринку чи у вечірніх розмовах. Дехто ставився до багатства старого виноградаря з патріотичною гордістю. Не один купець і не один шинкар хвальковито казав приїжджим:

— У нас тут є два-три мільйонні підприємства; а що вже пан Гранде, то він і сам не знає ліку своїм грошам.

Ще 1816 року найспритніші сомюрські рахубники оцінювали вартість земельних маєтків цього старого на суму близько чотирьох мільйонів; та оскільки від 1793-го до 1817-го йому повинно було перепадати в середньому по сто тисяч франків річного прибутку, то виходило, що пан Гранде мав готівкою стільки грошей, скільки коштувало його нерухоме майно. І коли після партії в бостон чи бесіди про виноградники заходила мова про пана Гранде, проникливі люди казали:

— Дядечко Гранде?.. Та в нього добрих шість-сім мільйонів.

— Ви спритніші за мене, — мені так і не пощастило взнати загальну суму, — відповідали пан Крющо або пан де Грассен, якщо їм траплялося чути такі балачки.

Коли якийсь парижанин говорив про Ротшільдів або пана Лафітта, сомюрці запитували, чи вони такі самі багаті, як пан Гранде. На ствердну відповідь парижанина, кинуту із зневажливою посмішкою, вони презиралися і недовірливо хитали головою. Таке величезне багатство вкривало золотим покривом усі вчинки цієї людини. Якщо спершу деякі особливості його життя давали привід до кепкування й жартів, то згодом і кепкування, й жарти вичерпалися. Будь-які вчинки пана Гранде виправдував його непохитний авторитет. Мова виноградаря, одяг, жести, кліпання були законом у краї, де кожен, вивчивши все це, як натураліст вивчає дію інстинкту в тварин, оцінив глибоку й мовчазну мудрість його найнезначніших рухів.

— Люта буде зима, — казали люди, — дядечко Гранде надів хутрянні рукавиці; треба збирати виноград.

— Дядечко Гранде запасається клепками, — цього року вина буде вдосталь.

Пан Гранде ніколи не купував ні м'яса, ні хліба. Його фермери-орендарі щотижня привозили йому достатній запас каплунів, курчат, яєць, масла та збіжжя в рахунок орендної плати. У нього був млин; орендар мусив не тільки вносити умовлену плату, а ще й приїздити до Гранде, брати певну кількість зерна, молоти його і привозити назад борошно та висівки. Єдина його служниця, дебела Нанон, хоч уже була немолода, сама щосуботи пекла хліб для сім'ї. Пан Гранде домовився також із своїми орендарями-городниками, щоб вони привозили йому городину. Фруктів він мав вдосталь і для продажу на ринку. На дрова йому рубали сухостій з його живо-

плотів або корчували на полях старі, напівзогнілі пні; фермери привозили йому ці дрова своїми підводами вже попиляні, з люб'язності складали в дровітні, за що діставали від нього подяку. Відомо було, що витрачав він гроші тільки на свячений хліб, на одяг дружині й дочці, на оплату їхніх стільців у церкві, на освітлення, на платню дужій Нанон, на лудіння каструль, на податки, ремонт будівель та на свої підприємства. У нього було шістсот арпанів недавно купленого лісу; охороняти його він доручив сусідському сторожеві, пообіцявши за те винагороду. Тільки після придбання лісу на його столі почала з'являтися дичина. В поведженні цей чоловік був дуже простий. Говорив мало. Свої думки звичайно висловлював стиха короткими повчальними реченнями. З часів революції, відколи він повернув до себе увагу, старий, якщо йому доводилося говорити довго чи вступати в суперечку, стомлено затаився; його безладне бурмотіння, потік слів, у якому губилася думка, явна відсутність логіки, приписувані неосвіченості, — все було удаване і належним чином з'ясується завдяки деяким подіям цієї повісті. А втім, чотири речення, точні, як алгебраїчні формули, завжди допомагали йому розв'язувати всі життєві труднощі: «Не знаю», «Не можу», «Не хочу», «Побачимо». Він ніколи не казав «так» чи «ні», ніколи нічого не писав; коли з ним говорили, спокійно слухав, тримаючись правою рукою за підборіддя і спираючись ліктем на долоню лівої руки; про кожну справу складав свою думку, якої вже не змінював. Він довго обмірковував найдрібніші угоди. Коли після хитрої розмови співбесідник, певен, що вже тримає його в руках, виказував свої таємні наміри, Гранде відповідав:

— Я нічого не можу вирішити, не порадившись з дружиною.

Його дружина, з якої він зробив собі справжню рабину, була найзручнішою ширмою. Він ні в кого ніколи не бував і нікого не хотів ні приймати, ні запрошувати на обід; ніколи не зчиняв галасу і, здавалося, заощаджував усе, навіть рухи. Ні до чого не торкався він і в інших, завжди шануючи власність. А втім, крізь тихий голос та обачне поведження прохоплювались мова й звички бондаря, особливо вдома, де він стримувався менше, ніж деінде. На вигляд Гранде був футів п'ять заввишки, кремезний, дебелий; його литки досягали дванадцяти

дюймів в обводі, суглоби були вузлуваті, плечі широкі, обличчя кругле, засмагле, таранкувате; підборіддя пряме, губи рівні, зуби білі, вираз очей спокійний і хижий, такий, як народ приписує василіскові; чоло, не позбавлене знаменитих виступів, вкривали поперечні зморшки; рудувате з сивиною волосся було наче «золото с сріблом», як казали деякі молодики, котрі ще не знали, що означає збиткуватися з пана Гранде. На кінці його товстого носа була вкрита прожилками гуля, яку прості люди не без підстав вважають за ознаку підступності. Це обличчя було позначене небезпечним лукавством, холодною чесністю, егоїзмом людини, звиклої зосереджувати свої почуття на втіхах скнарості. Єдина справді дорога для нього істота була дочка Ежені, його спадкоємиця. Поводження, манера, хода — все в ньому свідчило про впевненість у собі, що її породжують постійні життєві успіхи. Недаремно пан Гранде, хоч і видавався людиною м'якою й сумірною, насправді мав залізний характер. Одягнений завжди однаково, він і тепер був такий самісінький, як 1791 року. Його грубезні черевики були із ремінними шнурками, в усяку пору року він носив вовняні панчохи, короткі з срібними пряжками штани грубого коричневого сукна, оксамитовий, наглухо застебнутий жилет у жовті і руді смужки, просторий каштановий сюртук, чорну краватку і квакерський капелюх. Рукавички, цупкі, як у жандармів, служили йому двадцять місяців, і щоб вони не бруднилися, він звичним рухом клав їх на криси капелюха, завжди на те саме місце. Сомюр нічого більше не знав про цього чоловіка.

Тільки шестеро городян мали право відвідувати його дім. З перших трьох найбільшої уваги заслуговує небіж пана Крюшо. Ще тоді, коли його призначили головою сомюрського суду першої інстанції, цей молодик до прізвища Крюшо приєднав «де Бонфон» і всіляко намагався добитися того, щоб «де Бонфон» узяв гору над «Крюшо». Він уже й підписувався «К. де Бонфон». Недогадливий позивач, назвавши його «паном Крюшо», під час судового розгляду незабаром помічав свою нерозважливість. Суддя протегував тим, хто називав його «паном головою», і ущаслиблював найлюб'язнішими усмішками тих підлабузників, які, звертаючись до нього, казали «пан де Бонфон». Панові голові було тридцять три роки, йому належав маєток Бонфон (Boni fontis) ¹,

¹ Гарне джерело (лагин.).

що давав сім тисяч ліврів прибутку; він чекав спадщини після двох своїх дядьків — нотаря та ще абата Крюшо, члена капітулу Сен-Мартен де Тур, — обох вважали досить багатими людьми. Ці троє Крюшо, підтримувані значною кількістю родичів, зв'язаних з двадцятьма родинами в місті, утворювали партію, як колись Медічі у Флоренції, і, як у Медічі, у Крюшо були свої Пацці.

Пані де Грассен, мати двадцятидвохрічного сина, дуже старанно відвідувала пані Гранде, сподіваючись одружити свого любого Адольфа з мадмуазель Ежені. Пан де Грассен, банкір, завзято підтримував свою дружину в її підступах, часто роблячи старому скнарі таємні послуги, і завжди вчасно прибував на поле бою. Ці троє де Грассенів також мали своїх прибічників, родичів, своїх вірних спільників.

Абат, цей Талейран родини Крюшо, при міцній підтримці брата нотаря жваво суперничав із банкіршею, намагаючись зберегти багату спадщину для свого небожа — голови суду. Ця таємна війна між Крюшо та де Грассенами, нагородою в якій мала бути рука Ежені Гранде, викликала пристрасну цікавість у різних колах сомюрської громадськості. З ким одружиться мадмуазель Гранде — з паном головою суду чи з паном Адольфом де Грассеном? Дехто вважав, що пан Гранде не віддасть свою дочку ні за того, ні за другого. Сповнений марнолюбства, старий бондар, казали вони, знайде собі зятя — пера Франції, якого бондарів щорічний прибуток в триста тисяч ліврів змусить примиритися з усіма минулими, теперішніми і майбутніми бочками родини Гранде. Інші відповідали, що пан і пані де Грассен шляхетного походження і дуже багаті, що Адольф гарний хлопець і якщо тільки Ежені не посватає небіж самого папи, то шлюб з Адольфом де Грассеном цілком задовольнить людину з нижчого стану, яку весь час Сомюр бачив із сокирою в руках і яка до того ж носила червоного ковпака. Найрозважливіші казали, що пан Крюшо де Бонфон мав доступ у дім завжди; а його суперника приймали там тільки по неділях. Дехто дотримувався думки, що пані де Грассен, тісніше, ніж Крюшо, зв'язана з жінками родини Гранде, мала змогу нав'язати їм певні думки, які зрештою допоможуть їй перемогти. На це відповідали, що абат Крюшо найпідслівіша в світі людина, і тому партія рівна — жінка проти ченця. «Обоє рябоє», — казав якийсь сомюрський дотепник.

Найбільш обізнані місцеві старожили вважали, що Гранде надто передбачливий і не випустить багатства з рук своєї сім'ї, а тому мадмуазель Ежені Гранде з Сомюра одружитья з сином паризького пана Гранде, багатого оптового виноторговця. На це крющотинці та грассеністи відповідали:

— По-перше, брати не бачилися й двох разів за тридцять років. По-друге, паризький пан Гранде має на оці щось вище для свого сина. Він мер округи, депутат, полковник національної гвардії, член комерційного суду; він зрікся сомюрських Гранде і хоче поріднитися з яким-небудь наполеонівським герцогом.

Чого тільки не розповідали про спадкоємицю цього багатства — вона була предметом розмов на двадцять лье довкола. На початку 1811 року крющотинці здобули значну перевагу над грассеністами. Саме в цей час продавався маєток Фруафон з чудовим парком, прекрасним замком, із фермами, річками, ставами, лісами. Молодий маркіз де Фруафон, якому потрібні були гроші, змушений був продати цей маєток вартістю в три мільйони. Нотар Крюшо, голова суду Крюшо і абат Крюшо з допомогою своїх прибічників зуміли перешкодити продажу маєтку дрібними ділянками. Нотар уклав з юнаком дуже вигідну угоду, переконавши того, що, збираючи гроші за продані ділянки, йому б довелося без кінця судитися з покупцями; куди краще продати все панові Гранде, людині з достатком, — він зможе відразу заплатити готівкою. Так прегарний маркізат Фруафон опинився у пащі Гранде, який, на превеликий подив Сомюра, після виконання всіх формальностей заплатив за нього до останнього франка. Ця подія наробила галасу в Нанті й Орлеані. Пан Гранде поїхав оглянути свій замок принагідно — у візку, що туди повертався. Він оглянув хазяйським оком свою власність і повернувся в Сомюр, певний, що вміщені гроші даватимуть п'ять процентів прибутку, і перейнятий привабливою думкою заокруглити маркізат Фруафон, прилучивши до нього всі свої володіння. Згодом, щоб знову поповнити свою майже спорожнілу скарбницю, він вирішив вирубати усі свої гаї та ліси і навіть тополі на власних луках.

Тепер неважко зрозуміти всю значимість слів: «Дім пана Гранде», — дім похмурий, холодний, мовчазний, розташований в горішній частині міста, під захистом

руїн міського валу. Два стовпи і арка над ворітьми були складені, як і весь будинок, з білого пісковика; на узбережжі Луари цей камінь трапляється часто, але він такий крихкий, що може вистояти не більше як двісті років. Численні великі й малі дірки дивовижної форми, що утворилися від вітру і дощів, надавали вхідній арці й воротам характерного для французької архітектури вигляду і нагадували собою тюремну браму. Під аркою виднівся довгастий барельєф, вирізьблений на граніті, — зображення чотирьох пір року, алегоричні фігури яких уже стерлися й зовсім почорніли. Вище, над барельєфом, виступав карниз, а над ним тягнулися вгору численні рослини, — їхнє насіння заніс туди вітер — жовта стінниця, повитиця, березка, подорожник і молоденька, вже досить висока вишенька. Масивні дубові ворота потемніли, зсохлися, геть потріскались і, здавалося, були б неміцні, якби не ціла система болтів, що утворювали на них симетричний візерунок.

Посеред хвіртки було віконце з густими іржавими ґратами, до ґрат кільцем прикріплений молоток, яким ударили по зігнутій головці великого цвяха. Цей схожий на знак оклику дверний молоток був із тих, що їх наші предки називали «ковалем»; справді, уважно роздивившись молоток, знавець старовини знайшов би в ньому деякі ознаки вже стертої блазенської постаті. Крізь ґрати віконця, призначеного для того, щоб під час громадянських воєн пізнавати друзів чи недругів, цікаві могли розгледіти в глибині темної, зеленкуватої арки кілька вичовганих східців, які вели до саду, мальовничо огороженого грубезними, завжди вогкими мурами з купками миршавої зелені. Це були мури міських укріплень, на валах яких росли садки кількох сусідніх господарів.

Головною кімнатою першого поверху була *зала*, до якої входили крізь двері під аркою. Мало хто розуміє все значення зали в маленьких містечках Анжу, Турені та Беррі. Зала — це одночасно і передпокій, вітальня, кабінет, будуар і їдальня; коротко — це осередок домашнього життя, спільне вогнище родини. Тут місцевий цирульник двічі на рік стриг пана Гранде; тут приймали фермерів, парафіяльного священика, супрефекта, сюди приходив хлопець з млина. В цій кімнаті, двоє вікон якої виходили на вулицю, була дощата підлога, стіни згори донизу обшиті сірими дерев'яними панелями із

старовинним орнаментом; стелю щільно вкладено з необшиваних балок, теж пофарбованих у сірий колір, а шпарини між ними законопачено білим, тепер уже пожовклим клоччям. Верхню частину каміна з білого нетесаного каменю прикрашував старий мідний годинник, інкрустований черепаховими арабесками; краї зеленкуватого дзеркала на камінній полиці, зрізаний фасетом, щоб видно було її грубизну, відбивалися світлою смужкою в старовинному трюмо, оправленому сталлю готичною рамою з золотою насічкою. Дві мідні позолочені жирандолі по кутах каміна мали подвійне призначення: коли знімали троянди, що служили розетками, велика гілка яких була прикріплена до п'єдесталу з блакитнуватого мармуру, оздобленого старою міддю, цей п'єдестал міг правити за свічник для будніх вечорів. На оббивці крісел старовинної форми були зображені сцени з байок Лафонтена: але це треба було знати наперед, щоб розібрати сюжети, бо розгледіти злиняли барви й постаті, спотворені церуванням, було важко. В чотирьох кутках цієї зали стояли шафи, схожі на буфети з заялженими етажерками по боках. У простінку між двома вікнами притулився старенький інкрустований столик, верх якого міг правити за шахівницю. Над цим столиком висів овальний барометр з чорним обідцем, оздобленим стрічками з позолоченого дерева, проте він був так засиджений мухами, що позолота майже не проглядала. Два пастельні портрети на стіні проти каміна мали зображати діда пані Гранде, старого пана де ла Бертельєр у формі лейтенанта французької гвардії, та покійну пані Жантійє в одязі пастушки. Вікна були задраповані червоними гродетуровими завісами, що їх підтримували шовкові шнури з китицями. Цю розкішну оздобу, яка так мало пасувала до звичок Гранде, придбали разом з будинком, як і трюмо, годинник, м'які крісла та куткові шафи з рожевого дерева. Біля вікна, що ближче до дверей, стояв солом'яний стілець; до його ніжок було прибито підставки, які робили стілець вищим настільки, аби пані Гранде, сидячи на ньому, могла бачити перехожих. Простенький робочий столик з вишневого дерева займав усю віконну нішу, а поруч нього стояло присунуте близьенько невеличке крісло Ежені Гранде. Уже п'ятнадцять років від квітня до листопада мати й дочка мирно проводили тут у безперервній праці всі дні. Першого листопада вони могли

переходити на зимове місце — біля каміна. Тільки з цього дня Гранде дозволяв запалювати камін у залі, а 31 березня наказував гасити його, незважаючи ні на весняні, ні на осінні холоди. Жаровня, наповнена гарячим вугіллям з кухонної печі, вугіллям, яке вміло зберігала дебела Нанон, допомагала пані й мадмуазель Гранде терпіти найхолодніші ранки та вечори у квітні й жовтні. Мати й дочка самі шили і лагодили всю білизну, обидві сумлінно працювали цілими днями, як наймити, і коли Ежені хотілося вишити комірчик для матері, їй доводилось уривати час від сну і обдурювати батька, користуючись тайкома свічкою. Скнара вже давно рахував свічки, які видавав дочці та дебелий Нанон, так само як щоранку розподіляв хліб та продукти на день.

Дебела Нанон була, певно, єдиною людською істотою, здатною переносити деспотизм свого хазяїна. Все місто заздрило панові й пані Гранде, що мали таку наймичку. Дебела Нанон, прозвана так за свій зріст — п'ять футів вісім дюймів — служила у Гранде вже тридцять п'ять років. Одержувала вона тільки шістдесят ліврів платні, а проте її вважали однією з найбагатших служниць у Сомюрі. Ця платня, яку вона збирала тридцять п'ять років, дала їй змогу нещодавно покласти чотири тисячі ліврів у нотаря Крюшо, щоб мати довічну ренту. Кожна служниця, бачачи, що бідолашна шістдесятирічна жінка має шматок хліба на старість, заздрила їй, не думаючи про те, в якому тяжкому рабстві, якими тривалими і наполегливими заощадженнями той шматок здобуто. У двадцять два роки бідна дівчина ніде не могла влаштуватися працювати, така відразлива була в неї зовнішність; а насправді це враження було дуже несправедливе: якби її голова була на плечах гвардійського гренадера, нею б захоплювалися; та, як кажуть, всьому своє місце. Після пожежі Нанон змушена була покинути ферму, де вона доглядала корів, і податися у Сомюр з незламною рішучістю не гребувати ніякою роботою. На той час пан Гранде подумував про одруження і хотів уже налагоджувати своє господарство. Він нагледів цю дівчину, котру спроваджували від дверей до дверей. Вміючи, як справжній бондар, оцінити фізичну силу, він зрозумів, яку вигоду можна мати від істоти жіночої статі геркулесової будови, міцної на ногах, як шістдесятирічний дуб на своєму корінні, з дужими стегнами, широкою спиною, з руками биндюжника і з чесністю

непохитною, як її незаймана цнотливість. Ні бородавки на її гренадерському обличчі, ні цегляний колір шкіри, ні жилаві руки, ні лахміття Нанон не злякали бондаря, який був ще в тому віці, коли серце може трепетати. Отож він одяг, узув і нагодував бідолашну дівчину, дав їй платню і не попихав нею надміру. Побачивши такий прийом, дебела Нанон потай плакала з радощів і широко прив'язалася до бондаря, хоч той її експлуатував, як кріпачку. Нанон робила все: куховарила, прала, ходила до Луари полоскати білизну, приносила її на своїх плечах; вона вставала вдосвіта, лягала пізно; варила їсти для всіх наймитів під час збору винограду, наглядала за ними; стерегла, як вірний пес, хазяйське добро; нарешті, сповнена сліпої довіри, покірливо виконувала найбезглуздіші примхи господаря. Славетного 1811 року, коли були великі труднощі при зборі винограду, Гранде вирішив подарувати Нанон свій старий годинник — єдиний подарунок, який вона від нього одержала за двадцять років служби. Правда, він оддавав їй свої старі черевики (вони були якраз на неї), але за три місяці вони так зношувалися, що вже не можна було вважати їх за подарунок. Злидні зробили цю бідну дівчину такою скупю, що Гранде кінець кінцем полюбив її, як люблять собаку, а Нанон дала надягти на себе ошийник, обтиканий шипами, які її вже не кололи. Навіть коли Гранде надто скупю відрізав хліба, вона не скаржилася; суворий режим, що панував у домі, давав деякі гігієнічні вигоди: тут ніхто ніколи не хворів, і Нанон весело брала свою частку цих вигод.

Нанон була членом сім'ї: вона сміялася, коли сміявся Гранде, сумувала, мерзла, зігрівалася, працювала разом із ним. Скільки солодкого задоволення у цій рівності! Ніколи хазяїн не дорікав служниці за з'їдену під деревом падалицю — персик чи сливу.

— Іж, їж, Нанон, — казав він їй у ті роки, коли гілля гнулося під вагою плодів і фермерам доводилося фруктами годувати свиней.

Для сільської дівчини, яка змолоду зазнала тільки лихого поводження, для жебрачки, прийнятої з ласки, лукавий смішок дядечка Гранде був справжнім сонячним променем. До того ж чисте серце, обмежений розум Нанон не могли вмістити більше одного почуття і однієї думки. Протягом тридцяти п'яти років їй згадувалось, як вона босоніж, у лахмітті стояла перед лісним складом

пана Гранде і як бондар казав їй: «Чого тобі, голубонько?» — і її вдячність ніколи не блякла. Часом Гранде, міркуючи, що це бідне створіння зроду не чуло жодного ласкавого слова, що їй не відомі ті ніжні почуття, які навиває жінка, і що прийде день, коли вона постане перед Богом ще цнотливішою, ніж сама Діва Марія, — Гранде, охоплений жалем, казав, дивлячись на неї:

— Бідолашна Нанон!

На це стара служниця завжди відповідала поглядом, якого не можна передати. Ці слова, повторювані час від часу, віддавна створили нерозривний ланцюг дружби і щоразу додавали до нього нове кільце. В жало-щах, які знайшли місце в серці Гранде і які вдячно приймала стара діва, було щось жакливе. Жорстокий жаль скнари, що приємно лоскотав себелюбність старого бондаря, був для Нанон вершиною щастя. І хто ж не скаже: «Бідолашна Нанон!» Бог пізнає ангелів своїх по голосу і їхніх таємних жало-щах. У Сомюрі було чимало родин, де з наймицками поводилися краще, але хазяїни аж ніяк не були задоволені ними. Тому й казали: «І чим оті Гранде так приворожили дебелу Нанон, що вона така віддана їм? У вогонь за них піде». Її кухня, заграбовані вікна якої виходили в двір, завжди була чиста, охайна, холодна, справжня кухня скнари, де ніщо не пропадає марно. Помивши посуд, прибравши рештки обіду, загасивши вогнище, Нанон ішла з кухні, відділеної від зали коридором, і сідала прядсти куделю біля своїх господарів. Однієї свічки вистачало на вечір для всієї сім'ї. Спала служниця в глибині коридора, в темній, ледь освітленій підсліпуватим віконцем комірчині. Залізне здоров'я допомагало їй жити не хворіючи в цій дірі, звідки вона могла чути найменший шелест серед глибокої тиші, що день і ніч панувала в домі. Вона повинна була спати, як сторожовий пес, упівока і, навіть відпочиваючи, пильнувати.

Опис інших кімнат дому буде пов'язаний з дальшими подіями цієї розповіді; та вже з побіжного погляду на залу, де зосередилася вся розкіш дому, можна здогадатися, які убогі були горішні поверхи.

В середині листопада 1819 року, якось надвечір, дебела Нанон вперше запалила камін. Осінь стояла чудова. Це був день свята, незабутній для крющотинців та грассеністів. Отож усі шестеро противників готувалися прибути у всеозброєнні, щоб зустрітися в залі,

перевершуючи один одного в доказах дружби. Вранці весь Сомюр бачив, як пані й мадмуазель Гранде йшли в супроводі Нанон у парафіяльну церкву до обідні, і кожен пригадав, що це був день народження мадмуазель Ежені. Розрахувавши час, коли мав скінчитися сімейний обід, нотар Крюшо, абат Крюшо і пан К. де Бонфон поспішили з'явитися раніше де Грассенів, щоб поздоровити мадмуазель Гранде. Усі троє несли величезні букети, нарізані у власних невеличких теплицях. Квіти, які мав піднести пан голова, були вміло перев'язані білою шовковою стрічкою із золотими китицями.

Вранці пан Гранде за звичаєм, установленим для пам'ятних днів народження та іменин Ежені, прийшов до дочки, коли вона ще лежала в ліжку, й урочисто віддав свій батьківський подарунок — рідкісну золоту монету. Таку монету він дарував доньці ось уже тринадцять років підряд. Пані Гранде звичайно дарувала Ежені сукню, зимову чи літню, як до потреби. Ці золоті монети, які дівчина одержувала на Новий рік та на іменини від батька, становили маленький набуток Ежені, щось близько ста екю, і старому Гранде приємно було бачити, як вона складає гроші. Адже це означало перекладати гроші з однієї кишені в другу і, так би мовити, на дрібняках виховувати ощадливість у спадкоємиці; час від часу він вимагав звіту про її скарб, колись поповнений ла Бертельєрами, і казав їй:

— Це буде твоя весільна дюжина.

Дюжина — старовинний звичай, котрий ще існує і свято зберігається в деяких місцевостях Центральної Франції. В Беррі, в Анжу, коли дівчина виходить заміж, її родина чи родина нареченого має подарувати їй гаманець із дюжиною, дванадцятьма дюжинами чи дванадцятьма сотнями срібних або золотих монет, залежно від статку.

Найбідніша пастушка не пішла б заміж без своєї дюжини, хай навіть із мідяків. У Іссудені ще й досі розповідають про подаровану якійсь багатій спадкоємиці дюжину, що складалася із ста сорока чотирьох португальських золотих. Папа Климент VII, дядько Катерини Медічі, видаючи небогу за Генріха II, подарував їй дюжину старовинних золотих медалей величезної цінності.

За обідом батько, милуючись на свою Ежені, ще вродливішу в новій сукні, вигукнув:

— Сьогодні день народження Ежені,— запалімо камін. Це буде щаслива прикмета.

— Цього року панночка вийде заміж, ось побачите,— сказала дебела Нанон, виносячи рештки гуски — фазана бондарів.

— Не знаю, хто б їй був до пари в Сомюрі,— відповіла пані Гранде, кидаючи на чоловіка несміливий погляд, який показував, що бідолашна жінка страждала під гнітом цілковитого подружнього рабства.

Ежені з матір'ю мовчки обмінялися багатозначними поглядами.

Гранде глянув на дочку і весело вигукнув:

— Дитині минає сьогодні двадцять три роки; треба буде подумати про неї!

Пані Гранде була сухенька й худорлява жінка, жовта, як лимон, незграбна, млява, одна з тих жінок, які ніби створені для того, щоб їх тиранили. Ширококіста, витрішкувата, з великим носом, великим лобом, вона скидалася на зів'ялі плоди, вже без смаку й соку. Зуби вона мала чорні й рідкі, рот зморшкуватий, підборіддя, як то кажуть, «калошею». Однак це була предобра жінка, справжня ла Бертельєр. Абат Крюшо не раз знаходив привід сказати їй, що колись вона була непогана з себе, і пані Гранде вірила цьому. Ангельська лагідність, покірливість комахи, мордованої дітьми, рідкісна побожність, смиренність, добре серце викликали загальне співчуття й повагу до неї. Чоловік ніколи не давав їй на дрібні витрати більше як шість франків, хоч своїм посагом та спадщиною ця зовні смішна жінка принесла панові Гранде понад триста тисяч франків; а проте вона завжди відчувала таке приниження від своєї залежності та поневолення, повставати проти якого їй не дозволяла природжена делікатність, що ніколи не попросила в чоловіка жодного су і не зробила жодного зауваження щодо паперів, котрі нотар Крюшо давав їй підписувати. Гордість, нерозумна й затаєна гордість, душевна шляхетність, що їх не визнавав і раз у раз зневажав пан Гранде, брали гору в поведінці цієї жінки. Вона незмінно ходила в сукні з зеленуватого левантину, якої не скидала цілий рік, у великій білій бавовняній хустці на плечах та в солом'яному капелюсі і майже завжди у фартусі з чорної тафти. Рідко виходячи з дому, вона зношувала мало черевиків. Одне слово, для себе вона ніколи нічого не вимагала. Інколи, згадавши про те, скільки часу

минуло з дня видачі дружині шести франків, Гранде відчував докори сумління і давав їй від продажу річного збору винограду певну суму «на шпильки». Чотири-п'ять луїдорів голландця чи бельгійця, який скуповував у Гранде виноград, становили найпевнішу суму річних прибутків пані Гранде. Але після того як вона одержувала свої п'ять луїдорів, чоловік часто питав її, ніби в них був спільний гаманець: «Ти можеш мені позичити кілька су?» І бідна жінка, щаслива тим, що може щось зробити для чоловіка, який, за словами сповідника, був її паном і господарем, повертала йому за зиму кілька екю з грошей «на шпильки». Коли Гранде витягав з кишені сто су, призначені на дрібні місячні витрати — нитки, голки, на доччин туалет, — він ніколи не забував, застібнувши жилетну кишеню, спитати дружину:

— А тобі, мати, нічого не треба?

— Я подумаю, друже мій, — відповідала пані Гранде з почуттям материнської гідності.

Марна велич душі! Гранде вважав себе дуже щедрим щодо своєї дружини. Хіба філософи, подибуючи отаких, як Нанон, пані Гранде й Ежені, неслухно вважають, що в основі волі провидіння лежить іронія?

Після обіду, за яким уперше зайшла мова про шлюб Ежені, Нанон пішла в кімнату пана Гранде по пляшку смородинівки і мало не впала, спускаючись звідти по сходах.

— От бидло, — сказав їй хазяїн, — чи тебе вже ноги не носять?

— Пане, там же один східець ледве держиться.

— Це правда, — мовила пані Гранде. — Ви давно вже мали б розпорядитися, щоб полагодили сходи. Вчора Ежені ледве не звихнула там ногу.

— Зажди, — звернувся Гранде до Нанон, помітивши, що вона дуже зблідла, — сьогодні день народження Ежені, і ти мало не впала, з цієї нагоди випий чарку смородинівки, щоб підкріпитися.

— По щирості, я її заслужила, — сказала Нанон. — На моєму місці будь-хто розбив би пляшку, та я швидше лікоть розіб'ю, а пляшку таки втримаю.

— Бідолашна Нанон! — сказав Гранде, наливаючи їй смородинівки.

— Ти забилася? — співчутливо спитала Ежені.

— Ні, я крутнулась і втрималася крижками.

Ну, заради дня народження Ежені, — сказав Гран-

де, — я полагаджу ваш східець. Нема у вас кмітливості ступати в куток, де він ще міцний.

Гранде узяв свічку, лишивши дружину, дочку й служницю при світлі каміна, що вже добре розгорівся, і пішов у кухню по дошки, цвяхи та інструмент.

— Допомогти вам? — гукнула Нанон, чуючи, як він стукає по сходах.

— Ні, ні! Діло звичне, — відповів колишній бондар.

Саме в ту хвилину, коли Гранде лагодив свої трухляві сходи, голосно, як у молодості, насвистуючи, трое Крюшо постукали в двері.

— Це ви, пане Крюшо? — спитала Нанон, визираючи крізь загратоване вічко.

— Я, — відповів голова.

Нанон відчинила двері, і вогнище, відбиваючись від склепіння, освітило трьом Крюшо вхід до зали.

— О, ви з привітанням! — сказала їм Нанон, нюхаючи квіти.

— Пробачте, панове, — гукнув Гранде, впізнаючи голоси своїх друзів. — Я до ваших послуг! Я людина не горда, сам тут лагоджу східець.

— Лагодьте, лагодьте й далі, пане Гранде! *І вугляр у своїй хаті голова*, — сентенційно зауважив молодий Крюшо, сам усміхаючись на свій натяк, якого ніхто не зрозумів.

Пані і мадмуазель Гранде повставали. Тут голова суду, поки було темно, сказав Ежені:

— Дозвольте побажати вам, мадмуазель, сьогодні, в день вашого народження, багато щасливих років життя в такому ж доброму здоров'ї, як і зараз.

Він підніс великий букет незвичних у Сомюрі квітів, потім, стискаючи лікті спадкоємиці, поцілував її з обох боків у шию так послужливо, аж Ежені засоромилась. Голова, схожий на старий іржавий цвях, вважав, що так діють світські залицяльники.

— Однак ви не церемонитесь, — сказав, входячи, Гранде. — Яка у вас пам'ять на сімейні свята, пане голово!

— Та в товаристві вашої дочки, — відповів абат Крюшо з букетом у руках, — кожний день був би для мого небожа святом.

Абат поцілував Ежені в руку. А нотар Крюшо просто розцілував дівчину в обидві щоки і сказав:

— Як невпинно летить час! Що не рік, то дванадцять місяців.

Ставлячи свічку перед годинником, Гранде повторив жарт, який здавався йому дотепним; він міг повторювати його, доки всім не набридав.

— Сьогодні свято Ежені, отже, запалимо світильники.

Він обережно зняв гіллястий канделябр, надів на кожну підставку по розетці, взяв з рук служниці нову лойову свічку, загорнуту знизу в папір, вставив її у свічник, закріпив, запалив і сів коло дружини, поглядаючи по черзі на своїх друзів, на дочку і на обидві свічки. Абат Крюшо, маленький, опасистий, пухкий чоловічок у рудому гладенькому парyku і з обличчям старої картярки, спитав, простягаючи ноги в міцних черевиках із срібними пряжками:

— А що, Грассени не приходили?

— Ні ще, — відказав Гранде.

— А хіба вони мають прийти? — запитав старий нотар з гримасою на рябому, як решето, обличчі.

— Гадаю, так, — відповіла пані Гранде.

— Ви зібрали вже виноград? — звернувся до господаря голова де Бонфон.

— Скрізь, — гордо відповів йому старий виноградар, підводячись і походжаючи туди й сюди по кімнаті, не менш гордо випинаючи груди.

Через відчинені двері коридора, що вів до кухні, він побачив дебелу Нанон, яка сиділа зі свічкою біля каміна, збираючись там прясти, щоб не заважати святу.

— Нанон, — сказав він, виходячи в коридор. — Гаси там вогонь та свічку і йди до нас. Далєбі, в залі вистачить місця на всіх.

— Але ж у вас будуть знатні гості, пане.

— Ти не гірша від них. Вони з Адамового роду так само, як ти.

Гранде повернувся до голови і спитав:

— А ви продали свій виноград?

— Ні, я, признаюсь, прибережу його. Якщо тепер вино добре, то через рік воно буде ще кращим. Ви ж знаєте, виноградарі змовились не знижувати ціни, і цього року бельгійцям нас не подужати. Хай собі їдуть, однаково повернуться.

— Так, але тримаймося міцно, — зауважив Гранде тоном, від якого голова здригнувся.

«Чи не збирається він на торг?» — подумав Крюшо.

В цю мить удар молотка сповістив, що прибула родина

де Грассенів, і їхня поява перервала розмову, яка почалася між пані Гранде та абатом.

Пані де Грассен була з тих маленьких, жвавих, пухкеньких, білих і рум'яних жіночок, які завдяки провінційному затворництву та добродішним звичкам ще у сорок років молоджаві. Вони привабливі, мов останні троянди пізньої осені, але в їхніх пелюстках є щось холодне, а пахощі вже зникають. Одягалася вона досить гарно, виписувала паризькі моди, задавала тон у Сомюрі і влаштовувала прийоми. Її чоловік, відставний квартирмейстер імператорської гвардії, після важкого поранення під Аустерліцем зберігав, незважаючи на всю свою повагу до Гранде, удавану відвертість військового.

— Добридень, Гранде, — сказав він виноградареві, подаючи руку з підкресленою виштістю, якою постійно гнітив родину Крюшо. — Моя паннусю, — звернувся до Ежені, спершу привітавшись з пані Гранде, — ви завжди гарні й розумні. Я, далєбі, не знаю, чого вам побажати.

По цих словах він підніс їй, узявши з рук дружини, невеличку скриньку, в якій ріс капський верес, — дуже рідкісна квітка, недавно завезена в Європу.

Пані де Грассен ніжно поцілувала Ежені, потиснула їй руку і сказала:

— Адольф узявся піднести вам мій маленький подарунок.

Високий білявий юнак, блідий і тендітний, з досить гарними манерами, з вигляду соромливий, — однак це не завадило йому прогуляти в Парижі, куди він їздив вивчати право, вісім чи десять тисяч франків, крім свого утримання, — підійшов до Ежені, поцілував її в обидві щоки і підніс шкатулку, всі речі в якій були з позолоченого срібла — подарунок дешевенький, без смаку, хоч і оздоблений дощечкою з готичними, вельми вправно вигравіюваними ініціалами Е. Г., що могли справити враження надзвичайно тонкої роботи. Коли Ежені відкрила шкатулку, її охопила несподівана радість, радість, від якої дівчата червоніють і тремтять від задоволення. Ежені звела очі на батька, ніби запитуючи, чи можна їй прийняти подарунок, і пан Гранде з інтонацією, якій міг позаздрити навіть актор, промовив: «Візьми, доню моя!» Троє Крюшо остовпіли, помітивши радісний і збуджений погляд, що його кинула на Адольфа де Грассена спадкоємиця, котрій ці скарби видалися чимось неймовірним.

Пан де Грассен почаствував Гранде тютюном, сам призволився, струсив порошок зі стрічки ордена Почесного легіону, що прикрашав петлицю його синього фрака, потім подивився на родину Крюшо так, ніби хотів сказати: «Ану ж, спробуйте відбити цей удар!» Пані де Грассен з удаваною простодушністю насмішкливої жінки зиркнула на сині вази з букетами, що принесли Крюшо. В цій делікатній ситуації абат Крюшо почекав, поки товариство розмістилося біля вогню, і пішов з Гранде в глибокі зали. Коли обидва старі опинилися в ніші вікна, далеко від Грассенів, священник пошепки мовив скнарі:

— Ці люди викидають гроші за вікно.

— Що ж такого, коли ці гроші попадають у мій підвал? — жартом відповів старий виноградар.

— Якби ви схотіли подарувати своїй дочці золоті ножиці, ви б мали змогу це зробити, — зауважив абат.

— Мої подарунки кращі за ножиці, — відказав Гранде.

«Ну ж і йолоп мій племінничок, — подумав абат, дивлячись на суддю, скуйовджене волосся якого надавало ще бридкішого вигляду його смаглявому обличчю. — Не міг вибрати на подарунок якусь цінну дрібничку!»

— Ми складемо вам партію в лото, пані Гранде, — мовила пані де Грассен.

— Нас багато, і ми можемо грати за двома столами...

— Сьогодні свято Ежені — хай буде загальне лото, — сказав дядечко Гранде. — І ці двоє дітей гратимуть з нами.

Колишній бондар, що ніколи не брав участі в жодній грі, вказав на дочку та Адольфа.

— Нанон, розставляй столи.

— Ми вам допоможемо, мадмуазель Нанон, — весело запропонувала пані де Грассен, втішаючись радістю Ежені.

— Я ніколи в житті не була така задоволена, — сказала їй спадкоємиця. — Ніколи не бачила такої краси.

— Це Адольф привіз із Парижа і сам вибирав, — додала пошепки пані де Грассен.

«Плети, плети, клята інтриганко! — думав голова суду. — Хай-но коли-небудь виникне судова справа в тебе чи у твого чоловіка, не сподівайся, що вона для вас вдало повернеться!»

Нотар, сидючи в своєму кутку, спокійно дивився на абата і міркував:

«Хай собі стараються ці Грассени; моє багатство, разом з багатством мого брата і небожа, становить суму близько мільйона ста тисяч франків. Грассени ж мають щонайбільше половину цього, та ще й дочка в них є; нехай дарують що завгодно! І спадкоємиця, і подарунки — все це одного чудового дня перейде в наші руки».

О пів на дев'яту поставили два столи. Гарненькій пані де Грассен вдалося посадити свого сина поруч Ежені. Дійові особи цієї сцени, дуже цікавої, хоч зовні й звичайної, озброєні строкатими, вкритими цифрами картками та фішками з синього скла, здавалося, слухали дотепи старого нотаря, котрий не витягав жодного номера без зауважень, але насправді всі думали про мільйони пана Гранде. Старий бондар пихато поглядав на рожеве пір'я й свіже вбрання пані де Грассен, на поважне обличчя банкіра, на Адольфа, голову суду, абата, нотаря і міркував:

«Вони прийшли заради моїх грошей. Ці люди приходять сюди нудьгувати заради моєї дочки. Х-хе! Моя дочка ні для тих, ні для тих, усі вони — тільки гачки, на які я ловлю рибу!»

Ці родинні веселощі в старій сірій залі, тьмяно освітленій двома свічками; цей сміх під звук прядки дебелої Нанон, сміх, ширий тільки з уст Ежені та її матері; ця дріб'язковість у поєднанні з такими величезними прибутками; ця молода дівчина, обплутана і затягнена в пастку виявами дружби, яким вона вірила, схожа на пташок, які й не підозрюють, що стають жертвою через свою високу ціну, — все це робило сцену комічною і сумною. А втім, чи не характерна ця сцена для всіх часів і народів, тільки що тут її зведено до найпростішої форми?

Постать Гранде, що мав величезний зиск від удаваної приязні цих двох родин, панувала в цій драмі, розкриваючи її зміст. Адже це було єдине божество, в яке вірить сучасність, — втілення могутності грошей. Ніжні людські почуття посідали тут другорядне місце, володіючи трьома чистими серцями: Нанон, Ежені та її матері. І скільки ж невідання було в їхній простодушності! Ежені та її мати не мали найменшої гадки про багатство Гранде; життєві справи вони оцінювали тільки у світлі своїх неясних уявлень, вони не обожнювали й не зневажали грошей, бо звикли обходитися без них. Їхні почуття, притлумлені, але живучі, були таємницею їхнього

існування і робили їх цікавим винятком поміж цих людей, життя яких обмежувалося тільки матеріальними інтересами. Жахлива доля людини! Щастя завжди є наслідком невідання. В ту мить, коли пані Гранде виграла шістнадцять су — найбільше від усіх в цьому залі — і дебела Нанон радісно сміялася, спостерігаючи, як хазяйка дому ховає цю «величезну» суму в кишеню, удар молотка у вхідні двері пролунав з такою силою, що жінки підскочили на стільцях.

— Ні, це не сомюрець постукав, — мовив нотар.

— Хіба ж можна так грюкати? — сказала Нанон. — Що вони, двері хочуть проломити, чи що?

— Кого це чорт приніс? — вигукнув Гранде.

Нанон узяла свічку і в супроводі Гранде пішла відчиняти.

— Гранде! Гранде! — скрикнула його дружина, і опанована неясним почуттям страху, кинулася до дверей зали.

Гравці перезирнулися.

— Чи не піти й нам? — промовив пан де Грассен. — Це грюкання, здається мені, не віщує нічого доброго.

Пан де Грассен ледь встиг помітити постать юнака в супроводі розсильного з контори диліжансів, котрий ніс дві величезні валізи й постільний мішок. Гранде різко обернувся до дружини і сказав:

— Пані Гранде, вертайте до свого лото. Я сам поговорю з цим добродієм.

І він швидко зачинив двері зали, де стурбовані гравці знов посідали на свої місця, хоч уже й не грали.

— Це хтось із Сомюра? — спитала чоловіка пані де Грассен.

— Ні, приїжджий.

— Певне, з Парижа.

— Справді, — сказав нотар, витягаючи старого, схожого на голландський корабель годинника завгрубшки на два пальці, — зараз рівно дев'ята година. Хай йому! Диліжанс головного бюро ніколи не спізнюється.

— Він молодий? — спитав абат Крюшо.

— Так, — відповів пан де Грассен. — Багажу з ним щонайменше кілограмів триста.

— Нанон не повертається, — зауважила Ежені.

— Можливо, це хтось із ваших родичів, — сказав голова суду.

— Граймо далі, — лагідно мовила пані Гранде. — З голосу пана Гранде я відчула, що він невдоволений;

може, йому не сподобається, коли помітить, що ми розмовляємо про його справи.

— Це, певно, ваш кузен, — звернувся Адольф до своєї сусідки, — дуже вродливий юнак, я бачив його на балу в пана де Нусінгена.

Адольф затнувся — мати наступила йому на ногу і, голосно попросивши в нього два су для своєї ставки, прошепотіла на вухо:

— Помовч, дурню!

Цієї миті увійшов Гранде без дебелої Нанон; її кроки та кроки розсильного залунали на сходах. Слідом за Гранде до кімнати зайшов новоприбулий, який щойно викликав таку цікавість, заповонивши увагу всіх присутніх: його прибуття в цей дім і появу в цьому товаристві можна було б порівняти з падінням слимака у вулик чи появою павича у поганенькому сільському пташнику.

— Сідайте до вогню, — запропонував йому Гранде.

Перш ніж сісти, молодий прибулець вишукано вклонився присутнім. Чоловіки підвелися і відповіли чемним уклоном, дами церемонно зробили реверанс.

— Ви, мабуть, змерзли, пане? — промовила пані Гранде. — Ви, може, приїхали з...

— Оці мені жінки! — буркнув старий виноградар, відриваючись від листа, якого тримав у руці. — Дайте людині відпочити.

— Але ж, тату, може, панові щось треба, — озвалася Ежені.

— Він сам уміє говорити, — суворо відказав виноградар.

Ця сцена здивувала тільки незнайомця. Всі інші звикли до деспотичного поводження старого. Однак після такої розмови незнайомий підвівся, повернувся спиною до вогню, підняв ногу, щоб зігріти підощву чобота, і сказав Ежені:

— Щиро дякую, кузино, я вечеряв у Турі. — І додав, дивлячись на Гранде: — Мені нічого не потрібно, я навіть не стомився.

— Ви, пане, прибули із столиці? — спитала пані де Грассен.

Шарль — так звали сина пана Гранде з Парижа, — почувши, що до нього звертаються, взяв маленького лорнета, який висів на ланцюжку у нього на шиї, приклав його до правого ока, щоб оглянути все, що було на столі,

і всіх, хто сидів за столом, зміряв зухвалим поглядом пані де Грассен, потім роздивився на всі боки і відповів:

— Так, пані. Ви граєте в лото, тітонько? — додав він. — Дуже прошу вас, продовжуйте. Хіба ж можна кидати таку цікаву гру...

«Я була певна, що це кузен», — думала пані де Грассен, кокетливо позираючи на нього.

— Сорок сім! — вигукнув старий абат. — Ставте, пані де Грассен, це ж ваш номер.

Пан де Грассен поставив фішку на дружинину картку в той час, як вона, охоплена сумним передчуттям, забувши про лото, поглядала на паризького кузена та Ежені. Вряди-годи молода спадкоємиця нишком кидала на свого кузена погляди, в яких банкірова дружина легко могла помітити *crescendo*¹ здивування чи цікавості.

Шарль Гранде, двадцятидвохрічний красень, являв собою разючий контраст із цими добрими провінціалами, які, обурені вже самими аристократичними манерами столичного гостя, спостерігали його, щоб висміяти. Це потребує пояснення. В двадцять два роки молоді люди ще схильні до пустощів, як діти. І, напевне, серед них дев'яносто дев'ять із сотні поводилися б так само, як Шарль Гранде. Незадовго перед тим батько сказав Шарлеві, що він має їхати на кілька місяців до свого дядька в Сомюр. Можливо, паризький пан Гранде мав на думці Ежені. Вперше виїжджаючи в провінцію, Шарль вирішив з'явитися там в усій недосяжності модника, вразити своєю розкішшю всю округу, створити епоху в її житті і завезти туди новітні винаходи паризького життя. Одне слово, в Сомюрі він збирався ще більше часу, ніж у Парижі, витратити на полірування нігтів і підкреслювати вишуканість одягу, яку елегантна молодь часом замінює недбалістю, не позбавленою грації. І Шарль узяв із собою найчепурніший мисливський костюм, найкращу рушницю, найкращого ножа в найкращих піхвах. Він привіз цілу колекцію чудових жилетів: були серед них сірі, білі, чорні, з золотистим полиском, з блискітками, з візерунками, кольору скарабея, подвійні, шаллю, з прямим комірцем, із відкладним, застібувані доверху, з золотими гудзиками. Він узяв із собою комірці та галстуки всіх фасонів, які були тоді в моді. Не забув і двох костюмів, пошитих у кравця Бюїссона, та найтоншої білизни.

¹ Музичний термін: поступове наростання звуку (*it.*).

Взяв і прегарну золоту туалетну шкатулку, подарунок своєї матері. Набрал всіляких дрібничок, без яких не обійдеться денді, не забувши й чарівне мініатюрне письмове приладдя, подароване йому найлюб'язнішою, принаймні для нього, в світі жінкою, вельможною дамою, яку він звав Аннетою і яка відбувала нудну подружню подорож до Шотландії, ставши жертвою певних підозрінь, через які доводилося на якийсь час пожертвувати своїм щастям; захопив також цілу паку чудового паперу, маючи намір що два тижні писати їй листи. З ним був повний комплект паризьких витребеньок: від хлиста, з якого починається дуель, до чудових карбованих пістолетів, якими вона закінчується, тобто все знаряддя, потрібне молодому ледарю, щоб зорювати ниву життя. Батько наказав йому подорожувати самому й скромно, тому він приїхав у окремому купе диліжанса, задоволений, що не пошкодить гарненької дорожньої карети, замовленої для того, щоб вирушити назустріч Аннеті, вельможній дамі, яка... і таке інше, і з якою він мав зустрітися в червні наступного року на водах у Бадені. Шарль сподівався побачити у дядечка душ сто гостей, пополювати з хортами в дядькових лісах, одне слово, жити так, як живуть справжні поміщики. Він не думав, що застане дядька в Сомюрі, і поцікавився ним тільки, щоб розпитати дорогу до Фруафона; довідавшись, що той у місті, він сподівався потрапити у величезний особняк. Щоб з'явитися до дядька в належному вигляді, в Сомюрі чи у Фруафоні, він відповідно вбрався: його дорожній костюм був надзвичайно кокетливий, вишукано простий і чарівний — цим словом за тих часів визначалася особлива досконалість речі або людини. У Турі перукар наново завив його гарне темно-русяве волосся; він змінив там білизну і надів чорну атласну краватку і круглого комірця, що приємно обрамляв біле усміхнене обличчя. Напівзастебнутий дорожній сюртук щільно облягав його стан, відкриваючи кашеміровий жилет шаллю і під ним другий, білий. Годинник, недбало кинутий в одну з кишень, був ніби випадково прикріплений до петельки коротким золотим ланцюжком. Сірі панталони застібалися на боках, де шви були оздоблені візерунками, вишитими чорним шовком. Він вишукано тримав у руках паличку, різьблена золота головка якої відтіняла бездоганну свіжість сірих рукавичок. Нарешті, його кашкет свідчив про найдосконаліший смак. Тільки

парижанин, парижанин з найвищих кіл, міг не здаватися смішним, отак причепурившись, і надати якоїсь фатівської гармонійності всім цим дрібничкам, в цілому зберігаючи вигляд сміливця, що має добрі пістолети, метке око й Аннету.

Тепер, якщо ви бажаєте зрозуміти взаємний подив союжців та молодого парижанина, побачити, яким яскравим блиском сяяла вишуканість мандрівника серед сірих стін зали та постатей цієї сімейної картини, спробуйте уявити собі панів Крюшо. Всі троє нюхали тютюн і давно вже не зважали ні на краплини, що стікали з носа, ні на дрібні чорні крапки, які вкривали манишки їхніх поруділих сорочок із зібганими комірцями й жовтуватими складками. М'які краватки скручувалися мотузкою, як тільки їх надівали на шию. Маючи величезну кількість білизни, ці люди могли собі дозволити прати її раз на півроку, і вона злежувалася в глибині комодів, стаючи сірою і несвіжою. Вони цілком пасували одне до одного, непривабливістю й пристаркуватістю. Їхні обличчя, такі самі знебарвлені, як і потертий одяг, такі самі зім'яті, як і панталони, здавалися зношеними, задубілими і скривленими. Одяг недбалого Крюшо і загалом усіх був неохайний, несвіжий, як це трапляється в провінції, де люди непомітно перестають одягатися для інших і бояться потратитися на пару рукавичок. Огида до моди було єдине, в чому грассеністи й крющотинці сходилися повністю. Досить було парижанинові взяти лорнет, — оглянути дивне оздоблення зали, сволюки стелі, колір панелей чи мушині крапки, що їх вистачило б на розділові знаки для «Методичної енциклопедії» чи «Монітера», — як усі учасники гри в лото відразу ж підвели голови і спостерігали його з такою цікавістю, ніби перед ними була жирафа. Навіть пан де Грассен і його син, що трохи потерлися біля модників, поділяли подив своїх сусідів, — може, тому, що підпали під нездоланий вплив загального почуття, а може, вони схвалювали це почуття, іронічними поглядами кажучи своїм землякам: «Ось які вони там, у Парижі». Зрештою, всі могли розглядати Шарля скільки завгодно, не боячись розсердити господаря дому. Гранде був заклопотаний довгим листом, якого тримав у руках; щоб прочитати його, він забрав зі столу єдину свічку, не турбуючись ні про своїх гостей, ні про їхню розвагу. Ежені, яка ще не бачила такої вишуканості ні в одязі, ні в самій особі, здавалося, що її

кузен — це створіння, що спустилося з неба. Вона з насолодою вдихала пахощі, що розходилися від його волосся, такого лискучого, такого принадно кучерявого. Їй кортіло торкнутися оксамитової шкіри прегарних тонких рукавичок. Вона заздрила на маленькі руки Шарля, на колір його обличчя, на свіжість і ніжність рис. Одне слово, якщо це порівняння може передати всі враження, що їх справив елегантний юнак на недосвідчену дівчину, яка тільки те й робила, що церувала панчохи та латала батьків одяг, життя якої минало під отією брудною стелею, на отій безлюдній вулиці, де вона за годину могла бачити не більше одного перехожого, то можна сказати, що поява кузена збурила в її серці таке саме пристрасне хвилювання, яке збуджують у юнака фантастичні жіночі образи на малюнках Уестола в англійських кіпсеках, вигравіювані Фінденовим різцем так майстерно, що, дмухнувши на папір, боїшся, як би ці небесні видіння не зникли. Шарль вийняв з кишені хусточку, яку вишила великосвітська дама, що подорожувала по Шотландії. Побачивши цю прекрасну вишивку, з любов'ю виконану в години дозвілля, Ежені поглянула на свого кузена, дивуючись: невже він справді збирається з неї скористатися. Шарлеві манери, його рухи, те, як він брав лорнета, підкреслене зухвальство, зневага до шкатулки, яка щойно справила таку приємність багатій спадкоємиці і яку він, певне, вважав зовсім дешевенькою чи смішною, — словом, усе те, що неприємно вражало і Крюшо, і Грассенів, так їй подобалося, що, перше ніж заснути, вона, мабуть, довго мріяла про цього загадкового кузена.

Незабаром гра в лото скінчилася. Увійшла дебела Нанон і голосно сказала:

— Прошу, пані, видати простирадла на постіль гостеві.

Господиня пішла слідом за Нанон. Тоді пані де Грассен тихо мовила:

— Забираймо свої гроші, досить грати.

Кожен узяв свої два су із старого щербатого блюдця, де їх раніше поклали, потім усі заворушилися і дехто підійшов до каміна.

— Ви вже скінчили? — запитав Гранде, не одриваючись од листа.

— Вже, вже, — відповіла пані де Грассен, сідаючи біля Шарля.

Ежені, під впливом однієї з тих думок, які з'являються у дівчат, коли в їхньому серці вперше оселяється почуття, вийшла з зали, щоб допомогти матері й Нанон. Якби досвідчений сповідник запитав її, вона, без сумніву, призналася б, що не думала ні про матір, ні про Нанон, що її охопило непереможне бажання оглянути кімнату кузена, щоб зайнятися там улаштуванням гостя: що-небудь поставити, перевірити, чи не забули чогось, усе передбачити, аби зробити цю кімнату затишною і чепурною. Дівчині здавалося, що тільки вона здатна зрозуміти смаки й думки кузена. Вона прийшла дуже вчасно: мати і Нанон уже збиралися йти, певні, що все зроблено, але Ежені довела їм, що роботи ще непочатий край. Вона подала дебелий Нанон щасливу думку зігріти простирадла грілкою з жаром із печі, сама накрила старенький стіл скатертиною і веліла Нанон щоранку міняти її, переконала матір, що треба запалити камін, і умовила Нанон внести велику в'язку дров у коридор, нічого не кажучи батькові. Вона сама побігла до зали, відшукала там в одній із шаф у кутку стару лаковану тацю із спадщини покійного де ла Бертельєра, захопила ще шестигранну кришталеву склянку, ложечку зі стертою позолотою, старовинний флакон з вирізаними на ньому амурами і все це урочисто поставила на камін. За чверть години у неї виникло більше думок, ніж за весь час із дня її появи на світ.

— Матусю, — сказала вона, — кузенові буде нестерпний запах лійової свічки. Треба купити воскову!

Ежені метнулась, легка, як пташка, взяти з свого гаманця сто су — монету, яку дали їй на місячні витрати.

— Ось, Нанон, біжи мерщій, — звеліла вона.

— А що скаже батько?

Це страшне запитання виникло в пані Гранде, коли вона побачила, що її дочка несе старовинну цукорницю севрської порцеляни, привезену Гранде з Фруафона.

— А де ти візьмеш цукру? Чи ти збожеволіла?

— Мамо, Нанон купить і цукру, і свічку.

— А батько?

— Хіба годиться, щоб його племінник не міг випити склянку цукрової води? Та батько й уваги не зверне.

— Він усе бачить, — сказала пані Гранде, хитаючи головою.

Нанон вагалася: вона знала свого хазяїна.

— Та йди, Нанон, сьогодні ж моє свято!

Вперше почувши від молодой хазяйки жарт, Нанон голосно зареготала і підкорилася. Поки Ежені з матір'ю намагалися прикрасити кімнату, що її пан Гранде призначив для небожа, Шарль став об'єктом люб'язності пані де Грассен, яка не відступала від нього.

— Ви вельми мужній, пане, — казала вона. — Отак залишити зимою столичні розваги і оселитися у Сомюрі! Та коли ми вас не дуже лякаємо, ви побачите, що й тут можна розважитись.

І вона кинула йому багатозначний погляд цілком по-провінційному: жінки тут за звичкою вкладають у погляди стільки стриманості і обачності, що вони стають сластолюбні, як у духовних осіб, котрим всяка насолода здається крадіжкою або гріхом. Шарль почував себе в цій залі таким чужинцем, таким далеким од великого замку і пишного життя, яке сподівався знайти у дядька, що, уважно придивившись до пані де Грассен, нарешті впізнав у ній напівстертий образ парижанки. Він люб'язно відповів на непряме запрошення, і між ними зав'язалася розмова, в якій пані де Грассен поступово стишувала голос, відповідно до тем одвертої бесіди. І в неї, і в Шарля була однакова потреба в довірі. Отже, після кількох хвилин кокетливої розмови та поважних жартів спритна провінціалка, переконавшись, що присутні, захоплені розмовою про продаж вин — справою, якою в той час були зайняті всі сомюрці, — її не почують, відважилась сказати йому:

— Пане, якщо ви схочете зробити нам честь своїм візитом, це буде величезна радість і для мого чоловіка, і для мене. Наш салон — єдиний у Сомюрі, де ви знайдете і представників комерції, і дворянство. Ми належимо до обох верств суспільства, і вони охоче зустрічаються тільки у нас, бо в нас весело. Мого чоловіка — я кажу це з гордістю — поважають однаково і ті, й ті. Ми вже постараємося розвіяти нудьгу, в якій ви тут опинитесь. Якщо ви залишитеся на весь час у пана Гранде, Боже мій, що з вами буде. Ваш дядько — скнара, він ні про що не думає, крім своїх виноградників, ваша тітонька — святенниця, — нездатна двох слів зв'язати, а ваша кухня — дурненька, неосвічена, вульгарна безприданниця, все життя проводить, латаючи всяке ганчір'я.

«А ця провінціалочка досить мила», — сказав сам собі Шарль Гранде, помітивши манірне загравання пані де Грассен.

— Мені здається, жіночко, що ти надто зазіхаєш на вельмишановного добродія,— мовив усміхаючись гладкий і здоровенний банкір.

На це зауваження нотар і голова суду відповіли більш чи менш ущипливими словами; що ж до абата, то він лукаво глянув на них і, беручи понюшку тютюну та частуючи всіх по черзі зі своєї табакерки, дійшов такого висновку:

— Хто ж краще за пані де Грассен зумів би показати вельмишановному добродієві сомюрьську гостинність?

— Он що! А в якому розумінні, пане абате? — спитав де Грассен.

— У розумінні, найкращому для вас, пане, для вашої дружини, для міста і для вельмишановного добродія,— додав хитрий дідок, повертаючись до Шарля.

Нібито не звертаючи найменшої уваги на розмову Шарля і пані де Грассен, абат Крюшо зумів розгадати, про що вони говорили.

— Пане,— звернувся нарешті Адольф до Шарля, намагаючись бути невимушеним,— не знаю, чи ви мене хоч трохи пам'ятаєте; я мав приємність бути вашим візаві на балу в пана барона де Нусінгена і...

— Пригадую, пане, добре пригадую,— відповів Шарль, дивуючись, що загальна увага звернута до нього.— Цей добродій — ваш син? — спитав він пані де Грассен.

Абат єхидно глянув на матір.

— Так, пане,— відповіла вона.

— Отже, ви були в Парижі ще дуже юним? — знову запитав Шарль у Адольфа.

— Що ж робити! — промовив абат.— Ми посилаємо своїх синів до Вавілона, як тільки їх одлучають од груді.

Пані де Грассен звела на абата дивно глибокий погляд.

— Треба приїхати в провінцію,— правив далі абат,— щоб зустріти жінок, які в тридцять з чимось років зберігають таку свіжість, як шановна пані де Грассен, та ще маючи синів, які незабаром будуть ліценціатами права. Мені здається, ніби я й досі переживаю той день, коли молодики ставали на стільці, аби побачити, як ви танцюєте на балу, пані,— додав абат, повертаючись до свого супротивника в спідниці.— Я пам'ятаю ваші успіхи так, ніби це було вчора...

«От старий мерзотник,— подумки сказала пані де Грассен.— Невже він розгадав мої наміри?»

«Здається, я матиму в Сомюрі великий успіх»,— подумав Шарль, розстебнув сюртук, заклавав руку за жилет і кинув погляд у далечінь, переймаючи позу Байрона на скульптурному портреті роботи Чантрі.

Неуважність чи скоріше стурбований вигляд дядечка Гранде, викликаний читанням листа, не уникнув уваги гостей: і нотар, і голова намагалися відгадати зміст цього листа, стежачи за невловними змінами на лиці хазяїна, яскраво освітленому свічкою. Виноградареві було важко зберігати звично спокійний вираз обличчя. Зрештою, не важко уявити собі стан людини, яка читає такого фатального листа:

«Любий брате, скоро двадцять три роки, як ми з тобою не бачилися. Моє одруження було приводом для нашої останньої зустрічі, після чого ми розлучилися, задоволені одне одним. Звісно, я ніяк не міг передбачити, що настане день, коли ти будеш єдиною підпорою родини, процвітання якої ти тоді вітав. Коли цей лист потрапить у твої руки, мене вже не буде на світі. Я опинився у безвихідному становищі і не захотів пережити ганьбу банкрутства. До останньої хвилини я тримався на краю безодні, все ще сподіваючись вибратися. А доведеться кинутись туди. Одночасне банкрутство мого біржового маклера і де Рогена, мого нотаря, позбавило мене останніх коштів, в мене не лишається нічого. Який розпач — мій борг становить чотири мільйони, а я можу запропонувати не більше двадцяти п'яти франків за сто! Ціни на мої вина страшенно падають, бо ви зібрали багатий урожай прекрасного винограду. Через три дні весь Париж казатиме: «Пан Гранде був шахрай». Я, чесна людина, лежатиму, покритий саваном безчестя. Я позбавив свого сина і чесного імені, і грошей його матері. Він нічого про це не знає, бідний мій хлопчик, моє божество. Ми ніжно попросилися. На щастя, він не знав, що з цим прощанням відкотилася остання хвиля мого життя. Невже він колись мене проклинатиме? Брате, брате мій, прокляття наших дітей — страшна річ! Наше прокляття вони можуть оскаржити, але їхнє — невідворотне. Гранде, ти — старший, ти повинен мене захистити: зроби так, щоб у Шарля не вихопилося жодного гіркого слова на моїй могилі. Брате мій, навіть якби я написав тобі своєю кров'ю й слізьми, в них не було б такого страждання, яке я вкладаю в цей лист;

тоді я плакав би, сходяв кров'ю, вмер би і більше не страждав. А я страждаю і з сухими очима зустрічаю смерть. Тепер ти — Шарлеві батько. З боку матері в нього немає рідних, — ти знаєш через що. І чому я не підкорився світським забобонам? Чому піддався коханню? Чому одружився з позашлюбною дочкою вельможі? У Шарля нема більше родини. О мій нещасний сину, мій сину!..

Слухай, Гранде, я звертаюсь до тебе з благанням не ради себе; до того ж ти, можливо, не настільки багатий, щоб витримати заставу на три мільйони; моління моє — за сина. Знай, брате, я з благанням простягаю до тебе руки. Гранде, умираючи, я доручаю тобі Шарля. І я дивлюсь на пістолети без муки, впевнений, що ти будеш Шарлеві батьком. Шарль мене дуже любив; я був добрий до нього, ніколи не заважав йому — він не проклинатиме мене. Ти сам побачиш, він лагідний, це в нього від матері; він ніколи не завдасть тобі горя. Бідна дитина! Він звик до розкошів і не знає тих нестатків та злигоднів, на які нас із тобою прирекла бідність із перших днів... І ось він розорений, самотній! Усі друзі відвернуться від нього; і я буду причиною його пониження. О! Я хотів би, щоб рука моя була досить тверда, одним ударом послав би я його на небо, там він був би з матір'ю. Божевілля!

Повертаюся до свого нещастя, до Шарлевого нещастя. Посилаю сина до тебе, щоб ти належно сповістив його про мою смерть і його прийдешню долю. Будь батьком для нього, і добрим батьком. Не відривай його відразу від дозвольного життя, так ти вб'єш його. Я на колінах благаю його відмовитися від тих грошових претензій до мене, на які він має право як спадкоємець своєї матері. Та це зайве прохання: у нього є почуття честі, і він зрозуміє, що йому не слід приєднуватися до моїх кредиторів. Хай він відмовиться від своєї спадщини в слушний час. Розкрий йому, в які важкі умови життя я його кинув, і, якщо він збереже ніжність до мене, переконай від мого імені, що для нього не все ще втрачено. Так, праця що врятувала нас із тобою, може повернути йому багатство, яке я в нього відбираю; якщо він схоче прислухатися до голосу свого батька, — я хотів би ради нього на хвилину встати з могили, — хай виїде, хай рушає в Індію! Брате мій! Шарль — чесний і відважний хлопець. Забезпеч його товаром, і він умре, але поверне тобі те, що ти даси йому на перші витрати. Ти ж даси йому позичку,

Гранде? Інакше ти приречеш себе на докори сумління. Ах, коли моє дитя не знайде в тебе підтримки і ніжності, я вічно молитиму Бога про помсту за твою жорстокість. Якби мені вдалося врятувати хоч деякі цінності, я мав би право передати йому певну суму в рахунок майна його матері; та платежі в кінці місяця поглинули всі мої кошти. Не хотілося б мені помирати, не впевнившись у долі моєї дитини; я волів би відчути святі обіцянки в гарячому потиску твоєї руки, він зігрів би мене, але нема часу. Поки Шарль у дорозі, я мушу звести свої рахунки. Сумлінністю, з якою я вів свої справи, спробую довести, що в моїй катастрофі нема ні вини моєї, ані нечесності. Хіба це не означає піклуватися про Шарля? Прощавай, брате! Благословення Боже хай буде з тобою в усьому за ту великодушну опіку, яку я тобі довіряю і яку ти приймав, у чому я не сумніваюся. Буде голос, що довіку молитиметься на тебе на тому світі, куди нам усім судилося перейти і де я вже перебуваю.

Віктор Анж Гійом Гранде»

— Розмовляєте? — сказав дядечко Гранде, старанно згортаючи листа по тих самих складках і ховаючи його в жилетну кишеню.

Він подивився на небожа сумирно й боязко, приховуючи свої почуття й розрахунки.

— Зігрілися?

— Цілком, любий дядечку!

— Гаразд, а де ж наші дами? — сказав дядько, забувши, що небіж ночуватиме в нього.

В цю мить увійшли Ежені й пані Гранде.

— Нагорі все готове? — спитав старий, заспокоюючись.

— Усе, тату.

— Добре. Якщо ви стомилися, небоже, Нанон проведе вас до вашої кімнати. Певна річ, це не апартаменти для франта! Але ви пробачите вбогим виноградарям, у яких ніколи нема зайвого су. Податки в нас відбирають геть усе.

— Ми не будемо заважати вам, Гранде, — мовив банкір. — Може, вам треба погомоніти з небожем. Зичимо вам усього найкращого. До завтра!

Після цього всі повставали, і кожен відкланявся відповідно до своєї вдачі. Старий нотар узяв під дверима свого ліхтаря, засвітив його і запропонував Грассенам

провести їх. Пані де Грассен не могла передбачити події, що скоротила візит, і її служник ще не прийшов.

— Можна запропонувати вам руку, пані? — спитав абат Крюшо пані де Грассен.

— Дякую, пане абате. Я піду з сином, — відповіла вона сухо.

— Зі мною дами не можуть себе скомпрометувати, — зауважив абат.

— Та дай же руку панові Крюшо, — промовив чоловік.

Абат повів гарненьку даму досить швидко, і вони випередили всіх на кілька кроків.

— Цей юнак, пані, дуже милий, — сказав він, стискаючи їй руку. — *Прощайте кошки, виноград уже зібрано!* Доведеться вам попрощатися з мадмуазель Гранде. Ежені належатиме парижанинові! Якщо тільки цей кузен не закоханий у якусь парижаночку, ваш син Адольф матиме в його особі суперника, найбільш...

— Облиште, пане абате! Юнак дуже скоро помітить, що Ежені дурненька, що їй бракує свіжості. Ви звернули на неї увагу? Вона була сьогодні жовта, як лимон.

— Може, ви вже допомогли кузенові розгледіти це?

— І навіть без ніяких церемоній...

— Сідайте завжди коло Ежені, пані, і вам не доведеться багато говорити цьому юнакові про його кузину, він сам зробить порівняння, яке...

— Передусім він обіцяв прийти до мене обідати після-завтра.

— О, якби ви схотіли, пані... — сказав абат.

— А чого, по-вашому, мені треба схотіти, пане абате? Чи не збираєтесь ви давати мені лихі поради? Не для того дожила я до тридцяти дев'яти років, дякувати Богіві, з незаплямованою репутацією, щоб скомпрометувати її, навіть якби йшлося про всю імперію Великого Могола. Ми обоє в такому віці, коли люди знають, що вони кажуть. Думки у вас надто непристойні для духовної особи. Фе! Це гідне Фоблаза.

— Так ви, значить, читали «Фоблаза»?

— Ні, пане абате, я хотіла сказати «Небезпечні зв'язки».

— Ах так! Ця книжка незрівнянно моральніша, — усміхнувся абат. — Але ви вважаєте мене таким зіпсованим, як сучасні молодики. Я просто хотів вас...

— Посмійте лише сказати, що ви не збиралися радити мені щось бридке! Це ж ясно! Якби цей юнак,

дуже милий, мушу визнати, почав упадати за мною, він не думав би про свою кухню. В Парижі, я знаю, деякі добродішні матері жертвують отак собою задля щастя й майбутнього своїх дітей, але ми живемо в провінції, пане абат...

— Так, пані.

— І, — вела далі вона, — ні я, ні мій син Адольф не захотіли б і ста мільйонів, куплених такою ціною.

— Люба моя пані, я й не казав про сто мільйонів. Така спокуса була б не під силу ні вам, ні мені. Я просто гадаю, що порядна жінка може собі дозволити цілком пристойне, чесне і легке кокетство без наслідків, що є навіть частиною її світських обов'язків і що...

— Ви гадаєте?

— Чи не слід нам, пані, спробувати краще ставитись одне до одного?.. Дозвольте висякатись. Запевняю вас, пані, — мовив абат, — що він наводив на вас свій лорнет куди прихильніше, ніж на мене; але я пробачаю йому, що він шанує красу більше, ніж старість...

— Ясно, — казав голова своїм грубим голосом, — що паризький пан Гранде посилає свого сина в Сомюр із цілями вищою мірою матримоніальними...

— Але в такому разі кузен не звалився б як сніг на голову, — відповів нотар.

— Це нічого не означає, — зауважив пан де Грассен, — наш старий уміє мовчати.

— Де Грассен, друже мій, я запросила цього молодого пана на обід. Треба буде піти й запросити пана й пані де Ларсоньєр і панів дю Отуа, з красунею дочкою, звичайно. Хоч би вона добре одяглася в цей день. Мати з ревнощів так погано і без смаку одягає її. Сподіваюсь, ви теж, панове, зробите нам честь і відвідаєте нас? — додала вона, спиняючи всю компанію, щоб звернутися до обох Крюшо.

— От ви і вдома, пані, — сказав нотар.

Розпрощавшись з трьома Грассенами, троє Крюшо рушили додому, пускаючи в хід властивий провінціалам дар аналізу, щоб всебічно вивчити велику подію, яка сталася цього вечора і докорінно міняла позиції крешотинців та грассеністів. Вартий подиву здоровий глузд, що керував діями цих великих дипломатів, примусив і тих, і тих відчутти необхідність тимчасового союзу проти спільного ворога. Адже вони, об'єднавши зусилля, повинні були не допустити, щоб Ежені покохала свого

кузена, а Шарль думав про свою кузину. Чи міг би встояти парижанин проти лукавих натяків, солоденьких наклепів, хвалебного лихослів'я, проти простодушних заперечень, які мали безупинно лунати навколо нього, обліплюючи його, як бджоли обліплюють воском нещасного слимака, що попав до них у вулик?

Коли четверо родичів лишилися самі в залі, пан Гранде сказав небожеві:

— Пора лягати. Сьогодні вже пізно говорити про справи, які привели вас сюди; завтра ми знайдемо слушний час. Ми снідаємо о восьмій годині. Опівдні ми з'їдаємо трохи фруктів, шматочок хліба, випиваємо по склянці білого вина, потім обідаємо, як і парижани, о п'ятій годині. Такий у нас порядок. Коли вам захочеться оглянути місто чи околиці, ви вільні, як вітер. Ви пробачите, якщо справи не завжди дадуть мені змогу супроводити вас. Можливо, ви тут почувете в місті розмови про моє багатство: «Пан Гранде — те, пан Гранде — се!» Нехай собі говорять, ці балачки не шкодять моєму кредиту. Але кишені у мене порожні, і в свої літа я працюю, як бондарчук, у якого тільки й є поганий струг та пара дужих рук. Ви, можливо, скоро самі переконаєтесь, чого вартий кожен гріш, коли його добувають у поті чола... Гей, Нанон, принеси нам свічку!

— Сподіваюся, небоже, там буде все, що потрібно для вас, — сказала пані Гранде, — а коли чогось забракне, гукніть Нанон.

— Люба тітонько, це мало ймовірно: я, здається, захопив із собою все, що треба! Дозвольте побажати доброї ночі вам і кузині.

Шарль узяв із рук Нанон запалену свічку, яскраво-жовтого кольору, залежану в крамниці й таку схожу на лойову, що пан Гранде, не підозрюючи, що в його домі є воскові свічки, не помітив такого розкошування.

— Я проведу вас, — мовив старий.

Замість того щоб вийти із зали через двері під аркою, Гранде урочисто провів гостя коридором, який відділяв залу від кухні. Двері на пружині з великим овальним склом замикали коридор з боку сходів, щоб звідти не так тягло холодом. А проте взимку там гуляв вітер і, хоча щілини в дверях до зали затикалися спеціальними валиками, в коридорі було не дуже тепло. Нанон позасувала вхідні двері, замкнула залу і спустила при стайні вівчарку, що гавкала так хрипко, наче в неї був ларин-

гіт. Ця люта тварина визнавала тільки Нанон. Обидві сільські істоти, вони розуміли одна одну.

Коли Шарль побачив пожовклі й закурені стіни коридора, де від важкої дядечкової ходи тремтіли сходи з трухлявими поручнями, його протверезіння пішло *rinforzando*¹. Хлопцеві здалося, що він потрапив на куряче сідало. Обернувшись, він запитливо подивився на тітку й кузину, але ті так звикли до цих сходів, що їм і на думку не спала справжня причина його здивування — вони прийняли його погляд за вияв дружнього почуття і відповіли дружніми усмішками, які вкинули хлопця в розпач.

«На біса батько послав мене сюди?» — запитував він себе.

Вийшовши на першу площадку, він помітив троє дверей; без наличників, пофарбовані в червоне, вони зливалися з брудними стінами, тільки на них були взяті на болти залізні штаби з кінцями у формі язиків полум'я, такої самої форми були й накладки на замкових щілинах. Двері проти сходів, що вели в кімнату над кухнею, були, здається, замуrowані. Справді, в ту кімнату, що служила Гранде кабінетом, можна було пройти тільки через його спальню. Єдине вікно, крізь яке туди проникало світло, захищали знадвору грубезні залізні ґрати. Нікому, навіть пані Гранде, не дозволялося туди входити. Старий бажав там лишатися на самоті, як алхімік біля свого горна. В кабінеті, очевидно, була якась хитра схованка; тут зберігалися всілякі цінні папери, тут були терези для зважування луїдорів, у цій кімнаті ночами таємно виписувалися квитанції, розписки, рахунки; тим-то ділові люди, бачачи Гранде завжди готовим до всяких ділових операцій, могли подумати, що йому допомагає якась фея чи демон. Немає сумніву, що в той час, коли Нанон хропла, аж стіни тремтіли, коли вівчарка чатувала, позіхаючи у дворі, коли пані й мадмуазель Гранде міцно спали, саме сюди приходив старий бондар ніжити, пестити, пригортати, перегортати, пересипати своє золото. Стіни були грубі, віконниці надійні, він розглядав плани своїх володінь, на яких було нанесено всі плодові дерева та кущі й підраховано урожай до найменшого пагона.

Навпроти цих замуrowаних дверей був вхід до кімнати Ежені. Далі, в кінці площадки, містилися подружні

¹ Тут: дуже швидко (*it.*).

покої, що займали весь фасад будинку. Кімната пані Гранде була суміжна з кімнатою Ежені, до якої вели скляні двері. Кімната хазяїна відділялася від кімнати дружини перегородкою, а від таємного кабінету — грубою стіною.

Дядечко Гранде примістив небожа у високій мансарді над своєю кімнатою, щоб чути, коли гість входить і виходить. Дійшовши до середини площадки, Ежені з матір'ю поцілувалися, потім, сказавши Шарлеві кілька слів, холодних на устах, але напевне гарячих у серці дівчини, вони розійшлися по своїх кімнатах.

— От і ваша кімната, небоже, — сказав Шарлю дядечко Гранде, відчиняючи двері. — Коли треба буде вийти, покликайте Нанон. Без неї собака розірве вас, і не пискнете. Спіть спокійно. На добраніч. Ха-ха! Наші дами тут натопили, — додав він.

В цю мить з'явилася дебела Нанон, несучи грілку.

— А це що таке?! — вигукнув пан Гранде. — Ви, певно, вважаєте мого небожа за породілля? Ану — геть, Нанон, із своїм вугіллям.

— Але ж простирадла вологі, а ваш небіж, либонь, такий зніжений, як панночка.

— Ну та хай уже, коли ти вбила собі це в голову, — погодився Гранде, штовхаючи її в плечі, — та гляди, не нароби пожежі.

І скнара спустився вниз, буркочучи щось невиразне.

Шарль стояв приголомшений серед своїх валіз. Він обвів очима стінки мансарди, обклеєні, як у дешевій харчевні, жовтими шпалерами з букетами квітів, потрісканий камін, самий вигляд якого нагонив холод; стільці жовтого дерева, оздоблені лакованим комишем, відкритий нічний столик, на якому вистачило б місця для фельдфебеля стрілецької роти; убогий килим з бахромою перед ліжком, суконна, побита моєм завіса якого тремтіла, ніби збиралася впасти, — після чого поглянув серйозно на дебелу Нанон і спитав її:

— Слухайте, голубонько, чи я справді у пана Гранде, колишнього мера Сомюра, брата пана Гранде з Парижа?

— Так, добродію, у милого, предоброго, найкращого пана. Помогти вам розібрати ваші речі?

— Авжеж, не завадить, старий служако. Ви ніколи не служили імператорським моряком у гвардійському екіпажі?

— Ой-ой-ой-ой! — здивувалася Нанон. — Що воно таке — моряки в екіпажі? Солоне? На воді?

— Ану, знайдіть мій халат у цій валізі. Ось ключ. Нанон була зачарована, побачивши зелений шовковий халат із золотими квітами й старовинним узором.

— І ви одягнете це на ніч? — промовила вона.

— Авжеж.

— Свята Богородице! Ото був би гарний покрив на престол для парафіяльної церкви. Неодмінно віддайте його в церкву, любий паночку, ви спасете душу, а так ви її губите. Ах, як вам це личить. Покличу Ежені, хай подивиться.

— Ну-бо, Нанон, коли ви справді Нанон, тихо. Не заважайте мені спати. Речі свої я розберу завтра. Коли ж вам так сподобався мій халат, ваша душа врятована. Я досить добрий християнин, від'їжджаючи, залишу його вам, робіть із ним, що захочете.

Нанон так і остовпіла, дивлячись на Шарля, не сміючи вірити його словам.

— Подарувати мені ці прегарні шати... — сказала вона, ідучи з кімнати. — Це він уже вві сні. На добраніч.

— На добраніч, Нанон...

«І чого я сюди приїхав? — питав себе Шарль, засинаючи. — Батько — людина розумна, моя подорож повинна мати якусь мету. Але «вранішня година варта двох вечірніх», — казав якийсь грецький бовдур».

«Пресвята Богородице! Який милий мій кузен», — думала Ежені, перериваючи молитви, які цього вечора так і лишилися недочитані.

Пані Гранде, лягаючи спати, ні про що не думала. Крізь двері в перегородці вона чула, — скнара ходив туди-сюди по своїй кімнаті. Як усі несміливі жінки, вона давно вивчила вдачу свого владаря. Мов чайка, що передчуває грозу, вона по невловимих ознаках наперед угадувала внутрішню бурю, яка хвилювала Гранде, і, за її ж таки словами, була тоді ні жива ні мертва.

Гранде дивився на оббиті зсередини листовим залізом двері кабінету і казав сам до себе:

«Що за безглузда думка спала моему братові, — заповісти мені свого сина! Добра мені спадщина! Я не можу дати й двадцяти екю. Та й що таке двадцять екю для цього франта. Він так наставив свій лорнет на мій барометр, ніби хотів кинути його в огонь!»

Міркуючи про наслідки скорботного заповіту, Гранде хвилювався, мабуть, іще більше, ніж його брат, коли писав листа.

«І це роззолочене вбрання буде моїм», — думала Нанон і, засинаючи, бачила себе вдягнуеною в напрестольний покрив, вперше в житті марила про квіти, килими, шовки, як Ежені марила про кохання.

В чистому безтурботному житті молодих дівчат настає чарівна пора, коли сонце заливає душу своїм промінням, коли кожна квітка ніби щось промовляє до них, коли биття серця передає мозкові тепло й наснагу, зливаючи думки у невиразне бажання, — настає час невинних роздумів та солодких утіх. Коли дитя вперше починає бачити світ, воно всміхається; коли дівчина вперше пізнає нове радісне почуття, вона всміхається, як усміхалася в дитинстві. Коли світло є першим коханням, то чи не є кохання світлом серця?

Для Ежені настав час побачити в справжньому світлі довколишнє життя. Рання пташка, як і всі провінційні дівчата, вона встала на світанку, помолилась і заходилася чепуритись — заняття, що тепер набирало неабиякої ваги. Спершу вона розчесала своє каштанове волосся, старанно скрутила тугі коси вузлом на голові, стежачи, щоб жодна волосинка не вибилась, і ця проста зачіска підкреслювала боязку щирість її обличчя та чистоту ліній. Дівчина кілька разів вимивала свої гарні повні руки в холодній воді, від якої шкіра шерхнула й червоніла, і, дивлячись на них, питала себе, чому в кузена такі м'які й білі руки, а нігті так гарно заокруглені. Ежені наділа нові панчохи й найкращі свої черевики. Туго зашнурувалася, не пропускаючи жодної петельки на корсеті. Нарешті вперше в житті, бажаючи мати гарний вигляд, вона відчула, яке щастя надіти свіжу, добре пошиту сукню. Коли вона закінчила одягатися, до неї долинув бій церковного годинника й Ежені здивувалась, нарахувавши тільки сім ударів. Щоб гарно причепуритися, дівчина встала надто рано. Необізнана з мистецтвом по десять разів переінакшувати один локон і щоразу оцінювати ефект, Ежені просто схрестила руки, сіла до вікна і задивилася на подвір'я, на густий садок і високі тераси над ним, на сумний, обмежений вікном краєвид, не позбавлений, однак, таємничої краси, властивої відлюдним місцям або дикій природі. Біля кухні був мурований колодязь із корбою, навкруги якого обвивалися пагони

виноградної лози, збляклі, почервонілі, зсушені спекою; далі покручена лоза, дотягшися до стінки і чіпляючись за неї, вилася вздовж дому й досягала дровітні, де дрова були укладені так старанно, як книжки у бібліофіла. Бруківка на пустельному подвір'ї з часом стала чорнувата од моху і трави. На грубих стінах були помітні бурі хвилясті пасмуги від дощу. В глибині двору видніло вісім східців, що вели до садової хвіртки, — потріскані, порослі високим бур'яном, наче надгробок рицаря, похованого вдовою за часів хрестових походів. Над підмурівком з поточеного негодюю каміння здіймалася похилена дерев'яна огорожа, яку безладно обплітали виткі рослини. З обох боків гратчастої хвіртки чахлі яблуні простягали одна одній криве гілля. Три рівнобіжні, посипані піском доріжки розділяли прямокутні грядки, обсажені буксусом, а в кінці тераси виднілися липи — оце був і весь сад. З одного боку — кущі малини, з другого — величезний горіх, розлогі віти якого дотягувались аж до кабінету бондаря. Ясний день і сліпуче сонце погожої осені, яка буває на берегах Луари, висушували нічну вологу на стінах, на рослинності цього мальовничого саду і двору.

Для Ежені відкривалася нова краса в цій картині, що досі видавалася такою звичною. В її душі народжувалися тисячі неясних думок, що розросталися в міру того, як усе вище підбивалося сонце. В ній прокинулося нарешті невиразне й незрозуміле почуття втіхи, що огортає наше духовне буття, як хмара огортає тілесне єство. Всі її думки снувалися в лад із деталями цього своєрідного краєвиду, і гармонія серця зливалася з гармонією природи. Коли проміння торкнулося стіни, густо обплетеної «венериним волоссям» мінливих кольорів, наче шийка горлиці, майбутнє освітилося для Ежені небесним промінням надії, і відтоді їй було любо дивитися на стіну, на оті бліді квіти, блакитні дзвіночки й зів'ялу траву, з якими поєднувався спогад, ніжний, як спогад дитинства. Шелест кожного листка, що опадав з гілки, чутний у цьому лункому дворі, давав відповідь на таємні запитання дівчини, і вона просиділа б цілий день, не помічаючи, як лине час. Потім настала душевна тривога. Ежені раз у раз підводилася, ставала перед дзеркалом і оглядала себе, як вимогливий художник вдивляється у свій твір, щоб нещадно критикувати себе самого.

«Я не досить гарна для нього!» — така була думка Ежені, думка смиренна й болюча. Бідолашна дівчина була

несправедлива до себе; але скромність чи, точніше, несміливість — одна з перших чеснот кохання. Ежені була міцною дівчиною, які трапляються серед дрібної буржуазії і краса яких здається простонародною; вона не була схожа на Венеру Мілоську, але всі її риси були облагороджені ніжністю християнського почуття, яке очищає жінку, надаючи їй якоїсь витонченої душевної краси, невідомої митцям античного світу. Велика голова, чоловіче, проте гарно окреслене чоло, як у Фідієвого Юпітера, сірі променисті очі, у яких відбивалось усе її чисте життя. Риси округленого обличчя, свіжого і рожевого, огрубілі од віспи, яка милосердно не залишила слідів, і шкіра була хоч і не бархатиста, але така ніжна й тонка, що поцілунок матері лишив на ній скороминущий червоний слід. Ніс був великуватий, проте пасував до рота, а червоні, як пурпур, губи дихали любов'ю й лагідністю. Шия відзначалася досконалою округлістю. Повні груди, старанно приховувані, вабили зір і збуджували уяву; певна річ, Ежені трохи бракувало грації, і причиною цього був туалет; але знавцеві така недостатня гнучкість цього високого стану здавалася б навіть природною. Висока й міцна Ежені була не з тих гарненьких дівчат, які подобаються всім, проте вона була прекрасна тією величною вродою, яку відразу помічають митці і захоплюються нею. Художник, шукаючи тут, на землі, тип небесно чистої Діви Марії, вибираючи серед усього жіноцтва оті скромно-гордовиті очі, що їх розгадав Рафаель, незаймані риси, отой, іноді випадковий, дар природи, який зберігається або й з'являється тільки завдяки християнському й цнотливому життю, — такий живописець, закоханий у рідкісний образ, одразу відкрив би в обличчі Ежені природжене і неусвідомлене благородство; під спокійним чолом він побачив би цілий світ любові, а в розрізі і виразі очей — щось божественне, чого не можна передати словами. Її риси, контури обличчя, які ніколи ще не спотворювала і не стомлювала насолода, нагадували лінії обр'ю, так ніжно окреслені в далечині тихих озер. Це спокійне, обрамлене сонячним сяйвом обличчя грало барвами, як щойно розквітла квітка, вабило зір і причаровувало подихом чистого сумління. Ежені була ще на тому березі життя, де цвітуть дитячі мрії, де збирають стократки з насолодою, якої згодом уже не відчують. І от, розглядаючи себе, вона, ще не відаючи, що таке кохання, сказала:

— Я зовсім негарна, він не зверне на мене уваги!
Потім вона відчинила двері своєї кімнати, що вели на сходи, і витягла шию, прислухаючись до звуків у домі.
«Він ще спить», — подумала дівчина, почувши, як Нанон кашляє, ходить туди й сюди, підмітає залу, прив'язує собаку і розмовляє в хліві з худобою.

Ежені, зійшовши донизу, побігла до Нанон, яка вже доїла корову.

— Нанон, люба Нанон, приготуй кузенові до кави вершків.

— Але ж, мадмуазель, треба було подумати про це вчора, — сказала Нанон, голосно вибухаючи сміхом. Не можу я приготувати вершків. А кузен ваш — любчик, любчик, справді любчик! Ви не бачили його в нічному халатику, шовковому та роззолоченому. А от я бачила. У нього білизна тонка, як стихар у пана кюре.

— Нанон, зроби, будь ласка, печиво.

— А де я візьму дров, борошна, масла? — спитала Нанон, котра, будиши прем'єр-міністром Гранде, іноді набувала величезного значення в очах Ежені та її матері. — Що ж мені, обкрадати його самого, аби догодити вашому кузенові?.. Попросіть у нього масла, борошна, дров, він же ваш батько, може, й дасть вам. Чекайте, ось він іде розпорядитися харчами...

Перелякана Ежені втекла у садок, почувши, як під батьковими кроками двигтять східці. Вона вже відчувала затаєну соромливість і особливу свідомість щастя, які примушують нас вважати, можливо, небезпідставно, що думки наші написані в нас на лиці і їх легко читають інші. Усвідомивши, нарешті, холодну вбогість батьківського дому, бідна дівчина відчувала якусь досаду від того, що не може нічого зробити, щоб усе тут відповідало елегантності кузена. Вона відчувала пристрасну потребу щось зробити для нього, але не знала — що саме? Простодушна й щира, дівчина йшла за покликом своєї ангельської природи, довіряючи своїм враженням і почуттям. Несподівана зустріч із кузенком розбудила в ній природні нахили жінки, і вони мали розвиватися дуже швидко — адже їй минуло вже двадцять три роки, а це пора повного розквіту розумової і тілесної сили.

Вперше вона злякалася, побачивши батька, зрозумівши, що він — володар її долі, і відчула провину в тому, що приховує від нього свої думки. Вона почала швидко ходити по саду, дивуючись, що дихає свіжішим повіт-

рям, відчуває більш живлюще сонячне проміння і черпає в ньому душевний жар, оновлене життя.

Поки вона вигадувала, як добитися на сніданок печива, між дебелою Нанон і Гранде почалася суперечка, а суперечки між ними траплялися так само рідко, як ластівки зимою. Озброївшись ключами, старий прийшов видати продукти на день.

— Чи зосталось трохи вчорашнього хліба? — запитав він Нанон.

— Ні крихти, пане.

Гранде взяв велику, густо обсипану борошном круглу хлібину, по формі плаского плетеного кошика, якими користуються анжуйські пекарі, і вже збирався його розрізати, коли Нанон сказала:

— Пане, нас сьогодні п'ятеро.

— Маєш рацію, — відповів Гранде, — але твій хліб важить шість фунтів, від нього ще й лишиться. До того ж ці паризькі молодики майже не їдять хліба, сама побачиш.

— То вони їдять тільки *фрип*? — спитала Нанон.

В Анжу це народне слово означає все, що намазується на хліб, починаючи від масла (звичайний *фрип*) і кінчаючи персиковим варенням (найвишуканіший з *фрипів*); і кожен, хто в дитинстві злизував фрип і лишав хліб, зрозуміє значення цього слова.

— Ні, — відповів Гранде, — вони не їдять ні фрипу, ні хліба. Вони вередливі, як панночки на виданні.

Нарешті ощадливо розпорядившись щодо меню на весь день, старий уже замикав шафи комори, збираючись перейти до фруктового льоху, коли Нанон спинила його, кажучи:

— Панс, дайте мені тепер борошна й масла, я спечу печива для дітей.

— Ти що, збираєшся весь дім пустити за вітром ради мого небожа?

— Ваш небіж мені стільки в голові, як ваш собака, стільки, як вам самому він у голові... Ось ви зараз дали мені шість грудочок цукру, а треба вісім.

— Ого! Нанон, я тебе такою ніколи не бачив! Що з тобою скоїлося? Ти що, хазяйка тут? Більше як шість грудочок не дістанеш.

— Та з чим же ваш небіж питиме каву?

— З двома грудочками. Я й без цукру обійдусь.

— Ви без цукру, в ваші літа? Та я вже краще куплю вам з власної кишені.

— Не сунь носа, куди не просять.

Навіть упавши в ціні, цукор, на думку бондаря, лишався найдорожчим із колоніальних товарів; для нього він усе ще був по шість франків за фунт. Вимушена економія цукру, заведена ще за часів Імперії, стала для нього непозбутньою звичкою. Усі жінки, навіть невеликого розуму, вміють хитрувати, щоб досягти мети: Нанон лишила питання про цукор, щоб добитися печива.

— Мадмуазель! — гукнула вона в вікно. — Вам же хочеться печива?

— Ні, ні, — відповіла Ежені.

— Постривай, Нанон, — сказав Гранде, почувши голос дочки, — ось маєш!

Він одкрив скриню з борошном, насипав мірку і додав кілька унцій масла до шматка, відрізаного раніше.

— Треба ще дров, щоб витопити піч, — сказала невмолима Нанон.

— Гаразд, візьми, скільки треба, — сумно згодився він, — але тоді зробиш нам ще пиріг з фруктами і в печі приготуєш весь обід; не треба буде топити в двох місцях.

— Ото ще! — крикнула Нанон. — Цього можете мені й не казати.

Гранде кинув на свого вірного міністра майже батьківський погляд.

— Мадмуазель, — гукнула куховарка, — печиво буде!

Дядечко Гранде приніс фрукти і виклав першу тарілку на кухонний стіл.

— Подивіться тільки, пане, — сказала Нанон, — які гарненькі чоботи у вашого небожа! Яка шкіра, а як пахне! І чим їх чистити? Вашою яєчною ваксою?

— Я гадаю, Нанон, що яйце зіпсує цю шкіру. Та ти краще скажи йому, що не вмієш чистити сап'ян... Так, це сап'ян; він сам купить у місті і принесе тобі, чим гляансувати його чоботи. Я чув, що у ваксу домішують цукор, щоб краще блищало.

— Так це, мабуть, смачне? — сказала служниця, підносячи чобота до носа. — Ой, ой! Вони пахнуть, як одеколон у пані! Ото втіха!

— Втіха! — повторив хазяїн. — Ти вважаєш, що це втішно, коли на чоботи розтринькують більше грошей, ніж вартий той, хто їх носить?

— Пане, — сказала Нанон, коли він повернувся вдруге, замкнувши фруктовий льох, — чи не треба хоч двічі на тиждень готувати бульйон з нагоди?..

— Гаразд...

— Треба буде сходити до різника.

— Не треба. Ти звариш нам юшку з птиці, фермери тобі занесуть. Ось я скажу Корнуайе, щоб він настріляв мені ворон. З цієї дичини виходить найкраща юшка на світі.

— А правда це, пане, що вони клюють мертвих?

— Дурна ти, Нанон! Вони, як і всі на світі, їдять те, що знайдуть. А ми хіба не живемо з мертвих? А що ж таке спадщина?

Дядечко Гранде після всіх розпоряджень вийняв годинника й, побачивши, що до сніданку лишається ще півгодини, взяв капелюха, пішов до дочки і, поцілувавши її, сказав:

— Хочеш прогулятися берегом Луари на мої луки? У мене там є справи.

Ежені наділа солом'яного капелюха, підбитого рожевою тафтою; потім батько з дочкою спустилися кривою вуличкою на площу.

— Куди це так рано? — запитав нотар Крюшо, зустрівши Гранде.

— Дещо подивитися, — відповів старий, якого не змогла ошукати ранкова прогулянка приятеля.

Коли дядечко Гранде йшов «дещо подивитися», нотар із досвіду знав, що тут можна заробити. І він приєднався до Гранде.

— Ходімо, Крюшо, — сказав Гранде нотареві. — Ми з вами друзі; я зараз покажу вам, як безглуздо садити тополі на добрих землях...

— То для вас ніщо оті шістдесят тисяч франків, які ви загребли за тополі з своїх полів над Луарою? — здивовано вирячився Крюшо. — І пощастило ж вам!.. Спирити тополі саме тоді, коли в Нанті бракувало білого дерева, і продати їх по тридцять франків!

Ежені слухала, не підозрюючи, що надходить страшна хвилина її життя і що нотар дасть привід її батькові й володареві оголосити їй приголомшливий вирок.

Гранде дійшов до своїх чудових луків на березі Луари; там працювало тридцять робітників, розчищаючи, засипаючи та вирівнюючи місця, де раніше росли тополі.

— Подивіться, пане Крюшо, скільки землі займає тополя, — сказав він нотареві. — Жан! — гукнув робітникові. — З... з... зміряй твоєю міркою у в... в... всіх напрямках!

— Чотири рази по вісім футів, — сказав робітник, вимірявши.

— Тридцять два фути втрати, — звернувся Гранде до Крюшо. — В цьому ряду в мене було триста тополь, так? Отже, т... т... триста разів по тридцять д... ва ф... фути з... з... з'їдали п'ятсот в... в... в'язок сіна; додайте вдвоє більше з обох сторін — півтори тисячі; середні ряди — по стільки ж... Нехай ти... ти... тисяча в'язок сіна...

— Разом, — сказав Крюшо, поспішивши на допомогу приятелеві, — тисяча в'язок такого сіна коштують близько шестисот франків.

— То... то... точніше ти... ти... тисячу двісті, бо отава дає від трьохсот до чотирьохсот франків. Отже, по... по... полічіть, що д... да... дадуть ти... тисяча двісті франків у рік за со... со... сорок років із скл... скл... складними про... про... процентами, — в... ви самі з... з... знаєте.

— Вважайте, тисяч шістдесят франків, — сказав нотар.

— От маєте! В... в... всього ті... ті... тільки шістдесят тисяч франків. А тим часом, — вів далі виноградар, уже не заїкаючись, — дві тисячі сорокарічних тополь не дали б мені п'ятдесяти тисяч франків. Це — збиток. І я це підрахував, — мовив Гранде з викликом. — Жан, — велів він робітникові, — позасипаеш ями, крім тих, понад Луарою; там посадиш тополі, що я купив. Край річки вони живитимуться державним коштом, — додав він, звертаючись до Крюшо і легенько ворухнувши гулею на носі, що означало найіронічнішу посмішку.

— Діло ясне: тополі треба садити тільки на неродючих землях, — промовив Крюшо, вражений підрахунками Гранде.

— Так, пане, — насмішкувато відповів бондар.

Ежені озирала чудовий краєвид Луари, не зважаючи на батькові підрахунки, але скоро почала прислухатися до слів Крюшо, почувши, як він каже своєму співбесідникові:

— Так ви, значить, виписали собі зятя з Парижа! У всьому Сомюрі тільки й мови що про вашого небожа. Мабуть, незабаром мені доведеться підписувати шлюбну угоду, дядечку Гранде?

— Ви оце... ви... ви... вийшли з... з... зрання, що... щоб мені це сказати? — запитав Гранде, супроводжуючи це міркування рухом своєї гулі. — Гаразд, старий дру... друже, по щирості скажу те, що ва... вам хо... хочеться зна... знати. Ба... бачите, я волів би краще ки... кинути мою до...

до... дочку в Луару, ніж ви... видати її за цього ку... ку... кузена; мо... мо... можете так і о... оголосити. Та ні, хай лю... люди ба... балакають.

Така відповідь приголомшила Ежені. Невиразні надії, що починали народжуватись у її серці, раптом розцвіли, виповнилися, забуяли рясними квітами, і ось їх зрізано на її очах і кинуте долі. Від учорашнього дня вона прив'язалась до Шарля всією силою щастя, яка єднає душі, відтепер ця сила мала підтримувати страждання. Адже шляхетному призначенню жінки властиво більше зворушуватися величчю страждання, ніж блиском успіху! Як могло ніжне почуття до неї згаснути в глибині батькового серця? В чому ж був винен Шарль? Нестерпна таємниця! Її кохання, саме собою, — глибока таємниця, уже оповивалось іншими таємницями. Вона пішла назад, ноги їй тремтіли, і, коли вона дійшла до старої темної вулиці, завжди такої радісної для неї, все тут здалося їй нудним. Ежені відчула смуток, навіяний часом і оточенням. Вона вже засвоїла все, чому вчить кохання. За кілька кроків до дому вона випередила батька і, постукавши, чекала на нього біля дверей. Та Гранде, побачивши в руці нотаря газету ще в бандеролі, спитав:

— Який курс процентних паперів?

— Ви не хочете мене послухати, Гранде, — відповів Крюшо. — Купуйте їх швидше, за два роки ще можна одержати двадцять на сто. На вісімдесят тисяч франків матимете п'ять тисяч ліврів ренти, крім великих процентів. Курс — вісімдесят франків п'ятдесят сантимів.

— Побачимо, — сказав Гранде, потираючи підборіддя.

— Боже мій! — промовив нотар, розгорнувши газету.

— В чім річ? — вигукнув Гранде. Крюшо подав йому газету, сказавши: «Читайте ось тут».

«Вчора, після звичної появи на біржі, застрелився один з найшанованіших комерсантів Парижа пан Гранде. Перед тим він встиг надіслати голові Палати депутатів прохання про відставку, а також звільнитися від обов'язків члена комерційного трибуналу. Банкрутство пп. Рогена і Суше, його біржового маклера та нотаря, розорили його. Проте пан Гранде користувався такою повагою і мав такий кредит, що він, безперечно, знайшов би підтримку в паризьких комерційних колах. Не можна не пошкодувати, що ця достойна людина піддалася першій хвилі розпачу...» і т. ін.

— Я це знав, — спокійно озвався старий виноградар. Від тих слів Крюшо остовпів; незважаючи на властиву нотареві безпристрасність, він відчув мороз за спиною, подумавши, що паризький Гранде, можливо, марно благав про мільйони сомюрського Гранде.

— А його син, такий веселий вчора...

— Він ще нічого не знає, — так само спокійно відповів Гранде.

— Прощайте, пане Гранде, — сказав Крюшо. Він усе зрозумів і подався підбадьорити пана голову де Бонфона.

Коли Гранде вернувся додому, сніданок був на столі. Ежені кинулася на шию матері, цілуючи її з жвавим сердечним поривом, викликаним таємним горем; пані Гранде сиділа вже на своєму стільці з підставками і плела собі на зиму рукавники,

— Можете їсти, — сказала Нанон, збігаючи зверху через три східці, — хлопчик спить, мов янголятко. Який він гарненький із заплющеними оченятами! Ввійшла, покликала. Де там! І не муркнув!

— Нехай спить, — сказав Гранде, — чим пізніше він сьогодні прокинеться, тим пізніше узнає лихі новини.

— Що сталося? — спитала Ежені, опускаючи в каву дві маленькі грудочки цукру, які старий сам колов на дозвіллі.

Пані Гранде, не насмілившись питати про те саме чоловіка, глянула на нього.

— Його батько застрелився.

— Дядечко?.. — промовила Ежені.

— Бідний хлопець! — вигукнула пані Гранде.

— Так, бідний, — додав Гранде. — Він не має ні гроша.

Ежені перестала їсти. Серце їй стиснулося, як стискається воно, коли співчуття, викликане горем коханого, вперше огортає душу жінки. Сльози покотилися їй з очей.

— Ти не знала свого дядечка, чого ж ти плачеш? — запитав її батько, кидаючи на неї погляд голодного тигра; такий погляд він, певне, кидав на свої купи золота.

— Але ж, паночку, — сказала служниця, — хто б не пожалів цього бідолашного молодчика, який спить собі мов убитий і не відає своєї неволі.

— Я не з тобою розмовляю, Нанон! Помовч!

У цю мить Ежені зрозуміла, що закохана жінка завжди повинна приховувати свої почуття. Вона нічого не відповіла.

— Сподіваюся, до мого повернення ви йому нічого тут не вибовкаєте, пані Гранде,— вів далі старий.— Мені треба піти розпорядитися, щоб вирівняли канаву вздовж дороги на моїх полях. Я повернусь опівдні, до другого сніданку, і поговорю з небожем про його справи. А тобі, мадмуазель Ежені, якщо ти плачеш за цим жевжиком, пора кінчати з цим. Він ось-ось поїде в Індію. Більше ти його не побачиш...

Батько зняв рукавички з крисів капелюха, надів їх, як завжди, спокійно, розправив, натягнув старанно на пальці і вийшов.

— Ох, мамо, мені душно! — скрикнула Ежені, лишившись удвох з матір'ю.— Я ніколи так не страждала...

Побачивши, що дочка зблідла, пані Гранде одчинила вікно, щоб дати їй подихати свіжим повітрям.

— Мені краще,— сказала Ежені за хвилину.

Це нервово збудження досі, здавалося, спокійної і холодної дочки схвилювало пані Гранде; вона подивилася на Ежені співчутливо й проникливо, як дивляться матері, що палко люблять своїх дітей, і вгадала все. Та й справді, життя відомих угорських сестер-близнят, грою природи прив'язаних одна до одної, не було з'єднане щільніше, ніж життя Ежені та її матері, завжди нерозлучних у цій віконній ніші, в церкві; навіть у сні вони дихали одним повітрям.

— Бідна моя дитинонько! — зітхнула пані Гранде, охопивши руками голову Ежені і тиснучи її до грудей.

На ці слова дівчина підвела голову, кинула на матір допитливий погляд, прочитала її таємні думки і сказала:

— Навіщо посилати його в Індію? Коли в нього нещастя, хіба він не повинен лишитися тут? Він же наш найближчий родич!

— Так, дитино моя, це було б цілком природно, але в твого батька є свої міркування, ми маємо їх шанувати.

Мати й дочка сіли мовчки біля вікна, одна на стілець з підставками, друга — на своє кріселко, і взялися до роботи. Відчуваючи безмірну вдячність за дивну чутливість серця, що її виявила мати, Ежені поцілувала їй руку:

— Яка ти добра, люба матусю!

Від цих слів старе, зів'яле від довгих страждань материне обличчя проясніло.

— Він тобі подобається? — спитала Ежені.

Пані Гранде відповіла тільки усмішкою; потім, хвилинку помовчавши, тихо сказала:

— Чи ти й справді вже любиш його? Це було б не добре.

— Недобре? — здивувалася Ежені. — Чому? Він подобається тобі, подобається Нанон, чому ж може не подобатися мені? Ходім, мамо, накриємо йому на стіл до сніданку.

Вона кинула свою роботу, мати — також і сказала:

— Ти збожеволіла!

Однак їй захотілося приєднатися до доччиного божевілля, щоб його виправдати.

Ежені покликала Нанон.

— Чого вам іще, мадмуазель?

— Нанон, у тебе вже будуть вершки опівдні?

— Ну, гаразд, опівдні вже будуть, — відповіла стара наймичка.

— Ну, а поки даси йому міцної кави. Я чула, як пан де Грассен казав, що в Парижі варять дуже міцну каву. Клади побільше.

— А де ж я її візьму?

— Купи.

— А як мене зустріне пан?

— Він на своїх луках.

— Добре, збігаю. Тільки, коли я купувала воскову свічку, пан Фессар уже й так питав, чи не прийшли до нас трое волхвів. Усе місто знатиме, як ми тринькаємо гроші.

— Не приведи Господи, батько щось помітить, — сказала пані Гранде, — він нас приб'є.

— Ну що ж, ми на колінах приймемо його кару.

Замість відповіді пані Гранде звела очі до неба. Нанон наділа чепчика й вийшла. Ежені дістала білу скатертину, принесла кілька грон винограду, який любила розвішувати на горищі; потім тихенько пройшла коридором, щоб не розбудити кузена, і не могла утриматися, — прислухалась під дверима до його рівномірного дихання.

«Він спить, а нещастя чигає на нього», — подумала вона.

Нарвавши свіжого виноградного листя, Ежені уклала грона так гарно, як це міг зробити тільки старий дворецький, і врочисто поклала на стіл. У кухні вона набрала груш, порахованих батьком, склала їх пірамідою і прикрасила листям. Дівчина входила й виходила, бігала, стрибала. Вона б охоче спустошила батьківський дім, та всі ключі були в батька. Повернулась Нанон, несучи двоє свіжих яєць. Побачивши яйця, Ежені мало не кинулася їй на шию.

— Вони були в кошику у фермера з Пустки; я попросила, і він мені дав їх, щоб піддобритися.

Дві години тривали турботи, Ежені за цей час двадцять разів відкладала шитво, щоб поглянути, чи не кипить кава, послухати, чи не встає кузен; їй вдалося приготувати дуже простий, недорогий сніданок, який, однак, був жахливим порушенням закоренілих звичаїв дому. Другий сніданок тут звичайно з'їдали стоячи. Кожен брав трохи хліба, масла або щось із фруктів і склянку вина. Глянувши на стіл, переставлений до каміна, крісло перед прибором кузена, дві тарілки з фруктами, підставку для яйця, пляшку білого вина, хліб і цукор грудочками на блюдці, Ежені затремтіла всім тілом, тільки тепер подумавши про те, який погляд кинув би батько, якби він повернувся в цю мить додому. Тому вона весь час позирала на годинник, прикидаючи, чи встигне кузен поснідати до приходу старого.

— Не турбуйся, Ежені, якщо батько надійде, я все візьму на себе, — сказала пані Гранде.

Ежені не змогла втримати сліз.

— Ах, мила матусю, — скрикнула вона, — я не досить любила тебе!

Шарль, наспівуючи, довго походжав по кімнаті і на решті зійшов. На щастя, одинадцятої ще не було. Як справжній парижанин, він одягся з таким кокетством, ніби опинився в замку вельможної дами, що подорожувала в Шотландії. Він увійшов привітний і веселий, що так личить молодості, і Ежені відчула в серці сумну приємність. Він уже сам кепкував із своїх надхмарних замків, що геть розлетілися, і жваво привітався з тіткою.

— Ви добре спали, люба тітонько? А ви, кузино?

— Добре, любий. А ви? — спитала пані Гранде.

— Я — чудово.

— Ви, мабуть, голодні, кузене, — сказала Ежені, — сідайте до столу.

— Та я ніколи не снідаю до полудня, в цей час я встаю. А втім, я так погано їв у дорозі, що не завадить поснідати. До того ж...

Він вийняв чарівний плоский годинник роботи Брегата.

— Як, ще тільки одинадцята? Рано я сьогодні встав.

— Рано?... — здивувалася пані Гранде.

— Так, але мені хотілося розібрати свої речі. Ну що ж, я б охоче з'їв щось, так, якусь дрібничку, — шматочок дичини або куріпку.

— Пречиста Діво! — скрикнула Нанон, почувши ці слова.

«Куріпку», — повторила подумки Ежені; вона з радістю віддала б за куріпку всі свої заощадження.

— Сідайте, будь ласка, — промовила тітка.

Денді граціозно опустився в крісло, як вродлива жінка вмощується на дивані. Ежені з матір'ю посідали на стільцях ближче до нього, проти каміна.

— Ви весь час тут живете? — спитав Шарль, якому зала при денному світлі видавалася ще огиднішою, ніж при свічках.

— Весь час, — відповіла Ежені, дивлячись на нього. — Крім тих днів, коли збирають виноград. Тоді ми помагаємо Нанон і живемо всі в абатстві Нуайє.

— Ви ніколи не гуляєте?

— Іноді в неділю, після вечірні, коли гарна погода, — сказала пані Гранде. — Ми ходимо на міст або на сіножать, коли косять траву.

— У вас є театр?

— Ходити на вистави?! — вигукнула пані Гранде. — Дивитися на комедіантів?! Та невже ви не знаєте, пане, що це смертний гріх?

— Ось, любий пане, — сказала Нанон, вносячи яйця. — Ми вас почастиємо курчатами в шкаралупі.

— А, свіжі яйця, — промовив Шарль, що, як усі люди, звичні до розкошів, уже забув про куріпку. — Чудово. А масло є, голубонько?

— Масло? Тоді не буде печива, — сказала служниця.

— Та дай же масла, Нанон! — вигукнула Ежені.

Дівчина стежила, як кузен відрізав маленькі шматочки хліба, і втішалася, ніби найчутливіша паризька гризетка на виставі мелодрами, в якій торжествує доброчесність. Шарль, вихований пестливою матір'ю, вилощений модною красунею, відзначався кокетливістю вишуканих, тонких рухів, властивих манірним жінкам. Співчуття і ніжність молодого дівчини діє справді магнетично. І Шарль, відчуваючи особливу турботу кухні й тітки, не міг не піддатися впливу почуттів, що їх так щедро йому виявляли. Він кинув Ежені погляд, що світився добротою і лагідністю, погляд, який ніби всміхався. Глянувши на Ежені, він помітив гармонію рис її чистого обличчя, її невинність, чарівне світло її очей, в яких іскрилися помисли юного кохання, а бажання не відало пристрасті.

— Слово честі, мила кузино, якби ви опинилися в ложі Опер у вечірньому туалеті, — ручуся, що тітонька мала б рацію, — ви б примусили багатьох чоловіків впасти в гріх заздрості, а в жінок викликали б ревності.

Цей комплімент вразив Ежені в самісіньке серце, і вона затремтіла з радості, хоч нічого й не зрозуміла.

— О кузене, вам хочеться посміятися з бідної провінціалки.

— Якби ви мене знали, кузино, ви повірили б, що я ненавиджу глузувати: це сушить серце, нищить всіляке почуття...

І він дуже мило проковтнув шматочок хліба з маслом.

— Ні, мені, мабуть, бракує дотепності, щоб кепкувати з інших, і ця вада мені дуже шкодить. У Парижі вміють убити людину, кажучи: «В нього добре серце». Це має означати: «Бідолаха дурний, як носоріг». Та я багатий, і, всі знають, влучаю в ціль за тридцять кроків першим пострілом з пістолета будь-якої системи, — насмішники мене остерігаються.

— Те, що ви кажете, племіннику, показує, що у вас добре серце.

— У вас дуже гарний перстень, — сказала Ежені, — це не буде незручно, коли я попрошу його у вас подивитись?

Знявши з руки перстень, Шарль подав його Ежені, вона почервоніла, торкнувшись кінчиками пальців рожевих нігтів кузена.

— Мамо, гляньте, яка гарна робота.

— Ого, скільки тут золота, — сказала Нанон, подаючи каву.

— Що це таке? — запитав сміючись Шарль.

І він вказав на довгасте полив'яне горнятко з темної глини, всередині під фаянс, з бахромою золи по краях; у горнятку була кава, гуща якої то піднімалася на поверхню киплячої рідини, то опускалася на дно.

— Та це ж кава, уже й кипіла, — сказала Нанон.

— Ах, мила тітонько, я лишу хоч який-небудь благодійний слід свого перебування тут. Ви дуже відстали! Я вас навчу варити добру каву в кавнику Шапталя. — І він спробував пояснити, як зроблений той кавник.

— Та де вже, коли з цим стільки мороки, — сказала Нанон. — Не впораєшся за все життя. Ніколи я так не варитиму кави. Ото ще! А хто ж наготує трави для корови, поки я її варитиму?

— Каву варитиму я, — сказала Ежені.

— Дитино! — мовила пані Гранде, дивлячись на дочку.

Це слово нагадало про горе, яке от-от мало вразити бідолашного юнака; всі три жінки замовкли, співчутливо дивлячись на юнака, і він це помітив.

— Що з вами, кузино?

— Тс-с! — пані Гранде спинила Ежені, яка хотіла відповісти. — Ти знаєш, доню, що батько збирається поговорити з паном...

— Називайте мене просто Шарлем, — попросив молодий Гранде.

— Ах, вас звати Шарль? Яке гарне ім'я! — вигукнула Ежені.

Передчуття нещастя майже завжди збувається. І ось Нанон, пані Гранде та Ежені, які не могли без тремтіння подумати про повернення старого бондаря, раптом почули удар молотка, звук якого так добре знали.

— Це тато! — сказала Ежені.

Вона зняла зі столу блюдце з цукром, лишаючи кілька грудочок на скатертині. Нанон винесла тарілку з шкаралупами яєць. Пані Гранде підвелась, як злякана лань. Цей панічний жах здивував Шарля. Він не міг пояснити собі цього.

— Та що з вами? — запитав він.

— Це тато, — сказала Ежені.

— Ну і що ж?..

Пан Гранде ввійшов, кинув свій гострий погляд на стіл, на Шарля і все зрозумів.

— Еге! Ви влаштували свято для небожа, це добре, це дуже добре, це пречудово! — озвався він не затинаючись. — Коли кіт бігає по даху, миші танцюють на підлозі.

«Свято?..» — здивовано подумав Шарль, ще не знаючи режиму та звичаїв цього дому.

— Мою склянку, Нанон, — звелів старий.

Ежені принесла склянку. Гранде вийняв з жилетної кишені ніж з роговою колодкою і широким лезом одрізав шматочок хліба, взяв трохи масла, старанно намастив його і стоячи почав їсти. В цю мить Шарль накладав цукор у свою каву. Дядечко Гранде помітив грудочки цукру, пильно глянув на дружину, та зблідла і відступила на три кроки; він нахилився до вуха бідолашної старої і спитав:

— Де ж це ви взяли стільки цукру?

— Нанон принесла від Фессара, в нас не було.

Неможливо уявити собі глибоку значущість цієї мовчазної сцени для всіх трьох жінок: Нанон вийшла з кухні й зазірала в залу, щоб побачити, що буде далі. Шарль, ковтнувши кави, вирішив, що вона не досить солодка; й почав шукати цукор, який Гранде вже прибрав зі столу.

— Що ви хочете, небоже? — запитав старий.

— Цукру.

— Долейте молока, — відповів хазяїн дому, — кава буде солодкою.

Ежені взяла блюдо з цукром і поставила його на стіл, спокійно дивлячись на батька. Парижанка, що слабкими руками підтримує шовкову драбину, допомагаючи коханцеві втекти, напевне виявляє не більше мужності, ніж виявила Ежені, знову поставивши цукор на стіл. Коханець віддячить парижанці, коли вона гордовито покаже йому свою гарну затерплу руку, кожна жилочка якої буде зрошена слізьми, вкрита поцілунками і вилікувана насолодою; а Шарлеві ніколи не судилося проникнути в таємницю глибокого хвилювання, яке охопило серце його кузини, враженої в цю мить поглядом старого бондаря.

— Ти чом не їси, жінко?

Бідна раба підійшла, з жалюгідним виглядом відрізала шматочок хліба і взяла грушу. Ежені відважно почастивала батька виноградом, кажучи:

— Покуштуй моїх запасів, тату. Кузене, ви не відмовитеся, правда? Я принесла ці гарні грона для вас.

— О, якщо їх не спинити, вони весь Сомюр розорять заради вас, небоже. Коли ви закінчите, ходімо зі мною до саду; те, що ви почувете від мене, зовсім не солодке.

Ежені та її мати кинули на Шарля погляд, виразу якого юнак не міг зрозуміти.

— Що означають ці слова, дядечку? Після смерті моєї бідної матері... — на цих словах голос йому затремтів, — для мене вже немає іншого лиха...

— Любий племіннику, хто може знати, якою бідною Бог бажає нас випробувати? — озвалася тітка.

— Та-та-та-та, — передражнив Гранде. — Починаються дурниці. Мене аж жаль бере, небоже, коли подивлюся на ваші гарні білі руки.

І він показав свої, схожі на баранячі лопатки, руки, якими нагородила його природа.

— Ось руки, створені, щоб збирати гроші. Вас виховали так, що ви на ноги надіваєте ту шкіру, з якої роблять гаманці, в які ми ховаємо банкові білети. Погано, небоже, погано.

— Що ви хочете сказати, дядечку? Хай мене повісять, коли я розумію хоч слово.

— Ходімо, — сказав Гранде.

Скнара клацнув лезом складаного ножа, допив вино і розчинив двері.

— Кузене! Будьте мужні!

Голос дівчини зледенів Шарлеві душу, і він у смертельній тривозі пішов слідом за своїм грізним родичем. Ежені з матір'ю й Нанон перейшли до кухні, охоплені непереможним бажанням підглядіти за обома дійовими особами сцени, яка мала відбутися у вогкому садку, де дядько деякий час мовчки походжав з небожем.

Гранде не бентежила необхідність сповістити Шарля про батькову смерть, його співчуття викликало те, що юнак лишився без гроша, і він шукав слів, які зм'якшили б цю жорстоку істину. «Ви втратили батька», — цим нічого не було б сказано. Батьки вмирають раніше, ніж діти. Але: «Ви втратили все своє багатство», — у цих словах з'єднувалися всі земні нещастя. І старий утретє мовчки пройшовся по середній алеї, де пісок хрускотів під його ногами. У хвилини, коли в нашому житті відбуваються великі події, душа міцно прив'язується до тих місць, де ми пізнали радість чи горе. І Шарль з особливою увагою розглядав буксуси в цьому садочку, зблякле падаюче листя, нерівні стіни, химерно покручене гілля фруктових дерев — мальовничі подробиці, які мали навіки врізатися йому в пам'ять, злившись з цією урочистою годиною з допомогою особливої мнемотехніки, властивої стражданням.

— Яка спека, яка погода, — сказав Гранде, глибоко вдихаючи повітря.

— Так, дядечку... Але чому...

— Бачиш, небоже, — вів далі дядько, — у мене лихі новини для тебе. З твоїм батьком дуже зле...

— Так чому ж я тут? — скрикнув Шарль. — Нанон, — гукнув він, — поштових коней! Знайду ж я тут коляску? — додав він, повертаючись до дядька, який стояв нерухомо.

— Коні й коляска не допоможуть, — відповів Гранде, дивлячись на Шарля, який тепер мовчки стояв з нерухомим поглядом. — Так, бідний мій хлопче, ти вгадав.

Він умер. Але це ще не все, діло серйозніше. Він застрелився...

— Батько?..

— Так. Але й це ще не все. Газети сповіщають про це так, наче мають на те право. Ось прочитай.

Гранде, який залишив у себе газету Крюшо, подав Шарлеві фатальну статтю; цієї миті бідолашний юнак, ще дитина, ще в тому віці, коли почуття проявляються безпосередньо, розридався.

«Ну, обійшлося! — подумав Гранде. — Його очі мене злякали. Він плаче — значить, врятований».

— Та це теж пусте, бідний мій небоже, — мовив Гранде, не знаючи, слухає його Шарль чи ні, — це нічого, ти втішишся, але...

— Ніколи! Ніколи! Батьку! Батьку!

— Він розорив тебе, ти лишився без грошей.

— Що мені з того? Де мій батько? Мій батько!

Жахливе ридання між цими стінами ще більше підсилювала луна. Три жінки, сповнені жалю, плакали; сльози так само заразливі, як і сміх. Шарль, не слухаючи дядька, вискочив у двір, розшукав сходи, піднявся у свою кімнату і кинувся поперек ліжка, ховаючи обличчя в ковдрах, щоб виплакатися подалі від родичів.

— Хай пройде перша злива, — мовив Гранде, повертаючись до зали, де Ежені з матір'ю швидко сіли на свої місця і, витерши сльози, працювали тремтячими руками. — Та цей хлопець нічого не вартий, він більше вболіває за небіжчиком, ніж за грішми.

Ежені здригнулася, почувши, що батько говорить так про найсвятіші страждання. З цієї хвилини вона почала судити свого батька. Шарлеве ридання, хоч і приглушене, весь день було чути в лункому будинку, і його глибокі стогони, що, здавалося, виходили з-під землі, поступово слабнучи, втихли тільки надвечір.

— Бідний хлопець! — зітхнула пані Гранде.

Фатальний вигук! Дядечко Гранде' глянув на дружину, на Ежені, на цукорницю, згадав незвичайний сніданок, приготовлений для нещасного родича, і став посеред зали.

— От що! Сподіваюся, — почав він із звичним для нього спокоєм, — ви припините це марнотратство, пані Гранде. Я не на те даю вам гроші, щоб напихати цього гультяя.

— Мати тут ні при чому, — сказала Ежені. — Це я...

— З нагоди повноліття, чи як? — зауважив Гранде, уриваючи дочку. — Ти збираєшся мені перечити? Подумай, Ежені...

— Тату, не годилося б, щоб синові вашого брата бракувало у вас...

— Та-та-та-та! — промовив бондар в чотирьох тонах хроматичної гами. — То син мого брата, то мій небіж! Цей Шарль для нас ніщо, у нього ні гроша за душею; його батько зазнав банкрутства, і коли цей франт заплачеться досхочу, він забереться звідси геть; я не хочу, щоб він баламутив мій дім.

— А що це таке, зазнати банкрутства, тату? — спитала Ежені.

— Зазнати банкрутства, — відповів батько, — це означає вчинити найбезчесніше діло, яке може зганьбити людину.

— То, либонь, великий гріх, — сказала пані Гранде, — і на голову вашого брата впаде вічне прокляття.

— Ну, завела, — grimнув на неї чоловік, знизуючи плечима. — Стати банкрутом, Ежені, — розповідав він далі, — це вчинити крадіжку, яку закон, на жаль, бере під захист. Люди довірили свою власність Гійому Гранде, покладаючись на його добре ім'я і чесність, а він, забравши все, лишив їм тільки очі, щоб плакати. Грабіжник з великої дороги кращий за банкрута: грабіжник нападає на вас, ви принаймні можете захищатися, він ризикує головою, а цей... Словом, Шарля збезчещено.

Ці слова тягарем упали на серце бідної дівчини. Чиста душею, як чиста і ніжна квітка, що виросла в глибині лісу, вона не знала ні правил світу, ні його облудних міркувань, ні його софізмів; вона довірливо прийняла жорстоке пояснення банкрутства, яке дав їй батько, не пояснивши різниці між банкрутством ненавмисним і злісним.

— А ви, тату, ніяк не могли запобігти цьому лихові?

— Брат не радився зі мною; до того ж у нього було чотири мільйони боргу.

— А що таке мільйон, тату? — спитала Ежені просто-душно, як дитина, котра вірить, що може швидко дістати бажане.

— Мільйон? — сказав Гранде. — Це мільйон монет по двадцять су, а щоб було п'ять франків, потрібно п'ять монет по двадцять су.

— Боже мій, Боже мій! — скрикнула Ежені. — Як же це дядько мав один чотири мільйони? Чи знайдеться ще така людина у Франції, в якій було б стільки мільйонів?

Гранде гладив підборіддя, усміхався, і гуля на його носі, здавалось, надималася.

— Але що ж станеться з кузеном Шарлем?

— Він поїде до Індії, де, згідно з волею свого батька, спробує розбагатіти.

— А гроші в нього є, щоб поїхати туди?

— Я заплачу за проїзд до... так, до Нанта.

Ежені кинулася батькові на шию.

— Ах, таточку, які ви добрі!

Вона так ніжно цілувала його, що навіть засоромила, Гранде трохи занепокоїло сумління.

— А багато часу потрібно, щоб зібрати мільйон? — спитала вона.

— Ще б пак! — сказав бондар. — Ти знаєш, що таке наполеондор, так от потрібно п'ятдесят тисяч наполеондорів, щоб мати мільйон.

— Мамо, ми замовимо для нього напутній молебень.

— Я теж подумала про це, — відповіла мати.

— Ну от! Вам аби тринькати гроші! — вигукнув Гранде. — Ви думаєте, в мене тут сотні тисяч?

У цю мить пролунав у мансарді глухий стогін, скорботніший, ніж раніше, і Ежені з матір'ю похололи від жаху.

— Нанон, піди нагору й глянь, щоб він не наклав на себе рук, — сказав Гранде. — Так от, — додав він, обертаючись до дружини й дочки, які зблідли від його слів, — облиште ви дурниці. Я йду. Треба уламати наших голландців, вони сьогодні від'їжджають... Потім зустрінуся з Крюшо і побалакаю з ним про все.

Він пішов. Коли двері за Гранде зачинились, Ежені з матір'ю полеглишено зітхнули. До цього ранку дочка, буваючи з батьком, ніколи не почувала вимушеності; але за останні кілька годин у неї щохвилини мінялися і почуття, й думки.

— Мамо, скільки луїдорів коштує бочка вина?

— Батько продає за сто — сто п'ятдесят франків, іноді за двісті, так я чула.

— Якщо він виробляє тисячу чотиреста бочок вина...

— Йй-богу, не знаю, дитино моя, скільки воно буде; батько ніколи не розмовляє зі мною про свої справи.

— Виходить, тато багатий.

— Можливо. Але пан Крюшо казав мені, що два роки тому батько купив Фруафон. Мабуть, йому тепер сутужно.

Нічого не зрозумівши у багатстві свого батька, Ежені перестала рахувати.

— Він мене і не помітив, голубчик! — сказала Нанон, повернувшись. — Простягся на ліжку, мов теля, і плаче, як Магдалина, благослови його, Господи. Він так горює, бідний красунчик!

— Ходімо ж мерщій, мамо, треба його втішити. А коли постукають, ми одразу спустимося.

Пані Гранде не мала сили встояти проти доччиного благання. Ежені була піднесено-прекрасна; в ній прокинулася жінка. В обох сильно билися серця, коли вони піднімалися в Шарлеву кімнату. Двері були відчинені. Юнак нічого не бачив і не чув. Заливаючись слізьми, він тихо стогнав.

— Як він любить свого батька! — прошепотіла Ежені.

У голосі, яким вона промовила ці слова, не можна було не помітити надії серця, ще не свідомого своєї пристрасності. І пані Гранде кинула на дочку погляд, сповнений материнської любові; потім ледве чутно сказала їй на вухо:

— Стережись, ти можеш закохатися у нього!

— В нього закохатися! — обізвалася Ежені. — Ох, якби ти знала, що сказав батько!

Шарль обернувся і побачив тітку і кузину.

— Я втратив батька! Бідний мій батько! Коли б він тільки довірив мені таємницю нещастя, ми працювали б удвох, щоб усе врятувати. Боже мій! Дорогий мій батьку! Я був певен, що скоро побачу його, і, мабуть, холодно попрощався з ним...

Ридання не дали йому говорити.

— Ми будемо щиро молитися за нього, — сказала пані Гранде. — Здайтеся на волю Богу.

— Кузене, — мовила Ежені, — будьте мужні. Ваша втрата непоправна: думайте ж про те, щоб урятувати свою честь...

Інстинктивно, з проникливістю жінки, яка все робить розумно, навіть втішає, Ежені хотіла заспокоїти кузена, займаючи його ним самим.

— Свою честь? — скрикнув юнак, різким рухом відкидаючи пасмо волосся. І, схрестивши руки, сів на

ліжку.— Ах, справді. Дядечко казав, що тато збанкрутував.

Шарль заридав і затулив обличчя долонями.

— Облиште мене, кузино, облиште. Боже мій, Боже мій! Пошли прощення батькові, він, мабуть, так страждав!

Було щось жахливе і привабливе в прояві цієї скорботи, щирої, прямодушної, безпосередньої. Він соромився своїх сліз, і прості серця Ежені та її матері одразу відчули це, коли Шарль жестом попросив обох залишити його на самоті. Вони зійшли вниз, мовчки посідали на свої місця біля вікна і працювали близько години, не проронивши й слова.

Нишком кинувши погляд, на речі юнака, — а погляд молодій дівчині миттю помічає все навколо, — Ежені побачила гарненькі туалетні дрібнички, ножиці, приладдя для гоління, оздоблені золотом. Від блиску такої розкоші в бідній кімнаті, де лилися сльози страждання, Шарль став для неї ще цікавіший, можливо, саме через цю суперечність. Ніколи ще така серйозна подія, таке драматичне видовище не вражало уяви цих двох жінок, що жили досі спокійно і самотньо.

— Мамо, — сказала Ежені, — ми надінемо жалобу по дядечку.

— Як звелить батько, — відповіла пані Гранде.

Вони знову замовкли. Ежені робила стібки так рівномірно, що спостерігач помітив би, як вона заглибилась у свої думки. Перше, що хотілося милій дівчині, це поділити скорботу кузена.

Близько четвертої години різкий удар молотка відізвався в серці пані Гранде.

— Що це з батьком? — звернулася вона до дочки.

Винороб увійшов веселий. Знявши рукавички, він так потер руки, що обдер би шкіру, але вона була видублена, як російська юхта, тільки що не тхнула ні модриною, ні живицею. Старий походжав по кімнаті, дивився на годинник. Нарешті він захопився із своєю таємницею.

— Жінко, — сказав Гранде, зовсім не затиноючись, — я їх усіх обдурив. Наше вино продано. Сьогодні ранком голландці й бельгійці мали їхати, я пішов прогулятися на майдані перед їхнім заїздом, удавши простачка. Той, котрого ти знаєш, — як його звать?.. — підійшов до мене. Власники всіх гарних виноградників тримають свій збір і вичікують, а я їм у цьому не перешкоджаю.

Наш бельгієць був у розпачі. Я це бачив. Справу скінчено; він забирає наше вино по двісті франків за бочку, половина готівкою. Платить золотом. Документи готові. Ось тобі шість луїдорів. Через три місяці вина подешевшають.

Останні слова він вимовив спокійно, але з такою глибокою іронією, що коли б їх почули сомюрці, які в цей час зібралися на площі, приголомшені новиною про те, що Гранде продав вино, — вони затремтіли б. Панічний страх удвічі знизив би ціни на вино.

— У вас тисяча бочок цього року, тату? — спитала Ежені.

— Так, *донечко*.

Слово «донечка» було найвищим проявом радості старого бондаря.

— Виходить двісті тисяч монет по двадцять су?

— Так, мадмуазель Гранде.

— Отже, тату, ви легко можете допомогти Шарлеві.

Здивування, гнів, Валтасарове заціпеніння, коли він побачив слова *Мане-Техел-Фарес*, не можна порівняти з холодною люттям Гранде, який уже й думати забув про небожа, і раптом знову побачив, що Шарль заповонив доччине серце і розум.

— Ах так! Відколи цей франт вліз у *мій* дім, усе тут пішло шкереберть. Ви кинулися купувати всякі витребеньки, влаштовувати бенкети й гулянки. Не хочу я такого. Я в своєму віці вже, здається, знаю, як мені поводитись. У всякому разі, я не потребую повчань ні від своєї дочки, ні від кого іншого. Для небожа я зроблю все, що треба, і вам нічого сунути в це діло носа. А ти, Ежені, — додав він, обертаючись до дівчини, — не говори мені більше про нього, бо відішлю тебе з Нанон в абатство Нуайє, ось побачиш, і не пізніше як завтра, коли ти хоч слово мовиш. А де ж він, цей хлопчак? Сходив униз?

— Ні, мій друже, — відповіла пані Гранде.

— То що ж він робить?

— Він оплакує свого батька, — відповіла Ежені.

Гранде глянув на дочку і не знав, що сказати. Він все ж таки був якийсь батько. Пройшовшись два-три рази по залі, він хутко піднявся до свого кабінету, щоб там обміркувати, як вмістити гроші у цінні папери. Начисто знявши дві тисячі арпанів лісу, він одержав шістсот тисяч франків; додаючи до цього гроші за тополі,

прибутки минулого й поточного року та ще двісті тисяч франків від щойно укладеної угоди, він міг зібрати дев'яцсот тисяч франків. Його спокушали двадцять процентів, які можна було нажити за короткий час на процентних паперах із курсом сімдесят франків. Він підрахував усе це на газеті, в якій сповіщалося про смерть брата, чуючи, хоч і не слухаючи, небожів стогін. Нанон постукала в стінку, запрошуючи хазяїна зійти — обід був на столі. На східцях Гранде бурмотів сам до себе: «Я одержу вісім відсотків, отже, все вирішено. Через два роки матиму півтора мільйона франків і заберу їх у Парижі золотом».

— Ну, а де ж небіж?

— Він каже, що не хоче їсти,— відповіла Нанон.— Це нездорово.

— Зате економно,— зауважив хазяїн.

— Авжеж,— мовила Нанон.

— Та що там! Не плакатиме ж він вічно. Голод і вовка з лісу вижене.

За обідом усі мовчали.

— Любий друже,— раптом заговорила пані Гранде, коли зняли зі столу скатертину,— нам треба надіти жалобу.

— Ви, пані Гранде, вже не знаєте, що й вигадати, аби тільки тринькати гроші. Жалоба в серці, а не в одязі.

— Але по братові слід надівати жалобу, і церква велить нам...

— Купуйте собі жалобу на свої шість луїдорів. Мені дасте крєп, з мене досить.

Ежені звела очі до неба, не кажучи ні слова. Вперше в житті великодушні нахили, які досі дримали в ній, раптом пробудилися, і тепер їх щохвилини зневажали. Цей вечір зовні скидався на тисячу вечорів їхнього одноманітного існування, але, напевне, він був найжахливіший. Ежені працювала, не підводячи голови і не користуючись робочою шкатулкою, яка напередодні викликала зневагу Шарля. Пані Гранде плела свої нарукавники. Гранде цілих чотири години крутив великими пальцями, заглибившись у свої підрахунки, наслідки яких мали на другий день здивувати Сомюр. Цього вечора ніхто не прийшов їх провідати. Все місто було збурене комерційною витівкою Гранде, банкрутством його брата і приїздом небожа. Потреба поговорити про спільні інтереси зібрала всіх виноградарів із вищих і середніх

кіл Сомюра до пана де Грассена, де лунали грізні прокляття на адресу колишнього мера.

Нанон пряла, і тільки дзиччання колеса її прядки розлягалося під сіруватою стелею зали.

— Щось ми роти позамикали,— усміхнулась вона, показуючи великі й білі, мов чищений мигдаль, зуби.

— Нічого язиками бевкати,— відповів Гранде, прокинувшись від глибокої задуми.

Він уже бачив себе у майбутньому, років через три, власником восьми мільйонів, і йому здавалося, він уже наче пливе цією золотою повинню.

— Пора спати. Я зайду до небожа, скажу йому на добраніч від усіх нас і спитаю, чи не хоче він попоїсти.

Пані Гранде спинилася на площадці другого поверху, щоб чути розмову старого з Шарлем. Ежені, відважніша за матір, піднялася двома східцями вище.

— Ну що, небоже, у вас горе? Так поплачте, це природно. Батько є батько. Треба мужньо переносити горе. Поки ви плачете, я займаюсь вашими справами. Бачите, я родич непоганий. Ну ж бо, підбадьоріться! Хочете чарку вина? Вино в Сомюрі дешеве; тут ним частують, як в Індії чашкою чаю... Але чого ви сидите без світла. Негаразд! Негаразд! Треба ясно бачити, що робиш.

Гранде підійшов до каміна.

— Еге! — скрикнув він. — Воскова свічка. Де в чорта вони добули її? Негідниці, ладні підлогу в домі виламати, аби яєць зварити цьому хлопчиськові.

Почувши ці слова, мати й дочка кинулися до своїх кімнат і позабивалися в ліжка так прудко, як злякані миші в нірки.

— Пані Гранде, ви знайшли скарб, чи що? — гукнув старий, входячи в кімнату дружини.

— Друзе мій, почекайте, я молюся,— схвильованим голосом відповіла бідна мати.

— Чорти б ухопили твого Господа Бога! — пробурмотів старий.

Скнари не вірять у прийдешнє життя, для них сьогодні — усе. Ця думка проливає жахливе світло на сучасну епоху, в яку більше ніж будь-коли гроші панують над законами, політикою та мораллю. Суспільний лад, кннннн, люди й наука — все змовилося підірвати віру в прийдешнє життя, на яку спиралося суспільство ось уже сімнадцять сторіч. Могила у наш час — це перехід

у стан, якого мало боятися. Майбутнє, яке чекало нас по той бік *Реквієму*, перенесено в сучасне. Досягти, *per fas et nefas*¹ земного раю і суєтних насолод, скам'янити серце і виснажити тіло заради володіння скороминущими благами, як колись терпіли муки життя заради одвічного блаженства, — ось загальний помисел! Помисел, до того ж відбитий скрізь, включаючи закони, які запитують законодавця: «Що ти платиш?» — замість того щоб питати: «Що ти думаєш?» Коли це вчення перейде від буржуазії до народу, що станеться з країною?

— Ти скінчила, пані Гранде? — спитав старий бондар.

— Друже мій, я молюся за тебе.

— Прекрасно. На добраніч. Поговоримо вранці.

Бідна жінка лягла спати з важким серцем, наче школярка, яка не вивчила уроків і боїться прокинувшись побачити обличчя розгніваного вчителя. В ту мить, коли вона злякано куталась у ковдри, щоб нічого не чути, до неї в самій сорочці, босоніж прослизнула Ежені й поцілувала в лоб.

— О добра моя матусю, — мовила вона. — Завтра я йому скажу, що це все я.

— Ні, він одішле тебе в Нуайє. Не бійся, не з'їсть же він мене.

— Чуєш, мамо?

— Що?

— Він все ще плаче.

— Іди лягай, доню. Ти застудишся, підлога вогка.

Так минув урочистий день, котрий мав тяжіти над усім життям багатой і бідної спадкоємиці, яка заснула вже не таким глибоким і невинним сном, як раніше. Досить часто певні вчинки людини, хоч вони й достовірні, здаються, висловлюючись літературно, неправдоподібними. Чи не тому, що майже завжди забувають пролити світло психологічного аналізу на наші безпосередні рішення, не пояснюючи таємничо виниклі причини, що їх зумовили? Можливо, глибоку пристрасть Ежені слід було б проаналізувати в її найтонших душевних проявах, бо вона, ця пристрасть, стала, як сказали б деякі насмішники, недугою і вплинула на все її існування. Багато людей воліють зовсім заперечувати справжні події і їхню розв'язку, аби не вимірювати силу

¹ Усіма правдами і неправдами (*лагин.*).

зв'язків, вузлів, скріплень, які таємно з'єднують у духовному житті один факт з іншим. І тут минуле Ежені може пояснити спостережникам людської природи причини її простодушної, безпосередньої поведінки й раптовості проявів дівочої душі. Чим спокійніше було її життя, тим сильніше розгорілося в її душі жіноче почуття жалю, найвинахідливіше з почуттів. Стривожена подіями цього дня, вона багато разів прокидалася, прислухалась, і їй вчувалися зітхання кузена, які з учорашнього дня ятрили дівчині серце: то їй ввижалося, що він конає з горя, то снилося, що вмирає з голоду. На світанку вона виразно почула страшний крик. Ежені одразу ж одяглась і легкою ходюю вбігла до кузена, що лишив двері незамкненими. Свічка догоріла в розетці свічника. Шарль, знеможений, заснув не роздягаючись у кріслі, схиливши голову на ліжко; він марив, як марять люди з порожнім шлуномком. Ежені могла наплакатися вволю; могла милуватися його молодим і вродливим обличчям, блідим від страждань, ніби мармуровим; Шарлеві очі припухли від сліз, і, здавалося, він іще плакав уві сні. Шарль відчув присутність Ежені, розплющив очі й побачив її, глибоко зворушену.

— Пробачте, кузино, — мовив він, мабуть, не усвідомлюючи, де він і котра вже година.

— Тут є серця, котрі вас розуміють, кузене, і ми подумали, чи не потребуєте ви чогось. Вам треба лягти, ви стомлюєтесь у такому положенні.

— Це правда.

— То прощайте.

Вона втекла, засоромлена й щаслива, що побувала в нього. Тільки невинність зважається на такі сміливі вчинки. Досвідчена добродетель розраховує не гірше, ніж порок. Ежені не почувала страху біля свого кузена, але, опинившись у своїй кімнаті, вона ледве трималася на ногах. Життя в невіданні раптом скінчилося, вона почала міркувати, тисяча докорів мордували її: «Що він про мене подумає? Розгадає, що я його люблю?» А тим часом саме цього вона прагнула найсильніше. Щире кохання прозорливе і знає, що кохають того, хто сам кохає. Яка подія для цієї самотньої молодої дівчини — ввійти отак нишком до хлопця! Хіба не існують у коханні думки і вчинки, що означають для деяких душ стільки ж, як і святі заручини? Через годину Ежені зайшла до матері і, як звичайно, допомогла їй одягнутися.

Потім вони сіли на свої місця біля вікна і чекали Гранде з тривою, яка, залежно від настрою, леденить чи палить серце, стискує чи розпирає його, коли людина чекає бурхливої сцени чи суворої кари; а втім, це почуття таке природне, що свійські тварини під його впливом кричать при найлегшому покаранні, хоча, випадково поранившись, терплять мовчки. Добряга зійшов униз, але, поговоривши неухважно з дружиною і поцілувавши Ежені, сів за стіл, ніби й не думаючи про вчорашні погрози.

— А що з небожем? Хлоп'я не набридає?

— Він спить, пане, — відповіла Нанон.

— Тим краще, не треба на нього свічку витратити, — глузливо відповів Гранде.

Ця незвичайна поблажливість, ця жовчна веселість вразили пані Гранде, і вона пильно подивилася на чоловіка. Добряга... (Тут до речі буде зауважити, що в Турені, Анжу, Пуату і в Бретані слово *добряга*, вже не раз вжите щодо Гранде, застосовується і до найжорстокіших, і до найдобріших людей, коли вони досягли певного віку; це найменування зовсім не означає особистої лагідності). Отож добряга взяв капелюха, рукавички і сказав:

— Піду пройдуся до майдану, може, зустріну наших Крюшо.

— Ежені, твій батько, безсумнівно, щось має на думці.

Звикнувши мало спати, Гранде половину нічного часу присвячував попереднім підрахункам, обмірковував свої спостереження, плани, що забезпечували їм дивну безпомилковість і постійний успіх, які дивували сомюрців. Людська сила складається з терпіння й часу. Могутні люди чогось прагнуть і пильнують. Життя скнари — це постійне тренування людської могутності, поставленої на службу власній вигоді. Скнара спирається тільки на два почуття: себелюбство і корисливість; та оскільки корисливість — це теж свого роду себелюбство, стає і цілеспрямоване, постійне свідчення справжньої вищості, то себелюбство і корисливість — це дві сторони одного цілого: егоїзму. Звідси, мабуть, і та особиста цікавість, яку викликають скнари, вміло виведені на кін. Кожний по-своєму тонкою ниткою зв'язаний з цими дійовими особами; вони зачіпають усі людські почуття, підсумовуючи їх. Немає людини без бажань, а яке бажан-

ня в суспільстві можна задовольнити без грошей? Гранде справді мав щось на думці, як сказала його дружина. Він, подібно до всіх скнар, відчував настійну потребу вести гру з іншими людьми, законно привласнювати їхні гроші. Примусити поважати себе — хіба це не означає проявляти владу, надавати собі право зневажати слабких, тих, хто на цьому світі дає себе на поталу? О, хто справді зрозуміє агнця, що мирно лежить біля ніг Божих, найзворушливішу з прообразів усіх жертв земних, емблему їхнього майбутнього, одне слово — звеличені страждання і слабкість? Цього агнця скнара ставить в кошару, відгодовує, а тоді вбиває, смажить, їсть і зневажає. Гроші й презирство надають скнарі сили. За ніч думки добряги пішли в іншому напрямі: звідси його поблажливість. Він надумав, як посміятися з парижан, скрутити їх, зігнути в дугу, стерти на порошок, примусити їх кидатися туди й сюди, упрівати, сподіватися, бліднути, щоб він, колишній бондар, міг втішатися з них, сидючи в своїй сірій залі чи піднімаючись по трухлявих сходах свого сомюрьського дому. Небіж привернув його увагу. Він надумав врятувати честь померлого брата, але так, щоб це нічого не коштувало ні йому, ні небожеві. Свої гроші Гранде збирався вкласти на три роки, отже, йому лишалося тільки управляти своїми маєтками; а його діяльна хитрість потребувала поживи, і він знайшов її у банкрутстві брата. Не почувавши у своїх пазурах нічого підходящого, він захотів простягти лапу до парижан на користь Шарлеві і недорогогим коштом показати себе зразковим братом. Родинна честь так мало важила в цьому проекті, що його добрі наміри можна порівняти з потребою картярів стежити за доброю грою, в якій вони самі не мають ставки.

Крюшо були йому потрібні, та він не хотів сам іти за ними, а поклав собі примусити їх прийти до нього і того ж вечора почати комедію — план її тільки-но було складено, щоб назавтра, не втративши жодного мідяка, стати предметом захоплення всього міста.

Коли батька не було вдома, Ежені мала щасливу можливість відверто зайнятися своїм коханим кузеном і без остраху вилити на нього скарби свого співчуття, одного з найпрекрасніших проявів вищості жінки, єдиного почуття, яке вона охоче дає відчути, єдине, в чому вона пробачає чоловікові, коли він дозволяє взяти над собою гору. Три або чотири рази Ежені

підходила до кімнати кузена, щоб прислухатися до його подиху, дізнатися, чи спить він, чи пробудився; потім, коли він устав, вершки, кава, яйця, фрукти, тарілка, склянка, все, що мало відношення до сніданку, не уникло її уваги. Вона легко піднялася по старих сходах, щоб послухати, що робить кузен — одягається чи й досі плаче? Підійшла до дверей.

— Кузене!

— Що, кузино?

— Де ви бажаєте снідати — у залі чи в своїй кімнаті?

— Де ви хочете.

— Як ви себе почуваєте?

— Люба кузино, сором признатись, я голодний.

Ця розмова крізь двері була для Ежені цілим епізодом роману.

— Ну гаразд, ми принесемо вам сніданок у вашу кімнату, щоб не злостити тата.

Легко, як пташка, вона спустилася на кухню.

— Іди, Нанон, прибери у нього в кімнаті.

Ці сходи, по яких стільки ходжено вгору й униз, на яких гучно лунав найменший звук, здавалися їй світлими, ніби й вони оновилися, ніби промовляли до неї, були молоді, як вона, молоді, як її кохання, якому вони служили.

Кінець кінцем її мати, добра, поблажлива мати, піддалася примхам цього кохання, і, коли в кімнаті Шарля було прибрано, вони пішли удвох провідати нещасного: хіба християнське милосердя не велить утішати? В релігії ці дві жінки почерпнули чимало дрібних софізмів, щоб виправдати свої вчинки. І от Шарль Гранде відчув себе оточеним найніжнішим і найширшим піклуванням. Його наболіле серце гостро відчуло ніжність тієї лагідної дружби, того теплого співчуття, яке ці дві душі, завжди пригнічені, опинившись на хвилину вільними, щедро виявили у своїй звичній сфері — у світі страждань. На правах родички Ежені почала складати білизну, туалетні речі, привезені кузеном, і могла досхочу милуватися кожною коштовною дрібничкою, срібними й золотими витребеньками тонкої роботи, які попадалися їй під руку і які вона подовгу тримала, ніби розглядаючи.

Шарля глибоко розчулило великодушне співчуття тітки й кузини; він досить добре знав паризький світ і розумів, що там він, у його теперішньому становищі, зустрів би тільки холодні й байдужі серця. Ежені

постала перед ним у всьому блиску своєї особливої краси; він тепер захоплювався простотою звичаїв, з яких учора глузував. І коли Ежені взяла в Нанон фаянсову чашку кави з вершками й подала кузенові з усією простодушністю почуття, кинувши на нього погляд, сповнений доброти, в очах парижанина заблищали сльози, він узяв її руку і поцілував.

— Та що це знову з вами? — спитала дівчина.

— О, це сльози вдячності, — відповів Шарль.

Раптом Ежені рвучко обернулася до каміна і взяла свічки.

— Нанон, віднесіть це, — сказала.

Коли вона подивилася на кузена, краска ще не зійшла з її лиця, але погляд приховував правду, не виказував надмірної радості, яка переповнювала її серце; їхні очі виражали одне й те саме почуття, а душі злилися в одній думці: майбутнє належало їм.

Це ніжне хвилювання було для Шарля тим чарівніше в його великому горі, що воно було несподіване. Удар молотка змусив обох жінок повернутися на свої місця. На щастя, вони встигли досить швидко спуститися зі сходів і були вже за роботою, коли ввійшов Гранде; якби він зустрів їх під склепінням, цього було б досить, щоб викликати його підозріння. Старий швиденько проковтнув сніданок; незабаром прийшов сторож із Фруафона, який усе ще не одержав обіцяної винагороди; він приніс зайця, куріпок, забитих у парку, вугрів і двох шук від мірошників.

— Еге! Бідолаха Корнуайє прийшов саме вчасно. Це годиться в їжу, га?

— Так, милостивий паночку, їх убито два дні тому.

— Ну, Нанон, хутко! — сказав Гранде. — Забирай це все на обід; я сьогодні частую обох Крюшо.

Нанон витріщила очі і обвела поглядом усіх присутніх.

— Гаразд, — сказала вона, — а де ж я візьму шпик та приправи?

— Жінко, — гукнув Гранде, — дай Нанон шість франків і нагадай мені, щоб я приніс із погреба доброго вина.

— Так що ж, пане Гранде, — заговорив сторож, який приготував урочисту промову, щоб добитися платні, — пане Гранде...

— Та-та-та-та, — заторохтів Гранде, — я знаю, що ти хочеш сказати: ти хлопець добрий; завтра побачимо,

сьогодні я дуже поспішаю. Жінко, дай йому сто су,— звернувся він до пані Гранде.

Старий вийшов. Бідна жінка була щаслива купити мир ціною одинадцяти франків. Вона знала, що Гранде заспокоювався тижнів на два, відібравши отак, монета за монетою, гроші, які раніше давав їй.

— Візьми, Корнуайє,— сказала вона і тицьнула сторожеві десять франків.— Прийде час, ми віддячимо тобі за твої послуги.

Корнуайє нічого було сказати. Він пішов.

— Пані,— мовила Нанон, уже в чорному чепці, з кошиком у руках,— мені треба тільки три франки, решту лишіть у себе. Обійдеться й так.

— Приготуй добрий обід, Нанон, кузен зійде до столу,— сказала Ежені.

— Ні, тут таки діється щось незвичайне,— промовила пані Гранде.— Це втретє з дня нашого весілля твій батько дає обід.

О четвертій годині, коли Ежені з матір'ю накрили стіл на сім осіб, а господар дому поставив кілька пляшок добірних вин, що їх так любовно зберігають провінціали, Шарль зайшов до зали. Він був блідий. Його рухи, поведінка, очі й голос були сповнені чарівного смутку. Юнак не вдавав, що страждає, а справді страждав, і тінь страждання на його обличчі надавала йому привабливості, що так подобається жінкам. І Ежені покохала його ще більше. Можливо, нещастя наблизило його до неї. Шарль уже не був багатим і вродливим юнаком із недосяжних для неї сфер, це був родич у страшній біді. Біда породжує рівність. У жінки спільне з ангелом те, що страдники належать їй. Шарль і Ежені розуміли одне одного, хоч розмовляли тільки очима; бідний розвінчаний денді, сирота, сів у куток і лишався там, мовчазний, спокійний і гордий; та час від часу ніжний і пестливий погляд кузини осявав його, примушуючи забувати смутні думки і линути разом із нею в країну надії й майбутнього, куди їй любо було летіти разом з ним.

В цю мить усе місто було ще більше схвильоване обідом, яким Гранде мав частувати панів Крюшо, ніж учора — продажем збору, цією нечуваною зрадою інтересів виноградарів. Якби винороб-політик давав цей обід із тією ж метою, яка коштувала хвоста собаці Алківіада, він, можливо, був би великою людиною; однак він ставив себе дуже високо над містом, яким

безупинно грав, і зовсім не зважав на Сомюр. Де Грассени скоро почули про самогубство і ймовірне банкрутство Шарлевого батька; вони вирішили того ж вечора відвідати свого клієнта, щоб висловити співчуття в його горі, засвідчити свою дружбу та й дізнатися про причини запрошення при такій нагоді панів Крюшо на обід. Точно о п'ятій годині голова суду К. де Бонфон і його дядько нотар прибули виряджені, як на весілля. Гості сіли до столу і передусім почали наминати обід. Гранде був поважний, Шарль мовчазний, Ежені німа, пані Гранде говорила не більше, ніж звичайно; отож обід був справжніми поминками. Коли встали з-за столу, Шарль звернувся до тітки й дядька:

— Дозвольте мені піти до своєї кімнати. Я мушу зайнятися сумною кореспонденцією. Треба написати багато листів.

— Ідіть, небоже.

Коли юнак вийшов і добряга міг сподіватися, що Шарль нічого не почує, заглибившись у своє писання, він похмуро глянув на дружину:

— Пані Гранде, те, про що ми маємо говорити, для вас — все одно що латина. Зараз пів на восьму, час уже на сідало. На добраніч, доню.

Він поцілував Ежені, і обидві жінки вийшли. Отоді й почалася сцена, в якій дядечко Гранде, більше ніж будьколи в своєму житті, виявив набуті в стосунках із людьми хитрощі, за які ті, кого він найдошкульніше кусав, називали його *старим собакою*.

Якби шанолубство сомюрського мера було спрямоване на досягнення вищих суспільних щаблів і сприятливі обставини привели його на конгреси, де вирішується доля цілих народів, і коли б він там явив свої дипломатичні здібності, якими обдарувало його користолюбство, — немає найменшого сумніву: він уславився б і приніс користь Франції. Однак можливо, що поза Сомюром добряга був би дуже жалюгідною постаттю. Мабуть, деякі уми, як і певні тварини, стають безплідні, коли їх переселити з рідного підсоння.

— Па... па... пане го... го... голово, ви ка... какали, що ба... банкрутство...

Затинання, яке добряга удавав уже віддавна і яке вважали за природжене, так само як глухоту, на яку він скаржився в дощову погоду, було на цей раз таким стомливим для обох Крюшо, що, слухаючи старого

виноградаря, вони мимохіть морщилися, ніби силкуючись закінчити слова, в яких він плутався.

Тут, мабуть, доречно буде спинитися на історії затинання та глухоти Гранде. Ніхто в цілому Анжу не чув краще і не вмів вимовляти чіткіше анжуйською говіркою французькі слова, як хитрий виноградар. Колись, незважаючи на всю свою спритність, він попався на гачок одному євреєві, який під час переговорів прикладав руку трубкою до вуха, ніби намагаючись краще чути, і так вдало затинався, підшуковуючи слова, що Гранде, ставши жертвою власної людяності, почав підказувати лукавому євреєві слова й думки, які той, здавалося, підшукував, намагався докінчувати міркування єврея, говорити так, як мав говорити клятий єврей, тобто став зрештою цим євреєм, а не Гранде. Ця своєрідна боротьба закінчилася для бондаря в його комерційному житті угодою, про яку він міг пошкодувати. Та, зазнавши на ній грошового збитку, він морально добув добрий урок, плоди якого пожинав пізніше. Кінець кінцем добряга благословляв єврея, що навчив його мистецтву виводити з терпіння свого комерційного противника, примушуючи того висловлювати чужу думку і весь час випускати з уваги свою власну. Але досі ще жодна справа не потребувала стільки глухоти, затинання та незрозумілих натяків, що ними Гранде облутував свої думки. Передусім він не хотів брати на себе відповідальності за власні думки; крім того, він волів лишатися хазяїном свого слова, приховуючи свої справжні наміри.

— Па... пане де Бон... Бон... Бонфон...

Вдруге за три роки Гранде назвав Крюшо-племінника паном де Бонфон.

Голова міг подумати, що хитрий добряга обрав його зятем.

— Так... так от, ви... ви... ви ка... ка... казали, що і... іноді ба... ба... банкрутству мо... мо... можна за... запобігти...

— Втручанням самих комерційних судів. Це робиться мало не щодня, — сказав пан К. де Бонфон, ухопившись за думку дядечка Гранде, сподіваючись, що він її вгадав, і бажаючи шанобливо пояснити її старому. — Слухайте.

— Я с... с... слухаю, — покійно відповів добряга з лукавством школяра, який у думці сміється з учителя, вдаючи, ніби слухає його якнайважливіше.

— Коли людині статечній і поважній, яким, наприклад, був ваш покійний брат у Парижі...

— Мі... мій брат, так.

— Загрожує зруйнування...

— Це... це... на... називається зру... зру... зруйнуванням?

— Так. Коли банкрутство стає неминучим, комерційний суд, якому він підсудний (стежте уважно!), має право спеціальним рішенням призначити ліквідаторів для його торговельного дому. Ліквідувати підприємство — це не означає збанкрутувати, розумієте? Ставши банкрутом, людина зазнає безчестя; ліквідувавши справу, лишається чесною.

— Це ве... ве... велика різ... різниця, ко... коли це не ко... ко... ко... коштує до... дорожче... — сказав Гранде.

— Але ліквідацію можна провести навіть без комерційного суду, — сказав голова, збираючи понюшку табаки, — ви знаєте, як оголошується банкрутство?

— Ні, я про це ніколи не ду... ду... ду... думав, — відповів Гранде.

— По-перше, — вів далі чиновник, — поданням балансу до канцелярії суду, що робить сам комерсант або його представник з належними повноваженнями. По-друге, на вимогу кредиторів. Отже, якщо комерсант не подає балансу, якщо жоден із кредиторів не вимагає від суду рішення про оголошення згаданого комерсанта банкрутом, що тоді?

— Та... та... так, що... о ж са... са... саме?

— Тоді родина небіжчика, його представники, його прямі спадкоємці, сам комерсант, якщо він живий, чи його друзі, якщо він зник, проводять ліквідацію. Може, ви бажаєте ліквідувати справи вашого брата? — спитав голова.

— Ах, Гранде! — вигукнув нотар. — Як це було б добре! Почуття честі живе ще в глибині наших провінцій. Якби ви врятували своє ім'я, бо це ж ваше ім'я, ви були б людиною...

— Дуже шляхетною, — додав голова, уриваючи дядька.

— Бе... безперечно, — відповів старий виноградар, — мі... мій б... б... брат зва... зва... звався Гранде, та... так само, як і я. Це... це... це чи... чи... чиста пра... правда. Я... я... я не... не каж... кажу «ні». І... і... і... ця лі... лі... ліквідація мо... мо... могла б у вся... всякому разі, у в... в... всіх від... від... відношеннях бу... бути дуже ви... ви... вигідною

для мого не... не... небожа, якого я лю... лю... люблю. Од... однак треба по... подумати. Я не зна... зна... знаю па... паризьких хи... хи... хитрунів. Адже я... я... ба... бачите, в Со... Со... Сомюрі! Мої ві... ві... відсадки, ка... а... канави, у ме... ме... мене свої ді... діла. Я ніколи не давав ве... ве... векселів. Що таке вексель? Я їх ба... ба... багато одержу... у... вав, але я ні... ніколи не під... під... підписував. Їх бе... бе... руть, їх дис... с... сконтують. Ось і в... в... все, що я... я... я... з... з... знаю. Я чу... чу... чув, що мо... мо... можна вику... ку... купувувати ве... ве... ве...

— Так,— сказав голова.— Векселі можна придбати на біржі по стільки-то за сотню. Розумієте?

Гранде склав руку трубочкою, підніс до вуха, і голова повторив свою думку.

— Але,— відповів винороб,— тр... р... треба ж їсти-пити при цьо... цьо... цьому? Я... я... в мо... мої роки н... не ро... ро... розуміюся н... на цьому всьому. Я по... повинен ли... лишатися ту... ту... тут, щоб до... до... доглядати за хлібами. Збіжжя зби... рають і зб... збі... збіжжям пла... платять. Передусім треба сте... стежити за вро... врожаєм. У мене найва... ва... важливіші ді... ла у Фруанфоні, ду... дуже ви... ви... вигідні. Не можу я по... кинути свого до... до... дому за... за... заради *неррр... роз... оз... озбери... берихи* з у... у... сією цією ч... ч... чорті... івнею, в я... якій я н... ніч... чоґісінько н... не второпаю. В... ви кажете, що... що я, що... щоб лі... лі... ліквідувати, щоб припинити оголошення банкрутства, по... овинен бути в Парижі. Але ж не мо... можна о... одночасно бути в дво... ох мі... місцях, хіба що п... п... прикинутися ма... маленькою пта... пташкою... і...

— І я вас зрозумів! — вигукнув нотар.— Послухайте, друже, у вас є друзі, давні друзі, здатні довести вам свою відданість.

«Та ну ж бо! — думав винороб.— Зважуйтесь швидше!»

— І якби хтось поїхав до Парижа, пішов до найбільшого кредитора вашого брата Гійома і сказав йому...

— Хви... хви... хвилинку, за... заждіть,— перебив добряга.— Ска... сказав би... що? Що... ось на... на зра... зразок та... та... такого: «Пан Гранде... де з Сомюра, він лю... любить свого брата, любить с... свого не... не... небожа. Гранде добрий ро... ро... родич, у нього найкращі наміри. Він добре продав свій уро... ж... жай. Не оголошуйте ба... ба... банкрутства, зберіться, при... при...

призначте лі... лі... ліквідаторів. То... оді... Гранде по... о... бачить. Вам ку... куди ви... вигідніше провести ліквідацію, ніж да... дати судовикам сунути в це ді... діло но... но... носа». Чи не так?

— Точнісінько! — потвердив голова.

— То, бачите, пане де Бон... Бон... Бон... фон, перше ніж зва... зважитися, треба по... по... подивитися. Ма... ало що мо... оже тра... тра... трапитись. У всякій скла... а... адній спра... спра... справі, щоб не роз... роз... розоритися, треба знати свої можливості й зобов'язання. Правда ж?

— Безперечно, — погодився голова. — На мою думку, за кілька місяців боргові зобов'язання можна буде скупити за певну суму і за домовленістю погасити повністю. Ха-ха! Показавши собакам шматок сала, їх можна далеко завести. Коли банкрутство не буде оголошено, а векселі у вас, ви чисті, як сніг!

— Як сні... сні... сніг? — повторив Гранде, знов складаючи руку трубочкою. — Я не розумію — сні... сні... сніг?

— Так ось, — закричав голова, — послушайте ж мене!

— Я слу... слу... слухаю.

— Вексель — це товар, ціна на нього може підвищуватись і знижуватись. Це висновок з теорії Ієремії Бентама щодо лихварства. Цей автор довів, що пересуд, через який лихварів зневажають, — просто дурниця.

— Подумати тільки! — промовив Гранде.

— Оскільки, за Бентамом, гроші є товар і те, що заміняє гроші, так само стає товаром, — вів далі голова, — отже, товар-вексель підлягає дії всіх цих коливань, які звичайно керують обігом усіх товарів, цей вексель, маючи ту чи іншу сигнатуру, як той чи інший товар, буває у великій кількості або зникає з продажу, дорожчає або знецінюється, суд постановляє... (ох! що це я, пробачте!) я дотримуюся тої думки, що ви зможете скупити векселі вашого брата за двадцять п'ять процентів їх номінальної вартості.

— Його зву... зву... зву... звуть Іє... Іє... Ієремія Бан...?

— Бентам, він англієць.

— Цей англієць врятує нас від розмов щодо наших фінансових справ, — сказав нотар, сміючись.

— Ці англійці ча... ча... часом не по... позбавлені глу... узду, — сказав Гранде. — Отже, за Бен... Бан... Бентамом, якщо векселі мого брата ко... ко... ко... ко... коштують...

не коштують! Якщо я... я... я... правильно кажу? Мені це здається ясним... Кредитори будуть... ні, не будуть... Я... за... а... плу... тався.

— Дозвольте мені пояснити вам усе це, — сказав голова. — За законом, якщо ви володієте всіма борговими зобов'язаннями дому Гранде, ваш брат чи його спадкоємці нікому нічого не винні. Так?

— Так, — повторив добряга.

— По справедливості, якщо векселі вашого брата котируються (котируються, — ви добре розумієте цей термін?) на біржі зі знижкою на стільки-то процентів, якщо один з ваших друзів поїде туди, купить їх, не вдаючись до насильства, щоб примусити кредиторів їх продати, — то всі зобов'язання по спадщині покійного Гранде з Парижа будуть чесно виконані.

— Це правильно, сп... сп... сп... справи є справи, — сказав бондар. — Коли та... а... ак... А втім, ви розумі... мі... мі... мієте, що це ва... ва... важко. В ме... ме... мене нема ні гро... о... ошей, ні... ні... ні... часу...

— Так, вам не вибратись. Отже, якщо хочете, я сам поїду в Париж (ви оплатите мені дорожні витрати, це дрібниця). Я зустрінуся там з кредиторами, поговорю з ними, доб'юся відстрочки, і все влаштується за допомогою доплати, яку ви додасте до грошей від ліквідації, щоб вступити в володіння платіжними зобов'язаннями.

— По... по... побачимо; я не... не... не можу, не... не... не хочу встрява... ва... вати, без... без того... Мало що... що... що... мо... може трапитись. Ро... роз... розумієте?

— Це правда.

— У мене голова ма... мало не лу... лу... лусне від того, що ви ме... е... ні тут наго... го... говорили. В... в... вперше в житті ме... мені до... доводиться ду... думати про...

— Так, ви не юрист.

— Я... я... бі... бі... бідний виноградар і нічого не розумію з того, що ви... ви... ви розповіли; тре... тре... треба ви... ви... вивчити це.

— Отже, — почав голова таким тоном, ніби збирався підсумувати дебати.

— Небоже! — перебив його докірливо нотар.

— Що таке, дядечку? — спитав голова.

— Дай же панові Гранде пояснити свої наміри. Йдеться про важливі повноваження. Наш дорогий друг повинен визначити їх належ...

Удар молотка сповістив про прибуття родини де Грассенів; їх поява і вітання не дали Крюшо закінчити речення. Нотар був радий, що його перебили; Гранде вже люто поглядав на нього, а гуля на носі свідчила про внутрішню бурю. Та обережний нотар вважав насамперед, що не годиться голові суду першої інстанції їхати до Парижа, щоб там умовляти кредиторів капітулювати, і встрявати у брудні діла, які порушували закони честності; крім того, не почувши досі, щоб дядечко Гранде висловив найменше бажання щось оплатити, він інстинктивно боявся втручання свого небожа у це діло. Він скористався з хвилини, коли входили Грассени, взяв голову суду під руку і потяг його в нішу вікна.

— Ти добре себе показав, небоже, але досить уже відданості. Бажання заволодіти дочкою Гранде засліплює тебе. Сто чортів! Бий поклони, та лоба не розбий. Покладись на мене, я сам вестиму справу, а ти помагай маневрувати. Не личить тобі компрометувати гідність службової особи в такій...

Він не докінчив, бо почув, як пан де Грассен казав старому бондареві, подаючи руку:

— Гранде, ми дізналися про велике горе, яке спіткало вашу родину, про зруйнування дому Гійома Гранде і про смерть вашого брата; ми прийшли, щоб засвідчити вам своє щире співчуття з приводу цієї сумної події.

— Є тільки одне нещастя, — сказав нотар, перебиваючи банкіра. — Це смерть пана Гранде-молодшого. Та він і не застрелився б, якби йому спало на думку звернутися по допомогу до брата. Наш давній друг, чесний до кінчиків нігтів, збирається ліквідувати борги дому Гранде в Парижі. Мій небіж, голова суду, щоб позбавити пана Гранде клопоту в чисто судовій справі, пропонує свою допомогу; він сам негайно виїде до Парижа домовитися з кредиторами і належним чином їх задовольнити.

Ці слова, підтвержені виглядом виноградаря, який спокійно погладжував підборіддя, надто вразили трьох де Грассенів, котрі всю дорогу ганили скнарість Гранде, звинувачуючи його мало не в братовбивстві.

— Ах, я був певен цього! — вигукнув банкір, позираючи на дружину. — Що я казав тобі по дорозі сюди, пані де Грассен? Гранде сповнений почуття честі до кінчиків волосся, він не потерпить, щоб на його ім'я лягла будь-яка тінь! Гроші без честі — це недуга. Є ще чесні люди у нас по провінціях! Це добре, це дуже добре.

Я старий вояка, не вмю приховувати своїх думок, рубаю просто: грім і блискавка! Це — велично!

— Т... т... то зна... значить, ве... ве... величне ко... коштує чи... чи... чимало, — відповів добряга, поки банкір гаряче тряс йому руку.

— Однак ця справа, шановний мій пане Гранде, — вів далі де Грассен, — хай не ображається пан голова, є чисто комерційна і потребує досвідченого негоціанта. Треба ж добре розбиратися в обернених рахунках, авансах, обчисленні процентів! Я збираюся в Париж у своїх власних справах і міг би принагідно взятися за...

— Ми могли б с... с... спробувати до... домовитися о... обоє відносно всіх мо... мо... можливостей і без зо... зо... зобов'язань із мого боку, яких я не хо... хо... хотів би бра... а... ати на себе, — сказав Гранде, затинаючись. — Бо, бачите, пан голова, природно, пропонував, щоб я взяв на себе дорожні витрати.

Останні слова добряга промовив уже не затинаючись.

— О! — втрутилася пані де Грассен. — Це ж просто приємність — побувати в Парижі. Я б охоче сама заплатила, аби тільки туди поїхати.

І вона подала чоловікові знак, ніби заохочуючи його за всяку ціну відбити це доручення у супротивників; потім глузливо подивилася на обох Крюшо, які стояли приголомшені. Тоді Гранде ухопив банкіра за гудзик сюртука й потяг у куток.

— Я куди охоче довірився б вам, ніж голові, — сказав він йому. — Взагалі, тут щось негаразд, — додав, і гуля на його носі заворушилася. — Я збираюся придбати ренту. Мені треба доручити комусь купівлю ренти на кілька тисяч франків і не дорожче, як по вісімдесят франків. Кажуть, наприкінці місяця падає курс. Ви це знаєте, правда?

— Певна річ! Так що ж, виходить, мені треба буде підібрати для вас ренти на кілька тисяч франків?

— Небагато для почину. Але про це — *анічичирк!* Я хочу розіграти цю музику так, щоб ніхто нічого не знав. Ви укладете для мене угоду в кінці місяця; тільки нічого не кажіть Крюшо, щоб їх не розсердити. Якщо ви все одно їдете в Париж, подумаємо разом, які козири в мого бідного небожа.

— Отже, вирішено. Я їду завтра поштовим диліжансом, — голосно мовив Грассен, — і заскочу одержати ваші останні інструкції о... котрій годині?

— О п'ятій, перед обідом, — сказав виноградар, потираючи руки.

Візит обох ворогуючих партій тривав ще кілька хвилин. Після паузи де Грассен сказав, плеснувши Гранде по плечу:

— Чудово, коли є такі добрі родичі.

— Так, так, хоч це й не помітно, — відповів Гранде, — я добрий ро... дич. Я люблю свого брата і доведу це, як... якщо це не... не коштуватиме...

— Ми йдемо, Гранде, — озвався банкір, вдало перебиваючи його і не даючи йому закінчити. — Оскільки мій від'їзд прискорюється, треба дещо зробити.

— Гаразд, гаразд. Та я й сам, у зв'язку з ві... відомою ва... ва... вам спра... справою, зби... збираюсь пі... пі... піти в кім... кімнату роз... ду... думів, як каже голова Крюшо.

«От тобі й маєш! Я вже не пан де Бонфон», — сумно подумав чиновник, і обличчя його набрало такого виразу, який буває у судді, коли йому набридає нудна промова адвоката.

Голови обох ворогуючих родин пішли разом. Ні ті, ні ті не думали більше про виявлену того ранку зраду Гранде щодо виноградарів краю; вони марно намагалися дізнатись, що хто думає про справжні наміри добряги в цій новій справі.

— Ви зайдете з нами до пані д'Орсонваль? — запитав де Грассен нотаря.

— Ми прийдемо пізніше, пізніше, — відповів голова. — Якщо дядечко дозволить, я обіцяв мадмуазель де Грібокур завітати до неї увечері, і ми спочатку підемо туди.

— Отже, до побачення, панове, — сказала пані де Грассен.

І коли де Грассени відійшли від Крюшо на кілька кроків, Адольф звернувся до батька:

— Вони спіймали облизня, чи не так?

— Помовч, сину, — шикнула мати. — Вони ще можуть нас почути. До того ж слова твої поганого тону, від них так і тхне студентським жаргоном.

— Ну от, маєте, дядечку! — вигукнув чиновник, побачивши, що де Грассени далеко. — Гранде почав розмову зі мною, як із поважним паном де Бонфоном, а закінчив як із сіреньким Крюшо.

— Я помітив, що це тобі не до вподоби; але вітер повернув у бік де Грассенів. Та й дурний же ти з усім твоїм розумом!.. Нехай собі покладаються на оте

«побачимо» дядечка Гранде; тримайся спокійно, мій хлопче; все одно Ежені буде твоєю дружиною.

За кілька хвилин новина про великодушні наміри Гранде облетіла три доми відразу, і невдовзі в усьому місті тільки й мови було, що про цю братню самовідданість. Кожен вибачав Гранде продаж вина, яким той порушив клятву виноградарів; усі захоплювались його почуттям честі, вихваляли його великодушність, на яку досі не вважали його здатним. Така вже французька вдача — захоплюватись, гніватися, розпалюватись ради хвилинного метеора, ради трісок злободенності, підхоплених течією. Невже колективні істоти — народи — теж позбавлені пам'яті?

Замкнувши двері, дядечко Гранде покликав Нанон.

— Не спускай собаки і не лягай спати, нам треба буде попрацювати разом. Об одинадцятій Корнуайє буде коло воріт з фруафонським візком. Прислухайся, коли він під'їде, і скажи, щоб не стукав, — хай заходить тихенько. Поліцейські правила забороняють по ночах шуміти. Та й сусідам не треба знати, що я кудись їду.

Сказавши це, Гранде знову пішов у свою лабораторію, і Нанон чула, як він там вовтузився, порався, ходив туди й сюди, хоч і обережно. Певне, він не хотів розбудити дружину й дочку, а особливо — привернути увагу небожа, якого він починав уже проклинати за те, що той палить свічку в кімнаті.

Серед ночі Ежені, думки якої були зайняті кузеном, здалося, що вона почула стогін, і для неї вже не було сумніву, що Шарль умирає; адже вона лишила його таким блідим, у такому розпачі! Може, він заподіяв собі смерть? Ежені миттю загорнулася в накидку, схожу на шубку з відлогою, і хотіла вийти. Спочатку яскраве світло, яке пробивалося крізь щілини дверей, налякало її: здалося — пожежа; та скоро вона заспокоїлася, почувши важку ходу Нанон і її голос, що зливався з іржанням кількох коней.

«А що, як батько відвозить кудись кузена?» — подумала вона, прочиняючи двері обережно, без рипу, але так, щоб видно було, що діється в коридорі.

Раптом її очі зустрілися з очима батька, і його погляд, хоч і неясний та невидючий, зледенив її жахом. Гранде і Нанон несли на плечах грубу жердину, до неї канатом було прив'язане барильце, подібне до тих, які дядечко

Гранде майстрував у себе в кухні, розважаючись у хвилини дозвілля.

— Пречиста Діво! Яке ж воно важке, пане! — промовила стиха Нанон.

— Шкода, що це тільки мідяки! — відповів добряга. — Обережно, не зачепи свічника.

Їх освітлювала єдина свічка, що стояла між двох баясин поручнів.

— Корнуайє,— сказав Гранде, звертаючись до свого сторожа *in partibus*¹,— пістолети захопив?

— Ні, пане. І чого там боятися за ваші мідяки?

— Справді,— погодився дядечко Гранде.

— До того ж ми поїдемо швидко,— додав сторож,— ваші фермери вибрали найкращих коней.

— Гаразд, гаразд. Ти їм нічого не казав, куди я їду?

— Я й сам не знаю.

— Ну й добре. Віз міцний?

— Ого! Три тисячі фунтів витримає. А скільки вони заважать, ці ваші поганенькі барильця?

— Ну,— сказала Нанон,— про це мене спитайте! Буде сто вісімдесят без малого.

— Помовч, Нанон! Скажеш хазяйці, що я поїхав на село. До обіду вернуся. Поганяй, Корнуайє, треба бути в Анжері до дев'ятої.

Віз рушив. Нанон взяла ворота на засув, спустила собаку, лягла, потираючи онімиле плече, і ніхто по сусідству й не здогадався про від'їзд Гранде, про мету його подорожі. Він діяв цілком таємно. Ніхто ніколи не бачив і гроша в цьому домі, повному золота. Довідавшись уранці з розмови в порту, що внаслідок численних воєнних замовлень у Нанті ціна на золото подвоїлась і що в Анжер наїхали спекулянти, які скуповують його, старий виноградар, узявши на час коней у своїх фермерів, поїхав туди, щоб продати своє золото і на одержані банкноти придбати ренту, ще й заробивши на різниці біржових курсів.

— Батько поїхав,— сказала Ежені, яка все чула зі сходів.

Тиша знову запанувала в домі, і віддалений гуркіт коліс, поступово затихаючи, вже не порушував сну сомюрців. У цю мить Ежені, ще не вловивши вухом, серцем почула стогін, який долинув крізь перегородки з кузенової

¹ Тут: частково виконуючого обов'язки сторожа (*латин.*).

кімнати. Смужка світла, тонка, як лезо шаблі, пробиваючися крізь щілину в дверях, перетинала балясини старих сходів.

— Він страждає,— казала вона, ступаючи через дві сходинки.

Знову почувши стогін, вона вибігла на площадку, що перед його кімнатою. Двері були прочинені, вона їх штовхнула. Шарль спав, звівши голову зі старого крісла; рука, впустивши перо, майже торкалася підлоги. Він нерівно дихав, бо лежав у незручній позі; це злякало Ежені, і вона швидко ввійшла.

«Він, мабуть, дуже стомився»,— подумала дівчина, розглядаючи з десяток запечатаних листів. Вона прочитала адреси: «Пп. Фаррі, Брейльману і К⁰, каретним майстрам», «Панові Бюїссону, кравцеві» і т. ін.

«Він, певне, влаштував усі свої справи, щоб мати змогу незабаром виїхати з Франції»,— подумала дівчина.

Погляд її спинився на двох розгорнутих листах. Слова, якими починався один з них: «Люба моя Аннето...» — приголомшили її. Серце в неї забилося, ноги приросли до підлоги.

«Його люба Аннета! Він любить, він люблений! Марні надії!.. Що ж він їй пише?»

Ці думки промайнули у неї в голові і в серці. Їй увижалися ці слова скрізь, навіть на плитках підлоги, накреслені вогненними літерами.

«Уже зректися його! Ні, я не читатиму цього листа. Треба йти... А коли б я його все-таки прочитала?..»

Вона подивилася на крісло, підняла кузенові голову і поклала на спинку крісла, а він піддався, як дитина, котра й у сні пізнає матір і, не прокидаючись, приймає її піклування та поцілунки. Як мати, Ежені підняла звислу руку і, як мати, ніжно поцілувала його в волосся. «Люба Аннето!» Якийсь демон кричав їй у вуха ці слова.

— Знаю, що роблю, може, й погано, але я прочитаю цього листа,— промовила вона.

Ежені відвернулася, її благородна чесність повставала. Уперше в житті добро і зло зіткнулися в її серці. Досі їй не доводилося червоніти за свої вчинки. Пристрасть, цікавість захопили її. З кожним реченням серце її переповнювалося хвилюванням і ще солодшими стали для неї втіхи першого кохання.

«Люба моя Аннето, ніщо не повинне було нас розлучити, коли б не лихо, яке звалилося на мене і якого не могла передбачити наймудріша людина. Мій батько вкоротив собі віку, його й моє багатство загинуло цілком. Я — сирота, в тому віці, коли за своїм вихованням міг би вважатися дитиною, а все ж я маю піднятися мужньо з безодні, в якій опинився. Я щойно присвятив частину ночі своїм підрахункам. Якщо я збираюся поїхати з Франції чесною людиною, — а в цьому нема сумніву, — у мене не лишається й ста франків, щоб спробувати щастя в Ост-Індії чи Америці. Так, бідна моя Анно, я поїду шукати долі у найзгубнішому кліматі. Кажуть, під тим небом це справа надійна й швидка. А лишатися у Парижі мені не можна. Ні душа моя, ні характер не витримують зневаги, холоду й презирства, які чекають розорену людину, сина банкрута! Боже мій! Два мільйони боргу!.. Та мене б убили на дуелі в перший же тиждень. І тому я не повернуся в Париж. Навіть твоє кохання, найніжніше й найвідданіше, яке будь-коли облагороджувало серце чоловіка, не в силі повернути мене туди. Леле! Кохана моя, мені не вистачає грошей навіть щоб поїхати туди, де ти, по останній поцілунок, той поцілунок, який надав би мені сили, необхідної для мого задуму...»

«Бідний Шарль, я добре зробила, що прочитала цього листа! У мене є золото, я віддам йому», — мовила Ежені сама до себе.

Вона втерла сльози і читала далі:

«Я ще й не думав про всі лиха, пов'язані зі злиднями. Якщо у мене й буде сто луїдорів на проїзд, то ні гроша нема на придбання товару. Та ні, не буде й ста, навіть і одного луїдора, я знатиму, скільки в мене зостанеться грошей, тільки коли розплачуся з боргами в Парижі. Якщо грошей не лишиться, я спокійнісінько поїду в Нант, наймуся простим матросом і почну так, як починали свого часу енергійні люди, котрі молодими не мали гроша за душею, а повернулися з Індії заможними. З сьогоднішнього ранку я спокійно дивлюся на своє майбутнє. Для мене воно жахливіше, ніж для будь-кого іншого: мати голубила й обожнювала мене, я розпещений ніжністю свого батька, я на порозі світського життя зустрів твоє кохання, Анно! Я знаю тільки квіти життя — таке

щастя не могло бути тривалим. І все ж, люба моя Аннето, у мене більше мужності, ніж можна було б сподіватися від безтурботного хлопця, заколисаного сімейними радощами, звиклого до пестошів найчарівнішої в Парижі жінки, від хлопця, якому все усміхалося вдома, бажання якого були законом для батька... О мій батько! Аннето, він помер! І от я, обмірковуючи своє становище, обмірковував і твоє. Я дуже постарів за ці двадцять чотири години. Люба Анно, якби ти заради того, щоб зберегти мене біля себе в Парижі, пожертвувала всією своєю розкішшю, туалетами, ложею в Опері, то все одно ми не дістали б суми, потрібної на витрати мого дозвольного життя; та я й не зміг би прийняти таких жертв. Отже, сьогодні ми розлучаємося назавжди».

«Він розлучається з нею, свята Богородице! О щастя!»

Ежені мало не крикнула з радості. Шарль повернувшись, і вона похолола з переляку: та, на щастя, він не прокинувся. Вона читала далі:

«Коли я повернуся? Не знаю. Клімат Ост-Індії швидко старить європейця, особливо європейця, який працює. Загляньмо на десять років уперед. Через десять років твоїй дочці буде вісімнадцять, вона стане для тебе подругою і наглядачем. Світ буде жорстоким до тебе, а дочка, можливо, ще жорстокішою. Ми вже бачили приклади такого світського осуду і невдячності молодих дівчат; скористаймося ж з цього. Збережи в глибині серця спогад про ці чотири роки щастя, як збережу його я, і, якщо зможеш, збережи вірність своєму бідному другові. Вимагати цього я не смію, тому що, бачиш, люба Аннето, я мушу пристосуватися до свого становища, дивитися на життя тверезо, брати його таким, як воно є. Отже, мені треба думати про одруження, це одна з необхідностей мого нового життя; і, признаюсь тобі, я зустрів тут, у Сомюрі, у свого дядька, кузину, — її манери, обличчя, розум і серце сподобалися б тобі, — крім того, вона, здається, має...»

«Він, мабуть, дуже стомився, що не скінчив писати», — подумала Ежені, бачачи, що лист обривається посеред фрази.

Вона його виправдувала! Та чи могла невинна дівчина помітити холодність, якою був пройнятий цей лист? Для дівчат, що дістали релігійне виховання, недосвід-

чених і чистих, усе сповнюється коханням, щойно вони пізнають його зачарований світ. Вони йдуть, оточені небесним світлом, що його випромінює їхня власна душа, осяваючи коханого; вони освітлюють його вогнями власного почуття і наділяють своїми прекрасними думками. Жінка помиляється майже завжди через віру в добро і правду. Для Ежені слова «Люба моя Аннето, кохана моя» бриніли в душі, як найпрекрасніша мова кохання, вони тишили серце, як у дитинстві тишили слух божественні звуки «Venite, adoremus»¹, повторені органом. А сльози, котрі ще не висохли на очах у Шарля, були для Ежені свідченням тих благородних почуттів, які неминуче спокушають молоду дівчину. Чи могла ж вона знати, що, коли Шарль так любив свого батька і так щиро його оплакував, то причиною цієї ніжності була не стільки доброта його серця, скільки батькова доброта? Пан і пані Гійом Гранде завжди задовольняли всі синові примхи, він мав усі втіхи багатства і тому не знав тих жахливих розрахунків, у яких так чи інакше винні більшість дітей у Парижі, — адже тут, серед столичних спокус, у них виникають бажання і плани, виконання яких весь час відкладається через те, що батьки ще живі. Так батькова щедрість посіяла в синовому серці любов, справжню, без задньої думки. А проте Шарль був дитям Парижа, при звичаєнім паризьким життям, та й самою Аннетою, все розраховувати, — уже старик під личиною юнака. Він дістав страшне виховання в такому світі, де за один вечір у думках і на ділі здійснюється значно більше злочинів, ніж їх карає правосуддя; де дотепи вбивають найвеличніші ідеї; де зважають тільки на тих, хто має правильні погляди, а мати правильні погляди там означає ні в що не вірити — ні в почуття, ні в людей, ні навіть у події, бо там створюються уявні події. Щоб мати «правильні погляди», там треба щоранку зважувати гаманець друга, вміти дипломатично поставити себе понад усе те, що відбувається; наперед нічим не захоплюватись — ні творами мистецтва, ні благородними вчинками, в усьому за рушійну силу вважати особисту зацікавленість. Після любовних утіх великосвітська дама, прекрасна Аннета, примушувала Шарля «дивитися на все тверезо»; вона говорила з ним про його майбутнє, голублячи пахучою рукою його волосся, поправляючи його

¹ «Прийдіть, уклонімося!» — початкові слова молитви (латин.).

кучері, вона переконувала його, що в житті треба бути розважливим; під її впливом він ставав зніженим і практичним. Подвійне розбещення, але розбещення вишукане і тонке.

«Ви простак, Шарлю, — казала вона. — Як важко мені буде навчити вас світських звичаїв. Ви були не досить ввічливі з паном де Люпо. Я добре знаю, що це людина не гідна поваги, але почекайте, поки він втратить вплив, тоді зневажатимете його скільки завгодно. Знаєте, що нам казала пані Кампан? «Діти мої, поки людина у складі міністерства, схиляйтеся перед нею; коли ж вона впаде, помагайте тягти її на смітник. Маючи владу — вона мов той Бог; без влади — вона нижча за Марата, кинутого на смітник, бо вона ще жива, а Марат був уже мертвий. Життя — це послідовність різних комбінацій, їх треба вивчити, стежити за ними, щоб завжди бути у вигідному становищі».

Шарль був надто модний, надто розбещений своїми батьками, надто голублений світом, щоб мати сильні почуття. Золоте зерно, що заронила в його серце мати, розтягло на нитку розпутне паризьке життя; він недбало користався ним, і золото поступово стиралося в житейській суєті. Але Шарлеві минав тоді тільки двадцять перший рік. У цьому віці здається, що свіжість життя невіддільна від душевної чистоти. Здається, ніби голос, погляд, юне обличчя — в повній гармонії з почуттями. І найсуворіший суддя, найнедовірливіший адвокат, найвимогливіший лихвар відмовляється вірити, що серце вже постаріло, а розрахунки порочні, якщо очі юнака блищать вологим блиском, а на лобі немає зморщок. Шарль ще не мав нагоди показати на ділі правила паризької моралі, він був прекрасний своєю недосвідченістю. Та незалежно від нього самого егоїзм був уже прищеплений йому. В серці його вже гніздилися зародки тих меркантильних вигод, які становлять основу політичної економії парижан, і вони мали незабаром розквітнути, як тільки б він перетворився з бездіяльного глядача на дійову особу в драмі реального життя. Майже всі дівчата піддаються ніжним обіцянкам принадної зовнішності; та якби Ежені й була така спостережлива і обережна, як часом бувають провінційні дівчата, чи могла б вона не довіряти кузенові, коли його манери, слова й дії ще були у згоді з прагненнями серця? Випадково вона стала свідком останніх звірень справжньої чутливості цього моло-

дого серця і могла почути, так би мовити, останній подих сумління. Вона відклала цього листа, сповненого кохання, і ніжно задивилася на сонного кузена; незаймані ілюзії життя для неї ще осявали це обличчя — і вона поклялася собі любити його вічно. Потім вона перевела очі на другий лист, не надаючи великої ваги цій другій нескромності. І почала читати його, тільки щоб мати нові докази душевного благородства, що ними вона, як і всі жінки, нагородила свого обранця.

«Любий Альфонсе, коли ти читатимеш цього листа, у мене вже не буде друзів; але, признаюся тобі, сумніваючись у світських людях, звиклих зловживати цим словом, я ні на мить не сумнівався у твоїй дружбі. І тому я покладаюся на тебе і доручаю тобі влаштувати мої справи, щоб мати користь із усього, чим я володію. Треба, щоб ти знав про моє становище. Я втратив усе і збираюся податися в Ост-Індію. Я написав усім, кому щось винен, і тут додаю список цих осіб, точний настільки, наскільки я міг скласти його по пам'яті. Продай мою бібліотеку, меблі, екіпажі, коней тощо, цього, сподіваюся, вистачить, щоб сплатити мої борги. Собі я лишу тільки нічого не варті дрібнички, які мені знадобляться, щоб почати торгівлю. Любий Альфонсе, я пришлю тобі звідси доручення на цей продаж, на випадок заперечень. Перешли мені всю мою зброю. Брітона зостав собі. Ніхто не оцінить цю чарівну тварину, і я волю краще подарувати його тобі, замість традиційного персня, що його вмирущий заповідає душоприказникові. У майстерні «Фаррі, Брейльман і К⁰» на моє замовлення зробили дуже зручну дорожню карету, але мені її не привезли: добийся, щоб вони лишили її в себе, не вимагаючи відшкодування; якщо відмовляться, уникни всього, що могло б у нинішніх моїх обставинах заплямувати мою честь. Я винен англійцеві шість луїдорів, програних у карти, неодмінно віддай їх йому...»

— Любий кузене! — промовила Ежені, недочитавши листа. Прихопивши одну з запалених свічок, вона крадькома пішла до своєї кімнати.

З приємним хвилюванням вона відкрила шухляду старовинного дубового комода, одного з найпрекрасніших виробів так званої доби Відродження, на якому ще виднілася напівстерта славетна королівська саламандра. Ежені

вийняла звідти великий гаманець червоного оксамиту з золотими китицями, облямований потертою канителлю, — річ, успадковану від бабки. Потім вона з великою гордістю зважила цей гаманець на руці і з насолодою почала перераховувати свої скромні заощадження. Спершу відклала двадцять новісіньких португальських червінців, карбованих ще за короля Іоанна V, 1725 року, — за них в обмін на сучасні гроші дали б п'ять лісабонських червінців або сто шістдесят вісім франків шістдесят сантиметрів за кожний, — так казав їй батько. Справжня їхня ціна — сто вісімдесят франків, беручи до уваги рідкісність і красу цих монет, що сяяли, наче сонце.

Далі п'ять генуезьких золотих по сто ліврів, — теж рідкісні монети, вартістю по вісімдесят сім франків, та любитель дав би за них і по сто. Їх подарував дівчині старий пан де Бертельєр.

Далі три старовинні іспанські золоті пістолі часів Філіппа V, карбовані 1729 року, — подарунки пані Жантійє, яка, даючи їх, щоразу казала те саме: «Ця гарненька канарочка, це жовтеньке маляточко коштує дев'яносто вісім ліврів! Бережи його, моя дитино, це буде краса і гордість твого скарбу!»

Далі сто голландських дукатів, карбованих 1756 року, вартістю близько тринадцяти франків кожний — ними дядечко Гранде найбільше дорожив — золота в кожній монеті було по двадцять три з десятою карата.

І нарешті рідкісні монети, схожі на медалі, дуже дорого оцінювані знавцями: три рупії із знаком Терезів і п'ять рупій із знаком Діви, чистого золота, по двадцять чотири карати кожна, розкішні гроші Великого Могола; кожна монета коштувала тридцять сім франків сорок сантиметрів, але знавець охоче заплатив би по п'ятдесят франків. Останнім Ежені взяла сорокафранковий наполеондор, який вона одержала позавчора, і недбало кинула у червоний гаманець.

Одне слово, її скарб складався з новісіньких монет, справжніх витворів мистецтва, про які дядечко Гранде час від часу запитував, щоб іще раз поглянути на них і пояснити дочці до найменших подробиць їхні переваги, як-от: красу бордюра, чистоту поля, чіткість букв, краї яких ще не були стерті. Але в ту хвилину Ежені не думала ні про ці рідкісні монети, ні про манію старого, ні про небезпеку втратити скарб, яким так дорожив батечко; вона думала про свого кузена, і нарешті їй після

кількох помилок вдалося підрахувати, що в неї близько п'яти тисяч восьмисот франків золотом і що їх можна продати за дві тисячі екю. Побачивши, яка вона багата, Ежені від радості заплескала в долоні, як дитина. Так і дядечко Гранде, і його дочка підраховували своє багатство; він — щоб продати золото, вона — щоб кинути його в океан почуттів. Ежені поклала монети назад у старий гаманець, взяла його і не вагаючись знов піднялася по сходах. Таємна бідність кузена примусила її забути про ніч і правила пристойності; вона була в полоні чистого сумління, самовідданості, щастя.

В ту мить, коли вона з'явилася на порозі, тримаючи в одній руці свічку, а в другій — гаманець, Шарль прокинувся, побачив кузину і, розкривши рота, заціпенів від подиву. Ежені підійшла до нього, поставила свічку на стіл і зворушено сказала:

— Кузене, я маю попросити у вас пробачення за тяжку провину перед вами; Бог мені вибачить цей гріх, якщо ви його знімете з мене.

— Про що ви? — спитав Шарль, протираючи очі.

— Я прочитала обидва ці листи.

Шарль почервонів.

— Як це сталося? — вела дівчина далі. — Чому я ввійшла сюди? Правду кажучи, тепер і сама не знаю. Але не дуже каюсь у тому, що прочитала ці листи, бо вони дали мені пізнати ваше серце, вашу душу і...

— І що? — спитав Шарль.

— І ваші плани: те, що вам потрібна певна сума...

— Люба кузино...

— Тсс-с, тсс-с, кузене! Не так голосно, бо ми когонебудь розбудимо. Ось тут, — сказала вона, розкриваючи гаманець, — заощадження бідної дівчини, якій нічого не треба. Шарлю, прийміть їх. Ще сьогодні вранці я не знала, що таке гроші, ви навчили мене: це засіб існування, і більше нічого. Кузен — то майже брат, ви ж можете позичити в сестри.

Ежені з властивою їй жіночою наполегливістю і дівочою чистотою не припускала відмови, а кузен мовчав.

— Невже ви відмовляєтесь? — спитала Ежені, і серед глибокої тиші було чути, як голосно стукає її серце.

Вагання кузена ображало її; та його нужденне становище уявилося їй ще виразніше, і вона схилилася на коліна.

— Не встану, поки ви не візьмете цього золота! — сказала дівчина. — Кузене, благаю вас, відповідайте!.. Щоб я знала, чи великодушні ви, чи...

Почувши ці слова благородного розпачу, Шарль зрив слізьми руки кузини, схопивши їх, щоб не дати їй стояти навколішках. Відчувши ці гарячі сльози, Ежені кинувся до гаманця і висипала з нього все на стіл.

— Отже, згода, так? — промовила вона, плачучи від радості. — Не бійтеся, кузене, ви ще розбагатієте. Це золото принесе вам щастя; колись віддасте його мені; до того ж я стану вашою співучасницею; зрештою, я згодна на будь-які ваші умови. Але не треба надавати такого значення цьому дарункові.

Шарль нарешті спромігся висловити свої почуття.

— Ежені, я був би нікчемою, коли б відмовився. Але подарунок за подарунок, довіра за довіру.

— Про що ви кажете? — спитала вона злякано.

— Послухайте, люба кузино, тут у мене...

Він замовк і вказав на квадратну скриньку в шкіряному чохлі, що стояла на комоді.

— Тут, бачите, річ, яка для мене дорожча за життя. Ця скринька — подарунок моєї матері. Сьогодні вранці я подумав про те, що, якби мама могла встати з домовини, то сама продала б те золото, яким її ніжність так щедро наповнила цей несесер; та з мого боку такий вчинок був би блюзнірством.

Почувши останні слова, Ежені гарячково стиснула руку кузена.

— Ні, — вів далі Шарль після недовгої мовчанки, під час якої вони обмінялися поглядом вологих від сліз очей. — Я не хочу втратити його чи ризикувати ним у своїх мандрах. Мила Ежені, ви збережете його. Ніколи друг не довіряв другові нічого священнішого. Судіть самі.

Він підійшов до комода, вийняв скриньку з чохла, відкрив і сумно показав зачарованій кузині несесер, зроблений так майстерно, що ця робота була дорожча від золота, яке містилося в тому несесері.

— Те, чим ви захоплюєтесь, — ніщо, — сказав він, натискуючи пружину, яка відкрила подвійне дно. — Ось що для мене найдорожче на світі.

Він вийняв два портрети, два шедеври пані Мірбел, у багатих оправках із перлів.

— О, яка красуня! Чи це не та дама, якій ви писали?..

— Ні,— сказав він, усміхаючись.— Ця жінка — моя мати, а ось мій батько, це ваші тітка і дядько. Ежені, на колінах благаю вас, збережіть цей скарб. Якщо я загину і втрачу ваше невеличке багатство, це золото буде для вас відшкодуванням. І тільки вам я можу лишити ці два портрети; тільки ви гідні зберігати їх. Але знищіть їх, щоб вони після вас не попали до чужих рук...

Ежені мовчала.

— Ви згодні, так? — ніжно спитав Шарль.

Почувши ці слова, вона кинула на нього закоханий погляд; він узяв її за руку і поцілував.

— Ангел чистоти! Для нас із вами гроші ніколи не матимуть ніякого значення, правда? Почуття, яке надає їм якоїсь цінності, віднині буде для нас усім.

— Ви схожі на вашу матір. У неї був такий самий ніжний голос, як у вас?

— О, ніжніший...

— Так, для вас,— сказала вона, опускаючи очі.— Ну, Шарлю, лягайте спати, ви так стомилися. До завтра.

Вона обережно звільнила свою руку з рук кузена; він провів її, освітлюючи дорогу свічкою. Коли вони були вже біля дверей її кімнати, він сказав:

— Ах, чом я зруйнований?

— Нічого! Мій батько, я гадаю, багатий,— відповіла вона.

— Бідна дитино,— заговорив знову Шарль, зупинившись на порозі її кімнати і спираючись спиною об одвірок,— коли б дядечко був багатий, він не дав би вмерти моему батькові і не тримав би вас у такій убогості, словом, жив би інакше.

— У нього ж є Фруафон.

— А яка вартість Фруафона?

— Не знаю, але в нього є Нуайє.

— Якесь поганенька ферма.

— У нього є виноградники й луки...

— Дрібниці,— презирливо мовив Шарль.— Аби у вашого батечка було хоч двадцять чотири тисячі ліврів прибутку, хіба ви жили б у цій холодній і порожній кімнаті? — додав він, переступаючи поріг.— То це тут будуть мої скарби,— сказав він, вказуючи на стару скриню, щоб приховати свою справжню думку.

— Ідіть спати,— промовила Ежені, не пускаючи його в неприбрану кімнату.

Шарль відступив, і вони попросилися, обмінявшись усмішками.

Обоє заснули з однаковими мріями, і відтоді Шарлеву жалобу почали помалу скрашувати троянди. Вранці, до сніданку, пані Гранде побачила, що її дочка прогулюється з Шарлем у саду. Юнак був ще смутний, як і належить нещасливцеві, що, так би мовити, спустився на дно своїх страждань і, змірявши глибину безодні, в якій він опинився, відчув увесь тягар свого майбутнього життя.

— Батько повернеться тільки в обід, — сказала Ежені, помітивши, що мати схвильована цією прогулянкою.

Кожний рух дівчини, вираз її обличчя й особлива ніжність голосу свідчили, що між нею й кузеном панує цілковита єдність думок. Душі їхні злилися, ще, може, не відчувши всієї сили тих палких почуттів, які їх єднали. Шарль лишився в залі, і його смуток належно шанували. Кожній з трьох жінок було чим зайнятися. Гранде покинув усі свої справи, а до нього приходило чимало людей: покрівельник, слюсар, муляр, землекопи, тєслярі, фермери; одні — домовитися про ремонтні роботи, інші — заплатити орендну плату чи одержати гроші. Пані Гранде й Ежені довелося метушитись, відповідати на довгі розпитування робітників та сільського люду. Нанон у кухні складала внески натурою. Вона завжди чекала наказу хазяїна, щоб знати, що лишити для дому, а що продати на ринку. Наш добряга, як багато поміщиків, мав звичку пити найгірше вино і їсти власні підгнилі фрукти. Близько п'ятої години вечора Гранде повернувся з Анжера, одержавши за золото чотирнадцять тисяч франків і везучи з собою бони державної скарбниці на проценти по день сплати за ренту. Корнуайє він лишив в Анжері, велівши нагодувати зморених коней і, давши їм відпочити, поволі їхати додому.

— Я з Анжера, жінко, — сказав він. — Їсти хочу.

Нанон гукнула йому з кухні:

— Хіба ви з учорашнього дня нічого не їли?

— Нічого, — відповів добряга.

Нанон подала суп. Де Грассен прийшов по останні розпорядження свого клієнта, коли вся родина сиділа за столом. Дядечко Гранде навіть не глянув на небожа.

— Іжте спокійно, Гранде, — сказав банкір. — Поговоримо. Чи не знаєте, почім зараз золото в Анжері? Туди наїхали з Нанта скупувати його. Я збираюся послати...

— Не посилайте,— перебив його добряга Гранде,— там уже надмір. Ми з вами хороші друзі, і я не хочу, щоб ви марнували час.

— Але ж золото там коштує тринадцять франків п'ятдесят сантимів.

— Скажіть краще — коштувало.

— Та звідки ж, до біса, воно взялося?

— Я сьогодні вночі їздив в Анжер,— відповів йому Гранде стиха.

Банкір здригнувся від подиву. Потім де Грассен і Гранде почали розмовляти пошепки, раз у раз поглядаючи на Шарля.

І знову де Грассен здригнувся від подиву, коли бондар попросив банкіра купити йому ренту на сто тисяч ліврів.

— Пане Гранде,— звернувся Грассен до Шарля,— я їду в Париж, якщо ви маєте якісь доручення...

— Ніяких, пане. Дякую,— відповів Шарль.

— Подякуйте йому ширіше, небоже. Пан де Грассен їде улагоджувати справи фірми Гійома Гранде.

— Хіба є якась надія? — спитав Шарль.

— Та хіба ж ви мені не небіж? — вигукнув бондар з удаваною гордістю.— Ваша честь — наша честь. Хіба ваше прізвище не Гранде?

Шарль схопився, обняв дядечка Гранде, поцілував його і, збліднувши, вийшов. Ежені захоплено дивилася на батька.

— Ну, прощайте ж, мій добрий де Грассен, я весь ваш, а ви вже там добре залагодьте справу!

Обидва дипломати потиснули один одному руку; колишній бондар провів банкіра до дверей; потім замкнув їх, повернувся і сказав Нанон, опускаючись у своє крісло:

— Подай-но смородинівки!

Від хвилювання він не міг усидіти на місці, підвівся, глянув на портрет пана де ла Бертельєра, притупнув ногою і, виробляючи колінця, як казала Нанон, заспівав:

У гвардії французькій
Мій батечко служив...

Нанон, пані Гранде, Ежені мовчки перезирнулися. Коли виноградар ставав надміру веселий, це завжди жахало їх.

Вечір скоро скінчився. Дядечко Гранде захотів раніше лягти спати; а коли він лягав, усе в домі мусило спати,

як ото «коли Август напивався, уся Польща була п'яна». А втім, Нанон, Шарль та Ежені стомилися не менше, ніж сам хазяїн. Що ж до пані Гранде, то вона спала, їла, пила, рухалася, як того хотів чоловік. Але протягом двох годин, присвячених травленню, бондар жартував як ніколи і виголошував свої особливі афоризми, по одному з яких можна судити про його дотепність. Проквртнувши смородинівку, він подивився на чарку і мовив:

— Не встигнеш пригубити, як чарка вже порожня! Отак і з нами. Живемо, живемо та й помremo. Не можуть грошики і котитися, і в капшуку лишитися, бо то було б надто гарне життя.

Він став веселий і милостивий. Коли Нанон принесла прядку, дядечко Гранде сказав:

— Ти, мабуть, стомилася. Покинь свою куделю.

— Ото ще!.. Мені буде нудно, — відповіла служниця.

— Бідолашна Нанон! Хочеш смородинівки?

— Авжеж, від смородинівки не відмовляюся: пані робить її куди краще, ніж аптекарі. Їхню п'єш — справжнісінькі ліки.

— Вони додають до неї забагато цукру, від того весь запах пропадає, — пояснив добряга.

На другий день сім'я зібралася о восьмій годині на сніданок і являла собою картину справжньої згоди. Горе швидко зблизило пані Гранде, Ежені й Шарля; навіть Нанон, сама того не усвідомлюючи, почувала те саме, що й вони. Всі четверо стали немов однією родиною. Що ж до старого виноградаря, то його скнарість була задоволена, а через певність того, що він скоро спровадить франта, давши йому грошей тільки на проїзд до Нанта, старий був майже байдужим до присутності небожа в домі. І пан Гранде дав волю обом дітям, — так він називав Шарля й Ежені, — поводитись, як їм заманеться, під наглядом пані Гранде, котрій він цілком довіряв у всьому, що стосувалося моралі й релігії. Планування луків та канав уздовж дороги, посадки тополь понад Луарою, зимові роботи на хуторах та у Фруафоні повністю поглинули його.

І тоді для Ежені почалася весна кохання. Після нічної сцени, коли вона віддала кузенові свій скарб, а разом з ним і своє серце, у них з'явилася спільна таємниця. Шарль і Ежені обмінювалися поглядами, які свідчили про взаєморозуміння, що поглиблювало їхні почуття, посилювало єдність, душевну близькість, підносило їх,

так би мовити, над буденним життям. Хіба між рідними не дозволена ніжність у голосі й лагідність у погляді? І Ежені присипляла кузенове страждання дитячими радощами народжуваного кохання. Чи ж нема чарівної схожості між початком кохання і початком життя? Хіба не заколисують дитину ніжним словом і люблячим поглядом? Хіба не розповідають їй чарівних казок, які золотять для неї майбутнє? Хіба не надія розкриває над нею свої променисті крила? Хіба ця дитина не проливає то сльози радості, то горя? Хіба не свариться через дурничку, через камінці, з яких хоче збудувати собі хисткий палац, через квіти, про які забуває одразу, як тільки зірве їх? Хіба не ловить пожадливо час, поспішаючи вперед, у життя? Кохання — наше друге перетворення.

Дитинство й кохання були одне і те ж для Ежені та Шарля; це була перша пристрасть з усіма дитинними вчинками, які тим більше пестили їхні серця, що вони були оповиті смутком. Народжене під траурним кременем, це кохання тим краще пасувало до провінційної простоти убогого дому. Перекидаючися з кузиною кількома словами біля колодязя в мовчазному дворі, гуляючи в садку, сидючи до заходу сонця на порослій мохом лаві, переказуючи одне одному такі важливі для них дрібниці чи зосереджено вслухаючись у тишу, що панувала між огорожею та будинком, ніби під церковним склепінням, — Шарль зрозумів святість кохання: адже його вельможна дама, люба Аннета, познайомила його тільки з любовними бурями. Тепер він прощався з паризькою пристрастю, кокетливою, суєтною, блискучою, прощався ради чистого кохання. Він полюбив цей дім, звичай якого уже не здавалися йому такими смішними. Вранці він сходив униз, щоб поговорити з Ежені кілька хвилин, поки вийде Гранде видавати продукти, і коли кроки старого лунали зі сходів, він тікав у садок. Уявна злочинність цього ранкового побачення, про яке не знала навіть мати Ежені і яке ніби не помічала Нанон, надавала найневиннішому в світі коханню чарів забороненої насолоди. Після сніданку, коли дядечко Гранде вирушав оглядати свої землі й підприємства, Шарль лишався з матір'ю й дочкою і переживав незвідані втіхи — тримав на витягнених руках міточки ниток, які намотували на клубок, дивився, як Ежені з матір'ю шиють, слухав їхні розповіді. Простота цього майже чернечого життя

розкрила перед ним красу їхніх, не обізнаних зі світом душ і щиро його зворушувала. Він думав, що таких звичаїв не може бути у Франції, вважав, що вони існують тільки в Німеччині, та й то хіба в переказах і в романах Августа Лафонтена. Незабаром Ежені стала для нього ідеалом гетевської Маргарити, але ще цнотливішої. Щодень його погляди й слова все дужче зачаровували бідну дівчину, і вона захоплено віддалася течії кохання; вона хапалася за своє щастя, як плавець хапається за гілку верби, щоб вибратися з річки і спочити на березі. Та хіба ж горе не затьмарювало найрадісніші години цих скороминущих днів? Щораз якась подія нагадувала їм про близьку розлуку. Так, через три дні після від'їзду де Грассена Гранде повів Шарля до суду першої інстанції; Шарль мав з усією врочистістю, якої провінціали надають таким актам, підписати зречення від батьківської спадщини. Страшне зречення. Своєрідне відступництво сина. Шарль побував у нотаря Крюшо, де засвідчив два доручення — одне — на ім'я де Грассена, друге — на ім'я друга, якому він доручив продати свої меблі. Потім треба було виконати всі формальності, пов'язані з одержанням закордонного паспорта. Нарешті, коли прибув простий жалобний одяг, що його Шарль виписав із Парижа, він покликав одного сомюрьського кравця і продав йому всі свої, тепер не потрібні, костюми. Цей вчинок дуже сподобався дядечкові Гранде.

— Еге, ось тепер ви вже трохи схожі на людину, яка збирається сісти на корабель і хоче розбагатіти, — сказав Гранде, побачивши небожа в сюртуці з грубого чорного сукна. — Оце по-моєму!

— Запевняю вас, пане, — відповів йому Шарль, — що я зумію бути таким, як належить бути в моєму становищі.

— А це що таке? — промовив старий, і очі в нього загорілися, коли Шарль показав жменю золота.

— Дядечку, я зібрав свої запонки, персні, всі зайві речі, які в мене є і які чогось варті; та не знаючи нікого в Сомюрі, я хотів попросити вас сьогодні вранці...

— Купити це? — спитав Гранде, перебуваючи його.

— Ні, дядечку, вказати мені чесну людину, якій...

— Давайте сюди, небоже; я піду нагору, оціню все і скажу, скільки це коштує, з точністю до сантима. Ювелірне золото, — мовив він, розглядаючи довгий ланцюжок, — від вісімнадцяти до дев'ятнадцяти каратів.

Добряга простяг свою широку руку і забрав купу золота.

— Кузино, — сказав Шарль, — дозвольте мені запропонувати вам ці дві застібки, вони зможуть вам знадобитися, щоб скріплювати стрічки на зап'ястях. Виходить браслет, а зараз це дуже модно.

— Приймаю без вагання, кузене, — відповіла Ежені, кидаючи на нього багатозначний погляд.

— Тітонько, ось наперсток моєї матері. Я свято беріг його в своєму дорожньому несесері, — сказав Шарль, даруючи гарненький золотий наперсток пані Гранде, яка вже десять років мріяла мати таку річ.

— Не знаю, як вам і дякувати, небоже, — мовила мати, і на очі їй набігли сльози. — Вранці і ввечері я молитимуся за тих, хто в дорозі, і найбільше — за вас. Коли я помру, Ежені збереже для вас цю коштовність.

— Все це коштує дев'ястсот вісімдесят франків сімдесят п'ять сантимів, небоже, — сказав Гранде, відчиняючи двері. — Та щоб ви не клопоталися продажем, я вам відлічу гроші за все це... в ліврах.

На узбережжі Луари вираз «у ліврах» означає, що монети по шість ліврів приймаються за шість франків, без відрахування.

— Я не насмілювався вам цього пропонувати, — відповів Шарль, — та мені було б гидко торгувати своїми дорогоцінностями в місті, де ви живете. Прати свою брудну білизну треба вдома, казав Наполеон. Дуже вдячний вам за люб'язність.

Гранде почухав за вухом, на мить запала тиша.

— Любий дядечку, — вів далі Шарль, тривожно дивлячись на нього, ніби боячись вразити його делікатність, — кузина й тітонька були такі ласкаві, що прийняли від мене скромні подарунки; зробіть же й ви ласку, візьміть запонки — вони мені вже не потрібні, а вам нагадуватимуть бідного хлопця, котрий і в далеких краях, звісно, думатиме про тих, хто для нього віднині — вся його сім'я.

— Ой, хлопче, хлопче, не треба так себе розоряти. Що в тебе, жінко? — спитав пан Гранде, пожадливо обертаючись до неї. — Ага! Золотий наперсточок. А в тебе, донечко? Так, діамантові застібочки... Гарзд, беру твої запонки, хлопче, — погодився старий, потискуючи Шарлю руку. — Але... ти дозволиш мені... заплатити за твій... так... за твій проїзд до Індії? Так, я хочу заплатити

за твій проїзд. До того ж бачиш, хлопче мій, оцінюючи твої коштовності, я підрахував тільки вагу золота, а може, пощастить щось виручити й за роботу. Отже, справа вирішена. Я дам тобі півтори тисячі франків... у ліврах. Крюшо мені їх позичить, бо в мене тут немає жодного мідяка; хіба що Перроте принесе, він спізнився з орендною платнею. Постривай, піду-но я до нього.

Він узяв капелюха, надів рукавички і вийшов.

— Отже, ви їдете? — запитала Ежені, кидаючи на Шарля сумний і водночас захоплений погляд.

— Так треба, — відповів хлопець, опускаючи голову.

Уже кілька днів Шарль поводився, говорив як людина, котра глибоко пригнічена, але почуває, що над нею тяжіють величезні обов'язки, і вона черпає нову мужність у своєму нещасті. Він більше не зітхав, він став дорослим чоловіком. І Ежені краще ніж будь-коли оцінила характер свого кузена, побачивши, як він сходив донизу в своєму одязі з грубого чорного сукна, що так пасував до його блілого обличчя і похмурого вигляду. Цього дня обидві жінки наділи жалобу і разом із Шарлем були присутні на реквіємі, відправленому в парафіяльній церкві за упокій душі Гійома Гранде.

Під час другого сніданку Шарль одержав листи з Парижа і прочитав їх.

— Ну що, кузене, ви задоволені своїми справами? — стиха запитала Ежені.

— Ніколи не питай про це, дочко, — зауважив Гранде. — Якого біса! Я тобі ніколи не розповідаю про свої справи, чого ж ти сунеш носа в кузенові справи? Не чіпляйся до хлопця.

— О, в мене нема ніяких таємниць, — відповів Шарль.

— Та-та-та-та! Знай, небоже, що в комерції треба держати язик за зубами.

Коли закохані лишилися самі в саду, Шарль сказав Ежені, підводячи її до старої лави під горіхом, де вони й сіли:

— Я не помилився — Альфонс показав себе якнайкраще. Мої справи він влаштував розумно і сумлінно. У мене не лишилося боргів у Парижі, всі мої меблі вигідно продано, і він сповіщає, що за порадою одного капітана далекого плавання на три тисячі франків, які лишилися, придбав усякого краму, — європейських див, які дадуть добрий прибуток в Ост-Індії. Він послав мої паки в Нант, де вантажиться корабель на Яву. Через п'ять

днів, Ежені, нам доведеться попроситися, можливо, назавжди чи, в усякому разі, надовго. Мій крам і десять тисяч франків, що їх мені посилають двоє друзів, — це дуже мало для почину. Годі й думати повернутися раніше, ніж через кілька років. Люба моя кузино, не зв'яжуйте свого життя з моїм; я можу загинути, а вам, можливо, нагодиться багатий чоловік...

— Ви мене любите? — спитала Ежені.

— О, так, друже, — відповів Шарль глибоким голосом, який свідчив про таку саму глибину почуття.

— Я чекатиму, Шарлю! Боже, батько біля вікна, сказала вона, відстороняючи кузена, який був нахилився, щоб її поцілувати.

Вона втекла під арку воріт, Шарль пішов слідом; побачивши його, дівчина відійшла до сходів, відчинила двері в коридор; потім, не тямлячи, куди йде, опинилася біля комірчини Нанон, у найтемнішій частині коридора; тут Шарль, що йшов слідом, узяв її за руку, обняв і ніжно притиснув до себе. Ежені більше не опиралася, вона подарувала йому найчистіший, найсолодший і найсамовідданіший поцілунок.

— Люба Ежені, бути кузеном краще, ніж братом, він може одружитися з тобою, — сказав їй Шарль.

— Хай буде так! — вигукнула Нанон, відчиняючи двері своєї комірчини.

Закохані злякано втекли в залу, де Ежені знову взялася до роботи, а Шарль по молитовнику пані Гранде почав читати літанії Святій Діві.

— Отакої! — сказала Нанон. — Ми всі молимося.

Як тільки Шарль заявив, що від'їжджає, Гранде заметушився, аби показати, що він дуже заклопотаний долею небожа, — бондар був щедрий, коли це нічого йому не коштувало; він почав шукати пакувальника, але сказав, що той надто дорого править за свої ящики; йому заманулося будь-що зробити їх самому і використати на це старі дошки; він уставав на світанку, стругав, припасовував, вирівнював, збивав свої дранки і спорудив з них дуже добрі ящики, в які упакував усі Шарлеві речі; він узявся переправити їх судном по Луарі, застрахувати і в належний час надіслати до Нанта.

Після поцілунку в коридорі години летіли для Ежені страшенно швидко. Часом вона хотіла їхати разом із кузеном. Хто пережив пристрасть, яка поглинає людину найбільше і тривалість якої вкорочують вік, час,

смертельні хвороби, ті чи ті фатальні умови людського життя, — той зрозуміє муки Ежені. Вона часто плакала, гуляючи в садку, тепер надто тісному для неї, так само як і двір, дім, місто; вона заздалегідь линула думками на широкі простори морів.

Нарешті настав переддень від'їзду.

Вранці, коли Гранде і Нанон у кімнаті не було, дорогоцінну скриньку з двома портретами урочисто поклали в єдину шухляду комода, яка замикалася на ключ і в якій тепер лежав порожній гаманець. Перенесення цього скарбу не обійшлося без рясних сліз і поцілунків. Сховавши ключ на грудях, Ежені не наважилася заборонити Шарлю поцілувати це місце.

— Він тепер завжди буде тут, друже мій.

— Як і моє серце.

— Ах, Шарлю, це недобре, — сказала вона трохи невдоволено.

— Хіба ж ми не чоловік і жінка? — відповів він. — Ти дала мені слово, візьми ж і моє.

І з уст обох пролунало:

— Твій навіки!

— Твоя навіки!

На землі не бувало щирішої обіцянки, ніж ця: душевна чистота Ежені на мить освятила Шарлеве кохання.

Наступного дня сніданок був сумний. Навіть Нанон, якій Шарль подарував розшитого золотом халата і хрестика, заплакала, не криючись із своїми почуттями.

— Бідолашний любий паночок їде в море. Боже, спаси його!

О пів на одинадцяті вся сім'я пішла провести Шарля до нантського диліжанса. Нанон спустила з ланцюга собаку, замкнула двері й захотіла сама нести дорожній мішок Шарля. Усі торговці старого міста повиходили на поріг своїх крамничок, щоб побачити ці проводи, до яких на площі приєднався нотар Крюшо.

— Гляди не заплач, Ежені, — сказала мати.

— Ну, небоже, — мовив Гранде перед дверима заїзду, цілуючи Шарля в обидві щоки. — Їдьте бідним, повертайтеся багатим, честь вашого батька буде збережена. За це відповідаю я, Гранде; і тоді від вас залежатиме...

— Ах, дядечку, ви пом'якшуєте гіркоту мого від'їзду. Це найкращий дарунок, який ви могли мені зробити.

Не розуміючи слів старого бондаря, якого він перебив, Шарль зросив задубіле дядькове обличчя слізьми вдяч-

ності, а Ежені щосили стискала руку і кузеніві, й батькові. Тільки нотар усміхався, дивуючись хитрості Гранде, бо тільки він зрозумів добрягу. Четверо сомюрців, оточені кількома глядачами, лишалися біля диліжанса, поки він не рушив; потім, коли диліжанс зник на мосту і здалека долинав тільки стукіт коліс, виноградар сказав:

— Скатертю дорога!

На щастя, тільки нотар почув ці слова. Ежені з матір'ю підійшли до набережної, звідки видно було диліжанс, і махали білими хустинками, у відповідь Шарль теж замахав своєю хусточкою.

— Мамо, я б хотіла на одну мить стати всемогутньою, як Бог,— сказала Ежені, коли Шарлева хусточка зникла з очей.

Щоб не переривати ходу подій, які відбувались у родині Гранде, треба, забігаючи наперед, кинути погляд на операції, які добряга за посередництва де Грассена провів у Парижі: через місяць після від'їзду банкіра Гранде був власником облігацій на сто тисяч ліврів державної ренти, купленої по вісімдесят франків за сто. Навіть відомості, одержані з рахункових книг після його смерті, не пролили світла на те, до яких хитрощів вдався пан Гранде, щоб обміняти готівку на самі облігації. Нотар Крюшо дотримувався тієї думки, що Нанон, сама про те не знаючи, була найпевнішою ширмою при перевезенні грошей. Тоді служниця була відсутня п'ять днів під приводом збирання якогось урожаю у Фруафоні, ніби добряга міг допустити, що у нього десь був непорядок. Що ж до справ фірми Гійома Гранде, то тут усі передбачення бондаря здійснилися.

Французький державний банк має, як усім відомо, найточніші відомості про багатства заможних людей у Парижі й департаментах. Імена де Грассена і Фелікса Гранде з Сомюра були там також відомі й користалися довірою, як і всі фінансові тузи, що спираються на великі незакладені землеволодіння. Тому прибуття сомюрського банкіра,— як переказували, для чесної ліквідації справ паризької фірми Гранде,— було досить, щоб урятувати тінь небіжчика-комерсанта від ганьби опротестування векселів. Печаті зняли в присутності кредиторів, і нотар почав за всіма правилами описувати майно. Незабаром де Грассен зібрав кредиторів, які одногосно обрали ліквідаторами сомюрського банкіра та одну з найбільш зацікавлених осіб, главу багатой фірми,

Франсуа Келлера; обом ліквідаторам було надано необхідні повноваження, щоб урятувати і честь родини, й інтереси кредиторів. Кредитоспроможність сомюрського Гранде, надія, що її він посіяв у серцях кредиторів за допомогою де Грассена, полегшили ведення переговорів, — серед кредиторів не знайшлося жодного, хто не погодився. Ніхто й не подумав провести свій борг по рахунку прибутків та збитків і кожен казав:

— Гранде з Сомюра заплатить!

Минуло шість місяців. Парижани повикупляли векселі покійного, які були в обігу, і зберігали їх у своїх бумажниках. Це було перше, чого хотів досягти бондар. Через дев'ять місяців після перших зборів ліквідатори виплатили кожному кредитору сорок сім за сто. Ця сума була виручена від проведеного з величезною точністю продажу цінних паперів, рухомого й нерухомого майна, взагалі всього того, що належало покійному Гійому Гранде. Ліквідація відзначалася бездоганною чесністю. Кредитори задоволено визнали гідну подиву і безсумнівну чесність родини Гранде. Коли минуло перше захоплення, вони захотіли одержати решту своїх грошей. Їм довелося написати Гранде колективного листа.

— Почекайте!.. — сказав колишній бондар, кидаючи листа в огонь. — Терпіння, голуб'ята!

У відповідь на пропозиції, які містилися в цьому листі, Гранде з Сомюра під приводом перевірки рахунків і уточнення стану ліквідації зажадав, щоб усі боргові зобов'язання щодо братової спадщини разом із розписками по вже проведених оплатах було здано на збереження до одного нотаря. Ця вимога натрапила на численні труднощі.

Взагалі кредитор — це різновидність маніяка. Сьогодні він готовий на полюбовну згоду, а завтра — непримирений; мине ще трохи часу, і він знову утихомирюється. Сьогодні його дружина в доброму настрої, у найменшого прорізаються зубки, дома все спокійно — він не хоче втратити жодного су; назавтра пішов дощ, він не може вийти на вулицю, у нього сумний настрій, він згоден на все, аби швидше закінчити справу; післязавтра — він вимагає гарантій; на кінець місяця цей кат загрожує передати векселі на стягнення. Кредитор схожий на того горобця, якому на хвіст пропонують насипати солі; однак кредитор сам переносить цей образ на боргове зобов'язання, по якому він нічого не може одержати.

Гранде добре вивчив усі коливання настроїв кредиторів. Його розрахунки цілком виправдались на кредиторах брата. Одні розсердилися і рішуче відмовились віддавати векселі на збереження.

— Так! Усе йде гаразд, — потирав руки Гранде, читаючи листи де Грассена з цього приводу.

Інші погоджувалися здати векселі, але з умовою, що за ними будуть належним чином забезпечені всі їхні права, в тому числі навіть право на оголошення банкрутства. Знову листування, внаслідок якого сомюрьський Гранде погодився на всі поступки, яких від нього вимагали. Посилаючись на цю поступливість, несперечливі кредитори умовили непоступливих. Векселі було здано на збереження, хоч і не обійшлося без суперечок.

— Цей добрага, — казали кредитори де Грассену, — знущується з вас і з нас.

Через рік і одинадцять місяців після смерті Гійома Гранде багато комерсантів, захоплені діловим паризьким життям, забули про недоплати Гранде або згадували про них тільки, щоб сказати собі:

— Я починаю думати, що сорок сім процентів, — це все, що можна із сомюрьця вичавити.

Бондар розраховував на силу часу, що його він називав «добрим хлопцем». Наприкінці третього року де Грассен написав Гранде, що добився від кредиторів згоди повернути йому векселі з умовою, що він сплатить їм ще десять процентів із суми боргу фірми Гранде — два мільйони чотириста тисяч франків, — яка ще лишалася. Гранде відповів, що нотар і біржовий маклер, банкрутство яких привело до смерті його брата, живі і могли вже розжитися на гроші. Отож треба було б хоча б що-небудь з них стягти, зменшивши суму боргу.

На кінець четвертого року борг було належним чином зведено до одного мільйона двохсот тисяч франків. Переговори між ліквідаторами й кредиторами, між Гранде й ліквідаторами тривали шість місяців. Нарешті, під невідступним тиском кредиторів Гранде з Сомюра десь на дев'ятому місяці цього року відповів ліквідаторам, що його небіж, який розбагатів в Ост-Індії, висловив бажання повністю заплатити борги свого батька; сам він не може взяти на себе збиткову для кредиторів часткову оплату, не порадившись із небожем, він жеде від нього відповіді. На кінець п'ятого року кредитори все ще не опротестували векселів, підкуплені словом

«повністю», що його час від часу кидав великодушний бондар, посміюючись у бороду і не перестаючи з тонкою посмішкою й лайкою промовляти: «Оці мені парижани!..» Але на кредиторів чекала доля, не чувана в історії комерційного життя. На той час, коли події цієї розповіді примусять знову їх виступити, вони перебуватимуть у такому самому становищі, в якому їх п'ять років тримав Гранде. Коли рента досягла курсу сто п'ятнадцять франків, дядечко Гранде продав її і одержав із Парижа близько двох мільйонів чотирьохсот тисяч франків золотом, які прилучив до шестисот тисяч франків складних процентів від облігацій

Де Грассен лишався у Парижі, і ось чому: насамперед його обрали депутатом; а крім того, йому обридло сомюрське життя, і він, батько родини, закохався у Флорину, одну з гарненьких актрис театру герцогині Беррійської. Домашні справи банкіра ускладнилися. Не варто говорити про його поведінку: в Сомюрі всі засуджували її як глибоко аморальну. Його дружині пощастило домогтися розподілу майна і досить розумно вести справи сомюрської контори, яка й далі існувала під її іменем, щоб відшкодувати збитки, що їх завдало безумство пана де Грассена. Крюшотинці так спритно погіршили і без того двозначне становище солом'яної вдови, що вона дуже невдало видала заміж дочку і змушена була відмовитись від думки про одруження сина з Ежені Гранде. Адольф переїхав до батька в Париж і, як казали, став великим гульвісою. Крюшо тріумфував.

— Ваш чоловік несповна розуму, — казав Гранде, позичаючи пані де Грассен певну суму під надійне забезпечення. Я вам дуже співчуваю, ви хороша жіночка.

— Ах, пане, — відповідала бідолашна дама, — хто б міг подумати, що того дня, коли Грассен поїхав з вашими справами в Париж, він ішов назустріч своїй загибелі?

— Бог мені свідок, пані, що я до останньої хвилини робив усе можливе, аби не дати йому поїхати. Пан голова за всяку ціну хотів його замінити; але тепер ми знаємо, заради чого він так поривався туди.

Отож Гранде нічим не був зобов'язаний де Грассену.

В усякому становищі жінці випадає більше горя, ніж чоловікові. Чоловік має силу і можливість проявити себе: він діє, рухається, працює, мислить, передбачає майбутнє і в цьому знаходить розраду. Так було з Шарлем.

Жінка ж лишається на місці віч-на-віч із стражданням, від якого її ніщо не відвертає, вона спускається до дна цієї безодні, вимірює її й нерідко заповнює своїми обітницями та слізьми. Так було з Ежені. Вона пізнала свою долю. Відчувати, любити, страждати, жертвувати собою — в цьому завжди буде зміст жіночого життя. Ежені судилося зазнати всього, на що приречена жінка, але без того, що є для неї втіхою. За висловом Боссює, «якщо зібрати воедино хвилини щастя, як цвяхи, розкидані по стіні, їх не було б і жменьки». Горе ніколи не примушує себе чекати, і для неї воно настало дуже скоро. На другий день після від'їзду Шарля дім Гранде набрав свого звичайного вигляду для всіх, крім Ежені, якій він раптом видався зовсім порожнім. Без батькового відома дівчина надумала зберегти кімнату Шарля такою, як він її залишив. Пані Гранде і Нанон охоче погодилися взяти участь у цій невинній змові.

— Хто знає, може, він повернеться швидше, ніж ми гадаємо? — сказала Ежені.

— Ах, я б хотіла бачити його тут, — відповіла Нанон. — Я так звикла до нього. Такий ласкавий, такий чудовий пан, а що вже гарненький, кучерявчик, ніби дівча!

Ежені подивилася на неї.

— Пресвята Богородице! У вас, мадмуазель, очі — на згубу душі! Не дивіться так на людей.

З цього дня краса мадмуазель Гранде набула нового відтінку. Поважні думки про любов, що повільно опанували її душу, гідність жінки, яку кохають, освітили її риси тим світлом, яке художники зображають у вигляді сьйва. До зустрічі з кузеном Ежені можна було порівняти з Мадонною до непорочного зачаття; після його від'їзду вона була схожа на Діву-матір: вона пізнала кохання. Ці дві Марії, такі відмінні між собою і так добре зображені іспанськими художниками, належать до найпрекрасніших образів християнства. На другий день після від'їзду Шарля, повертаючись із церкви, куди вона, давши обітницю, ходила щодня, Ежені купила у книготорговця карту півкуль і прибила її біля свого дзеркала, щоб мандрувати за кузеном до Ост-Індії, щоб уранці і ввечері мати змогу в думках переноситися до нього з безліччю запитань, казати йому:

— Чи добре тобі? Чи не хворий ти? Чи згадуєш мене, коли бачиш цю зірку, про красу й призначення якої я дізналася від тебе?

Щоранку вона в задумі сиділа під горіховим деревом на поточеній шашлями і порослій сивим мохом дерев'яній лаві, де вони сказали одне одному стільки доброго і стільки любих дурниць, де будували надхмарні замки свого чудового родинного життя. Вона думала про майбутнє, дивлячись на маленький клаптик неба між мурами, на частину старої стіни, на дах, під яким була Шарлева кімната. Одне слово, це було самотнє кохання, вірне, незмінне, що полонить усі думки і стає суттю чи, як сказали б наші батьки, основою життя. Коли так звані друзі дядечка Гранде приходили ввечері в гості, вона прикидалася веселою і безтурботною, але щоранку між Ежені, її матір'ю і Нанон тільки й мови було що про Шарля. Нанон зрозуміла, що може співчувати стражданням молодой хазяйки, не порушуючи своїх обов'язків перед старим, і вона казала Ежені:

— Якби в мене був милий, я б за ним... у пекло пішла. Я б... та що там... Словом, я б для нього занастила себе; але ж... нікогісінько! Так і помру, не знаючи, що таке життя. Ви повірите, мадмуазель, оцей старий Корнуайє, — чоловік усе-таки непоганий, — крутиться біля моєї спідниці через мої заощадження, як оті, що приходять сюди винюхувати грошики хазяїна і упадають за вами. Я це бачу, бо розбираюся до тонкощів, дарма що здорова, як вежа; і все ж, мадмуазель, мені це приємно, хоч яка вже тут любов!..

Так минуло два місяці. Це життя в домашньому колі, раніше таке одноманітне, пфжвавилося тепер захоплюючою таємницею, яка ще тісніше зв'язала трьох жінок. Для них між сіруватими стінами зали жив, рухався, ходив Шарль. Уранці і ввечері Ежені відкривала скриньку і довго дивилася на портрет тітки. Якось у неділю мати застала її за цим спогляданням — дівчина намагалася знайти у портреті Шарлеві риси. Тут пані Гранде і дізналася про страшну таємницю обміну між Шарлем та Ежені.

— Ти все йому віддала? — спитала мати в розпачі. — Що ж ти скажеш батькові на Новий рік, коли він захоче подивитися на твоє золото?

Очі Ежені застигли. Обидві жінки провели половину ранку в смертельній тривозі, такі збентежені, що пропустили ранню обідню і пішли тільки на пізню. Через три дні кінчався 1819 рік. Через три дні мала статися страшна подія: буржуазна трагедія без отрути, без

кинджала, без пролиття крові, та для дійових осіб ще жорстокіша, ніж усі драми, що відбувалися в славетній сім'ї Атрідів.

— Що з нами буде? — сказала пані Гранде дочці, опускаючи плетиво на коліна.

Бідна мати стільки хвилювалася за останні два місяці, що не скінчила плести вовняну кофту, потрібну їй на зиму. Ця обставина, здавалося б, незначна, мала для пані Гранде сумні наслідки. Уявивши собі страшний гнів чоловіка, жінка злякалася, аж її у піт кинуло, і, не маючи теплої кофти, тяжко застудилася.

— Знаєш, бідна моя дитино, коли б ти відкрила мені свою таємницю раніше, ми встигли б написати в Париж панові де Грассену. Він міг би прислати нам золоті монети, схожі на твої, і хоч Гранде їх добре знає, може...

— Та де б ми взяли стільки грошей?

— Я б узяла з своїх. Крім того, пан де Грассен нам би охоче...

— Вже пізно, — відповіла Ежені глухим, зміненим голосом, перебиваючи матір. — Адже завтра вранці ми повинні зайти до нього в кімнату і поздоровити з Новим роком?

— Але, доню, чому не піти до Крюшо?

— Ні, ні, це означало б виказати себе і попасти в залежність від них. Зрештою, я зважилась на це. Я зробила добре і не шкодю. Бог захистить мене. Нехай буде його свята воля. Ах, коли б ви, мамо, прочитали того Шарлевого листа, ви б тільки про нього й думали.

Вранці 1 січня 1820 року незборимий жах підказав матері й дочці найбільш природне виправдання, щоб не приходити урочисто в кімнату Гранде. Зима 1819—1820 року була дуже сувора. Дахи завалило снігом. Пані Гранде сказала чоловікові, як тільки почувала, що він ворушиться в своїй кімнаті:

— Гранде, накажи Нанон затопити в мене грубку: тут так холодно, що я замерзаю під ковдрою. Я вже в такому віці, що мене треба поберегти. Крім того, — додала вона після недовгого мовчання, — Ежені прийде сюди вдягатися. Бідолашна дівчина може захворіти, коли одягатиметься в такий холод у своїй кімнаті. Потім ми тебе поздоровимо з Новим роком у залі біля вогнища.

— Та-та-та-та! Ач яка! Як ти починаєш Новий рік, пані Гранде? Ти ніколи стільки не говорила. Сподіваюся, ти ще не хильнула?

На хвилину запала тиша.

— Ну, гаразд, — заговорив добряга, якому пропозиція дружини, очевидно, сподобалася. — Хай буде по-вашому, пані Гранде. Ти й справді хороша жінка, і я не хочу, щоб з тобою сталося щось лихе під старість, хоч взагалі ла Бертельєри міцні як криця. Правду я кажу? — вигукнув він по паузі. — Та зрештою спадщина їхня у нас — я їм вибачаю.

І він кашлянув.

— Ви сьогодні у доброму гуморі, — поважно сказала бідна жінка.

— Я завжди веселий...

Бондарю, бондарю веселенький,
Полагодь цеберечко, мій миленький, —

додав він, заходячи в кімнату дружини уже вдягнений. — Справді, хай йому чорт, холоднеча сьогодні страшена. Сніданок буде добрий, жіночко. Де Грассен прислав мені паштет з гусячої печінки з трюфелями! Піду заберу його в конторі диліжансів. Він, мабуть, прислав разом із паштетом і подвійний наполеондор для Ежені, — прошепотів бондар їй на вухо. — У мене, жіночко, нема більше золота. Було ще кілька старих монет, — тобі я можу про це сказати, — та довелося пустити їх в діло.

І, заради урочистого дня, він поцілував жінку в лоб.

— Ежені, — добродушно гукнула мати, коли Гранде пішов. — Я не знаю, з якої ноги батько сьогодні встав, але він у предоброму гуморі. Нічого, якось викрутимось.

— Що це з хазяїном? — спитала Нанон, входячи до хазяйки, щоб затопити. — Спершу він мені сказав: «Добридень, з Новим роком, дурепо! Іди затопи в хазяйки, їй холодно». Я просто остовпіла, коли побачила, що він простягає мені руку з шестифранковою монетою, майже не стертою. Ось подивіться, пані. О, він добрий чоловік. Справжній чоловік, що й казати. Інші — що старіші, то гіркіші, а він стає все солодший, ніби смо-родинівка, і все добріший. Прехороший, предобрий чоловік...

Причиною таких веселощів був повний успіх спекуляцій пана Гранде. Пан де Грассен відрахував суму, яку Гранде був йому винен за дисконтування голландських векселів на сто п'ятдесят тисяч франків, і позичку, яку він дав Гранде, щоб було досить грошей для придбання державної ренти на сто тисяч ліврів, після чого

послав бондареві з поштовим диліжансом тридцять тисяч франків монетами по одному екю, що лишилися від належних старому процентів за півріччя, і сповістив його про підвищення курсу державної ренти. Цей курс становив тоді вісімдесят дев'ять процентів, а наприкінці січня найзначніші капіталісти платили дев'яносто два. За два місяці Гранде нажив на своїх капіталах дванадцять процентів, віддав борг де Грассену і надалі мав одержувати п'ятдесят тисяч франків щопівроку, без сплати податків та відшкодувань. Він нарешті збагнув, що таке державна рента — вміщення капіталу, до якого провінціали відчують непереборну огиду, і бачив себе через п'ять років власником шести мільйонів — капіталу, збільшеного без особливого клопоту. В поєднанні з вартістю його земельних володінь цей капітал мав становити величезне багатство. Шість франків, подаровані Нанон, були, можливо, платою за надзвичайну послугу, що її служниця, сама того не знаючи, зробила хазяїнові.

— Еге-ге! Куди це дядечко Гранде зібрався, що так раненько біжить, мов на пожежу? — говорили торговці, відчиняючи свої крамнички.

Потім вони побачили, як він повертався з набережної в супроводі розсильного контори диліжансів, що віз на тачці повні мішки.

— Струмок тече в річку, а гроші — до добряги, — промовив один.

— Вони течуть до нього з Парижа, з Фруафона, з Голландії, — додав другий.

— Кінець кінцем він купить увесь Сомюр! — вигукнув третій.

— Він і холоду не боїться, завжди ділами зайнятий, — дорікнула чоловікові якась жінка.

— Гей, пане Гранде, — звернувся до нього торговець сукном, його найближчий сусіда, — може, оті гроші вам завдають клопоту, то я вас можу виручити.

— Ото! Це мідяки, — відповів виноградар.

— Срібні, — стиха буркнув розсильний.

— Коли хочеш, щоб я тобі віддячив, то заткни пельку, — сказав добряга розсильному, відчиняючи двері.

«Ач, стара лисиця, а я гадав, що він глухий, — подумав розсильний, — виходить — коли холодно, він чує добре».

— Ось тобі двадцять су на новорічні обнови і — не базікай! А тепер іди собі! — сказав йому Гранде. —

Нанон привезе тобі тачку. Нанон, а мої вітрогонки на обідню пішли?

— Так, пане.

— Ну, то хутко! До роботи! — гукнув він, навантажуючи її мішками.

В одну мить гроші було перенесено в його кімнату, і старий там замкнувся.

— Коли сніданок буде готовий, постукаєш мені в стіну. Тачку відвези до контори.

Снідати сіли тільки о десятій.

— А може, батько не зажадає, щоб ти показувала йому золото, — звернулася пані Гранде до дочки, коли вони вернулися з обідні. — У всякому разі, удавай, що ти страшенно змерзла. До дня твого народження ми матимемо час поповнити твій гаманець.

Гранде спускався зі сходів, міркуючи про те, як швидше перетворити свої паризькі еку в чисте золото, і про те, як чудово вдалася його спекуляція з державною рентою. Він вирішив і далі вкладати свої прибутки в державну ренту, аж доки курс її не досягне ста франків. Міркування, згубні для Ежені. Як тільки він увійшов, обидві жінки побажали йому щасливого Нового року, дочка — обнявши за шийку та цілуючи його, а пані Гранде — статечно й гідно.

— Ах, дитино моя, — сказав він і поцілував доньку в обидві щоки, — бачиш, я для тебе працюю!.. Я зичу тобі щастя. А для щастя потрібні гроші. Без грошей — дзуськи! Ось тобі новенький наполеондор, я його виписав із Парижа. Хай йому чорт, у нас тут нема ні крихти золота. Тільки ти й маєш золото. Покажи мені своє золото, доню.

— Ой, і холодно ж... Давайте снідати, — запропонувала Ежені.

— Ну гаразд, потім покажеш, добре? Це нам усім допоможе перетравити їжу. Товстун де Грассен таки прислав нам оце, — додав він. — Іжте, діти мої, нам воно нічого не коштує. Молодець де Грассен, я задоволений ним. Цей телепень робить послугу Шарлеві, та ще й задаром. Він дуже добре влаштовує справи покійного бідолахи Гранде. У-у! — промовив він після паузи, з повним ротом. — Смачно! Покуштуй, жіночко! Два дні будеш сита.

— Мені не хочеться їсти. Я нездужаю, ти добре знаєш.

— Та чого там! Можеш наїстися, живіт не лусне; ти з роду ла Бертельєр, жінка міцна. Ти трошечки пожовтіла, але я люблю жовте.

Мабуть, приречений на ганебну прилюдну смерть не жде її з таким жахом, як пані Гранде з дочкою ждали подій, якими мав закінчитися цей сімейний сніданок. Чим веселіше балакав і їв старий виноградар, тим дужче стискалися серця в обох жінок. У дочки, однак, була опора: вона черпала сили в коханні.

«Для нього, для нього,— казала вона сама собі, я готова вмерти тисячу разів!»

Думаючи так, вона кидала на матір погляди, сповнені палкої мужності.

— Прибери все це,— велів Гранде Нанон близько одинадцятій години, коли закінчили сніданок,— а стола не руш. Тут зручніше буде оглянути твій маленький скарб,— додав він, дивлячись на Ежені.— Та хіба він маленький! Ні, немаленький, даю слово. У тебе п'ять тисяч дев'ятсот п'ятдесят дев'ять франків золотом, та ще сорок я дав тобі сьогодні вранці, без одного шість тисяч франків. Ну, гаразд, я сам подарую тобі цей франк для кругленької суми, бо бачиш, доню... А ти, Нанон, чого вуха розвісила? Йди звідси та берись до роботи! — grimнув добряга.

Нанон зникла.

— Слухай, Ежені, ти повинна віддати мені своє золото. Ти ж, донечко, не відмовиш своєму татові?

Обидві жінки мовчали.

— У мене більше нема золота. Було, а тепер нема. Я поверну тобі твої шість тисяч франків у ліврах, і ти їх вмістиш так, як я тобі скажу. Не турбуйся про весільну дюжину. Коли я віддаватиму тебе заміж, а це не за горами, я знайду нареченого, що зможе тобі піднести таку дюжину, яка в провінції ніколи нікому й не снилася. Слухай же, донечко. Ти маєш чудову нагоду вкласти свої шість тисяч франків у державну ренту, і ти щопівроку матимеш близько двохсот франків прибутку — без податків, відшкодувань, градобоя, морозу, повені й усього того, що з'їдає прибутки. Тобі, може, шкода розлучатись із своїм золотом, донечко? Нічого, неси його сюди. Я тобі знов назбираю золотих монет — голландських, португальських, рупій Великого Могола, генуезьких; разом з тими, які я тобі даруватиму в день народження, ти за три роки знову збереш половину

свого гарненького невеличкого золотого скарбу. Що скажеш, донечко? Ну, підніми носика. Іди ж принеси його, любчика. Ти мала б мені очі цілувати за те, що я відкриваю тобі таємниці й секрети життя і смерті цих екю. А й справді, екю живуть і ворущаються, як люди: йдуть, повертаються, працюють, розмножуються.

Ежені підвелася, та, ступивши кілька кроків до дверей, різко обернулася, глянула батькові в очі і сказала:

— У мене більше немає золота.

— У тебе більше немає золота? — скрикнув Гранде, підскакуючи, як кінь, що почув гарматний постріл за десять кроків.

— Так, нема.

— Ти жартуєш, Ежені!

— Ні.

— Клянусь різакон мого батька!

Коли бондар вимовляв ці слова, підлога тремтіла.

— Милосердний Боже! Як пані зблідла! — скрикнула Нанон.

— Гранде, твій гнів мене вб'є,— промовила бідна жінка.

— Та-та-та-та! Ти не з таких, у вашій сім'ї всі живучі, і ніяка смерть вас не бере! Ежені, куди ви поділи своє золото? — закричав він, кидаючись до дочки.

— Батьку,— відповіла Ежені, стоячи навколішки біля пані Гранде,— мамі дуже погано... прошу... не вбивайте її.

Гранде злякала блідість, що розлилася по обличчю його дружини, перед тим такому жовтому.

— Нанон, допоможіть мені лягти,— сказала мати ледь чутно.— Я вмираю...

Нанон зразу ж узяла хазяйку під руку, те саме зробила й Ежені; з великими труднощами їм удалося відвести її в кімнату, бо вона непритомніла на кожному східці. Гранде зостався сам. Та за кілька хвилин він зайшов угору до половини сходів і гукнув:

— Ежені, коли мати ляже, зійдіть униз!

— Добре, батьку.

Заспокоївши матір, вона не забарилася прийти.

— Дочко,— звернувся до неї Гранде,— зараз же скажи мені, де твій скарб.

— Батьку, якщо ви робите мені подарунки, якими я не можу вільно розпоряджатися, то заберіть їх назад,— холодно відповіла Ежені і, взявши наполеондор, подала його батькові.

Гранде жваво схопив наполеондор і опустив його в жилетну кишеню.

— Можеш бути певна, я більше не дам тобі нічого! Ні от стілець! — сказав він, цокнувши нігтем великого пальця об передні зуби. — Так ви зневажаєте свого батька? Ви йому не довіряєте? Виходить, ви не знаєте, що таке батько... Якщо він не все для вас, значить, він — ніщо. Де ваше золото?

— Батьку, я вас люблю і шаную, хоч ви й гніваєтеся на мене; та наслідуюсь вам нагадати: мені двадцять три роки. Ви досить часто казали про моє повноліття, щоб я це затила. Я зробила зі своїми грішми те, що захотіла, і можете бути спокійні, вони вміщені добре...

— Де?

— Це непорушна таємниця, — відповіла вона. — Хіба у вас немає своїх таємниць?

— Я ж господар дому! В мене можуть бути свої таємниці!

— Так, а це — моя таємниця.

— Мабуть, то лиха справа, коли ви не можете сказати про неї батькові, мадмуазель Гранде.

— Справа прекрасна. Але я не можу сказати про неї вам.

— Принаймні скажіть, коли ви віддали своє золото? Ежені заперечливо похитала головою.

— Воно ще було у вас у день народження, га?

Ежені, яку любов зробила такою ж хитрою, як батька його скнарість, знову похитала головою.

— Та це ж небачена упертість і небачена крадіжка! — заговорив Гранде; і голос його, лунаючи дедалі гучніше, поступово розлягався по всьому дому. — Як? У моєму власному домі, у мене хтось узяв гвоє золото! Єдине золото, яке було тут! І я не знатиму, хто його взяв? Золото — річ коштовна. Найчесніші дівчата можуть провинитися, віддати не знаю що, — це буває у великих панів і навіть серед міщан, — але віддати золото... ви ж його комусь віддали, га?

Ежені лишалася непорушною.

— Чи бачив хто таку дочку? Невже я ваш батько? Якщо ви вклали золото в якесь підприємство, у вас має бути розписка...

— Хіба я не мала права зробити з ним те, що мені хотілося? Хіба воно не було моє?

— Але ж ти дитина.

— Я — повнолітня.

Приголомшений доччиною логікою, Гранде зблід, затупав ногами, почав лаятися; потім, отямившись, закричав:

— Ах ти змія проклята! Дочка! Негідне сім'я, ти добре знаєш, що я тебе люблю, і зловживаєш цим. Вона хоче погубити власного батька! Сто чортів! Ти кинула наше багатство до ніг цій босоті в сап'янових чобітках. Клянусь ризаком мого батька! Я не можу позбавити тебе спадщини, клянусь бочкою! Але я тебе проклинаю, тебе, твого кузена і дітей твоїх! Ось побачиш, нічого доброго з цього не вийде, чуєш ти? Якщо ти віддала Шарлеві... Ні, цього не може бути! Як! Отой мерзенний франтик мене обікрав?..

Він поглянув на дочку, все ще мовчазну й холодну.

— І не ворухнеться! І оком не моргне! Вона більше Гранде, ніж я сам. Ти принаймні не віддала своє золото дарма? Ну, кажи!

Ежені поглянула на батька насмішкувато, і це його образило.

— Ежені, ви у мене в домі, у вашого батька. Щоб лишатися тут, ви повинні підкорятися тому, що наказує батько. Священики велять вам слухатись мене.

Ежені опустила голову.

— Ви ображаєте мене в найдорожчому, що в мене є, — вів далі Гранде. — Не хочу вас бачити, поки не станете покірливою. Ідіть у свою кімнату. Ви там лишатиметесь, поки я вам не дозволю вийти. Нанон приноситьиме вам хліб і воду. Чули? Ідіть!

Ежені залилася слізьми і побігла до матері.

Гранде вийшов у сад і довго кружляв по снігу, не помічаючи холоду, потім запідозрив, що дочка, певне, у матері, і, радіючи, що зараз спіймає її за порушенням його наказів, спритно, як кіт, піднявся сходами і з'явився в кімнаті пані Гранде в ту мить, коли вона гладила по голові Ежені, котра сховала обличчя на материних грудях.

— Заспокойся, бідна моя дитино, батько вгамується.

— У неї нема більше батька! — сказав бондар. — І це ми з вами, пані Гранде, привели на світ таку неслухняну дочку? Нічого сказати, гарне виховання, особливо релігійне! Чому ви не в своїй кімнаті? Гайда у в'язницю, у в'язницю, мадмуазель!

— Невже ви хочете позбавити мене дочки? — сказала

пані Гранде, повертаючи до нього почервоніле від гарячки обличчя.

— Коли вона вам потрібна, беріть її і забирайтесь обидві із мого дому!.. Побий вас грім! Де золото? Що сталося з золотом?

Ежені підвелася, кинула гордий погляд на батька і пішла до своєї кімнати, а Гранде зачинив двері на ключ.

— Нанон! — крикнув він. — Погаси вогонь у залі. І він сів у крісло біля каміна в кімнаті дружини, кажучи:

— Вона, звісно, віддала золото цьому спокусникові Шарлю, якому тільки наші гроші й були потрібні.

Пані Гранде, пам'ятаючи про небезпеку, яка загрожувала дочці, та черпаючи сили в своїй любові до неї, лишилася зовні холодна, мовчазна і глуха.

— Я нічого про все це не знала, — мовила вона, відвертаючи голову до стіни, щоб не бачити злого погляду чоловіка. — Я так страждаю від вашої жорстокості, що, коли передчуття не обманюють мене, я вже не вийду звідси, а мене винесуть. Вам би слід мене пожаліти зараз, адже я вам ніколи не завдавала горя, так принаймні мені здається. Ваша донька любить вас. Я вірю, що вона невинна, як новонароджене немовля; не мучте ж її, заберіть назад свої слова. Зараз така холоднеча, з вашої вини вона може тяжко захворіти.

— Не хочу ні бачити її, ні говорити з нею. Хай сидить у своїй кімнаті на хлібі й воді, доки не підкориться батькові. Якого чорта! Голова родини мусить знати, куди йде золото з його дому. У неї рупії, може, єдині у Франції, далі генуезькі золоті, голландські дукати...

— Пане, Ежені — наша єдина дочка, і навіть якби вона їх кинула в воду...

— У воду! — закричав добряга. — У воду! Ви збожеволіли, пані Гранде! Моє слово — закон, ви знаєте. Коли хочете, щоб у хаті був мир, сповідайте вашу дочку, витягніть з неї признання: жінки краще порозуміються між собою, ніж з нашим братом. Що б вона не зробила, я її не з'їм. Чи вона боїться мене? Навіть якби вона озолотила свого кузена з голови до ніг, то він же зараз у морі, не побіжимо ж ми за ним...

— Ну, гаразд, пане...

Нервовий напад чи, може, нещастя дочки загострили її чутливість та спостережливість, і коли пані Гранде,

вже почавши відповідати, вловила грізний рух гулі на носі свого чоловіка, вона миттю змінила думку, не міняючи тону:

— Ну, гаразд, пане, хіба я маю на неї більший вплив, ніж ви? Вона мені нічого не сказала. Викапаний батько.

— Бий мене сила Божа! Які розмови я сьогодні від вас чую! Та-та-та-та! Ви, здається, кепкуєте з мене. Може... ще й у змові з нею?

Він пильно глянув на дружину.

— Якщо, пане Гранде, ви справді хочете мене вбити, тоді продовжуйте. Кажу вам, і хай мені це коштуватиме життя, я казатиму ще і ще: ви несправедливі з дочкою, вона розважливіша, ніж ви. Ці гроші належали їй, вона могла витратити їх тільки з доброю метою, а знати наші добрі діла має право тільки Бог. Благаю вас, будьте ласкаві до Ежені!.. Цим ви послабите удар, що його ваш гнів мені завдав, і, може, врятуєте мені життя. Верніть мені дочку, пане мій, верніть!

— Я тікаю, — сказав Гранде. — В домі стало неможливо жити: мати й дочка міркують і балакають так, ніби... Бр-р-р! Пхе! Гарненький новорічний подарунок я дістав од вас! Ежені! — гукнув він. — Так, так, плачте! Вас мучитиме сумління за те, що ви робите, чуєте? Яка користь, що ви причащаєтесь мало не двічі на місяць, коли ви потай віддаєте батькове золото ледареві, котрий пошматує вам серце, коли у вас більше нічого буде йому дарувати? Ось побачите, чого вартий ваш Шарль із своїми сап'яновими чобітками й виглядом «не чіпай мене». У нього нема ні серця, ні душі, якщо він смів забрати скарб бідної дівчини без згоди батьків.

Коли двері на вулицю зачинилися, Ежені вийшла з своєї кімнати.

— Як відважно ви заступалися за мене! — сказала вона.

— Бачиш, дитино моя, до чого призводить непослух! Ти примусила мене збрехати.

— О, я благатиму Бога покарати тільки мене.

— Невже це правда, — входячи, сказала розгублена Нанон, — що мадмуазель буде на хлібі й воді до кінця днів своїх?

— Ну й що, Нанон? — спокійно відповіла Ежені.

— Тоді й мені не їсти більше фрипів, коли хазяйська дочка їстиме сухий хліб... Ні, ні.

— Ні слова про все це, Нанон, — сказала Ежені.

— Та мені в горло ніщо не полізе!

Вперше за двадцять чотири роки Гранде обідав на самоті.

— От ви й овдовіли, пане,— сказала йому Нанон.— Мало приємного бути вдівцем, коли в домі дві жінки.

— Ти, я до тебе не балакаю. Заткни свою пельку, або я тебе вижену. Що це там кипить у каструлі?

— Це я здір перетоплюю.

— Сьогодні ввечері прийдуть гості, запали камін.

Панове Крюшо, пані де Грассен та її син прийшли о восьмій годині і здивувалися, не побачивши ні пані Гранде, ні її дочки.

— Дружина трохи нездужає, а Ежені біля неї,— сказав старий виноградар, і його обличчя було незворушне.

Близько години точилася розмова про те, про се, потім пані де Грассен підвелася і пішла провідати пані Гранде; коли вона спустилася, всі звернулися до неї:

— Як почуває себе пані Гранде?

— Кепсько, зовсім кепсько,— сказала вона.— Стан її здоров'я мене дуже непокоїть. В її віці треба бути дуже обережною, дядечку Гранде.

— Побачимо, побачимо,— неухажно мовив виноградар.

Усі попрощалися. Коли Крюшо вийшли з дому, пані де Грассен сказала їм:

— У Гранде щось сталося. Матері дуже зле, хоч вона й сама цього не знає. У дочки очі такі червоні, ніби вона багато плакала. Може, вони хочуть видати її заміж проти волі?

Коли виноградар ліг спати, Нанон нечутно, в м'яких капцях, прийшла до Ежені й поставила перед нею паштет, запечений у каструлі.

— Ось, мадмуазель,— сказала добра жінка,— Корнуайє дав мені зайця. Ви їсте мало, і вам цього паштету вистачить на тиждень, а мороз такий, що він не зіпсується. Принаймні ви не будете на сухому хлібі. Це дуже шкідливо для здоров'я.

— Бідолашна Нанон! — озвалась Ежені, стискаючи її руку.

— Паштет у мене вийшов смачний, ніжний. А він нічого й не помітив. Я й сала, й лаврового листу купила на свої шість франків — я хазяйка своїх грошей.

Потім служниця вибігла, бо їй почулося, що йде Гранде.

Кілька місяців виноградар часто заходив до дружини в різну пору дня, але не згадував імені дочки, не бачив її, не натякав про неї. Пані Гранде не виходила з своєї кімнати, і стан її здоров'я день у день погіршувався. Старого виноградаря ніщо не могло зламати. Він лишався непохитний, суворий і холодний, мов гранітна брила. Як завжди, він ішов з дому і повертався; але більше не затинався, менше балакав і в ділах став ще черствіший, ніж будь-коли. Частенько він помилявся в розрахунках.

— У Гранде щось сталося, — казали крющотинці й грассеністи.

— Що ж могло статися у Гранде? — незмінно запитували одне одного на сомюрських вечорах.

Ежені ходила до церкви з Нанон. Коли при виході з церкви пані де Грассен зверталася до неї, вона відповідала ухильно, не вдовольняючи цікавості цієї жінки. Однак через два місяці ні від трьох Крюшо, ні від пані де Грассен уже не можна було приховати таємницю ув'язнення Ежені. Її постійну відсутність ніяк не можна було пояснити. Потім, хоч і невідомо було, хто зрадив таємницю, все місто дізналося, що від початку року мадмуазель Гранде за наказом батька сидить у своїй холодній кімнаті на хлібі й воді, що Нанон готує ласощі, приносячи їх Ежені вночі; було навіть відомо, що дівчина може бачитися з матір'ю і доглядати за нею тільки тоді, коли батька нема вдома. Поведінку Гранде суворо засуджували. Все місто, пригадавши його зради, жорстокість, поставило, так би мовити, старого поза законом, і всі від нього відсахнулися. Коли він проходив, усі тикали пальцем на нього, перешіптувались. Коли його дочка разом з Нанон спускалася покрученою вулицею до обідні чи вечірні, всі сомюрці підходили до вікон, з цікавістю розглядаючи багату спадкоємицю, її манери, обличчя, пойнняте смутком і ангельською лагідністю. Ув'язнення, батькова неласка нічого не значили для неї. Адже вона бачила карту півкуль, лавочку в садку, частину стіни, відчувала на устах мед, залишений поцілунком коханого. Спершу вона нічого не знала про розмови в місті, які стосувалися її, так само як не знав про них і пан Гранде. Релігійна і чиста перед Богом, вона черпала в своєму сумлінні й коханні силу, щоб легше терпіти батьківський гнів і помсту. Та одне глибоке горе при-

мушувало замовкнути всяке інше горе: її мати, істота тиха і лагідна, що на порозі домовини засяяла особливою красою душі, її мати з кожним днем згасала. Часто Ежені докоряла собі за те, що мимохіть стала причиною жорстокої, повільної хвороби, яка вбивала матір. Щоранку, тільки-но батько виходив із дому, вона сідала біля матері в головах і Нанон приносила їй сніданок. Та бідна Ежені була сумна, страждаючи стражданням своєї матері; вона мовчки, жестом вказувала Нанон на матір, плакала і не наслідувалась говорити про кузена. І пані Гранде змушена була перша запитувати:

— Де він? Чом він не пише?

Ні мати, ні дочка не мали уявлення про відстані.

— Думаймо про нього, мамо, — відповідала Ежені. — А говорити не треба. Ви хворі.

— Діти мої, — казала пані Гранде, — мені не шкода життя. Бог мені допоміг, давши радісно зустріти кінець моїх страждань.

Слова цієї жінки завжди були пройняті вірою й святістю. Коли чоловік приходив снідати біля неї і ходив з кутка в куток по кімнаті, вона говорила йому одні й ті самі слова, повторюючи їх з ангельською лагідністю, але й твердо — близька смерть надавала цій жінці мужності, якої їй бракувало все життя.

— Спасибі, що ви цікавитеся моїм здоров'ям, — відповідала вона йому на найбуденніше запитання. — Та коли ви хочете пом'якшити гіркоту моїх останніх хвилин і полегшити мої страждання, будьте знов ласкаві до нашої дочки; доведіть, що ви християнин, чоловік і батько.

В таких випадках Гранде сідав біля ліжка, мовчки вислуховував її докори і нічого не відповідав, — він діяв як людина, котра бачить, що насувається злива, і спокійно ховається у підвороття. Коли дружина зверталася до нього з найзворушливішими, найніжнішими, найсвятішими благаннями, він казав:

— Ти сьогодні трохи бліда, моя бідна жіночко!

Повне забуття дочки, здавалося, було викарбуване на його кам'яному лобі, на стиснутих губах. Старого не зворушували навіть сльози, що після його невизначних, майже незмінних відповідей текли по блідому обличчю дружини.

— Хай Бог вам простить, — казала вона, — як прощаю я. Колись і вам потрібне буде прощення.

Відколи захворіла дружина, Гранде не наважувався більше вимовляти своє жахливе «та-та-та-та!», але його деспотизм не був обеззброєний перед цим ангелом лагідності, чия зовнішня непривабливість зникала з кожним днем, поступаючись місцем виразові високих моральних якостей, які осявали її обличчя. Вся вона була душа. Здавалося, молитви очистили, зм'якшили найгрубіші риси її обличчя, і воно світилося внутрішнім світлом. Хто не спостерігав цього перетворення на обличчях праведників, де краса душі зрештою перемагає найгрубіші риси, одухотворяючи їх благородством і чистотою високих помислів? Видовище цього перетворення під впливом страждань, що пожирали здоров'я цієї жінки, впливало навіть на старого бондаря, хоч його залізний характер не змінився. Зате він уже не розмовляв так презирливо, а замкнувся в непорушній мовчанці, рятуючи цим свою владу голови родини. Досить було вірній Нанон появитися на ринку, як навколо неї починали лунати насмішки й скарги на її хазяїна; та хоч громадська думка й засуджувала дядечка Гранде, служниця боронила його, відстоюючи честь дому.

— Ну й що ж такого,— докоряла вона ганьбителям добряги,— хіба ж ми всі не черствіємо на старість? Чом би і йому не стати трохи жорстокішим? Киньте свої побрехеньки. Мадмуазель живе, як королева. Вона живе сама. Що ж, їй так подобається. Та й те сказати, у моїх хазяїв є якісь свої міркування.

Якось увечері наприкірці весни пані Гранде, яку мучило горе ще більше, ніж хвороба, не добившись, попри всі моління, примирення Ежені з батьком, довірила свої таємні муки панам Крюшо.

— Посадити двадцятитрьохрічну дівчину на хліб і воду!..— скрикнув голова де Бонфон.— І ні за що! Та це ж справжнісіньке «жорстоке поводження і насильство»; мадмуазель може оскаржити це, і оскільки...

— Годі, небоже,— перебив нотар.— Облиште свої судові теревені. Будьте спокійні, пані, я завтра ж покладу край цьому ув'язненню.

Почувши, що про неї говорять, Ежені вийшла зі своєї кімнати.

— Панове,— гордо сказала вона, підійшовши до них,— прошу вас не втручатися у цю справу. Мій батько — хазяїн у своєму домі. Поки я тут живу, я повинна бути слухняною. Його ставлення до мене не підлягає

схваленню чи осуду сторонніх людей, він відповідає за це тільки перед Богом. Прошу вас в ім'я дружби — ані слова про це. Гудити мого батька — означало б підривати повагу до нашої родини. Я дуже вдячна вам, панове, за співчуття, але буду ще вдячніша, якщо ви припините образливі балачки, котрі, поширюючись у місті, дійшли й до мене.

— Свята правда, — погодилася пані Гранде.

— Мадмуазель, найкращий спосіб примусити людей замовкнути — це добитися, щоб вам було повернуто волю, — відповів їй шанобливо старий нотар, вражений красою, яку самотність, смуток і кохання надали Ежені.

— Послухай, доню, дозволь панові Крюшо залагодити цю справу, якщо він ручається за успіх. Він вивчив твого батька і знає, як до нього підійти. Коли ти хочеш бачити мене щасливою той короткий час, який мені ще лишилося прожити, треба, щоб ти і батько за всяку ціну помирилися.

На другий день Гранде, за звичкою, засвоєною з часу ув'язнення Ежені, вийшов пройтися по садку. Він обирав для прогулянки час, коли Ежені зачісувалась. Підійшовши до великого горіха, старий ховався за стовбуром і, вагаючись між сумними думками, навіяними упертістю вдачі і бажанням поцілувати своє дитя, кілька хвилин дивився, як вона розчісує довгі коси.

Частенько він засиджувався на старій лавочці, де Шарль та Ежені клялись у вічному коханні, і тоді дочка теж крадькома дивилася на батька або стежила за ним у дзеркалі. Якщо він знов починав ходити по садку, вона сідала біля вікна і задивлялася на частину огорожі, з якої звисали прекрасні квіти, а з розколин проростало «венерине волосся» і повитиця — рослини, дуже поширені на виноградниках Сомюра й Тура.

Нотар Крюшо прийшов рано і застав старого виноградаря в садку: той сидів на лавочці, спершися спиною об мур огорожі, який розділяв двоє володінь, і споглядав дочку.

— Чим можу служити, пане Крюшо? — промовив він, побачивши нотаря.

— Я маю ділову розмову.

— Он як! Що, у вас є трохи золота, щоб обміняти на мої екю?

— Ні, ні, йдеться не про гроші, а про вашу дочку Ежені. Скрізь тільки й мови, що про вас та про неї.

— Хто їх питає? Кожен у своєму домі хазяїн.

— Згоден, кожен може вбити себе чи, ще гірше, викинути гроші за вікно.

— Як це так?

— Але ваша дружина дуже хвора, друже мій. Вам треба було б навіть порадитися з паном Бержереном: вона в смертельній небезпеці. А коли б вона померла, не дай Бог, через те, що її не доглянули як слід, я гадаю, ви б ніколи не заспокоїлися.

— Та-та-та-та! Звідки ви знаєте, що з моєю жінкою? Ці лікарі, тільки пусти їх у хату, почнуть приходити п'ять-шість разів на день.

— Що ж, Гранде, робіть як знаєте. Ми з вами давні друзі, в Сомюрі нема людини, яка ближче за мене брала б до серця все, що стосується вас; і тому я повинен був сказати вам це. А тепер. — хай буде, що буде, ви людина доросла і знаєте, що робите. Та я й не ради цього прийшов. Ідеться, можливо, про значно важливіше для вас Зрештою, ви ж не збираєтесь убити вашу дружину, вона ж вам конче потрібна. Подумайте тільки, в якому становищі ви опинилися б перед дочкою, коли б пані Гранде померла. Вам довелося б дати Ежені звіт, бо у вас спільне володіння з дружиною. Ваша дочка матиме право вимагати поділу майна, продажу Фруафона. Одне слово, після смерті матері спадщину одержує вона, а не ви.

Ці слова були ударом грому для Гранде, який не розбирався в юриспруденції так, як у комерції. Він ніколи не думав про можливість продажу з торгів.

— Отже, раджу вам бути з нею лагідним, — закінчив Крюшо.

— А ви знаєте, Крюшо, що вона зробила?

— Що? — спитав нотар, з цікавістю готуючись почути признання Гранде і дізнатися про причину сварки.

— Вона віддала своє золото.

— А воно належало їй? — спитав нотар.

— Усі вони мені це твердять! — сказав добряга, розпачливо опускаючи руки.

— Невже ви збираєтесь, — вів далі Крюшо, — через дрібниці створювати перешкоди до тих поступок, яких ви від неї чекатимете після смерті матері?

— Он як, ви вважаєте, що шість тисяч франків золотом, це дрібниці?

— Ех, давній мій друже! А ви знаєте, скільки коштуватиме опис і поділ майна вашої дружини, якщо Ежені вимагатиме цього?

— Скільки?

— Двісті, триста, а можливо, і чотириста тисяч франків! Як же без торгів і продажу знати справжню вартість? А тим часом, порозумівшись...

— Клянусь різаком мого батька! — скрикнув виноградар, збліднувши, і опустився на лаву. — Побачимо, Крюшо.

По хвилиній мовчанці чи тривозі добряга глянув на нотаря і сказав:

— Життя надто жорстоке! В ньому повно горя, Крюшо. Ви ж не збираєтесь мене обдурювати, дайте слово честі, що всі оці ваші балачки мають законну підставу. Покажіть мені кодекс законів, я хочу бачити кодекс законів!

— Бідний мій друже, — відповів нотар. — Та що я, не знаю свого діла?

— Так це правда? Рідна дочка мене обдере, зрадить, уб'є, розірве?

— Вона дістане спадщину після матері.

— І навіщо нам діти? Ах, я люблю свою дружину! На щастя, вона живуча, як усі з роду ла Бертельєрів.

— Вона й місяця не протягне.

Бондар луснув себе по лобі, пройшовся, повернувся і спитав, кинувши на Крюшо сповнений жаху погляд:

— Що робити?

— Ежені може повністю відмовитись від спадщини матері. Ви ж не збираєтесь позбавити її спадщини? Та щоб дістати від неї таке зречення, не будьте з нею жорстокі. Те, що я вам кажу, друже, не в моїх інтересах. Чим живе нотар?.. Ліквідаціями, описами, продажами, поділами...

— Побачимо, побачимо! Годі про це, Крюшо. Ви мені вивертаєте все нутро. Одержали золото?

— Ні, але в мене є кілька старих луїдорів, штук десять, я їх вам віддам. Друже мій, помиріться з Ежені! Ви ж подумайте, весь Сомюр кидає у вас каміння.

— Негідники!

— А рента по дев'яносто дев'ять. Будьте ж задоволені хоч раз у житті.

— По дев'яносто дев'ять, Крюшо?

— Так.

— Еге! Дев'яносто дев'ять! — казав добряга, проводжаючи старого нотаря до хвіртки.

Потім, надто схвильований тим, що він почув, прийшов до дружини і сказав їй:

— Ну, мати, можеш провести день із дочкою, я їду до Фруафона. Будьте обидві любесенькі. Сьогодні день нашого весілля, жіночко. Ось тобі десять екю на переносний вівтар до свята Тіла Господнього. Ти вже давненько хочеш його мати, зроби ж собі приємність. Розважайтеся, веселіться, будьте здоровенькі! Хай живе радість!

Він кинув десять екю по шість франків на постіль дружини, взяв її за голову і поцілував у лоб:

— Тобі краще, хороша моя жіночко, правда?

— Як ви можете думати, щоб прийняти в дім всепрощаючого Бога, вигнавши дочку з свого серця? — занепокоєно сказала вона.

— Та-та-та-та! — мовив Гранде ніжним голосом. — Побачимо.

— Милосердний Боже! Ежені! — закричала мати, червоніючи від радощів. — Іди поцілуй батька, він тебе прощає!

Але Гранде вже не було. Він прожогом біг на свій виноградник, щоб дати лад переплутаним думкам. Гранде йшов сімдесят шостий рік. За останні два роки скнарість його особливо зросла, як зростають усі давні людські пристрасті. Це підтверджується спостереженням щодо скнар, марнолюбців і всіх тих, чие життя присвячене одній ідеї; він із особливою силою зосередив своє почуття на символі своєї пристрасті. Бачити золото, володіти золотом — стало його манією. Разом із скупістю в ньому посилювався дух деспотизму. Позбутися права після смерті дружини розпоряджатися навіть найменшою часткою свого багатства, — це здалося йому річчю протиприродною. Розкрити перед дочкою розміри свого багатства, зробити опис усього рухомого й нерухомого майна, щоб продавати його з торгів?

— Це все одно що перерізати собі горлянку, — голосно сказав він, зупинившись серед виноградника і дивлячись на лози.

Нарешті він угамувався і повернувся до обіду в Сомюр, надумавши поступитися Ежені, приголубити її, підобритися до неї, щоб мати змогу померти володарем, до останнього подиху не випускаючи з рук влади над своїми мільйонами.

В ту хвилину, коли старий, що випадково захопив свій ключ від дому, по-вовчому крався по сходах до

дружининої кімнати, Ежені принесла і поклала на материне ліжко чудовий несесер. Коли Гранде не було, обидві жінки тишилися тим, що відшукували риси Шарля в портреті його матері.

— Точнісінько його лоб і рот! — сказала Ежені, і саме в цю мить виноградар відчинив двері.

Побачивши погляд, кинутий чоловіком на золото, пані Гранде скрикнула:

— Боже єдиний, змилосярдься над нами!

Добряга метнувся до несесера, як тигр стрибає на сплячу дитину.

— Що це таке? — спитав він, хапаючи скриньку і підходячи до вікна. — Щире золото! Золото! — вигукнув він. — Багато золота! Фунтів два важить. Ага! Шарль дав це тобі за твої чудові монети, так? Чом же ти мені не сказала? Гарне діло, донечко! Ти моя дочка, пізнаю тебе.

Ежені тремтіла всім тілом.

— Це належить Шарлю, правда? — допитувався добряга.

— Так, батьку, це не моє. Цю річ довірено мені, і я маю свято зберігати її.

— Та-та-та-та! Він забрав твоє багатство, і твій скарб треба поновити.

— Батьку!

Добряга хотів узяти ніж, щоб здерти пластинку золота, і йому довелося поставити несесер на стілець. Ежені кинулася, щоб його схопити, але бондар не спускав з ока і дочку, і скриньку, він так сильно відштовхнув її, що вона впала на материне ліжко.

— Чоловіче! Чоловіче! — благала мати, підводячись на ліжку.

Гранде вийняв ніж і хотів сколупнути золото.

— Батьку! — закричала Ежені і, впавши навколішки, поповзла до нього, простягаючи руки. — Батьку, закликаю вас усіма святими й Пречистою Дівою, ради самого Христа, якого розп'яли, ради вашого вічного спасіння, батечку, ради мого життя, — не чіпайте цього! Цей несесер не мій і не ваш; він належить нещасному кузенові, який довірив його мені, і я повинна повернути цю річ незайманую.

— Нащо ж ти розглядала цю річ, якщо він дав її тобі на збереження? Дивитися — це ще гірше, ніж торкатися.

— Батьку, не ламайте її, ви мене збездестите! Чуєте, батьку!

— Чоловіче, зглянься! — умовляла мати.

— Батьку! — закричала Ежені так голосно, що прибігла злякана Нанон.

Ежені кинулася до ножа, який лежав під рукою, і вхопила його.

— Ну, і що ж далі? — спокійно спитав Гранде і холодно посміхнувся.

— Чоловіче, чоловіче, ви мене вбиваєте! — скрикнула мати.

— Батьку, якщо ваш ніж торкнеться хоч крихти цього золота, я заріжу себе ось цим. Ви вже довели мою матір до смертельної недуги, ви вб'єте ще й свою дочку. Ну що ж, тепер — рана за рану!

Гранде тримав ніж над несесером і нерішуче дивився на дочку.

— Невже ти здатна на це, Ежені? — вимовив він.

— Так, здатна, — відповіла мати.

— Вона зробить, як сказала! — вигукнула Нанон. — Будьте ж розважливі, пане, хоч раз у житті.

Якусь мить бондар поглядав то на золото, то на дочку. Пані Гранде знепритомніла.

— От бачите, ласкавий пане, пані вмирають! — скрикнула Нанон.

— Стій, донечко, не будемо сваритись через цю скриньку. Бери її! — вигукнув бондар і кинув несесер на ліжку. — А ти, Нанон, іди поклич пана Бержерена. Ну, матусю, — промовив він, цілуючи руку дружини. — Це все пусте, заспокойся, ми помирилися. Правда, донечко? Досить сухого хліба, ти їстимеш усе, що захочеш... А! Вона розплющує очі. Ну, мати, матусю, ненечко, годі! Ось бачиш, я цілую Ежені. Вона любить кузена, вона з ним одружиться, якщо захоче, вона збереже йому скриньку. Тільки ти живи довго, бідна моя жіночко. Ну ж, усміхнися! Послухай, у тебе буде найкращий вітвар у Сомюрі.

— О Боже! Як ви можете так поводитися з дружиною і дочкою! — ледве чутно мовила пані Гранде.

— Я більше не буду, не буду! — заволав бондар. — Ось побачиш, бідна моя жіночко.

Він кинувся до кабінету, приніс звідти жменю золотих луїдорів і розсипав по ліжку.

— Бери, Ежені, бери, жінко, ось вам! — сказав він, перебираючи луїдори. — Ну, жіночко, веселіше, поправляйся, тепер ні тобі, ні Ежені нічого не бракуватиме.

Ось сто луїдорів для неї. Ти ж цих уже не віддаси, Ежені, правда?

Пані Гранде та її дочка здивовано презирнулися.

— Заберіть їх, батьку, нам потрібна тільки ваша ласка.

— Ну, гаразд, хай буде так,— сказав він, ховаючи луїдори в кишеню.— Давайте жити приязно. Ми всі збиратимемось у залі обідати, грати в лото по два су щовечора. Веселіться. Так, жіночко?

— Ах, я б охоче, коли вам це приємно,— сказала вмируща.— Та не здужаю підвестися.

— Бідна матінко,— сказав бондар.— Ти не можеш собі уявити, як я тебе люблю. І тебе, доню!

Він міцно обняв і поцілував її.

— О, як це приємно, поцілувати дочку після сварки! Доню моя!.. Ось бачиш, матусю, ми тепер — одно ціле. Іди ж заховай це,— сказав він Ежені, вказуючи на скриньку.— Іди, не бійся. Я ніколи більше і не згадаю про неї.

Незабаром прибув пан Бержерен, славетний сомюрський лікар. Закінчивши огляд, він сказав Гранде, що його дружина тяжко хвора, однак повний душевний спокій, відповідна дієта і старанний догляд можуть відстрочити її смерть до кінця осені.

— Це дорого коштуватиме? — спитав добряга.— Потрібні будуть ліки?

— Мало ліків, але багато піклування,— відповів лікар, не стримавши посмішки.

— Одне слово, пане Бержерен,— відповів Гранде,— ви людина чесна, правда? Я покладаюся на вас; навідуйтеся до моєї дружини стільки, скільки вважаєте за потрібне. Збережіть мені мою добру жіночку; я дуже люблю її, хоч цього не видно, бо я все глибоко ховаю, і це крає мені душу. У мене горе. Горе прийшло до мене зі смертю мого брата, ради якого я витрачаю в Парижі такі гроші... І кінця-краю не видно. Прощайте, пане. Якщо можна врятувати мою дружину, врятуйте її, хоча б це коштувало навіть сто, двісті франків.

Незважаючи на палке бажання Гранде бачити свою дружину здоровою, бо розподіл спадщини після неї був би для нього смертельним ударом, незважаючи на готовність при всякій нагоді виконати найдрібніші бажання матері й дочки, незважаючи на найніжніше піклування Ежені, пані Гранде швидко згасала. З кожним днем вона слабнула й марніла, як це буває, коли за-

хворіє жінка її віку. Вона була тендітна, як осінні листя на деревах. Небесне проміння осявало її, як те листя, пронизане і визолочене сонцем. Це була смерть, гідна її життя, смерть істинно християнська, — чи не означає це — прекрасна? У жовтні 1822 року з особливим блиском проявилися її чесноти, її ангельське терпіння і любов до дочки, — вона згасла, не прохопившись ні найменшою скаргою. Лагідна, чиста душею, вона переселялась на небо, не шкодуючи ні про що, турбуючись тільки про ніжну супутницю, яка лишалась тепер одна в холодному житті; її останні погляди, здавалося, віщували дочці незліченні лиха. Думка про те, що вона лишає це ягнятко, сніжно-біле, як і вона, саму серед себелюбного світу, який хотів зірвати руно її скарбів, примушувала трепетати материнське серце.

— Дитино моя, — сказала вона дочці, вмираючи, — щастя тільки на небі, ти колись це зрозумієш.

Другого дня після смерті матері Ежені відчула нові зв'язки з домом, де вона народилася, стільки пере страждала, де тільки-но померла її мати. Вона не могла без сліз дивитися на вікно в залі, на стілець із підставками. Їй здавалося, що раніше вона не знала душі свого старого батька, який так ніжно тепер піклується про неї, він подавав їй руку, щоб провести вниз до сніданку, цілими годинами дивився на неї майже добрими очима, — словом, він так її голубив, ніби вона була із золота. Старий бондар так мало був схожий на самого себе, так тремтів перед дочкою, що Нанон і крющотинці, свідки його слабості, приписали все це похилому вікові і побоювалися навіть, чи сповна він розуму; та його поведінка з'ясувалася того дня, коли родина наділа жалобу, після обіду, до якого було запрошено і нотаря Крюшо, єдину особу, що знала таємницю свого клієнта.

— Люба моя дитино, — сказав батечко Ежені, коли посуд зі столу було прибрано і двері старанно зачинено. — Ось тепер ти спадкоємиця матері, і нам треба уладнати деякі дрібні справи, що стосуються нас обох. Правда, Крюшо?

— Правда.

— Хіба так конче треба цим займатися сьогодні, батьку?

— Так, так, донечко. Я не можу довше лишатись у не певності. Не думаю, щоб ти хотіла зробити мені прикрість.

— О батьку...

— Так от, усе це треба владнати сьогодні ж.

— Чого ж ви хочете від мене?

— Але ж, доню, це не моє діло. Скажіть їй, Крюшо.

— Мадмуазель, ваш батько не хотів би ні ділити, ні продавати свої маєтки, ні платити величезні податки за капітали, які у нього можуть бути. Для цього треба обійтися без складання опису всього багатства, досі не поділеного між вами і вашим батьком...

— Крюшо, ви цілком певні, що говорите так, як належить говорити перед дитиною?

— Дайте мені закінчити, Гранде.

— Так, так, друже мій. Ні ви, ні дочка моя не хочете мене обібрати. Правда, донечко?

— Пане Крюшо, що ж я маю зробити? — нетерпляче спитала Ежені.

— Так от, — мовив нотар, — треба підписати цей акт, яким ви відмовляєтесь від спадщини вашої матері і надаєте вашому батькові право користування усім вашим неподільним майном, причому він забезпечує вам право власності на це майно...

— Я нічого не тямлю в тому, що ви мені кажете, — відповіла Ежені. — Дайте акт і покажіть, де треба поставити підпис.

Гранде дивився то на акт, то на дочку; від хвилювання на чолі йому виступив піт, і він витирав його хусточкою.

— Донечко, — сказав він, — замість того, щоб підписувати цей акт, за реєстрацію якого доведеться дорого платити, було б краще, якби ти погодилася зовсім зректися спадщини твоєї бідної покійної матусі і в майбутньому покластися на мене; по-моєму, це ліпше. Я б тоді щомісяця платив тобі гарненьку ренту — сто франків. Подумай. Ти б тоді змогла оплатити скільки завгодно обідень за кого хочеш... Га? Сто франків на місяць, у ліврах?

— Я зроблю все, чого ви забажаєте, батечку.

— Мадмуазель, — сказав нотар, — мій обов'язок вказати вам, що ви позбавляєте себе всього...

— О Боже мій! — промовила вона. — Що мені з того?

— Помовч, Крюшо. Домовлено, домовлено! — скрикнув Гранде, хапаючи руку дочки і ударяючи по ній своєю долонею. — Ежені, ти ж не відмовишся від своїх слів, ти чесна дівчина, так?

— О батечку...

Він поривчасто поцілував її і мало не задушив в обіймах.

— Ну, дитино моя, ти даруєш батькові життя; але ти повертаєш йому те, що він дав тобі: ми поквиталися. Ось як треба влаштовувати справи. Життя — це оборудка. Благословляю тебе, Ежені. Ти доброчесна дочка і любиш свого батька. Тепер роби, що хочеш. До завтра, Крюшо, — додав він, дивлячись на розгубленого нотаря. — Не забудьте приготувати в канцелярії суду акт про зречення від спадщини.

На другий день, близько полудня, відбулося підписання акта, яким Ежені сама себе пограбувала. Однак, незважаючи на дане слово, старий бондар на кінець першого року не сплатив дочці жодного су із ста франків щомісячної ренти, яку він так урочисто обіцяв. Коли Ежені жартома заговорила про це, він не міг не почервоніти; Гранде хутко піднявся в свій кабінет і, повернувшись, дав їй щось близько третини коштовностей, взятих у небожа.

— Ось, маленька, — сказав він з глибокою іронією. — Хочеш мати оце за свої тисячу двісті франків?

— О батьку, невже ви справді мені їх віддаєте?

— Через рік я тобі дам стільки ж, — сказав він, кидаючи золоті речі їй у фартух. — За короткий час у тебе будуть усі його цяцьки, — додав він, потираючи руки, щасливий, що може спекулювати на почутті дочки.

Та хоч який він був міцний, старий почував, що смерть не за горами і треба знайомити дочку з усіма господарськими таємницями. Протягом двох років він примушував Ежені в його присутності давати розпорядження по дому і одержувати платіжі. Неквално, поступово знайомив її з назвами та розмірами своїх виноградників і ферм. На третій рік він так добре привчив її до всіх своїх звичаїв скнари, так прищепив їй дочці, що вони стали у неї міцною звичкою, тоді батько не вагаючись довірив Ежені ключі від комор і зробив її хазяйкою дому.

Минуло п'ять років, і ніякі події не порушували одноманітного існування Ежені та її батька. Одні й ті ж дії, виконувані незмінно й чітко, як хід старого настінного годинника. Глибокий сум мадмуазель Гранде ні для кого не був таємницею; кожен здогадувався про причину цього суму, а проте вона ніколи ані словом не потвердила тих припущень, які висловлювалися в усіх колах

Сомюра з приводу сердечних справ багатой спадкоємиці. Все її товариство складалося з трьох Крюшо і кількох їхніх друзів, яких ті непомітно ввели в дім. Вони навчили її грати у віст і щовечора приходили на партію.

1827 року Гранде, відчуваючи тягар недуг, змушений був відкрити дочці таємниці своїх земельних володінь і порадив, якщо будуть труднощі, звертатися до нотаря Крюшо, чесність якого була йому відома. Наприкінці того літа, на вісімдесят другому році життя, старого розбив параліч, його здоров'я швидко погіршувалося. Пан Бержерен визнав, що надії нема. Думка про те, що невдовзі вона зостанеться одна-однісінька на світі, зблизила Ежені з батьком. Для неї, як і для всіх люблячих жінок, кохання було цілим світом, а Шарля з нею не було. Вона до зворушливості дбайливо доглядала старого батька, розум якого починав слабнути, а скнарість, що стала вже інстинктивною, міцніла. Смерть цієї людини не суперечила її життю. Зранку Гранде наказував ставити своє крісло до простінка між каміном і дверима свого кабінету, де, безперечно, було повно золота. Тут він сидів, не рухаючись, тільки тривожно переводив погляд з тих, хто до нього приходив, на оббиті залізом двері. Він вимагав, щоб йому пояснювали найменше шарудіння, яке долидало до нього, і, на превеликий подив нотаря, чув навіть позіхання собаки у дворі. Прокидався він від оціпеніння, в якому перебував, в той день і годину, коли треба було одержувати орендну плату від фермерів, розрахуватися з орендарями чи видавати розписки. Тоді він сам пересував своє крісло на коліщатах до дверей кабінету, наказував дочці відімкнути їх і стежив, щоб вона сама, без свідків, складала один за одним мішки з грішми і замикала двері. Потім він мовчки повертався на своє місце, тільки-но вона віддавала йому дорогоцінний ключ, який завжди лежав у жилетній кишені і який він раз у раз обмацував. А тим часом його давній друг, нотар, відчуваючи, що багата спадкоємиця неминуче одружиться з його небожем, якщо тільки не повернеться Шарль Гранде, подвоїв свою увагу і піклування: він щодня приходив, щоб одержати розпорядження Гранде, їздив за його дорученнями до Фруафона, на поля, луки, виноградники, продавав урожай і все перетворював у золото й срібло, яке потай прилучалося до мішків, нагромаджених у кабінеті. Нарешті настали дні агонії, коли міцний організм

старого вступив у боротьбу з руйнуванням. Але Гранде захотів лишитись у кріслі біля каміна, перед дверима кабінету. Він тягнув на себе всі ковдри, якими його вкривали, бгав їх і казав Нанон:

— Ховай, ховай усе, щоб мене не обікрали.

Коли він мав силу розплющити очі, в яких ще жевріло життя, то одразу повертав їх до дверей кабінету, де лежали його скарби.

— Вони там? Вони там? — питав дочку, і в голосі його був панічний жах.

— Так, батечку.

— Пильнуй золото!.. Поклади золото переді мною!

Ежені розкладала на столі луїдори, і він годинами не відривав від них очей, як дитина, що починає бачити й бездумно задивляється на один і той же предмет, і так само, як у дитини, у нього прохоплювалася напружена усмішка.

— Це мене зогріває! — казав він часом, і на його обличчі з'являвся блаженний вираз.

Коли парафіяльний священик прийшов висповідати Гранде, його очі, що вже кілька годин здавалися мертвими, ожили, тільки-но погляд упав на хрест, свічники, срібну кропильницю; він пильно дивився на них, і гуля на його носі ворухнулася востаннє. А коли кюре підніс до його губів золочене розп'яття, щоб дати йому поцілувати образ Христа, Гранде зробив жахливий судомний рух, намагаючись його вхопити, і це останнє зусилля коштувало йому життя. Він покликав Ежені, не бачачи її, хоч вона стояла перед ним на колінах, обливаючи слізьми руку, що вже холола.

— Батьку, благословіть мене, — попросила дівчина.

— Бережи золото! Ти відповіси мені за нього на тому світі, — сказав він, доводячи цими останніми словами, що християнство має бути релігією скнар.

І ось Ежені Гранде зосталася сама в цьому домі, де тільки до Нанон вона могла звернути погляд з певністю, що її почують і зрозуміють, Нанон була єдиною істотою, яка любила її і з якою вона могла говорити про своє горе. Дебела Нанон була для Ежені добрим генієм. І вона стала вже не служницею, а покірливою подругою.

Після батькової смерті Ежені дізналася від нотаря Крюшо, що вона має триста тисяч ліврів прибутку з нерухомого майна в Сомюрській окрузі, шість мільйонів у трипроцентних паперах, придбаних по шістдесят

франків, курс яких становив на той час сімдесят франків; та ще два мільйони золотом і сто тисяч франків срібними екю, не беручи до уваги належних їй недоїмок. Загальна сума багатства Ежені сягала сімнадцяти мільйонів.

«Де ж кузен?» — питала вона себе.

Того дня, коли нотар Крюшо ознайомив свою клієнтку зі станом спадщини, упорядженої і вільної від боргів, Ежені лишилася сама з Нанон; вони сиділи біля каміна в залі, де все було спогадом, починаючи від стільця на підставках, на якому сиділа її мати, до склянки, з якої колись пив кузен.

— Нанон, ми самітні!

— Так, мадмуазель, якби я знала, де він є, цей любчик, я б пішки пішла до нього.

— Між нами море, — мовила Ежені.

В той час як бідна спадкоємиця проливала сльози в товаристві старої служниці у цьому холодному й темному домі, який був для неї всесвітом, від Нанта до Орлеана тільки й мови було, що про сімнадцять мільйонів мадмуазель Гранде. Одним з перших її кроків було розпорядження надати позитивну ренту в сумі тисяча двісті франків Нанон, яка вже мала шістсот франків ренти і ставала таким чином багатою нареченою. Менше як за місяць вона вийшла заміж за Антуана Корнуайє, призначеного головним доглядачем земель і володінь мадмуазель Гранде. Пані Корнуайє мала перед своїми однолітками величезну перевагу: хоча їй було п'ятдесят дев'ять років, їй можна було дати не більше сорока. Грубі риси її обличчя вистояли проти натиску часу. Завдяки режимові її монастирського життя вона ніби насміхалася із старості, зберігши яскравий рум'янець, залізне здоров'я. Може, вона ніколи не мала такого гарного вигляду, як у день весілля. Її незграбність пішла їй на користь, і коли вона йшла до церкви, дужа, тілиста, міцна, з виразом щастя на нев'янучому обличчі, — дехто позаздрив Корнуайє.

— У неї гарний колір обличчя, — сказав торговець сукном.

— Вона може ще дітей народити, — докинув своє торговець сіллю. — Збереглась, мов у ропі, з вашого дозволу.

— Вона багата: неборака Корнуайє не програв, — казав інший сусіда.

Виходячи із старого дому та спускаючись покрученою вулицею до парафіяльної церкви, Нанон, яку любили всі сусіди, чула тільки поздоровлення. На весілля їй Ежені подарувала столовий сервіз на тридцять шість осіб. Корнуайє, вражений такою щедрістю, говорив про свою хазяйку з сльозами на очах: «Я за неї — в огонь і воду». Ставши довіреною особою Ежені, пані Корнуайє була від цього не менш щаслива, ніж від одруження. Вона могла нарешті відчиняти й зачиняти комору, видавати вранці продукти, як покійний хазяїн. До того ж у неї були дві служниці, куховарка й покоївка, яка лагодила білизну і шила сукні для мадмуазель. Корнуайє поєднував обов'язки доглядача й управителя. Не доводиться говорити про те, що куховарка й покоївка, вибрані Нанон, були справжньою знахідкою. Отже, у мадмуазель Гранде було четверо слуг. Фермери і не помітили смерті добряги, бо заведені ним суворі правила і звичай управління сумлінно підтримувалися паном і пані Корнуайє.

У тридцять років Ежені ще не звідала жодної радості життя. Її безбарвне й сумне дитинство минуло біля матері, невизнане й зневажене серце якої завжди страждало. Радо прощаючись із життям, мати жаліла дочку, що їй доведеться нудити світом, і лишила в її серці легкі докори сумління та вічні жалощі. Перше, єдине кохання Ежені було для неї джерелом смутку. Вона бачила свого коханого лише кілька днів і віддала йому серце між двома таємними поцілунками; потім він поїхав, цілим світом відокремившись від неї. Це кохання, прокляте батьком, стало причиною смерті матері й завдало Ежені тільки страждань, змішаних з слабкою надією. Вона й досі прагнула щастя, втрачаючи сили і не поновлюючи їх. У духовному житті, як і в фізичному, існує вдихання і видихання: душі треба поглинати почуття іншої душі, поглинати їх, щоб потім повернути збагаченими. Без цього прекрасного людського явища для серця немає життя; тоді йому бракує повітря, воно страждає й марніє. Ежені починала страждати. Для неї багатство не було ні владою, ні втіхою; вона могла жити тільки коханням, релігією, вірою в майбутнє. Кохання пояснювало їй вічність. Власне серце та Євангеліє знаменували для неї два сподіваних світи. Вдень і вночі вона поринала в глиб цих двох безкраїх думок, які для неї, можливо, були одним цілим. Вона заглиблю-

валася в себе, кохаючи і вірячи, що її теж кохають. За сім років її пристрасть заволоділа все. Її скарбами були не мільйони, прибутки від яких усе зростали, а скринька Шарля, два портрети, що висіли над її ліжком; коштовності, що їх вона викупила у батька і гордо розклала на ваті в шухляді комода; наперсток її тітки, яким користувалася її мати і який вона побожно брала щодня для вишивання — цієї праці Пенелопи, розпочатої тільки для того, щоб надівати на палець золотий наперсток, овіяний спогадами.

Не можна було припустити, щоб мадмуазель Гранде захотіла одружитися до закінчення трауру. Всі знали її щирі побожність. Отже, родина Крюшо, політикою якої мудро керував старий абат, обмежувалася тим, що оточила спадкоємицю своєю увагою і найніжнішим піклуванням. Щовечора залу заповнювало товариство, яке складалося з найпалкіших і найвідданіших крющотинців, і вони з усіх сил і всіма способами хвалили господиню. У неї був свій постійний придворний лікар, свій сповідник, камергер, своя статс-дама, свій прем'єр-міністр і, головне, свій канцлер, який хотів у всьому нею керувати. Якби спадкоємиці закортіло мати пажа, щоб носив шлейф, — найшли б їй і пажа. Вона була королевою, і до жодної королеви не підлещувалися так спритно, як до неї. Лестощі ніколи не йдуть від великих душ, це жереб нікчем, які вміють ставати ще нікчемнішими, щоб легше пролізти у життєву сферу важливої особи, до якої вони тягнуться. Лестощі породжує корисливість. І особи, які щовечора з'являлися в залі мадмуазель Гранде, котру вони величали мадмуазель де Фруафон, невтомно хором вихваляли її. Цей хор хвали, новий для Ежені, спочатку бентежив її, і вона червоніла; та хоч які грубі були компліменти, вона непомітно звикла до вихваляння її вроди, і коли б хтось новоприбулий визнав її негарною, такий осуд був би для неї куди дошкульніший, ніж вісім років тому. Зрештою Ежені полюбила ті солодкі вихваляння, які вона потай складала до ніг свого кумира. Вона поступово звикла, що з нею поводяться як з володаркою, звикла щовечора бачити свій двір у повному складі.

Пан голова де Бонфон був героєм цього невеличкого гуртка, тут без кінця вихваляли його розум, вдачу, освіту, його люб'язність. Один зауважував, що за останні сім років голова дуже збільшив свої статки; що Бонфон

дає принаймні десять тисяч франків прибутку і що він, як і всі маєтки Крюшо, вклинюється в просторі землеволодіння спадкоємиці.

— Чи знаєте ви, мадмуазель, — казав інший постійний гість, — що Крюшо мають сорок тисяч ліврів прибутку?

— А як вони ведуть справи! підхоплювала давня крющотинка, мадмуазель де Грібокур. — Один добродій з Парижа недавно пропонував панові Крюшо двісті тисяч франків за його нотаріальну контору. Йому доведеться продати її, якщо він хоче бути мировим суддею.

Він хоче бути головою суду після пана де Бонфона і вживає усіх заходів, — додавала пані д'Орсонваль, — адже пан голова буде радником, а згодом і головою судової палати: у нього надто багато даних і він невідмінно досягне цього.

Так, це видатна людина, — погоджувався інший. — Як вам здається, мадмуазель?

Пан голова намагався триматися відповідно до тої ролі, яку він хотів грати. Хоч йому було вже сорок років, хоч обличчя в нього було темне й відразливе, як майже всі суддівські фізіономії, він одягався, мов юнак, бавився паличкою, не нюхав тютюну в присутності мадмуазель де Фруафон, завжди приходив до неї, пов'язавши білу краватку, в сорочці з жабо, закладеним у великі складки, що надавало йому схожості з представниками породи індиків. Він розмовляв з прекрасною спадкоємицею по-приятельськи і називав її «наша люба Ежені». Словом, коли не брати до уваги збільшення кількості дійових осіб, заміни лото вістом і смерті пана та пані Гранде, сцена, якою починається ця розповідь, лишилась майже незмінна. Зграя все ще ганялася за Ежені та її мільйонами, але вона стала численнішою, краще гавкала і одностайніше оточувала здобич. Якби Шарль повернувся з Ост-Індії, він застав би тих самих персонажів і ті ж інтереси. Пані де Грассен, для якої Ежені була втіленням чарівності й доброти, і далі непокоїла родину Крюшо. Але постать Ежені, як і раніше, лишалася панівною в цій картині; як і раніше, Шарль був би тут на першому місці. Проте були й зміни. Букет, що його колись голова дарував Ежені в день її народження, став постійним презентом. Він тепер щовечора приносив багатій спадкоємиці великий, розкішний букет, який пані Корнуайє урочисто ставила у вазу і потай викидала надвір, тільки-но гості виходили.

На початку весни пані де Грассен спробувала порушити щастя крющотинців, заговоривши з Ежені про маркіза де Фруафона, розорений рід якого міг би знову піднятися, коли б спадкоємиця схотіла за шлюбною угодою повернути йому маєток. Пані де Грассен голосно розводилася про звання пера, про титул маркізи і, сприймаючи зневажливу посмішку Ежені за схвалення, скрізь теревенила, що одруження пана голови Крюшо — справа не така певна, як усі вважають.

— Хоч панові де Фруафону п'ятдесят років, — казала вона, — зовні він не старший, ніж пан Крюшо. Правда, він удівець, і в нього є діти, але ж він маркіз, він буде пером Франції, а в наш час спробуйте вийти так вигідно заміж. Я знаю достеменно, що дядечко Гранде, об'єднуючи всі свої землі навколо Фруафона, мав намір прищепити свою гілку до роду Фруафонів. Він мені не раз про це казав. Він був хитрун, наш добряга.

— Як же це так, Нанон? — мовила Ежені якось увечері, лягаючи спати. — За сім років він ні разу мені не написав...

Поки все це відбувалося в Сомюрі, Шарль наживався в Ост-Індії. Насамперед він дуже вдало продав свій дрібний крам. За короткий час він здобув шість тисяч доларів. Своєрідне хрещення на екваторі позбавило його багатьох забобонів; він зрозумів, що і в тропічних країнах, і в Європі найкращий спосіб розбагатіти — це купівля і продаж людей. І, поїхавши на африканське узбережжя, він почав торгувати неграми, поєднуючи торгівлю людьми із збутом товарів, найбільш вигідних для обміну на тих ринках, куди його приводили торгові інтереси. Він так захопився торгівлею, що не мав жодної вільної хвилини. Йому хотілося знову з'явитись у Парижі в повному блиску величезного багатства і посісти там ще краще становище, ніж те, яке він утратив. Змушений блукати між людьми різних країн, спостерігаючи суперечливі звичаї, він змінив свої погляди і став скептиком. Він бачив, як в одній країні вважають злочином те, що в іншій є чесною, і втратив сталі уявлення про справедливість та несправедливість. Від постійної думки про наживу його серце охолело, стисло, висохло. Кров роду Гранде позначилась на його долі. Шарль став черствий і ненаситний. Він продавав китайців, негрів, ластів'ячі гнізда, дітей, акторів; він став лихварем великого розмаху. Звичка по-шахрайському обходити

митні правила зробила його менш педантичним щодо людських правил. Він їздив до Сен-Тома скуповувати за безцінь товари, награвовані піратами, і віз ці товари туди, де їх бракувало.

Якщо благородний і чистий образ Ежені супроводив його у першій подорожі як зображення Пречистої Діви, котре іспанські моряки встановлюють на своїх суднах, і якщо перші свої успіхи він приписував чарівному впливові молитов цієї лагідної дівчини, то згодом негрятянки, мулатки, білі, яванки, альмеї, оргії з красунями всіх кольорів і всілякі пригоди в різних країнах зовсім стерли спогад про кузину, Сомюр, дім, лаву і поцілунок у коридорі. Він згадував тільки садок, огорожений старими мурами, бо там почалася його доля, сповнена небезпек: там він зрікся своїх родичів: дядько його був старий собака, який видурих у нього коштовності; Ежені займала місце не в його серці чи в думках, а тільки в справах, як кредитор, якому він заборгував шість тисяч франків. Така поведінка й такі погляди пояснюють мовчання Шарля Гранде. В Ост-Індії, в Сен-Тома, на африканському узбережжі, в Лісабоні й у Сполучених Штатах спекулянт, щоб не компрометувати своє ім'я, прибрав псевдонім — Сефер. Карл Сефер міг безпечно з'являтися скрізь — невтомний, відважний, ненажерливий, людина, яка, вирішивши розбагатіти *quibuscumque viis*¹, поспішає покінчити з мерзенними ділами, щоб потім до кінця своїх днів лишатися чесною. За такої системи збагачення його було швидким і блискучим.

І ось 1827 року він повертався в Бордо на гарному бригу «Марія-Кароліна», який належав роялістському торговельному домові. У нього було на мільйон дев'ятсот тисяч франків золотого піску в трьох добре окутих бочках; він розраховував, обернувши цей пісок у гроші, нажити в Парижі на ньому ще сім-вісім процентів. На тому самому бригові перебував камергер двору його величності короля Карла X, пан д'Обріон, добрий дідок, який свого часу нерозважливо одружився з молодого красунею. Всі його маєтки були на островах Індійського океану. Щоб розплатитися за марнотратство пані д'Обріон, він їздив продавати свої володіння. Пан і пані д'Обріон, із старовинного роду д'Обріон де Бюш (останній капталь якого помер до 1789 року), мали

¹ Будь-яким способом (латин.)

тільки двадцять тисяч ліврів ренти; у них була дочка, дуже негарна, яку мати хотіла видати заміж без посагу, бо своїх прибутків їй ледве вистачало, щоб жити у Парижі. Успіх у такій справі здавався сумнівним усім світським людям, хоч вони й не відмовляють модним дамам у спритності. І сама пані д'Обріон, дивлячись на дочку, майже втрачала надію, що пощастить накинути її комусь, навіть людині, схибленій на родовитості. Мадмуазель д'Обріон була довготелеса, як жук-усач, худа, хирлява, з презирливим ротом, над яким звисав надто довгий ніс, товстий на кінці, звичайно жовтуватий, але зовсім червоний після їди, особливо неприємний саме на блідому нудьгуючому лиці. Одне слово, вона була саме така, якої могла бажати тридцятивосьмирічна мати, ще гарна і з претензіями подобатися. Однак, на протигагу таким вадам, маркіза д'Обріон надала дочці дуже вишуканого вигляду, навчила її користуватися косметикою, щоб ніс хоч деякий час зберігав помірний колір, зі смаком одягатися, прищепила їй добрі манери, показала, як кидати меланхолійні погляди, щоб зацікавити чоловіка і примусити його вірити, що він зустрів ангела, якого так довго марно шукав; вона ознайомила дочку з тим, як виставляти ніжку, примушуючи милуватися її мініатюрністю саме в ту мить, коли ніс має зухвалість червоніти; словом, вона домоглася від дочки цілком задовільних успіхів. За допомогою широких рукавів, обманних корсажів, пишних і старанно оздоблених суконь та міцно затягнутого корсета вона досягла такої ілюзії жіночих принад, що, для науки матерям, їй слід було б усе це виставити в особливому музеї.

Шарль зблизився з панею д'Обріон, яка виявила бажання наблизити його до себе. Дехто навіть твердить, що за час плавання вродлива пані д'Обріон не гребувала нічим, аби полонити такого багатого зятя. Прибувши в червні 1827 року в Бордо, пан, пані і мадмуазель д'Обріон та Шарль спинилися в одному готелі і разом виїхали до Парижа. Особняк д'Обріонів було закладено й перезакладено. Шарль мав його викупити. Мати вже говорила про те, яким щастям буде для неї віддати перший поверх зятеві й дочці. Не поділяючи пересудів пана д'Обріона щодо родовитості, вона пообіцяла Шарлеві Гранде домогтися від лагідного Карла X королівського указу про присвоєння йому, Шарлю Гранде, прізвища д'Обріон, герба цього роду і, за умови створення

майорату з тридцятьма шістьма тисячами ліврів прибутку, права наслідувати після Обріона титул каптала де Бюш і маркіза д'Обріон. Об'єднавши їхні багатства, живучи в добрій згоді і здобувши синекуру, можна було б довести прибутки особняка д'Обріон більше як до ста тисяч ліврів.

— Маючи сто тисяч ліврів прибутку, титул, родину, — буваючи при дворі, я доб'юся для вас звання камерюнкера, — можна досягти всього, чого заманеться, — казала вона Шарлеві. — Ви зможете, на свій розсуд, стати доповідачем у державній раді, префектом, секретарем посольства, послом. Карл X дуже любить д'Обріона, вони з дитинства знайомі.

Сп'янілий від честолюбства, Шарль під час плавання плекав усі ці, пробуджені удаваними щиросердими признаннями мрії, які спрямовувала вміла рука хитрої жінки. Вважаючи, що батькові справи влаштував дядько, він уже бачив, як кине якір у Сен-Жерменському передмісті, куди всі тоді прагнули потрапити, і де під захистом сизоносої мадмуазель Матильди він раптом з'явився б графом д'Обріон, як панове Дре з'явилися свого часу з титулом Брезе. Засліплений процвітанням Реставрації, яка в дні його від'їзду була ще дуже хистка, охоплений ще палкішим прагненням до аристократії, він і в Парижі перебував у тому самому сп'янінні, яке почалося на кораблі; Шарль поклав собі зробити все, щоб досягти того високого становища, можливість якого намалювала перед ним його себелюбна теща. І кухня стала для нього тільки якоюсь крапкою в просторі цієї блискучої перспективи. Він знов зустрівся з Аннетою. Як світська жінка, Аннета гаряче радила своєму колишньому другому погодитися на цей шлюб, обіцяючи свою підтримку в усіх його честолюбних намірах. Аннета була в захваті, що Шарль одружиться з негарною й нудною панною; перебування в Ост-Індії зробило його дуже звабливим: він став смаглявіший, у нього з'явилися рішучі, сміливі манери, як у людини, звиклої діяти відважно, панувати, мати успіх. Шарль став вільніше дихати в Парижі, відчувши, що тут він зможе грати певну роль.

Де Грассен, дізнавшись про його приїзд, майбутнє одруження і багатство, прийшов до нього переговорити про триста тисяч франків, якими він міг розплатитися за борги свого батька. Банкір застав Шарля за розмовою з ювеліром, що приніс рисунки коштовностей, замовле-

них для шлюбного подарунка мадмуазель д'Обріон. Хоч Шарль і привіз із Ост-Індії чудові діаманти, оправа до них, столове срібло та великі й дрібні вироби для молодого подружжя мали коштувати понад двісті тисяч франків. Шарль не впізнав де Грассена і прийняв його із зухвалістю молодого світського лева, який, перебуваючи в Ост-Індії, убив чотирьох чоловік на дуелі. Пан де Грассен перед тим приходив уже тричі. Шарль холодно вислухав його, потім, не зрозумівши як слід, у чому річ, відповів.

— Справи мого батька — не моє діло. Я вам вдячний, пане, за ті турботи, які ви побажали взяти на себе і з яких мені не доведеться скористатися. Я не для того в поті чола заробив близько двох мільйонів, щоб кинути їх кредиторам мого батька.

— А що, коли вашого батька через кілька днів оголошать банкрутом?

— Пане, через кілька днів я зватимуся графом д'Обріон. Ви добре розумієте, що мене це ніяк не обходитиме. До того ж ви краще, ніж я, знаєте: якщо у людини сто тисяч ліврів ренти, її батька ніколи не оголошать банкрутом,— додав він, ввічливо виставляючи добродія де Грассена за двері.

На початку серпня того ж року Ежені сиділа на дерев'яній лавочці, де кузен колись клявся їй у вічному коханні і де вона тепер снідала в добру погоду. Цього свіжого, радісного ранку бідна дівчина перебирала в пам'яті значні й дрібні події свого кохання і ті нещастя, які сталися згодом. Сонце освітлювало мальовничу частину стіни, потріскану, напівзруйновану, яку примхлива спадкоємиця заборонила чіпати, хоч Корнуайє часто повторював дружині, що якогось чудового дня ця стіна когось привалить. Зненацька постукав листоноша і подав пані Корнуайє листа.

— Мадмуазель, лист! — вигукнула Нанон, прийшовши в садок.

Вона віддала його хазяйці, кажучи:

— Чи не той, якого ви чекаєте?

Ці слова пролунали в серці Ежені так само голосно, як вони насправді пролунали в стінах двору і в садку.

— Париж!.. Це від нього! Він повернувся.

Ежені зблідла і якусь мить не розкривала листа. Вона так хвилювалася, що не мала сили розпечатати і прочитати його. Дебела Нанон стояла, взявшись у боки, і радість

на її смаглявому обличчі, здавалося, пробивалась, як дим крізь розколини скелі.

— Читайте ж, мадмуазель...

— Ах, Нанон, чом він повертається в Париж, коли він поїхав через Сомюр?

— Читайте, визнаєте.

Тремтячи, Ежені розпечатала листа. З нього випав чек на банківську контору пані де Грассен і Коре в Сомюрі. Нанон підняла його.

«Люба кузино...»

«Я для нього більше не Ежені»,— подумала вона, і серце їй стислося.

«Ви...»

«Він казав мені — «ти!»»

Вона схрестила руки, не наважуючись читати далі, і на очі їй набігли сльози.

— Він умер? — спитала Нанон.

— Тоді б він не написав,— сказала Ежені.

Вона прочитала весь лист. Ось він:

«Люба кузино, ви, я гадаю, будете задоволені, дізнавшись про успіх моїх починань. Ви принесли мені щастя, я повернувся багатим, і я виконав поради дядечка; про смерть його і про смерть тітоньки я щойно дізнався від пана де Грассена. Смерть наших батьків річ природна, і ми повинні заступити їхнє місце. Сподіваюсь, ви вже втішилися. Ніщо не може опиратися часу, і я це відчуваю на собі. Так, люба кузино, на моє нещастя, пора ілюзій минула. Що робити? Подорожуючи по багатьох країнах, я думав про життя. Від'їжджаючи, я був дитиною, а повернувся дорослою людиною. Нині я думаю про безліч речей, про які я й гадки не мав колись. Ви вільні, кузино, я теж іще вільний; ніщо, здавалося б, не перешкоджає здійсненню наших юнацьких планів; але я маю надто відверту вдачу, щоб приховувати від вас стан моїх справ. Я не забув, що не належу собі: я завжди в роки довгих мандрів згадував дерев'яну лавочку...»

Ежені скочила з місця, ніби під нею був жар, і сіла на сходи, що вели у двір.

«... дерев'яну лавочку, де ми клялися вічно кохати одне одного; коридор, сіру залу, мою кімнату в мансарді і ніч, коли ви своєю ніжною увагою полегшили моє майбутнє.

Так, ці спогади підтримували мою мужність, і я казав собі, що і ви все ще думаете про мене, як я часто думав про вас в умовлену годину. Ви дивилися на хмари о дев'ятій годині? Дивилися, правда? І я не хочу зраджувати святої для мене дружби; ні, я не можу вас обманювати. Зараз йдеться про таку можливість для мене, яка відповідає всім моїм уявленням про шлюб. Кохання в шлюбі — це химера. Мій досвід зараз підказує мені, що треба підкорятися всім суспільним законам і, одружуючись, додержувати всіх умов, яких вимагає світ. А між нами передусім лежить різниця в літах, яка, можливо, помітніше позначилася б на вашому майбутньому, ніж на моєму. Я не говоритиму ні про вашу освіту, ні про ваші звички, які не мають нічого спільного з паризьким життям і, звісно, не відповідали б моїм дальшим намірам. У мої плани входить жити відкритим домом, приймати багато гостей, а ви, як я пригадую, любите життя тихе і спокійне. Ні, я буду ще відвертішим і обираю вас суддею мого становища; вам належить знати його, і ви маєте право судити. Тепер у мене вісімдесят тисяч ліврів ренти. Це багатство дає мені змогу поріднитися з родиною д'Обріон, спадкоємиця якої, молода дев'ятнадцятирічна особа, з одруженням приносить мені своє ім'я, титул, звання камер-юнкера двору його величності і винятково блискуче становище в світі. Признаюся вам, люба кузино, що я анітрішечки не закоханий у панну д'Обріон, але шлюбом з нею я забезпечую своїм дітям суспільне становище, переваги якого будуть з часом незрівнянними, — монархічні ідеї дедалі більше входять в силу. Отже, через деякий час мій син, ставши маркізом д'Обріон, маючи майорат із сорока тисячами ліврів прибутку, зможе дістати таку державну посаду, яку схоче обрати. Ми маємо зобов'язання перед нашими дітьми. Ви бачите, кузино, як щиро я розкриваю перед вами своє серце, свої надії і грошові справи. Можливо, ви, з свого боку, забули про наші дитинні почуття після семи літ розлуки, та я не забув ні вашої поблажливості, ні своїх слів, — я пригадую їх усі, навіть необачливі, про які юнак, менш сумлінний, ніж я, не з таким юним і чесним серцем, навіть і не згадав би. Говорячи вам, що я думаю тільки про шлюб, який відповідає світським умовам, і що я ще не забув про наше дитяче кохання, я тим самим цілком віддаюся на вашу волю, вважаючи вас володаркою моєї долі, і запевняю, що коли треба зректися честолюбних

задумів, я охоче задовольнюся простим і чистим щастям, зворушливий образ якого ви мені відкрили...»

— Тан-та-та... Тан-та-та... Тінн-та-та-та-тун! Тун-та-ті... Тін-та-та... — наспівував Шарль Гранде на мотив «Non più andrai»¹, підписуючись:

«Відданий вам кузен Шарль»

— Грім і блискавка! Це означає дотримувати правил пристойності, — сказав він собі.

Потім відшукав чек і додав таке:

«P. S. Додаю до свого листа чек на банківську контору де Грассена на вісім тисяч франків на ваше ім'я; він підлягає оплаті золотом, це проценти й сума, яку ви були такі ласкаві мені позичити. Я чекаю, коли з Бордо прибуде скриня, в якій міститься кілька речей, що їх, з вашого дозволу, я подарую вам як свідчення моєї безмірної вдячності. Можете переслати мій несесер диліжансом в особняк д'Обріон, вулиця Іллерен-Бертен».

— Диліжансом! — мовила Ежені. — Річ, за яку я тисячу разів віддала б життя!

Страшна і цілковита катастрофа! Корабель ішов на дно, не лишаючи ні каната, ні дошки на неозорому океані надій. Бачачи себе покинутими, деякі жінки виривають коханого з обіймів суперниці, вбивають її і тікають на край світу, на ешафот чи в домовину. Це, безперечно, прекрасно; рушійною силою цього злочину є велична пристрасть, що користується повагою людського правосуддя. Інші жінки схиляють голову і мовчки страждають: вони живуть, гаснучи й скорившись долі, плачучи й прощаючи, молячись і згадуючи свою любов до останнього подиху. Ця любов — істинна, любов ангельська, горда; вона живе власним стражданням і від нього вмирає. Таке було почуття Ежені, коли вона прочитала цього жахливого листа. Вона звела очі до неба, думаючи про останні слова матері, що, як буває іноді з умираючими, передбачала їхнє майбутнє. Потім Ежені, згадуючи цю пророчу смерть і життя, одним поглядом зміряла всю свою долю. Їй лишалось тільки розправити крила, полінути в небо і жити в молитві до дня свого визволення.

— Мати мала рацію, — мовила вона, плачучи. — Страждати і вмерти...

¹ Початкові слова модної тоді опери (іт.).

Повільною ногою перейшла вона з садка в залу. Всупереч звичці не пішла коридором; але про кузена їй знову нагадала стара сіра зала, де на каміні стояло блюдо, що ним вона завжди користувалася вранці за сніданком, а також старовинна севрська цукорниця. Цей ранок мав стати для неї урочистим і багатим на події. Нанон доповіла, що її хоче бачити парафіяльний священик. Цей священик, родич Крюшо, був прибічником голови де Бонфона. Кілька днів тому старий абат умовив його поговорити з мадмуазель Гранде в чисто релігійному дусі про те, що вона повинна одружитися. Побачивши свого пастиря, Ежені подумала, що він прийшов по тисячу франків, які вона щомісяця давала для бідних, і послала Нанон по гроші, але священик, усміхнувшись, мовив:

— Сьогодні, мадмуазель, я прийшов поговорити з вами про одну бідну дівчину, якою цікавиться весь Сомюр і яка, за браком милосердя до себе самої, живе не по-християнському.

— О Боже! Пане кюре, ви застали мене саме в ту мить, коли я неспроможна думати про ближнього, я зайнята тільки собою. Я дуже нещасна і не маю іншого захистку, крім церкви; її лоно досить просторе і може вмістити всі наші скорботи, а добрих почуттів у неї вдосталь, і ми можемо черпати їх, не боячись, що їх не стане...

— Так от, дбаючи про цю дівчину, ми подбаємо про вас. Послухайте! Якщо ви хочете вічного спасіння, перед вами тільки два шляхи: або покинути світ, або підкорятися його законам; виконувати своє земне чи небесне призначення.

— Ох! Ваш голос звертається до мене в ту мить, коли я прагнула почути інший голос. Так, це Бог вас привів сюди, пане. Я попрощаюсь із світом і житиму тільки для Бога, одна, в мовчанні й самотині.

— Доню моя, треба добре подумати над цим жорстоким рішенням. Одруження — це життя, а покривало черниці — це смерть.

— Гаразд, смерть, швидше смерть, пане кюре! — поквапливо мовила Ежені.

— Смерть? Але ж у вас великі обов'язки перед суспільством. Хіба ви не мати для бідних, яким даєте одяг, дрова взимку і роботу влітку? Ваше велике багатство — це позичка, яку треба повернути, і ви її так благочестиво прийняли. Поховати себе в монастирі було б егоїзмом,

а лишатися старою панною ви не повинні. Насамперед чи змогли б ви самі управляти своїм величезним багатством? Ви можете його втратити. У вас зразу ж виникне безліч судових процесів, і ви заплутаєтесь у безвихідних труднощах. Вірте вашому пастирю: чоловік для вас буде корисний, ви повинні зберегти все, що дав вам Бог. Я розмовляю з вами, як з улюбленою ягницею. Любов ваша до Бога надто щира, щоб ви не змогли врятуватися, живучи в світі, де ви — одна з найчудовіших його окрас і де ви подаєте приклад святого життя.

У цю мить доповіли про пані де Грассен. Її привели сюди помста і великий розпач.

— Мадмуазель... — почала вона. — Ах, тут пан кюре... Мовчу. Я збиралася говорити з вами про справи, але, бачу, у вас важлива розмова.

— Пані, — сказав кюре, — я поступаюся вам місцем.

— О пане кюре, — сказала Ежені, — повертайтеся за кілька хвилин, ваша підтримка мені зараз дуже потрібна.

— Так, бідна моя дитино, — мовила пані де Грассен.

— Що ви хочете цим сказати? — спитала мадмуазель Гранде.

— Хіба ж я не знаю, що повернувся ваш кузен і що він одружується з мадмуазель д'Обріон... Від жіночого ока ніщо не сховається.

Ежені зашарілася і деякий час мовчала; але вона поклала собі надалі триматися байдуже, як це добре вмів робити її батько.

— Ну що ж, пані, — іронічно відповіла вона, — у мене, мабуть, не метке жіноче око, я вас не розумію. Кажіть, кажіть у присутності пана кюре, ви ж знаєте — він мій наставник.

— Гаразд, мадмуазель, ось що пише мені де Грассен. Читайте.

Ежені почала читати:

«Люба моя дружино, Шарль Гранде повернувся з Ост-Індії; він уже місяць у Парижі...»

«Місяць!» — повторила подумки Ежені; і рука їй опустилася.

По паузі вона читала далі:

«...Мені двічі довелося марно чекати, перш ніж я зміг домогтися прийому у цього майбутнього графа д'Обріон. Хоч про його одруження говорить увесь Париж і оголошення про шлюб уже відбулося...»

«Отже, він писав мені, коли...» — подумала Ежені.

Вона не кинула листа, не скрикнула, як зробила б парижанка: «Негідник!» Та зневага, хоч і не висловлена, від цього не була меншою.

«... до весілля ще далеко: маркіз д'Обріон не віддасть дочку за сина банкрута. Я прийшов розповісти Шарлеві, яких турбот мені та його дядькові коштували справи його батька і якими спритними маневрами ми досі заспокоювали кредиторів. Цей нахабний молодик не посоромився відповісти мені, який п'ять років день у день боронив його інтереси, його честь, що *батькові справи його не обходять!* Повірений мав би право вимагати від нього тисяч тридцять чи сорок винагород, — один процент від суми боргу. Але постривай, — борг кредиторам цілком законно становить мільйон двісті тисяч франків, і я зроблю так, що його батька оголосять банкрутом. Я вплутався у це діло, покладаючись на слово старого крокодила Гранде, і я дав обіцянки від імені цієї родини. Якщо пан граф д'Обріон мало дбає про свою честь, то моя честь для мене щось важить. Кредиторам поясню, в якому становищі я опинився. Однак я надто шаную мадмуазель Ежені, з якою ми думали в кращі часи породичатися, і не хочу почати діяти раніше, ніж ти поговориш з нею про все це...»

Тут Ежені холодно віддала листа, не дочитавши його.

— Дякую, — сказала вона пані де Грассен, — *побачимо...*

— У вас зараз голос точнісінько, як у вашого покійного батька, — зауважила пані де Грассен.

— Пані, нам належить з вас вісім тисяч сто франків золотом, — нагадала їй Нанон.

— Цілком справедливо, будьте ласкаві піти зі мною, пані Корнуайє.

— Пане кюре, — мовила Ежені з благородним самовладанням, породженим думкою, яку вона збиралася висловити, — чи було б це гріхом — лишатися по шлюбі у стані дівочтва?

— Це питання совісті, розв'язання якого мені невідоме. Якщо ви хочете знати, що думає про це славетний Санчес у короткому викладі його трактату «*De matrimonio*»¹, я зможу завтра вам це сказати.

Кюре пішов. Мадмуазель Гранде зачинилася в кабінеті свого батька і весь день пробула там на самоті, не

¹ «Про одруження» (латин.).

захотівши спуститися до обіду, незважаючи на благання Нанон. Вона вийшла аж увечері, коли зібралися звичні члени її гуртка. Ніколи зала Гранде не була так переповнена, як цього вечора. Новина про повернення і безглузду зраду Шарля рознеслася по всьому місту. Та цікавість відвідувачів не була задоволена. Ежені приготувалася до цього, і на її спокійному обличчі не відбилосся жодне з тих жорстоких переживань, які їй краляли душу. Вона зуміла з усмішкою відповісти тим, хто сумним поглядом чи словом хотів висловити їй співчуття. Одне слово, своє горе вона зуміла приховати удаваною чемністю. Близько дев'ятої години гра скінчилася, гравці розплачувались, обговорювали останні ходи вісту і приєднувались до кола співрозмовників. Коли присутні підвелися, щоб попрощатися, настала несподівана розв'язка, яка проgrimіла на весь Сомюр, а звідти рознеслася по всій окрузі і чотирьох сусідніх префектурах.

— Зостаньтесь, пане голово, — сказала Ежені панові де Бонфону, побачивши, що він узяв свою паличку.

Почувши ці слова, усі без винятку застигли від подиву і хвилювання. Голова зблід і змушений був сісти.

— Голові — мільйони, — сказала мадмуазель де Грібокур.

— Ясно, голова де Бонфон одружується з мадмуазель Гранде, — скрикнула пані д'Орсонваль.

— Це найкращий хід за всю гру, — промовив абат.

— Великий шлем, — додав нотар.

Кожний докинув своє гостре слово, свій каламбур; всі вони бачили спадкоємицю піднесеною на своїх мільйонах, ніби на п'єдесталі. Драма, що почалася дев'ять років тому, наближалася до кінця. Перед усім Сомюром сказати голові зостатися — хіба це не означало заявити, що вона обрала його своїм чоловіком? У маленьких містах правил пристойності додержують настільки суворо, що таке порушення їх дорівнює найурочистішій обіцянці.

— Пане голово, — сказала йому Ежені зворушено, коли вони лишилися самі. — Я знаю, що вам подобається в мені. Заприсягніться, що залишите мене вільною на все життя, що ніколи не нагадуватимете мені про жодне з тих прав, які вам дає одруження щодо мене, і моя рука належить вам. О, я ще не все сказала, — вела вона далі, побачивши, що він стає навколішки. — Я не повинна вводити вас в оману, пане. В своєму серці я ношу невга-

симе почуття. Дружба — ось єдине, чого може сподіватися від мене чоловік: я не хочу ні образити його, ні діяти всупереч велінням мого серця. Однак моя рука і моє багатство дістанеться вам тільки ціною величезної послуги.

— Я готовий на все, — сказав голова.

— Ось півтора мільйони франків, пане голову, — мовила Ежені, дістаючи сховану на грудях квитанцію на сто акцій французького державного банку. — Ідьте в Париж, не завтра, не в цю ніч, а негайно. Підіть до пана де Грассена, візьміть у нього імена всіх кредиторів мого дядька, зберіть їх, сплатіть усі борги, які після нього лишилися, капітал і проценти на нього з розрахунку п'ять річних за весь час від дня видачі зобов'язання до дня сплати, потім, будь ласка, одержіть нотаріальну розписку по формі. Ви судовий службовець, я тільки вам довіряюся в цій справі. Ви людина чесна, порядна; покладаючись на ваше слово, я збираюсь пройти крізь усі небезпеки життя під захистом вашого імені. Ми будемо вибачливі одне до одного. Ми знайомі так давно, ми майже родичі, — ви не схочете зробити мене нещасливою.

Голова впав до ніг багатой спадкоємиці, тремтячи від радості й хвилювання.

— Я буду вашим рабом! — сказав він.

— Одержавши розписку, пане, — вела далі Ежені, кидаючи на нього холодний погляд, — ви віднесете її разом з усіма документами моєму кузену Гранде і передасте йому оцей лист. А коли повернетесь, я дотримаю свого слова.

Голова Крюшо зрозумів, що своїм щастям він завдячує скривдженому коханню, і поспішив якнайшвидше виконати накази мадмуазель Гранде, щоб закохані не помирилися.

Коли пан де Бонфон пішов, Ежені впала в крісло і заридала. Все було скінчено.

Голова виїхав поштовим диліжансом і на другий день увечері прибув до Парижа. Вранці він був уже у де Грассена. Чинovníк зібрав кредиторів у конторі нотаря, де зберігалися боргові зобов'язання; вони прийшли всі, як один. Хоч це й були кредитори, треба віддати їм належне: вони були точні. Голова де Бонфон від імені мадмуазель Гранде сплатив їм належний капітал з процентами. Сплата процентів була однією з найдивовижніших подій

у паризькому торговельному житті того часу. Коли розписку було нотаріально засвідчено і де Грассен одержав за клопоти призначені йому Ежені п'ятдесят тисяч франків, голова подався до особняка д'Обріонів і застав там Шарля, коли той повертався до своїх покоїв, пригнічений розмовою з тестем. Старий маркіз заявив, що його дочка належатиме Шарлю тільки тоді, коли вимоги всіх кредиторів Гійома будуть задоволені.

Передусім голова передав йому такого листа:

«Кузене, пан голова де Бонфон взявся передати вам розписку про сплату всіх боргів мого дядечка, а також розписку, якою я потверджую, що ці суми я одержала від вас. До мене дійшли слухи про оголошення банкрутства. Я подумала, що син банкрута, мабуть, не зміг би одружитися з мадмуазель д'Обріон. Так, кузене, ваші міркування про мій розум і мої манери цілком справедливі: в мене справді немає нічого світського, мені незнайомі ні розрахунки, ні мораль світу, і я не змогла б дати вам тих утіх, які ви там прагнете знайти. Будьте щасливі, відповідно до тих світських умов, яким ви приносите в жертву наше перше кохання. Щоб зробити ваше щастя повним, я не можу вам нічого більше запропонувати, крім честі вашого батька. Прощайте, вашим вірним другом завжди лишатиметься ваша кузина

Ежені»

Голова усміхнувся, почувши вигук, якого не міг стримати цей честолюбець, діставши документ в оригіналі.

— Ми можемо сповістити одне одному про наші одруження, — сказав він Шарлю.

— Ага! Ви одружуєтеся з Ежені? Ну що ж, я дуже радий, вона добра дівчина. Але, — вів далі він, раптом вражений приголомшливою думкою. — Виходить, вона багата?

— Чотири дні тому, — відповів голова насмішкувато, — у неї було близько дев'ятнадцяти мільйонів, а тепер тільки сімнадцять.

Шарль розгублено дивився на голову:

— Сімнадцять... міль...

— Сімнадцять мільйонів, так, пане. Одружуючись, я і мадмуазель Гранде матимемо разом сімсот п'ятдесят тисяч ліврів ренти.

— Любий кузене,— сказав Шарль, трохи отямившись,— ми зможемо підтримувати один одного.

— Згоден,— сказав голова.— Ось, крім того, скринька, яку мені доручено передати вам,— додав він, ставлячи на стіл скриньку, в якій був несесер.

— Любий друже,— сказала маркіза д'Обріон, входячи і не звертаючи уваги на Крюшо.— Нехай вас не турбує те, що вам щойно казав бідолаха д'Обріон. Його збила з пантелику герцогиня де Шольє. Повторюю, ніщо не перешкоджатиме вашому одруженню...

— Ніщо, пані,— відповів Шарль.— Три мільйони старих боргів мого батька вчора сплачено.

— Грішми? — спитала вона.

— Повністю, капітал з процентами, і я подбаю про те, щоб його пам'ять було реабілітовано.

— Що за дурниця? — вигукнула теща.— Хто це? — спитала вона свого зятя пошепки, помітивши Крюшо.

— Мій повірений,— відповів він стиха.

Маркіза зневажливо кивнула панові де Бонфону і вишла.

— Ми вже починаємо підтримувати один одного,— сказав голова, беручи свого капелюха.— Прощайте, кузене.

«Він сміється з мене, ця сомюрська мавпа. Так хочеться всадити йому шість дюймів сталі в черево».

Голова пішов.

За три дні пан голова де Бонфон, повернувшись до Сомюра, оголосив про своє одруження з Ежені. Через шість місяців його було призначено членом королівської судової палати в Анжері. Перед від'їздом із Сомюра Ежені віддала переплавити золоті речі, що так довго були дорогими її серцю, і разом з вісьмома тисячами франків свого кузена пожертвувала їх на золоту дароносицю для парафіяльної церкви, в якій вона стільки молилася за нього! Відтоді вона поділяла свій час між Анжером і Сомюром. Чоловік її, що довів свою відданість за важливих політичних обставин, став головою палати, а через кілька років — старшим головою. Він нетерпляче чекав загальних перевиборів, щоб дістати місце в палаті депутатів. Він уже мріяв, що стане пером, і тоді...

— Тоді сам король буде йому рідня,— казала Нанон, дебела Нанон, пані Корнуайє, сомюрська городянка, почувши від своєї хазяйки про майбутнє високе становище.

Однак пану голові де Бонфону (він нарешті скасував батьківське прізвище Крюшо) не судилося здійснити жодного з своїх честолюбних намірів. Він помер через вісім днів після того, як його обрали депутатом від Сомюра. Бог, котрий усе бачить і ніколи не карає несправедливо, покарав його, безперечно, за його розрахунки і за ту спритність у юридичних справах, з якою він склав *assigante*¹ Крюшо свою шлюбну угоду, згідно з якою подружжя віддавали одне одному, «в разі, коли не буде дітей, у повну власність усю сукупність свого майна, рухомого і нерухомого, нічого не виключаючи й не виділяючи, уникаючи навіть формального опису, причому відсутність вищезгаданого опису не може служити приводом для відведення їх спадкоємців або осіб причетних, з огляду на те, що вищезазначене віддання у власність...» і т. ін.

Це застереження робить зрозумілою глибоку і постійну повагу голови до волі й самотності пані де Бонфон. Дами ставили пана старшого голову за приклад найделікатнішої людини, шкодували його і часто засуджували скорботу і пристрасть Ежені, але так, як вони вміють засуджувати жінку, з найжорстокішою обережністю.

— Мабуть, пані де Бонфон дуже хвора, що лишає чоловіка самого. Бідненька! Чи скоро ж вона видужає? Що ж у неї таке, гастрит чи, може, рак? Чому вона не звернеться до лікарів? Останнім часом вона аж пожовкла; їй слід було б порадитися з найкращими паризькими лікарями. Як може вона не хотіти дитини? Кажуть, вона дуже любить чоловіка. І при його становищі не дати йому спадкоємця?! Знаєте, це просто жахливо! А якщо це тільки примха, то вона заслуговує всілякого осуду. Бідний голова!

Обдарована тонкою чутливістю, властивою самотній людині, завдяки постійним роздумам та спостережливості, Ежені, яку нещастя і досвід останніх років навчили все відгадувати, знала, що голова жадав її смерті, щоб стати власником величезного багатства, збільшеного ще й спадщиною дядька-нотаря та дядька-абата, котрих Богові заманулося покликати до себе. Бідна затворниця жаліла пана де Бонфона. Провидіння помстилося за неї на чоловікові, який через свої розрахунки ганебно

¹ З *донемогою* (латин.)

байдуже ставився до неї; він вважав, що найпевніша гарантія збереження багатства — потурання безнадійній пристрасі Ежені. Дати життя дитині — чи не означало це вбити надії егоїзму, радощі марнолюбства, які плакав голова? І Бог кинув купи золота своїй байдужій до золота полонянці, яка прагнула до неба і жила, благочестива й добра, святими думками, потай не перестаючи допомагати нещасним.

Пані де Бонфон овдовіла в тридцять шість років, маючи вісімсот тисяч ліврів ренти. Вона була ще гарна, але так, як буває гарною жінка під сорок років. Обличчя в неї — біле, свіже, спокійне. Голос м'який і стриманий, манери прості. В ній — усі шляхетні риси страждання, вся святість людини, яка не забруднила своєї душі, стикаючись із світом, а водночас і сухість старої діви та дріб'язкові звички замкненого провінційного життя. Незважаючи на свої вісімсот тисяч ліврів ренти, вона живе так, як жила колись бідна Ежені Гранде, запалюючи вогонь у своїй кімнаті тільки в ті дні, в які її батько дозволяв запалювати камін у залі, і перестає топити відповідно до правил, котрі були в дні її молодості. Вона завжди одягнена так, як одягалася її мати. Сомюрський будинок, без сонця, без тепла, завжди в затінку, оповитий смутком, — такий прообраз її життя. Вона старанно збирає свої прибутки і, мабуть, могла б здатися дріб'язково ощадливою, коли б не спростовувала лихослів'я благородним використанням свого багатства. Засновувані нею богоугодні добродійні заклади, притулок для старих і християнські школи для дітей, багата публічна бібліотека щороку свідчать проти скнарості, в якій її дехто звинувачує. Сомюрські церкви завдячують їй численними оздобами.

Пані де Бонфон, яку жартома звать мадмуазель, викликає у всіх благоговійну пошану. Це благородне серце, яке билось тільки для найніжніших почуттів, змушене було, однак, підкоритися розрахункам людської корисливості. Грошам судилося забарвити своїми холодними тонами це небесне життя і заронити недовіру до почуттів у жінки, яка вся була — почуття.

— Тільки ти мене любиш, — казала вона, звертаючись до Нанон.

Рука цієї жінки гоїть таємні рани всіх сімей. Ежені прямує до неба, оточена безліччю добрих справ. Перед величчю її душі зникають недостатність її освіти і звички

першої пори життя. Така історія цієї жінки — жінки не від світу серед світу, створеної, щоб бути дружиною й матір'ю у всій величі, але позбавленої чоловіка, дітей, родини.

Кілька днів тому пішли чутки про її нове одруження. Сом'юрці зайняті нею та паном маркізом де Фруафоном, родина якого починає облогу багатой вдови, як колись родина Крюшо. Кажуть, що Нанон і Корнуайє держать руку за маркіза; та це зовсім не відповідає дійсності. Ні дебела Нанон, ні Корнуайє не мають стільки розуму, щоб збагнути розбещеність світу.

Париж, вересень 1833 р.

За три роки, з грудня 1833 по грудень 1836, автор опублікував дванадцять томів, які складуть три перші цикли «Етюдів про звичаї ХІХ сторіччя». Завершуючи це перше видання, він дозволяє собі зауважити, що йому довелося багато попрацювати не тільки над творами, які виходять уперше, а й над тими, які вже друкувалися, адже більшість із раніше опублікованих були переписані наново, а є серед них і такі, де змінено все — і сюжет, і стиль. Досить імовірно, що три наступні цикли: «Сцени політичного життя», «Сцени воєнного життя» і «Сцени сільського життя» — заберуть у автора не більше часу, ніж три попередні, і тоді кожен, хто цим зацікавиться, дістане змогу побачити наш великий твір у його приблизному обсязі й уявити, яку безліч деталей він міститиме в собі.

Автор лише тому звертається до свого загального задуму, що його трохи непокоїть те, в якому порядку доходить до читача його твір; до речі, за це авторові вже дісталось від критики — і цілком незаслужено.

Коли письменник ставить собі за мету описати суспільство в усіх його проявах і на всіх ступенях розвитку, виходячи з принципу, що суспільний устрій пристосовує людей до своїх потреб і нівечить їх, отож вони перестають бути схожі на самих себе, і людських *видів* існує рівно стільки, скільки ми знаємо *професій*, тобто в суспільстві ми спостерігаємо не менше розмаїття, ніж у світі тваринному — то хіба такому відважному авторові не слід виявити довіру і приділити трохи уваги й терпіння? Хіба не має він права користуватися привілеями, які визнають за наукою, надаючи вченим досить часу для здійснення їхніх широких задумів? Хіба не може він просуватись у своїй творчості крок за кроком, не почувавши себе зобов'язаним знову й знову пояснювати, що кожний його новий твір — лише одна цеглина будівлі, що всі цеглини буде скріплено й одного дня вони утворять величну споруду? До того ж якщо твір у цілому такий неозорий, то чи не зручніше публікувати його частинами? Адже кожна авторова повість — це лише

окремих розділ грандіозної оповіді про наше суспільство. Герої цих творів живуть і діють у певному суспільному оточенні, як то буває і в реальному житті. Якщо ви розлучаєтеся з котримсь персонажем на середині його життєвої дороги, як, скажімо, з паном де Растіньяком у «Батькові Горію», то ви неминуче зустрінете його знову — в «Силуеті маркізи», у «Справі про опіку», у «Вищих банківських сферах» і нарешті в «Шагреновій шкірі»; він завжди поводить, як того вимагають від нього час та суспільні обставини, й бере участь у всіх подіях, до яких у реальному житті причетні люди, що посідають високе становище. Це зауваження стосується майже всіх дійових осіб, які виступають у нашій докладній історії про сучасні звичаї. Людей, гідних уваги, кожна доба дає не так і багато, як може здатися, а в задуманому творі, найописовіша частина якого за попереднім підрахунком включатиме двадцять п'ять томів, їх буде не менше тисячі; отже, з цього погляду твір, про який ідеться, відбиватиме дійсність правдиво.

Автор не стане заперечувати, що йому часом доводиться урвати ту або ту повість зовсім не там, де йому хочеться, оскільки вони виходять друком по черзі, одна за одною, а наперед визначити остаточний обсяг твору неможливо. Так сталося і з «Втраченими ілюзіями», бо цей том слід вважати лише вступом до роману, хоча спершу автор мислив свій твір саме в таких межах; і ось у процесі написання все змінилося; проте том уже дістав свій порядковий номер, і книгопродавець не міг чекати; тому автор мусив зупинитися там, де й намітив закінчити свій роман. Спершу йшлося тільки про те, щоб порівняти провінційні звичаї із звичаями паризькими, розвінчати ілюзії, що їх жителі провінції створюють собі одне про одного, не маючи змоги порівнювати себе з людьми зовсім іншого типу; ці ілюзії могли б спричинитися до справжніх катастроф, але, на своє щастя, провінціали так звикають до атмосфери, в якій живуть, та до свого застояного добробуту, що поза власним домом життя їм видається мукою, а Париж вони взагалі не терплять. Так, автор не раз захоплювався наївною вірою, з якою провінціал відреконує вам жінку обмежену як дотепну розумницю, а негарну — як найпершу красуню. Та коли автор з приємністю заходився описувати життя однієї сім'ї та зміни, які відбулися в занедбаній провінційній друкарні, він дозволив, щоб ця картина зайняла в його оповіді надто багато місця й мимохіть мусив розширити

рамки свого задуму. Коли змальовуєш дійсність, то іноді помиляєшся, сам про те не здогадуючись; буває, що оглядаючи місцевість, не відразу осягнеш її справжні розміри: дорога спершу видається тобі стежкою, долина — виярком, а на гору, яку на перший погляд легко подолати, потім треба підійматися цілий день. Отак і в «Утрачених ілюзіях» автор не зміг обмежитися лише історією юнака, який вважає себе великим поетом, та жінки, котра підтримує в ньому цю впевненість, а потім кидає його напризволяще в Парижі, без грошей і без протекції. Зв'язки, що існують між Парижем та провінцією, зловісна привабливість нашої столиці показали авторові молоду людину ХІХ сторіччя у новому світлі; його думки раптом звернулися до жахливої пошесті наших часів — до журналістики, яка поглинає безліч людських доль, безліч блискучих думок і згубно впливає на скромні засади провінційного життя. І насамперед автор подумав про найфатальніші ілюзії нашої доби, про ті ілюзії, що їх батьки плекають стосовно своїх дітей; декотрі з них і справді обдаровані талантом, але позбавлені волі, яка надає йому змісту, і моральних основ, що утримують людину від помилок. Отже, рамки нашої оповіді розширились. Тепер у ній зображується не просто одна із сторін приватного життя, а відтворюється чи не найцікавіше в нашому столітті явище, явище, яке може незабаром піти в небуття, як пішла в небуття Імперія; тому слід поквапитись і змалювати його, аби те, що досі існує, не стало трупом ще на очах у художника. На думку автора, це — велике і нелегке завдання. Розкриваючи інтимні таємниці з життя газетярського світу, він змусить почервоніти не одне обличчя; зате, можливо, йому вдасться пояснити чимало з досі не пояснених трагічних розв'язок у долях багатьох літераторів, котрі подавали великі надії, але погано скінчили. Крім того, стануть зрозумілі ганебні успіхи деяких нездар — на сором їхнім покровителям, а може, й самій природі людській. Коли автор завершить своє полотно? Він і сам цього не знає, але він неодмінно його завершить. Такі труднощі поставали перед ним уже не раз, наприклад, у «Луї Ламбері», в «Проклятій дитині», в «Невідомому шедеврї», й жодного разу авторові не забракло терпіння; зате його бракувало читачам, яким усі ці подробиці, сказати правду, цілком байдужі; читач вимагає книжок, анітрохи не турбуючись про те, як вони створюються.

Париж, 15 січня 1837 р.

«ДАВИД СЕШАР»
(«ПОНЕВІРЯННЯ ВІНАХІДНИКА»)

Передмова до першого видання

Твір, який ми пропонуємо увазі читачів, — це третя частина «Втрачених ілюзій». Перша з'явилася під цим самим заголовком, друга — під заголовком «Провінційна знаменитість у Парижі», а третя завершує досить великий твір, у якому життя провінції протиставлено життю паризькому. Саме ця обставина і перетворила книжку на останню із «Сцен провінційного життя».

Існують три постійно діючі причини, які об'єднують провінцію і Париж: шанобливі амбіції дворянина, амбіції забагатілого купця, амбіції поета. Витончений розум, гроші й славне ім'я шукають для себе сприятливе середовище. В «Музеї старожитностей» та у «Втрачених ілюзіях» розповідається про амбіції молодого дворянина і молодого поета. Отже, нам лишається написати історію амбіційного буржуа — йому набридла провінція, він не хоче далі жити серед свідків свого збагачення і сподівається стати значною особою в Парижі.

Ну а щодо амбіцій політичних і депутатських, то цьому присвячено повість «Депутат у Парижі» — майже закінчений на сьогодні твір, який увійде до «Сцен політичного життя».

Коли автор напише портрет буржуа, невдоволеного життям у себе в провінції, «Сцени провінційного життя» будуть по суті завершені, й уже тепер легко з'ясувати, чого їм бракуватиме для цілковитої повноти. Доведеться ще намалювати картину з життя гарнізону в прикордонному містечку, картину морського порту, картину міста, де театр у занепаді й куди приїждять паризькі актори та актриси, сподіваючись на багатий збір. Крім того, розповідь про життя провінції не буде повна, якщо не показати, як впливають на неї парижани, прихильники нововведень, коли вони приїждять туди з наміром оселитися там і творити добро.

Ці чотири або п'ять Сцен — лише деталі картини, але вони дозволять подати кілька забутих типових образів.

Якби, втілюючи свій великий задум у літературну форму, автор припустився забудькуватості, це зашкодило б уже завершеним творам. Того, хто знехтує якусь деталь, оголосивши, що має намір зобразити суспільство в цілому, негайно звинуватять у наданні невинуватого переваги іншим деталям. Так, дехто з критиків неминуче заявить: «Ви надто любите аморальних персонажів і скандальні картини, бо пропонуєте нам лише їх, забуваючи про благодійний вплив, який би справили на людську душу образи протилежні».

Правда, авторові «Втрачених ілюзій» закинути такий докір уже не можна, адже звичаї, за якими живуть у провінційній глушині Давид Сешар та його дружина, становлять разючу протилежність звичаям життя паризького.

Тут варто зауважити, що хоча «Давидом Сешаром» і завершується роман, який уміщує в собі майже шість томів, — це зовсім окрема повість, правда, пов'язана з уже опублікованими, але настільки від них незалежна, що зрозуміти її можна, й не знайомлячись із попередніми подіями.

Автор доклав неабияких зусиль, щоб доречно помістити опис газетярського життя в Парижі між двома картинами життя провінційного, одна з яких починає, а друга закінчує «Втрачені ілюзії». Зате в такому поєднанні, можливо, криється соціальний зміст, бо читач зрозуміє (принаймні автор на це сподівається), як людина набуває життєвого досвіду — а де ліпше можна засвоїти цю велику науку, як не в умовах зіткнення паризького життя з життям провінційним? Тільки розглядаючи «Втрачені ілюзії» — досі найвизначніший твір з усіх «Етюдів про звичаї» — як усю книгу в цілому, можна правильно оцінити її мораль та зробити належні висновки. Судити про вагу і значущість роману слід, лише прочитавши його в тому повному варіанті, в якому він увійшов до «Людської комедії», у її VIII том.

Перша частина «Втрачених ілюзій» вийшла 1835 року, «Провінційна знаменитість у Парижі» — 1839 року, а 1843 року було видано останню частину. Мало хто повірить, що авторові знадобилося аж вісім років — не для того, щоб написати свій великий роман, а щоб належно розмістити дійових осіб та обміркувати сюжетні ходи. Сьогодні цей твір — один із тих, яким автор приділив найбільше уваги, — особливо подобається

декому з читачів; але тепер можна зрозуміти й те, як було нелегко довести його до пуття.

Із зіставлення образів Растіньяка, який домігся успіху, та Люсьєна, який зазнав поразки, виникає картина вельми поширеного і дуже важливого для нашого часу явища: вона зображує амбіції здійснені й амбіції несправджені — шанобливі амбіції молодих людей, які тільки входять у життя.

Париж — це ніби зачарований замок, на штурм якого кидаються всі юні провінціали; отож у цій історії про наші звичаї, які постійно розвиваються, образи молодого віконта де Портандюера («Урсула Міруе»), молодого графа д'Егріньяона і Люсьєна утворюють важливі паралелі до образів Еміля Блонде, де Растіньяка, Лусто, д'Артеза, Б'яншона та інших. Порівнюючи їхні прагнення, успіхи та засоби, якими вони цих успіхів домагаються, ми простежуємо трагічну історію молодого покоління за останні тридцять років. Тому автор невпинно повторюватиме, що коли йдеться про мораль, слід розглядати частину, а не ціле, окрему особу, а не групу осіб.

Є в «Давиді Сешарові» прихований смуток, який автор волів не підкреслювати. Атанас Грансон (у «Старій дівці») кидається у воду, не бажаючи миритися із своїм становищем. Давид Сешар, якого любить жінка простої і гордої вдачі, приймає спокійне й одноманітне життя провінції, відмовившись від своїх високих надій, від багатства. Автор не зважився показати, що й через десять років після свого самозречення Давид усе ще відчував жаль, попри здобуте щастя, якого він так жадібно домагався! Люди розумні самі довершать у своїй уяві цей образ; а інші читачі, певне, побачили б у Давидовій зажурі невдячність до Єви Шардон. Ці два образи із «Сцен провінційного життя», такі схожі між собою і водночас такі різні, — своєрідна захисна промова на користь сім'ї. В цьому, зрештою, і полягає головний сенс «Ілюзій».

Лише обраним натурам, людям воістину геркулесівської сили можна дозволити покидати затишний родинний притулок і шукати щастя в битвах на неозорій арені Парижа.

Якби щодня не лунало стільки безглузких звинувачень і не знаходилося стільки чесних та добропорядних буржуа, чия неосвіченість спонукає їх висловлювати

подібні звинувачення з парламентської трибуни перед лицем усієї країни, автор охоче звільнив би себе від обов'язку писати цю передмову.

Сила письменникового протесту завжди дорівнюватиме озлобленості нападників.

Необхідно, щоб усі чотириста законників, якими може похвалитися Франція, зрозуміли, що література підноситься над ними. Що режим Терору, Наполеон, Людовік XIV, Тіберій, найнещадніші володарі і наймогутніші державні установи тьмяніють поряд із письменником, який втілює голос своєї доби. Колись таким голосом були Тацит, Лютер, Кальвін, Вольтер, Жан Жак Руссо; ним були Шатобріан, Бенжамен Констан, пані де Сталь; ним же сьогодні стала *Газета*. Вольтер та енциклопедисти зламали опір єзуїтів, які йшли слідами храмівників і були наймогутнішою паразитичною силою нового часу. Якби у Франції об'єдналися п'ятнадцятеро талановитих людей на чолі з вождем, гідним Вольтера, то незабаром припинилася б комедія, яку йменують «конституційним урядом» і в основі якої лежить безперервне сидіння на троні людей пересічного розуму.

Одна з найбільших помилок наших правителів — утиски преси. Можна — хоч і це нелегко! — заборонити ту або ту газету, але заткнути рота письменникові неможливо. Слово «письменник» тут ужито в збірному значенні (це слід мати на увазі). Хоч би скільки переслідували художні твори, вони відроджуються; завдяки безлічі видань письменник проникає своєю думкою в безліч умів. Іншими словами, кожен уряд може обрати одне з двох: прийняти битву або не допустити її. Хартія Луї Філіппа породила битву.

Гадаю, ці кілька зауважень стануть переконливою відповіддю законникам, які з приводу кількох п'ятифранкових монет вилізли на високу парламентську трибуну і знічев'я розбалакують про книжки, яких вони не розуміють; виходить, що забувши про свої обов'язки тлумачів закону, ці люди взяли на себе куди кумеднішу роль академіків. Ну то хай собі промовляють — а ми посміємося досхочу!

Колись у римському сенаті точилися запеклі суперечки з приводу надзвичайно важливого питання: з яким соусом подавати на стіл рибу палтуса? Нагадаємо, що ... червня 1843 року на одному із засідань палата депутатів з'ясувала не менш важливу проблему: якою

поживою є «Паризькі таємниці» для передплатників «Журналь де Деба» — корисною чи шкідливою?

Коли Карл V припускався помилки, він надсилав Аретіно — Вольтерові того часу — золотий ланцюг. І одного дня, коли йому принесли такого ланцюга, Аретіно сказав: «Він надто легкий для провини настільки тяжкої!» Література потерпіла від заснування двох палат: тепер над нею забагато правителів.

Ми повторимо тут у відповідь на зауваження глибокошановного депутата, який ганьбить літературу, згадуючи про ті двісті тисяч франків, які буцімто для неї виділено, що з цієї «винагороди» література не отримає і двох ліарів (ці монети ще не вийшли з ужитку, всупереч закону, який нібито запровадив у нас десяткову систему), а якби навіть література і мала змогу що-небудь отримати, їй би довелося надто дорого за це розплачуватися, адже принагідно вона мусила б вислухати кілька повчальних промов на овернському діалекті. Свої скромні зауваження ми закінчимо простим спостереженням, настільки, проте, важливим, що воно має збити пиху із суворого цензора сучасної літератури. Річ у тім, що само існування згаданого депутата — як і його чотирьохсот колег — стало можливим лише завдяки появі «Суспільного договору» та «Еміля» — книжок, що їх спалено рукою ката за вироком окружного паризького суду.

1843 р.

ВТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ

Панові Вікторові Гюго

Ви, щасливою долею Рафаелів і Піттів, ледве ви-
йшовши з хлоп'яцтва, були вже великим поетом; Ви,
як Шатобріан, як усі щирі таланти, повставали проти
задрiсників, що причаїлися за шпальтами Газети або
сховалися в її підвалах. Ось чому мені так хотілося,
щоб Ваше звитяжне наймення сприяло звитязі твору,
який я присвячую Вам і який, на думку декотрих,
є не лише подвигом мужності, а й правдивою історією.
Хіба журналісти, як і маркізи, банкіри, лікарі, про-
курори, не заслужили б пера Мольєра та його театру?
Зрештою, чому б «Людська комедія», яка *castigat
ridendo mores*¹, мала б нехтувати одну з суспільних
сил, якщо паризька Преса не нехтує жодну?

Я щасливий, пане, користуючись нагодою, сказати
Вам, що я Ваш щирий шанувальник і друг

Де Бальзак

Частина перша ДВА ПОЕТИ

За тих часів, коли починається наша повість, по малих
провінційних друкарнях ще не було верстатів Стенгопа
і валків для накатування фарби. Хоч Ангулем своїм папе-
ровим промислом був зв'язаний із паризькими друкар-
нями, тут по-давньому працювали на дерев'яних маши-
нах, завдяки яким і виник у нашій мові нині вже забутий
вираз: *довести верстат до скрипу*. У відсталій місцевій
друкарській справі й досі використовували просякнуті
фарбою шкіряні тампони, якими відбивальник наносив
фарбу на шрифт. Висувна плита, де містилася форма
з набраним шрифтом, на яку накладали аркуш паперу,
витісувалася з каменю і виправдовувала свою назву —
мармур. Сучасні ненажерні механічні верстати так уже
зітерли з пам'яті цей механізм, котрому, при всій його
недосконалості, ми завдячуємо прекрасні видання Ельзе-
вірів, Плантаєнів, Альдів та Дідо, що варто докладніше

¹ Сміхом виправляє звичаї (латин.).

розповісти про оте старовинне устаткування, до якого Жером Нікола Сешар відчував забобонну любов, оскільки воно відіграє певну роль у цій великій повісті про малі діла.

Сешар був колись підмайстром-відбивальником, тим, кого складачі на своєму жаргоні називають *Ведмедем*. Так відбивальників прозвали, певно, тому, що вони, як ведмідь у клітці, топчуться туди-сюди — від стола з фарбами до верстата і від верстата знову до стола з фарбами. Щоб помститися складачам, Ведмеді охрестили їх *Мавпами*, бо ті з мавп'ячою спритністю хапають літери зі ста п'ятдесяти двох комірок набірної каси, по яких розкладений шрифт. У грізну пору 1793 року Сешар мав уже близько п'ятдесяти років і був одружений. Вік та сімейне становище врятували його від загального призову, коли трохи не всіх робітників забрали до війська. Старий відбивальник залишився сам у друкарні, бо її власник, інакше кажучи *Простак*, помер, залишивши бездітну вдову. Підприємству, здавалося, загрозувала неминуча руїна: працюючи сам-один, Ведмідь не міг обернутися на Мавпу, бо цей друкар, виявляється, не вмів ні читати, ні писати. Незважаючи на його невігластво, один із народних представників, прагнучи якнайскоріше поширити чудові декрети Конвенту, видав відбивальникові патент майстра друкарської справи і зобов'язав його працювати на державні потреби. Діставши всупереч усякому глузду такий патент, громадянин Сешар із заощаджень своєї дружини відшкодував збитки вдові колишнього свого хазяїна — купив у неї за півціни все друкарське устаткування. Та головні труднощі були попереду. Треба було грамотно і без затримки друкувати республіканські декрети. За таких вельми скрутних обставин Жерому Нікола Сешарові поталанило зустріти одного марсельського дворянина, який не хотів ні емігрувати, щоб не втратити своїх маєтків, ані залишатися на видноті, щоб не позбутися голови, і мусив задля шматка хліба шукати собі роботи. Отож граф де Мокомб надів скромну куртку провінційного фактора: він набрав текст і правив коректуру декретів, що проголошували смертну кару громадянам, котрі переховували дворян. Ведмідь, ставши *Простаком*, друкував ті декрети, сам розклеював їх по стінах будинків, і обидва вони залишалися живі й здорові. 1795 року, коли шквал терору вщух, Нікола Сешар мусив шукати іншого *майстра на всі руки*, який

міг би виконувати роботу за складача, коректора й метранпажа. Один абат, що відмовився прийняти присягу, а пізніше, за Реставрації, став єпископом, заступив графа де Мокомба і працював у друкарні аж до того дня, коли перший консул повернув католицькому духовництву всі права. Граф та єпископ згодом зустрілися в палаті перів і сиділи там на одній лаві. Хоч 1802 року Жером Нікола Сешар умів читати й писати не краще, як 1793-го, а проте на той час він добре натоптав калитку і вже міг найняти собі фактора. Колишній підмайстер, який раніше не надто замислювався про своє майбутнє, став пострахом для своїх Мавп і Ведмедів. Скарність починається там, де кінчається убозтво. Тільки-но друкар відчув можливість забагатіти, потяг до вигоди розвинув у ньому практичну кмітливість — пожадливу, підозрливу й проникливу. Людина з життєвим досвідом, він зневажливо ставився до теорії і так набив собі руку, що з одного погляду, залежно від щільності набору, визначав вартість друкованої сторінки чи аркуша. Він доводив нетямущим замовникам, що набір жирним шрифтом обходиться дорожче, ніж світлим, а коли йшлося про петит, запевняв, ніби скласти цим шрифтом значно важче. Складання становило ту галузь друкарського ремесла, в якій Сешар анічогісінько не тямив і, боячись продешевити, він завжди намагався злупити левову пайку зиску. Якщо його складачі працювали погодинно, він не спускав із них ока. Коли йому випадало пронюхати, що якийсь із підприємців потрапив у скруту, Сешар за безцінь купував у нього папір і ховав його у свої склепи. На той час будинок, у якому з незапам'ятних часів містилася друкарня, вже належав Сешарові. В усьому йому таланило. Він овдовів і мав лише одного сина, якого послав до ліцею не так задля того, щоб дати йому освіту, як з наміром підготувати собі спадкоємця; старий поводився з ним дуже суворо, прагнучи щонайдовше тримати його в батьківській покорі, під час канікул примушував хлопця працювати, не відходячи від складальної каси, мовляв, що той повинен привчатися заробляти собі на прожиток, щоб згодом віддячити бідолашному батькові, який зі шкури пнувся, аби вивчити сина. Розставшись із абатом, Сешар поставив на його місце одного з чотирьох своїх складачів, про якого майбутній єпископ відгукувався як про людину чесну й тямущу. Отже, старий міг спокійно чекати того дня, коли його син очолить

підприємство і воно забуває в його молодих умілих руках. Ангулемський лицей Давид Сешар закінчив блискуче. Хоч батько Сешар, колишній Ведмідь, темний і безрідний вискочень, науку вельми зневажав, однак послав сина в Париж навчатися вищого друкарського ремесла, але, виряджаючи хлопця, старий так наполегливо радив йому назбирати якомога більше грошей у місті, яке називав *робітничим раєм*, і так рішуче остерігав його не покладати надій на батьків гаманець, що, видно, вважав перебування сина в країні *Премудрості* лише засобом для досягнення своєї мети. Опановуючи в Парижі ремесло, Давид водночас завершив свою освіту. Метранпаж друкарні Дідо став ученим. Наприкінці 1819 року Давид Сешар покинув Париж, де перебування його не обійшлося батькові й сантима; старий кликав сина додому, щоб здати на його руки всі справи. Друкарня Нікола Сешара містила судові оголошення в єдиній тоді на весь департамент газеті, виконувала замовлення префектури та єпископату, і ці три клієнти мали забезпечити енергійному юнакові повний достаток.

Саме тоді брати Куенте, власники паперової фабрики, купили патент на другу в Ангулемі друкарню, яка через інтриги старого Сешара та воєнні потрясіння, що за часів Імперії спричинилися до цілковитого застою в промисловості, стояла без роботи. З огляду на цей застій Сешар і сам не купував її, і його скупість призвела до занепаду старовинної друкарні. Дізнавшись про купівлю, Сешар зрадив, розуміючи, що боротьбу, яка неминуче виникне між його друкарнею та друкарнею братів Куенте, доведеться тепер вести його синові, а не йому. «Я не вистояв би, — міркував він, — але хлопець, який навчався в панів Дідо, ще потягається з ними». Сімдесятирічний старий зітхав по тих часах, коли зможе пожити собі на втіху. Хоч він мало тямив у тонкощах *типографії*, але зажив собі слави великого знавця в тому мистецтві, що його так високо шанував божественний автор «Пантa-грюеля», і яке, зазнаючи переслідувань так званого *Товариства тверезості*, щодалі більше занепадає. Жером Нікола Сешар, покірний долі, яку визначило йому саме прізвище¹, був одержимий непогамовною спрагою. Три-валлий час дружина стримувала в належних межах цю пристрасть до виноградного соку — пристрасть таку

¹ Séchard (Сешар) від дієслова sécher — всихати (фр.).

властиву всім Ведмедям, що пан Шатобріан запримітив її навіть у справжніх американських ведмедів; однак філософи зауважили, що в старості звички молодих літ проявляються з новою силою. Сешар підтверджував цей закон природи: що більше він старівся, то дужче любив випити. Ця пристрасть наклала на його ведмежу фізіономію сліди, які надавали їй певної своєрідності: його ніс вибуяв і набрав форми заголовної літери А — кегля потрійного канону; щоки з прожилками стали подібні до виноградного листу, всипаного ліловими, багряними, а то й багатобарвними бородавками, і можна було подумати, що це страхітливий трюфель виглядає з-поміж виноградного листя. Маленькі сірі оченята, що ховалися під кошлатими бровами, подібними до запорошених снігом кущів, лукаво поблискували від скнарості, яка вбивала в ньому всякі почуття, навіть батьківські, і зберігали проникливість навіть тоді, коли він був п'яний. Облізла голова з лисиною на тім'ї, облямована вінчиком сивуватого, але кучерявого волосся, викликала в уяві образи францисканців із Лафонтенових казок. Він був оземкуватий і пузатий, мов ті старовинні лампадки, в яких згорає більше оливи, ніж гнота; адже надмірне вживання будь-чого штовхає людину на шлях, найбільше їй властивий: від пияцтва, як і від розумової праці, опасистий стає ще товщим, а худий іще худішим. Жером Нікола Сешар уже років тридцять не знав іншого головного убору, окрім славнозвісного муніципального трикутного капелюха, якого ще й тепер можна побачити десь у провінції на голові міського барабанщика. Його жилетка й штани були зеленавого оксамиту. Він носив стареньку коричневу сюртучину, бавовняні смугасті панчохи і черевики з срібними пряжками. Цей одяг буржуа, з якого знати було недавнього простолюдина, так пасував до його вад і звичок, так викривав спосіб його життя, що здавалося, ніби він і народився вдягнений: без цього одягу ви не змогли б і уявити його, як цибулину без лушпиння. Якби навіть старий друкар здавна не виявив своєї сліпої скнарості, досить було глянути, як він передавав синові підприємство, щоб скласти точне уявлення про його вдачу. Хоч син і мав набратися великого розуму в школі панів Дідо, старий уже давно обміркував, як йому ошукати спадкоємця. Батькова вигода означала синову втрату. Та коли йшлося про справи, для старого не існувало ні сина, ні батька. Якщо раніше він дивився на

Давида як на єдину свою дитину, то тепер син став для нього звичайним покупцем, чії інтереси були протилежні його власним: він хотів продати якомога дорожче; Давид мав прагнути купити якомога дешевше; отже, сьогодні син був супротивником, якого належало перемогти. Таке переродження почуттів на сліпий потяг до наживи, яке в людей вихованих звичайно відбувається поступово, приховано й лицемірно, у старого Ведмеда сталося відверто, нахрапом і показало, як підступна п'янографія може перемогти учену типографію. Коли син приїхав, старий поставився до нього з корисливою люб'язністю, якою ділові люди облутують тих, кого прагнуть пошити в дурні: батько упадав коло сина, як закоханий біля милої, брав його під руку, показував, куди ступити, щоб не забруднити ніг, велів нагріти йому постіль, затопити грубку, приготувати вечерю. На другий день, надумавши за багатим обідом упоїти сина, Жером Нікола Сешар, сам уже добре випивши, раптом сказав: «Ну що ж, поговоримо про справи». Ці слова так несподівано вихопилися у старого між двома нападами гикавки, що Давид попросив відкласти ділову розмову на завтра. Але старий Ведмідь надто добре вмів використовувати своє сп'яніння, щоб відмовитися від давно обміркованого поєдинку. Мовляв, він і так півсотні років тягнув ярмо і навіть зайвої години не хоче залишатися в ньому. Завтра ж його син стане *Простаком*.

Тут, мабуть, доречно буде сказати кілька слів про саме підприємство. Друкарня ще з кінця царювання Людовіка XIV містилася на розі вулиці Больє, там, де вона виходить на майдан Мюр'є. Отже, будинок уже давно був пристосований до потреб цього виробництва. Весь його нижній поверх займала величезна робітня, що освітлювалася крізь старі засклені двері з вулиці та крізь широке вікно, яке виходило в невеличкий двір. До контори хазяїна можна було пройти і коридором. Але в провінції друкарська справа викликала таке жваве зацікавлення, що замовники воліли заходити просто з вулиці заскленими дверима в фасаді, хоч їм доводилося спускатися на кілька приступок, бо долівка в майстерні була нижча за рівень тротуару. Приголомшені видовищем, відвідувачі звичайно не зважали на незручності такого шляху. Коли вони, бувало, задивлялися на склепіння, що їх утворювали аркуші паперу, які звисали з натягнених під стелею мотузок, то наштотувалися на складальні каси

або збивали собі капелюхи, зачепившись за металеву розтяжку, котрою кріпилися друкарські машини. Якщо ж замовники ловили гав, втупившись у складача, який спритно хапав літери із ста п'ятдесяти двох комірок каси, перечитував набраний рядок і ставив у верстатку шпону, вони натикалися на стоси зволоженого й пригніченого каменем паперу або вдарялися ногою об ріг друкарської машини; все те відбувалося на превелику втіху Мавп та Ведмедів. Не було випадку, щоб хтось без халепи добрався в глиб тієї печери, до двох кліток, що виступали в двір двома нужденними прибудовами, в одній із яких сидів фактор, а в другій — хазяїн друкарні. В дворі виноградні лози мальовничо вилися по мурах, надаючи будівлі — та ще коли зважити на славу господаря — вельми привабливого місцевого колориту. В глибині двору, притулившись до темної стіни сусіднього будинку, бовваніла напівзруйнована повітка, де змочували й готували до друку папір. Там же містилася кам'яна плита з мийницею, в якій перед друкуванням і після нього мили форми, чи *друкарські дошки*, як їх називають по-простому; звідти постійно стікала чорна від фарби вода і змішувалася з кухонними помиями; селяни, які в базарні дні приїжджали до міста, дивлячись на той чорний струмок, лякалися, гадаючи, що в цьому будинку миється сам сатана. До повітки з одного боку приткнулася кухня, а з другого — дровітня. У горішньому поверсі дому, над яким здіймалася тільки мансарда на дві комірчини, було три кімнати. Перша, що над коридором і майже така сама довга, з ветхими дерев'яними східцями на мансарду, освітлювалася з вулиці крізь довгасте вікно, а з двору — крізь слухове віконце; вона правила і за передпокій, і за їдальню. Скромно побілена вапном, вона з грубою відвертістю свідчила про скупість хазяїна дому. Брудна підлога ніколи не милася; усе вмеблювання складалося з трьох поганеньких стільців, круглого стола та буфета, що стояв між двома дверима, які вели до спальні та вітальні; вікна й двері почорніли від бруду; кімнату звичайно захаращували стоси друкованого й чистого паперу; на них частенько можна було бачити пляшки та недоїдки після обіду Жерома Нікола Сешара. Спальня, вікно якої зі свинцевою рамою виходило в двір, була обтягнена блаженськими килимами, що ними прикрашають стіни будинків на свято Тіла Господнього. Тут стояло широке ліжко

з колонками, запнуте рясним запиналом і застелене укривалом червоної саржі, двоє поточених шашелем крісел, два м'які горіхові стільці з гаптованою оббивкою, старовинне бюрко і на каміні — годинник. Цю в брунатних тонах кімнату, що дихала патріархальною благодушністю, обставив ще пан Рузо, попередник і хазяїн Жерома Нікола Сешара. Вітальня, яку опорядила на новітній лад покійна пані Сешар, являла очам жахливі дерев'яні панелі, помальовані, як у перукарні, синьою фарбою; над ними стіни були обклеєні паперовими шпалерами, де на світлому тлі зображено сцени з життя Сходу. Умеблювання тут складалося з шести стільців, оббитих синім сап'яном, зі спинками на взірець ліри. Двоє незграбно складених арками вікон, що виходили на майдан Мюр'є, були без фіранок; на каміні не було ні свічників, ні годинника, ані дзеркала. Пані Сешар померла в самому розпалі свого захоплення оздобленням дому, а Ведмідь, не добачаючи сенсу у витівках, що не приносять зиску, відмовився від них. Саме сюди, *pede titubante*¹, і привів Жером Нікола Сешар сина. Він показав йому на круглий стіл, де лежав опис друкарського устаткування, що його склав за вказівками хазяїна фактор.

— Читай, синку, — сказав Жером Нікола Сешар, переводячи п'яний погляд із паперу на сина і з сина на папір. — Упевнишся, що я віддаю тобі не друкарню, а скарб.

— «Три дерев'яні верстати із залізними підпорами, з чавунною плитою для розтирання фарб...»

— Моє вдосконалення, — мовив старий, перебиваючи сина.

— «...з усім обладнанням: діжками для фарби, валками, столами тощо — тисяча шістсот франків...» Але ж, тату, — сказав Давид Сешар, випускаючи з рук інвентарний опис, — оці ваші верстати — всього-на-всього дрова, не варті й ста екю, ними хіба що в печі протопити.

— Дрова!? — скрикнув старий Сешар. — Хе, дрова! Бери-но опис та ходімо вниз. Побачиш, чи ваше хитромудре залізччя зможе орудувати так, як ці добрі, випробувані старі верстати. Отоді язик тобі не повернеться ганити ці чесні машини, що ходять як ото поштові карети

¹ Заточуючись (латин.).

і слугуватимуть тобі все твоє життя, не потребуючи ані найменшого ремонту. Дрова! Та вони забезпечать тобі шматок хліба! Дрова! Твій батько працював на них двадцять років, вони і з тебе людину зроблять.

Батько прожогом метнувся вниз і навіть не спіткнувся на старих, вичовганих, хитких східцях; він одчинив двері з коридора в друкарню, кинувся до першого з верстатів, котрий, як і решта, був тайком ретельно почищений та протертий мастилом, і показав на дубові бруски, що їх підмайстер наглянсував воском.

— Лялечка, не верстат! — сказав він.

В машині було підготовлено до друку запрошення на весілля. Старий Ведмідь опустив рамку з набором на декель, а з декеля — на мрамур, який подав під верстат; тоді висмикнув шворня, розмотав мотузку, щоб висунути мрамур назад, підняв декель і раму із спритністю молодого Ведмеда. Верстат під його руками заскрипів так по-чудному, ніби то забриніла віконна шибя, в яку, пролітаючи, вдарився птах.

— Чи хоч один англійський верстат може так працювати? — сказав батько здивованому синові.

І старий Сешар перебіг від першої друкарської машини до другої, від другої до третьої і по черзі проробив на кожній те саме, однаково вправно. На останній він помітив затуманеним од вина оком пляму, що її залишив недбалий учень; п'яниця круто вилаявся і став полою сюртука терти верстат, як, буває, баришник чистить коня перед тим, як вести його на продаж.

— З цими трьома верстатами, Давиде, ти навіть без фактора можеш загребти тисяч дев'ять за рік. Як твій майбутній компаньон я забороняю тобі заміняти їх на оті чавунні одоробла, що тільки шрифти стирають. Ви там у Парижі зчинили галас — ото, мовляв, дивовижа! — побачивши винахід того клятого англійця, французького ворога, що тільки й дбає про вигоди словолитників! А вам — гвалт! — забандюрилося стенгопів! Красенько дякую за ваші стенгопи! За кожен луплять дві тисячі п'ятсот франків, майже вдвічі дорожче за всі мої три чудові машини! До того ж чавунні верстати не досить пружні і збивають літери. Я не такий учений, як ти, але добре затаям: стенгопи — то смерть для шрифтів. Мої дерев'яні верстати служитимуть тобі вірно, робота буде чиста, а більше з тебе ангулемці й не вимагатимуть. Друкуй ти на залізі чи на дереві, на золоті

чи на сріблі, вони все одно тобі й ліара зайвого не накинуть.

— «Item¹, — читав далі Давид, — п'ять тисяч фунтів шрифту із словолитні пана Вафлара...»

Натрапивши на це ім'я, учень Дідо не міг утриматися від посмішки.

— Смійся, смійся! Двадцять років одслужили і як новісінькі. От де словолитня! Пан Вафлар людина чесна і постачає матеріал добротний; як на мене, найкращий словолитник той, до котрого не треба часто ходити.

— «... оцінені на десять тисяч франків», — читав далі Давид. — Десять тисяч, батьку! Та це ж виходить по сорок су за фунт, а пани Дідо новий цицеро продають усього по тридцять шість! Ціна вашим *вухналям* десять су за фунт — як свинцевому брухтові!

— Вухнали? Отак ти називаєш батарди, куле, рондо пана Жілле, колишнього імператорського друкаря? Та цим шрифтам ціна — шість франків за фунт! Вершина граверного мистецтва! П'ять років тому куплені, а подивись, блищать, як новісінькі!

Старий Сешар схопив кілька пакунків шрифту, який ще не був у вжитку, і показав їх синові.

— Я не проходив усяких там наук, не годен ні читати, ні писати, та в мене досить кибети, аби збагнути, що шрифти твоїх панів Дідо походять од курсивів фірми Жілле. Ось глянь-но, яке *рондо*! — сказав він, витягуючи з каси літеру «М» круглого цицеро, досі не вживаного.

Давид упевнився, що сперечатися з батьком — марна річ. Треба було або на все погоджуватися, або від усього відмовитися, сказати «так» або «ні». Старий Ведмідь заніс до опису геть усе до останньої мотузки, на якій розвішують папір. Найнікчемніша гранка, дощина, миски, щітка для миття форм — усе було оцінено з дбайливістю скупаря. Загальна сума разом із патентом на звання друкаря та всіма замовленнями сягала тридцяти тисяч франків. Давид замислився, чи може з того бути якийсь пуття. Помітивши, що син мовчить, збитий тією сумою з пантелику, старий занепокоївся: він волів би запеклий торг над мовчазну згоду. Коли покупець торгується, видно, що він чоловік тямущий і здатний обстоювати свої інтереси. «Хто не торгується, — часто казав старий Сешар, — той нічого й не купить». Нама-

¹ Також (латин.).

гаючись розгадати синову думку, він перераховував різне начиння, необхідне для роботи провінційної друкарні: він по черзі підводив Давида до верстата для налошування паперу, до верстата для різання паперу, призначеного для міських замовлень, і все вихваляв їхню надійність та досконалість.

— Старе обладнання завжди найкраще, — казав він. — У друкарському ділі треба було б за нього платити дорожче, ніж за нове, як це й заведено в карбувальників золота.

Страхітливі віньетки із зображенням гіменів, амурів, мерців, що підіймають плити свого надгробка, призначені оздоблювати якесь «М» чи «В», величезні обрамлення театральних афіш, прикрашені масками, завдяки красномовству п'яного Сешара перетворювалися на речі, яким ціни немає. Він запевняв сина, що провінціали цупко тримаються своїх звичок, що даремно пропонувати їм щось навіть і краще. Він, Жером Нікола Сешар, сам пробував продавати їм календарі, куди кращі за «Подвійні Льєжські», друковані на обгортковому папері! І що з того? Перевагу перед його чудовим календарем завжди віддавали звичному «Подвійному Льєжському». Та Давид незабаром і сам упевниться в цінності цієї старовини, коли почне продавати її дорожче за всяку там невігідну новизну.

— Отак-то, синку! Провінція — вона і є провінція, а Париж — це Париж. Уяви собі, прийде до тебе такий собі чолов'яга з Умо замовити запрошення на весілля, а ти відмолотиш їх без купідонів з гірляндами. Та він же сам не повірить, що одружується, і поверне оті запрошення, коли побачить на ньому голе-голісіньке «З», як у твоїх панів Дідо, котрі хоч і славляться в друкарстві, але в провінції їхні витребеньки приживуться хіба років через сто. Он як!

Люди великодушні — кепські комерсанти. Давид був із тих лагідних і сором'язливих натур, котрі страхаються суперечок і поступаються відразу ж, тільки-но супротивник торкнеться їхнього серця. Високі почуття та батьківська влада, яку ще зберігав над ним старий пияк, не дозволяли синові вести з батьком ниці торги, тим більше що він був упевнений в добрих намірах старого, бо спочатку пояснював його жадібність любов'ю до своєї друкарні. Та, оскільки Жером Нікола Сешар відкупив у вдови Рузо все устаткування за десять тисяч франків

асигнаціями, а за теперішніх обставин тридцять тисяч були сумою величезною, син не втримався від вигуку:

— Та ви ж мене живцем ріжете, тату!

— Я? Твій рідний батько?.. — вигукнув старий п'яниця, здіймаючи руки до стелі, де сушився папір. — Ну, а на яку ж суму ти оцінюєш, Давиде, патент? Чи знаєш ти, чого вартий самий лише «Листок оголошень», рахуючи по десять су від рядка? Та він один за минулий місяць дав п'ятсот франків зиску! Синку, розгорни книги, перевір рахунки і сам побачиш, скільки дають афіші, відомості префектури, замовлення мерії та єпископату. Ти просто ледащо, не хочеш забагатіти. Торгуєшся за коника, що вивезе тебе в який-небудь чудовий маєток на зразок марсакського.

До інвентарного опису був долучений договір про укладення спілки між батьком та сином. Добрий батько здавав спілці у винайм свій будинок за тисячу двісті франків — хоч сам купив його за шість тисяч ліврів, і притому залишав собі одну з двох кімнаток на мансарді. Поки Давид Сешар не сплатить йому тридцять тисяч франків, прибутки ділитимуться порівну; єдиним і повноправним власником друкарні син стане того дня, коли остаточно розрахується з батьком. Давид прикинув у думці вартість патенту, клієнтури та «Листка оголошень», не беручи до уваги устаткування; він вирішив, що зможе викрутитись, і пристав на ті умови. Батько, який звик до селянського лукавства і зовсім не розумівся на далекосяжних розрахунках парижан, здивувався, що син так відразу погодився.

«Чи, бува, не забагатів мій син у Парижі? — подумав старий. — А може, він метикує, як би мені не заплатити?»

Виходячи з таких міркувань, батько взявся випитувати в Давида, чи не привіз він із собою грошей, щоб дати щось у рахунок завдатку. Батькова цікавість насторожила сина, і Давид замкнувся в собі. На другий день старий Сешар звелів учневі перенести всі меблі в свою кімнатку на третьому поверсі, маючи намір вивезти їх на село, коли селяни їхатимуть із міста порожняком. Три голі кімнати другого поверху він відступив синові і передав йому друкарню, не вділивши й сантима, щоб заплатити робітникам. Коли Давид попросив батька як свого компаньйона взяти участь у витратах, необхідних для спільного виробництва, старий друкар прикинувся, ніби нічого не второпав: він, мовляв, не зобов'язаний

на додачу до друкарні давати ще й гроші. Його пайка уже вкладена в діло. Припертий слухними доводами сина, старий відповів, що, купуючи у вдови Рузо друкарню, він викрутився, не маючи й су за душею. Якщо він, убогий, неписьменний робітник, дав собі раду, то вихованець Дідо упорається й поготів. До того ж Давид і гроші заробляє тільки завдяки своїй освіті, а кому він завдячує цю освіту, як не батькові, що на старості літ трудився в поті чола, аби вивести сина в люди. Отож і настала синові пора вкласти ті гроші з діло.

— Куди ж ти подів свої заробітки? — поцікавився він, намагаючись з'ясувати питання, не розв'язане напередодні, бо син учора промовчав.

— А з чого ж я жив, за що купував книжки? — роздратовано відповів Давид.

— Ага! Ти купував книжки? Погано ж ти поведеш діло! Тому, хто купує книжки, не личить їх друкувати, — сказав Ведмідь.

Давид зазнав найважчого з принижень, приниження, якого завдала йому батьківська нищість; йому довелося вислухати цілий потік плаксивих, облудних, гендлярських доказів, якими старий скнара виправдовував свою відмову дати гроші. Давид затамував душевний біль, відчувши себе самотнім, без жодної підтримки. Переконавшись, що його батько гендляр, він із філософської цікавості заходився узнати старого до решти. Він, мовляв, ніколи не домагався у нього звіту про материні статки. Але якщо вони не можуть піти в рахунок його плати за друкарню, то чи не вкласти б їх принаймні в спільну справу?

— Статки твоєї матері? — перепитав старий Сешар. — Тими статками були її розум і врода.

У цій відповіді Давид побачив усю батькову натуру і зрозумів, що домогтися від нього звіту можна, хіба що затіявши нескінченний, надто обтяжливий і ганебний процес. Шляхетне серце взяло на себе призначений йому тягар, хоч Давид і збагнув, як важко буде йому виконувати зобов'язання щодо батька.

«Працюватиму, — подумав він. — Зрештою, якщо і стане непереливки, то й старому бувало не з медом. Та й хіба ж я не сам на себе працюватиму?»

— Я залишаю тобі скарб, — сказав батько, непокоячись мовчанкою сина...

Давид спитав, що воно за скарб.

— Маріон,— відповів Сешар.

Маріон була огрядна сільська дівчина, без якої не обійтися в друкарському ділі: вона змочувала й нарізала папір, виконувала всілякі доручення, готувала їсти, прала білизну, розвантажувала підводи з папером, ходила одержувати гроші, чистила тампони. Якби вона вміла читати, старий Сешар, підпріг би її й до складання.

Батько пішки пішов на село. Хоч він і був вельми задоволений зі своєї обладки, прихованої під вивіскою спілки, а проте непокоївся, як же стягнути з сина належні йому гроші. По тривогах продажу приходять непевність у тому, чи пощастить отримати з боржника гроші. У всіх пристрастях є щось єзуїтське. Цей чоловік, який вважав, що з освіти — ніякого пуття, тепер намагався переконати себе, що наука ушляхетнює людей. Він дав свої тридцять тисяч франків під заставу честі, яку його синові прищепила освіта. Як добре вихована людина Давид трудитиметься до сьомого поту, щоб додержати угоди, знання допоможуть йому добрати спосіб; він уже виявив свою великодушність, він заплатить! Багато батьків, поводячись отак, вважають, що це по-батьківськи, в чому переконав себе й старий Сешар, підходячи до свого виноградника в Марсаку, невеличкому селі за чотири льє від Ангулема. Ця садиба, де колишній господар спорудив гарний будинок, із року в рік поширювалася, починаючи з 1809 року, коли її придбав старий Ведмідь. Він поміняв роботу біля друкарського верстата на піклування про те, що виходить із-під преса — зрештою, він мав на тому розумітися, адже здавна водив дружбу з винами.

Протягом першого року самотнього життя на селі заклопотане обличчя старого Сешара весь час манячіло між виноградними тичками; він тепер порпався на винограднику, як ото раніше, майже не виходячи, жив у друкарні. Несподівані тридцять тисяч п'янили його дужче, ніж молоде вересневе вино, він подумки вже тримав гроші в руках і рахував їх. Що несправедливіше діставався йому цей куш, то більше хотілося йому покласти його до кишені. Тим-то, гнаний тривогою, старий часто бігав із Марсака в Ангулем. Він вибирався схилом узгір'я, на вершині якого розкинулося місто, і спішив до друкарні, щоб подивитися, як син дає собі раду. Машини стояли на своїх місцях. Єдиний учень у паперовому ковпаку чистив тампони. Старий Ведмідь чув,

як скрипить верстат, друкуючи якийсь повідомлення, впізнавав свої старожитні шрифти, бачив сина і фактора, які, кожен у своїй комірчині, читали книжки, що їх старий Ведмідь вважав за коректури. Пообідавши з Давидом, він вертався до Марсака, міркуючи про свої тривоги. Скупість, як і кохання, задалегідь бачить можливі небезпеки, вона передчуває їх і мовби підганяє. Далеко від майстерні, де споглядання верстатів зачаровувало старого, переносячи його в ті дні, коли він починав багатіти, виноградар помічав у синові тривожні ознаки неробства. Фірма «Брати Куенте» наганяла на нього страх, він бачив, що вона випереджає фірму «Сешар і Син». Коротше, старий відчував повів нещастя. Передчуття не підвело його: лихо нависло над Сешаровим домом. Але в скупарів свій бог. Завдяки непередбаченому збігові обставин цей бог повинен був кинути в калитку п'яниці весь зиск од його лихварської оборудки. Сешарова друкарня, хоч і мала всі підстави для процвітання, занепадала, і ось чому: байдужий до клерикальної реакції, що її Реставрація викликала в урядових колах, але так само байдужий і до лібералізму, Давид тримався в політичних і релігійних питаннях досить небезпечного нейтралітету. Адже він жив за тих часів, коли провінційні комерсанти, якщо вони хотіли мати клієнтів, повинні були визнати певні погляди і вибрати між лібералами та роялістами. Любов, що запала в Давидове серце, його наукові інтереси й шляхетна вдача не дали вкорінитися в ньому пристрасті до наживи, яка притаманна справжньому комерсантові й могла б схилити його до вивчення особливостей провінційної та паризької промисловості. Відтінки, такі прикметні в провінції, стираються в кипучій метушні Парижа. Брати Куенте співали в один голос з монархістами, підкреслено постилися, вчашали до собору, запобігали ласки в духовництва і перші заходилися перевидавати церковні книжки, як тільки на них виник попит. Таким чином брати Куенте випередили Давида Сешара в цій зисковій галузі, а на додачу звели на нього наклеп, звинувативши його у вільнодумстві та безбожництві. Як можна, обурювалися вони, мати справу з людиною, чий батько — один із сентябристів, п'яниця, бонапартист, старий скнара, котрий рано чи пізно залишить синові купу золота? Вони бідні, обтяжені сім'ями, тоді як Давид неодружений і стане казково багатий; отож він тільки й дбає про

власні примхи і таке інше. Під впливом цих звинувачень проти Давида префектура та єпископат передали нарешті всі свої замовлення братам Куенте. Невдовзі зажерливі конкуренти, підбадьорені недбальством суперника, взялися видавати другий «Листок оголошень». Стара друкарня зійшла на дрібні замовлення, а прибуток від оголошень зменшився наполовину. Забагатівши на прибутковому виданні церковних требників та інших душеспасенних книжок, фірма Куенте незабаром запропонувала Сешарам, щоб вони продали «Листок», коротше кажучи, поступилися їм правами на публікацію департаментських оголошень та судових повідомлень. Ледве Давид устиг сказати про це батькові, як старий виноградар, і так уже наляканий успіхами фірми Куенте, прилетів із Марсака на майдан Мюр'є зі швидкістю крука, що зачув трупи на бойовищі.

— Дай мені самому поладнати з Куенте, не втручайся в це діло, — сказав він синові.

Старий умить збагнув інтереси Куенте, він настрахав їх своєю прозорливістю. Син ладен зробити дурницю, якій він хоче запобігти, сказав батько. Навіщо б ми здалися нашим клієнтам, якби відступили «Листок»? Адвокати, нотаріуси, всі купці — ліберали. Куенте хотіли втопити Сешарів, звинувачуючи їх у лібералізмі, а самі ж кинули їм якоря порятунку, бо оголошення лібералів залишаться у Сешарів. Продати «Листок»? Але ж це те саме, що продати устаткування й патент.

Він заправив із Куенте шістдесят тисяч франків — вартість усієї друкарні, щоб не зруйнувати сина: він любить, він захищає його. Виноградар покликався на сина, як селяни покликаються на жінок: син погоджувався або не погоджувався залежно від пропозицій, які старий виривав одну по одній у Куенте, і зрештою він змусив їх, хоч і не без зусиль, заплатити за «Шарантський листок» двадцять дві тисячі франків. Але Давид зобов'язався надалі не друкувати будь-якої газети, інакше мусив би сплатити тридцять тисяч франків за порушення угоди. Цей продаж був самогубством для Сешарової друкарні, та це не обходило виноградаря. Де злодійство, там завжди і вбивство. У старого був намір забрати цю суму в рахунок свого паю, вкладеного в спільне діло, і, щоб отримати ці гроші, він ладен був оддати й Давида на додачу, тим паче що цей капосний син мав право на половину несподіваного скарбу. На відшкодування втрат

великодушний батько віддав синові друкарню, проте за приміщення Давид і далі мав платити оті горезвісні тисячу двісті франків. Продавши братам Куенте «Листок», старий тепер зрідка приходив у місто: він посилався на похилий вік. А справжня причина була в тому, що друкарня більше його не цікавила, — вона йому вже не належала. Проте він не міг позбутися давньої любові до своїх верстатів. Коли справи приводили його до Ангулема, уже важко було збагнути, що більше вабило старого заглянути до свого дому — дерев'яні машини чи син, якому він «для порядку» нагадував про плату за оренду приміщення. Його колишній фактор, що перейшов до Куенте, розгадав, чим викликана ця батькова великодушність; він казав, що хитрий лис тим самим зберігає право втручатися в синові справи: адже борг за винайм приміщення усе зростає — і в такий спосіб Сешар-батько став головним кредитором сина.

Безтурботність Давида мала свої підстави, котрі виразно змальовують вдачу цього юнака. За кілька днів по тому, як він став власником батьківської друкарні, Давид зустрів свого шкільного товариша, що саме тоді дуже бідував. Люсьєн Шардон, юнак двадцяти одного року, був сином колишнього хірурга республіканської армії, котрий після важкого поранення пішов у відставку. Хімік за покликанням, Шардон-батько з примхи випадку став аптекарем у Ангулемі. Смерть несподівано спіткала його в самому розпалі підготовчих робіт, необхідних для здійснення дуже прибуткового винаходу, якому він віддав багато років наукових досліджень. Він хотів знайти спосіб для лікування всіх різновидів подагри. Подагра — недуга багачів, а багачі щедро платять, щоб повернути собі втрачене здоров'я. Тому аптекар і обрав саме цю проблему з-поміж багатьох інших, що цікавили його. Покійний Шардон, поставлений перед вибором між наукою й практикою, зрозумів, що лише наука зможе йому забезпечити достаток; отож він заходився вивчати причини цього захворювання й поклав у основу свого способу лікування певний режим, пристосовуючи його до властивостей кожного організму. Він помер у Парижі, куди поїхав домагатися визнання свого винаходу в Академії наук, так і не скориставшись плодами своєї праці. Сподіваючись на майбутні достатки, він нічого не шкодував задля освіти сина й дочки, і всі прибутки від аптеки йшли на утримання сім'ї. Отже, він не тільки залишив

дітей у злиднях, але й, на їхнє лихо, виховав їх у надії на блискуче майбутнє, яка згасла разом із ним. Славетний Деппен, що лікував його, бачив, як він страждав від безпорадної люті. Шанолюбство колишнього хірурга походило з його палкої любові до дружини, останнього пагона дворянського роду де Рюбампре, яку він чудом урятував від ешафота 1793 року. Не питаючи в дівчини згоди на обман, він заявив, що вона вагітна, і вигадав час. Здобувши певне право побратися з нею, він і справді взяв її за дружину, хоча обое вони були вбогі. Їхні діти, як усі діти кохання, дістали в спадщину саму лише дивовижну материнську вроду — дар нерідко фатальний, коли його супроводжують злидні. Ошукані сподівання, безпросвітна праця й розпач, що так гнітили сім'ю, геть зв'ялили вроду пані Шардон, а невилазні злидні змінили її звички; однак мужність матері та дітей була не менша за їхнє горе. Бідолашна вдова продала аптеку, що була на Головній вулиці Умо, найбільшого ангулемського передмістя. Гроші, виторгувані з продажу аптеки, давали триста ліврів ренти — суму, якої не вистачало навіть на прожиття самої пані Шардон; але мати й дочка змирилися зі своїм становищем і, анітрохи цього не соромлячись, пішли працювати в наймах. Мати доглядала породіль, а за лагідну вдачу їй віддавали перевагу перед іншими в багатих домах, де вона й жила, нічого не коштуючи своїм дітям та ще й заробляючи по двадцять су в день. Щоб син менше переймався думкою, що його мати посідає таке принизливе становище в суспільстві, вона стала називатися пані Шарлотта. Люди, котрі потребували її послуг, зверталися до аптекаря Постеля, наступника пана Шардона. Люсьєнова сестра працювала в сусідки, статечної жінки, шанованої в Умо пані Прієр, що тримала пральню тонкої білизни; дівчина заробляла там близько п'ятнадцяти су на день. Вона наглядала за роботою праль і вважалася там ніби старшою, що підносило її над становищем гризеток. Мізерні їхні заробітки разом із трьохмастами ліврів пані Шардон становили близько восьмисот франків за рік, на які усі троє мушили жити, одягатися й оплачувати квартиру. За найсуворішої ощадливості сім'ї не вистачало цієї суми, що мало не вся йшла на самого Люсьєна. Пані Шардон та її дочка Єва вірили в нього, як вірила в Магомета його дружина. Їхня самопожертва задля Люсьєнового майбутнього була безмежна. Бідна родина жила в Умо, наймаю-

чи в наступника пана Шардона за дуже скромну плату квартирку, що містилася над лабораторією в глибині внутрішнього двору. Люсьєн займав убогу кімнату на мансарді. Під впливом батька, якого захоплювали природничі науки, Люсьєн став одним із найздібніших учнів Ангулемського колежу; він навчався в третьому класі в той час, як Сешар закінчував курс.

Коли випадок звів двох шкільних товаришів, Люсьєн, пізнавши почім ківш лиха, дійшов межі і був напередодні того відчайдушного рішення, до якого часто приходять у двадцять років. Сорок франків на місяць, що їх великодушно запропонував йому Давид, узявшись навчати його ремесла фактора, хоч і не мав жодної потреби в факторі, врятували Люсьєна від розпачу. Шкільна дружба, тепер поновлена, швидко зміцніла через схожість долі й різницю характерів. Вони обидва були обдаровані світлим розумом та багатьма талантами, які підносять людину на висоти духу, й усвідомлювали, що їх кинуте на дно суспільства. Несправедливість долі міцно поєднала двох юнаків. До того ж вони обидва різними шляхами прийшли до поезії. Призначений для розумової праці в царині природничих наук, Люсьєн палко поривався до літературної слави; тим часом Давид, натура мрійлива і поетична, захоплювався точними науками. Такий обмін ролями породив своєрідне духовне братерство. Люсьєн невдовзі поділився з Давидом широкими задумами, які перейняв од батька, що мріяв про застосування науки в промисловості, а Давид вказав Люсьєнові нові шляхи, якими той повинен увійти в літературу, щоб здобути славу та багатство. За короткий час товаришування перейшло в палку дружбу, що народжується тільки в кінці юності. Незабаром Давид побачив Єву й закохався в неї, як закохуються натури, схильні до мрійливості та смутку. Слова літургії: *Et nunc et semper et in secula seculorum*¹ — то девіз величних невідомих поетів, чії чудові епічні поеми народжуються і гинуть у двох серцях. Коли закоханий проник у таємницю надій, що їх покладали мати й сестра на Люсьєнові поетичні здібності, коли їхня сліпа жертвна віра передалась і йому, він збагнув, як солодко зближуватись із коханою, поділяючи з нею її прагнення й сподівання. Люсьєн став Давидові братом. Як ото крайні праві хочуть бути більшими роялістами,

¹ І нині, і повсякчас, і на віки вічні (латин.).

ніж сам король, так і Давид перевершив матір та сестру вірою в Люсьєнову геніальність і ніжив його, як мати ніжить дитину. Якось, коли друзям було сутужно на гроші, що зв'язувало їм руки, і вони, як усі юнаки, сушили собі голову над способами швидкого збагачення, на-марне обтрушуючи всі плодови дерева, обнесені їхніми попередниками, Люсьєн згадав, що батько міркував над двома завданнями. Він казав, ніби можна вдвічі зменшити вартість цукру, коли запровадити в його виробництво одну хімічну речовину, і настільки ж здешевити папір, використавши привезену з Америки і куплену за безцінь рослинну сировину, подібну до тієї, яку застосовують китайці. Давид, розуміючи важливість другої ідеї, вже обговорюваної в Дідо, вхопився за цю думку, що обіцяла багатство, і став вважати Люсьєна за свого добродійника, перед яким він залишатиметься у вічному боргу.

Кожному зрозуміло, як важко було керувати друкарнею двом захопленим високими помислами юнакам, які жили внутрішнім життям. Куди їм було вгнатися за братами Куенте, — друкарями, книговидавцями єпископату і власниками «Шарантського листка», нині єдиної в усьому департаменті газети, — яким друкарське ремесло давало п'ятнадцять—двадцять тисяч прибутку! Друкарня Сешара-сина ледве спромоглася натягти триста франків за місяць, із яких частина йшла на утримання фактора й Маріон, частина на оплату податків та приміщення, а самому Давидові залишалась якась сотня франків. Люди ділові й заповзятливі поновили б шрифти, придбали б металеві верстати, дістали б у паризьких видавців замовлення й виконували б їх за невисоку ціну; проте хазяїн і фактор, витаючи в своїх мріях, удовольнялися замовленнями, що надходили від останніх кількох клієнтів. Брати Куенте зрештою розгадали нахили й натуру Давида і вже не обмовляли його; навпаки, практична кмітливість підказала їм, що в їхніх інтересах дати змогу цій друкарні животіти й далі і підтримувати її нужденне існування з тим, щоб вона не потрапила до рук якогось небезпечного супротивника; вони навіть самі стали надсилати туди дрібні замовлення, так звані акцидентні роботи. Отже, сам того не відаючи, Давид Сешар існував як комерсант тільки завдяки передбачливості своїх конкурентів. Куенте, радіючи з Давидової, як вони казали, манії, поводитися щодо нього,

здавалося, цілком чесно, але насправді вони чинили як компанія поштових сполучень, котра іноді влаштовує собі штучну конкуренцію, аби уникнути справжньої.

Зовні Сешарів будинок цілком відповідав тій огидній скупості, що панувала в ньому, бо старий Ведмідь ніколи його не лагодив. Від дощів, сонця та негоди всіх чотирьох пір року надвірні двері стали схожі на порепаний стовбур старезного дерева — такі вони були покопирсані тріщинами. Фасад, без будь-якого ладу вимурований із цеглин впереміж із каменем, аж ніби скособочився під тягарем жолобчастої черепиці, якою звичайно покривають дахівки на півдні Франції. На поточених шашелем вікнах були, з огляду на гарячий клімат, важкі віконниці з навкісними прогоничами. В усьому Ангулемі навряд чи знайшовся б іще такий потрісканий будинок, що тримався купи лише міцним цементом. Уявіть собі майстерню, освітлену з двох кінців і темну посередині; стіни позаклеювані афішами і потемнілі внизу, бо робітники за тридцять років геть заялозили їх брудним одягом, і протягнене під стелею мотуззя, стоси паперу, ряди складальних кас, а в самому кінці дві клітки, де сиділи, кожен у себе, хазяїн і фактор, і ви зрозумієте, як жили обидва приятелі.

Десь на початку травня 1821 року Давид і Люсьєн стояли біля вікна, що виходило в двір; було близько другої години дня, і четверо-п'ятеро робітників пішли з майстерні на обід. Побачивши, як учень замикає вхідні двері з дзвінком, господар повів Люсьєна в двір, йому був нестерпний запах паперу, фарби, машин і старого дерева. Вони посідали в альтанці, звідки могли бачити кожного, хто йшов до майстерні. Сонячне проміння ряхтіло на виноградному листі й пестило обох поетів, охоплюючи їх наче ореолом... Несхожість обох цих постатей і характерів у цю хвилину проступала так виразно, що могла б привабити пензель великого художника. Давид був тієї кремезної будови, якою природа наділяє людей, призначених для великої боротьби, відвертої або прихованої. Його широкі груди й могутні плечі були в повній гармонії з усією його міцною статурою. На товсту шию опиралася голова з чорним буйним волоссям, що облямовувало повне, засмагле квітуче лице, яке з першого погляду нагадувало обличчя каноніків, оспіваних Буало; але пильніше придивившись, ви помітили б у складці повних губ, у виямку підборіддя, у формі широкого

і трохи роздвоєного на кінчику носа — а надто в очах! — непогасний огонь єдиної любові, прозорливість мислителя, палкий смуток душі, що спроможна охопити обрій з кінця в кінець, проникаючи в усі його вигини, і легко пересичується найвитонченішими насолодами, безжально розтинаючи їх світлом аналізу. Якщо це обличчя й осявав блиск генія, що поривається у височінь, то біля вулкана помітний був і попіл; надія згасала від глибокого усвідомлення своєї суспільної нікчемності, в якій низьке походження та бідність тримають так багато видатних умів. Поруч убогого друкаря, якому було осоружне його ремесло, хоч і таке близьке до розумової праці, поруч цього Сілена, що шукав опори в самому собі і пив уповільненими ковтками з келиха науки й поезії, щоб у сп'янінні забути про знегоди провінційного життя, стояв Люсьєн у граційній позі, яку скульптори обрали для італійського Вакха. В рисах його обличчя була досконалість античної краси: грецькі чоло й ніс, біла бархатиста шкіра, як у жінки, очі такі сині, що здавалися чорними, — сповнені пристрасті очі з чистими й свіжими, немов у дитини, білками. Ці чудові очі під дугами брів, ніби наведених китайською тушшю, були отінені довгими каштановими віями. На щоках блищав шовковистий пушок, гармоніюючи кольором із білявим, хвилястим від природи волоссям. Золотаво-білі скроні дихали божественною свіжістю. Незрівняна шляхетність позначалася на короткому заокругленому підборідді. Усмішка засмученого ангела блукала на коралових устах, їхню яскравість підкреслювала білизна чудових зубів. У нього були руки аристократа, випечені руки, на один знак яких скоряються чоловіки, а жінки люблять їх цілувати. Люсьєн був стрункий, середнього зросту. Глянувши на його ноги, можна було подумати, що це переодягнена дівчина, тим паче що в нього, як у більшості лукавих, щоб не сказати підступних, чоловіків, стегна мали жіночу будову. Ця прикмета, рідко коли оманлива, справджувалась і на Люсьєнові; коли, бувало, він критикував звичаї тогочасного суспільства, непокійливий розум часто збивав його на шлях дипломатів, котрі в своїй розбещеності гадають, ніби успіх виправдовує засоби, хай би які ганебні вони були. Одне з нещасть, від якого страждають люди великого розуму, — те, що вони мимоволі здатні збагнути як добродесні вчинки, так і гідні осуду.

Обидва юнаки судили суспільство тим суворіше, чим нижче вони посідали в ньому становище, бо люди невизнані мстять світові за своє приниження зверхністю думок. І їхній розпач був тим більший, чим швидше вони йшли назустріч неминучій долі. Люсьєн багато читав, багато порівнював; Давид багато думав, багато розмірковував. Незважаючи на міцне здоров'я й дужі м'язи, друкар був меланхолійного й хворобливого душевного складу. Він сумнівався сам у собі; тоді як Люсьєн, наділений кмітливим, але несталим розумом, був зухвалий усупереч своїй тендітній, майже кволій, сповненій жіночої звабливості статури. Люсьєн був з природи справжній гасконець — сміливий, енергійний, заповзятливий, схильний перебільшувати добро й применшувати лихо; він не боявся переступу, якщо це обіцяло йому успіх, і не гребував пороком, якщо він правив йому за щабель на шляху до мети. Однак ці нахили честолюбця стримувалися прекрасними мріями палкої юності, що завжди пориває людину на шляхетні вчинки, до яких насамперед і вдаються ті, хто закоханий у славу. Він поки що боровся лише із власними бажаннями, а не з життєвими труднощами, зі своїми поривами, а не з людською ницістю, яка подає згубний приклад для натур неврівноважених. Зачарований блискучим розумом Люсьєна, Давид захоплювався ним, проте, бувало, і втримував друга від хибних вчинків, на які штовхало його французьке завзяття. Ця справедлива людина всупереч своїй могутній будові була сором'язливою вдачею, проте їй не бракувало наполегливості, властивої півничанам. Якщо Давидові зустрічалися труднощі, він рішуче брався переборювати їх і не занепадав духом; якщо йому й була властива майже апостольська суворість доброчесності, то вона зрівноважувалась невичерпною поблажливістю. В цій уже давній дружбі один любив до обожнювання — це був Давид. Люсьєн командував, як жінка, котра певна, що її кохають. Давид корився охоче. Фізична краса його друга давала тому право на зверхність, і Давид визнавав її, вважаючи себе незграбним і пересічним.

«Волові судилося гарувати, а птахові — в небі ширяти! — думав друкар. — Віл — це я, а орел — Люсьєн».

Вже минуло близько трьох років відтоді, як друзі поєднали свої долі, такі блискучі в мріях. Вони читали великі твори, що після відновлення миру з'явилися на літературному й науковому обрії: твори Шіллера, Гете,

лорда Байрона, Вальтера Скотта, Жан Поля, Берцеліуса, Деві, Кюв'є, Ламартіна та інших. Вони запалювалися від цих вогнищ геніальної думки, вони пробували сили у власних незрілих спробах, то кидаючи їх, то знову гаряче беручись до праці. Вони трудилися наполегливо, не вичерпуючи, проте, безмежної снаги молодості. Однаково бідні, але заохочувані любов'ю до мистецтва й науки, вони забували повсякденні злигодні в прагненні закласти підвалини своєї майбутньої слави.

— Знаєш, Люсьєне, що я отримав із Парижа? — мовив друкар, витягуючи з кишені томик у вісімнадцяту частку аркуша. — Послухай!

Давид прочитав, як уміють читати поети, ідилію Андре Шеньє під назвою «Неєра», потім ідилію «Хворий юнак», далі елегію про самогубця та ще одну на античний зразок і два останні «Ямби».

— То ось він який, Андре Шеньє! — аж двічі вигукнув Люсьєн. — Його поезія навіює розпач, — сказав він утретє, коли Давид, занадто схвильований, щоб читати далі, подав другові томик.

— Поет, відкритий поетом, — мовив Люсьєн, глянувши на прізвище, що стояло під передмовою.

— І, написавши такі вірші, — зауважив Давид, — Шеньє вважав, що не створив нічого гідного друку. Люсьєн у свою чергу прочитав епічний уривок із «Сліпця» та кілька елегій. Дійшовши до рядка:

Якщо нещасливі й вони, то де ж тоді щастя?

він поцілував книжку, й друзі заплакали, бо обидва були безтямно закохані. Виноградні лози наче розквітли, старі стіни будинку, порепані, горбасті, покопирсані тріщинами, ніби волею фей оздобилися канелюрами, рустикою, барельєфами, численними шедеврами якоїсь чудесної архітектури. Фантазія розсипала в темному дворіку квіти й рубіни. Камілла Андре Шеньє для Давида обернулася на його кохану Єву, а для Люсьєна — на ту знатну даму, по якій він зітхав. Поезія розпустила пишні поли своїх зоряних шат над майстернею, де кривлялися друкарські Мавпи й Ведмеді. Вибило п'яту, але друзям не хотілося ні їсти, ні пити; життя для них було золотим сном, всі земні скарби лежали біля їхніх ніг. Вони побачили той блакитний просвіт у небесному склепінні, на який Надія вказує тим, чиє життя сповнене тривоги і кому вона ніжним голосом сирени наспівує:

«Линьте сюди, і ви позбудетесь горя в цій далині, золотій і сріблясто-блакитній!..» В цю хвилину відчинилися невеличкі засклені двері, і учень Серізе, паризький бродяга, якого Давид привіз в Ангулем, вийшов із майстерні в двір. З ним був якийсь незнайомиць. Серізе показав йому на двох приятелів, і той, уклонившись, підійшов до них.

— Пане,— звернувся він до Давида, дістаючи з кишені грубого зошита,— ось моя праця, і мені хотілося б надрукувати її. Скажіть, будь ласка, скільки це коштуватиме.

— Ми, добродію, не друкуємо таких великих рукописів,— відказав Давид, не глянувши на зошит.— Зверніться до панів Куенте.

— Але ж ми маємо дуже гарний шрифт, саме підходящий для цього,— зауважив Люсьєн, беручи рукопис.— Може б, ви були ласкаві залишити рукопис і зайти взавтра — ми прикинемо, скільки коштуватиме друк.

— Чи не з паном Люсьєном Шардоном маю честь?..

— Так, добродію,— відказав фактор.

— Я дуже радий, ласкавий пане,— сказав автор,— познайомитись із молодим поетом, якому провіщають блискуче майбутнє. Мені порадила сюди прийти пані де Баржетон.

Почувши це ім'я, Люсьєн зашарівся й промимрив кілька слів, висловлюючи подяку пані де Баржетон за її увагу. Давид, помітивши, як його друг збентежився й почервонів, відійшов, надавши йому змогу самому поговорити з провінційним дворянином, автором статті про розведення шовкопрядів, який із марнолюбства хотів надрукувати свою працю, щоб її могли прочитати його колеги по Землеробському товариству.

— Скажи, Люсьєне,— сказав Давид, коли дворянин пішов,— чи не закохався ти в пані де Баржетон?

— Безтямно!

— Та якби вона жила в Пекіні, а ти в Гренландії, відстань роз'єднувала б вас не так, як станові упередження.

— Воля закоханих перемагає все,— відповів Люсьєн, опустивши очі.

— Ти забудеш нас,— мовив несміливий закоханець прекрасної Єви.

— Навпаки! Може, задля тебе я пожертвую коханою.

— Що ти хочеш сказати?

— Незважаючи на мою любов, незважаючи на інтереси, які спонукують мене бувати в її домі, я сказав їй, що ноги моєї там не буде, коли той, хто перевищує мене талантами, той, кого чекає більша слава, коли Давид Сешар, мій брат, мій друг, не буде в неї прийнятій. Я сподіваюся, що вдома мене чекає відповідь. І хай усю тутешню аристократію сьогодні запрошено слухати мої вірші, але якщо відповідь буде негативна, я ніколи більше не піду до пані де Баржетон.

Давид, утерши сльозу, міцно потис Люсьєнові руку. Вибило шосту.

— Єва, певно, турбується. Прощай! — раптом сказав Люсьєн.

І він пішов, залишивши Давида під гнітом почуттів, що їх так болісно переживають лише в тому віці, в якому перебували два молоді лебеді, котрим провінційне життя ще не підрізало крил.

— Золоте серце! — вигукнув Давид, проводжаючи Люсьєна очима, аж поки той зник за дверима майстерні.

Люсьєн вертався в Умо чудовим бульваром Больє, через вулицю Мінаж і браму Сен-П'єр. Якщо він обрав саме цю найдовшу дорогу, то вам стане ясно, що вона пролягала повз будинок пані де Баржетон. Люсьєнові було так приємно проходити попід вікнами цієї жінки, що він, сам того не помітивши, вже два місяці тому як занедбав коротший шлях до Умо крізь браму Пале.

Зупинившись під деревами Больє, він замислився над відстанню, що відокремлює Ангулем від Умо. Місцеві звичаї поставили суспільні перепони, які було важче здолати, аніж круті схили, що ними спускався Люсьєн. Юний шаноліуб, недавно діставши доступ в особняк де Баржетонів, перекинув повітряного мрста слави поміж містом та передмістям і тепер тривожився, чекаючи вироку своєї коханої, неначе той фаворит, що переступив свою владу й чекає неласки. Ці слова можуть видатися незбагненними для тих, кому не доводилося спостерігати особливих звичаїв у містах, поділених на горішне і долішне; отож тут треба дати деякі пояснення, що стосуються Ангулема і допоможуть читачеві зрозуміти пані де Баржетон, одну з головних дійових осіб цієї історії.

Ангулем — старе місто, збудоване на вершині кам'яної гори, подібної до брили цукру і піднесеної над розлогими луками, де тече Шаранта. З боку Перігора гора

прилягає до видовженого плоскогір'я, що круто обривається над шляхом із Парижа в Бордо, утворюючи щось на зразок високого мису, облямованого трьома мальовничими долинами. Про значення цього міста за часів релігійних воєн свідчать земляний вал, брами та руїни фортеці на самому шпичаку гори. За своїм розташуванням Ангулем колись являв собою особливий стратегічний пункт, однаково важливий як для католиків, так і для кальвіністів; але те, що в давнину було його силою, сьогодні стало слабкістю: вали та стрімкі урвища, заважаючи місту розростатися в бік Шаранти, прирекли його до згубного застою. За тих часів, про які розповідає наша історія, уряд пробував був поширити місто в напрямі Перігора, проклавши вздовж плоскогір'я вулиці, спорудивши будинки префектури, морської школи та військові казарми. Однак торгівля уже раніше осіла в іншому місці. Передмістя Умо здавна розрослося, немов купа грибів, біля підніжжя гори й по берегах річки, вздовж якої пролягає шлях із Парижа в Бордо. Всім відомі знамениті ангулемські паперові фабрики, ще триста років тому споруджені на берегах Шаранти та її приток, багатих на водоспади. У Рюелі держава збудувала величезний гарматний завод для озброєння флоту. Транспортні контори, пошта, заїзди, каретні майстерні, компанії поштових диліжансів, усі промисли, що живуть із дороги й річки, зосередились біля підніжжя Ангулема, щоб уникнути труднощів узвозу. Природно, що чинбарні, пральні, всі підприємства, пов'язані з водокористуванням, розташувалися понад Шарантою; потім винні льохи, склади сировини, яку підвозили річкою, нарешті, всі посередницькі контори скупчилися на берегах Шаранти. Тим-то передмістя Умо стало багатим промисловим містом, другим Ангулемом, якому заздрив Ангулем горішній, де залишилися урядові установи, управління єпархією, суд, аристократія. Проте Умо, попри свою діловитість і дедалі більшу вагу, так і залишилося додатком до Ангулема. На горі — дворянство і влада, долі — купецтво і гроші. Дві соціальні верстви постійно ворогували між собою; важко було сказати, котре з двох міст більше ненавиділо суперника. За дев'ять років свого існування Реставрація загострила становище, досить мирне за часів Імперії. Більшістю будинків горішнього Ангулема володіють або дворянські сім'ї, або старовинні буржуазні родини, що живуть на

ренту і становлять у певному розумінні корінне населення, куди чужинцям доступ заборонений. Тільки проживши в Ангулемі років двісті або породичавшись із тутешньою знаттю, захожа з сусідньої провінції сім'я дістала право бути прийнятою в це коло, хоча корінні жителі завжди дивитимуться на неї, як на вчорашнього прибульця. Префекти, начальники податкового управління, адміністративна верхівка, які часто мінялися впродовж останніх сорока років, марно намагалися укоськати оті давні родини, що вместилися на своїй скелі, немов недовірливі круки: вельможне панство відвідувало їхні бали та обіди, але приймати у себе рішуче відмовлялося. Насмішкуваті, лихомовні, заздрісні, скупі, ці сім'ї родичаються тільки зі своїми і, складаючи замкнуту касту, не дозволяють нікому ні ввійти туди, ні звідти вийти; їм чужі вигадки сучасної розкоші; на їхню думку, послати дитину в Париж — те саме, що віддати її на згубу. Така обережність показує відсталі звичаї і впадіння тих родин, заражених тупим роялізмом, скоріше захряслих у святенництві, ніж побожних, і так само далеких від життя, як їхнє місто та їхня гора. Однак у сусідніх провінціях Ангулем зажив собі доброї слави як місто, де дістають чудове виховання. Сусідні міста посилають своїх дівчат в ангулемські пансіони й монастирі. Легко зрозуміти, як кастовий дух впливає на почуття, що розділяють Ангулем і Умо. Купецтво багате, дворянство здебільшого збідніле. У ці чвари втягнені й ангулемські городяни. Говорячи про купця з долішнього міста, висловлюються тоном, який годі передати: «Та це ж умовець!» Визначивши дворянству особливі привілеї у Франції і подавши йому надії, нездійсненні без загального перевороту, Реставрація духовно роз'єднала Ангулем та Умо більше, ніж роз'єднувала їх фізична відстань. Дворянська каста, пов'язана тоді з урядовими колами, посіла в Ангулемі ще винятковіше становище, ніж деінде у Франції. Житель Умо у великій мірі нагадував парію. З цього зродилася глуха й глибока ненависть, яка надала грізної одностайності повстанню 1830 року і зруйнувала підвалини довготривалого суспільного ладу Франції. Пиха придворних вельмож відштовхнула від трону провінційне дворянство так само, як останнє відштовхнуло від себе буржуазію, постійно вражаючи її марнолюбство. Отже, поява у вітальні пані де Баржетон людини з Умо, аптекаревого

сина, була в повному розумінні революцією. Хто ж до неї призвів? Ламартін і Віктор Гюго, Казимір Делавінь і Каналіс, Беранже і Шатобріан, Вільмен і пан Еньян, Суме і Тіссо, Етьєн і Даврінї, Бенжамен Констан і Ламенне, Кузен і Мішо, — одне слово, старі й молоді літературні світила, як ліберали, так і роялісти. Річ у тім, що пані де Баржетон кохалася в мистецтві й літературі — примха смаку, дивацтво, про яке відверто шкодували в Ангулемі і яке необхідно пояснити, розповівши про життя цієї жінки, народженої для слави, але фатальними обставинами змушеної zostаватися в тіні, жінки, чий вплив на Люсьєна визначив його долю.

Пан де Баржетон був правнуком бордоського синдика на ймення Міро, удостоєного дворянства за довголітню службу Людовікові XIII. За Людовіка XIV його син, що став Міро де Баржетоном, був офіцером придворної гвардії й так вигідно одружився, що за Людовіка XV його сина уже звали просто паном де Баржетоном. Цей пан де Баржетон, онук пана Міро-синдика, жив на вельми широку дворянську ногу і, розтринькавши всі родові маєтки, зруйнував добробут своєї родини. Два його брати, двоюрідні діди нинішнього Баржетона, знову взялися до торгівлі, і прізвище Міро ще й тепер трапляється серед бордоських купців. Оскільки земля Баржетонів в Ангумау, яка перебувала в ленній залежності від феодального уділу Ларошфуко, як і ангулемський будинок, так званий *палац де Баржетонів*, були невідчуженою власністю, то онук пана де Баржетона, того, який носив прізвисько «Марнотрат», дістав у спадщину обидва ці володіння. 1789 року він утратив права стягувати феодальні податки і жив самими прибутками від землі, що забезпечувала йому близько десяти тисяч ліврів на рік. Якби його дід пішов за славним прикладом Баржетона I та Баржетона II, то Баржетон V, котрому пасувало б прізвисько «Німий», був би маркізом де Баржетоном; він би породичався з яким-небудь знатним родом і став би, як багато інших, герцогом і пером; вийшло так, що 1805 року він визнав за велику честь побратися з мадмуазель Марі Луїзою Анаїс де Негрпеліс, дочкою такого собі дворянина, давно забутого в своєму маєтку, хоч він і належав до молодшого пагона одного з найстаровинніших родів південної Франції. Один із Негрпелісів був серед заложників Людовіка Святого; причому голова старшого пагона називається

славним ім'ям д'Еспарів, яке він дістав, одружившись за Генріха IV із спадкоємицею цього роду. А згаданий дворянин, молодший нащадок молодшого пагона, жив із статків дружини на прибутки невеликого маєтку поблизу Барбезьє, де він добре господарював сам, незважаючи на кпини, продавав на базарі пшеницю, сам робив вино і складав гроші та час від часу поширював свої володіння. Завдяки збігові обставин, вельми рідкісному для глухої провінції, в пані де Баржетон розвинувся смак до музики й літератури. Під час революції такий собі абат Ніолан, найкращий учень абата Роза, переходив в маленькому замку д'Ескарба з усім своїм композиторським доробком. Він щедро оплатив гостину старого дворянина, зайнявши вихованням його дочки Анаїс, або, як її звали, Наїс; якби не цей випадок, вона була б покинута на саму себе або, ще гірше, її віддали б якійсь лихій покоївці. Абат виявився не лише музикантом, а й неабияким знавцем літератури, говорив по-італійському й по-німецькому. Отож він навчив дівчину обох цих мов і контрапункту; він ознайомив її з шедеврами французької, німецької та італійської літератури, розучив із нею твори визначних композиторів. Нарешті, щоб не нудьгувати з дозвілля й самоти, до яких прирекли його політичні події, він навчив її грецької та латинської мов і дав деякі знання з природничих наук. Присутність матері нічого не змінила в цьому чоловічому вихованні, яке здобула молода дівчина, й без того надто незалежна завдяки сільському життю. Абат Ніолан, натура запальна й поетична, особливо визначався артистичним розумом, який, при багатьох цінних рисах, підносився над обивательськими заботами свободою міркувань та широтою поглядів. Якщо світ і прощає зухвалу сміливість думки за її самотність та глибину, то в особистому житті вона може завдати шкоди, ведучи до відхилення від усталених норм. Абатіві не бракувало темпераменту, тож його ідеї заражали юну дівчину, чий поривання, властиві молодості, посилювалися під впливом сільської самотності, Абат Ніолан передав учениці свою сміливість і незалежність міркувань, не думаючи про те, що ці прикмети, такі необхідні чоловікові, стануть вадою в жінки, призначеної для скромних обов'язків дружини й матері. Хоч абат наполегливо радив своїй вихованці бути тим вибачливішою та скромнішою, чим освіченішою вона ставала,

мадмуазель Негрпеліс засвоїла високу думку про саму себе й пройнялася неймовірною зневагою до людства. Бачачи довкола тільки людей, які стояли нижче за неї й були готові покійрно їй слугувати, вона похопила за розумілість вельможних дам, не похопивши лукавої звабливості їхніх манер. Бідний абат занадто панькався з нею, постійно лестив її марнославному, милуючись в ній самим собою, як автор милується своїм твором, а вона, на лихо, не зустрічала жодного взірця, з яким би могла себе порівняти, щоб скласти про себе правильну думку. Одна з найбільших вад сільського життя — брак товариства. Якщо нема потреби бодай чимось жертвувати на догоду вимогам доброго тону — ні в поведженні, ні в одежі, — відвикаєш стежити за собою. А це нівечить і дух, і тіло. Вільнодумство панни де Негрпеліс, не стримуване світськими звичаями, позначилося на її манерах та зовнішності: вона набула того надмірно сміливого вигляду, що на перший погляд може видатися своєрідним і привабливим, проте личить тільки тим жінкам, котрі прагнуть любовних пригод. Отже, це виховання, нерівності якого згладилися б у світському товаристві, в Ангулемі загрозувало поставити Наїс у смішне становище, тільки-но зітхальники відмовляться боготворити її вади, чарівні лише замолоду. Що ж до пана де Негрпеліса, то він віддав би всі доччині книжки, якби тим самим можна було врятувати хворого бика; він був такий скупий, що не накинув би і двох ліарів над прибуток, на який вона мала право, навіть коли б ішлося про купівлю якоїсь дрібнички, вкрай необхідної для її виховання. Абат помер 1802 року, до одруження панни де Негрпеліс, одруження, від якого він, безперечно, відрадив би свою дорогу вихованку. По абатовій смерті дочка стала для старого великим тягарем. Він відчув себе надто кволим, щоб витримати боротьбу, яка неминуче виникла б між його скнарістю та незалежною вдачею нічим не зайнятої дочки. Як і всі молоді дівчата, котрі не бажають іти призначеним для жіноцтва шляхом, Наїс дивилася на шлюб по-своєму й анітрохи його не прагнула. Їй була осоружна думка підпорядкувати свій розум і своє «я» чоловікові сірому й пересічному, а тільки такі могли їй тут трапитись. Вона хотіла наказувати, а не коритись. Вона, не вагаючись, утекла б із коханим, аби не схилитися перед грубими примхами того, хто не шанував би її смаків. Пан де Негрпеліс, хоч би там що, був дворянин

і лякався нерівного шлюбу. Як і багато батьків, він прагнув видати дочку не так заради неї самої, як задля власного спокою. Він волів би якого-небудь знатного чи навіть простого дворянина не дуже великого розуму й нездатного позиватися через звіт про опіку над дочиним спадком — а такий звіт він уже заздалегідь склав, — волів би чоловіка обмеженого й безвольного, щоб Наїс могла жити, як їй заманеться, і водночас безкорисливого, щоб погодився взяти дружину без посагу. Та де знайти претендента, який годився б і для батька, і для дочки? Такий чоловік був би не зятем, а справжнім скарбом. Виходячи з цього подвійного інтересу, пан де Негрпеліс почав приглядатися до женихів у себе в провінції. Пан де Баржетон, чоловік років сорока, уже добре надвереджений вибриками молодості, був єдиний, хто відповідав його вимогам; уславившись надзвичайним недоумством, він, проте, мав досить здорового розуму, щоб управляти своїм маєтком, і досить світського такту, щоб, буваючи у вищому ангулемському товаристві, не бовкнути чогось недоречного і не накоїти дурниць. Пан де Негрпеліс відверто розтлумачив дочці, яку велику вартість мають вади зразкового чоловіка, котрого він радить їй, і яку вигоду з того шлюбу дістане вона для свого особистого щастя. Вона матиме прізвище Баржетонів і здобуде право на їхній старовинний двохсотлітній герб: *розділений на чотири поля щит; на першому полі по золотому тлі три червоні оленячі голови, дві над однією; на четвертому полі по золотому тлі три чорні бичачі голови, одна над двома; на другому й третьому полі по шість срібних і лазурових поясів; лазурові пояси обтяжені шістьма мушлями — три, дві й одна.* Взавши собі такого супутника, вона зможе на свій розсуд керувати власною долею, покладаючись на захист закону і на зв'язки, що їх забезпечать їй у Парижі власний розум і врода. Наїс приваблювали втіхи такої свободи. Пан де Баржетон вважав цей шлюб дуже вигідним, бо сподівався: тесть не забариться залишити йому свій маєток, що його поширював з такою любов'ю; але в ті часи швидше здавалося, що панові де Негрпелісові доведеться скласти епітафію своєму зятеві.

Пані де Баржетон на ту пору вже виповнилося тридцять шість років, а її чоловікові — п'ятдесят вісім. Така різниця в роках вражала тим прикріше, що пан де Баржетон вигядав на років сімдесят, тоді як його дружина

могла безкарно вдавати із себе молоденьку дівчину, вдягатися в рожеві сукні й зачісуватися по-дівочому. Хоч їхні статки забезпечували їм не більше як двадцять тисяч річної ренти, однак вони були зараховані до шести найбагатших родин старого міста, коли не брати до уваги купців та чиновників. Необхідність доглядати батька, від якого пані де Баржетон чекала спадщини, що дала б їй змогу переселитися до Парижа, — а батькові судилося пережити зятя! — змусила дочку жити в Ангюлемі, де блискучі розумові здібності Наїс та нерозтрачені скарби її серця були приречені гинути безплідно і з часом стати смішними. Справді-бо, наші смішні сторони здебільшого походять від високих почуттів, від чеснот або талантів, доведених до крайнощів. Гордість, не обмежена великосвітськими звичаями, обертається на пиху, марнується на дрібниці, замість того щоб підноситися до шляхетних почувань. Захопленість — чеснота над усі чесноти, — яка породжує святих, надихає людину на таємні самопожертви та поетичні поривання, під впливом провінційної суєти вироджується в бундючність. Далеко від центру, де сяють великі уми, де навіть повітря насичене думкою, де все невпинно поновлюється, ученість — і та старіє, а смак псується, немов стояча вода. Пристрасті, не знаходячи собі мети, дрібніють і звеличують мале. Саме в цьому причина скупості та пліток, що отруюють провінційне життя. Обмеженість думки та міщанські манери швидко прищеплюються навіть найкраще вихованій людині. Так гинуть чоловіки, небуденні від природи, жінки, що могли б стати чарівними, якби здобули світське виховання та зазнали впливу визначних умів. Пані де Баржетон брідася за ліру з першого-ліпшого, навіть незначного, приводу, не відрізняючи поезії для себе від поезії для товариства. А проте є почуття, яких нікому не збагнути, їх слід берегти в самому собі. Звичайно, захід сонця — велична поема, та чи не ризикує видатися смішною жінка, яка пишно-мовно змальовуватиме цю картину людям досить прозаїчним? Є радощі, якими можна втішатися тільки вдвох — поетові з поетом, серцю із серцем. У пані де Баржетон була звичка недоречно вживати довжелезні й кучеряві фрази, пересипані вигадливими слівцями й дотепно звані *тартинками* на жаргоні журналістів, котрі щоранку частують ними своїх передплатників, а ті покірно споживають цю страву, хоч би як важко було

перетравити її. Вона понад усяку міру зловживала високими словесами, і тому найдрібніші речі зростали в неї до велетенських розмірів. На ту пору вона почала все *типізувати, індивідуалізувати, синтезувати, драматизувати, аналізувати, поетизувати, прозувати, англізувати, неологізувати, гігантизувати, трагізувати*; доводиться іноді чинити справжнє насильство над мовою, щоб показати модні дивацтва, до яких удаються деякі жінки. А втім, думка її запалювалась, як і мова. Дифірамби тріпотіли в неї на устах і в серці. Вона завмирала, умлівала, захоплювалась з усякого приводу й від чого завгодно: її хвилювали і самопожертва якої-небудь сестри-жалібниці, і страга братів Фоше, й «Іпсібое» віконта д'Арленкура та «Анаконда» Льюїса, і втеча Лавалета, і хоробрість подруги, яка голосним криком наполохала злодіїв. Їй усе здавалося величним, надзвичайним, дивним, божественним, чудовим. Вона спалахувала, гнівалась, непритомніла, поривалась, падала, споглядала то небо, то землю; на очах у неї бриніли сльози. Вона спалювала своє життя на вогні нескінченних захоплень і чахла від огиди до всього. Вона розуміла Янінського пашу, вона прагнула позмагатися з ним у його сералі, і її навіть приваблювала доля жінки, зашитої в мішок і кинутої у воду. Вона заздрила леді Естер Степгоп, цій синій панчосі пустелі. Її поривало постригтися в черниці ордена святої Камілли, доглядати хворих у Барселоні і смерти там від жовтої пропасниці, — ото славно, ото шляхетна доля! Коротко кажучи, вона жадала всього, що не було змістом її життя, похованого в глушині. Вона обожнювала лорда Байрона, Жана Жака Руссо, всяке поетичне й драматичне існування. Їй не бракувало сліз для кожного нещастя і фанфар для кожної перемоги. Вона співчувала поваленому Наполеонові, вона симпатизувала Мехметові Алі, що вигублював єгипетських тиранів. Коротше, вона оточувала геніїв ореолом і вважала, ніби вони харчуються пахощами та світлом. Багатьом здавалося, що вона вражена навіженством, але небезпеки для оточення не становить; однак проникливий спостерігач у всіх цих дивацтвах помітив би уламки прекрасного кохання, що загинуло відразу по тому, як виникло, руїни небесного Єрусалима, одне слово, кохання без коханого. Так воно й було. Історію вісімнадцяти років подружнього життя пані де Баржетон можна описати в кількох словах. Деякий час вона жила

своїм внутрішнім світом і невиразними надіями. Згодом, зрозумівши, що життя в Парижі, по якому вона зітхала, для неї недоступне за браком коштів, вона почала приглядатися до свого оточення й злякалася своєї самоти. Довкола неї не було жодного чоловіка, здатного надихнути її на ті шаленства, що в них впадають жінки з розпачу, причина якого в безвихідному, одноманітному й безпросвітному існуванні. Вона не могла ні на що сподіватися, навіть на випадок, бо трапляються життя, в яких не буває випадків. За часів Імперії, коли Франція сліпила своєю славою, коли Наполеон здійснював похід у Іспанію, куди він вирядив цвіт свого війська, надії цієї жінки, доти ошуканої, знову відродилися. Цікавість, природно, спонукувала її побачити героїв, що на одне слово наказу руйнували Європу і воскрешали легендарні подвиги лицарства. Найскупіші й найнепокірніші міста змушені були влаштовувати свята на честь імператорської гвардії, яку, ніби коронованих осіб, мери та префекти вітали врочистими промовами. Пані де Баржетон, з'явившись на бал, що його влаштував у місті якийсь полк, закохалася в молодого дворянина, простого корнета, котрого лукавий Наполеон звабив жезлом маршала Франції. Та стримана, шляхетна і глибока-пристрасть, така відмінна від тодішнього кохання, яке аж надто легко зав'язувалось і так само легко рвалося, була освячена в своїй цнотливості рукою смерті. Під Ваграмом гарматне ядро розбило на серці маркіза де Кант-Круа заповітний портрет, який засвідчував колишню вроду пані де Баржетон. Вона довго оплакувала вродливого юнака, що, натхнений славою і коханням, за дві кампанії дослужився до полковника і над імператорську ласку цінував листа від Наїс. Жалоба накинула на лице цієї жінки серпанок глибокої скорботи. Хмара смутку розвіялася лише в тому страшному віці, коли жінка починає оплакувати свої кращі роки, що минули без радощів, коли вона бачить, як в'януть її троянди, коли прагнення любові відроджується бажанням розтягти останні усмішки молодості. Всі жіночі принади Наїс стали тільки ранили їй душу, коли її огорнув холод провінції. Вона б, як ото горностай, померла від печалі, якби забруднила себе інтрижкою з одним із тих чоловіків, котрі тільки і мріють, як би після обіду пограти в карти на кілька су. Гордість уберегла її від банальних провінційних пригод. Поставлена перед вибором між

нікчемністю місцевих чоловіків та самотою, така визначна жінка обрала, звичайно, самоту. Отже, шлюб і світське товариство стали для неї монастирем. Вона жила поезією, як кармелітка релігією. Творіння славетних чужоземців, доти невідомі, що з'явилися між 1815 і 1821 роками, талановиті трактати пана де Бональда й пана де Местра, цих двох орлів мислі, нарешті, менш величні твори французької літератури, яка пустила тоді своє перше могутнє пагіння, скрасили її життя, але не надали гнучкості ані її розумові, ані вдачі. Вона трималася прямо й міцно, як дерево, що вистояло бурю. Гідність переродилася на пиху, велич — на хизування й манірність. Як і всі, хто прагне поклоніння, але невибагливий у доборі поклонників, вона царювала попри свої вади чи навіть завдяки їм. Таким було минуле пані де Баржетон; цю невтішну історію треба було розповісти, щоб пояснити близькі взаємини цієї жінки з Люсьєном, який потрапив до вітальні досить в незвичний спосіб. Річ у тім, що тієї зими в місті з'явилась особа, котра поживила одноманітне життя пані де Баржетон. Саме тоді звільнилося місце начальника управління непрямыми податками, і пан де Барант призначив на нього чоловіка, який уславився такими походеньками, що жіноча цікавість стала йому найкращою перепусткою до місцевої королеви.

Пан дю Шатле з'явився на світ просто Сікстом Шатле, але 1806 року йому захопилася голови бундючна думка титулуватися; це був один із тих приємних молодиків, котрі за Наполеона викрутилися від усіх рекрутських наборів, тримаючись поблизу імператорського сонця. Він почав кар'єру з посади особистого секретаря однієї з принцес імператорської родини. У пана дю Шатле були всі прикмети, потрібні при його посаді. Стрункий, гарний, він добре танцював, непогано грав на більярді, був удатний на всілякі витівки; пересічний актор-аматор, виконавець романсів, шанувальник дотепного слова, одчайдух, медоуст, заздрісник, дю Шатле знав усе й не знав нічого. Не надто розуміючись на музиці, він завжди міг с'як-так проакомпанувати на фортепіано якій-небудь дамі, котра з «люб'язності» погоджувалася проспівати романс, розучуваний у поті чола цілісінький місяць. Нездатний відчувати поезію, він просив десять хвилин подумати і зухвало складав експромт, плаский, як ляпас, куплет, де думку заміняла рима. Пан дю Шатле був наді-

лений іще одним хистом: він вишивав по канві і, бувало, домережував квіточки, що їх починала принцеса; з надзвичайною грацією тримав він моточки шовку, які принцеса звивала на клубок, і теревенив усіляку нісенітницю, прикриваючи непристойності більш чи менш прозорим серпанком. Анітрохи не тямлячись на малярстві, він міг скопіювати пейзажик, накидати профіль, начертати олівцем і розфарбувати костюми. Одне слово, в нього були всі дрібні таланти, що правили за місток до успіху в ту пору, коли жінки мали більший вплив, ніж заведено думати. Він удавав із себе знавця дипломатії, науки тих, хто нічого не тямить у будь-якій науці, хто вміє видавати свою порожнечу за глибокодумність; науки, зрештою, дуже вигідної, бо виражається вона зовні тільки в обійманні високих посад; вимагаючи від людей тримати язика на припоні, вона дає змогу неуклові значливо мовчати, відбуваючись таємничим похитуванням голови; і, як відомо, найсильніший у цій науці той, хто плаває, тримаючи голову над потоком подій і вдаючи, ніби він ними керує, хоч насправді уся суть у його особливій легковажності. Тут, як і в мистецтві, на один талант припадає тисяча людей пересічних. Незважаючи на те, що він не тільки вірно служив її імператорській високості, а й виконував при ній особливі обов'язки, його висока заступниця, попри всю свою силу, не прилаштувала його в державну раду: не тому, що з нього не вийшов би чудовий, не гірший за інших доповідач прохань, а просто принцеса вважала, що він більше надається для слугування її власній особі. Проте пана дю Шатле вшанували баронським титулом, відрядили надзвичайним послом до Касселя, і він справив там неабияке враження. Коротше кажучи, Наполеон скористався ним в один із критичних моментів як дипломатичним кур'єром. Напередодні падіння Імперії йому було обіцяно пост посла в Вестфалії при королі Жеромі. Коли пішло прахом це сімейне, як він казав, посольство, барон впав у розпач і вирушив у подорож до Єгипту разом із генералом Арманом де Монриво. Розлучений зі своїм супутником за досить загадкових обставин, він два роки блукав із пустелі в пустелю, від племені до племені, будучи бранцем арабів, що перепродували його одні одним, не вміючи дістати ніякісінької користі з його талантів. Нарешті він добрався до володінь імама Маскатського, тимчасом як Монриво прямував до Танжера; але баронові пота-

ланило застати в Маскаті англійське судно, що саме підіймало якоря, і він повернувся до Парижа на рік раніше за свого супутника. Недавні поневіряння, деякі колишні зв'язки і послуги, зроблені людям, що на той час користувалися ласкою, схилили до нього першого міністра, і той примістив його до барона де Баранта, при якому він і перебував, аж поки в Ангулемі звільнилася посада. Роль, що свого часу її виконував барон дю Шатле при її імператорській високостві, його слава жіночого улюбленця, надзвичайні пригоди та страждання, яких він зазнав у Єгипті, — усе це страх як зацікавило ангулемських дам. Вивчивши звичаї горішнього міста, барон Сікст дю Шатле повівся відповідно: він прикинувся хворим, удавав із себе людину розчаровану й пересичену. Він раз у раз хапався за гблову, мовби давні рани не давали йому спокою, — маленькі хитрощі, щоб підтримувати цікавість до себе і постійно нагадувати про свої колишні поневіряння. Його приймали вищі представники влади: генерал, префект, головний податковий управитель та єпископ, але всюди він тримався поштиво, холодно, трохи зневажливо, як людина, котра певна, що їй тут не місце, і чекає на ласку згори. Він залишав здогадуватися про свої світські таланти, які тільки набували більшої ваги, зостаючись невідомими; ось так він став усюди жаданим гостем, постійно підтримуючи інтерес до себе; водночас він переконався в нікчемності тутешніх чоловіків і, уважно придивившись до жінок під час недільних відправ у соборі, впевнився, що пані де Баржетон — це особа, гідна його уваги. Дю Шатле вирішив, що музика відчинить йому двері цього дому, неприступного для чужака. Потаємно роздобувши меса Міруара, він вивчив її на фортепіано; тоді якось у неділю, коли все вище ангулемське товариство посходилося на відправу, дю Шатле зачарував невігласів своєю грою на органі і збудив ще більшу цікавість до своєї особи, нескромно розтрубивши через церковних послугачів ім'я органіста. Виходячи з собору, пані де Баржетон похвалила його гру й висловила жаль, що не мала нагоди зайнятися з ним музикою. Після цієї жаданої зустрічі перед ним відчинилися двері її особняка, чого не домігся б він проханням. Спритний барон з'явився до ангулемської королеви й почав відверто за нею упадати. Підтоптаний красень, адже йому було сорок п'ять років, помітив у цій жінці молодість, яку можна відживити,

скарби, з яких можна мати зиск, багату вдову в майбутньому, на якій, дивись, можна буде й женитися і в такий спосіб породичатись із родиною Негрпелісів, що дало б йому змогу в Парижі зблизитися з маркізою д'Еспар, а вже при її заступництві знову вийти на політичну арену. Незважаючи на те, що темна, буйна омела псувала це прегарне дерево, дю Шатле вирішив заходитися біля нього, підрізати, плекати й домогтися від нього чудових плодів. Аристократичний Ангулем зчинив галас, не бажаючи впускати гяура до Касби, бо вітальня пані де Баржетон була фортецею найдобрішого товариства. Завсідником там був лише єпископ, префекта приймали двічі-тричі на рік, а головний податковий управитель взагалі не мав туди доступу: пані де Баржетон бувала в його домі на вечорах, концертах, але ніколи там не обідала. Нехтувати головного податкового управителя й щиро вітати простого начальника податкового управління було справжнім переворотом у місцевій ієрархії, незбагненим для зневажених сановників.

Хто може подумки проникнути в коло цих дріб'язкових інтересів, що, зрештою, існують у всіх суспільних прошарках, тому легше збагнути, яким значущим здавався особняк де Баржетонів ангулемській буржуазії. Що ж до жителів Умо, то велич цього маленького Лувра, слава цього ангулемського палацу де Рамбульє засліплювали їх на відстані, як сонце. А тим часом усі, що там збиралися, були найжалюгідніші, найубогіші духом, найнедоумкуватіші люди, яких тільки можна було знайти в околі двадцяти льє. Політика там зводилася до банальної й багатослівної балаканини; «Котідьєн» вважали там за помірковану газету, Людовіка XVIII вважали якобінцем. Що стосується жінок, здебільшого придуркуватих і незграбних, нечупарно зодягнених, то всі вони були потворні, — кожна по-своєму, — і нічогісінько в них не приваблювало: ні мова, ні вбрання, ні розум, ані тілесні принади. Якби Шатле не плекав певних надій щодо пані де Баржетон, він би не стерпів цього товариства. Проте кастовий дух і манери, статечний вигляд, гордість дрібномаєткового дворянства, знання законів гречності прикривали їхню порожнечу. Вірнопідданські почуття були тут набагато щиріші, ніж у колах паризької знаті; тут у всьому блиску виявляли шанобливу прихильність до Бурбонів, *не зважаючи ні на що*. Це товариство можна було порівняти, якщо такий образ припустимий,

до старовинного срібного посуду, потьмянілого, але масивного. Застійність політичних поглядів тут вважали вірністю. Відстань, яка пролягала між цим товариством та буржуазією, те, що в нього важко було проникнути, ніби підносили його й надавали йому умовної вартості. Кожен із цих вельмож мав у очах тутешніх городян певну ціну, як ті черепашки, що правлять за гроші неграм Бамбарського племені. Чимало жінок, яким дю Шатле підлестив, визнали в ньому переваги, що їх бракувало чоловікам їхнього кола, і вгамували своє обурене самолюбство: всі вони сподівалися посісти спадщину її імператорської високості. Ревні охоронці добрих звичаїв гадали, що хоч цей зайда і втесався до пані де Баржетон, але в інших домах його не приймуть. Дю Шатле вислухав немало ушипливих слів, але втримався на здобутих позиціях, упадаючи за духівництвом. Він лестив слабостям ангулемської королеви, які зросли на провінційному ґрунті, він приносив їй книжкові новинки і читав поезії, що виходили друком. Вони разом захоплювалися творами молодих поетів, вона — щиро, він — нудьгуючи, бо як людина імператорської школи мало розумів романтичну поезію, хоч і вислуховував ті вірші досить терпляче. Зате пані де Баржетон була щиро захоплена цим відродженням, яке сталося в затінку королівських лілей, і полюбила Шатобріана за те, що він назвав Віктора Гюго *натхненною дитиною*. Вона сумувала, що тільки з чуток може познайомитися з цим генієм, і зітхала за Парижем, де живуть великі люди. І тоді пан дю Шатле надумав здійснити чудо. Він сповістив її, що в Ангулемі «своя натхненна дитина» — юний поет, який, сам того не знаючи, блиском нової зорі затьмарює нейяскравіші паризькі сузір'я. Майбутня знаменитість народилася в Умо! Мовляв, директор коледжу показував баронові прекрасні вірші. Вбогий і скромний хлопець був новим Чаттертоном, але далеким від політичної ницості і тієї лютої ненависті до соціальної верхівки, ненависті, що спонукала англійського поета строчити памфлети проти своїх добродійників. Серед п'яти-шести осіб, котрі поділяли її смаки до мистецтва та літератури, — цей тому, що цигикав на скрипці, а той умів так-сяк квацяти сепією, один був головою Землеробського товариства, а другий мав бас і, ніби той мисливець, що зацькував олена, міг проревіти «*Se fiato in corpo avete*»¹, —

¹ Якби у тілі було дихання (*it.*).

серед цих химерних постатей пані де Баржетон почувалась, як голодний на театральному обіді, де стіл заставлений бутафорськими стравами з картону. Отож годі описати радість, з якою вона сприйняла цю новину. Вона хотіла побачити поета, цього ангела. Вона нетямилась, вона була в захваті й цілі години говорила тільки про нього. Наступного дня колишній дипломатичний кур'єр завів з директором колежу розмову про те, що треба відрекомендувати Люсьєна пані де Баржетон.

Лише ви, сердешні ілоти провінції, змушені долати нескінченні суспільні відстані, які в очах парижан скорочуються день у день, тільки ви, перед ким так невблаганно височіють перепони, поставлені між різними світами нашого світу, світами, що віддають один одного анафемі й кричать: *Рака!* — лише ви збагнете, як хвилювалися розум і серце Люсьєна Шардона, коли шановний директор сказав, що перед ним відчиняються двері особняка де Баржетонів! Слава змусила їх повернутися на своїх завісах! Ласкавий прийом чекає на поета в цьому старому домі зі шпилем на даху, що вабив його зір, коли він гуляв із Давидом по бульвару Больє і думав, що їхні ймення, можливо, ніколи не досягнуть тих вух, глухих до науки, якщо її голос іде з низів. Лише сестрі звірив він свою таємницю. Як передбачлива господиня дому, як добра чарівниця, Єва дістала зі своєї скарбнички кілька лудорів й купила Люсьєнові гарні черевики в найкращого ангулемського шевця та новий фрак у найзнаменитішого кравця. Вона прикрасила його святкову сорочку власноручно випраним і випрасуваним жабо. Яка то була для Єви радість, коли вона побачила брата таким чепурним! Як вона ним пишалася! Скільки надавала йому порад! Завбачлива сестра нагадала й про дрібні його хиби. Заглиблений у роздуми, Люсьєн має звичку, тільки-но сяде, присувати стола, щоб зіпертися ліктями. Єва застерегла його від подібних вільностей у аристократичному святиніщі. Вона провела його до брами Сен-П'єр, дійшла майже до собору і дивилася йому вслід, поки він прямував вулицею Больє на бульвар, де чекав на нього дю Шатле. Бідолашна дівчина зовсім принишкла, завмерла, ніби відбувалася якась велика подія. Люсьєн у пані де Баржетон! Це для Єви звістувало зорю його щастя. Простодушне створіння! Вона не знала, що там, де замішане честолюбство, немає місця щирим почуттям.

Коли Люсьєн вийшов на вулицю Мінаж, його не вразив зовнішній вигляд дому де Баржетонів. Цей Лувр, такий звеличений в його уяві, був споруджений із крихкого, звичайнісінького в цих краях каменю, поруділого від давності. Досить похмурий із боку вулиці, зсередини будинок здавався зовсім простим: він був строгої, майже монастирської архітектури і добре зберігся, провінційний і охайний двір теж справляв похмуре враження. Люсьєн піднявся старими сходами з поручнями горіхового дерева; сходи були кам'яні лише до другого поверху. Він перейшов скромний передпокій, велику, м'яко освітлену вітальню і застав свою владарку в маленькій вітальні, оздобленій різьбленими панелями в стилі минулого століття, пофарбованими в сірий колір. Над дверима — розпис, що імітував барельєф. Стіни були прикрашені благеньким червоним штофом із скромним візерунком. Старомодні меблі сором'язливо ховалися під картатими — червоне з білим — чохлами. Поет побачив пані де Баржетон; вона сиділа на стебнованій канапі за круглим столом, накритим зеленою килимовою скатеркою, при світлі двох свічок у старосвітському свічнику з дашком. Королева не встала йому назустріч, вона лише манірно вигнулася, усміхаючись поетові, вельми схвильованому цим зміїним рухом, що видався йому таким вишукано зграбним. Надзвичайна Люсьєнова врода, стриманість, голос — усе в ньому полонило пані де Баржетон. Поет — це вже була сама поезія. Хлопець, крадькома вивчаючи цю жінку захопленими поглядами, впевнювався, що її врода повністю відповідає чуткам про неї; він анітрохи не помилявся, коли мріяв про світську даму. На пані де Баржетон, згідно з останньою модою, був чорний оксамитовий берет із розрізами. Цей головний убір, нагадуючи середні віки, надає жінці поетичної привабливості, що завжди зачаровує юнака; при світлі свічок її рудувате непокірне волосся, вибиваючись із-під берета, здавалося позолоченим і ніби палахкотіло на завитках. У шляхетної дами була сліпучо-біла шкіра, що зрівнювала рудий колір волосся, який хибно вважається вадою жінки. Її сірі очі сяяли; чоло, вже ледь збрижене, але біле, неначе різьблене з мрамору, прекрасно увінчувало ці очі, обведені перламутровою каймою, і голубі прожилки обабіч перенісся відтінювали ту ніжну оправу. Ніс із горбинкою, як у Бурбонів, підкреслював жагучий вираз дов-

гастого обличчя і являв собою ту рису, що колись так яскраво передавала царствену палкість роду Конде. Волосся не затуляло всієї шиї. Недбало пов'язана косинка дозволяла бачити білосніжні плечі, за вузьким прорізом корсажа око вгадувало досконалої форми груди. Тонкою й пещеною, хоч і трохи сухуватою рукою пані де Баржетон приязно показала молодому поетові на стілець біля себе. Дю Шатле сів у крісло. Тут Люсьєн помітив, що в кімнаті нема більше нікого. Розмова з пані де Баржетон одурманила поета. Три години, проведені в її товаристві, були для Люсьєна сном, який хотілося продовжити навечно. Йому здалося, що ця жінка скоріше худорлява, аніж худа, що вона схильна до захоплень, але не спізнала кохання, і хвороблива, незважаючи на міцну будову; а проте її вади, перебільшені манірністю, приваблювали Люсьєна, бо юнакам, що тільки починають закохуватися, подобаються перебільшення — ця омана властива навіть прекрасним душам. Він не помітив ні прив'язлості щік, ні цеглястого відтінку червоних плям, які з'являються на обличчі від турбот і страждань. Палкі очі, зграбні локони, що наче аж мерехтіли світлом, сліпуча білина шкіри, увесь її чар захопили уяву поета, принаджували його, як метелика вабить полум'я свічки. До того ж душа пані де Баржетон надто багато говорила його душі, щоб він міг судити її як жінку. Його полонила її жіноча екзальтованість, пишномовність дещо старомодних фраз, звичайних у мові пані де Баржетон, але нових для нього, полонила тим легше, що він у всьому волів бачити лише прекрасне. Своїх віршів Люсьєн не приніс, але про них і не питали: він не взяв їх навмисне, щоб мати привід прийти вдруге; пані де Баржетон про вірші не згадувала, бо хотіла назавтра запросити його, щоб він почитав їх. Чи не була то їхня перша взаємна змова? Пан Сікст дю Шатле був дуже невдоволений з такого прийому. Він пізно помітив у цьому вродливому юнакові суперника і, коли вони пішли, провів його до повороту, де починається спуск від Больє, з наміром підкорити його своїй дипломатії. Люсьєн неабияк здивувався, коли начальник управління непрямыми податками, вихваляючись тим, що відрекомендував його пані де Баржетон, прибрав собі право дати йому кілька порад.

Дай Боже, щоб із Люсьєном повелися там краще, ніж із ним самим, сказав пан дю Шатле. Королівський двір,

мовляв, не такий бундючний, як оця купка тупих бовдурів. Тут тобі можуть завдати смертельної образи, тут відчуєш, що таке погордлива зневага. Якщо ці люди не схаменуться, революція 1789 року почнеться знову. Щодо нього, то він буває в цьому домі тільки з пошани до пані де Баржетон, єдиної цікавої жінки на весь Ангулем; він став упадати за нею знічев'я і закохався нестямно. І незабаром він таки здобуде її, це видно з усього. Перемога над гордою королевою буде його відомстою отому аристократичному кублу дворянчиків.

Шатле говорив про свою пристрасть із виглядом людини, ладної вбити суперника, якби такий виявився. Старий зальотник часів Імперії всією вагою навалився на сердешного поета, намагаючись розчавити його значливістю своєї особи й нагнати на нього страху. Розповідаючи про свою подорож, дю Шатле перебільшував її небезпеки, щоб звеличити себе; та якщо він і вразив уяву поета, то анітрохи не злякав закоханого.

З цього вечора, нехтуючи погрози старого фата, що вдавав із себе неабиякого вояку, Люсьєн почав приходити до пані де Баржетон, спочатку дотримуючись скромності, яка личить міщанинові з Умо, та коли він привичаївся до того, що раніше здавалося йому великою ласкою, візити його почастишали. Для людей того кола аптекарів син був цілковитим нікчемом. Коли якийсь дворянин чи дама приїжджали з візитом до Наїс, то, заставши в неї Люсьєна, трактували його з підкресленою чемністю, якої аристократи дотримувалися щодо людей нижчого стану. Спершу ангулемське дворянство здавалося Люсьєнові досить приємним, але незабаром він зрозумів, від яких почуттів походить ця вдавана люб'язність. Він скоро відчув поблажливий тон, що розбудив у ньому лють і повні зненависті республіканські почуття, з яких багато майбутніх патриціїв починають свій шлях нагору. Та яких тільки страждань не витерпів би Люсьєн заради Наїс, як називали її в своєму колі, де чоловіки й жінки за прикладом іспанських грандів та *вершків* віденського товариства надавали одне одному пестливих імен; це була остання вишуканість, до якої додумалась ангулемська аристократія, щоб підкреслити свої станові відмінності.

Люсьєн любив Наїс, як любить юнак першу жінку, котра йому лестить, — адже пані де Баржетон провіщала поетові велике майбутнє, гучну славу. Вона вдалася

до всіх своїх хитрощів, аби виправдати близькі взаємини з поетом: вона не тільки підносила його до небес, а й казала, що він бідний хлопець, якого вона хоче влаштувати, применшувала вагу Люсьєна, щоб утримати його біля себе; вона називала його своїм читцем, секретарем; але любила вона його більше, ніж сподівалася, що зможе полюбити після пережитого страшного горя, якого їй довелося зазнати. Вона засуджувала себе подумки, твердила, що це безумство — кохати двадцятилітнього юнака, такого далекого від неї за своїм суспільним становищем. Панібратство у взаєминах із ним було в примхливій суперечності з її гордістю, що походила від вимогливості. Вона поводитися навперемінки то як гордовита заступниця, то як лестива поклонниця. Отож Люсьєн, якого спершу лякало високе становище цієї жінки, зазнав усіх страхів, надій і розчарувань, що виконують першу любов, котра так глибоко западає в серце під ударами горя чи радощів, прискорюючи його биття. Протягом двох місяців він бачив у ній добродійницю, ладну по-материнському піклуватися про нього. Пані де Баржетон вже називала його «любим Люсьєном», а далі просто «любим». Поет, набравшись сміливості, зважився назвати величну даму «Наїс». Почувши це ім'я з його уст, вона виявила гнів, вельми приємний для юнака; вона дорікнула йому, що він називає її так, як усі. Гордій і шляхетній Негрпеліс хотілося, щоб цей чарівний ангел називав її, як ніхто, — другим ім'ям. Вона хотіла бути для нього Луїзою. Поет злинув на третє небо кохання. Якось увечері він увійшов, коли вона саме роздивлялася чийсь портрет і раптом сховала його. Люсьєн захотів побачити портрет. Щоб розвіяти відчай розбуджених ревнощів, Луїза показала портрет молоденького Кант-Круа і не без сліз розповіла печальну історію свого кохання, такого чистого і так жорстоко розбитого. Готувалася вона порушити вірність мертвому чи надумала створити Люсьєнові суперника з цього портрета? Люсьєн був надто молодий, щоб заглянути в серце коханої, розпач його був цілком щирий, а вона просто починала війну, в ході якої жінки змушують чоловіка пробивати хід у більш або менш майстерно спорудженій фортеці своєї вдаваної неприступності. Міркування про обов'язок, про звичаї, про релігію — то, так би мовити, їхні фортечні мури, і жінка любить, щоб їх брали штурмом. У війні з наївним Люсьєном таке кокетування було

зайве, він ладен був іти на приступ без усякого підбурювання.

— Я не помру, я житиму для вас, — відважно він заявив якось увечері, бажаючи покінчити з паном де Кант-Круа, і кинув на Луїзу погляд, сповнений пристрасті, що дійшла до самого краю.

Налякана швидким успіхом цієї любові, що народилась у неї з її поетом, вона спитала про його вірші, котрі він пообіцяв їй для першої сторінки альбома, сподіваючись у зволіканні Люсьєна знайти привід до суперечки. Та що сталося з нею, коли вона прочитала два станси, які видались їй значно кращими за найліпші станси аристократичного поета Каналіса!

Легке дихання муз і пензель чарівливий
Не завжди кластимуть ясний узор пестливий
На вбогий мій папір, —
А бистрий олівець коханої моєї,
Що сум і радощі несе мені від неї,
Не втомиться, повір.
Як пальчики її у цих листків питають
Про дні майбутнього, що так принадно сяють
Улюбім колі мрій, —
Пильнуй, хай не згаса вогонь любові,
Щоб спогад радісний про мандри ці чудові,
Як небо, був ясний¹.

— Невже я надихнула вас на ці вірші? — спитала вона.

Сумнів, навіяний кокетством жінки, якій подобалося гратися з вогнем, викликав на Люсьєнових очах сльози; вона заспокоїла його, вперше поцілувавши в чоло. Люсьєн був справді велика людина, і вона захотіла взятися за його освіту; вона мріяла навчити його італійської та німецької мов, прищепити йому великосвітські манери, вона шукала приводу постійно тримати його при собі на злість набридливим поклонникам. Яке цікаве стало її життя! Задля свого поета вона знову звернулася до музики й відкрила йому світ звуків; зігравши Люсьєнові кілька чудових уривків із творів Бетховена, вона зачарувала його. Помітивши, як він умліває, щаслива з його радощів, Луїза лукаво спитала:

— Хіба ми не можемо вдовольнитися цим щастям?

Бідолашний поет мав дурість відповісти:

— Так.

¹ Тут і далі вірші в перекладі Максима Рильського.

Врешті дійшлося до того, що минулого тижня Луїза запросила Люсьєна пообідати з нею — втрюх із паном де Баржетоном. Незважаючи на таку завбачливість, усе місто дізналося про цю подію і вважало її настільки неймовірною, що кожен питав себе: «Невже це правда?» Зчинився страшенний галас. Багатом здавалося, що суспільство напередодні загибелі. Інші кричали: «Ось вони, плоди ліберальних ідей!»

Ревнивий дю Шатле тим часом довідався, що Шарлотта, доглядачка породіль, не хто інша, як пані Шардон, мати, як він казав, «Шатобріана з Умо». Цей вираз було визнано за влучний дотеп. Пані де Шандур перша причала до пані де Баржетон.

— Чи знаєте, дорога Наїс, що говорить увесь Ангулем? — сказала вона. — Оцей віршомаз — син пані Шардон, тієї самої, котра два місяці тому приймала пологи в моєї невістки.

— Дорога моя, — відповіла пані де Баржетон, прибравши царственого вигляду, — що ж у цьому дивного? Хіба вона не вдова аптекаря? Гірка доля випала пані де Рюампре! Уявіть собі, що ми з вами залишилися без жодного су... На які кошти було б нам жити? Як би ви прогодували своїх дітей?

Незворушний спокій пані де Баржетон поклав край злослів'ю ангулемськїм знаті. Величні душі завжди схильні вважати горе чеснотою. До того ж дуже спокусливо творити добро, яке вважають за злочин, невинність тоді набуває гостроти пороку. Ввечері салон пані де Баржетон наповнився друзями, що прийшли покартати господиню. Вона виявила при цій нагоді всю ущипливість свого розуму. Вона сказала: якщо дворянство неспроможне дати ні Мольєра, ні Расіна, ні Руссо, ні Вольтєра, ні Масільйона, ні Бомарше, ні Дїдро, доводиться миритися з оббивальниками, годинникарями, ножарями, чиї діти стають великими людьми. Вона сказала, що геній завжди шляхетний. Вона дорікала дворянчикам, що вони самі не розуміють, у чому їхня справжня вигода. Одне слово, вона наговорила багато дурниць, із яких люди, не такі тупі, відразу здогадалися б, у чому тут суть, але вони тільки віддали шану її дотепності. Таким чином, вона відвернула грозу гарматними пострілами. Коли Люсьєн, вперше запрошений до неї на вечір, увійшов у стару, збляклу вітальню, де за чотирма столами грали у віст, пані де Баржетон ласкаво зустріла його

і відрекомендувала присутнім, неначе королева, яка звикла, щоб їй корилися. Вона назвала начальника управління непрямими податками паном Шатле, і він остовпів, зрозумівши, що їй відомо про незаконне присвоєння ним частки дю. З того вечора Люсьєн був силоміць введений у товариство пані де Баржетон; але поета прийняли, як щось отруйне, і кожен поклявся позбутися його, застосовуючи протиотруту презирства. Незважаючи на перемогу Наїс, її влада похитнулася; знайшлися вільнодумці, що спробували підняти бунт. Амелі, вона ж пані де Шандур, за намовою пана Шатле вирішила поставити вівтар супроти вівтаря і стала приймати в себе що-середі. Але салон пані де Баржетон був одкритий що-вечора, а його завсідники були люди такі закостенілі, вони так звикли сидіти перед тими самими шпалерами, грати в той самий трик-трак, бачити тих самих слуг, ті самі свічники, надягати свої плащі в одному й тому ж передпокої, що любили приступки сходів не менше, ніж господиню дому.

— Ет, вони витерплять і щиглика¹ із священного гаю,— сказав Александр де Бребіан, ставши автором ще одного дотепу.

Нарешті голова Землеробського товариства вгамував хвилювання повчальним зауваженням.

— До революції,— мовив він,— найбільше панство приймало в себе Дюкло, Грімма, Кребільйона — людей без особливого становища, як і цей віршомаз із Умо, але вони ніколи не приймали збирачів податків, яким, по суті, є пан Шатле.

Дю Шатле поплатився за Шардона: всюди почали ставитися до нього холодно. Відчувши загальну неприязнь, начальник управління непрямими податками, який заприсягнув собі тієї хвилини, коли пані де Баржетон назвала його «Шатле», здобути її, став на бік господині дому; він підтримав молодого поета, заявив, що вони друзі. Цей великий дипломат, якого так необачно знехтував імператор, приголубив Люсьєна, назвавши його своїм другом. Щоб увести поета до вищого товариства, він дав обід, де були присутні головний податковий управитель, начальник гарнізону, директор морської школи, голова суду — одне слово, вся верхівка місцевої влади. Бідолашного поета так ушанували,

¹ Гра слів: chardonneret — щиглик (фр.), Люсьєнове прізвище — Chardon.

що всякий інший, але не двадцятидвохлітній молодик, запідозрив би в тих надмірних вихваланнях якийсь підступ. За десертом Шатле попросив свого суперника прочитати оду «Смерть Сарданапала» — останній шедевр молодого поета. Вислухавши оду, директор колежу, людина байдужа до всього, заплескав у долоні й сказав, що Жан Батист Руссо не написав би краще. Барон Сікст Шатле сподівався, що молоденький віршувальник рано чи пізно захиріє в тепличній атмосфері похвал або ж, сп'янілий від передчасної слави, зважиться на зухвалу вихватку, яка кине його назад, на дно нікчемності. Чекаючи генієвого кінця, він, здавалося, зрікся своїх претензій на пані де Баржетон, проте спритний зальотник склав хитромудрий план і пильно стежив за кожним кроком закоханих, чатуючи на випадок, щоб занастити Люсьєна. Відтоді по Ангулему і по всій окрузі пішли глухі поголоски, що в Ангума з'явилася велика людина. Пані де Баржетон співали хвалу за її піклування про це орленя. Та як тільки її поведінку було схвалено, вона захотіла домогтися цілковитого визнання і роздзвонила на весь департамент, що влаштовує вечір з морозивом, солодким печивом і чаєм — нововведений звичай у місті, де чай продавали лише в аптеках, як засіб проти шлункового розладу. Цвіт аристократії був запрошений послухати велике творіння, що його мав прочитати Люсьєн. Луїза приховала від свого друга, як нелегко було їй долати перепони, проте в кількох словах натякнула про змову вищого товариства супроти нього: їй не хотілося таїти від хлопця ті небезпеки тернистого шляху, які чекають на геніїв, ті перешкоди, що їх не здолати слабодухим. Своєю перемогою вона скористалася для напучення. Біломармуровими руками показала вона йому на Славу, що купується ціною нескінченних страждань, говорила йому, що доведеться зійти на вогнище мучеництва, вона досягла справжніх вершин пишномовності. Це було наслідування імпровізацій, які зіпсували роман «Корінна». Луїза так утішалася власною красномовністю, що ще дужче полюбила Веніаміна, який надихав її. Вона порадила йому сміливо зректись батька, узяти собі шляхетне прізвище де Рюбампре, не зважаючи на галас, що з цього приводу зчиниться, бо король, безперечно, узаконить зміну імені. Пані де Баржетон має родичку маркізу д'Еспар, з роду де Бламон-Шоврі, даму, вельми впливову при

дворі. Вона береться домогтися для поета монаршої ласки. Почувши слово «король», «маркіза д'Еспар», «двір», Люсьєн зайнявся, як фейєрверк, і необхідність цього хрещення була доведена.

— Люба дитино, — ніжно-насмішкуватим тоном сказала Луїза, — що раніше це станеться, то скоріш буде визнано.

Вона перебрала одну по одній усі суспільні верстви і разом з поетом перелічила всі щаблі, які він зразу переступить, прийнявши це мудре рішення. За одну мить змусила вона Люсьєна зректися плебейських ідей⁷ про химерну рівність 1793 року; пробудила в ньому жадоу гонору, що її досі гамувала Давидова розважливність; вона вказувала йому на вищий світ як на єдине середовище, якого слід триматися. Завзятий ліберал став монархістом *in petto*¹. Люсьєн скуштував від аристократичного плода розкошів і слави. Він запрягнувся покласти до ніг своєї дами вінок, хай навіть закривавлений; він здобуде його будь-якою ціною *quibuscumque viis*². Щоб довести свою мужність, він розповів їй про свої злигодні, які досі приховував од неї із незбагненої сором'язливості, супутниці першого кохання, коли юнак не виставляє напоказ своїх чеснот, бо йому любо знати, що його душу оцінили, хоч вона і зберегла інкогніто. Він змалював тягар убогства, яке терпів із гордістю, працю в Давида, ночі, віддані науці. Його молодечий запал нагадав пані де Баржетон двадцятишестирічного полковника Кант-Круа, і погляд її стуманів. Помітивши, що його величну кохану опанувала слабкість, Люсьєн узяв її за руку — і йому те дозволили! — й почав цілувати її з палкістю поета, юнака, коханця. Луїза дійшла до того, що дозволила синові аптекаря торкнутись її чола й припасти до нього трепетними устами.

— Дитино! Дитино! Коли б нас побачили, як би з мене глузували! — мовила вона, прокидаючись із чарівного заціпеніння.

Того вечора пані де Баржетон спромоглася майже доценту розбити те, що вона називала Люсьєновими забобонами. Послухати її, то для геніальних поетів не існує ні братів, ні сестер, ні батька, ні матері; великі творіння, які вони повинні подарувати людству, вимага-

¹ В глибині душі (*it.*).

² В будь-який спосіб (*латин.*).

ють од них певного себелюбства, зобов'язують жертвувати всім задля своєї величі. Якщо їхні родичі спочатку й страждають від обтяжливої данини, яку стягують із них титани розуму, то згодом вони дістають сторицею за всі жертви, принесені на початку боротьби за високий престол, і поділяють з ними здобутки перемоги. Геній має звітувати лише самому собі; він єдиний суддя над власними вчинками, бо він один бачить кінцеву мету; а хто став володарем своєї доби, той може усе брати, усе ставити на карту, бо все належить йому. Вона згадала історію життя Бернара Паліссі, Людовіка XI, Фокса, Наполеона, Христофора Колумба, Цезаря — усіх цих славетних гравців, спочатку обтяжених боргами, замучених убогістю, кого ніхто не хотів розуміти, кого вважали за безумців, за поганих синів, за поганих братів, за лихих батьків і хто, проте, згодом став гордістю сім'ї, батьківщини, усього світу. Такі міркування відповідали таємним вадам Люсьєна і ще дужче розбещували його душу, бо в запалі своїх бажань він аргіогі¹ виправдовував усі засоби. А не домогтися успіху — хіба це не злочин проти Його Величності Суспільства? Зазнавши поразки, хіба тим самим не завдав би він смертельного удару всім обивательським чеснотам, на яких ґрунтується суспільство, котре з жахом виганяє Маріїв, які сидять між руїн? Не усвідомлюючи собі того, що стоїть на роздоріжжі між ганьбою каторги та лаврами генія, Люсьєн ширяв над Сінаєм пророків і не бачив унизу Мертвого моря, страшного савана Гоморри.

Луїза так спритно вивільнила розум і серце свого поета з пелюшок, у які їх сповило провінційне життя, що Люсьєн захотів випробувати пані де Баржетон, вивідати, чи вдасться йому вполювати цю високу здобич, чи не дістане він ганебного одкоша. Званий вечір дав йому нагоду здійснити це випробування. Йшлося водночас і про кохання, і про шанолубство. Він любив і жадав піднятися вгору — подвійне бажання, природне в молодих людей, які хочуть задовольнити серце й позбутися злиднів. Запрошуючи сьогодні всіх своїх дітей на спільний бенкет, Суспільство вже на світанку їхнього життя будить у них четолюбні поривання. Воно позбавляє юність її чарівності і псує найкращі почуття, вносячи в них розрахунок. Поезія прагнула б, щоб було інакше;

¹ Наперед (*лагин.*).

проте дійсність дуже часто заперечує вигадку, в яку хотілося б вірити, і навряд чи варто змальовувати юнака XIX століття інакшим, ніж він є насправді. Люсьєн переконував себе, що його розрахунки підказані добрими почуттями, дружбою до Давида.

Люсьєн написав Луїзі великого листа, бо почував себе сміливішим з пером в руці, ніж зі словом на устах. На дванадцяти сторінках, тричі переписаних, він розповів їй про таланти свого батька, про втрачені надії та про свою страшну убогість. Він змалював ангелицею свою дорогу сестру, а Давида — майбутнім Кюв'є, великою людиною, що замінила йому батька, брата; він був би не вартий Луїзиної любові, не вартий своєї першої слави, якби не попросив її поставитися до Давида так, як вона поставилася до нього самого. Краще він відмовиться від усього, аніж зрадить Давида Сешара; він хоче, щоб Давид став свідком його успіху. Люсьєн написав одного з тих божевільних листів, у яких юнаки погрожують, що в разі відмови пальнуть у себе з пістолета, у яких повно хлоп'ячої казуїстики і в яких говорить нерозважлива логіка прекрасної душі — миле базікання, оздоблене наївними освідченнями, що мимохіть вихопилось із серця, базікання, таке любе жінкам. Вручивши покоївці листа, Люсьєн цілий день і не прохопився Давидові про свій вчинок ні словом, правив коректуру, наглядав за роботою, клопотався дрібними справами у друкарні. Поки серце залишається ще дитинним, юнакам властивий цей дивовижний дар стриманості. А може, Люсьєн просто боявся Фокіонової сокири, якою вправно вмів орудувати Давид, може, поета лякав його ясний погляд, що проникав у саму глибину душі. Після читання віршів Шеньє його сердечна таємниця злетіла з уст, стривожена докірливим словом, що завдало йому болю, як ото палець лікаря, коли він торкається відкритої рани.

Тепер ви можете уявити собі, які думки непокоїли Люсьєна, коли він спускався з Ангулема в Умо. Чи не прогнівалася вельможна пані? Чи запросить вона до себе Давида? Чи не опиниться честолюбець знову в своїй дірі на передмісті в Умо? Хоч перед тим як поцілувати Луїзу в чоло, Люсьєн міг би подумки прикинути, яка відстань відокремлює королеву від її фаворита, проте він навіть не подумав, що Давид не зможе за одну мить подолати такий простір, коли йому самому знадоби-

лося на це аж п'ять місяців. Не знаючи, на яке безоглядне відлучення від суспільства приречені люди низького стану, він не розумів, що друга така спроба стане згубною для пані де Баржетон. Запідозрена й звинувачена в принизливих знайомствах, Луїза мусила б покинути місто, де люди її касти сахалися б від неї, як у середні віки сахалися від прокаженого. Клан вищої аристократії та духівництво захищали б її перед усіма навіть тоді, коли б вона дозволила собі порушити подружню вірність, але гріха поганої дружби їй ніколи б не подарували; бо якщо владарю й прощають гріхи, поки він при владі, то після зречення його негайно за них засудять. А хіба прийняти в себе Давида не означало б для Луїзи зректися влади? Якщо Люсьєн про це й не думав, то тонка інтуїція підказувала йому багато інших небезпек. Шляхетність почуттів не конче поєднується зі шляхетністю манер. Якщо Расін нагадував статечного вельможу, то Корнель вельми скидався на баришника, Декарт — на бувалого голландського купця. Відвідувачі замку Ла-Бред, зустрівши Монтеск'є з граблями на плечі, в нічному ковпаку, часто вважали його за садівника. Світська поведінка, якщо вона не дарунок високого походження, не наука, засвоєна з молоком матері чи передана в крові, набувається вихованням, якому допомагає й випадковість — зграбна статура, благородні риси обличчя, приємний голос. Усіх цих важливих дрібниць бракувало Давидові, тимчасом як природа щедро обдарувала його друга. Дворянин з боку матері, Люсьєн від голови до ніг був справжній франк, тоді як Давид Сешар мав пласку стопу кельта і незграбну постать батька-друкаря; Люсьєн уже наперед бачив, як насміхаються з Давида, йому ввижалася ледь стримувана посмішка на устах пані де Баржетон. Він не те щоб соромився свого друга, однак дав собі слово надалі не йти за першою спонудою серця і добре обмірковувати свої власні вчинки. Отже, коли минула година поезії та щирих поривань після читання віршів, які відкрили обом приятелям літературну ниву, освітлену новим сонцем, для Люсьєна настав час політики й тверезих розрахунків. Входячи в Умо, він уже каюся, що написав того листа, йому хотілося вернути його, бо тепер, у хвилину просвітлення, він збагнув невблаганні закони вищого світу. Розуміючи, що завойована фортуна неабияк сприятиме його честолюбним намірам, він не хотів би прийняти ногу з першого шабля

драбини, по якій збирався кинутися на штурм висот. Але тоді постали перед ним картини життя простого й спокійного, прикрашені живими квітами сердечності: Давид, сповнений високих поривів, що великодушно помагав йому і ладен був, якщо потрібно, життя віддати заради нього; мати, така велична навіть у своєму приниженні, впевнена, що він так само добрий, як і розумний; сестра, така прекрасна в своїй самопожертві, чисте дитинство, незаплямоване сумління, надії, з яких вітер ще не оббив пелюсток. І Люсьєн сказав собі, що краще самотужки пробитися крізь щільне товпище аристократичного та обивательського наброду, ніж домогтися успіху з жіночої ласки. Геній його засяє рано чи пізно, як засявав геній тих попередників, котрі підкорили суспільство; ось тоді жінки його любитимуть! Приклад Наполеона, такий фатальний для ХІХ століття, приклад, що навівав надії безлічі сіряків, постав перед Люсьєном, і він кинув на вітер свої розрахунки, картаючи себе за них. Такий був Люсьєн: він з однаковою легкістю переходив від зла до добра і від добра до зла. Замість любові, яку мудрі люди відчують до свого притулку, Люсьєн протягом останнього місяця відчував щось подібне до сорому, дивлячись на вивіску, де жовтими літерами на зеленому тлі було виведено:

АПТЕКА ПОСТЕЛЯ,
НАСТУПНИКА ШАРДОНОВОГО

Батькове прізвище, виставлене напоказ на вулиці, де проїжджало стільки екіпажів, ображало його зір. Того вечора, коли Люсьєн крізь гратчасту хвіртку поганого смаку вийшов із свого дому, щоб з'явитися на бульварі Больє серед найдобрішої молоді горішнього міста поруч із пані де Баржетон, він на диво гостро відчув невідповідність між своїм житлом та ласкавою до нього фортуною.

«Любити пані де Баржетон, може, незабаром стати її коханцем — і животіти в цій пацючій норі!» — думав він, заходячи в двір, де попід стінами були розкладені жмути вивареного зілля, де аптекарський учень чистив лабораторні казани, а пан Постель, оперезаний фартухом, із ретортою в руках, роздивлявся якийсь хімічний препарат, водночас поглядаючи на свою аптеку; ну а в ті хвилини, коли дивився тільки в реторту, він уважно

дослухався, чи не задзеленчить у дверях аптеки дзвінок. Пахощі ромашки, м'яти, різних лікарських рослин, що їх піддавали мокрій перегонці, наповнювали все подвір'я та скромну оселю, куди треба було видиратися крутими сходами з двома мотузками замість поручнів. Ті сходи по-простому називають *млинарською драбиною*. Нагорі, в мансарді на одну кімнату, мешкав Люсьєн.

— Добрий день, хлопче, — мовив Постель, справжні-сінький взірець провінційного крамаря. — Як ваше дорогоцінне здоров'ячко? А я тут роблю досліди над мелясою, та щоб знайти те, чого я шукаю, сюди треба було б вашого батечка. То-то була тямуща людина! Ех, знав би я його секрет проти подагри, ми б оце з вами каталися в каретах!

Не минало й тижня, щоб аптекар, такий же придуркуватий, як і добрий, не штрикав ножем Люсьєнові в серце оцим нагадуванням про фатальну потайливість батька в усьому, що стосувалося його відкриття.

— Авжеж, це велике лихо! — коротко відповідав Люсьєн; учень його батька почав видаватися йому надзвичайно вульгарним, хоч іще недавно він часто благословляв його, бо чесний Постель допомагав удові та дітям свого навчителя.

— Що з вами? — запитав Постель, ставлячи реторту на лабораторний стіл.

— Листа мені не було?

— Є лист, є! Ще й пахтить, як той бальзам! Онде він на полиці, коло моєї конторки.

Лист від пані де Баржетон серед клістирних трубок! Люсьєн метнувся в аптеку.

— Швидше йди, Люсьєне! Обід чекає на тебе вже цілу годину, геть прохолоне! — долинув із одчиненого вікна ласкавий голос, та Люсьєн не чув його.

— Ваш брат несповна розуму, мадмуазель, — озвався Постель, підводячи голову.

Цей старий парубок, дуже подібний до горілчаного барила, на якому з химери маляра була зображена товстошока, таранкувата од віспи і червона пика, забачивши Єву, прибрав церемонного й люб'язного вигляду, котрий свідчив, що він ладен би одружитися з дочкою свого попередника, коли б спромігся покласти край боротьбі між любов'ю та розрахунком, яка точилася в його серці. Отож він частенько, усміхаючись,

повторював Люсьєнові ту саму фразу, яку промовив і тепер, коли той проходив повз нього:

— А ваша сестриця на диво гарна. Та й ви нівроку собі. Ваш татусь робив усе до ладу.

Висока брюнетка з синіми очима, Єва й справді була навдивовижу гарна, і хоч у кожному жесті дівчини видно було мужню вдачу, це не уймало їй лагідності й чарівності. Її щирість, простодушність, упокореність трудовому життю, розважливість і скромність, яка не давала жодного приводу до пересудів, полонили Давида Сешара. Отож із першої зустрічі між ними виникло безмовне й сором'язливе кохання в німецькому дусі, без бурхливих проявів та палких освідчень. Вони потай думали одне про одного, немов закохані, розлучені ревним чоловіком, якому їхня любов завдала б образи. Обоє крилися від Люсьєна, ніби їхні взаємини могли бути на шкоду дружнім почуттям до нього. Давид боявся, що він не подобається Єві, а вона в свою чергу соромилася своєї бідності. Проста робітниця була б сміливіша, але дівчина, що дістала добре виховання й зубожіла, покірливо мирилася зі своєю сумною долею. Скромна з вигляду й горда вдачею, Єва не хотіла впадати за сином чоловіка, якого вважали за багатія. На той час люди, обізнані з вартістю землі, яка день у день дорожчала, оцінювали марсакський маєток десь на вісімдесят тисяч франків, не враховуючи тих земель, що їх принагідно, мабуть, прикупував старий Сешар, людина грошовита, щаслива на врожай і спритна у справах його збуту. Давид, певно, був єдиний, хто не здогадувався про батькове багатство. Для нього Марсак залишався садибою, купленою 1810 року за якісь там п'ятнадцять чи шістнадцять тисяч франків. Він навідувався туди тільки раз на рік у пору збирання винограду, коли батько водив його по виноградниках і вихвалявся урожаєм, від якого друкар не бачив ніякого пуття й нітрохи тим не цікавився. Любов ученого, звиклого до самотності, в якій уява перебільшує перепони і тим самим іще посилює почуття, потребувала захочення, бо Єва навіювала Давидові більшу пошану, ніж якась найвельможніша дама писарчукові. Поблизу своєї богині друкар тримався незграбно й розгублено, квапився піти, як і квапився прийти, і ховав свою жагу, замість того, щоб виявити її. Бувало, вигадавши якийсь привід, щоб порадитись із Люсьєном, він увечері спускався

з майдану Мюр'є в Умо через браму Пале, але, дійшовши до зеленої хвіртки із залізними ґратками, втік назад, злякавшись, що прийшов занадто пізно і може видатися настирливим Єві, яка, мабуть, уже лягла спати. Хоч його велика любов проявлялася тільки в дрібницях, Єва добре її відчувала; вона була втішена, проте не гордувала, ставши предметом глибокої шаноби, що відчувалася у поглядах, словах, у всій Давидовій поведінці; та найбільше вабила її в друкареві його фанатична відданість Люсьєнові — він знайшов найкращий спосіб подобатися Єві. Щоб уявити собі, чим ці німі втіхи кохання відрізнялися від бурхливих пристрастей, треба вподобити їх до польових квітів і порівняти з пишним тепличним букетом. То були погляди ніжні й чисті, як голубі лотоси на гладіні вод, освідчення, ледь уловимі, як шипшинові пахощі, смуток, ніжний, як оксамит моху, — то були квіти двох прекрасних душ, що вирости на ґрунті багатому, плодючому, не виснаженому. Єва не раз помічала, яка сила прихована під цією слабкістю. Вона дуже добре розуміла все те, чого Давид не зважувався висловити, і найменший привід міг спричинити найтісніше єднання душ.

Люсьєн увійшов крізь двері, що їх уже відчинила Єва, і, нічого не кажучи, сів за незастелений столик на перехресних ніжках, накритий на одну особу. В їхньому скромному господарстві було всього три срібні прибори, і Єва ставила їх лише любуому братові.

— Що ти там читаєш? — спитала вона, поставивши перед ним страву тільки-но з вогню і погасивши переносну плитку, — вона накрила її ковпачком.

Люсьєн не відповів. Єва взяла тарілочку, зі смаком обкладену виноградним листям, і поставила її на стіл разом із горнятком вершків.

— Поглянь, Люсьєне, я дістала для тебе суниць.

Люсьєн був такий захоплений читанням, що нічого не чув. Тоді Єва, не мовивши жодного слова, сіла поруч нього, бо ласкавій сестрі подобалося, коли брат тримався з нею без усяких церемоній.

— Що з тобою? — вигукнула вона, помітивши, як у брата на очах блиснули сльози.

— Нічого, Єво, нічого! — сказав він, обіймаючи сестру, і, пригорнувши її до себе, став з дивною палкістю цілувати її чоло, волосся, шію.

— Ти з чимось криєшся від мене?

— Гаразд, слухай же: вона мене любить!

— Я добре знала, що ти не мене цілуєш, — почервонівши, ображено мовила бідолаха.

— Всі ми будемо щасливі! — вигукнув Люсьєн, сьорбаючи повними ложками суп.

— Ми? — повторила Єва.

Непокоєна тими самими передчуттями, які тривожили й Давида, вона додала:

— Ти нас розлюбиш!

— Як ти, знаючи мене, можеш так думати?

Єва взяла його руку й потиснула її, потім прибрала порожню тарілку, череп'яну супницю й підсунула приготовлені суниці. Люсьєн перестав їсти, він знову заглибився в листа від пані де Баржетон, а тактовна Єва не просила показати його: якщо він захоче їй прочитати сам, вона має зачекати, а ні — то чи насмілиться вона домагатись? І Єва чекала. Ось той лист:

«Дорогий друже, невже я могла б відмовити вашому братові по науці в підтримці, яку виявляю вам? У моїх очах таланти мають однакові права; та ви нехтуєте забобони людей нашого кола. Ми неспроможні наказувати аристократії неуцтва визнавати шляхетність духу. Якщо виявиться, що не в моїх силах увести в це товариство пана Давида Сешара, я заради вас охоче пожертвую тими жалюгідними людьми. Це буде щось на зразок античної гекатомби. Але, дорогий друже, ви, звичайно, не захочете, щоб я приймала в себе людину, чий напрям думок і манери можуть бути мені не зовсім приємні. Ваше надмірне захоплення моєю особою свідчить про те, як легко засліплює дружба! Ви не прогніваєтеся на мене, коли я погоджуся з вами за однієї умови? Мені хочеться спершу побачити вашого друга, скласти про нього власну думку, дізнатися, у ваших же інтересах, чи, бува, не помиляєтеся ви? Хіба це не доказ мого справжнього материнського піклування про вас, мій любий поете?

Луїза де Негреліс»

Люсьєн не знав, з яким мистецтвом у вищому світі кажуть «так», що означає «ні», і «ні», щоб сказати «так». Цей лист був для нього тріумфом. Давид піде до пані де Баржетон, він вразить там усіх блиском свого розуму. Сп'янілий від перемоги, яку навіяла йому впевненість у силі свого впливу на людей, він прибрав такої гордовитої постави, стільки надій випромінювало його осяяне

радістю обличчя, що сестра не могла не замилюватися ним і не сказати, який він гарний.

— Якщо ця жінка розумна, вона мусить щиро тебе любити. І тоді цього вечора їй доведеться зазнати прикрощів, бо всі дами задивлятимуться на тебе. Який ти будеш прекрасний, коли читатимеш свого «Святого Іоанна на Патмосі»! От стати б мені мишкою, щоб прошмигнути туди! Іди перевдягайся, я приготувала тобі все у маминій кімнаті.

Ця кімнатка була позначена печаттю благопристойної бідності. Там стояло ліжко горіхового дерева під білою запоною, перед ним був розстелений нужденний зелений килим. Комод із дзеркалом у дерев'яній оправі та кілька горіхових стільців довершували вмеблювання. Годинник на каміні нагадував про часи колишнього достатку. На вікнах висіли білі фіранки, стіни були обклеєні сірими шпалерами з сірими квіточками. Підлога, яку Єва пофарбувала й натерла, виблискувала чистою. Посеред кімнати стояв столик на одній ніжці, де на червоній таці з золотими трояндами виділи три чашки й цукорниця з ліможської порцеляни. Єва спала в суміжній кімнаті, де було лише вузьке ліжко та стареньке глибоке крісло і при вікні робочий столик. Через тісноту цієї корабельної каюти скляні двері були завжди відчинені, щоб надходило свіже повітря. Незважаючи на убозтво, що проглядало з кожної речі, все тут дихало скромністю трудового життя. Хто знав матір та її двох дітей, той знаходив у цьому видовищі зворушливу гармонію.

Люсьєн саме вив'язував краватку, коли в дворику почулися Давидові кроки, а потім увійшов і сам друкар квапливою ходою людини, стурбованої, щоб встигнути завчасу.

— Ну, Давиде,— скрикнув юний шанолубець,— ми перемогли! Вона мене любить! Ти підеш зі мною до неї.

— Ні,— зніяковіло сказав друкар.— Я прийшов подякувати тобі за цей знак твоєї дружби; ти наштотхнув мене на серйозні роздуми. Мое життя, Люсьєне, визначилось. Я, Давид Сешар, королівський друкар в Ангулемі, і мое ім'я можна прочитати на всіх мурах під кожною афішею. Для людей тієї касты я — ремісник, ба навіть, коли хочеш, крамар, тобто промисловець, що держить підприємство на вулиці Больє, біля майдану Мюр'є.

Поки що нема в мене ні Келлерового багатства, ні Деппенової слави — двох видів могутності, яку ще намагається заперечувати дворянство, але яка — і тут я погоджуюся з ними — нічого не варта без знання світу та світських звичаїв. Чим я міг би виправдати таке раптове звеличення? Я став би посміховиськом і для міщан, і для дворянства. Ти в іншому становищі. Бути фактором не сором: ти працюєш, щоб набути знання, необхідні для успіху. Ти можеш пояснити свою теперішню діяльність інтересами майбутнього. До того ж завтра ти можеш зайнятися чимось іншим — вивчати право, дипломатію, стати урядовцем. Одне слово, ти не занумерований, не затаврований; користуйся ж привілеями свого суспільного становища, іди сам і добивайся визнання! Радісно пожинай успіхи, навіть успіхи честолюбства. Будь щасливий! А я радітиму твоєю славою, ти будеш моїм другим «я». Так, я подумки житиму твоїм життям. Тобі призначено бенкетування, пишноти світу й нещадні пружини його інтриг. Мені — суворе трудове життя промисловця й скромні заняття наукою. Ти будеш нашою аристократією, — сказав він, дивлячись на Єву. — Якщо ти похитнешся, у мені ти завжди знайдеш підтримку. Якщо тебе вразить чиясь зрада, ти знайдеш притулок у наших серцях, зустрінеш там непохитну любов. Заступництва, прихильності, доброзичливості може не вистачити на двох; чи не стали б ми перешкодою один для одного? Іди вперед, а буде в тому потреба, ти потягнеш і мене за собою. Далекий від будь-якої заздрості, я присвячую себе тобі. Те, що ти зараз зробив для мене, ризикуючи втратити заступницю, може, й кохану, аби тільки не покинути, не зректися мене, цей простий — ба й великий! — вчинок, Люсьєне, навіки прикував би мене до тебе, якби ми й так не були братами. Не картайся докорами сумління, не тривож себе тим, що тобі, видно, випаде краща доля. Розподіл за прикладом Монтгомері мені до смаку. Навіть як ти завдаси мені прикрощів, хто знає, чи не залишусь я однаково в боргу перед тобою?

Мовивши ці слова, він боязко глянув на Єву — в очах у неї були сльози, бо вона все зрозуміла.

— Зрештою, — сказав Давид здивованому Люсьєнові, — ти вродливий, стрункий, умієш носити одяг, ти виглядаєш дворянином і в цьому синьому фракку з мідними гудзиками, і в простих нанкових панталонах; а я в

світському товаристві матиму вигляд сірого ремісника, говоритиму дурниці або й зовсім нічого не говоритиму; ти можеш, улягаючи забобонам, прибрати материне ім'я й називатися Люсьєном де Рюампре; я ж так і залишуся Давидом Сешаром. Все тобі на користь, а мені все на шкоду в тому світі, в який ти йдеш. Ти створений для успіхів. Жінки обожнюватимуть тебе за ангельське обличчя. Правда ж, Єво?

Люсьєн кинувся на шию Давидові й поцілував його. Давидова скромність одразу відкинула багато сумнівів і усунула всі труднощі. І як же було Люсьєнові не відчувати припливу ніжності до того, хто з почуттям дружби дійшов тих самих висновків, які були нав'язані йому честолюбством? Честолюбець і закоханий відчули ґрунт під ногами, серця друзів розквітли. Це була одна з тих нечастих хвилин у житті, коли всі сили радісно напружені, коли всі струни бринять повнозвучно. Але ця мудрість прекрасної душі пробудила в Люсьєні властиву людям схильність усе добре приписувати собі. Ми всі так чи інакше кажемо, як Людовік XIV: «Держава — це я!» Виняткова ніжність матері й сестри, Давидова відданість, звичка бачити себе предметом таємного піклування цих трьох істот прищепили йому вади сімейного пестунчика, породили те себелюбство, що пожирає благородні почуття, себелюбство, на якому лукаво гра-ла пані де Баржетон, спонукуючи його знехтувати обов'язки щодо своєї сестри, матері й Давида. Правда, до того ще не дійшлося; та хіба не слід було побоюватися, що, поширюючи межі свого честолюбства, він мимоволі муситиме дбати лише про себе, щоб там утриматися?

Хвилювання вляглося, і Давид сказав Люсьєнові, що його поема «Святий Іоанн на Патмосі», мабуть, занадто біблійна, щоб читати її в товаристві, якому поезія апокаліпсиса не зовсім звична. Люсьєн, що готувався виступити перед найвимогливішою публікою Шаранти, занепокоївся. Давид порадив йому взяти з собою томик Андре Шеньє й замінити сумнівну втіху на втіху безсумнівну. Читає Люсьєн прекрасно, він, безперечно, сподобається і виявить скромність, що, певна річ, піде йому на користь. Як і більшість юнаків, вони наділяли світське товариство своїм розумом і своїми чеснотами. Якщо молодість, поки вона нічим себе не загаврувала, і немилосердна до чужих вад, то водночас вона обдаровує

людей пишнотою своєї віри. Справді, тільки великий життєвий досвід допомагає усвідомити, що *зрозуміти*, за чудовим виразом Рафаеля, — *означає стати рівним*. Почуття, необхідне для розуміння поезії, зустрічається дуже рідко у Франції, де розум висушує джерело святих сліз захоплення, де ніхто не завдає собі клопоту витлумачити величне, заглибитись у його суть, щоб збагнути безмежне. Люсьєн мав уперше випробувати на собі неутво й байдужість світського товариства! Він пішов до Давида, щоб узяти томик віршів Шеньє.

Коли закохані залишилися наодинці, Давид зніяковів, як ще ніколи в житті. Приголомшений безмірним страхом, він прагнув і боявся похвал, він ладен був утекти адже скромність не позбавлена кокетства! Бідолашний закоханець не насмілювався й слова мовити, щоб не виглядало, ніби він набивається на подяку. Кожне слово здавалося йому недоречним, і він стояв мовчки, ніби злочинець. Єва, здогадуючись про муки тієї скромності, тишилася його мовчанкою; та коли Давид почав крутити в руках капелюха, лаштуючись іти, вона всміхнулася.

— Дорогий Давиде, мовила вона, — якщо ви не ду маєте провести вечір у пані де Баржетон, ми можемо провести його разом. Погода чудова — чи не бажаєте прогулятися берегом Шаранти? Побалакаємо про Люсьєна.

Давидові хотілося впасти навколішки перед чарівною дівчиною. В самих звуках Євиного голосу бриніла несподівана нагорода; ніжністю тону вона розв'язала всі труднощі становища. Її пропозиція була більше ніж похвала, то був перший дарунок кохання.

— Зачекайте мене кілька хвилин, — сказала вона, побачивши, що Давид уже готовий іти, — я перевдягнуся.

Давид, який ніколи в житті не знав жодної пісні, вийшов, мугикаючи якусь мелодію, і тим самим неймовірно здивував статечного Постеля, давши привід до жорстокої підозри щодо взаємин Єви та друкаря.

Усі, навіть найдрібніші події цього вечора справили великий вплив на Люсьєна, за своєю вдачею схильного піддаватися першим враженням. Як і всі недосвідчені закохані, він прийшов надто рано, і Луїзи ще не було у вітальні. Там стовбичив лише пан де Баржетон. Люсьєн уже почав проходити школу дрібних підлот, коштом яких полюбовник одруженої жінки купує своє щастя

і які для жінок правлять за мірило їхньої влади; але йому досі не випадало залишатися наодинці з паном де Баржетоном.

Цей дворянин був одним із тих недалеких людей, що мирно перебувають між нешкідливою нікчемністю, яка ще здатна розуміти дещо, та бундючною тупістю, яка вже нічого не прагне ані розуміти, ані висловлювати. Пройнявшись свідомістю своїх світських обов'язків і намагаючись бути приємним у товаристві, він засвоїв усмішку танцюриста — єдино приступну йому мову. Задоволений чи незадоволений, він усміхався. Він усміхався на лиху вістку так само, як і на повідомлення про радісну подію. Ця усмішка, залежно від виразу, якого надавав їй пан де Баржетон, виручала його за будь-яких обставин. Якщо від нього чекали відвертого схвалення, він посилював усмішку поблажливим хихотінням, а в разі виняткової потреби навіть дозволяв собі проронити слівце. Залишатися з кимось сам на сам було для нього прикрістю, яка ускладнювала його рослинне животіння, бо в таких випадках йому доводилося шукати хоч би чогось у своїй внутрішній порожнечі. Здебільшого він рятувався з того клопоту, вдаючись до найвних звичок дитинства: він думав уголос, звіряючи вам найменші подробиці свого життя, розповідав про свої потреби, про незначні відчуття, що, на його погляд, скидалося на обмін думками. Він не говорив ні про дощ, ні про хорошу погоду, не кидався в розмові до загальників, якими часто рятуються дурні, він переходив на буденні життєві інтереси.

— На догоду пані де Баржетон, — казав він, — я вранці поїв телятини — дружина дуже любить телятину, — і тепер у мене болить живіт. Наперед знаю, що так буде, а завжди вклепаюся. І що воно за морока?

Або:

— Я подзвоню, щоб мені подали склянку води з цукром; не бажаєте й ви за одним заходом?

Або:

— Вранці я звелю осідлати коня і поїду навідати тестя.

Короткі фрази не давали приводу до суперечок, співрозмовник відповідав «так» чи «ні», і розмова уривалася. Тоді пан де Баржетон благав гостя по допомогу, піднявши носа, як старий, ядушливий мопс; косоокий, з виряченими очима, він дивився на вас, ніби питаючи: «Що ви зволили сказати?» Людей занудних, охочих

теревенити про самих себе, він просто обожнював і слухав їх із такою щирою увагою та вдячністю, що ангулемські балакуни вважали, що він приховує свій розум і про нього судять несправедливо. Тим-то, коли їх уже ніхто не хотів слухати, вони йшли до пана де Баржетона закінчувати свою оповідку чи міркування, впевнені, що будуть удостоєні його схвальної усмішки. Дружинина вітальня завжди була повна гостей, і там він почувався дуже добре. Його цікавили найнезначніші дрібниці: він дивився, хто входить, вітав їх звичною усмішкою і підводив новоприбулих до дружини; чатував на тих, хто збирався виходити, і проводив їх, відповідаючи на їхні поклони своєю вічною посмішкою. Якщо вечір був жвавий і він бачив, що гості всі чимось зайняті, то стояв щасливий і зацікавлений на своїх цибатих ногах, схожий на лелеку, з таким глибокодумним виглядом, ніби дослухався до політичної розмови; або, стоячи біля котрогось із гравців, пильно роздивлявся карти, нічогісінько в них не тямлячи, бо не знав жодної гри; а ні — то походжав, нюхав табаку і, важко зводячи дух, пихкав від поганого травлення. Анаїс була ясною стороною його життя, вона становила для нього безмірну втіху. Коли дружина приймала гостей, він милувався на неї, вмовившись у фотелі, бо говорила за нього вона; тоді він мав приємну розвагу дошукуватися змісту її слів; а що звичайно йому треба було на це багато часу, то сміх, який він іноді собі дозволяв, нагадував запізнілий вибух глибоко заритої в землю бомби. Причому його повага до дружини доходила до обожнювання. А хіба обожнювання не досить для щастя? Анаїс, як жінка розумна й добродушна, не надуживала своїми перевагами, зрозумівши, що в її чоловіка вдача слухняної дитини, яка потребує, щоб нею керували. Вона поводитися з ним, як із плащем: дбайливо доглядала його, чистила, зберігала; і, відчуваючи, що про нього піклуються, що його доглядають, чистять, пан де Баржетон віддячував дружині собачою вірністю. Як легко дарувати іншим щастя, коли тобі самому воно нічого не коштує! Пані де Баржетон, знаючи, що єдина втіха для її чоловіка — добре попоїсти, загадувала для нього чудові обіди. Він збуджував у неї жаль. Вона ніколи не скаржилася на нього, і дехто, не розуміючи її гордовитого мовчання, ладен був приписувати панові де Баржетону приховані чесноти. А втім, вона вимуштрувала його по-військовому,

і він слухняно корився волі дружини. Вона казала йому: «Навідайте пана такого-то» чи «пані таку-то», і він рушав, немов солдат у караул. Та й тримався він перед нею наввипинки.

Саме тоді цього мовчуна ладили на депутата. Люсьєн зовсім недавно почав бувати в їхньому домі і не встиг відхилити заслони, що скривала цей незбагнений характер. Утопаючи в своєму фотелі, пан де Баржетон, здавалося, все бачив, все розумів, приховував мовчанкою неабияку гідність і скидався на особу вельми поважну. Люди, обдаровані уявою, схильні все звеличувати і наділяти душею будь-який предмет, отож Люсьєн, замість того щоб сприйняти цього аристокрага за гранітну тумбу, уявив його собі загадковим сфінксом і надумав підлестити йому.

— Я прийшов перший,— сказав він, уклонившись із трохи більшою шанобливістю, аніж заслуговував цей телепень.

— Цілком природно,— відповів пан де Баржетон. Люсьєн прийняв ці слова за ущипливий натяк ревнивого чоловіка, почервонів і оглянув себе в дзеркало, намагаючись заспокоїтися.

— Ви живете в Умо,— озвався пан де Баржетон.— Хто живе далеко, той завжди приходить раніше за тих, хто живе близько.

— А чому так? — спитав Люсьєн, надаючи своєму обличчю приємного виразу.

— Не знаю,— відповів пан де Баржетон, впадаючи у своє завсідне заціпеніння.

— Ви просто не зволили подумати,— відповів Люсьєн.— Людина, здатна зробити спостереження, здатна виявити й причину.

— Ох,— зітхнув пан де Баржетон.— Кінцеві причини! Ех-хе!

Люсьєн сушив собі голову, як би оживити розмову, що на тому й обірвалася.

— Пані де Баржетон, певне, одягається? — мовив він, здригнувшись від безглуздості свого запитання.

— Авжеж, одягається,— простосердо відповів хазяїн дому.

Люсьєн, не знаючи, що б його сказати, звів очі, глянув на два помальовані сірою фарбою сволами, на стелю між ними і вжахнувся, побачивши, що з невеличкої люстри, оздобленої кришталевими підвісками, знято

тють і в неї вставлено свічки. Чохли з меблів було постягувано, і їхня червона оббивка красувалася полинялими квітами. Ці приготування віщували, що зібрання має бути якесь незвичайне. Поет засумнівався в пристойності свого костюма, бо був у чоботях. Украй зніяковілий, він підійшов до японської вази, що прикрашала консоль із гірляндами часів Людовіка XV, і став її роздивлятися; але, боячись, що такою непоштивістю розгнівить чоловіка своєї коханої, він вирішив пошукати, чи нема в цього добряги якогось коника, щоб його можна було осідлати.

— Ви, мабуть, рідко виїжджаєте з міста? — запитав він, підходячи до пана де Баржетона.

— Рідко.

Знову запала мовчанка. Пан де Баржетон з котячою підозріливістю слідкував за найменшим рухом Люсьєна, що потривожив його спокій. Вони боялися один одного.

«Невже мої часті відвідини збудили в нього підозру? — подумав Люсьєн.— Він явно мене не терпить».

На щастя Люсьєна, зовсім збентеженого пильним поглядом пана де Баржетона, старий слуга у лівреї доповів про дю Шатле. Барон увійшов дуже невимушено, привітався зі своїм приятелем Баржетоном і злегка кивнув Люсьєнові — так веліла тогочасна мода, але поет пояснив таке вітання зухвальством податкового чиновника. Сікст дю Шатле був у сліпучо-білих панталонах із штрипками, що зберігали складку. На ньому були гарні черевики й фільдекосові панчохи. На білому жилеті тріпотіла чорна стрічка лорнета. Крій чорного фракa свідчив, що пошито його в Парижі. Це був вродливий чепурун, який ще не зовсім утратив колишню вишуканість; щоправда, вік уже наділив його кругленьким черевцем, з яким було досить важко додержувати елегантності. Він фарбував чуба та бакенбарди, посивілі у прикрощах подорожування, що надавало шорсткості його рисам. Колір обличчя, колись дуже ніжний, тепер набув мідного відтінку, як у людей, котрі вертаються з Індії; однак його маґери, трохи кумедні своєю колишньою претензійністю, виказували в ньому колишнього секретаря для особливих доручень при її імператорській високості. Він узяв лорнета і пильно оглянув Люсьєнові панталони, чоботи, жилет і синій фрак, пошитий в Ангулемі, коротше, обдивився свого суперника з голови до п'ят. Тоді недбало опусти-

лорнет у жилетну кишеньку, ніби кажучи: «Я вдоволенний». Пригнічений елегантністю чиновника, Люсьєн подумав, що для нього настане година помсти, коли гості побачать його натхнене поезією обличчя; а проте він терпів муки, які ще більше посилювали душевну тривогу, що походила із гаданої неприязні пана де Баржетона. Барон, здавалося, прагнув придушити Люсьєна величчю своєї розкоші, щоб тим самим підкреслити принизливість поетового убозтва. Пан де Баржетон, сподіваючись, що йому вже не треба буде розважати гостей розмовою, вочевидь стурбувався мовчанкою, запалою між обома суперниками, тим часом коли вони вивчали один одного; зрештою, хазяїн мав у запасі одне запитання, котре приберігав, як приберігають грушу, щоб у разі потреби погамувати спрагу, і він визнав за слушне скористатися ним.

— Скажіть, будь ласка, добродію, — звернувся він до Шатле, — що чувати? Які новини?

— Новини? — каверзно перепитав податковий начальник. — Таж головна новина — це пан Шардон. Зверніться до нього. Ви принесли нам якогось гарненького віршика, так? весело запитав барон, поправляючи на скронях локон, що, на його думку, лежав незграбно.

— Щоб взнати, чи вдався мені вірш, я мав би спершу порадитися з вами, — відповів Люсьєн. — Ви раніш за мене почали віршувати.

— Ет, пусте! Кілька досить приємних водевільчиків, написаних із люб'язності, пісеньки, складені при нагоді, романси, що стали відомі тільки завдяки музиці, послання сестрі Буонапарте (о, невдячний!) — усі ці дрібнички не дають підстав для уваги нащадків!

В цю хвилину показалася пані де Баржетон у всій пишності добре обміркованого туалету. На ній був давньоіудейський тюрбан, зашпилений східною брошкою, шию зграбно оповивав газовий шарф, крізь який ряхтіли камеї коштовного намиста. Серпанкова квіточаста сукня з короткими рукавами дозволяла їй хизуватися кількома браслетами, нанизаними на гарні білі руки. Це театральне вбрання зачарувало Люсьєна. Пан дю Шатле звернувся до королеви з шанобливими й банальними компліментами, які викликали на її устах усмішку вдоволення, така вона була рада, що цю хвалу висловлено при Люсьєнові. Зі своїм любим поетом

вона обмінялася тільки поглядом, а начальнику над податками відповіла з убивчою гречністю, що внеможливлювала будь-яку близькість.

Тим часом почали надходити гості. Першими прийшли єпископ і старший вікарій, дві вельми достойні особи, що становили собою цілковиту протилежність; превелебний отець був високий і кощавий, його помічник — низенький і опасистий. В обох були жваві очі, тільки єпископ виглядав блідим, а багряне лице вікарія свідчило про міцне здоров'я. І той, і той були скупі на жести й рухи. Обидва здавалися людьми обережними, і їхня стриманість і мовчазливість сковували й інших: обох мали за людей великого розуму.

Після священнослужителів з'явилася пані Шандур та її чоловік, типи такі химерні, що людям, які не знають провінції, вони можуть видатися витвором буйної фантазії. Чоловік Амелії, дами, яка вважала себе суперницею пані де Баржетон, пан де Шандур, на ім'я Станіслав, був іще стрункий на свої сорок п'ять років — вічний молодик з обличчям, схожим на решето. Його краватка завжди була зав'язана на такий манір, що обидва її кінці задерикуватого стирчали: один — підіймаючись до правого вуха, другий — звисаючи до червоної орденської стрічки. Поли фрака були занадто відкинуті назад. В широкому викоті жилета видніла настовбурчена від крохмалю сорочка, застебнута розкішними золотими запонками. Коротше кажучи, все у його вбранні було таке перебільшене, що надавало йому великої подібності до карикатури, і хто бачив його вперше, не міг утриматися від сміху. Станіслав раз у раз вдоволено оглядав себе згори донизу, перевіряв число гудзиків на жилеті, стежив за вигином стегна, окресленого вузькими панталонами, милувався на свої ноги, причому його погляд захоплено затримувався на носках лакованих чобіт. Закінчивши ці оглядини, він шукав очима дзеркало, перевіряв, чи не розкуйовдилась його зачіска; засунувши пальці в жилетну кишеньку, відкинувшись назад і обернувшись на три чверті, він щасливими очима дивився на жінок — це була півняча повадка, яку схвально приймали в аристократичному товаристві, де він зажив собі слави красеня. Його мова була приперчена непристойностями — у стилі XVIII століття. Ця огидна манера розмовляти забезпечувала йому певний успіх у жінок: він їх розважав. Пан дю Шатле починав його

непокоїти. Бо й справді, спантеличені вічно зневажливим виразом обличчя фата з податкового управління, збиті з пуття його манірними запевненнями, нібито ніщо не може вивести його зі стану цілковитого збайдужіння до життя, вражені його тоном султана, який уже зазнав переситу, жінки ще запопадливіше, ніж спершу, домагалися його прихильності з того часу, як пані де Баржетон захопилася ангулемським Байроном. З Амелі була невміла актриса: пухкенька, білолиця, чорноволоса, крикливоголоса, схильна все перебільшувати, вона ходила, як пава, пишно оздоблюючи голову влітку пір'ям, узимку — квітами; щebetушка, вона, проте, не могла закінчити жодної фрази без ядушливого акомпанементу астми.

Пан де Сенто, на ймення Астольф, голова Хліборобського товариства, червоновидий, високий, огрядний, плентав за своєю дружиною, дуже схожою на засушену папороть: звали її Лілі, зменшене ім'я від Елізи. Це ім'я, що викликало уявлення про жінку грайливу, суперечило характеру й манерам пані де Сенто — особи бундючної, дуже побожної, картярки, прискіпливої і сварливої. Астольфа вважали за першорядного вченого. Цілковитий невіглас, він, проте, надрукував у сільськогосподарському довіднику статті «Цукор» і «Горілка», викравши для того уривки з різних журнальних статей та чужих творів, де йшлося про ці продукти. Всі в департаменті гадали, що він працює над трактатом про культуру сучасного рільництва. Та хоч він щодня і просиджував цілий ранок, замкнувшись у себе в кабінеті, однак за двадцять років не написав і двох сторінок. Якщо хто-небудь заходив до нього, то завжди заставляв його серед стосів паперу, і вчений муж удавав, ніби шукає якусь замітку, що загубилася між аркушів, або застругував перо. А насправді він, зачинившись у кабінеті, тільки марнував час: не кваплячись, проглядав газету, вирізував ножем фігурки з корків, виводив на промокальному папері фантастичні візерунки, гортав Ціцерона, щоб виловити з нього якусь фразу або цілий уривок, що змістом пасував би до сучасних подій; а ввечері він спритно наводив на тему, яка дозволяла йому сказати: «В Ціцерона є сторінка, написана точнісінько про події наших днів». І наводив цитату на превелике здивування слухачів, які говорили між собою: «Астольф і справді скриня премудрості». Такий випадок набував

розголосу в усьому місті й підтримував високу думку про пана де Сенто.

Після цього подружжя надійшов пан де Барта, званий Адрієном, власник баритона і завзятий меломан. Марнолюбство спонукало його сісти за сольфеджіо: він почав із того, що сам захопився власним співом, тоді почав розводитися про музику, а скінчив тим, що віддався їй цілком. Музичне мистецтво перетворилося для нього на справжнісіньку манію; він пожвавлювався, тільки лиш говорячи про музику, на вечорах мучився, поки його не попросять заспівати. Тільки проревівши одну із своїх арій, він знову повертався до життя, хизувався, зводився навшпиньки і, приймаючи вітання, корчив із себе великого скромника; однак він переходив від групи до групи, щоб пожати лаври; згодом, коли все вже було сказано, знову повертався до музики і при тій нагоді заводив розмову про труднощі своєї арії або вихваляв її композитора.

Разом із паном де Барта з'явився Александр де Бребіан, король сепії, художник, що наповнював кімнати своїх друзів нездарними малюнками і заквацяв усі альбоми в департаменті. Кожен із тих двох вів під руку жінку другого. Як запевняла скандальна хроніка, це переміщення було повним. Обидві жінки, Лолотта (пані Шарлотта де Бребіан) та Фіфіна (пані Жозефіна де Барта), однаково захоплені хустками, гарнітурами, добором кольорів до своїх туалетів, прагнули будь-що скидатися на парижанок і занедбували власний дім, де все йшло шкереберть. Якщо обидві дами, затягнені, мов ляльки, в ошадно скроєні сукні, являли собою справжню виставку барв і зневажали всякий смак своєю химерністю, то їхні чоловіки, на правах артистичних, дозволяли собі провінційну недбалість в одязі, й вигляд у них був вельми чудернацький. У своїх поношених фраках вони нагадували статистів, котрі в малих театрах зображають вище товариство на великосвітському весіллі.

З-поміж постатей, що зібрались у вітальні, однією з найприкметніших був граф де Сенонш, якого за аристократичним звичаєм називали просто Жак,— завзятий мисливець, сухорлявий, смаглолиций, люб'язний, як дикий вепр, підозріливий, як венеціанець, ревливий, як мавр; проте він жив у добрій злагоді з паном дю Отуа, інакше кажучи, Франсісом, другом дому.

Пані де Сенонш (Зефіріна) була дама висока на зріст і гарна, але через дратівливу вдачу лице в неї бралося червоними плямами, з тієї ж причини її вважали жінкою вимогливою. Тонкий стан, зграбна постать пасували до її м'яких манер, у яких відчувалося певне хизування, проте вони свідчили і про жагучу та примхливу вдачу жінки, розніженої коханням.

Франсіс був досить шанованою людиною; він покинув Валенсійське консульство і мрії про дипломатичну кар'єру тільки заради того, щоб жити в Ангулемі біля Зефіріни, інакше кажучи, Зізіни. Колишній консул узяв на себе турботи про господарство, зайнявся вихованням дітей, навчав їх чужоземних мов і з цілковитою відданістю керував справами подружжя де Сеноншів. Ангулем аристократичний, Ангулем чиновницький, Ангулем буржуазний довго лихословили про єдність цього шлюбного союзу з трьох осіб; але згодом таємниця троїстого подружжя почала здаватися такою рідкісною та прекрасною, що пана дю Отуа вважали б за людину страхітливо аморальну, якби він надумав собі одружитися. Крім того, зворушлива прихильність пані де Сенонш до своєї хрещениці, мадмуазель де Ляе, яка жила при ній у компаньйонках, почала викликати підозру про якусь бентежну таємницю, і, незважаючи на очевидну неузгодженість у часі, ангулемці знаходили разючу подібність між Франсуазою де Ляе та Франсісом дю Отуа. Коли Жак полював десь в околицях, кожен знайомий запитував його, як там мається Франсіс, і він, потерпаючи за свого добровільного управителя більше, ніж за дружину, розповідав про його недуги. Сліпота ревнивого чоловіка здавалась усім такою кумедною, що найкращі друзі брали його на глузи, втішались з того й переказували таємницю всім, хто досі не знав про неї, щоб їх розважити. Пан дю Отуа був вишуканий денді, чиї турботи про власну особу перейшли в манірність та якусь дитячу гру. Його лякав кашель, він непокоївся своїм сном, своїм травленням та їжею. Зефіріна перетворила свого послугувача на людину кволого здоров'я, вона обкутувала його, напихала ліками; вона годувала його добірними стравами, як маркіза болонку, вона приписувала або забороняла йому ту чи ту страву; вона мережила йому краватки, жилети й носові хусточки; врешті, вона привчила його так ошатно вдягатися, що зробила з нього такого собі японського божка. Щоправ-

да, жили вони в повній злагоді: Зізіна при всякій нагоді поглядала на Франсіса, а Франсіс, здавалося, черпав свої думки в очах Зізіни. Вони вдвох засуджували, вони усміхалися водночас; здавалося, вони радилися між собою навіть перед тим, як сказати комусь звичайнісіньке «добридень».

Найбагатший в окрузі поміщик, людина, якій усі заздрили, маркіз де Пімантель, — враховуючи майно дружини, він мав сорок тисяч ліврів річного прибутку і зимував з родиною в Парижі, — приїхав зі свого маєтку в кареті разом із сусідами — бароном та баронесою де Растіньяк, а також тіткою баронеси та двома їхніми дочками, гарненькими молодими дівчатами, але зодягненими з тією простотою, що особливо підкреслює вроду. Ці люди, безперечно, становили верхівку товариства, і зустріли їх холодною мовчанкою та шанобливістю, сповненою заздрощів, особливо, коли помітили, як люб'язно привітала цих гостей пані де Баржетон. Обидві родини належали до небагатьох у провінції людей, котрі стоять над усякі пересуди, тримаються осібно, живуть у тихій самоті й зберігають величну гідність. Звертаючись до пана де Пімантеля та пана де Растіньяка, їх величали титулами. Між їхніми дружинами та їхніми дочками і вищим ангулемським товариством не існувало жодного панібратства, — вони були надто близькі до придворної знаті, щоб принижуватися до провінційної дрібноти.

Останніми прийшли префект і генерал разом із поміщиком, котрий уранці приносив Давидові свої дослідження про шовкопрядів. Мабуть, він був мером якогось кантону і володів чудовими землями, однак його манери й одяг свідчили про те, що він мало потерся у вищому товаристві: фрак заважав йому, він не знав, куди подіти руки; розмовляючи, він запобігливо упадав перед своїм співрозмовником, то схоплювався, то знову сідав, відповідаючи на якесь запитання; здавалося, він так і стежить, як би комусь прислужитися; то він був занадто ласкавий, то занепокоєний, то серйозний; він поспішав засміятися на чийсь жарт і сміявся підлесливо, то раптом похмурнів, коли йому здавалося, ніби з нього сміються. Кілька разів за вечір безталанний пан де Севрак, заклопотаний лише своїм науковим трактатом, намагався перевести розмову на шовкопрядів, але натрапляв як не на пана де Барта, що знай розводився про музику, то на пана де Сенто, який тут же починав цитувати йому Ціцерона. Тільки

в самому розпалі вечірки бідолашний мер знайшов, на решті, слухачок — удову дю Броссар та її дочку, які серед потішних постатей ангулемського світського товариства посідали не останнє місце. Все можна сказати кількома словами: вони були такі самі бідні, як і вельможні. Їхній одяг відзначався тими претензіями на розкіш, які викривали їхні приховані злидні. Пані дю Броссар за всякої нагоди і дуже невміло вихваляла свою високу дочку, двадцятисемилітню дівчину, що мала славу неабиякої піаністки; мати досить наполегливо змушувала її поділяти смаки ймовірних женихів і, прагнучи влаштувати життя своєї дорогої Камілли, могла одного і того ж вечора запевняти, що Камілла любить і мандрівне життя військових, і спокійне життя поміщиків, заклопотаних своїм господарством. Обидві вони трималися з кисло-солодким виразом зневаженої гідності, який збуджував жаль, схиляв до співчуття з егоїстичних міркувань і свідчив про те, що обидві вони спізнали всю марноту заспокійливих фраз, якими світ ласкаво обдаровує нещасливців. П'ятдесятидев'ятирічний пан де Севрак був, проте, бездітний удівець, через те мати й дочка з ревним захопленням слухали його доладну розповідь про своїх шовкопрядів.

— Моя дочка завжди любила тварин, — сказала мати. — Ми, жінки, любимо шовк, нам цікаві і ті черв'ячки, що його виробляють. Отож дозвольте нам якимось навідатись у ваш маєток: мені хочеться, щоб ви показали Каміллі, як вони його тчуть. Камілла ж у мене така розумниця, вона похопить усе з півслова. Одного разу вона зрозуміла навіть зворотню пропорційність квадрата відстані.

Ця фраза блискуче завершила розмову пана де Севрака та пані дю Броссар, після того як Люсьєн прочитав вірші.

На вечір поприходило ще кілька завсідників дому, а також два-три синки поважних родин; несміливі, мовчазні, причепурені, неначе рака з мощами, вони були щасливі тим, що їх запрошено на це літературне свято, а найзухваліший із них навіть осмілився завести розмову з мадмуазель Ляе. Жінки статечно посідали колом, чоловіки стали позаду них. Це зборище химерних постатей із розмальованими лицями та в чудернацьких одіннях здалося Люсьєнові надзвичайно величним, а коли він побачив, що всі погляди звернені на нього, серце його закалатало. Хоч який він був сміливий, нелегко йому дався

цей перший іспит, незважаючи на підтримку коханої, що розсипалася в люб'зних і шанобливих словах, приязно вітаючи в своєму домі квіт вельможного ангулемського панства. Люсьєнову тривогу посилювала одна обставина, яку легко було передбачити і яка неодмінно мала вразити юнака, не ознайомленого з мистецтвом світських інтриг. Люсьєн, увесь обернувшись на слух і зір, помітив, що Луїза, пан де Баржетон, єпископ та кілька догідників господині називають його паном де Рюампре, а більшість цієї публіки, яка наганяла на нього страх, — паном Шардоном. Збентежений під запитливими поглядами цікавих, він з самого руху губів захоплював своє міщанське прізвище; він наперед знав, які думки висловлювали про нього з провінційною відвертістю, іноді вельми близькою до зневаги. Від цих постійних несподіваних шпилькових уколів він почувався іще непевніше; він не терпляче ждав хвилини, коли почне читати вірші й завоює належне йому становище, що покладе край його душевним стражданям. Але Жак розповідав пані де Піматель про своє останнє полювання; Адрієн розмовляв із Лаурою де Растіньяк про нове світило в музиці — Россіні; Астольф, вивчивши напам'ять статейку, вміщену в якомусь журналі, де писалося про новий плуг, розповідав про нього баронові. Люсьєн не знав — бідолашний поет! — що жоден із цих мудраків, за винятком пані де Баржетон, не міг зрозуміти поезії. Нездатні на високі почуття, всі ці люди походилися, самі себе обманюючи щодо очікуваного видовища. Є слова, що завжди приваблюють публіку, як труби, цимбали, барабани вуличних комедіантів. Слова *краса, слава, поезія* мають магічну силу, що чарує навіть найгрубіші душі. Коли все товариство зібралось, коли розмови нарешті вщухли, після того як за дорученням дружини пан де Баржетон, немов церковний воротар, що постукує своєю патерицею, неодноразово закликав присутніх до тиші, Люсьєн, відчуваючи страшне душевне збентеження, сів за круглий стіл поруч пані де Баржетон. Тремтячим голосом він повідомив, що, не бажаючи ошукати нічиїх сподівань, він зараз прочитає недавно видані вірші ще не відомого великого поета. Хоча вірші Андре Шеньє вийшли друком 1819 року, в Ангулемі й справді ніхто не чув про Андре Шеньє. В цьому повідомленні побачили хитрощі пані де Баржетон, вигадані для того, щоб пощадити поетове самолюбство і дати слухачам змогу почути себе вільніше.

Люсьєн прочитав спершу «Хворого юнака», що був зустрінутий схвальним шепотінням; потім «Сліпця», поему, яка цим сірим душам здалася надто розтягнуеною. Читаючи, Люсьєн терпів пекельні муки, зрозумілі лише видатним митцям або тим, кого тонке сприймання та великий розум підносять до їхнього рівня. Щоб сприймати поезію на слух, необхідна святоблива увага. Між тим, хто читає вголос, та слухачами повинен виникнути внутрішній зв'язок, без якого не викрешеться іскра сердечного взаєморозуміння. Коли нема душевної єдності, поет опиняється в становищі ангела, що співає небесний гімн посеред злісного реготу в пеклі, — адже в тому оточенні, де обдаровані люди виявляють свій талант, вони володіють круговим зором слимака, нюхом собаки і слухом крота; вони бачать, вони чують усе, що діється довкола них. Музикант або поет зразу відчуває, захоплюються ним чи не розуміють його; так в'яне або оживає рослина в сприятливому чи несприятливому середовищі. Отож перешіптування чоловіків, які прийшли сюди заради дружин і тепер гомоніли про справи, відбивалося в Люсьєнових вухах гострим боєм; так само, як і кілька роззявлених ротів, що їх роздирали невтримні позіхи, дратували його, немов умисне скорчені гримаси. Коли, наче голуб із ковчега, він шукав куточка, де міг би відпочити його зір, він зустрів погляди, в яких було очевидне нетерпіння людей, що поприходили сюди поговорити про корисніші справи. За винятком Лаури де Растіньяк, двох-трьох панків та єпископа, всі присутні нудьгували. Адже тільки тому, хто здатен розуміти поезію, може поет заронити в душу зерно, яке пустить паростки; але ці байдужі слухачі, далекі від бажання вдихати поетову душу, навіть не дослухалися до його голосу. Люсьєн геть занепав духом, аж його сорочка змокріла від холодного поту. Обернувшись до Луїзи, він зустрів її палкий погляд, і це надало йому відваги дочитати вірші до кінця; але поетове серце кривавіло тисячею ран.

— Вам здається це дуже цікавим, Фіфіно? — звернулася до своєї сусідки кощава Лілі, яка, певно, сподівалась якогось комедіантського штукарства.

— Ой! Не питайте моєї думки, любонько: тільки-но почнуть читати, в мене тут же злипаються очі.

— Сподіваюся, Наїс не часто пригощатиме нас віршиками на своїх вечорах, — сказав Франсіс. — Коли я

попоїм і слухаю читання, мені доводиться напружувати увагу, а це шкодить моєму травленню.

— Бідолашний котик, — тихенько сказала Зефіріна, — випийте склянку води з цукром.

— Чудова декламація, — озвався Александр, — але я волю віст.

Почувши цю відповідь, яку, зважаючи на англійське значення слова, було визнано за влучний дотеп¹, кілька картярок висловили гадку, що авторові треба відпочити. Під цим приводом одна-дві пари подалися до будуара. Люсьєн, на прохання Луїзи, чарівної Лаури де Растіньяк та єпископа, знову розбудив увагу, прочитавши контрреволюційні «Ямби»; чимало слухачів не втямили змісту вірша, але, захоплені палкістю декламування, теж плескали в долоні. Є люди, на яких крик впливає збудливо, як міцні напої на горло. Коли подали морозиво, Зефіріна послала Франсіса подивитися на книжку і сказала своїй сусідці Амелі, що вірші, які читав Люсьєн, надруковані.

— Нічого дивного, — сказала Амелі, і на обличчі в неї відбилосся задоволення, — адже пан де Рюампре працює в друкарні. Це ж те саме, — вела вона далі, дивлячись на Лолотту, — якби гарна жінка сама собі шила сукню.

— Він сам надрукував свої вірші, — почали перешіптуватися жінки.

— Чому ж тоді він називає себе паном де Рюампре? — обурився Жак. — Якщо дворянин стає простим робітником, він повинен переіменити своє ім'я.

— Він зрікся свого міщанського прізвища, — сказала Зізїна, — і взяв прізвище матері-дворянки.

— Якщо ті вірші надруковано, то ми й самі грамотні, щоб їх прочитати, — сказав Астольф.

Тупість цих людей так усе заплутала, аж Сікстові дю Шатле довелося пояснити недоумкуватим гостям, що Люсьєнові вступні слова — то не якісь там ораторські хитрощі і що ці прекрасні вірші належать роялістові Шеньє, братові революціонера Марі Жозефа Шеньє. Ангулемське товариство, за винятком єпископа, пані де Растіньяк та її дочок, які відчули велич тієї поезії, вважало себе обдуреним і образилося за таке ошуканство. Зчинилося глухе ремство, але Люсьєн нічого не чув. Відмежований од цього ницого світу, сп'янілий внутрішньою мелодією, він намагався проникнути в її ритми і бачив усі постаті немов крізь туман. Він прочи-

¹ Англійською мовою «whist» також означає «тсс!», «цитуйте!».

тав далі похмуру легенду про самогубця, елегію на зразок античної, пройняту величезною тугою, тоді ще одну елегію, де є рядок: «Люблю повторювать твої чудесні вірші».

Наостанок він прочитав чудову ідилію під назвою «Неєра». В солодкій задумі, що туманила її зір, одну руку опутивши, а другою неухважно перебираючи пасмо волосся, самітна серед своїх гостей, пані де Баржетон уперше в житті відчула себе перенесеною в стихію, яка здалася їй рідною. Тож судить, як прикро вразила її Амелія, що взялася висловити загальну думку гостей:

— Наїс, ми прийшли послухати поезію пана Шардона, а ви нас частуєте друкованими віршами. Хоч вони досить милі, але наші дами з патріотизму любляють доморобне вино.

— Вам не здається, що французька мова мало надається до поезії? — звернувся Астольф до начальника податкового управління. — Як на мене, Ціцеронова проза стократ поетичніша.

— Справжня французька поезія — це легка поезія, поезія пісні, — відповів дю Шатле.

— Наші пісні доводять, що наша мова дуже музикальна, — мовив Адрієн.

— Мені кортить послухати вірші, які занастили Наїс, — озвалася Зефіріна, — але з того, як вона поставилася до прохання Амелі, не схоже, щоб у неї було бажання дати нам почути бодай один із них.

— Задля своєї ж таки вигоди вона повинна змусити його прочитати власні твори, — сказав Франсіс. — Її може виправдати лише талант цього хлопчика.

— Ви бувалий у дипломатичних справах, влаштуйте це для нас, — попросила Амелі пана дю Шатле.

— Нема нічого легшого, — сказав барон.

Колишній секретар для особливих доручень, вдатний до таких інтриг, підійшов до єпископа і примудрився діяти через нього. На прохання його превелебності Наїс довелося умовити Люсьєна, щоб він продекламував який-небудь уривок, що його знає напам'ять. За негайний успіх у виконанні доручення барон удостоївся млосої усмішки Амелі.

— Справді, барон людина великого розуму, — сказала вона Лолотті.

Лолотта згадала кисло-солодкий натяк Амелі щодо жінок, котрі самі собі шийють сукні.

Відколи це ви стали визнавати баронів Імперії? — відказала вона, посміхаючись.

Люсьєн якось спробував обожнити свою кохану в присвяченій їй оді, названій, як і всі оди, що їх пишуть юнаки, закінчуючи колеж. Ця ода, любовно виношена, прикрашена всією пристрасстю закоханого серця, здавалася йому єдиним твором, спроможним позмагатися з поезією Шеньє. Він кинув досить джигунський погляд на пані де Баржетон і сказав: «До неї». Потім прибрав гордовитої постави, збираючись продекламувати цього вірша, сповненого марнославства, бо його авторське себелюбство почувалося досить безпечно за спідницею пані де Баржетон.

І в цю хвилину Наїс під поглядами жінок очима виказала свою таємницю. Незважаючи на звичку правувати цим світом з висот свого розуму, вона не могла не тремтіти за Люсьєна. Її опанувала тривога, вона поглядом благала поблажливості; потім опустила очі, щоб приховати свою втіху, яка зростала в міру того, як звучали оці рядки:

ДО НЕЇ

Із лона світлого, де в славі променистій
Уважні ангели біля Господніх ніг
Задумливих зірок молитви грають чисті
На систрах золотих,—

Білявий херувим, прекрасний і крилатий,
Згасивши Божий блиск на сміливім чолі,
На паперті небес лишає срібні шати
І лине до землі.

Він добрі наміри Господні розуміє,
Втішає генія у муках нелюдських,
Як люба дівчина, весняні будить мрії
В недужих і старих.

Злочинця кличе він до каяття й зізнання,
Шепоче матері: молись, надій не трать.
Він прислухається, як бідарів зітхання
До Господа летять.

І серед нашого глухого покоління
Чудовий посланець живе тепер один,
Та зір його смутний, і з рідного склепіння
Очей не зводить він.

Пречистий гостю наш, я здогадався, хто ти
І звідкіля прийшов — не по чолі яснім
І не по відсвітах божистої чесноти
У погляді твоїм,—

Ні, як душа моя, щоб злитися з твоєю,
Летіла знаджена у пристрасті сліпій,—
В кольчугі став зненацька перед нею
Архангел огняний.

Ох, бережіться всі, щоб він не бачив, гнівний,
Як тихий серафим злітає у блакить,
Вечірніх-бо пісень благання переливне
Він може зрозуміть.

І ви побачите: вони, як побратими,
Полинуть у глибінь, що зорями ясними
Створитель наш заткав,—

І вам на їх сліди, як на маяк довічний,
Покаже, в темряві признак шукати звичний,
Кмітливий мореплав.

— Ви зрозуміли підтекст? — сказала Амелі панові
дю Шатле, грайливо глянувши на нього.

— Такі вірші всі ми пописували, коли закінчували
колеж,— відповів барон знудженим тоном, що пасував до
ролі знавця, якого годі чимось здивувати.— Колись ми
поринали в оссіанські тумани: Мальвіни, Фінгали, туман-
ні привиди, повсталі з могил войовники із зорями над
головою. Тепер той поетичний мотлох замінили Госпо-
дом, систрами, ангелами, крильми серафимів, усім цим
райським реквізитом, оздобленим слівцями: *безмір,*
нескінченність, самота, розум. Тут і озера, і божествен-
ний глагол — такий собі християнізований пантеїзм,
подекуди збагачений рідкісними римами, хтозна-звідки
повиколупуваними, як *час — екстаз, грація — еманация.*
Коротше кажучи, ми перемінили широти: були на пів-
ночі, а перейшли на схід, але й тут такий самий туман.

— Якщо ода й туманна,— сказала Зефіріна,— то ос-
відчення в ній досить очевидне.

— І кольчуга архангела прозора, як серпанкова
сукня,— додав Франсіс.

Хоча гречність і веліла з пошани до пані де Баржетон
визнати оду за чудову, однак жінки, розгнівані тим, що
до їхніх послуг немає поета, який перетворив би їх на
ангелів, підводилися із знудженим виглядом, бурмочучи:
«Прегарно, чудово, надзвичайно!»

— Якщо ви мене любите, не хваліть ні автора, ні
його ангела,— владним тоном сказала Лолотта своєму
дорогому Адрієнові, і тому довелося скоритися.

— І все-таки це марні слова,— мовила Зефіріна
Франсісові.— Кохання — ось де поезія в ділі.

— Ви, Зефіріно, сказали те саме, що думав я, тільки не міг так тонко висловитися, — відповів Станіслав, пильно оглядаючи себе з голови до ніг.

— Чого б я не дала, — звернулася Амелі до Шатле, — щоб збити пиху з Наїс. Гляньте-но, корчить із себе архангела, ніби вона вища за нас усіх, а зводить нас із сином аптекаря та баби-повитухи, з друкарем, у якого сестра — гризетка.

— Його батько продавав пілюлі проти глистів, — сказав Жак. — Шкода, що тими пілюлями він не вилікував свого сінка від віршів.

— Він успадкував батькове ремесло: адже щойно він нас почастував снотворним, — мовив Станіслав, прибравши надзвичайно знадливої пози. — А снотворне — це снотворне. Я волю чогось іншого.

Всі ніби змовилися принизити Люсьєна якимсь аристократично вишуканим знущанням. Лілі, жінка побожна, вважала за обов'язок милосердя, поки ще не пізно, як вона висловилася, напутити Наїс, ладну на безумний вчинок. Дипломат Франсіс узявся довести до розв'язки безглузду змову, якою захопилися ці дрібненькі душі, вбачаючи в ній пікантність драми і тему для завтрашніх пліток.

Колишній консул, не надто схильний битися з юним поетом, який, почувши образливі слова в присутності своєї коханої, міг легко спалахнути, зрозумів, що Люсьєна треба повалити мечем священним, проти якого помста безсила. Він пішов за прикладом спритного Шатле, що так хитро знайшов спосіб змусити Люсьєна прочитати вірші. Консул почав розмову з єпископом і прикинувся, ніби поділяє захват його превелебності Люсьєновою одою; потім він підкинув вигадку, ніби Люсьєнова мати, жінка видатна й дуже скромна, навіває синові теми всіх його творів. Для Люсьєна, мовляв, невимовна втіха бачити, коли його обожнюваній матері складають заслужену шану. Навіявши єпископові цю думку, Франсіс був певний, що його превелебність принагідно повторить підказаний йому образливий для Люсьєна натяк. Коли Франсіс і єпископ підійшли до гуртка, де стояв Люсьєн, присутні, які ще до цього змусили Люсьєна випити цикути, нашорошили вуха. Анітрохи не обізнаний із салонними звичаями, бідолашний поет не відводив очей від пані де Баржетон і ніяково відповідав на слизькі запитання. Він не знав ані імен, ані титулів

більшості гостей і не вмів підтримувати розмови з жінками, що верзли йому всілякі дурниці, від яких він і геть пантеличився. До того поет почував себе за тридев'ять земель від цих ангулемських богів, що іменували його то паном Шардоном, то паном де Рюбампре, тимчасом як одне одного називали Лолоттою, Адрієном, Астольфом, Лілі, Фіфіною. Зняковілість його дійшла до краю, коли він, вважаючи, ніби Лілі ім'я чоловіче, назвав паном Лілі брутального пана де Сенонша. Мисливець урвав Люсьєна, перепитавши: «Чого zvolите, *пане Люлю?*» — від чого в пані де Баржетон і вуха почервоніли.

— Треба бути зовсім засліпленою, щоб приймати в себе і відрекомендовувати нам оцього хлопчиська, — стиха сказав пан де Сенонш.

— Маркізо, — звернулася Зефіріна до пані де Пімантель пошепки, але так, щоб її чули, — вам не здається, що пан Шардон — це викапаній Кант-Круа?

— Схожість разюча, — посміхаючись, відповіла пані де Пімантель.

— Слава причаровує, і в тім не гріх признатися, — сказала пані де Баржетон маркізі. — Є всякі жінки: одних захоплює велич, інших — нікчемність, — додала вона, глянувши на Франсіса.

Зефіріна не зрозуміла натяку, бо вважала свого консула людиною вельми високих чеснот, але маркіза стала на бік Наїс і засміялася.

— Ви, пане, дуже щасливі, — сказав Люсьєнові де Пімантель, шукаючи приводу назвати його паном де Рюбампре після того, як раніше назвав Шардоном, — ви, мабуть, ніколи не нудьгуєте?

— А ви швидко працюєте? — спитала Люсьєна Лолотта таким тоном, ніби зверталася до столяра: «А скільки вам треба часу, щоб збити скриньку?»

Люсьєн був болісно вражений цим підступним ударом, але він підвів голову, почувши веселий голос пані де Баржетон:

— Моя люба, вірші не ростуть у голові пана де Рюбампре, як трава по наших дворах.

— Пані, — озвався єпископ до Лолотти, — ми повинні глибоко шанувати благородні душі, осяяні промінням слави Господньої. Справді, поезія — це щось святе. Творити — означає страждати. Скільки безсонних ночей було віддано рядкам, якими ви оце захоплювалися! Вшануйте ж поета любов'ю, поет — часто в житті не-

щасливий, але Бог йому, без сумніву, вготував місце на небі серед пророків. Цей юнак — поет, — додав він, поклавши руку на голову Люсьєна. — Хіба не бачите ви на його прекрасному чолі печать високого призначення?

Щасливий з такого шляхетного заступництва, Люсьєн скинув на єпископа вдячний погляд, не знаючи, що достойний прелат стане його катом.

Пані де Баржетон метала у ворожий табір переможні погляди, які, мов списи, пронизували серця суперниць, розпалюючи їхню лють.

— Ох! Ваша превелебносте, — відповів поет, сподіваючись приголомшити ці недоумкуваті голови своїм золотим берлом, — людям здебільшого бракує і вашого розуму, й вашого милосердя. Наші муки їм невідомі, наші зусилля для них незбагненні. Рудокопові легше видобути із надр землі золото, ніж нам — наші образи із надр найневдячнішої з усіх мов. Якщо завдання поезії — підносити думку на височінь, звідки люди могли б її бачити й відчувати, поет мусить постійно зважати на можливості людського розуму, щоб задовольнити всіх: він повинен ховати під найяскравішими барвами логіку й почуття — дві сили, ворожі одна одній; йому треба убгати в одне слово цілий світ думок, подати в одному образі цілі філософські системи; коротше кажучи, його вірші — насіння, квіти з якого ще мають зрости й розпуститися в людських серцях, знайшовши там борозни, проорані власними почуттями. Хіба можна щось відтворити, якщо ти сам глибоко цього не відчуваєш? А глибоко відчувати — хіба не означає страждати? Саме тому вірші народжуються після тривалих поневірянь просторами мислі й суспільства. Хіба не здобули безсмертної слави труди, яким ми завдячуємо створіння, — як, скажімо: Річардсонову *Кларису*, Камілли Шеньє, Тібуллову *Делію*, Анжеліку Аріосто, Дантову *Франческу*, Мольєрового *Альцеста*, *Фігаро* Бомарше, *Ревекку* Вальтера Скотта, Сервантесового *Дон Кіхота*, — чие життя цікавіше нам за життя істот, котрі справді жили колись на землі.

— А що нам створите ви? — спитав Шатле.

— Оголошувати такі наміри, — відповів Люсьєн, — чи не означає це заявляти право на геніальність? До того ж народження таких величних образів потребує неабиякого життєвого досвіду, глибокого знання людських пристрастей і нахилів, чого я ще не досяг. Але початок уже є, —

скрушно додав він і кинув мстивий погляд на гурток вельможного панства. Задуми виношуються довго...

І важкі будуть пологи, — втрутився пан дю Отуа.

— Дарма, ваша добра матінка допоможе вам, — озвався єпископ.

На ці слова, так майстерно підказані, на цю таку жадану помсту очі гостей засвітилися втіхою. В кожного на устах промайнула посмішка аристократичного задоволення, підкреслена запізнілим реготом пана де Баржетона.

— Ваша превелебносте, ви надто мудрі для нас, дами вас не зрозуміли, — мовила пані де Баржетон, і слова її урвали сміх, привабивши до неї здивовані погляди. Поетові, який черпає свої натхненні образи з Біблії, справжня мати церква. Пане де Рюбампре, прочитайте нам «Святого Іоанна на Патмосі» або «Валтасарову учту», доведіть його превелебності, що Рим і нині Magna parens¹ Вергілія!

Жінки обмінялися посмішками, коли Наїс вимовила два латинські слова.

Виходячи на життєву дорогу, навіть люди найупевненіші в собі нерідко розгублюються. Від завданого удару Люсьєн спершу пішов на дно, але відштовхнувся ногою і знову виринув на поверхню, давши собі слово підкорити цей бундючний світ. Неначе бик, вжалений тисячею стріл, він ошаліло підхопився й уже наготувався на Луїзине прохання продекламувати «Святого Іоанна на Патмосі», але більшість картярів посідали за ломберні столики, відчувши себе нарешті у своїй стихії і смакуючи втіху, якої не могла їм дати поезія. Крім того, вражене самолюбство вимагало помсти, і, покинувши Люсьєна та пані де Баржетон, гості тим самим виявили свою очевидну зневагу до цієї доморощеної поезії. У кожного виявились якісь свої інтереси: цей завів розмову з префектом про повітову дорогу, та пропонувала трохи розважитися, урізноманітнивши вечір музикою. Високе ангулемське товариство, відчуваючи себе поганим суддею в поезії, надзвичайно цікавилось, якої ж думки про Люсьєна Растіньяки та Пімантелі, й довкола них зібралося чимало гостей. Великий вплив, який мали в департаменті ці дві родини, проявлявся за всіх обставин. Всі їм заздрили й догоджали, бо кожен передбачав, що їхнє заступництво може йому знадобиться.

¹ Велика мати (латин.)

— Якої ви думки про нашого поета та його вірші? — звернувся Жак до маркізи, на чийх землях він полював.

— Як на провінцію, — сказала вона, всміхаючись, — вірші непогані. Зрештою, такий вродливий поет нічого не може зробити абияк.

Цей присуд видався усім чудовим, і її слова стали переказувати одне одному, вкладаючи в них образливіший зміст, аніж того хотілося маркізі. Дю Шатле на прохання гостей погодився акомпанувати панові де Барта, і співак зарізавав славетну арію Фігаро. А що вже були відкриті двері для музики, то гостям довелося вислухати у виконанні дю Шатле й лицарський романс, що його написав Шатобріан за часів Імперії. Потім пішли п'єси в чотири руки, — грали їх *дівчатка* на вимогу пані дю Броссар, яка хотіла похвалитися перед паном де Севраком блискучими талантами своєї дорогої Камілли.

Пані де Баржетон, ображена зневагою, яку товариство виявило її поетові, відплатила презирством на презирство, вийшовши у свій будуар на той час, поки гості розважалися музикою. За нею пішов єпископ, якому вікарій пояснив глибоку іронію його мимовільної шпильки; монсеньйор хотів спокутувати свою провину. Мадмуазель де Растіньяк, захоплена віршами, прослизнула й собі в будуар без відома матері. Сівши на стебновану кушетку і посадивши поруч Люсьєна, Луїза сказала йому на вухо так, щоб ніхто не помітив і не почув:

— Любий ангеле, вони тебе не зрозуміли! Але...

Люблю повторювать твої чудесні вірші.

Втішений цими лестощами, Люсьєн на мить забув про свої прикраси.

— Слава не дається дешево, — сказала пані де Баржетон, потискуючи йому руку. — Терпіть, терпіть, друже мій, і ви станете великим, ціною страждань здобувши безсмертя. Я й сама хотіла б зазнати труднощів боротьби. Нехай вас Господь береже від життя сірого, без бур, у якому нема простору, щоб розгорнути ордині крила. Я заздрю вашим стражданням, ви принаймні живете! Ви розвинете свої сили, вас окрилятиме надія на перемогу! Боротьба ваша буде славна. Коли ви досягнете царственої сфери, де владарюють високі уми, згадайте про бідолашних знедолених, чий розум знемагає, задихаючись у атмосфері морального азоту, про тих, хто гине, повсякчас усвідомлюючи, що життя прекрасне, і не

має змоги жити, про тих, хто має зіркі очі, але так нічого й не бачив, про тих, у кого тонкий нюх, і хто вдихав лише пахощі отруйних квітів. Оспівайте тоді квітку, котра в'яне в лісовій гушавині, заглушена ліанами, жадібними густими травами, квітку, яка чахне, не розквітнувши! Хіба це не поема глибокого смутку, не цілком фантастичний сюжет? А яка чудова тема — змалювати чудову дівчину, котра народилася під небом Азії або в африканській пустелі і котру доля занесла в якусь холодну країну Заходу; вона волає до улюбленого сонця, вмираючи з невимовної туги, однаково вбита і холодом, і коханням! Так ви створили б образ багатьох нещасливих доль.

— І змалювали б душу, яка пам'ятає небо, — сказав єпископ. — Думаю, таку поему колись було створено, і я втішаюся, бачачи у «Пісні над піснями» один із її уривків.

— Візьміться за таку поему, — сказала Лаура де Растіньяк, виявляючи наївну віру в геній Люсьєна.

— Франції бракує серйозної духовної поеми, — мовив єпископ. — Повірте мені: слава й багатство будуть нагородою для того, хто потрудиться в ім'я віри.

— Він напише таку поему, ваша превелебносте! — палко вигукнула пані де Баржетон. — Хіба не видно, що цей задум вже займається в його очах, як полум'я світанку?

— Наїс зовсім нехтує нас, — мовила Фіфіна. — Що вона там робить?

— Хіба ви не чуєте? — відповів Станіслав. — Вона осідлала свого коника і хизується гучними словами, в яких нема ні голови, ні хвоста.

Амелі, Фіфіна, Адрієн і Франсіс з'явилися у дверях будуара слідом за пані де Растіньяк, яка шукала дочку, зібравшись від'їжджати.

— Наїс, — почали водночас обидві дами, раді, що трапився привід порушити усамітнену розмову в будуарі, — будьте ласкаві, заграйте нам що-небудь!

— Любі мої, — сказала пані де Баржетон, — пан де Рюампре прочитає нам «Святого Іоанна на Патмосі», чудову біблійну поему.

— Біблійну? — здивовано повторила Фіфіна.

Амелі й Фіфіна вернулись у вітальню, принісши туди це слово як поживу для глузувань. Люсьєн одмагався від читання, посилаючись на слабку пам'ять. Появившись

знов у вітальні, він уже ні в кого не збудив найменшої цікавості. Кожен був зайнятий розмовою або грою в карти. Ореол поетичної слави згас: поміщики не бачили в ньому жодної користі; люди з великими претензіями побоювалися Люсьєна, вбачаючи в ньому силу, ворожу їхньому неуцтву; жінки, заздрячи пані де Баржетон — Беатріче цього новітнього Данте, як висловився вікарій, — кидали на нього погляди, сповнені холодного презирства.

«Он який він — вищий світ!» — думав Люсьєн, спускаючись в Умо схилами Больє, бо в житті бувають хвилини, коли навмисне обираєш найдовшу дорогу, щоб ходою підтримати плин думок, що товпляться в голові, і поринути в їхній потік. Шаленство невизнаного честолюбця не тільки не зменшило Люсьєнєвої рішучості, а навіть додало йому снаги. Як і всі люди, принаadжені інстинктом у вищій сфері раніше, ніж вони здобудуть можливість там утриматися, він запрягнув пожертвувати всім, аби тільки зміцнити своє становище в світському товаристві. Йдучи дорогою, він висмикував одну по одній отруйні стріли, що вп'ялися в нього, і голосно розмовляв сам із собою, картав недоумків, з якими оце зіткнувся; він знаходив дошкульні відповіді на безглузді питання, котрі йому ставили, і ця запізніла мудрість вкидала його в розпуку. Коли він вийшов на Бордоську дорогу, яка звивається біля підніжжя гори понад Шарантою, йому привиділось у місячному сяйві, ніби коло річки, на колоді, недалеко від фабрики, сидять Єва й Давид, і він спустився стежною до них.

Тимчасом як Люсьєн поспішав на тортури до пані де Баржетон, його сестра наділа перкалеву рожеву сукню в дрібну смужку, солом'яного капелюшика і шовкову косинку; в цьому простенькому вбранні вона здавалася пишно зодягненою, як то буває з людьми, чия природжена шляхетність надає краси будь-якій дрібниці в їхній одежі. Отож Давид завжди страшенно ніяковів перед нею, коли вона скидала з себе робочу блузу. Хоч друкар і вирішив поговорити про свої почуття, він усе ж таки не знав, що сказати, коли йшов під руку з прекрасною Своєю через Умо. Коханню любий цей шанобливий страх, подібний до того, який відчуває побожна людина перед величчю Господа. Закохані мовчки йшли до мосту Святої Анни, простуючи на лівий берег Шаранти. Єві видалася обтяжливою ця мовчанка, і вона

спинилася на середині мосту, щоб помилуватися на воду; звідси аж до того місця, де споруджували пороховий завод, річка розливалася широкою гладінню, по якій призахідне сонце саме простелило блискучу веселу доріжку.

— Чудовий вечір, — сказала Єва, шукаючи теми для розмови. — Повітря свіже й водночас тепле, квіти пахнуть, небо прекрасне.

— Все промовляє до серця, — відповів Давид, намагаючись від порівнянь перейти до самої любові. — Для закоханих безмірна втіха знаходити в дикій красі краєвиду, в прозорості повітря, в пахошах землі ту поезію, що прихована в їхніх душах. Природа наче промовляє за них.

— І розв'язує їм язика, — сказала Єва, сміючись. — Ви мовчали всю дорогу, поки ми йшли через Умо. Мені було навіть якось незручно.

— То мене так вразила ваша врода, — простодушно відповів Давид.

— Виходить, тепер я вже не така гарна? — спитала вона.

— О ні! Але для мене таке щастя гуляти з вами, що...

Він зупинився геть розгублений і задивився на пагорби, по яких спускається дорога до Сента.

— Якщо вам приємна ця прогулянка, я дуже рада і вважаю за свій обов'язок подарувати вам цей вечір на заміну того, яким ви пожертвували. Відмовившись піти до пані де Баржетон, ви вчинили так само великодушно, як і Люсьєн, що ризикував розгнівати її своїм проханням.

— Не великодушно, а розважливо, — відповів Давид. — Ми тут самі під небом і нема інших свідків, окрім очерету і прибережних кущів, тож дозвольте мені, дорога Єво, поділитися з вами своєю тривогою щодо теперішньої поведінки Люсьєна. Після того, що я йому сьогодні сказав, ви, сподіваюся, побачите в моїх побоюваннях лише вияв щирої дружби. Ви й ваша мати зробили все, щоб поставити Люсьєна вище його становища; але, розбудивши в ньому марнолюбство, чи не прирекли ви його необачно на великі страждання? Звідки він діставатиме кошти, щоб утриматися в товаристві, куди його так вабить? Я знаю Люсьєна! Він належить до тих натур, які полюбляють збирати врожай, не докладаючи зусиль, щоб його зростити. Світські обов'язки

поглинуть увесь його час, а час — єдиний набуток тих, у кого тільки й капіталу, що власний розум. Він любить похизуватися, вищий світ розпалить в ньому бажання, а де він візьме засоби, щоб їх задовольнити? Він почне марнувати гроші, але не зароблятиме їх; нарешті, ви привчили його вважати себе за велику людину — та перше, ніж визнати чиюсь вищість, світ вимагає блискучих успіхів. А літературного успіху домагаються усамітненням і наполегливою працею. Що дасть пані де Баржетон вашому братові навзаєм за ті дні, проведені біля її ніг? Люсьєн надто гордий, щоб прийняти від неї допомогу, і ми знаємо, що він надто вбогий, щоб бувати в її товаристві, адже воно спустошить і його гаманець, і душу. Рано чи пізно ця жінка покине вашого любого брата, але спершу вона прищепить йому смак до розкошів і розбудить у ньому зневагу до праці та до нашого скромного життя, розбудить любов до насолод, схильність до байдикування — цієї розпусти поетичних душ. Я тремчу на саму лише думку, що вельможна дама бавиться Люсьєном, як цяцькою; або вона його щиро любить і тоді змусить про все забути, або ж не любить, і тоді це виллється у велике горе — адже він кохає її до нестями.

— Від ваших слів у мене серце крижаніє, — сказала Єва, спинившись біля шарантської греблі. — Але поки в матері стане сили виконувати її тяжку роботу і поки я жива, може, ми якось утримаємо Люсьєна до того часу, коли йому поталанить. Я ніколи не опушу рук: сама думка, що працюєш для любого створіння, — палко сказала Єва, — додає сил і робить працю приємною. Я відразу почувую себе щасливою, тільки-но подумаю, задля кого терплю такі муки, якщо це можна назвати муками, і серце моє сповнюється радістю. О, не бійтеся, ми заробимо досить грошей, щоб Люсьєн мав змогу бувати у вищому світі. Там його доля.

— Там його й згуба, — додав Давид. — Вислухайте мене, дорога Єво. Щоб створити шедевр, потрібен час, а для цього треба бути багатим або мати відвагу дивитися в очі злидням. Повірте мені, Люсьєн так боїться убогства, він такий схильний до бенкетних пахощів, до трунку слави, його самолюбство так зросло в будуарі пані де Баржетон, що він піде на все, аби тільки його не відштовхнули; і ваші скромні заробітки ніколи не зможуть вдовольнити його потреб.

— Виходить, ви йому не щирий друг! — розпачливо скрикнула Єва. — А то б ви не стали так нас розчаровувати!

— Єво! Єво! — відказав Давид. — Я б хотів бути Люсьєнові братом. Тільки ви зможете мені дати це право, яке дозволить йому приймати мою допомогу, а мені — присвятити йому себе з тією самою святою любов'ю, з якою ви йдете на жертви заради нього, але я додаю до всього й свою розважливість. Єво, моя кохана, у вашій владі надати Люсьєнові скарбницю, з якої він міг би черпати, не відчуваючи незручності. Хіба братів гаманець не те саме, що й власний? Якби ви знали, на які думки наводить мене Люсьєнове становище! Якщо він і надалі хоче залишатись у мене фактором, йому не личить жити в Умо, вам не личить працювати, як простій робітниці, вашій матері не личить займатися своїм ремеслом. Коли б ви погодилися стати мені за дружину, все б уладналося. Люсьєн жив би в мене на мансарді, поки я не споруджу для нього помешкання над придовою в глибині двору, в тому випадку, якщо батько не захоче звести над будинком третій поверх. Ми влаштували б йому безтурботне життя, життя незалежне. Бажання підтримати Люсьєна дасть мені сили забагатіти, чого б я ніколи не домігся заради самого себе. Тільки від вас залежить дати мені право на таку відданість. Може, настане день, коли він поїде в Париж, єдине місце, де він зможе виявити себе, де його здібності будуть оцінені й винагороджені. Життя в Парижі дороге, і навіть нам трьом важко буде там його утримувати. До того ж вам і вашій матері хіба не потрібна буде підпора? Дорога Єво, виходьте за мене з любові до Люсьєна! Може, згодом ви полюбите й мене, коли побачите, як я прагну допомогти вашому братові й зробити щасливою вас. Ми обоє скромні в своїх запитах, нам небагато треба; Люсьєнове щастя буде для нас головною турботою, і його серце буде скарбницею, в яку ми покладемо свої статки, свої почуття, свої прагнення — все!

— Нас розділяють суспільні умовності, — сказала Єва, розчулена самозневагою цієї великої любові. — Ви багатий, а я бідна. Треба палко любити, щоб стати над ці перепони.

— Виходить, ви мене не досить любите? — вигукнув Давид, тяжко вражений.

— Але ваш батько може не погодитись...

— Гаразд, гаразд, — відповів Давид. — Якщо справа тільки в моєму батькові, ви будете моєю дружиною. Єво, моя люба Єво, ви за одну мить полегшили мені життя. На жаль, я не вмів висловити щирих почуттів, якими повнилося моє серце, і дуже страждав. Скажіть, що ви мене хоч трошки любите, і я знайду в собі мужність розкрити вам свою душу.

— Далєбі, я від ваших слів зніяковіла, — сказала вона. — Та коли вже пішло на відвертість, признаюся, що я ніколи в житті не думала ні про кого, крім вас. Я бачила у вас чоловіка, належати якому — честь для всякої жінки, але я, проста робітниця, не сміла навіть сподіватися на таку щедрю долю!

— Годі вам, годі, — мовив Давид і сів на перила греблі, до якої вони вернулися; бо вони мов у нестямі ходили туди-сюди по одній і тій самій місцині.

— Що з вами? — спитала вона, вперше виявляючи милу стурбованість, яку жінка відчуває до близької людини.

— Мені хороше, — сказав він. — Коли попередю бачиш щасливе життя, радість мовби засліплює розум, пригнічує душу. Чому я почуваю себе щасливішим, ніж ви? — мовив він засмучено. — Ну, та я знаю.

Єва глянула на Давида грайливо й запитливо, ніби вимагаючи пояснення.

— Люба Єво, я дістаю більше, аніж даю. Я завжди любитиму вас палкіше, ніж ви мене, бо в мене більше підстав вас любити: ви — ангел, а я — простий смертний.

— Я не така вчена, — усміхаючись, відповіла Єва. — Але я вас дуже люблю...

— Так, як Люсьєна? — перебив він.

— Досить, щоб стати вам за дружину, щоб присвятити вам себе і не завдати вам жодних прикрощів у спільному нашому житті, яке з самого початку обіцяє бути не дуже легким.

— А ви помітили, люба Єво, що я покохав вас того ж таки дня, коли вперше побачив?

— Яка жінка не відчуває, що її люблять? — спитала вона.

— Дозвольте мені розвіяти ваше хибне уявлення про моє сумнівне багатство. Я бідняк, дорога Єво. Авжеж, мій батько спокійнісінько розорив мене; він хотів мати зиск із моєї праці; він повівся зі мною, як поводяться зі своїми боржниками більшість так званих добродійників. Якщо я й забагатію, то тільки завдяки вам. Це не

слова закоханого, а плід тверезих міркувань. Я повинен відкрити вам свої вади, вони величезні, як на людину, котрій треба здобути собі багатство. За своєю вдачею, звичками, заняттями, які мене захоплюють, із мене нікудишній комерсант, я людина не діловита, а розжитися ми зможемо лише на якомусь промисловому підприємстві. Якщо мені й вистачить розуму знайти золотоносну жилу, то я, звичайно, не зумію розробити її. Але ви, що з любові до брата вдавалися до найдрібніших розрахунків, ви, як справжній комерсант, маєте нахил до ощадності, до терпеливого очікування, і ви зберете врожай із того, що я посію. Наше становище — адже я давно зараховую себе до вашої родини — таким тягарем лежить на моєму серці, що я день і ніч думаю, як би нам забагатіти. Деякі знання з хімії та спостереження над попиту ринку навели мене на шлях одного прибуткового винаходу. Я ще не можу сказати нічого певного і передбачаю великі труднощі. Може, нам ще кілька років буде суцужно, та я винайду спосіб виробництва, над яким сушать голову й інші. Якщо ж мені поталанить відкрити його першим, це принесе нам велике багатство. Я нічого не сказав Люсьєнові: йому, людині надто запальній, це може піти на шкоду; прийнявши мої мрії за дійсність, він стане жити на широку ногу та ще й улізе в борги. Тому прошу зберігати мою таємницю. Тільки ваша ніжність, ваша дорога дружба може втішити мене в цих тривалих випробуваннях, а прагнення збагатити вас і Люсьєна додасть мені рішучості й наполегливості...

— Я так і здогадувалась, — мовила Єва, уриваючи Давида, — що ви один із тих винахідників, котрому, як і моєму бідолашному батькові, потрібна дружина, яка б взяла на себе піклування про обох.

— Виходить, ви мене любите! О, не бійтеся сказати про це — у самому вашому імені я вбачаю символ кохання. Єва була єдиною жінкою в цілому світі, і те, що для Адама становило матеріальну істину, для мене істина моральна. Боже мій! Невже справді ви мене любите?

— Та-ак! — сказала вона протяжливо, ніби хотіла вкласти в це просте слово всю повноту своїх почуттів.

— Сядьмо тут, любя, — сказав він, узявши Єву за руку й підводячи її до довгої колоди, що лежала біля самих коліс паперової фабрики. — Дайте мені подихати вечірнім повітрям, послухати кумкання жаб, помилуватися на тремтливе сляво місяця, віддзеркалене у воді; дайте мені

увібрати в себе природу, в кожній билинці якої я вбачаю своє щастя, природу, що вперше постала переді мною в усіх своїх чарах, осяяна любов'ю, прикрашена вами. Єво! Кохана моя! Це перша у моїм житті мить незатьмареної радості, яку мені дарувала доля! Не думаю, щоб Люсьєн почував себе таким щасливим, як я.

Відчувши Євину трепетну руку в своїй руці, Давид зронив сльозу.

— Чи не можна мені взяти вашу таємницю? — ласкаво спитала Єва.

— Ви маєте на те право, бо й вашого батька цікавило це питання, що набрало такої ваги. Річ у тім, що з падінням Імперії майже повсюди входить в ужиток бавовняна білизна, бо вона дешевша проти полотняної. Але папір досі виробляють із конопляного та лляного ганчір'я, тобто із сировини, яка обходиться дедалі дорожче, і ця дорожнеча гальмує французьке книгодрукування, що має невпинно розвиватися. Крім усього, не можна збільшувати кількість ганчір'я. Рам'я назбирується поступово, коли одержина цілком зношується, та й населення всякої країни здає його в недостатній кількості, яка може збільшуватися лише з приростом того ж таки населення. А щоб сталася помітна зміна в чисельності людей у якійсь країні, потрібна чверть століття і великі зміни у звичаях, у торгівлі чи хліборобстві. Якщо ж потреби паперової промисловості в ганчір'ї збільшаться вдвічі, втричі проти наявної кількості, то Франція буде змушена шукати для дешевого виробництва паперу якоїсь іншої сировини. Ці мої міркування засновані на фактах, які можна спостерігати й тут. Ангулемські паперові фабрики — останні, де досі виробляють папір з лляного ганчір'я, але ми бачимо, як усе більше й більше додають у паперову масу бавовняного утилю.

На запитання молодой робітниці, що він розуміє під словом *маса*, Давид став пояснювати їй суть паперового виробництва, і його пояснення буде цілком доречно викласти в творі, матеріальне буття якого завдячує паперові не меншою мірою, ніж друкарському верстатові; але цей довгий відступ у розмові закоханих піде на користь, якщо ми подамо його суть у стислому вигляді.

Папір — винахід не менш чудесний, ніж книгодрукування, за основу якому він править, — був із давніх-давен відомий у Китаї, звідки таємними каналами торгівлі він проник до Малої Азії, де, згідно з деякими переказами,

750 року вже користувалися папером із бавовни, розмеленої й переробленої на рідку масу. Необхідність чимось замінити надто дорогий пергамент привела до винаходу за зразком *бомбіцини* (так на Сході називають бавовняний папір) ганчір'яного паперу; одні запевняють, що його винайшли в Базелі 1170 року якісь грецькі переселенці; інші гадають — що в Падуї 1301 року, і належить цей винахід італійцеві на ім'я Пакс. Отже, розвиток паперового виробництва йшов повільно, і його історія вкрита мороком, але точно відомо; що за часів Карла IV в Парижі виробляли паперову масу для гральних карт. Коли безсмертні Фауст, Костер і Гутенберг винайшли книжку, ремісники, так само невідомі, як і багато майстрів тієї епохи, пристосували виробництво паперу до потреб книгодрукування. П'ятнадцяте століття, таке могутнє, таке наївне, наклало відбиток наївності свого часу на назви різних форматів паперу і навіть на назви шрифтів. *Виноград, Ісус, голубник, горщик, щит, мушля, корона* — так називалися гатунки паперу відповідно до водяних знаків, що були витиснуті посеред аркуша і зображували лик спасителя, корону, щит, горщик; пізніше, за Наполеона, водяний знак на аркуші зображував орла — звідки й пішла назва паперу *великий орел*. Шрифти *цицеро, святий Августин, великий канон* дістали свої назви за церковними книгами, творами богословів, трактатами Цицерона, для друкування яких ці шрифти вперше було використано. Курсив застосували Альди у Венеції, звідки й пішла назва *італік*. До винайдення механічного способу виробництва паперу необмеженої довжини найбільшими форматами були *великий Ісус* і *великий голубник*, — останній здебільшого використовували для атласів та гравюр. Формат друкарського паперу залежав од розмірів декаля друкарського верста. В той час, коли Давид говорив про все те, існування рулонного паперу у Франції вважали за нездійсненну мрію, хоча Дені Робер д'Ессон десь 1799 року винайшов для його виробництва машину, яку згодом Дідо Сен-Леже пробував удосконалити. Веленовий папір, що його винайшов Амбруаз Дідо, з'явився лише 1780 року. Цей побіжний огляд незаперечно доводить, що всі великі досягнення в промисловості й науці здійснювалися шляхом непомітного нагромадження досвіду надзвичайно повільно, так само як відбувається поступ у природі. Перш ніж досягти досконалості, писемність — а може,

й мова! просувалися вперед, мабуть, так само навпомацки, як друкарство та паперове виробництво.

— По всій Європі ганчірники збирають рам'я, стару білизну, скуповують клапті всіляких тканин,— сказав під кінець друкар. — Це шмаття, розкладене по гатунках, надходить на склади ганчірників-оптовиків, які поставляють паперові фабрики... Щоб ви могли уявити собі розміри цієї торгівлі, нагадаю такий випадок: банкір Кардон, власник паперових фабрик у Бюже і Лангле, де тисяча сімсот сімдесят шостого року Леор'є де Ліль намагався розв'язати проблему, над якою працював ваш батько, позивався тисяча вісімсот чотирнадцятого року з таким собі Прустом за допущену помилку у вазі ганчір'я на два мільйони фунтів при накладній на десять мільйонів фунтів, коротше кажучи, на суму близько чотирьох мільйонів франків. Фабрикант, промивши ганчір'я, розварює його і в такий спосіб переробляє на світлу масу, а тоді, достоту як куховарка відкидає на друшляк якусь приправу, він відкидає одержану масу на залізну раму, так звану *форму*, на яку напнута сітка з філіграном, що визначає назву паперу. Від розміру форми, отже, залежить і формат паперу. Коли я працював у панів Дідо, люди вже сушили голови над цією задачею, як сушать і досі. Адже проблема, над якою працював і ваш батько, — одна з найнагальніших вимог нашого часу. І ось чому: хоча полотно, виткане з міцних лляних ниток, кінець кінцем обходиться дешевше за бавовняну тканину, проте, коли доводиться витягувати з кишені гріш, біднота воліє платити менше і, підтверджуючи вислів *voe victis!*¹ — зазнає більших втрат. Міщани йдуть за прикладом бідноти. Тому дедалі меншає лляної білизни. В Англії, де в чотирьох п'ятих населення бавовняна тканина витіснила лляну, папір виробляють лише з бавовни. Цей папір не тільки ламається й рветься, а й так швидко розмокає, що книжка з нього, побувши чверть години в воді, перетворюється на рідку кашу, тоді як давня книжка не розмокає і за дві години; таку книжку можна висушити і, хоч вона пожовкне, злиняє, її текст можна читати, твір не пропаде. Надходять часи, коли приватні багатства зменшуються через урівнювання прибутків, починається загальне зубожіння; нам потрібна буде й дешева білизна, й дешеві книжки, — адже виник уже попит на картини

¹ Горе переможеним! (Латин.).

малого формату за браком місця для великих. Сорочки та книжки стануть недовговічні — і це неминуче! Добротність виробів повсюдно падає. Отже, саме на часі розв'язання проблеми, що має величезну вагу і для літератури, і для науки, і для політики. Якось у моєму робочому кабінеті — це було в Дідо — зав'язалася жвава суперечка про склад сировини, з якої китайці виробляють папір. Їхні паперові фабрики ще на початку свого існування домоглися завдяки високій якості сировини такої досконалості у виробництві паперу, якої нам ще й сьогодні бракує. Тоді тільки й розмов було, що про китайський папір, набагато легший і тонший за наш, до того ж ці дорогоцінні якості не знижують його міцності, і хоч який би тонкий був їхній папір, він зовсім не прозорий. Один коректор, людина вельми освічена (в Парижі серед коректорів зустрічаються вчені: Фур'є і П'єр Леру працюють коректорами в Лашвард'єра!), одне слово, граф де Сен-Сімон, бувши тоді коректором, зайшов до кімнати саме під час цієї суперечки. Він сказав нам, що в китайців, як засвідчили Кемпфер і Альд, за сировину править *брусонатія* — речовина рослинного походження, як, зрештою, і наша сировина. Інший коректор запевняв, що китайський папір виробляють переважно із сировини тваринного походження — з шовку, на який китайці такі багаті. Тут же при мені вони побились об заклад. А що пани Дідо — друкарі Інституту, то суперечку передали на обговорення цієї вченої ради. Пан Марсель, колишній директор імператорської друкарні, обраний на посередника, спровадив обох коректорів до абата Грозьє, бібліотекаря Арсеналу; згідно з присудом абата обидва коректори програли заклад. Китайський папір виробляють і не з шовку, і не з брусонатії: масу виготовляють із подрібленого волокна бамбукових стебел. В абата Грозьє була китайська книжка, цікава як з погляду іконографії, так і технології, з численними малюнками, що зображують паперове виробництво на всіх його стадіях; він показав нам прекрасний малюнок майстерні, де в кутку лежала ціла купа бамбукових стебел. Коли Люсьєн сказав мені, що ваш батько завдяки чуттю, властивому обдарованим людям, передбачав можливість замінити ганчір'я якоюсь рослинною сировиною, причому звичайною, вирощеною тут-таки, на своєму ґрунті, — як і в Китаї, де для цього використовують волокнисті стебла, — я відразу систематизував досліди своїх

попередників і заходився вивчати це питання. Бамбук — той самий очерет, і я, природно, подумав про різновиди очерету, які ростуть і в нас. У Китаї дуже дешеві робочі руки: робочий день там оплачується трьома су. Тим-то китайці можуть дозволити собі розкіш, витягнувши папір із форми, аркуш по аркушу розкласти його між нагрітих білих порцелянових плит, і в такий спосіб вони пресують папір, що надає йому полиску, щільності, легкості, шовковистості, чому саме китайський папір і вважають найкращим у світі. Так от, ручну працю китайців треба перекласти на машини. Тільки машини можуть розв'язати проблему здешевлення паперу, чого китайці домоглися завдяки дешевим робочим рукам. Якби нам пощастило дешево виробляти папір такої самої якості, як і китайський, ми більше б ніж удвічі зменшили вагу й обсяг книжок. Твори Вольтера у палітурках на нашому веленовому папері важать двісті п'ятдесят фунтів, а друковані на китайському важили б тільки півсотні фунтів. Оце була б перемога! Проблема бібліотечних приміщень стає дедалі гостріша в епоху, коли загальне здрібнення охоплює геть усе — і речі, і людей, ба навіть помешкання. Великі особняки, просторі квартири рано чи пізно переведуться в Парижі; незабаром ніхто не матиме коштів, що відповідали б величним будівлям, спорудженим нашими предками. А випускати недовговічні книги в нашу епоху — просто ганьба! Ще якийсь десяток років, і голландський папір, тобто папір із ляного ганчір'я, стане зовсім недоступний. І ось нещодавно ваш брат поділився зі мною задумом вашого батька — використати як сировину для виробництва паперу деякі волокнисті рослини; як бачите, коли мені пощасть, ви матимете право на...

Саме в цю хвилину Люсьєн підійшов до них і перешкодив Давидові висловити свою великодушну пропозицію.

— Не знаю, чи був цей вечір для вас приємний, — сказав поет, — але мені він завдав тільки прикрощів!

— Що сталося, мій бідолашний Люсьєне? — спитала Єва, побачивши схвильоване обличчя брата.

Обурений поет розповів про свої кривди, виливаючи дружнім серцям тривоги, які гнітили його. Єва й Давид мовчки слухали Люсьєна, вражені цим потоком скорботи, в якому було стільки ж величі, скільки й дріб'язковості.

— Пан де Баржетон, — сказав Люсьєн наприкінці, — уже старий і, безперечно, скоро піде на той світ від якого-небудь шлункового захворювання. О, тоді я вже посміюся з цього бундючного світу — я одружуся з пані де Баржетон! Сьогодні я прочитав у її очах кохання, що не поступається моему. Так, так, вона відчула мої муки, вона вгамувала мої страждання; вона така добросерда й шляхетна, така вродлива й ласкава! Ні, вона ніколи мене не зрадить!

— Чи не пора влаштувати для нього спокійне життя? — тихо мовив Давид до Єви.

Єва мовчки потиснула Давидові руку, і він, зрозумівши її думку, поспішив розповісти Люсьєнові про свої наміри й мрії. Закохані були захоплені одне одним, як Люсьєн був захоплений собою; Єва й Давид бажали скоріш поділитися своїм щастям; вони навіть не помітили, як стрепенувся від подиву закоханець пані де Баржетон, дізнавшись, що Давид і сестра хочуть одружитися. Люсьєн думав підшукати сестрі вигідну партію, тільки-но досягне високого становища, мріяв породичатися з впливовими людьми, що сприяло б здійсненню його честолюбних прагнень, і тепер він побачив у їхньому шлюбі ще одну перешкоду на шляху до своїх успіхів у вищому світі.

«Якщо пані де Баржетон і погодиться стати пані де Рюбампре, то вона ніколи не захоче породичатися з Давидом Сешаром!» Ця фраза ясно і точно виражає думки, які краями Люсьєнові серце. «Луїза має рацію! Люди з майбутнім ніколи не знайдуть підтримки у своїй родині!» — подумав він із гіркотою.

Якби він дізнався про ці заручини не в ту хвилину, коли подумки спроваджував пана де Баржетона на той світ, він би, звичайно, перейнявся найпалкішою радістю. Зваживши своє теперішнє становище, поміркувавши про долю, яка чекає на його сестру, дівчину вродливу, але без ніякого посагу, Люсьєн подивився б на цей шлюб, як на неждане щастя. Але тепер він витав у царстві золотих мрій, де юнаки, осідлавши різні «якби», долають усі перепони. Щойно поет бачив себе владарем вищого світу, і він страждав, так раптово упавши з тієї височини в сіру буденність. Єва ж і Давид гадали, що брат мовчить, приголомшений таким несподіваним щастям. Ці прекрасні душі сприйняли його мовчазну згоду за доказ справжньої дружби. Друкар із лагідним і сердечним красномовством узявся малювати щасливе життя, яке чекало

на всіх чотирьох. Незважаючи на Євині заперечення, другий поверх він умеблював із такою пишнотою, на яку не поскупився б тільки закоханий; з наївною щирістю третій поверх він опорядив для Люсьєна, а помешкання над прибудовою в дворі приділив пані Шардон, про яку хотів виявити синівське піклування. Одне слово, друкар обіцяв родині таке безклопітне життя, а своєму братові таку незалежність, що Люсьєн, простуючи вздовж тихої, блискучої у місячному сяйві Шаранти під зоряним склепінням неба, вдихаючи свіже нічне повітря, зачарований Давидовим голосом і Євиною ніжністю, забув про терновий вінок, який світське товариство поклато йому на голову. Пан де Рюбампре нарешті оцінив Давида. Непостійність характеру знову перенесла поета в життя чисте, трудове й міщанське, яким він жив досі; воно видалося йому кращим і безтурботнішим. Гамір аристократичного світу все віддалявся й віддалявся. Нарешті, ступивши на бруківку Умо, шанолубець потиснув братові руку й увійшов у тон зі щасливими закоханими.

— А твій батько не буде проти цього шлюбу?

— Ти ж знаєш, як мало він про мене турбується! Старий живе для себе. Але взавтра я піду в Марсак побачитися з ним і домагатимуся, щоб він перебудував дещо відповідно до наших потреб.

Давид провів брата й сестру додому і, ніби справа не могла далі чекати, попросив у пані Шардон Євиної руки. Мати взяла доччину руку й радісно з'єднала її з рукою Давида, а закоханий, набравшись сміливості, поцілував у чоло свою прекрасну наречену, яка, зашарівшись, усміхнулася йому.

— Он які заручини в бідняків, — промовила мати, зводячи погляд угору, немов благала Господнього благословення. — Ви мужні, дитино моя, — сказала вона Давидові, — адже над нами тяжіє лихо, і я боюся, щоб воно не перекинулося й на вас.

— Ми будемо багаті й щасливі, — поважно сказав Давид. — Ви зразу ж кинете свою роботу, не будете більше доглядати породіль і разом із дочкою та Люсьєном переберетеся в Ангулем.

Усі троє одне поперед одного розповідали здивованій матері про свої чудові плани; захопившись тією сімейною розмовою, вони заздалегідь утішалися майбутніми радощами, як ото коли пожинають ще не посіяний хліб. Давида, якому хотілося, щоб цей вечір тривав вічно, дове-

лося випровадити. Вибило годину, коли Люсьєн вернувся, провівши свого майбутнього зятя до брами Пале. Статечний Постель, занепокоєний незвичайним гармидером, дослухався, принишкнувши за віконницями. Він одчинив вікно і, побачивши в Євиній кімнаті світло, міркував: «Що воно там діється у Шардонів?»

— Що трапалося, хлопче? — спитав він, побачивши Люсьєна, який вертався додому. — Чи не потрібна моя допомога?

— Ні, добродію, — відказав поет. — Але ви наш друг, й я можу сказати вам, у чім річ: мати дала згоду на шлюб моєї сестри з Давидом Сешаром.

У відповідь Постель із грюкотом зачинив вікно: він був у розпачі, що раніше не попросив руки панни Шардон.

Замість іти в Ангулем, Давид повернув на марсакську дорогу. Він простував не поспішаючи і на сході сонця дійшов до загорожі перед батьківським домом. Під мигдалевим деревом закоханий побачив голову старого Ведмедя, що виднілася із-за тину.

— Добридень, тату! — сказав Давид.

— О, це ти, синку! Яким побитом опинився ти тут о такій ранній годині? Заходь звідси, — сказав виноградар, показуючи синові на гратчасту хвіртку. — Мій виноград весь у цвіту. Жодного пагінця не побив мороз. Цього року з кожного арпана буде бочок по двадцять. Але ж і добрив я не пошкодував!

— Батьку, я прийшов до вас поговорити про важливу справу.

— Ну, а як почуваються наші верстати? Ти, певно, там загібаєш золото лопатою.

— Скоро загібатиму, батьку, але поки що я небагатий.

— А вони все лихословлять про мене, — сказав старий, — оті буржуа, чи то пак, пан маркіз і пан граф, буцімто своїми добривами я псую вино. Ну навіщо вона, ота наука? Тільки мозок каламутити! Сам подумай: ці пани мають сім, рідко коли вісім бочок вина з арпана і продають його по шістдесят франків за бочку; тим самим виторговують якісь чотириста франків із арпана, та й то, коли рік урожайний. А я маю по двадцять бочок і продаю їх по тридцять франків за одну. Шістсот франків виторгу! То хто, виходить, у дурні пошився? Якість! Якість! А що мені з вашої якості? Ну й тримайтеся за

неї, за свою якість, панове маркізи! Як на мене, найліпша якість — це грошики. То що ти там казав?..

— Я одружуюся, батьку, і прийшов попросити вас...

— Попросити? Про що? Нічогісінько в мене, синку, нема... Женися собі, я не проти, але давати тобі нічого не дам... Я ж зовсім скапцанів: гроша за душею нема. Виноградники геть-чисто розорили. Оці два роки — ніякого тобі зиску! За це плати, за те плати, як не податки, то добриво, то ще якась напасть. Держава все забирає. Зі шкурою дере. Вже два роки виноградарі трудяться задурно. В цьому році нібито й заноситься на врожай, так на тобі! — на бочки ціна підскочила. Злупили по одинадцять франків за штуку! Весь урожай — в кишеню бондарям! І чого це тобі забандюрилось женитися до збирання винограду?

— Та я тільки вашої згоди прийшов просити, батьку!

— Ну, це інше діло. А кого ж ти береш, цікаво знати?

— Я одружуюся з Євою Шардон.

— Що ж то за одна? Який у неї посаг?

— Вона дочка покійного пана Шардона, аптекаря з Умо.

— І ти полакомився на умівську дівку? Ти, буржуа! Королівський друкар в Ангулемі! Оце тобі плоди освіти! От і посилай діток у колеж! Так, так... Видно, вона багатійка, сину? — сказав із ласкавою усмішкою старий виноградар, підходячи до Давида. — Якщо ти береш дівчину з Умо, то, виходить, грошви у неї — і кури не клюють! Ну й добре! Тепер хоч за оренду дому заплатиш! Ти ж знаєш, синку, що заборгував мені за два роки й три місяці дві тисячі сімсот франків. Ото, до речі, нарешті розплачуся з бондарем. Не був би ти мені син, я міг би злупити з тебе й відсотки. Хай там що, а діло є діло! Ну, та Бог з ними, відсотками. Де моє не пропало! Так, так. А скільки ж за нею дають?

— Скільки дали за моєю матір'ю.

Старий виноградар мало не бовкнув: «Невже всього тільки десять тисяч франків?» — але схаменувся, згадавши, що відмовився звітувати синові про материну спадщину, і вигукнув:

— Виходить, нічогісінько!

— Багатством моєї матері були її розум і врода.

— Іди-но на базар із цим крамом та й побачиш, що дадуть тобі за таке добро. Лихо з тими дітьми! Слухай, Давиде, коли я женився, у мене було всього багатства,

що паперовий ковпак на голові та дві руки, я був злидений Ведмідь. А тобі ж я подарував чудову друкарню! З твоїм ремеслом, з освітою тобі треба женитися на якійсь ангулемській крамарці і взяти за нею тисяч тридцять — сорок. Кинь ти оту любов, я тебе сам оженю! Тут усього за милю від мене живе вдова, років їй десь тридцять із гаком, мірошниця, дак у неї угідь на сто тисяч буде. Оця тобі до пари! Її землі межують із марсакськими. От би прилучити їх до моїх — добрячий би вийшов у нас маєток! Ото б я в ньому порядкував! Подейкують, ніби вона хоче побратися зі своїм прикажчиком Куртуа, та він же тобі нерівня! Я господарюватиму на мліні, а вона хай собі маніжитья в Ангулемі.

— Батьку, я вже заручився!

— Давиде, нема в тебе ділової жилки, бачу, ти вилетиш у трубу. Якщо ти й справді зійдешся з отією умівською дівкою, я через суд стягну з тебе орендну плату, бо не бачу попереду нічого доброго. О мої верстати, мої бідолашні верстати! Скільки грошей викинув я, щоб вас змашувати, берегти в чистоті, щоб ви працювали справно! А тепер тільки й втіхи, що надія на добрий урожай...

— Батьку, досі, здається, я мало завдавав вам прикрощів...

— А ще менше платив за оренду будинку, — відказав виноградар.

— Крім згоди на мій шлюб, я прийшов просити, щоб ви надбудували третій поверх над домом і влаштували помешкання над флігелем у дворі.

— А дзуськи, у мене жодного су нема, сам здоров знаєш. Та й означало б це кинути гроші на вітер, бо який мені з того зиск? Хе! Який меткий, — примчав, ще й на світ не зоріло, та й загадав ціле будівництво, що й королю не під силу! Хоч ти й Давид, але я не маю Соломонових скарбів. Ні, ти, певно, розуму відбився. Видно, годувальниця підмінила мені дитину!.. Ну й зародить на цій гілці винограду! — сказав він, перебиваючи сам себе і показуючи на виноградну віть. — От де дітки! Вони не ошукають свого батька: я їм гною, вони мені — плоди. А ти? Віддав я тебе до колежу, із шкури пнувся, щоб ти в люди вибився, в самого ж Дідо навчався! І що з того вийшло? Невісточку-безприданницю приводиш мені з Умо! Ото б не їздив ти по науку в Париж, жив у мене на очах, то й батьківське слово шанував би:

оженився б оце на мірошниці, дістав би сто тисяч капіталу, та ще й на додачу млина. А так... Ну, що ти в голову собі забрав, ніби я в нагороду за отакі синівські почуття палаців тобі понабудовую? Що ж воно справді виходить? Хіба в домі, де ти живеш, свиней двісті років тримали, що твоя дівуля з Умо не може там спати? Подумаєш! Та що вона, королева французька?

— Гаразд, батьку, я виведу третій поверх своїми коштами. Хай батько багатіє за рахунок сина. Хоч це й не по-людському, але в житті трапляється й таке.

— Е-е, синашу, то платити за оренду дому грошей нема, а будувати цілий поверх для своєї кралі кошти знайшов? Ач, який хитрун, рідного батька надумав у дурні пошити!

Діло повернулося так, що згоди дійти було важко, і старий зловтішався: адже він загнав сина на слизьке і міг тепер, нічого йому не давши, виглядати дбайливим батьком. Отже, Давид домігся від старого лише згоди на шлюб і дозволу здійснити на власні кошти необхідні перебудови в батьківському домі. Старий Ведмідь, вірець батьків давньої закваски, виявив синові ласку тим, що не вимагав плати за оренду й не відібрав заощаджень, про які той так необачно бовкнув. Давид повернувся додому зажурений: він упевнився, що в разі якогось лиха йому годі сподіватися на допомогу від батька.

У всьому Ангулемі тільки й розмов було, що про мимовільну шпильку єпископа та про відповідь пані де Баржетон. Подобиці тієї події були так перекручені, перебільшені й прикрашені, що поет став героєм дня. З вищих сфер, де бушувала ця злива пліток, кілька крапель упали й на простих городян. Коли Люсьєн ішов по Больє, прямуючи до пані де Баржетон, він помітив, що молодики поглядали на нього із заздрістю, й почув кілька фраз, які потішили його гордість:

— От щасливець! — сказав писар стряпчого на ім'я Пті-Кло, Люсьєнів товариш по коледжу; він був дуже негарний із себе, і Люсьєн ставився до нього з поблажливою зверхністю.

— Воно й не диво! Вродливий, здібний — то й пані де Баржетон без тямі від нього, — мовив на те один із дворянських синків, що був на вечорі, коли поет читав вірші.

Люсьєн із нетерпінням чекав години, коли застане Луїзу саму; він хотів дістати схвалення цієї жінки, яка

стада вершителькою його долі, на шлюб сестри. Може, після вчорашнього вечора Луїза стане ніжніша, і, може, ця ніжність виллється у мить блаженства. Він не помилився: пані де Баржетон зустріла його з такими палкими виявами почуттів, що недосвідчений в коханні поет побачив у тому зворушливий доказ дедалі сильнішої пристрасті. Вона дозволила поетові, що стільки вистраждав напередодні, палко поцілувати своє чудове золотисте волосся, руки, чоло.

— Якби ти бачив своє обличчя, коли читав вірші! — сказала вона. (Напередодні вони перейшли на «ти» — на цю мовну ласку, коли Луїза, сидючи на дивані, витирала білою рукою краплини поту, що ніби завчасу оздоблювали перлами це чоло, яке вона ладна була увінчати лаврами). — Із твоїх чудових очей сипались іскри! Мені марилося, наче від твоїх уст тяглися золоті ланцюги, що приковують серця до уст поетів. Ти повинен прочитати мені всього Шеньє — це поет закоханих. І ти більше не страждатимеш, я цього не допущу! Так, мій любий ангеле, я створю для тебе оазу, ти житимеш там життям поета, водночас діяльним і розніженим, безтурботним і працьовитим, легковажним і зосередженим. Але ніколи не забувайте, ваша ясновельможносте, що лаври ви завдячуєте мені: в цьому буде для мене гідна винагорода за всі страждання, які довелося мені витерпіти. Бідолашний ти мій, вищий світ мене не помилує, як не помилував і тебе; він мстить за щастя, якого не знає сам. Так, мені завжди заздритимуть; хіба ви цього не помітили вчора? Хіба ви не бачили, як налетіли на мене ті мухи, щоб, тнучи, впиватися моєю кров'ю? І все-таки я була щаслива! Я жила! Вже давно так не бриніли струни мого серця!

З Луїзиних очей покотилися сльози. Люсьєн узяв руку коханої і замість відповіді довго цілував її. Отож ця жінка лестила марнолюбству поета, як раніш лестили мати, сестра й Давид. Усі довкола зводили для нього уявний п'єдестал. Як друзі, так і вороги, підтримували Люсьєна в його шанобливих прагненнях, і він жив у полоні мрій. Молодеча уява так охоче стає спільником цих похвал і мрій, усі так поспішають слугувати молодому, сповненому надій красеню, що потрібен не один гіркий і холодний урок життя, щоб розвіяти цю самооману.

— То ти згодна, о моя чарівна Луїзо, стати мені за Беатріче, але Беатріче, яка дозволяє себе любити?

Вона звела свої чудові очі, доти опущені, і сказала, заперечуючи власні слова ангельською усмішкою:

— Якщо ви заслужите... то... пізніше! Хіба ви не щасливі? Заволодіти серцем жінки, мати право сказати їй усе відверто, бути певним, що вас розуміють, — хіба це вже не щастя?

— Так, — відповів він з гримасою розчарованого коханця.

— Дитя! — сказала вона глузливо. — Але ж ви хотіли мені щось сказати? Ти ввійшов ніби чимось стурбований, мій Люсьєне.

Люсьєн боязко розповів своїй коханій про любов Да-вида й сестри і сказав про їхній намір побратися.

— Бідолашний Люсьєн! — мовила пані де Баржетон. — Він боїться, що його висварять, покарають, неначебто він сам одружується. Що ж у тім поганого? — сказала вона, занурюючи пальці в Люсьєнового чуба. — Що мені до твоєї родини, коли ти — це ти? Невже тобі було б прикро, якби мій батько одружився зі своєю покоївкою? Мій любий хлопчику, для закоханих сім'я — це вони самі. Невже в цілому світі може щось мене цікавити, окрім мого Люсьєна? Стань великим, добийся слави — ось наша мета!

На цю егоїстичну відповідь Люсьєн відчув себе найщасливішою людиною в світі. В ту хвилину, коли він вислуховував божевільні докази, до яких вдавалася Луїза, доводячи йому, що вони одні в цілому світі, надійшов пан де Баржетон. Люсьєн нахмурих брови і, здавалося, зніяковів; Луїза підбадьорила його поглядом і запросила на обід; мовляв, поки зберуться картярі та постійні гості, він прочитає їй Андре Шеньє.

— Ви зробите приємність не тільки їй, а й мені, — сказав пан де Баржетон. — Ніщо не тішить мене більше, ніж читання після обіду.

Поета приязно вітав пан де Баржетон, з ним ласкаво обійшлася Луїза, слуги ставились до нього з тією винятковою увагою, яку виявляють тільки до улюбленців своїх господарів, і Люсьєн зостався в особняку Баржетонів, прилучившись до втіх розкоші, наданої до його користування. Коли салон наповнився гостями, він, осмілівши від недоумкуватості пана де Баржетона та Луїзиної любові, прибрав вигляду переможця, в чому його захочувала і прекрасна господиня. Він ласував усіма насолодами необмеженої влади, що її здобула Наїс, і їй приємно

було поділяти ту владу із ним. Коротше кажучи, він цього вечора пробував себе в ролі містечкового героя. Помітивши, як змінилась Люсьєнова поведінка, дехто подумав, що він, як то кажуть, *завів шури-мури* із пані де Баржетон. В кутку вітальні, де зібралися всі заздрісники та ревнивці, Амелі, яка прийшла разом із паном дю Шатле, запевняла, що те велике лихо вже сталося.

— Не ставте нашій Наїс за провину марнолюбство отого хлопчиська, який пишається, що проліз у товариство, куди ніколи й не мріяв проникнути, — сказав Шатле. — Невже ви не бачите, що цей Шардон сприймає люб'язні фрази світської жінки за обіцянки? Він іще не вміє відрізнити мовчанки, притаманної справжній пристрасті, від прихильної розмови, якої вдостоївся за свою красу, молодість і талант. Жінки були б гідні глибокого жалю, якби відповідали за всі бажання, що їх вони навіюють нам. Він, звичайно, закоханий, але Наїс...

— О! Наїс! — підхопила лукава Амелі. — Наїс дуже щаслива з цієї пристрасті. В її роки любов юнака надзвичайно спокуслива! Таж від такого кохання й сама молодієш, переймаєш сором'язливість молоденьких дівчат, їхні манери й не усвідомлюєш, як це смішно... Ну, а гляньте на цього аптекарського синка, — він тримається як господар у пані де Баржетон!

— Любов не знає жодних перепон!.. — проспівав Адрієн.

На другий день в Ангулемі не було дому, де б не гадали про те, наскільки вже близькі між собою пан Шардон, *alias*¹ де Рюбампре, та пані де Баржетон; вони були винні лише в кількох поцілунках, а світ ставив їм за провину гідне всілякого осуду раювання. Пані де Баржетон терпіла кару за свою владу. Серед дивацтв світського товариства чи не помічали ви несталості в міркуваннях та примхливості в його вимогах? Є люди, яким усе дозволено: вони можуть пускатися на будь-який нерозважливий крок; усе, що вони вчинять, — пристойне; їх скрізь і в усьому виправдають. Та є й інші, до яких світ ставиться надзвичайно суворо; ці люди завжди повинні триматися бездоганно, ніколи не помилятися, ні в чому не схибити, не допускатись ані найменшої необачності; вони мов ті статуї, якими милуються, та тільки-но від зимових морозів у них відкришиться

¹ Інакше (*латин.*).

палець чи пощербиться ніс — і їх скидають із п'єдесталів; ніщо людське їм не дозволене; вони завжди повинні бути досконало божественні. Один погляд, що його пані де Баржетон кинула на Люсьєна, був рівнозначний двадцяти рокам щастя Зізі та Франсіса. Потиск рук двох закоханих мав накликати на них усі громи Шаранти.

Давид привіз із Парижа невеличкі, потай відкладені заощадження, які призначив на витрати, пов'язані з одруженням та надбудовою третього поверху на батьківському домі. Поширити будинок — хіба це не означає працювати на самого себе? Рано чи пізно дім перейде до нього, адже батькові сімдесят вісім років. Отож друкар зробив для Люсьєна легку дерев'яну надбудову, щоб не переобтяжувати вже й так потрісканої стіни старого дому. Він радісно й любовно впорядковував і оздоблював помешкання другого поверху, де мала жити красуня Єва. То був веселий час безхмарного щастя для обох друзів. І хай нужденні обставини провінційного життя гнітили Люсьєна і йому надокучила осоружна ошадливість, що перетворювала монету в сто су на величезні гроші, проте він без нарікань терпів дріб'язкові розрахунки та прикросці убозтва. Його похмура замисленість поступилася місцем радісному виразу надії. Він бачив зорю, що засяяла в нього над головою; він мріяв про розкішне життя, будуючи своє щастя на могилі пана де Баржетона, який час від часу страждав од поганого травлення і мав щасливу манію вважати, що єдині ліки на пообіднє розладнання шлунка — смачно повечеряти.

На початку вересня Люсьєн уже не був фактором, він став паном де Рюбампре, він володів розкішним помешканням, якщо рівняти його до злиденної мансарди з даховим віконцем, де животів в Умо скромний Шардон; він уже не був міщанином Умо, він жив у горішньому Ангулемі й разів чотири на тиждень обідав у пані де Баржетон. До нього прихильно ставився сам єпископ, і його приймали в єпископському домі. Будучи поетом, він належав до найосвіченіших у місті людей. Кінець кінцем у майбутньому він мав посісти місце серед знаменитостей Франції. Походжаючи по чепурненькій вітальні, прекрасній спальні та кабінету, обставлених із неабияким смаком, він міг тішити себе думкою, що ті тридцять франків, які уривав щомісячно з важкого материного й сестриного заробітку, він покриє стократ, — бо вже бачив той день, коли історичний роман «Лучник

Карла IX», над яким він трудився два роки, і томик віршів під назвою «Стокротки» прославлять його ім'я в літературному світі й дадуть йому досить грошей, щоб повернути всі борги матері, сестрі та Давидові. Тож, вважаючи себе за велику людину, наперед чуючи, як гримить його ім'я в майбутньому, Люсьєн приймав тепер ці жертви із величною певністю, що має на те всі підстави. Він із усмішкою терпів усі прикрощі, він тішився своїми злиднями. Єва й Давид потурбувалися про щастя брата перше, ніж про своє власне. Одруження відкладалося до того часу, поки робітники закінчать опоряджати, фарбувати та обклеювати шпалерами третій поверх, — адже Люсьєнові справи залагоджувалися в першу чергу. Того, хто знав Люсьєна, не здивувала б ця самопожертва: він був такий милий у своїх забаганках, такий ласкавий у поводженні! Він так зворушливо висловлював своє нетерпіння! Його бажання виконувались раніше, ніж він устигав заговорити про них. Така фатальна перевага над іншими частіше обертається молодим людям на шкоду, ніж на добро. Призвичаєні до прихильності, що викликає до себе чарівна юність, ошчасливлені егоїстичним заступництвом, яке світ виявляє до своїх улюбленців, так само як багатій подає милостиню жебракові, котрий збудив співчуття і зворушив йому серце, багато цих дорослих дітей тільки втішаються з тієї прихильності, замість здобувати з неї користь. Не здогадуючись про приховані пружини суспільних відносин, вони сподіваються, що їх завжди зустрічатимуть усмішками, але настає час, коли світ викидає їх, як пристарілу кокетку, за двері чи на вулицю, викидає, як старі лахи, — голих, обібраних, без імені, без майна. Єва була навіть задоволена, що одруження відкладається, їй хотілося не поспішаючи придбати все необхідне для нового господарства. Та й як могли закохані відмовити у чомусь братові, котрий, дивлячись, як сестра орудує голкою, розчулено вигукував: «От би мені хотілось уміти шити!» Статечний і спостережливий Давид також був учасником цієї самопожертви. І все ж таки після Люсьєнового успіху в пані де Баржетон його лякала переміна, що відбувалася в Люсьєні. Він боявся, що той перейметься зневагою до міщанських звичаїв. Щоб випробувати брата, Давид кілька разів ставив його перед необхідністю зробити вибір між патріархальними сімейними radoщами та розкошами вищого світу, і щоразу, коли Люсьєн заради родини постуপався

світськими втіхами, друкар вигукував: «Його ніколи не зіпсують!» Не раз троє друзів і матінка Шардон виходили, як то заведено в провінції, на прогулянку за місто; вони йшли в ліси, що тягнуться за Ангулемом понад Шарантою; вони обідали на траві, підкріплюючись тим, що їм приносив Давидів учень у певний час на призначене місце. Надвечір вони, притомлені, верталися додому, витративши всього три франки. Коли ж у якихось особливих випадках вони обідали в сільських *рестораціях*, що являли собою щось середнє між провінційною *корчмою* та паризькою *харчівнею*, то така розкіш обходилась їм до п'яти франків, й розраховувалися Давид і матінка Шардон, платячи порівну. Давид був безмежно вдячний Люсьєнові за те, що він заради сільських розваг нехтував утіхами, які чекали на нього в домі пані де Баржетон, та пишними обідами в світському товаристві, — адже ж тепер кожен прагнув ушанувати ангулемську знаменитість.

За таких обставин, уже тоді, коли все було готове для майбутнього господарства і Давид подався в Марсак запрошувати батька на весілля, сподіваючись, що старий, зачарований невісткою, візьме на себе бодай частину великих витрат, пов'язаних із перебудовою дому, сталася одна з тих подій, які в провінційних містечках призводять до цілковитої зміни ситуації.

Люсьєн і Луїза мали в особі Шатле домашнього шпигуна, який з наполегливістю, що походила з ненависті, посиленої пристрастю і водночас жадобою, вичікував нагоди влаштувати скандал. Сікст хотів довести пані де Баржетон до такого стану, щоб вона відверто виявила свої почуття до Люсьєна, — отоді її вважали б за *пропащу*. Він прикинувся її слухняним повірником; та якщо він на вулиці Мінаж захоплено вихваляв Люсьєна, то десь-інде всіляко паплюжив його. Непомітно він домігся права запросто бувати в Наїс, яка вже анітрохи не остерігалася колишнього залицяльника; проте він був занадто перебільшеної думки про стосунки наших закоханих: на превеликий жаль Луїзи й Люсьєна, їхня любов і далі лишалася платонічною. Бувають такі пристрасті, які розгоряються аж надто повільно — і хто знає, добре це чи погано. Закохані вдаються до маневрування почуттями, вони розмовляють, замість того щоб діяти, ведуть бій у чистому полі, а не йдуть на приступ. Вони пересичуються одне одним, даремно розтрачуючи свою жагу.

Закохані не шкодують часу на безконечні розмови, на перевірку своїх почуттів. І нерідко пристрасті, що виступили в похід із розмаяними корогвами, в повному параді, палаючи бажанням усе розметати, кінець кінцем ганебно відступають, не здобувши перемоги, обеззброєні, оглушені марним брязкотінням. Такий фатальний кінець інколи пояснюється притаманною молодим несміливістю й навмисним зволіканням, вельми знадливым для жінок, не навчених любовної премудрості, бо ні джигуни, спритні до зальотів, ні досвідчені кокетки, що вже бували в бувальцях, не підуть на подібне взаємне ошуканство.

Крім того, провінційне життя анітрохи не сприяє любовним утіхам і, навпаки, схиляє до розважливості та суперечок про любов; воно ставить такі перешкоди ніжним стосункам, що часто штовхає закоханих із палкою душею на крайні вчинки. Це життя засноване на дріб'язковому вистежуванні, на цілковитій відкритості домашніх взаємин і так суворо осуджує найменшу близькість, яка тішить серце, але нітрохи не зневажає добропристойності, так нерозважливо таврує найчистіші стосунки, що часто там пускають поговорі про жінок, які того зовсім не заслужили. Не одна з них шкодує, що не спізнала всіх розкошів гріха, якщо вже доводиться терпіти за нього покуту. Суспільство, що легковажно ганить або засуджує очевидні похибки, якими завершується тривала внутрішня боротьба, буває саме ж таки й винувате в тому, що відбуваються скандальні історії; але більшість людей, котрі лихословлять про вигадане непристойне поведження без вини винуватих жінок, не замислювалися над причинами, які змусили ту або ту жінку кинути виклик суспільним умовностям. Пані де Баржетон теж неминуче мала опинитися в тому безглуздому становищі, в яке попадало багато жінок, чие падіння сталося вже після того, як вони були несправедливо звинувачені.

Напочатку, коли пристрасть тільки зароджується, будь-які перешкоди лякають людей недосвідчених; а перешкоди, що постали перед нашими закоханими, скидалися на мотузочки, якими ліліпути обплутали Гуллівера. То були численні дрібнички, вони сковували будь-який рух і вбивали найпалкіші бажання. Пані де Баржетон була на видноті. Якби вона замикала перед гостями двері в години, коли до неї приходив Люсьєн,

цим усе було б сказано; тоді краще вже було б утекти з ним. Правда, вона завжди приймала його в будуарі, до якого він так призвичаївся, що почував себе там господарем, але двері навмисне залишали відчиненими. Все виглядало цілком цнотливо. Пан де Баржетон, як той хрущ, кружляв по кімнатах, і йому й на думку не спадало, що дружині хочеться побути з Люсьєном на самоті. Якби йшлося тільки про чоловіка, Наїс могла б любісінько спекатися його, випровадивши кудись із дому чи загадавши йому якусь роботу по господарству; але їй набридали гості, і що дужче зростала цікавість, то вони ставали численніші. Провінціали за своїми звичаями люди в'їдливі, вони полюбляють заважати коханню, що тільки-но заклъовується. Слуги вешталиєя сюди й туди по дому, входили без виклику, не постукавши в двері, — це був давній звичай, і досі він анітрохи не заважав жінці, яка не мала потреби з чимось критися. А якби вона змінила давні заведені правила — чи не означало б це признатися в коханні, в якому Ангулем іще сумнівався? Пані де Баржетон не могла кроку ступити з дому, щоб ціле місто не знало, куди вона пішла. Прогулянка вдвох із Люсьєном кудись за місто видавалась їй кроком аж занадто ризикованим, менш небезпечно було б замкнутися з ним у кімнаті. Якби Люсьєн затримався в пані де Баржетон за північ, коли гості вже порозходились, уранці пішов би поголос. Отож і вдома, і поза домом пані де Баржетон завжди була на людях. Наведені подробиці малюють провінцію: там гріх подружньої зради або визнаний, або неможливий.

Луїза, як і всі захоплені пристрасстю недосвідчені жінки, мало-помалу починала усвідомлювати труднощі свого становища; вона боялась їх. Цей страх позначався і на тих палких суперечках, які відбирають у закоханих кращі години, коли вони залишаються віч-на-віч. У пані де Баржетон не було маєтку, куди б вона могла повезти свого любого поета, як це роблять інші жінки, котрі, вигадавши слушний привід, ховаються в сільській глушині. Стомившись від життя на людях, доведена до розпачу цією тиранією, яка гнітила її тим важче, що втіхи кохання не приносили їй радощів, вона згадала про Ескарба і тепер мріяла поїхати туди провідати старого батька: так дратували жінку всі ці жалюгідні перешкоди.

Шатле не вірив у таку невинність. Він вистежував, у які саме години Люсьєн приходив до пані де Баржетон,

і незабаром потому з'являвся до неї завжди в супроводі пана де Шандура, людини у всьому тому товаристві найнестриманішої на язик. Шатле завжди пропускав його вперед; він чатував на випадок і сподівався, що рано чи пізно заскочить коханців зненацька. Його роль була нелегка, — адже барон мусив удавати із себе цілком байдужого, аби мати змогу керувати всіма акторами драми, яку він замислив розіграти. Отож барон лестив Люсьєнові, тим самим присипляючи його пильність, і, намагаючись одурити пані де Баржетон, не позбавлену проникливості, він прикинувся, ніби впадає біля заздрісної Амелі. Щоб спонукати пана де Шандура стежити за Луїзою та Люсьєном, ревнивець уже кілька днів сперечався з ним про взаємини закоханої пари. Шатле запевняв, що пані де Баржетон глузує з Люсьєна, що вона занадто горда, занадто знатна, щоб опуститися до аптекарського синка. Роль справедливої людини, яка не довіряє чуткам, була передбачена його планом, бо він хотів прославитися захисником пані де Баржетон. А Станіслав дотримувався думки, що Люсьєн не з тих, кого можна вважати нещасливим зітхальником. Амелі додавала жару в суперечку, їй кортіло дізнатися, як же воно насправді. Кожен доводив своє. Як це трапляється в містечках, іноді хтось із Шандурових приятелів приходив саме під час цієї суперечки, коли Шатле і Станіслав один перед одним підкріплювали свою думку найдивовижнішими аргументами. І звичайно ж, супротивники, прагнучи здобути собі прибічника, неодмінно запитували в прибульця: «Ну, а як гадаєте ви?» Завдяки таким ученим суперечкам пані де Баржетон і Люсьєн постійно були в центрі уваги.

Нарешті одного дня Шатле висловив таке міркування: мовляв, скільки вони з паном Шандуром не заходили до пані де Баржетон у той час, коли там був Люсьєн, ніколи вони не помічали в їхніх взаєминах чогось підозрілого; двері будуара були відчинені, слуги заходили й виходили, ніщо не свідчило, щоб вони скакали в гречку і таке інше. Станіслав, не позбавлений певної дози дурості, вирішив узавтра ж підійти до дверей будуара навшпиньки, на що лукава Амелі всіяко підбивала його.

Це «завтра» було для Люсьєна одним із тих днів, коли юнаки рвуть на собі чуба і клянуться кинути дурну роль зітхальника. Він уже призвичаївся до свого становища. Поет, який колись не смів сісти на стілець у священному будуарі ангулемської королеви, обернувся на вимогли-

вого коханця. Минуло тільки півроку, а він уже вважав себе за рівню Луїзи й запрагнув стати її володарем. Він вийшов із дому з наміром вчинити щось украй нерозважливе, поставити життя на карту, вдатися до всіх засобів палкого красномовства, сказати, що він утратив голову, нездатний думати, неспроможний написати й рядка. Проте деякі жінки почувають відразу до обміркованої рішучості, і це робить честь їхній делікатності, вони воліють поступитися пристрасті, а не безцеремонним домаганням. Та й взагалі накинута втіха нікому не мила. У виразі Люсьєнового обличчя, в його очах, у манерах пані де Баржетон помітила ту *схвильованість*, яка свідчить про завчасно обдуманний намір; вона вирішила розладнати його задум — почасті з духу суперечливості, почасті з високого розуміння любові. Схильна до перебільшень, ця жінка перебільшувала і вагу своєї особи. У власних очах пані де Баржетон була повелителькою, була Беатріче, Лаурою. Вона уявляла собі, що сидить, як у середні віки, під балдахіном на літературному турнірі, і Люсьєн повинен був завоювати її, домігшись багатьох перемог; йому належало затьмарити «натхненне дитя», Ламартіна, Вальтера Скотта, Байрона. Істота шляхетна, вона дивилася на свою любов як на засіб звеличення: жадання, які вона навіювала Люсьєнові, повинні були будити в ньому жадобу слави. Таке жіноче *донкіхотство* походить із почуттів, які освячують любов, воно гідне шани, бо обертає кохання на користь людині, уславлює його, підносить. Постановивши грати роль Дульцінеї в Люсьєновому житті років сім-вісім, пані де Баржетон, як і багато провінційних жінок, прагнула, щоб коханець викупив її власну особу своєрідним рабством, тривалою постійністю, одне слово, вона хотіла випробувати свого друга.

Коли Люсьєн почав бій одним із тих нервових спалахів, що смішать жінок, котрі володіють собою, і засмучують тільки тих, котрі люблять, Луїза прибрала достойної постави й почала довгу промову, пересипану пишномовними слівцями:

— А де ж ваші обіцянки, Люсьєне? — сказала вона наприкінці. — Не отруюйте наше теперішнє щастя докорами совісті, які згодом занаястять мені життя. Не псуйте майбутнього! І, заради вашої й моєї гордості, не псуйте теперішнього! Хіба моє серце не належить вам повністю? Чого ж ви ще домагаєтесь? Невже ви

дозвольте хтивості впливати на вашу любов? Хіба не в тому перевага коханої жінки, щоб примусити хтивість замовкнути? За кого ви мене маєте? Чи я уже не ваша Беатріче? Хіба я для вас не більше, ніж просто жінка? То, виходить, ви цінуєте мене навіть менше?..

— Ви те саме сказали б і чоловікові, якого не любите! — з люттю вигукнув Люсьєн.

— Якщо в моїх словах ви не відчуваєте справжньої любові, то ніколи не будете гідні мене.

— Ви ставите під сумнів моє кохання, щоб звільнити себе від обов'язку відповідати за нього, — сказав Люсьєн, упавши їй до ніг, і заплакав.

Бідолашний хлопець плакав щиро, бачачи, як довго ще доведеться йому стояти під райською брамою. То були сльози поета, розчарованого в своїй могутності, сльози скривдженої дитини, якій відмовили в жаданій іграшці.

— Ви ніколи мене не любили! — скрикнув він.

— Ви й самі не вірите в те, що кажете, — мовила вона, підлещена його жагою.

— То доведіть же, що ви моя! — в нестямі вигукнув Люсьєн.

В цю хвилину нечутно увійшов Станіслав і побачив напівпростертого Люсьєна, що, плачучи, припадав головою до Луїзиних колін. Потішений такою недвозначною картиною, Станіслав швидко відступив до дверей вітальні, де на нього чекав Шатле. Пані де Баржетон зразу ж кинулася слідом за ними, але не наздогнала шпигунів, які швидко пішли геть, ніби непрохані гості, що не хочуть заважати своєю невчасною появою.

— Хто це приходив? — спитала вона у слуг.

— Панове де Шандур і дю Шатле, — відповів старий камердинер Жантіль.

Вона вернула в будуар, бліда й схвильована.

— Якщо вони бачили вас у такій позі, я загинула!

— От і добре! — вигукнув поет.

Вона тільки усміхнулася на цей егоїстичний і сповнений пристрасті вигук. У провінції такі історії роздмухуються з кожним переказом. За хвилину всім стало відомо, що Люсьєна бачили біля ніг Наїс. Пан де Шандур, щасливий з такої нагоди прославитися, насамперед гайнув до клубу, щоб там розповісти про надзвичайну подію, а потім пішов від дому до дому. Шатле заходився попереджати кожного, що він, мовляв, особисто нічого не бачив і, поставивши себе осторонь, водночас під'ю-

джував Станіслава, щоб той докладно розповідав всім скандальну історію. Станіслав, вважаючи себе за великого дотепника, додавав до кожної розповіді нові й нові подробиці. Ввечері до Амелі ринуло все товариство, бо під кінець дня в аристократичному Ангулемі вже ходили неймовірно перебільшені чутки, і кожен оповідач намагався перевершити своїми вигадками самого Станіслава. Жінкам і чоловікам не терпілося взнати, як воно там було насправді. З невинним виглядом найгучніше галасували про скандальну історію, про розбещеність не хто інший, як Амелі, Зефіріна, Лолотта — саме ті жінки, котрі більше чи менше були винні в забороненому щасті. Дражлива тема варіювалася на всі лади.

— Ви чули? — казала одна. — Бідолашна Наїс! Я всьому цьому анітрохи не вірю! Вона ж бо жила таким бездоганим життям! Вона занадто горда, щоб скотитися так низько. Вона могла тільки протегувати панові Шардону, але не більше... Ну а якщо справді вона без тями закохалася в нього, то мені шкода її від щирого серця!

— Тим більше шкода, що вона себе на чисте посміховисько виставила: адже вона в матері годиться отому Люлю — як його називає Жак. Тому ж віршомазові щонайбільше двадцять два роки, а Наїс, між нами кажучи, добрих сорок!

— Як на мене, — казав Шатле, — то, думаю, саме поза, в якій застали пана де Рюбампре, свідчить про цілковиту невинність Наїс. Хіба навколішки благають того, що вже даровано?

— А чом би й ні? — грайливим тоном сказав Франсіс, заслуживши докірливий погляд Зефіріни.

— Та розкажіть-бо до пуття, як воно було? — допитувались у Станіслава, тісним колом обступивши його в кутку вітальні.

Станіслав уже вигадав цілу історію, повну неприємностей, і супроводив свою розповідь такими жестами, прибирав такі пози, що очевидність злочину не викликала сумніву.

— Неймовірно! — вигукували довкола.

— І то серед білого дня! — обурено мовила одна із дам.

— Подумати лишень — Наїс! Ніколи б не запідозрила.

— Що ж із нею тепер станеться?

Далі пішли всілякі здогади, нескінченні припущення!.. Дю Шатле захищав пані де Баржетон, але захищав так невдало, що насправді не гасив вогню пліток, а ще дужче його роздмухував. Лілі, засмучена падінням найсвітлішого ангела в сонні ангулемського Олімпу, уся в сльозах, пішла передати єпископові сумну новину. Коли поголоска розійшлася по всьому місту, вдоволений Шатле подався до пані де Баржетон, де — гай-гай! — грали у віст лише за одним столом; він дипломатично попросив у Наїс дозволу поговорити з нею сам на сам у будуарі. Вони сіли на канапці.

— Ви, звичайно, знаєте, — почав Шатле, стививши голос, — про що гуде весь Ангулем?

— Ні, — відказала вона.

— В такому разі, — провадив він, — я занадто вас поважаю, щоб залишати в невіданні. Я повинен дати вам змогу спростувати наклепницькі чутки, які розпускає, мабуть, Амелі, котра набралася зухвальства вважати себе вашою суперницею. Сьогодні вранці я заходив до вас з отією мавпою Станіславом; він ішов за кілька кроків поперед мене й тепер запевняє, ніби, наблизившись до цих дверей, — Шатле показав на двері будуара, — побачив вас і пана де Рюбампре в такій позі, що не зважився увійти; він кинувся назад у край розгублений і, не давши мені часу отямитись, потяг мене за собою, і тільки тоді, коли ми дійшли до Больє, пояснив мені, чого він утік. Якби я був довідався про все те раніше, то кроку не ступив би від вас, щоб дати свідчення на вашу користь; та ми відійшли вже далеко, вертатися було пізно і це нічого не дало б. Ну, а тепер — бачив там Станіслав щось чи ні — *треба довести, що він помилився.* Дорога Наїс, не дозволяйте цьому бовдурові грати вашим життям, вашою честю, вашим майбутнім; затулить йому рота. Ви знаєте, в якому я тут становищі! Хоч мені й потрібна підтримка кожної людини, я вам відданий і стану на ваш бік. Розпоряджайтеся життям, яке належить тільки вам. Хоч ви й знехтували мої почуття, моє серце навіки ваше, і я за всіх обставин доведу, як я вас кохаю. Так, я оберігатиму вас, як вірний слуга, не сподіваючись винагороди, щасливий слугувати вам, навіть якби ви про це й не дізналися. Сьогодні з самого ранку я всіх і кожного запевняв, що нічогісінько не бачив, хоч і стояв на порозі вітальні. Коли б вас запитали, яким чином дійшли до вашого слуху оті наклепницькі чутки,

покликайтеся на мене. Я матиму за честь бути вашим оборонцем; але, між нами, пан де Баржетон єдиний, хто може зажадати сатисфакції в Станіслава... Якщо отой хлопчисько Рюампре й дозволив собі якесь зухвальство, то не можна допустити, щоб честь жінки залежала від вітрогона, котрому спала безглузда думка кинутись їй до ніг. Оце й усе, що я хотів сказати.

Наїс кивком голови подякувала Шатле й замислилась. Їй до огиди набридло провінційне життя. Після перших же слів барона вона подумала про Париж. Мовчанка пані де Баржетон поставила її спритного поклонника в ніякове становище.

— Розпоряджайтеся мною, — сказав він, — прошу вас.

— Дякую, — відповіла вона.

— Як ви гадаєте вчинити?

— Я подумаю.

Тривала мовчанка.

— Невже ви так закохалися в того хлопчину?

Вона зверхньо посміхнулася й склала руки на грудях, втупивши погляд у завіси будуара. Шатле пішов, не розгадавши серця цієї гордої жінки. Згодом, коли пішли Люсьєн і чотири вірні старигани, які з'явилися пограти у віст, знехтувавши сумнівні плітки, пані де Баржетон зупинила чоловіка, що вже намірився йти спати й відкрив рота, щоб побажати дружині доброї ночі.

— Ідіть сюди, мій дорогий, мені треба поговорити з вами, — сказала вона з деякою врочистістю.

Пан де Баржетон пішов за дружиною в будуар.

— Може, я, захотівши стати заступницею для пана де Рюампре, — сказала Наїс, — з необачності виявила до нього надмірну прихильність, що її хибно зрозуміли як місцеві йолопи, так і він сам. Сьогодні вранці Люсьєн кинувся мені до ніг, отут, де ми сидимо з вами, й признався в коханні! В ту хвилину, коли я підіймала з підлоги цього хлопчика, ввійшов Станіслав. Зневаживши обов'язки щодо жінки, дотримуватись яких чемність зобов'язує дворянина за будь-яких обставин, він насмілювався пустити поголоску, нібито застав нас двох у якійсь підозрілій позі, хоч насправді я поставилася до того зухвальця так, як він заслуговував. Якщо ж цей молодий шаленець дізнається, до яких наклепів спричинився його вибрик, він, я певна, образить Станіслава й викличе його на дуель. Але ж подумайте, це було б рівнозначно прилюдному освідченню в коханні. Нема потреби доводити

вам, що ваша дружина чиста; та ви самі розумієте, якої наруги зазнала б і ваша, і моя честь, коли б пан де Рюбампре став захищати мене від наклепів. Ідїть же негайно до Станіслава й найрїшучіше вимагайте від нього сатисфакції за ті образливі плітки, які він розпустив про мене. Пам'ятайте: ніякого примирення, хіба що він одмовиться від своїх слів у присутності багатьох статечних свідків. Вчинивши так, ви заживете доброї слави між усіх порядних людей, ви діятимете, як людина розважлива, порядна, і здобудете право на мою пошану. Я зараз же посилаю Жантіля верхи в Ескарба до мого батька, він, я знаю, зуміє провчити того блазня, що насмілився паплюжити добре ім'я жінки з роду Негрпеліс. Вибір зброї надається вам; бийтеся на пістолетах, ви влучно стріляєте.

— Я йду, — сказав пан де Баржетон, надїваючи капелюха й беручи ціпок.

— Гарзд, мій любий, — сказала розчулена дружина. — Ось таких чоловіків я люблю. Ви справжній лицар.

Вона підставила для поцілунку чоло, і старий цмокнув дружину, щасливий та гордий. І жінка, що відчувала якусь ніби материнську любов до цієї сивоголової дитини, не могла втримати сліз, коли почула, як грюкнула за ним хвїртка.

«Як він мене любить! — подумала вона. — Бідолаха дорожить життям, а без жалю ладен загинути ради мене».

Пан де Баржетон не переживав, що взавтра йому доведеться стояти віч-на-віч із супротивником і дивитися на дуло пістоleta, націленого на нього; ні, поки він ішов до Шандура, його непокоїло і тривожило зовсім інше: «Що я йому скажу? Наїс повинна була підказати мені головну думку!» І він сушив собі голову, складаючи кілька фраз, які б не видалися надто смішними.

А проте люди, що живуть, як пан де Баржетон, у вимушеній мовчанці, на яку їх прирікає обмежений розум та вузький кругозір, у рїшучі хвилини життя вражають особливою поважністю. Вони розмовляють мало і, природно, дурниць вибовкують менше; вони довго міркують над тим, що мають сказати, і через крайню недовіру до себе так ретельно готують свої промови, що нарешті висловлюються з великим блиском — диво дивне, подібне до того, котре розв'язало язика Балаамовій ослиці. Тим-то й пан де Баржетон повівся як людина неабияка. Він виправдав думку тих, хто мав його за філософа піфагорської школи. Увійшовши до Станіслава

об одинадцятій вечора, він застав у нього велику компанію. Пан де Баржетон мовчки вклонився Амелі й удостоїв кожного своєї недоречної посмішки, що за таких обставин видалась іронічною. Запала могильна тиша, яка буває в природі перед грозою. Шатле, що вже вернув сюди, багатозначно глянув на пана де Баржетона, потім на Станіслава, якому ображений чоловік церемонно вклонився.

Шатле збагнув причину такого пізнього візиту, — старий о цій годині звичайно уже був у ліжку; очевидно, його немічну руку скерувала Наїс; а що близькі взаємини Шатле з Амелі надавали йому права втручатись у сімейні справи цієї родини, то він підвівся, підійшов до пана де Баржетона і, відвівши його вбік, спитав:

— Ви хочете говорити з Станіславом?

— Так, — відповів добряга, радіючи посередництву і сподіваючись, що Шатле вестиме замість нього переговори.

— Тоді, будь ласка, зайдіть у кімнату Амелі, — сказав начальник податкового управління, задоволений, що відбудеться дуель, яка, чого доброго, зробить пані де Баржетон удовою і вніможливить її одруження з Люсьєном, призвідником поєдинку.

— Станіславе, — сказав Шатле до пана Шандура, — Баржетон прийшов, мабуть, вимагати сатисфакції, адже ви стільки базікали про Наїс. Ідіть-но в будуар вашої дружини і тримайтеся обидва, як личить дворянам. Не здіймайте галасу, будьте підкреслено чемні, коротше, поведіться з англійською витримкою і не принижуйте своєї гідності.

За хвилину Станіслав і Шатле підійшли до Баржетона.

— Вельмишановний пане, — сказав ображений чоловік, — ви кажете, що застали пані де Баржетон у якійсь підозрілій позі з паном де Рюампре?

— З добродієм Шардоном, — глузливо уточнив Станіслав, який не вважав Баржетона за людину рішучу.

— Хоч би й так, — вів далі чоловік Наїс. — Якщо зараз же ви не відмовитесь від ваших слів у присутності всього товариства, що зібралося у вашім домі, я попрошу вас потурбуватися про секунданта. Мій тесть, пан де Негрпеліс, буде у вас о четвертій ранку. Тож зробімо останні розпорядження, бо справу можна залагодити лише за однієї умови: про неї я вам уже сказав. Мене ображе-

но — і право вибору зброї за мною. Будемо битись на пістолятах.

Всю дорогу пан де Баржетон переживував свою промову, найдовшу в його житті; він виголосив її незворушно і навдивовижу просто. Станіслав геть сполотнів і подумки запитав себе: «А що ж я там, власне, бачив?» Але йому не лишалося іншої ради, як відмовитись од своїх слів перед усім товариством у присутності цього мовчуна, що, видно, аж ніяк не був схильний до жартів, або стати перед дулом пістолята, на саму думку про який огидний страх здавлював йому горло, мов розпеченими обценьками; зрештою, він обрав трохи віддаленішу небезпеку.

— Гарзд! До завтра, — сказав він панові де Баржетону, сподіваючись, що справа, може, якось уладнається.

Трое чоловіків вернулося до вітальні, де всі втупились у їхні обличчя; Шатле посміхався, пан де Баржетон виглядав так, як і завжди в своєму домі, але Станіслав був блідий. З його обличчя деякі жінки здогадалися, про що йшла мова. «Вони битимуться!» — пошепки переходило з уст в уста. Половина гостей вважали, що Станіслав винен, — що він збрехав, свідчила його блідість і розгубленість; друга половина захоплювалася манерою пана де Баржетона триматися. Шатле прибрав поважну й таємничу міну. Вділивши кілька хвилин спогляданню присутніх, Баржетон пішов.

— Знайдуться у вас пістоляти? — прошепотів Шатле на вухо Станіславу, і той затремтів від голови до п'ят.

Амелі все зрозуміла і знепритомніла; жінки мерщій віднесли її до спальні. Зчинився страшенний гамір, усі заговорили водночас. Чоловіки залишились у вітальні й одностайно заявили, що пан де Баржетон повівся слушно.

— Хто б міг подумати, що це старе луб'я здатне на такий шляхетний вчинок? — сказав де Сенто.

— А чого ж? — озвався безжальний Жак. — Замолоду він прекрасно орудував зброєю. Батько не раз розповідав мені про Баржетонові подвиги.

— Та ну? Розставте їх за двадцять кроків, і обидва схиблять. Треба тільки взяти кавалерійські пістоляти, — сказав Франсіс, звертаючись до дю Шатле.

Коли всі порозходилися, Шатле заспокоїв Станіслава і його дружину, запевнивши, що все буде гарзд, мовляв,

у поєдинку між шістдесятирічним і тридцятишестирічним перевага завжди на боці молодшого.

Вранці другого дня, коли Люсьєн снідав із Давидом, що вернувся з Марсака, не домігшись батькової допомоги, ввійшла схвильована пані Шардон.

— Ти, Люсьєне, чув новину? Про неї гомонять повсюди, навіть на базарі. Сьогодні о п'ятій ранку пан де Баржетон трохи не вбив пана де Шандура на лузі пана Тюлуа. Де Шандур нібито пустив учора поголоску, що заскочив тебе з пані де Баржетон.

— Брехня! Пані де Баржетон ні в чому не винна! — скрикнув Люсьєн.

— Я чула, як один селянин розповідав про всі подробиці тієї дуелі. Ідучи до міста, він усе бачив зі свого воза. Пан де Негрпеліс прибув о третій ранку — він був секундантом пана Баржетона; він сказав панові Шандуру, що й сам викличе його на дуель, якщо з його зятем трапиться лихо. Пістолети дав їм якийсь кавалерійський офіцер. Пан де Негрпеліс кілька разів їх перевірів. Пан дю Шатле був запротестував проти випробування пістолетів, і тоді звернулися до офіцера, щоб той розсудив суперечку, і офіцер сказав, що в справності зброї завжди корисно пересвідчитись, якщо не хочуть обернути дуель на дитячу забавку. Секунданти поставили супротивників на відстані двадцяти п'яти кроків. Пан де Баржетон тримався, ніби на прогулянці; він стрельнув перший, куля влучила Шандурові в ший, і той, уже неспроможний вистрілити, упав. Хірург із лікарні оце недавно сказав, ніби пан де Шандур отак і залишиться до самої смерті кривошиєм. Я зайшла сказати тобі про наслідки дуелі, щоб ти, бува, не подався до пані де Баржетон, ба й не показувався в Ангулемі, а то хто-небудь із Шандурових друзів може тебе підбити на поєдинок.

В цю хвилину Жантіль, камердинер пана де Баржетона, зайшов у супроводі друкарського підмайстра і подав Люсьєнові листа від Луїзи.

«Друже мій, ви вже, думаю, знаєте, чим закінчилася дуель між Шандуром та моїм чоловіком. Сьогодні ми не прийматимемо нікого. Будьте обережні, ніде не показуйтесь, прошу вас в ім'я любові до мене. Чи не здається вам, що цей сумний день найкраще провести у вашої Беатріче, життя якої перемінилось у зв'язку з цією подією і яка має багато чого вам сказати».

— На щастя, — мовив Давид, — післязавтра наше весілля; ось тобі й привід рідше з'являтися до пані де Баржетон.

— Дорогий Давиде, — відповів Люсьєн, — вона просить мене прийти сьогодні. Думаю, треба послухати її, вона краще знає, як мені слід поводитися за теперішніх обставин...

— Виходить, у вас все вже готове? — запитала Давида пані Шардон.

— А ви подивіться! — вигукнув Давид, радий, що може показати, як змінилося помешкання другого поверху, де все було оновлене, все вилискувало.

Там усе дихало тією ніжністю, яка панує в оселі молодого подружжя, де весільні квіти і фата молодої ще прикрашають сімейне життя, де весна кохання відбивається в кожній речі, де все сяє білиною, чистотою, де все в цвіту.

— Єва житиме, як принцеса, — сказала мати, — але ви потратили силу-силенну грошей! Справжнє безумство!

Давид усміхнувся й нічого не відповів, бо пані Шардон торкнулася відкритої рани, яку приховував бідолашний закоханий і яка його страшенно мучила: витрати настільки перевищили його розрахунки, що в нього не залишилося коштів для надбудови у дворі. Тещі доведеться ще довго очікувати на свій куточок, про який піклувався зять. Великодушні люди дуже страждають, коли, буває, не можуть виконати якоїсь обіцянки, що її навіть притаманне ніжним почуттям марнолюбство. Давид приховував, як йому сутужно з грішми, щоб не вразити Люсьєна, якого могли б засмутити жертви, принесені задля нього.

— Єва зі своїми подругами теж добре потрудилася, — мовила пані Шардон. — Посаг, кухонне начиння, все готове. Дівчата так її люблять, що потай од неї обшили матраци білою байкою з рожевою облямівкою. Вийшло чудово! Тільки глянеш — вже заміж хочеться!

Мати й дочка витратили всі свої заощадження, щоб стягнутися на речі, про які чоловіки завжди забувають. Знаючи, як пишно прагне Давид опорядити помешкання, — адже йшлося навіть про те, щоб замовити в Ліможі порцеляновий сервіз, — вони з останніх сил вибивалися, щоб посаг не поступився перед Давидовими надбаннями. Це змагання любові й щедрості загрожувало тим, що

молодята вже на самому початку сімейного життя мали неминуче зазнати матеріальної скрути, незважаючи на видимість міщанського добробуту, що міг видатися навіть розкішшю в такій дрімучій провінції, як тогочасний Ангулем.

Побачивши, що мати й Давид пішли в спальню, де йому були вже знайомі і меблі, й білі з блакитним шпалери, Люсьєн умить гайнув із дому й подався до пані де Баржетон. Він застав Наїс та її чоловіка за сніданком; у пана де Баржетона після вранішньої прогулянки з'явився, нівроку, добрий апетит, і він спокійнісінько їв, анітрохи не переймаючись тим, що сталося вранці. Пан де Негрпеліс, старий поміщик, особа досить показна, нащадок старовинної французької знаті, сидів поруч із дочкою. Коли Жантіль доповів про пана де Рюбампре, сивий старець кинув на Люсьєна пильний погляд батька, якому кортіло скласти думку про людину, котру вирізила з-поміж інших його дочка. Надзвичайна Люсьєнова врода так гостро вразила його, що він не міг приховати схвального погляду; проте в доччиному захопленні він, здавалося, вбачав скоріше флірт, аніж пристрасть, скоріше примху, ніж тривалу любов. Сніданок уже закінчувався, отож Луїза могла встати з-за столу й залишити батька зі своїм чоловіком. Вона подала Люсьєнові знак іти за нею.

— Друже мій, — почала вона голосом сумним і водночас веселим, — я їду до Парижа, а Баржетона батько бере до себе в Ескарба, де він житиме, поки я буду відсутня. Пані д'Еспар, у дівоцтві Бламон-Шоврі, з якою ми породичалися через д'Еспарів, старша парость роду Негрпеліс, зараз дуже впливова особа і сама по собі, і завдяки своїм родичам. Якщо вона погодиться визнати мене за родичку, я маю намір зміцнити наші взаємини: завдяки своєму впливу вона може домогтися пристойного місця для Баржетона. Я потурбуюся, щоб королівський двір захотів бачити його депутатом від Шаранти, і це допоможе його обранню в нашій окрузі. Становище депутата може надалі сприяти моїм успіхам у Парижі. Це ж ти, мій любий хлопчику, навів мене на думку перемінити спосіб життя! Сьогоднішня дуель змушує мене на деякий час відмовитись од прийомів, бо завжди знайдуться люди, котрі стануть на бік Шандура і копатимуть нам яму. За таких обставин, та ще в умовах малого містечка, лишається тільки виїхати на той час,

доки вляжуться пристрасті. Якщо мене чекає успіх, я ніколи не вернуся в Ангулем, якщо ж ні, то залишуся в Парижі, поки складуться умовини, за яких я матиму змогу літо проводити в Ескарба, а зиму в Парижі. Тільки таке життя личить порядній жінці, а я надто довго зволікала. Щоб зібратися, досить одного дня. Я виїду взавтра вночі, і ви будете мене супроводити, правда ж? Виїжджайте раніше за мене. Між Манлем та Рюффеком я візьму вас до себе в карету, і ми швидко дістанемось до Парижа. Лише там, любий мій, слід жити видатним людям! Тільки з рівнею собі почувашся легко, у всякому іншому середовищі — суцільна мука. Саме Париж, столиця інтелектуального світу, — арена ваших майбутніх успіхів! Поспішайте ж подолати відстань, яка відокремлює вас од Парижа! Не допустіть, щоб ваша думка зачахла в провінції. Не баріться увійти в спілкування з великими людьми, що втілюють велич дев'ятнадцятого сторіччя! Наблизьтесь до королівського двору і влади. Ні почесті, ні слава не стануть розшукувати талант, що скніє десь у глухому містечку. Назвіть мені бодай одну якусь велику мистецьку річ, створену в провінції! Згадайте нещасливого Жана Жака Руссо! Як невимовно поривався він до цього духовного сонця, що породжує славетних людей, запалюючи уми у зіткненнях інтелектів. Невже вам не судилося посісти своє місце серед світил, що сходять у кожному епоху? Ви не уявляєте, як багато важить для молодого таланту, коли його ласкаво приймають у вищому світі. Я відрекомендую вас пані д'Еспар; до її салону потрапити нелегко; там ви зустрінете всіх великих людей — міністрів, послів, парламентських ораторів, найвпливовіших перів, багатіїв і знаменитостей. Треба бути нікчемним невдахою, щоб своєю молодістю, вродою і обдаруванням не привернути до себе уваги. Великим талантам чужа дріб'язковість, вони вас підтримають. А тільки-но піде чутка, що ви посідаєте високе становище, як ваші твори набудуть величезної вартості. Для митців дуже важливо бути на видноті. І тоді вам трапиться безліч нагод забагатіти, дістати вигідну посаду, субсидії від держави. Бурбони так полюбляють опікуватися літературою, мистецтвом! Тому будьте водночас поетом-католиком і поетом-роялістом! Це не тільки чудово саме по собі, а ще й забезпечить вам багатство. Хіба ж опозиція, хіба ліберали призначають письменників на посади, дають їм нагороди

та багатство? Отож обирайте певну дорогу і простуйте туди, куди йдуть усі обдаровані люди! Я відкрила вам свою таємницю, бережіть її якнайпильніше і збирайте мене супроводити. Невже не хочете? — докинула вона, здивована мовчанкою свого милого.

Люсьєнові, приголомшеному видивом Парижа, що промайнуло перед ним, коли він слухав оті спокусливі слова, здалося, ніби досі половина його мозку дрімала, і лише тепер розбудилися всі думки, так розширився його кругозір: йому уявилось, що, сидячи в Ангулемі, він скидається на жабу, яка причаїлась під каменем на дні болота. Париж у всьому своєму сяйві, Париж, що в уяві провінціала виглядає якимось Ельдорадо, постав перед ним у золотих шатах, у діамантовій королівській короні з розкритими для молодих талантів обіймами. Знамениті люди поривалися назустріч йому й вітали його як брата. Там усе всміхається генієві. Там немає ні заздрісних дворянчиків, які вщипливими словами ранять письменника, ані тупої байдужості до поезії. Звідтіля плавом плывуть поетичні творіння, там за них платять, там їх випускають у світ. Прочитавши перші сторінки «Лучника Карла ІХ», видавці повідмикають сейфи й запитують: «Скільки бажаєте?» А, крім того, Люсьєн розумів, що, подорожуючи, вони через самі обставини зійдуться, пані де Баржетон цілком належатиме йому, і вони почнуть жити разом.

На запитання: «Невже не хочете?» — поет відповів слізьми; він обійняв Луїзу за стан, пригорнув до грудей, вкрив її шию палкими поцілунками. Та раптом він стрепенувся, вражений несподіваною думкою, й вигукнув:

— Боже мій, післязавтра весілля моєї сестри!

Це був останній зойк, останнє зітхання досі порядного й чистого хлопця. Міцні зв'язки, що єднають юні серця з родиною, з друзями дитинства, з першоджерелом невинних радощів, мали розпастися під ударом страшної сокири.

— Даруйте, — вигукнула горда Негрпеліс, — що спільного між весіллям вашої сестри та нашим коханням? Невже вам так приємно грати першу роль на цьому бенкеті міщан і ремісників, що ви не можете задля мене поступитися такою вишуканою втіхою? О, яка велика жертва! — сказала вона з презирством. — А я через вас сьогодні вранці послала свого чоловіка битися! Ідьте геть, добродію, залиште мене! Я обманулась.

Напівпритомна, вона впала на диван. Люсьєн кинувся до неї, благаючи простити його, проклинаючи власну родину, сестру, Давида.

— Я так вірила у вас! — сказала вона. — Була ж мати і в пана де Кант-Круа, яку він палко любив, а проте, жадаючи, щоб я написала йому: «Я задоволена вами», — він загинув у бою. А ви заради поїздки зі мною не можете відмовитися від весільного обіду.

Люсьєн ладен був убити себе, його розпач був такий щирий, такий глибокий, аж Луїза зрештою простила його, але дала відчути, що він мусить спокутувати свою провину.

— Ідіть же, — сказала вона наприкінці, — та будьте обачні і взавтра опівночі чекайте на мене кроків за сто по той бік Манля.

Повертаючись до Давида, Люсьєн не чув землі під ногами, і надії переслідували його, як фурії Ореста, бо він передбачав тисячу труднощів, що вміщалися в одне слово: *groshi*. Він так боявся Давидової проникливості, що замкнувся в своєму затишному кабінеті, аби оговтатися від приголомшення, до якого призвело його нове становище. Отже, доведеться покинути це помешкання, опорядження якого обійшлося так дорого, і тим самим визнати, що всі жертви пішли намарне. Люсьєнові спало на думку, що тут могла б оселитися мати. Тоді б Давид заощадив кошти, потрібні для надбудови в дворі. Виходить, його від'їзд піде навіть на користь родині; він знайшов тисячу причин, які виправдували його втечу, — немає більшого езуїта, ніж наші бажання. Люсьєн тут же подався в Умо, щоб розповісти сестрі про крутий поворот у своїй долі та порадитись із нею. Проходячи повз Постелеву аптеку, він подумав, що в разі крайньої потреби, не знайшовши іншої ради, він зможе позичити в батькового наступника суму, необхідну йому, щоб прожити в Парижі рік.

«Якщо я житиму в Парижі з Луїзою, то екю на день буде для мене величезною сумою, і за рік це складе всього тисячу франків, — міркував він. — А через півроку я розбагатію».

Попросивши сестру й матір зберегти його таємницю, Люсьєн довірив їм свої сердечні справи. Вони плакали, слухаючи його честолобні плани, а коли він запитав, чого вони так побиваються, сказали, що всі свої заощадження витратили на білизну, на Євин посаг, на

всілякі дрібниці, про які не подумав Давид, і вони, мовляв, щасливі, доклавши свою частку, бо друкар в шлюбному контракті зазначив, що взяв за Євою десять тисяч франків. Тоді Люсьєн висловив думку про позичку, і пані Шардон пішла до Постеля просити в нього тисячу франків терміном на один рік.

— Але ж, Люсьєне, — сказала Єва, в якій защеміло серце, — виходить, ти не будеш на моєму весіллі? О, вернися! Я кілька днів зачекаю! Коли ти проведеш її в Париж, вона ж за тижнів два відпустить тебе! Невже вона на якийсь тиждень не поступиться тобою заради нас? Адже ми виростили тебе для неї! Шлюб наш не принесе нам щастя, коли тебе не буде на весіллі... А чи вистачить тобі тисячі франків? — раптом запитала вона, урвавши себе. — Хоч фрак лежить на тобі прекрасно, але ж він у тебе один! Ти маєш усього дві тонкі сорочки, а решта шість із грубого полотна. У тебе тільки три батистові краватки, а інші з простого мусліну; та й твої носовички не гарні. Хіба в Парижі буде з тобою сестра, щоб випрала білизну відразу ж, як буде потрібно? Тож слід мати більше білизни. У тебе тільки одні нанкові панталони, пошиті цього року, — торішні дуже вузькі. Тобі доведеться пошити одяг у Парижі, а там ціни не ангулемські. У тебе всього два білих жилети, які можна одягати, решту я вже лагодила. Послухай, раджу тобі взяти дві тисячі франків.

У цю хвилину надійшов Давид, і, видно, він почув останні слова, бо мовчки подивився на брата й сестру.

— Не приховуйте нічого від мене, — сказав він.

— Уяви собі, — вигукнула Єва, — він їде з нею!

— Постель згоджується позичити тисячу франків, — сказала пані Шардон, заходячи в кімнату й не помічаючи Давида, — але тільки на півроку, та й то з умовою, щоб за тебе поручився твій шурик, бо, мовляв, у тебе нема ніякого забезпечення.

Мати обернулась, побачила зятя, і всі четверо замовкли. Шардони відчували, що вони надуживають Давидовою добротою. Всім стало соромно. На очах у друкаря забриніли сльози.

— То ти не будеш у мене на весіллі? — озвався він. — Отже, ти не залишишся з нами? А я розтратив усе, що в мене було. Ох, Люсьєне, я ж саме приніс Єві скромні весільні дарунки. — Він змахнув сльозу й дістав із кишені футляри. — Не думав я, що шкодуватиму про покупку.

І Давид поклав на стіл перед тещею кілька сап'янових футлярів.

— Навіщо ви так балуєте мене? — сказала Єва з ангельською усмішкою, що перечила її словам.

— Дорога мамо, — мовив друкар, — скажіть панові Постелю, що я згоден підписати вексель, бо добре бачу з твого, Люсьєне, обличчя, що ти рішуче постановив їхати.

Люсьєн сумно опустил голову і по хвилі сказав:

— Не думайте про мене погано, мої любі! — він обійняв Єву й Давида, пригорнув їх до грудей і додав: — Трохи зачекайте, і ви побачите, як я вас люблю. Навіщо були б наші високі помисли, Давиде, якби вони не допомагали нам звільнитися від дрібних умовностей, якими закони облутують наші почуття? Невже навіть у розлуці я душею не буду з вами? Невже подумки ми не будемо завжди разом? Невже я мушу знехтувати своє покликання? Хіба ж книгарі приїдуть в Ангулем шукати «Лучника Карла ІХ» та «Стокротки»? Хіба рано чи пізно не довелось б мені зробити цей крок, який я роблю тепер? Чи трапиться мені ще коли-небудь така сприятлива нагода? Хіба все моє майбутнє не залежить від того, що я відразу по приїзді в Париж матиму доступ до салону маркізи д'Еспар?

— Він має рацію, — мовила Єва. — Чи не ви самі казали, що йому слід їхати до Парижа?

Давид узяв Єву за руку, повів її в тісну комірчину, яка правила їй за спальню впродовж семи років, і стиха промовив:

— Ти, любове моя, казала, що йому потрібні дві тисячі франків? А Постель погодився дати лише тисячу.

Єва печально глянула на жениха, висловивши тим поглядом усю свою муку.

— Слухай, моя кохана Єво, на початку спільного життя нам буде суцужно. Авжеж. Мої витрати поглинули все, що я мав. У мене залишилося всього дві тисячі франків; одна тисяча потрібна для того, щоб працювала друкарня. Віддати решту своєму братові — означає віддати останній шматок хліба й не мати спокою. Якби я був сам, я знав би, що робити, але нас двоє. Вирішуй!

Єва, розчулена, кинулася в обійми своєму коханому, ніжно поцілувала його і, гірко плачучи, шепнула йому на вухо:

— Роби так, наче б ти був сам, а я працюватиму, щоб покрити цю суму.

Незважаючи на те, що заручені поцілувались як ніколи палко, Давид, вийшовши до Люсьєна, залишив Єву в пригніченому стані.

— Не журися! — сказав він. — Ти матимеш потрібні тобі дві тисячі.

— Йдіть обидва до Постеля, — сказала пані Шардон. — Підписати вексель треба вам обом.

Коли друзі вернулися від аптекаря, Єва з матір'ю стояли навколішки й молилися Богові. Хоч вони й розуміли, які надії могли справдитися в майбутньому після Люсьєнового повернення, проте відчували, що занадто багато втрачають із цією розлукою; вони вважали, що купують майбутнє щастя дорогою ціною, бо розлука розіб'є їхнє життя і прирече їх на вічну тривогу за Люсьєна.

— Якщо ти коли-небудь забудеш ці хвилини, — сказав Давид на вухо Люсьєнові, — ти будеш останньою людиною.

Друкар вважав за необхідне сказати Люсьєнові ці суворі слова — він боявся впливу пані де Баржетон не менше, ніж фатальної непостійності Люсьєнкової вдачі, яка могла штовхнути поета як на добру, так і на лиху дорогу. Єва швидко збрала Люсьєнові речі. Цей Фернандо Кортес від літератури їхав із малим багажем. Свій найкращий сюртук, найкращий жилет та одну із двох тонких сорочок він одягнув. Уся його білизна, прекрасний фрак, решта пожитків і рукописи склалися в такий скромний пакунок, що Давид, аби сховати його від очей пані де Баржетон, запропонував переслати оту мізерію диліжансом до свого посередника, торговця папером, із проханням передати пакунок Люсьєнові.

Незважаючи на застережні заходи, про які подбала пані де Баржетон, щоб приховати свій від'їзд, Шатле вивідав про нього й захотів дізнатися, сама вона поїде чи з Люсьєном; отож барон послав камердинера в Рюффеке, наказавши пильно оглянути всі карети, що мінятимуть там коней.

«Якщо вона візьме отого перодряпа з собою, — подумав він, — вона в моїх руках».

Люсьєн поїхав на другий день вдосвіта в супроводі Давида, який дістав кабріолета й коня, об'явивши, що їде в справах до батька; невинна брехня за тодішніх обставин здавалася цілком правдоподібною. Друзі подалися у Марсак і провели частину дня в старого Вед-

медя. Увечері вони поїхали до Манля і, проминувши місто, стали чекати на пані де Баржетон. Вона приїхала над ранок. Побачивши здаля стару коляску — їй було вже років шістдесят, — яку стільки разів бачив у каретній повітці Баржетонів, Люсьєн розхвилювався, як ніколи за все своє життя; він кинувся обіймати Давида, і той сказав йому:

— Дай Боже, щоб це пішло тобі на добро.

Друкар сів у свій нужденний кабріолетик і поїхав додому з печаллю на серці, бо в нього були найгірші передчуття щодо Люсьєнової долі в Парижі.

Частина друга ПРОВІНЦІЙНА ЗНАМЕНИТИСТЬ У ПАРИЖІ

Ні Люсьєн, ні пані де Баржетон, ні Жантіль, ані покоївка Альбертина ніколи не розповідали про свої дорожні пригоди; проте слід гадати, що для закоханого подорож була затьмарена постійною присутністю слуг. Уперше їдучи в поштовій кареті, Люсьєн був приголомшений, коли з'ясувалося, що по дорозі від Ангулема до Парижа він витратив трохи не всі гроші, призначені на цілий рік життя. Як і всі люди, котрі поєднують у собі дитинну чарівливість із силою таланту, він чинив нерозважливо, відверто виявляючи простодушне здивування перед новим для нього світом. Чоловік повинен добре вивчити жінку, перш ніж показувати перед нею свої почуття й думки, не прикрашаючи їх. Коли жінка ніжна й великодушна, вона лише всміхнеться на дитячі витівки коханого й усе зрозуміє; але інша, бодай трохи марнославна, ніколи не простить йому наївності, легковажності або дріб'язковості. Багато жінок так перебільшують власні почуття, що в своєму ідолі хочуть бачити Бога; тоді як інші, котрі покохали чоловіка більше ради нього, ніж ради себе самої, люблять однаково і його вади, і його чесноти. Люсьєн досі не розгадав, що Луїзіна любов зросла на гордині. На своє лихо, він не зрозумів деяких її посмішок під час подорожі і, замість того щоб не давати до них приводу, він і далі пустував, як те мишеня, що вибігло з нори.

Подорожні дісталися до готелю «Гайяр-Буа», що на вулиці Ешель, уже на світанні. Стомлений Луїзі насамперед хотілося відпочити, і вона лягла в ліжку, звелівши

Люсьєнові запитати для себе кімнату вгорі, над її покоєм. Люсьєн проспав до четвертої дня. Пані де Баржетон наказала розбудити його перед обідом; довідавшись, котра година, Люсьєн похапцем одягнувся; він застав Луїзу в одній із тих огидних кімнат, що ганьблять Париж, бо, попри всі претензії на розкіш, у цьому місті немає жодного готелю, в якому багатий подорожній міг би почуватись, як удома. Люсьєн, — правда, ще напівсонний, як то буває після раптового пробудження, — не впізнав своєї Луїзи у цій холодній кімнаті з полинялими фіранками на вікнах, в які ніколи не зазірало сонце, із паркетною підлогою, натертою до блиску, такого недоречного тут, заставленій старими або випадково купленими меблями поганого смаку. Ба й справді, деякі люди втрачають власну подобу, а то й значущість, тільки-но розстануться з людьми та речами, що правили їм за раму. Людські обличчя оточені чимось на зразок атмосфери, притаманної тільки їм, — так світлотінь на фламандських картинах необхідна для життя образів, що їх кинув на полотно геній художника. Це властиве майже для всіх провінціалів. До того ж пані де Баржетон виявила більше гідності, більше розважливості, ніж годиться виявляти тоді, коли наближається щастя, якому вже немає перешкод. Нарікати Люсьєн не міг: їм слугували Жантіль та Альбертина. Обід аж ніяк не відзначався великим вибором страв та високою якістю провінційної кухні. Їжу приносили із сусіднього ресторану і подавали порціями, що були надто малі внаслідок спекуляції. Париж не вельми привабливий у тих скромних засобах, на які приречені люди середнього достатку. Люсьєн, не розуміючи, чому так перемінилася Луїза, чекав кінця обіду, щоб з'ясувати в неї причину цього. Він не помилився — вона таки перемінилася. Поки він спав, сталася важлива подія, — адже в духовному житті роздуми — теж подія.

Близько другої години пополудні до готелю явився Сікст дю Шатле; він звелів розбудити Альбертину, сказав, що хоче поговорити з її господинею, і прийшов удруге, тільки-но пані де Баржетон закінчила свій туалет. Анаїс, украй здивована — вона була така певна, що сховалася надійно! — прийняла дю Шатле близько третьої.

— Я поїхав слідом за вами, ризикуючи накликати на себе гнів начальства, — почав він, привітавшись із нею, —

бо вийшло так, як я й передбачав. Та хай я втрачу посаду, аби тільки врятувати вас від загибелі.

— Що ви хочете цим сказати? — скрикнула пані де Баржетон.

— Я пересвідчився, що ви любите Люсьєна, — провадив він із виглядом смиренної покори. — Треба до нестями закохатися, щоб забути всі вимоги пристойності, так добре відомі вам! Невже ви гадаєте, моя любя, моя обожнювана Наїс, що вас приймуть у маркізи д'Еспар чи в будь-якому іншому паризькому салоні, коли піде поголос, що ви майже втекли з Ангулема разом із якимсь хлопчиськом, тим паче після дуелі пана де Баржетона із паном де Шандуром? Перебування вашого чоловіка в Ескарба можуть витлумачити як розрив. У таких випадках порядні чоловіки спершу б'ються за честь дружини, а потім дають їй волю. Любіть пана де Рюампре, піклуйтеся про нього, робіть усе, що завгодно, але не живіть із ним під одним дахом. Коли хтось довідається, що ви удвох подорожували в одній кареті, у вас тицятимуть пальцем у тому самому світі, де ви хочете бути прийнятою. А крім того, Наїс, не йдіть на такі жертви заради молодика, якого ви не встигли порівняти ні з ким іншим; він не пройшов ще жодної випробиви, чого доброго, може знехтувати вас задля якоїсь парижаночки, котра видасться йому необхіднішою для здійснення своїх честолюбних зазіхань. Я не хотів би ганьбити людину, яка вам подобається, але хай мені буде дозволено уболівати за ваші інтереси більше, ніж за його. Послухайте моєї ради: пригляньтеся до нього і добре обміркуйте ваш крок. Якщо всі двері будуть перед вами зачинені, якщо жінки не захочуть приймати вас, то уберезить себе бодай від каяття, постановить собі твердо, що людина, ради якої ви принесли стільки жертв, достойна того й зуміє їх оцінити. Маркіза д'Еспар тим вимогливіша й обачніша, що сама порвала з чоловіком, і світ не зміг проникнути в таємницю їхнього розлучення. Але Наваррени, Бламон-Шоврі, Ленонкури — тобто всі родичі — оточили її; найдоброзвичайніші дами бувають у неї і приймають її в себе з усіма почестями, отож складається враження, що винен у всьому маркіз д'Еспар. З першого візиту до неї ви впевнитесь у слушності моїх порад. Я таки знаю Париж і можу вам наперед сказати: у салоні маркізи ви опинитеся в жахливому становищі, коли вона довідається, що ви оселилися

в готелі «Гайяр-Буа» та ще й разом із сином аптекаря, хоч би його називали й де Рюбампре, яким йому так хочеться бути. Але у вас знайдуться суперниці, хитріші й підступніші за Амелі: вони неодмінно дізнаються, хто ви, яке ваше становище, звідки ви прибули, що вас сюди занесло. Ви, скільки я знаю, розраховували на інкогніто. Але ви з тих людей, для яких інкогніто неможливе. Невже ви не зустрінетеся на кожному кроці з Ангулемом? Чи то з'їдуться депутати на відкриття палат, чи то навідається генерал під час відпустки до Парижа, і досить одному ангулемцеві побачити вас, як усе ваше життя піде шкереберть: надалі вас вважатимуть тільки Люсьєновою полюбовницею. Якщо вам буде потрібна моя допомога — я завжди до ваших послуг. Зупинився я в головного податкового управителя на вулиці Фобур Сент-Оноре, за два кроки від маркізи д'Еспар. Я досить близько знайомий із дружиною маршала де Карільяно, з графінею де Серізі та з головою Державної ради; можу вас відрекомендувати. Та ви й без мене ввійдете у вищий світ через маркізу д'Еспар. Нема потреби зичити вам успіху в тому чи в тому домі — ви будете жадані у всіх салонах!

Пані де Баржетон не перебивала дю Шатле; вона була вражена слушністю його доводів. Ангулемська королева й справді розраховувала на інкогніто.

— Ваша правда, дорогий друже, — озвалася вона. — Але що ж мені робити?

— Дозвольте підшукати для вас пристойне помешкання з повною обставою; квартира обійдеться дешевше, ніж готель, і ви житимете у себе вдома; якщо ви згодні, то вже сьогодні заночуєте там.

— А як ви взнали мою адресу? — запитала вона.

— Вашу карету впізнати неважко, до того ж я їхав слідом за вами. Вашу адресу повідомив моєму візникові поштар у Севрі. То ви дозволите бути вашим квартирмейстером? Як тільки все влаштую, я надішлю записку.

— Гарзд, — сказала вона.

Це слово начебто не означало нічого, але воно означало все.

Барон дю Шатле розмовляв світською мовою з дамою, що належала до вищого світу. Він постав перед нею в усьому блиску паризької моди. На вулиці на нього чекав вишуканий кабріолет. Пані де Баржетон, замислившись про своє становище, мимохіть підійшла до вікна; вона

бачила, як від'їжджав старий денді. За хвилину Люсьєн, хутко схопившись із ліжка і хутко одягнувшись, з'явився перед її зором у старомодних нанкових панталонах та в зношеному сюртучку. Він був вродливий, але смішний. Вирядіть Аполлона Бельведерського або Антіноя водоносом — і чи знаєте ви тоді божественний витвір грецького чи римського різця? Очі порівнюють швидше, ніж серце встигне виправити блискавичний, необміркований вирок. Контраст між Люсьєном та Шатле був надто розючий, щоб не впасти Луїзі в око.

Обідати закінчили близько шостої, і пані де Баржетон подала знак Люсьєнові сісти поруч неї на блаженський диван, оббитий червоним перкалем із жовтими квіточками.

— Люсьєне, — почала вона, — ми вчинили безглуздя, згубне для нас обох. Чи не погодишся ти, що слід виправити нашу помилку? В Парижі, любий хлопчику, ми не повинні ні жити разом, ні навіть допустити підозри, що приїхали сюди в одній кареті. Твоє майбутнє великою мірою залежить від мого становища в світі, і я не хочу тобі чим-небудь зашкодити. Сьогодні ж увечері я переселюся в інше помешкання за кілька кроків звідси. Ти зостанешся в цьому готелі, і ми зможемо бачитися щодня, не даючи нікому приводу для пліток.

Луїза пояснювала Люсьєнові закони світського товариства, а він дивився на неї широко розкритими очима. Він іще не збагнув, що жінка, зрікаючись власних помилок, зрікається й свого кохання, проте зрозумів: він для неї уже не той Люсьєн, яким був в Ангулемі. Вона говорила тільки про себе, про власні інтереси, про власну репутацію, про вищий світ і, щоб виправдати свій егоїзм, намагалася запевнити Люсьєна, ніби вона піклується лише про нього. Він не мав аніякісіньких прав на Луїзу, що так зненацька обернулася на пані де Баржетон; ба навіть гірше! — він нічогісінько не міг змінити. І Люсьєн не втримався від рясних сліз, що покотилися з його очей.

— Якщо я ваша слава, то ви для мене щось більше — ви моя єдина надія і моє майбутнє. Я гадав, що, готуючись розділити зі мною славу, ви могли б ділити й мої знегоди. А ми уже й розлучаємось.

— Ви осуджуєте мене, — сказала вона, — ви мене не любите.

Люсьєн подивився на неї з таким смутком, що вона не могла не сказати:

— Дорогий мій хлопчику, я залишуся з тобою, якщо ти цього хочеш. Ми занепастимо себе, втратимо підтримку. Та коли ми обое скотимося до нещастя і нас усі покинуть, коли невдачі — треба всього сподіватися — закинуть нас назад у Ескарба, згадай тоді, любове моя, що я застерігала тебе від такого кінця, що я радила тобі розпочинати кар'єру відповідно до законів вищого світу і скоряючись їм.

— Луїзо, — відповів він, обіймаючи її, — мене лякає твоя розважливість. Пам'ятай, що я дитина і що я повністю здався на твою, дорогу мені волю. Я хотів був, докладаючи всіх зусиль, підвестися над людьми та обставинами, але якщо з твоєю допомогою я скоріше досягну успіху, я буду щасливий свідомістю, що всіма своїми здобутками завдячую тобі. Прости мене! Я надто багато чого зв'язав із тобою і тепер боюся всього. Розлука провіщає, що ти мене покинеш, а це для мене смерть.

— Але ж, любий мій хлопчику, світ вимагає від тебе не так уже й багато, — відповіла вона. — Ідеться тільки про те, щоб ти ночував тут, а весь день ти будеш зі мною, і в тому не вбачатимуть нічого осудливого.

Люсьєна пригорнули, поцілували, і він заспокоївся.

За годину Жантіль подав пані де Баржетон цидулку, в якій Шатле повідомляв, що для неї знайдено квартиру на Новій Люксембурзькій вулиці. Вона спитала, де та вулиця, і, взнавши, що недалеко від вулиці Ешель, сказала Люсьєнові: «Ми сусіди».

Через дві години Луїза сіла в карету, що прислав дю Шатле, і поїхала до себе. Помешкання — одне з тих, що їх торговці меблюють і здають заможним депутатам чи знатним панам, котрі приїжджають до Парижа на короткий час, — було розкішне, але незручне. Близько одинадцятої години Люсьєн вернувся в свій готелик «Гайяр-Буа», встигнувши побачити в Парижі тільки частину вулиці Сент-Оноре, що між Новою Люксембурзькою вулицею та вулицею Ешель. Він ліг спати в убогій кімнатці, мимохіть порівнявши її з пишними покоями Луїзи. Як тільки він од неї вийшов, туди з'явився в розкішному бальному костюмі барон дю Шатле, що повертався від міністра закордонних справ. Він зайшов скласти звіт про справи, які залагоджував з доручення пані де Баржетон. Луїза була занепокоєна, вся ця розкіш лякала її. Провінційні звичаї залишили в ній свій відбиток — вона стала дріб'язково обережна у витратах

і така ошадлива, що в Парижі могла видатися скупною. Вона привезла із собою двадцять тисяч франків облігаціями державної скарбниці, ця сума призначалась на непередбачені витрати і була розрахована на чотири роки. Луїзу турбувало, чи не замало в неї грошей, вона боялась, як би їй не довелося влізти в борги. Шатле сказав, що квартира обійдеться їй у шістсот франків на місяць.

— Дурниця, — сказав він, помітивши, що вона здригнулась. — У вашому розпорядженні також карета за п'ятсот франків на місяць; разом це потягне на якихось півсотні луїдорів. Вам залишається подбати тільки про туалети. Великосвітська жінка не може жити інакше. Якщо ви ладите пана де Баржетона на головного податкового управителя чи прагнете, щоб він посів пристойне місце при королівському дворі, ви не повинні прибіднюватися. Тут подають лише багатим. Дуже добре, — додав він, — що у вас є Жантіль, який супроводитиме вас на виїздах, та й Альбертина, щоб прислуговувати. В Парижі слуги — розор. А що вам належить постійно бувати у світському товаристві, та ще в такому добірному, обідати вдома ви будете рідко.

Пані де Баржетон і дю Шатле заговорили про Париж. Барон розповів останні новини, тисячу дрібничок, які треба знати, бо інакше вас не вважатимуть за парижанина. Потім він порадив Наїс, у які крамниці слід звернутися по одяг: по токи — до мадам Ербо, по капелюшки й чепці — до Жюльетти; він дав їй адресу модистки, котра могла цілком замінити Вікторину; одне слово, він натякнув їй, що необхідно *розангулемитись*. Шатле уже збирався йти, коли йому сянула надзвичайно вдала думка.

— Взавтра, — сказав він ніби мимохідь, — у мене, певно, буде ложа в якомусь театрі, я заїду за вами і за паном де Рюампре; ви мені зробите ласку, дозволивши показати вам обом Париж.

«Він великодушніший, ніж я гадала», — подумала пані де Баржетон, почувши, що барон запрошує і Люсьєна.

У червні міністри не знають, що їм робити зі своїми театральними ложами: урядові депутати та виборці заклопотані виноградниками або наглядають за жнивими, найвимогливіші знайомі роз'їхалися по своїх маєтках або подорожують. Через те найкращі ложі паризьких театрів о цій порі заповнюють всілякі приїжджі, з якими

завсідники театру, по суті, ніколи не зустрічаються, і їхній тлум справляє враження вичовганого килима. Дю Шатле подумав, що завдяки цим обставинам він, особливо не витрачаючись, має нагоду влаштувати для Наїс певну розвагу, таку привабливу для провінціалів. Другого дня, коли Люсьєн уперше зайшов до Луїзи, її не було вдома. Вона поїхала купити дещо вкрай необхідне. Пані де Баржетон подалася на раду із тими знаменитими законодавцями в галузі жіночих туалетів, про які їй казав Шатле; адже вона вже написала про свій приїзд маркізі д'Еспар. І хоч пані де Баржетон була самовпевнена, як усі, хто звик панувати над іншими, їй було страшно видатись провінціалкою. Вона була досить розумна й усвідомлювала, що взаємини між жінками неабияк залежать од першого враження. Хоч вона була певна, що зможе незабаром зрівнятися з такими великосвітськими дамами, як маркіза д'Еспар, а проте на перших кроках потребувала доброзичливого ставлення і над усе боялася припуститись якоїсь непоправної помилки. Тому вона була безмірно вдячна баронові дю Шатле, що навчив її, яким чином потрапити в тон паризькому світові. З волі химерного випадку обставини склалися так, що маркіза зраділа можливості зробити послугу родичці чоловіка. Маркіз д'Еспар без усякої видимої причини покинув світське товариство. Він перестав цікавитись і політичними, і особистими справами, власною сім'єю, дружиною. Маркіза, ставши сама собі господинею, відчувала потребу в підтримці світу; отож вона неабияк зраділа, що може в цьому випадку замінити чоловіка, взявши на себе обов'язок заступниці його родичів. Їй хотілося перед усіма виставити напоказ це заступництво, щоб зайвий раз підкреслити неправоту свого чоловіка. Того ж таки дня вона написала пані де Баржетон, у дівоцтві де Негрпеліс, надзвичайно приязну цидулу, одне з тих великосвітських послань, де форма така вишукана, що треба змарнувати багато часу, щоб збагнути всю порожнечу слів.

...Вона така щаслива, що нагода наблизилася до її родини особу, про котру вона дуже багато чула, з котрою щиро прагне познайомитись, адже дружба в Парижі не вельми тривка — а так хочеться когось любити на цій землі назавжди! І якби їхні шляхи розминулися, довелось б поховати ще одну надію. Вона віддає себе в повне розпорядження кузини; вона б і сама завітала до неї, але

недуга затримала її вдома; та вона вважає себе в боргу перед кузиною, яка згадала про неї.

Під час першої прогулянки по паризьких бульварах і по вулиці Миру Люсьєн, як і всі новоприбулі, не стільки дивувався на людей, скільки на саме місто. В Парижі багато такого, що привертає увагу: пишнота крамниць, високі будинки, потік екіпажів і насамперед постійне зіткнення надмірної розкоші та надмірного убозтва. Приголомшений враженнями від паризької юрби і чужий їй, він аж надто виразно відчув свою мізерність. Людям, які в провінції мали певну вагу і на кожному кроці діставали доказ своєї значущості, дуже важко привичаїтися до раптової й цілковитої втрати свого привілейованого становища. Бути чимось у себе вдома і стати нічим у Парижі — причому без проміжного щабля! — хто б не розгубився? Удома молодий поет знаходив відгук на кожне своє почуття, знаходив повірника для кожної думки, знаходив душу, яка поділяла найменші його відчуття, і Париж видався йому гнітючою пустелею. Люсьєн іще не їздив по свій чудовий синій фрак, і через скромність, щоб не сказати бідність, свого вбрання він почувався ніяково, коли йшов до пані де Баржетон, яка на ту годину вже мала повернутися додому. Він застав у неї дю Шатле, який і повіз їх обох пообідати з ним у «Роше де Канкаль». Люсьєн, геть розгубившись у шаленому паризькому вирі, не міг слова мовити Луїзі, тим паче що в кареті вони були не самі; проте він стиснув їй руку, і вона, відгадавши його думки, відповіла дружнім потиском. По обіді Шатле повіз своїх гостей у Водевіль. Люсьєнові не подобалося, що біля них невідступно стовбичив Шатле, і він проклинав випадок, який заніс барона в Париж. Податковий начальник пояснив свій приїзд честолюбними замірами: він сподівався дістати посаду старшого секретаря в якомусь міністерстві й доповідача прохань при Державній раді; барон приїхав, щоб домогтися підтвердження даних йому обіцянок, бо не може така людина, як він, навечно залишатися простим збирачем непрямих податків, то вже ліпше бути нічим, стати депутатом, вернутися на дипломатичну службу. Він звеличував сам себе, і Люсьєн мимохить визнавав у цьому старому чепурунові перевагу над собою, — це був світський чоловік, третій у паризькому житті. Особливо дошкуляло поетові те, що він зобов'язаний дю Шатле своїми розвагами. Там, де

Люсьєн губився й ніяковів, колишній секретар для особливих доручень почувавсь як риба у воді. Шатле підсміювався з нерішучого подиву, із запитань та дрібних похибок недосвідченого суперника, як битий морський вовк підсміюється над новачком матросом, котрий іще не побував у бувальцях. Втіха, якої зазнав Люсьєн, уперше подивившись виставу паризького театру, змусила його забути про прикре відчуття власної незграбності. Цей вечір був для нього прикметний тим, що він потай збувся багатьох провінційних упереджень. Коло його життя розширилося, світ навкруги нього набув інших масштабів. Сусідство чарівних парижанок в прекрасних нових уборах показало йому, що туалет пані де Баржетон, хоч і досить претензійний, був усе-таки старосвітський: ні тканина, ні крій, ані колір не відповідали моді. Зачіска, що так полонила його в Ангулемі, видалась йому потворною проти вигадливих витворів, що красувалися на головах у парижанок. «Невже вона такою й залишиться?» — подумав він, не знаючи, що цілісінький день було згаяно на підготовку майбутнього перетворення. У провінції нема з чим порівнювати, нема вибору: звичка до облич надає їм чисто умовної краси. На жінку, яку в провінції вважали за красуню, в Парижі ніхто й уваги не зверне, бо гарна вона лише згідно з прислів'ям: «На безриб'ї і рак риба». Люсьєн порівнював пані де Баржетон із паризькими красунями, як вона вчора порівнювала його з Шатле. Тим часом пані де Баржетон дозволила собі дивні роздуми про свого коханого. Незважаючи на чарівну вроду, горопашний поет не мав належного зовнішнього блиску. На ньому була сюртучина із закороткими рукавами, блаженські провінційні рукавички, якась утята жилетка, і тому він здавався досить кумедним проти молодиків, котрі сиділи на балконі. Пані де Баржетон сказала собі подумки, що вигляд у нього просто жалюгідний. Шатле розважав її, ні на що не претендуючи, він виявляв їй увагу, що свідчила про глибоке почуття; Шатле, елегантний, невимушений, схожий на актора, який вернувся на сцену свого театру, за два дні відвоював становище, втрачене протягом півроку. Хоч громадська думка засуджує раптову переміну почуттів, проте відомо, що закохані розлучаються скоріше, ніж сходяться. Йшлося до взаємного розчарування пані де Баржетон і Люсьєна, і спричинився до того Париж. Тут життя ширшало в очах поета, тоді як

у Луїзиних світське товариство набувало нового вигляду, і досить було дрібнички, щоб узи, які досі поєднували їх, обірвалися. На страшний для Люсьєна удар сокири чекати довелося недовго. Пані де Баржетон спровадила поета до готелю і вернулася до себе в супроводі Шатле, що зовсім приголомшило нещасного закоханця.

«Що вони скажуть про мене?» — думав він, підіймаючись до своєї вбогої кімнати.

— Бідолашний хлопець навдивовижу нудний, — сказав, усміхаючись, Шатле, тільки-но зачинилися дверці карети.

— Такі всі, хто виплекав у серці й голові власний світ думок. Люди, чиє покликання висловлюватись у чудових, глибоко обміркованих творах, почувають відразу до пустих балачок, де думка розмінюється на дрібну монету, — сказала горда Негрпеліс, у якої ще стало духу захищати Люсьєна не так заради нього, як заради самої себе.

— Охоче погоджуюся, — відповів барон, — однак ми живемо з людьми, а не з книжками. Послухайте, люба Наїс, я бачу, між вами ще нічого не сталося, — і я дуже радий. Якщо ви надумали скрасити своє життя захопленням, котрого вам бракувало, благаю вас, нехай ваш вибір не впаде на цього буцімто генія. А що, як ви помилилися? А що, як за кілька днів, зустрівшись із людьми справді талановитими, справді прекрасними, ви несподівано збагнете, дорога, чарівна сирено, що на своїй сліпучо-білій спині ви доставили не мужа з лірою, а лише нікчемне мавпеня, недотепне та бундючне, яке могло вдавати геніальність хіба що в Ангулемі? Що, коли в Парижі це хлопчисько виявиться посередністю? Тут щотижня виходять томи віршів, із яких найслабкіший вартий більше за весь поетичний доробок пана Шардона. Благаю вас, почекайте, придивіться до інших людей! Взавтра п'ятниця, оперний день, — сказав він, помітивши, що карета повернула на Нову Люксембурзьку вулицю. — Пані д'Еспар має до своїх послуг ложу придворних вельмож, і вас, звичайно, запросять. З ложі пані де Серізі я милуватимуся вашим успіхом. Дають «Данайди».

— Прощайте! — сказала вона.

Вранці пані де Баржетон спробувала підібрати туалет, готуючись зробити візит маркізі д'Еспар. Було холодно, і вона не знайшла зі своїх ангулемських убрань

нічого кращого за зелену оксамитову сукню, досить безглуздо розцяцьковану. Тим часом Люсьєн визнав за необхідне з'їздити по знаменитий синій фрак, бо йому страшно було й глянути на свій старенький сюртучок, а він хотів якнайчепурніше вирядитися, плекаючи надію на зустріч із маркізою д'Еспар або на той випадок, якби його раптом запросили до неї. Він узяв фіакр і поїхав по свій пакунок. Двогодинна поїздка обійшлася йому в три чи чотири франки, і це змусило його замислитися над фінансовою стороною паризького життя. Досягши найвищої досконалості у своєму вбранні, він пішов на Нову Люксембурзьку вулицю і там біля під'їзду побачив Жантіля в товаристві лакея в капелюсі з пишним плюмажем.

— А я, пане, до вас; господиня послала вам записку, — сказав Жантіль, який, тримаючись провінційної простоти, не встиг засвоїти манер паризької поштивості.

Лакей прийняв поета за слугу. Люсьєн розпечатав конверта й дізнався, що пані де Баржетон проведе весь день у маркізи д'Еспар, а ввечері поїде з нею в Оперу. Але вона просила Люсьєна бути в театрі: кузина запрошує молодого поета в свою ложу; маркіза рада зробити йому приємність.

«Вона мене таки любить! Мої побоювання безглузді, — подумав Люсьєн. — Сьогодні ж увечері вона відрекомендує мене своїй кузині».

Поет підстрибнув од радощів і вирішив весело згаяти час, що залишався йому до щасливого вечора. Він подався в Тюільрі, мріючи погуляти там, а тоді пообідати у Вері. І ось Люсьєн, від щастя не чуючи під собою ніг, вибігає на терасу Фельянів і походить там, задивляючись на гарненьких жінок та їхніх супутників, на чепурунів, які прогулюються, узявшись об руку, і на ходу усмішками вітають знайомих. Яка різниця між цією терасою та Больє! Птахи з цього пишного сідала вражають красою й нітрохи не схожі на ангулемських. Тут була пишнота всіх барв, якими ряхтять орнітологічні родини Індії чи Америки, і ніде не сіріло пір'ячко європейських горобців. Люсьєн пробув у Тюільрі дві нестерпні години: він прискіпливо оглянув себе і виніс собі суворий вирок. На жодному з франтів він не бачив фракa. Той старосвітський одяг можна було побачити хіба що на якомусь старому, байдужому до моди дрібному рантьє з кварталу Марє або на вбогому писарчукові. Збагнув-

ши тепер, що є костюми ранкові й костюми вечірні, поет, наділений буйною уявою та проникливим розумом, зрозумів, яким нужденним видається його вбрання. Вади крою ще виразніше підкреслювали кумедність його фракa, синій колір був безглуздо яскравий, комір стримів незграбно, фалди від довгого носіння випиналися, гудзики заіржавіли, складки позначилися фатальними білими смугами. Жилет був надміру куций і пошитий на химерний провінційний смак; Люсьєн похапцем застебнув фрак, щоб його сховати. Нарешті, він помітив, що нанкових панталонів, окрім простолоюду, ніхто не носить. Люди пристойні були в панталонах із чудової тканини, смугастих або бездоганно білих, до того ж у всіх вони були зі штрипками, а в нього панталони брижились, їхні кінці закочувалися, ніяк не бажаючи прилягати до чобіт. На ньому була біла краватка з гаптованими кінчиками, — Єва побачила якось таку краватку в пана дю Отуа і в пана де Шандура та й поспішила вишити точнісінько таку й своєму братові. Мало того, що ніхто, крім людей статечного віку — кількох старих фінансистів, кількох суворих урядовців, — не носив уранці білої краватки, та ще, як на лихо, бідолашний Люсьєн побачив, як за гратчастою загорожею вулиці Ріволі пройшов рознощик із бакалійної крамниці з кошеlem на голові, і на ньому сердешний ангулемець помітив кінці краватки, що їх, певно, вишила рука якоїсь закоханої гризетки. Це видовище було для Люсьєна ударом просто в груди, в той маловивчений орган, де криється наша чутливість і до якого, відколи існують почуття, люди притуляють руку і в радощах, і в горі. Не звинувачуйте цю розповідь у несерйозності! Звичайно, багачам, що ніколи не спізнали подібних переживань, вони здадуться чимось нікчемним і перебільшеним; але прикрощі знедолених заслуговують на увагу не менше, ніж ті катастрофи, які перевертають усе життя можновладців, пестунів долі. Хіба не однаково уражають нещастя і тих, і тих? Страждання все підносить. Врешті, змініть слово: замість «убрання», ошатне там чи не ошатне, скажіть «орденська стрічка», «відзнака», «титул». Чи не вносять ці начебто дрібнички хвилювання й тривоги в життя найблискучіше? Ну а одяг — це питання надзвичайно важливе для людини, котра пнеться похизуватися тим, чого їй бракує: часто це найліпший засіб коли-небудь володіти всім. Люсьєна

холодний піт пройняв на саму лише думку, що він у цьому рамі має з'явитися сьогодні ввечері перед маркізою д'Еспар, родичкою першого камергера двору, перед жінкою, в якій бувають знаменитості найвищого гатунку.

«В мене вигляд аптекарського синка, звичайного собі крамарчука!» — гнівно подумав він, дивлячись на перехожих — зграбних, манірних молодих чепурунів із вельможних родин Сен-Жерменського передмістя; всі вони були створені наче в одній манері — схожі тонкістю ліній, шляхетністю постави, виразом облич і водночас несхожі, бо кожен обирав собі оправу на власний смак, прагнучи виставити себе якнайкраще. Кожен підкреслював свої переваги в якийсь, сказати б, театральний спосіб, у чому паризькі франти не поступаються й перед жінками. Люсьєн успадкував од матері неоціненні фізичні дари, і вони впадали в око, та це золото яскріло посеред руди, а не в ювелірній оправі. Волосся його було незугарно підстрижене, він почував себе мов похованим у поганенькому комірці сорочки, а була б у нього краватка на підбивці еластичного китового вуса, він міг би тримати голову високо; його ж краватка зовсім не підпирала шиї, і зажурена Люсьєнова голова хилилася на всебіч, не зустрічаючи перепон. Яка жінка здатна замилуватися красою його ніг у незграбних чоботях, привезених із Ангулема? Який молодик міг позаздрити на його стрункий стан, захований під синім лантухом, що його він і досі називав фракком? Він бачив чудові запонки на сорочках, що сяяли білістю, а його сорочка геть поруділа. Всі оті дженджики були в прегарних рукавичках, а в нього рукавички скидалися на жандармські. Цей помахував ціпком коштовної оздоби, той хизувався в сорочці, виставляючи напоказ манжети із золотими запонками. Інший, розмовляючи з жінкою, гнув у руках на диво гарного хлиста, і по його вільних зі складками панталонах, трохи забризканих болотом, по брязкучих острогах, по короткому облеглому сюртуку легко було здогадатися, що він ось-ось збирається сісти на одного з двох осідланих коней, яких тримав за вуздечки маленький, як грибок, грум. А ще один дістав із жилетної кишенки годинника, плескато, як п'ятифранкова монета, і занепокоєно поглянув на нього з виглядом людини, що спізнилася або прийшла занадто рано. Люсьєн, дивлячись на ті гарні дрібнички, про існування яких він ніколи й не підозрював, уявив собі цілий світ

необхідних надмірностей і здригнувся на думку, які треба мати кошти, щоб жити, як то годиться молодому красеню. Що довше дивився він на вишукані манери, на щасливий вигляд отих чепурунів, то більше пригнічувала його власна дивакувата подоба, — подоба людини, котра не відає, якою вулицею вона йде, не знає навіть, де Пале-Рояль, хоч уже дійшла до нього, і запитує в прохожого: «Де Лувр?» — а той відповідає: «Та ви ж перед ним». Люсьєн відчув, що від цього світу його відокремлює безодня, і запитував сам себе, як її перейти, бо йому хотілося стати таким, як і ця струнка випечена паризька молодь. Усі ці патриції вітали недбалими поклонами божественно зодягнених, божественно прекрасних жінок; за один поцілунок такої жінки Люсьєн, як той паж графині Кенігсмарк, дав би себе четвертувати. Образ Луїзи потьмарився в його очах; проти цих царівен вона здалася йому старою бабою. Він зустрів жінок, які ввійдуть в історію дев'ятнадцятого століття; своєю вродою, розумом, пристрастями вони прославляться не менше, ніж королеви давно минулих часів. Біля нього пройшла велична красуня, мадмуазель де Туш, видатна письменниця, відома під ім'ям Каміля Мопена, яка однаково славилась і ясною вродою, і великим талантом; її ім'я пошепки передавалося з уст в уста.

«Ось вона, поезія!» — подумав Люсьєн.

Як би виглядала пані де Баржетон біля цього ангела з ніжною усмішкою, з чорними очима, бездонними, як небо, і палкими, як сонце, очима ангела, що сяє молодістю, надією, майбутнім? Вона всміхалася, розмовляючи з пані Фірмані, однією з найчарівніших парижанок. Якийсь голос нашіптував йому: «Розум — це підойма, якою можна зрушити світ». Але другий голос казав, що за точку опори для розуму правлять гроші. Йому не хотілося залишатися тут, на місці краху своїх сподівань, на полі власної поразки, і він рушив до Пале-Рояля, спитавши перед тим дорогу, бо ще не ознайомився як слід із цим кварталом. Він зайшов до Вері і, бажаючи втішити себе в розпуці, вирішив поласувати паризькими розкошами, замовив обід: пляшку бордо, остендські устриці, рибу, куріпку, макарони, фрукти, що були *plus ultra*¹ його прагнень. Він тішився цим скромним бенкетом, думаючи про те, як увечері похизуватися

¹ Останньою межею (латин.).

розумом перед маркізою д'Еспар і, показавши перед нею свої духовні скарби, тим самим надолужити убогість блазенського вбрання. Його мрії урвала сума рахунку; яка сягала п'ятдесяти франків, а він же розраховував, що цих грошей вистачить йому надовго. За п'ятдесят франків, які він витратив на один обід, в Ангулемі можна було прожити місяць. Тому він шанобливо причинив за собою двері цього палацу, пообіцявши собі, що й нога його більше сюди не ступить.

«Єва казала правду, — подумав він, вертаючись Кам'яною галереєю в готель по гроші. — Ціни в Парижі зовсім не ті, що в Умо!»

Дорогою він милувався вітринами кравців і, згадавши про пишні убори, бачені вранці, вигукнув: «Ні, я не стану перед очима маркізи д'Еспар отаким опудалом!» Він зі швидкістю оленя помчав до готелю «Гайяр-Буа», вибіг сходами до своєї кімнати, взяв сто екю, стрімголов збіг донизу й кинувся у Пале-Рояль, маючи намір вирядитись із голови до ніг. Він уже наглянув у Пале-Роялі крамниці, де продавали взуття, білизну, жилети, наглянув і перукарні; його майбутня елегантність була розпорошена по десятках крамницях. Перший кравець, до якого він зайшов, запропонував йому приміряти стільки фраків, скільки душа бажала, і запевнив, що всі вони найостаннішої моди. Люсьєн вийшов од нього, купивши зеленавий фрак, білі панталони та химерний жилет і витратив на те двісті франків. Потім він вибрав собі пару прегарних чобіт якраз по своїй нозі. Придбавши нарешті все необхідне, Люсьєн запросив до себе перукаря в готель, куди всі постачальники доставили свої товари. О сьомій вечора, завитий, немов святий Іоанн у церковній процесії, в чудовому жилеті, в красивій високій краватці, — трохи скутий цією подобою футляра, в якому опинився вперше, — поет сів у фіакр і наказав везти себе в Оперу. Тримаючись настанов пані де Баржетон, він запитав ложу придворних камергерів. Контролер, глянувши на молодика, що своєю елегантністю, взятою напрокат, нагадував першого друга на весіллі, попросив його показати квиток.

— У мене нема квитка.

— Без квитка входити заборонено, — коротко відповів той.

— Але ж мене запрошено в ложу маркізи д'Еспар, — пояснив Люсьєн.

— Нічого не знаю, — відрубав контролер, переморгнувшись із своїми колегами.

В цей час під перистилем зупинилася карета. Лакей, якого Люсьєн уже бачив, відкинув приступку, і дві дами вийшли з екіпажа. Люсьєн, не дождаючи брутального окрику контролера, сам відступив, щоб дати дорогу дамам.

— Пане добродію, — глузливо мовив до Люсьєна контролер, — таж це і є ваша знайома — маркіза д'Еспар.

Люсьєн геть розгубився. У пані де Баржетон був такий вигляд, наче вона не впізнала поета в його новому оперенні. Та коли він підійшов ближче, вона усміхнулась до нього й сказала:

— От і чудово, ходімо!

Контролери знову прибрали статечного вигляду. Люсьєн пішов слідом за пані де Баржетон, і, коли вони піднялися широкими сходами Опери, вона відрекомендувала кузині свого Рюбампре. Ложа камергерів була в глибині зали, в кутку, на самій видноті, звідти теж усе було видно. Люсьєн сів на стільці позаду крісла пані де Баржетон, радий, що опинився в тіні.

— Пане де Рюбампре, — сказала маркіза привітно, — ви в Опері вперше, вам треба все бачити, сідайте спереду, ми дозволяємо.

Люсьєн послухався. Перша дія опери вже закінчувалась.

— Ви часу не змарнували, — сказала йому на вухо Луїза під першим враженням від його переміни.

Луїза залишалася такою ж, як і була. Сусідство світської жінки, маркізи д'Еспар, цієї паризької пані де Баржетон, дуже шкодило їй. Блиск парижанки так підкреслював вади провінціалки, що Люсьєн зразу прозрів під впливом спільного враження від світського товариства в залі та від знатної дами поруч себе і побачив, нарешті, бідолашну Наїс де Негрпеліс такою, якою бачили її парижани. То була звичайнісінька жінка — висока, кощава, з червоними плямами на щоках, зблякла, занадто руда, бундючна, претензійна, самовпевнена, з провінційною манерою висловлюватись, а головне — погано вдягнена. В старій паризькій сукні все, навіть складки, свідчать про смак, про те, якою вона була колись, тоді як старий провінційний одяг просто смішний. І в жінці, і в її вбранні не було ні краси, ні свіжості; оксамит подекуди полиняв, як і барви її

обличчя. Люсьєн засоромився свого кохання до цієї чаплі і постановив при першому ж нападі доброчесності в Луїзи покинути її. В нього був гострий зір, і він помітив, що всі лорнети наведені на цю аристократичну ложу. Найпишніші красуні, безперечно, придивлялися до пані де Баржетон, бо всі вони, посміхаючись, перемовлялися між собою. Якщо маркіза д'Еспар і здогадувалася по жестах та усмішках жінок про справжню причину веселощів, вона нітрохи тим не переймалась. По-перше, кожен мав упізнати в її супутниці бідну родичку, що приїхала з провінції, а таке нещастя може статися в будь-якій паризькій родині. А потім кузина вже й сама помітила, що з її туалетом не все гаразд, і висловлювала побоювання; та маркіза заспокоювала її, розуміючи, що Наїс, як тільки пристойніше її одягнути, швидко похопить і паризькі манери. Якщо пані де Баржетон і бракувало світських навичок, то в ній відчувалася вроджена гордість аристократки і те невловиме, що звичайно називають *породою*. Наступного понеділка вона візьме своє. До того ж маркіза знала: тільки-но в товаристві стане відомо, що ця жінка — її кузина, всі припинять глузування до нового іспиту. Люсьєн і гадки не мав, як змінить Луїзу недбало накинута на плечі шарф, гарна сукня, елегантна зачіска й поради маркізи д'Еспар. Підіймаючись по сходах, вона порадила кузині не тримати в руці носової хусточки. Хороший чи поганий тон залежить од безлічі подібних дрібниць, які кмітлива жінка схоплює дуже швидко, тоді як інша ніколи їх не збагне. Пані де Баржетон, сповнена щирого бажання, була розумніша, ніж вимагалось для того, щоб усвідомити власні хиби. Маркіза, певна, що учениця не осоромить її, а сама вона заживе на цьому доброї слави, не ухилялася від напучувань. Отож між обома жінками виникла спілка, скріплена взаємною зацікавленістю. Пані де Баржетон одразу ж схилилася перед новим кумиром, який засліпив, звабив її своїми манерами, розумом і всім тим, що його оточувало. Вона відчула в маркізі таємничу владу шанобливої знатної дами й вирішила увійти в світ супутником цього світила, яким відверто захоплювалася. Маркіза була зворушена цією простодушною шанобою: вона виявила прихильність до кузини, вважаючи її безпорадною і бідною; зрештою, маркіза була не проти виховати ученицю, їй захотілося підготувати з пані де Баржетон таку собі компаньйонку, сказа-

ти б, рабиню, котра завжди її вихваляла б, — а це такий скарб, що відшукати його серед паризьких жінок важче, ніж неупередженого критика серед літературної братії. Тим часом цікавість стала надто очевидною, щоб приїжджа її не помітила, і маркіза з делікатності вирішила приховати від кухні причину того пожвавлення.

— Якщо нас навідають, — мовила вона, — ми, можливо, визнаємо, чому завдячуємо такою увагою отих дам...

— Схоже на те, що моя оксамитова сукня і мій ангулемський вигляд забавляють парижанок, — сказала, усміхнувшись, пані де Баржетон.

— Ні, привід до такої уваги дали не ви; тут є щось інше, чого я не збагнула, — сказала маркіза і глянула на поета; вона вперше придивилася до нього, і їй здалося, що зодягнений він якось незвичайно.

— А онде й пан дю Шатле, — сказав Люсьєн, тицьнувши пальцем у бік ложі пані де Серізі, куди щойно зайшов наново розпрасований старий франг.

Помітивши цей жест, пані де Баржетон спересердя прикусила губу; маркіза не могла приховати здивованого погляду, який означав: «Чи не з неба впав цей хлопчисько?» Луїза відчула себе присоромленою в своїй любові — найприкріше переживання для француженки, якого вона ніколи не подарує коханцеві, що спричинився до того. У світському товаристві, де й нікчемність зростає до величі, досить одного необачного жесту, одного слова, щоб погубити недосвідченого новачка. Головна перевага добрих манер і доброго тону — в їхній гармонії, коли все бездоганно поєднується і ніщо не ображає смаку. Навіть той, хто через незнання чи захоплений якоюсь думкою не дотримає приписів цієї премудрості, може зрозуміти, що в ній, як і в музиці, дисонанс означає заперечення самого мистецтва, умови якого під загрозою небуття повинні дотримуватися в усіх подробицях.

— Хто він, отой пан? — спитала маркіза, показуючи очима на Шатле. — Хіба ви вже знайомі з графинею де Серізі?

— О! То це та сама знаменита пані де Серізі, котра так ославилася своїми походеньками і котру все-таки скрізь приймають?

— Нечувана річ, моя дорога, — відповіла маркіза. — Загадка, яку можна б з'ясувати, але якої ніхто досі не розгадав. Найнебезпечніші чоловіки — її друзі. А чому?

Нікому не вистачає сміливості проникнути в цю таємницю. Виходить, отой чоловік і є ангулемський лев?

— Так, то барон дю Шатле, — сказала Анаїс, котра із самолюбства повернула в Парижі своєму залицяльницькому титулу, права на який раніше заперечувала. — Свого часу він змусив багато говорити про себе. Барон був супутником де Монріво.

— Ох! — сказала маркіза. — Почувши це ім'я, я завжди згадую про бідолашну герцогиню де Ланже, що зникла, як летюча зірка. А онде, — провадила вона, показуючи на одну з лож, — пан де Растіньяк і пані де Нусінген, дружина постачальника, банкіра, ділка, великого торговця всяким випадковим майном, людини, що пролізла в паризький світ тільки завдяки багатству, і, кажуть, він не гребує засобами, щоб його збільшувати; він усіляко намагається переконати нас у своїй відданості Бурбонам, він уже робив спроби потрапити в мій дім. Його дружина гадає, що, здобувши собі ложу герцогині де Ланже, вона здобула і її чарівність, розум та успіх у світі. Вічна історія ворони, яка вбралася в павине пір'я.

— На які кошти Растіньяки утримують у Парижі сина? Адже, як нам відомо, у них немає й тисячі екю річного прибутку, — звернувся до пані де Баржетон Люсьєн, вражений вишуканою розкішшю костюма цього молодика.

— Зразу видно, що ви з Ангулема, — досить іронічно кивнула маркіза, не відводячи лорнета від очей.

Люсьєн не зрозумів — він був захоплений спогляданням лож; йому кортіло вгадати, які там виносять вирок пані де Баржетон і чому він сам збуджує таку цікавість. Тим часом Луїза була дуже ображена з того, що маркіза зовсім байдужа до Люсьєнкової вроди.

«Невже він не такий гарний, як мені здавалося?» — думала вона. Звідси був один крок до сумнівів і в його талантах. Завіса опустилася. Шатле увійшов до ложі герцогині де Карільяно, суміжної з ложею маркізи д'Еспар, і привітався з пані де Баржетон; вона відповіла йому легким поклоном. Світська жінка все бачить, і маркіза відзначила бездоганні манери Шатле. В цю хвилину до її ложі ввійшли один по одному четверо чоловіків, четверо паризьких знаменитостей.

Перший був пан де Марсе, уславлений тим, що розбуджував палкі пристрасті; він відзначався дівочою

вродою, томливою і зніженою, але його пильний погляд, спокійний, пронизливий і хижий, як погляд тигра, вносив поправку в цю красу; його любили і боялися. Люсьєн теж був гарний, але він мав такий ласкавий погляд, такі чисті сині очі, що від нього годі було сподіватися тієї сили і твердості характеру, яка так вабить жінок. Зрештою, поет досі не показав, чого він вартий, тоді як де Марсе жвавістю свого розуму, вмінням подобатись, одягом, що бездоганно пасував до його зовнішності, затьмарював усіх суперників. Зважте самі, ким здавався проти нього Люсьєн, набундючений, накрохмалений, безглуздий, як і його новий одяг? Де Марсе умів приправити свою мову такою вишуканою дотепністю і такими чарівливими манерами, що здобув собі право говорити зухвалі речі. З того, як люб'язно прийняла його маркіза у своїй ложі, пані де Баржетон відразу збагнула всю значущість цього чепуруна. Другий був один із Ванденесів, той, хто спричинився до історії з леді Дадлі, милий молодик, розумний, скромний, якому добре велося завдяки рисам, цілком протилежним до тих, що ними уславився де Марсе; пані де Морсоф, кузина пані д'Еспар, палко рекомендувала його маркізі. Третій був генерал Монриво, винуватець загибелі герцогині де Ланже. Четвертий — де Каналіс, один із найвідоміших поетів тієї доби, що був тоді на світанку своєї слави; своїм шляхетним походженням він хизувався більше, ніж славою, і був підкреслено *уважний* до маркізи д'Еспар, аби приховати свої почуття до герцогині де Шольє. Попри свою чарівність, уже тоді заплямлену лукавством, у нього вгадувалося надмірне честолюбство, яке згодом штовхнуло поета в політичні бурі. Його краса, солодкава трохи не до нудоти, його ласкаві усмішки приховували глибоке себелюбство і вічні розрахунки того, як улаштувати своє життя, на той час досить невлаштоване; однак, зупинивши свій вибір на герцогині де Шольє, жінці вже за сорок років, він домігся прихильності двору, схвалення Сен-Жерменського передмістя і накликав на себе нападки лібералів, що прозвали його поетом ризниці.

Придивившись до цих китів паризького світу, пані де Баржетон збагнула, чому маркіза так байдуже поставилася до Люсьєна. А коли почалася розмова, коли кожен із цих дотепних, витончених, розумних людей висловлював зауваження, в якому було більше змісту й глибини, аніж у всьому, що Наїс чула в провінції за

цілий місяць, а надто коли великий поет мовив гучні слова, в яких відбився весь позитивізм тієї доби, але позитивізм, позолочений поезією, Луїза зрозуміла те, про що напередодні сказав їй дю Шатле: Люсьєн був ніщо. Всі поглядали на бідолаху з такою жорстокою неухважністю, він так скидався на чужоземця, який не знає мови, що маркіза пожаліла його.

— Дозвольте мені,— звернулася вона до Каналіса,— відрекомендувати вам пана де Рюампре. Ви посідаєте в літературі високе становище, тож візьміть під свою опіку початківця. Пан де Рюампре приїхав із Ангулема і, звісно, потребуватиме вашого заступництва перед тими, хто висуває таланти. Він ще не має ворогів, які створили б йому ім'я. Хіба це не слушна думка — допомогти йому дружбою домогтися того, чого ви досягли завдяки ненависті.

Тимчасом як маркіза мовила ці слова, четверо чоловіків звернули погляди на Люсьєна. Де Марсе, хоч і стояв за два кроки від незнайомця, наставив лорнета, щоб роздивитися його; він переводив погляд із Люсьєна на пані де Баржетон і з пані де Баржетон на Люсьєна, ніби паруючи їх насмішкуватим поглядом, однаково образливим для обох; він розглядав їх, як розглядають дивовижних звірів, і посміхався. Та посмішка була для провінційного генія неначе удар кинджала. На обличчі Фелікса де Ванденеса відбилосся співчуття. Монріво скинув на Люсьєна погляд, що прошив його наскрізь.

— Маркізо,— сказав де Каналіс, уклоняючись їй,— я скоряюся вашій волі. Особиста зацікавленість велить нам не допомагати суперникам, та ви привчили нас до чудес.

— От і гаразд! Зробіть же мені приємність, у понеділок приходьте з паном де Рюампре до мене на обід. Там вам буде зручніше, ніж тут, поговорити про літературні справи. Я спробую в себе зібрати кількох законодавців літератури, світил, які протегують їй, автора «Уріки» і кого-небудь із добромисних молодих поетів.

— Маркізо,— озвався де Марсе. — Якщо ви опікуєтесь талантом пана де Рюампре, я беру на себе турботи про його красу. Я дам йому кілька порад, що зроблять його найщасливішим денді в Парижі. А там, якщо йому захочеться, він може бути й поетом.

Пані де Баржетон відповіла кузині поглядом, сповненим глибокої вдячності.

— Я не знав, що ви ревнуєте до талантів, — сказав Монріво панові де Марсе. — Щастя вбиває поетів.

— Чи не тому ви, добродію, надумали одружитися? — звернувся денді до Каналіса, при цьому стежачи, яке враження справлять його слова на маркізу д'Еспар.

Каналіс тільки знизав плечима, а маркіза д'Еспар, приятелька герцогині де Шольє, засміялась.

Люсьєн, який почувався в новому одязі, як та сповита єгипетська мумія, соромився, що не може й собі підкинути слова. Нарешті він сказав маркізі своїм ніжним голосом:

— Ваша добрість, ласкава пані, зобов'язує мене домогтись успіху.

В цю хвилину до ложі зайшов дю Шатле; він вирішив скористатися з нагоди і, заручившись підтримкою Монріво, одного з королів Парижа, відрекомендуватися маркізі д'Еспар. Барон привітався з пані де Баржетон і попросив у маркізи д'Еспар прощення, що дозволив собі вдертися до її ложі: він так давно не бачив свого супутника. Вони розсталися з Монріво в пустелі й після довгої розлуки вперше оце зустрічалися.

— Розлучитися в пустелі й зустрітися в Опері! — сказав Люсьєн.

— Справді театральна зустріч, — сказав Каналіс.

Монріво відрекомендував барона дю Шатле маркізі; вона прийняла колишнього секретаря для доручень при її імператорській високості надзвичайно люб'язно: адже вона бачила, як прихильно вітали його в трьох ложах, а графиня де Серізі допускала до себе лише людей високопоставлених, і нарешті, він був супутником де Монріво. Останнє важило так багато, що всі четверо аристократів, як у тому могла впевнитися пані де Баржетон з їхнього тону, поглядів і жестів, не вагаючись визнали Шатле за людину свого кола. Анаїс тепер зрозуміла, чому в провінції Шатле тримався з такою султанською пихою. Врешті барон зволив помітити Люсьєна і вклонився, але холодно й стримано, даючи зрозуміти присутнім, що той, кого вшановують таким вітанням, посідає в товаристві нікчемне місце. Шатле супроводив свій уклін насмішкуватою міною, ніби хотів запитати: «Яким дивом він тут опинився?» Його добре зрозуміли, бо де Марсе, нахилившись до Монріво, сказав йому на вухо, але так, щоб почув барон: «Спитайте у свого друга, хто цей кумедний хлопець,

що схожий на вирядженого манекена з кравцевої вітрини?»

Шатле, ніби поновлюючи давнє знайомство з колишнім супутником, щось нашіптував йому і, звичайно, перетирав на зубах свого суперника. Люсьєн дивувався, як легко й витончено ці люди висловлювали свої думки; його вражала ця так звана французька дотепність, а надто невимушеність розмови й манера триматися. Близк розкоші, який приголомшив поета вранці, позначався й на розмові. Люсьєн не міг збагнути, в який таємничий спосіб виникали у цих людей такі глибокі думки, такі слухні зауваження й відповіді, на які він спромігся б хіба по тривалих роздумах. І ці світські люди відзначалися розкутістю не лише в мові, а й в одязі: вони не мали на собі нічого ні нового, ні старого. Ніщо на них не блищало, а все милувало зір. Їхня пишнота не здавалася тимчасовою: якими вони були вчора, такі ж вони сьогодні й такими будуть завтра. Люсьєн зрозумів, що має вигляд людини, котра вирядилась уперше в житті.

— Глянь-но, друже, — звернувся де Марсе до Фелікса де Ванденеса, — наш Растіньяк літає, неначе рогатий жук. Він уже в ложі маркізи де Лістомер; він має там успіх, пролаза. О! Наводить на нас лорнета. Здається, він знає вас, пане де Рюампре, — звернувся денді до Люсьєна, але не дивлячись на нього.

— Важко припустити, щоб до нього не дійшло ім'я людини, якою ми пишаємося, — втрутилася пані де Баржетон, — його сестра недавно слухала, як пан де Рюампре читав нам свої прекрасні вірші.

Фелікс де Ванденес і де Марсе попрощалися з маркізою і пішли в ложу пані де Лістомер, Феліксової сестри. Почалася друга дія, і маркіза д'Еспар, її кузина та Люсьєн zostалися самі. Одні чоловіки пішли пояснити зацікавленим жінкам, хто така пані де Баржетон, інші — розповісти про приїжджого поета й посміятися з його вбрання. Каналіс вернувся в ложу герцогині де Шольє і вже не з'являвся. Люсьєн був щасливий, що вистава відвернула від нього увагу. Побоювання пані де Баржетон щодо Люсьєна зросли, адже прийом, який кузина виявила баронові дю Шатле, мав зовсім інший характер, аніж її поблажлива гречність із Люсьєном. Упродовж другої дії в ложі маркізи де Лістомер залишалось повно людей, і, звичайно, там точилася жвава розмова про

пані де Баржетон і Люсьєна. Молодий Растін'як, мабуть, *веселив* усіх у тій ложі; він дав вихід паризькій насмішкуватості, яка щодня накидається на нову поживу, квапиться вичерпати нову тему, зразу ж обертаючи її на щось старе й заяложене. Маркіза д'Еспар занепокоїлась. Вона добре знала, що злослів'я дуже швидко дійде й до жертви, яку воно поранить, і чекала кінця акту. Коли ми починаємо аналізувати власні почуття, як це сталося з Люсьєном та Луїзою, за короткий час відбуваються дивні речі: моральні перевороти здійснюються за неухильними законами швидкої дії. Коли вони верталися з Водевілю, в Луїзіній пам'яті постали мудрі й лукаві слова дю Шатле про Люсьєна. Кожна його фраза була пророцтвом, і Люсьєн ніби намагався виправдати всі ці пророцтва. Прощаючись зі своїми ілюзіями про пані де Баржетон, — як і пані де Баржетон прощалася з ілюзіями про нього, — бідолашний юнак, чия доля трохи нагадувала долю Жана Жака Руссо, пішов за його прикладом і піддався чарам маркізи д'Еспар: він одразу ж закохався. Молодики або літні чоловіки, які пам'ятають про свої юнацькі захоплення, зрозуміють, що така пристрась цілком можлива й природна. Ця тендітна жінка з вишуканими манерами, з люб'язною мовою, зі співучим голосом, така знатна, високопоставлена, жінка, яка збуджувала заздрощі, ця королева зачарувала поета, як колись в Ангулемі його зачарувала пані де Баржетон. Його несталий характер потребував високого заступництва; найпевніший до того шлях — заволодіти цією жінкою, — це означало б заволодіти всім. Мав же він успіх у Ангулемі, чому б не домогтися успіху і в Парижі? Незважаючи на чари опери, цілком нові для нього, Люсьєн, зачарований цією прекрасною Селіменою, мимохить раз по раз обертався до неї, і що більше він дивився, то дужче йому хотілося бачити її. Пані де Баржетон перехопила один із його палких поглядів; вона почала стежити за Люсьєном і побачила, що його більше цікавить маркіза, аніж вистава. Вона охоче примирилась би із долею покинутої задля п'ятдесяти Данаєвих дочок, та коли один із тих поглядів, особливо честолюбний, особливо жагучий і виразний, дав їй збагнути, що діється в Люсьєновім серці, вона спалахнула ревністю не так до майбутнього, як до минулого. «Він ніколи так не дивився на мене, — подумала вона. — Боже мій, Шатле казав правду!» Тоді вона визнала,

що любов її була помилкою. А коли жінка починає каятись у слабості, вона ніби губкою проводить по своєму житті, щоб усе зітерти. Луїза трималася спокійно, хоча кожен Люсьєнів погляд будив у ній лютю. В антракті знову зайшов де Марсе і привів із собою пана Лістомера. Статечний чоловік і молодий фат не забарилися шепнути гордій маркізі, що наподажений весільний дружок, якого вона необачно впустила до себе в ложу, має не більше права називатися паном де Рюбампре, як іудей носити християнське ім'я. Люсьєн — син аптекаря Шардона. Пан де Растіньяк, добре обізнаний із ангулемськими справами, уже в двох ложах насмішив людей дотепами про мумію, яку маркіза називає кузиною і яка завбачливо завела собі аптекаря для того, звичайно, щоб він своїми пілюлями штучно підтримував її життя. Коротше кажучи, де Марсе повторив кілька з тисячі дотепних жартів, що їх парижани швидко вигадують, щоб ще швидше забути; за ними стояв Шатле — справжній винуватець цього карфагенського віроломства.

— Моя люба, — озвалася маркіза д'Еспар, затуляючись віялом, — скажіть, будь ласка, чи вашого улюбленця справді зовуть де Рюбампре?

— Він узяв собі материне прізвище, — відповіла зніяковівши пані де Баржетон.

— А як звали його батька?

— Шардон.

— Хто він був?

— Аптекар.

— Я була певна, люба моя, що паризьке товариство не посміє глузувати з жінки, котру я признала за свою родичку. І ось тепер ті вітрогони щасливі, що застали мене в товаристві аптекаревого сина. Послухайте, нам краще негайно піти звідси.

Маркіза д'Еспар прибрала невдоволеного вигляду, і Люсьєн не міг зрозуміти, в чім причина тієї переміни. Він подумав, що, мабуть, жилет у нього поганого смаку, — і це було справді так. Він зрозумів із прихованим жалем, що одягатися слід у доброго кравця, і вирішив завтра ж піти до найвідомішого, щоб на той понеділок позмагатися із франтами, з якими зустрінеться у маркізи. Хоч він і поринув у роздуми, його погляд, захоплений третьою дією, не відривався від сцени. Милуючись пишністю незрівнянного видовища, він водночас мріяв

про маркізу д'Еспар. Люсьєна довів до відчаю цей рапто-вий холод, що так суперечив його душевному палу, який кинув його в нове кохання всупереч величезним перешкодам, — він передбачав їх, але твердо поклав собі подолати їх. Люсьєн отямився від глибокої задуми, щоб глянути на свій ідеал, але, повернувши голову, побачив, що в ложі він сам-один; поет почув легкий шум: двері зачинилися, маркіза д'Еспар пішла і забрала з собою кухню. Люсьєн подивувався з тієї раптової втечі, але довго він не міркував про це, бо не знаходив ніякого пояснення.

Коли обидві жінки сіли в карету і карета покотилася вулицею Рішельє до передмістя Сент-Оноре, маркіза, ледь тамуючи гнів, сказала:

— Дорога моя, що ви собі думаєте? Зачекайте, поки аптекарів син прославиться, тоді й опікуйтеся ним. Герцогиня де Шольє досі приховує свої близькі взаємини з Каналісом, а він же знаменитий і дворянського роду. Сподіваюся, цей хлопець вам не син і не коханець, правда ж? — спитала горда жінка, кинувши на кухню пильний, проникливий погляд.

«Яке щастя, — подумала пані де Баржетон, — що я тримала цього шалапуту на відстані й нічого йому не дозволяла!»

— От і гаразд, — вела далі маркіза, сприйнявши промовистий погляд кухні за відповідь. — Покиньте його, прошу вас! Присвоїти собі дворянське прізвище! Яке зухвальство! Суспільство карає таких самозванців. Припускаю, що це прізвище його матері, хай і так. Але ж зрозумійте, люба моя, що тільки королю належить право своїм особистим указом надати прізвище де Рюбампре синові жінки із цього роду. Якщо вона взяла шлюб із нерівнею, то такий указ — велика ласка, і, щоб домогтися її, потрібні неабиякі кошти, великі заслуги і дуже високе заступництво. Одяг того вифранченого крамарчука свідчить, що він хлопець убогий і простого роду. З лиця він, щоправда, гарненький, проте мені здався досить недалекий: не вмів ні пристойно поводитись, ні говорити, — одне слово, *невихований*. Чому раптом ви піклуєтесь про нього?

Пані де Баржетон відцуралась Люсьєна, як і Люсьєн відцурався її, і тепер страшенно потерпала, щоб маркіза не вивідала всієї правди про її подорож.

— Я в розпачі, дорога кухні, що так ославила вас.

— Мене ославити неможливо, — всміхнулася пані д'Еспар. — Я думаю про вас.

— Але ж ви запросили його на обід у понеділок!

— Я занедужаю, — жваво відповіла маркіза. — Ви його повідомте, а я накажу не впускати цього добродія ні під тим, ні під тим прізвиськом.

Під час антракту Люсьєнові захотілося вийти у фойє — він помітив, що всі йдуть туди. Але жоден із тих, хто заходив у ложу маркізи д'Еспар, не вклонився йому й не звернув на нього уваги; це дуже здивувало провінційного поета. Крім того, Шатле, що тайкома стежив за ним, зразу зникав, коли той простував у його бік. Придивляючись до чоловіків, що прогулювались у фойє, Люсьєн переконався, що одяг його має досить кумедний вигляд; він вернувся у свою ложу, сів у кутку і тихо просидів там до кінця вистави, захоплений то пишнотою п'ятої дії балету, що так уславилася своїм Пеклом, то видовищем зали, яку він повільно обводив поглядом ложу за ложею, то поринаючи в роздуми, поглиблені близькістю вищого товариства. «Ось де моє царство! — думав він. — Ось той світ, який я повинен покорити!» Він пішки вернувся додому, обмірковуючи все, що казали молодики, які заходили в ложу віддати уклін маркізі д'Еспар; їхні жести, постава, манера входити й виходити — усе пригадувалося йому напрочуд виразно. На другий день, близько полудня, він насамперед пішов до Штауба — найзнаменитішого кравця того часу. Благанням та обіцянками заплатити готівкою він домогся від кравця згоди пошити костюм до знаменного понеділка. Зрештою, Штауб пообіцяв пошити на той вирішальний день чудовий сюртук, жилет і панталони. У білизняній крамниці Люсьєн замовив сорочки, носові хусточки, одне слово, цілий посаг, а швець зняв мірку з його ноги на черевики й на чоботи. Поет купив прегарний ціпок у Вердье, рукавички й запонки в пані Ірланд, — тобто він постарався піднятися на рівень справжнього франта. Вдовольнивши свої примхи, Люсьєн пішов на Нову Люксембурзьку вулицю, проте Луїзи там не застав.

— Пані обідають у маркізи д'Еспар і повернуться пізно, — сказала Альбертина.

Люсьєн пообідав за сорок су в ресторані Пале-Рояля і рано ліг спати. У неділю, об одинадцятій, він прийшов до Луїзи; вона ще не вставала. Він навідався о другій годині.

— Пані ще не приймають, — сказала Альбертина, — але вони передали вам записку.

— Вона ще не приймає? — перепитав Люсьєн. — Але ж я не кожен перший-ліпший...

— Не знаю, — досить безцеремонно відказала служниця.

Відповідь Альбертини здивувала Люсьєна не менше, ніж лист від пані де Баржетон. Він узяв записку і тут-таки, на вулиці, прочитав рядки, що сповнили його розпачем.

«Маркіза д'Еспар захворіла і прийняти вас у понеділок не зможе. Я й сама почуваю себе негарзд, але встану й поїду її провідати. Мені дуже прикро, що виникли ці перешкоди, але мене заспокоює ваш талант. Ви проб'єтесь і без заступництва».

«Нема навіть підпису!» — подумав Люсьєн; він уже був у Тюільрі, сам не помітивши, як прийшов туди. Дар провидіння, властивий талановитим людям, підказав йому, що ця холодна записка вістує катастрофу. Він ішов, поринувши в роздуми, йшов далі й далі, роздивляючись пам'ятники на майдані Людовіка XV. Погода стояла чудова. Повз нього пролітали розкішні карети, прямуючи до головної алеї Єлісейських Полів. Він ішов разом із юрбою людей, що гуляли; за хорошої погоди сюди в недільні дні стікається близько трьох-чотирьох тисяч екіпажів, утворюючи імпровізований Лоншан. Він ішов, милуючись на пишні запряги, ошатне вбрання, блискучі лівреї, й опинився перед Тріумфальною аркою, яку на той час іще будували. Що з ним сталося, коли, вертаючись назад, він зустрів маркізу д'Еспар і пані де Баржетон: вони сиділи в кареті, позад неї маяло пір'я на капелюсі грума; по зеленій гаптованій золотом лівреї Люсьєн упізнав екіпаж маркізи. Каретний потік зупинився, утворилася тиснява, і Люсьєн побачив зовсім перемінену Луїзу. Її годі було впізнати: тони вбрання пасували до кольору обличчя, сукня була прегарна, майстерно укладене волосся дуже личило їй, а вибагливого смаку капелюшок майже не поступався капелюшку маркізи д'Еспар, законодавиці мод. Є певна манера носити капелюх: збийте його трохи назад — у вас буде зухвалий вигляд; насуньте на лоб — і ви здаватиметеся похмуру; збийте набік — і матимете хвацький вигляд; а от

світські жінки надягають капелюшки, як їм заманеться, — і завжди мають гарний вигляд. Пані де Баржетон одразу розв'язала цю чудну проблему. Красивий пояс охоплював її стрункий стан. Вона перейняла в кухні її рухи й звички; вона сиділа в тій самій позі, так само гралася зграбненьким флакончиком із парфумами, який висів на ланцюжку на пальці правої руки, і в такий спосіб, наче несамохіть, показувала вузьку руку в гарненькій рукавичці. Коротше кажучи, вона вподобалася маркізі д'Еспар, не вдаючись до мавпування; вона виявилася гідною кухні маркізи, яка, здавалося, пишалася своєю ученицею. Чоловіки та жінки, що гуляли по алеях, задивлялися на блискучу карету з об'єднаними гербами д'Еспарів та Бламон-Шоврі. Люсьєн дивувався, помітивши, що багато перехожих віталися з кухнями; він не знав, що всьому Парижу, який складається з двадцяти салонів, уже відомо: пані де Баржетон — родичка маркізи д'Еспар. Молоді вершники оточили коляску, щоб супроводити кухню до Булонського лісу; між ними Люсьєн помітив де Марсе та Растіньяка. По жестах цих двох зальотників Люсьєн легко здогадався, що вони висловлюють компліменти пані де Баржетон з приводу її переміни. Маркіза д'Еспар сяяла вродою і здоров'ям, виходить, її недуга була тільки приводом, щоб відмовити йому, Люсьєнові, в прийомі: адже вона не перенесла званого обіду на інший день. Розлючений поет попрямував до карети; він ішов повільно і, коли опинився в полі зору двох дам, уклонився їм; пані де Баржетон не зволила його помітити, а маркіза навела на нього лорнет і не відповіла на уклін. Паризька знать виявляла зневагу не так, як ангулемські можновладці: провінційні дворянчики, що намагалися дошкулити Люсьєнові, все-таки визнавали його здібності і мали за людину, тимчасом як для маркізи д'Еспар він просто не існував. То був навіть не вирок, а відмова в правосудді. Коли де Марсе навів на нього лорнет, бідолашного поета пронизав смертельний холод; та ось паризький лев опустив лорнет, і Люсьєнові здалося, ніби то упав ніж гільйотини. Карета рушила. Шаленство, жадоба помсти охопили зневаженого юнака: він ладен був задушити пані де Баржетон; він би обернувся на Фук'є-Тенвіля, щоб мати втіху послати маркізу на ешафот; йому хотілося піддати де Марсе якомусь витонченому катуванню, з тих, що вигадують дикуни. Він бачив, як повз нього,

вклоняючись чарівним жінкам, прогарцював верхи Каналіс, елегантний, як і личить найніжнішому з поетів.

«Боже мій! Золота — будь-якою ціною! — сказав сам собі Люсьєн. — Золото — єдина сила, перед якою схиляється світ!» — «Ні! — вигукнуло його сумління. — Не золота, а слави!» — «А слава — це труд! Труд! Улюблене слівце Давида! Боже мій! Навіщо я тут? Та я доб'юсь успіху! Я їхатиму по цій алеї в колясці з грумом на зап'ятках! Мені належатимуть маркізи д'Еспар!» Люсьєн подумки вигукував ці шалені слова, обідаючи за сорок су в Юрбена.

Другого дня, о дев'ятій ранку, він пішов до Луїзи; його поривало покартати її жорстокість. Але мало того, що пані де Баржетон не було для нього вдома, воротар не пустив його й до дверей. Люсьєн чатував біля під'їзду до полудня. Опівдні від пані де Баржетон вийшов Шатле; він краєм ока глянув на поета й хотів ухилитися від розмови. Люсьєн, болісно вражений, кинувся навздогін за ним; барон, почувши, що його доганяють, обернувся й уклонився Люсьєнові. Виконавши обов'язок чемності, Шатле вочевидь квапився шезнути.

— Благаю вас, — мовив Люсьєн, — подаруйте мені одну хвилину! Я хочу сказати вам лише кілька слів. Ви свого часу виявляли до мене прихильність; пам'ятаючи це, я прошу про маленьку послугу. Ви щойно бачились із пані де Баржетон. Скажіть, чим я заслужив у неї та в маркізи д'Еспар такої неласки?

— Пане Шардон, — відповів Шатле з удаваною простодушністю, — а чи знаєте ви, чому ці дві дами покинули вас у Опері?

— Ні, — сказав бідолашний поет.

— Так от, щоб ви знали: вам відразу ж нашкодив пан де Растіньяк. Коли молодого денді запитали про вас, він сказав коротко і ясно, що ви ніякий не де Рюампре, а Шардон, що ваша мати — повитуха, що ваш батько був аптекарем в Умо, ангулемському передмісті, що ваша сестра, гарненька дівчина, прасує сорочки і заручена з ангулемським друкарем Сешаром... Такий світ! Вам захотілося бути на видноті? Йому й захотілося подивитися на вас. Де Марсе зайшов у ложу, щоб у товаристві маркізи посміятися з вас, і тут-таки обидві дами втекли, вирішивши, що сидіти з вами поруч для них принизливо. Не шукайте зустрічі ні з тією, ні з тією. Ви маєте талант — спробуйте тим самим одплатити їм обом. Світ

знехтував вас, знехтуйте світ. Оселіться десь на мансарді, створіть шедевр, станьте знаменитим у якійсь царині, і світ схилиться до ваших ніг. Тоді ви завдасте йому тих ран, яких він завдає вам. Що більше приязні виявляла вам пані де Баржетон, то далі вона від вас одсахнеться. Така природа жіночих почуттів. Але тепер ідеться не про те, як вернути дружбу Анаїс, а про те, щоб не нажити в ній ворога, отож послухайтеся моєї ради. Вона вам писала. Поверніть їй усі листи — ваш благородний вчинок її розчулить. І коли згодом вам знадобиться її допомога, вона не поставиться до вас вороже. Щодо мене, то я такої високої думки про ваше майбутнє, що захищаю вас усюди. Якщо надалі зможу бути вам у чомусь корисний, покладайтесь на мене: я завжди до ваших послуг.

Люсьєн зблід, розгубився і був такий пригнічений, що навіть не відповів на легкий, ввічливий уклін старого джигуна, помолоділого в паризькій атмосфері. Він вернувся в готель і там застав самого Штауба, що прийшов не так задля примірки замовленого костюма, як для того, щоб дізнатися від господині «Гайяр-Буа» про фінансове становище незнаного замовника. В Париж Люсьєн приїхав на поштових; минулого четверга пані де Баржетон привезла його з Водевілю в кареті. Відомості для Штауба були добрі. Кравець величав Люсьєна «графом» і звернув увагу на те, як майстерно зумів підкреслити чудові форми замовника.

— В такому вбранні панич може сміливо йти на прогулянку в Тюільрі — не мине й двох тижнів, як він одружиться з багатою англійкою.

Жарт німецького кравця, бездоганність костюма, висока якість тонкого сукна, краса його подоби, відбитої в дзеркалі, — всі ці дрібниці трохи розвіяли Люсьєнову печаль. Він мимоволі подумав, що Париж — столиця випадку, і на мить повірив у випадок. Хіба в нього нема томика віршів і в рукописі прекрасного роману «Лучник Карла IX»? Він поклався на ласку долі. Штауб пообіцяв принести взавтра сюртук і решту одягу. Вранці прийшли з рахунками швець, торговець білизною і кравець. Люсьєн, ще не навчений відважувати кредиторів, ще скутий добрими провінційними звичаями, розрахувався з ними, і в нього залишилося триста шістьдесят франків із двох тисяч, привезених у Париж; а прожив він тут усього тиждень! Проте він вирядився й пішов

прогулятися по терасі Фельянів. Там він дістав за все віддяку. Він був так гарно вдягнений, такий милий та вродливий, що на нього задивлялося чимало жінок, а дві-три, приваблені його красою, навіть озирнулися. Люсьєн вивчав ходу й манери законодавців моди і пройшов курс добрих звичаїв, увесь час тільки й думаючи про триста шістдесят франків. Увечері, на самоті в своїй кімнаті, він вирішив обміркувати, чи варт йому жити далі в готелі «Гайяр-Буа», де з ощадливості замовляв тепер на сніданок найскромніші страви. Люсьєн запитав рахунок, ніби збираючись виїздити; виявилось, що він заборгував сто франків. Другого ж дня Люсьєн подався в Латинський квартал; зі слів Давида він знав, що там усе дешевше. По довгих пошуках він урешті натрапив по вулиці Клюні, неподалік від Сорбонни, на поганенькі мебльовані кімнати, де й найняв собі кімнатку по своїй кишені. Розрахувавшись із господинею «Гайяр-Буа», Люсьєн того ж таки дня перебрався на вулицю Клюні. Переїзд обійшовся йому лише в розмірі плати за фіакр.

Оселившись у нужденній комірчині, він зібрав усі листи пані де Баржетон, зв'язав їх у пакунок і поклав на стіл; та перш ніж написати їй, поет замислився над подіями цього фатального тижня. Йому й на думку не спадало, що він перший нерозважливо зрікся свого кохання, не відаючи, якою стане його Луїза в Парижі; він не бачив власних помилок, він бачив тільки своє нинішнє становище; у всьому він звинувачував пані де Баржетон — замість того щоб просвітити його, вона його занастила. Поет розлютився, в ньому заговорила гордість, і в нападі гніву він написав такого листа:

«Що сказали б ви, пані, про жінку, яка звабила бідного, несміливого хлопчину, сповненого шляхетних надій, що їх у старшому віці називають мріянням, — про жінку, яка кокетством, хитрощами та вдаваною материнською любов'ю звела ту дитину? Вона не нехтує ні найзнадливіші обіцянки, ні надхмарні замки, що зачаровують того хлопчину, вона везе його з собою, вона заволодіває ним, вона то докоряє йому за недовіру, то вихваляє його. Коли ж хлоп'я кидає сім'ю і біжить наосліп слідом за нею, вона приводить його до безмежного моря, усмішкою заманює в благодійний човник і відштовхує від берега, віддаючи на волю стихій, а тоді з високої скелі бажає йому щасливої долі. Ця жінка — ви, а хлопчина —

я. Але в руках цього хлопця лишилася записка пам'яті, що може викрити злочинність вашого добродійництва. Вам довелось би почервоніти, бачачи, як змагається з хвилями хлопчина, що його ви пригортали недавно до своїх грудей. Коли ви читатимете цього листа, та записка пам'яті буде вам повернена. Ви можете забути все. Після чарівних мрій, що на них вказували ви мені пальцем у небесах, я тепер споглядаю убогу дійсність паризької твані. В той час коли ви, осяйна й обожнювана, витатимете у високостях світу, до чийого порога мене привели, я тремтітиму від холоду на злиденному горищі, куди ви мене закинули. Та, можливо, серед бенкетів і втіх вас усе-таки опадуть муки совісті, може, ви згадаєте про хлопчину, якого штовхнули в безодню. То хай вас, вельможна пані, не бентежить сумління! З глибини пекла своїм останнім поглядом ця дитина дарує вам єдине, що залишилось у неї: прощення. Так, пані, завдяки вам у мене вже не зосталося нічого. Анічогісінько! Та хіба весь світ не створено з нічого! Геній мусить наслідувати Бога: я почав із того, що запозичив його милосердя, не знаючи, чи доступлюся його могутності. Але вам доведеться тремтіти, якщо я зйду на лиху дорогу; ви ж будете співучасницею моїх помилок. Гай-гай! Мені шкода вас. Ви-бо ніколи не прилучитесь до слави, яку я здобуду тяжкою працею!»

Написавши цього листа, пишномовного, але сповненого похмурої гідності, якою часто зловживають митці, коли їм усього двадцять два роки, Люсьєн подумки полинув у лоно своєї родини; йому привиділися гарні кімнатки, що їх опорядив для нього Давид, пожертвувавши на те всі свої заощадження, перед очима постали картини скромного, мирного міщанського щастя, яким він міг утішатися, тіні матері, сестри й Давида витали навколо нього; він знову бачив сльози, що лилися з їхніх очей у хвилини розлуки, і сам заплакав, бо залишився сам-один у Парижі, без друзів, без заступників.

Кількома днями пізніше Люсьєн писав сестрі:

«Моя люба Єво, сестрам судилася сумна доля спізнати більше печалі, ніж радості, прилучаючись до життя братів, які присвятили себе мистецтву, і я починаю боятися, що стану тобі тягарем. Хіба я не вжив на зло вашу прихильність до мене? Пам'ять про минуле, повне сімейних

радощів, підтримує мене в моїй теперішній самотності. Зі швидкістю орла, що вертається у своє гніздо, подумки долаю я простір, пориваючись в обійми істинної любові після того, як зазнав першого горя і перших оман паризького світу. Чи не потріскував гніт вашої свічки? Чи не випадали жарини з вашого каміна? Чи не дзвеніло вам у вухах? Чи не казала мати: «Це Люсьєн про нас думає»? Чи не відповідав Давид: «Він бореться з людьми і обставинами!» Єво, я пишу цього листа лише для тебе одної. Тобі одній наслідуюся звиритися у всьому доброму й лихому, що може мене спіткати, червоніючи і за те, й за те, бо добро тут зустрічається так рідко, як мало б зустрічатися зло. Ти зрозумієш багато з небагатьох слів: пані де Баржетон посоромилась і зреклася мене вже на дев'ятий день після приїзду. Побачивши мене, вона одвернулась, а я, заради того, щоб увійти в світ, куди вона захотіла ввести мене, уже витратив тисячу сімсот шістьдесят франків із тих двох тисяч, які привіз із Ангулема і які так тяжко ви роздобули! «На що витратив?» — запитаєш ти. Моя бідолашна сестро, Париж — це безодня: тут можна пообідати за вісімнадцять су, але в пристойній *ресторації* скромний обід коштує півсотні франків; тут є жилети й панталони по чотири франки і навіть по сорок су, але модний кравець не пошиє вам їх дешевше як за сто франків. Тут, щоб вас переправили через баюру під час дощу, треба платити су. Проїхав якусь сотню метрів — плати тридцять два су. Спершу я жив у пристойному кварталі, а сьогодні перебрався в готель «Клюні» на вулиці Клюні — це один з найбільш темних, найтемніших закопелків Парижа, затиснутий між трьома церквами та старими будинками Сорбонни. Я мешкаю в мебльованій кімнатці на п'ятому поверсі, і хоч вона занедбана й гола, плачу п'ятнадцять франків за місяць. На сніданок беру хлібчик на два су та склянку молока на су; але обідаю добре, за двадцять су, в *ресторації* такого собі добродія Флікото на майдані тієї ж таки Сорбонни. До зими, сподіваюся, мої витрати не перевершуватимуть шістьдесяти франків на місяць. Двохсот сорока франків мені вистачить на перші чотири місяці. Тим часом я, безперечно, встигну продати «Лучника Карла IX» і «Стокротки». Тож не турбуйтеся за мене. Хай моє теперішнє похмуре, порожнє, вбоге; зате моє майбутнє буде барвисте, багате, блискуче! Більшість великих людей терпіли мінливість долі, яка гнітить

і мене, але знегоди мене не зламають. Плавт, великий комічний поет, був робітником у млині, Макіавеллі писав свого «Монарха» вечорами, натрудившись цілий день разом із майстровими. Нарешті, великий Сервантес, що втратив руку в бою під Лепанто і вніс свою частку до перемоги, здобутої того славного дня, митець, якого тодішні писаки прозвали «нікчемним одноруким дідом», за браком видавців мусив десять років чекати, поки вийде друком друга частина його геніального «Дон Кіхота». Але нині не ті часи. Горе та злидні випадають на долю тільки невідомих талантів. А домігшись слави, письменник багатіє — забагатію і я. Зрештою, моє життя — це наполеглива праця; півдня я проводжу в бібліотеці Святої Женев'єви, де набуваю необхідні знання, без яких далеко не підеш. Отже, сьогодні я майже щасливий. За кілька днів я при звичаївся до свого становища. Зранку беруся за улюблену працю; на життя грошей мені вистачає; я багато роздумую, навчаюся й не бачу нічого, що могло б завдати мені болю тепер, коли я зрікся світу, де моя гордість страждала щохвилини. Славені люди за будь-якої епохи повинні жити самотниками. Хіба вони не подібні до лісових птахів? Вони співають, чарують природу, але ніхто їх не бачить. Так я і житиму, якщо мені випаде щастя здійснити свої честолюбні задуми. Я не жалкую за пані де Баржетон. Жінка, яка так повелася зі мною, не варта й згадки. Я не шкодую, що покинув Ангулем. Може, воно й добре, що ця жінка заманила мене в Париж і кинула тут напризволяще. Париж — це світ письменників, мислителів, поетів. Тільки тут вирощують славу, і я знаю, який вона дає сьогодні чудовий врожай. Тільки тут, у музеях і приватних зібраннях, письменники можуть знайти живі творіння геніїв минувшини, які розпалюють і збуджують уяву. Тільки тут великі, завжди відчинені бібліотеки пропонують діяльному розумові знання й поживу. Нарешті, в Парижі у кожній дрібничці відчувається дух мислі, що витає в самому повітрі й увічнений у літературних творах. Із розмов у кав'ярні, в театрі за півгодини визнаєш більше, ніж у провінції за десять років. Тут усе тішить око, дає поживу для зіставлення і повчає. Крайня дешевизна, крайня дорожнеча — ось вам Париж, де бджілка знаходить свою комірку, де кожна душа вбирає в себе те, що їй близьке. Отож хай мені зараз і тяжко, я ні в чому не каюся. Навпаки, чудове майбутнє від-

кривається переді мною й інколи втішає моє змучене серце. Прощавай, моя люба сестро. Не чекай від мене частих листів: одна з властивостей Парижа в тому, що тут не помічаєш, як летить час. Життя тут жахливо навальне. Обіймаю маму, Давида й тебе ніжніше, ніж будь-коли.

Люсьєн»

Флікото — ім'я, що багатьом далось втямки. Мало знайдеться студентів, які, живучи в Латинському кварталі перші двадцять років Реставрації, не відвідували б цього храму голоду й злиднів. Обід із трьох страв коштував тут вісімнадцять су разом із карафкою вина чи пляшкою пива, а з пляшкою вина — двадцять два су. Але один пункт програми Флікото, що його передрукували й конкуренти великим шрифтом на афішах, а саме: «Хліба досхочу» — інакше кажучи, «доневної», — не дав цьому другу молоді нажити багатства. Не одну знаменитість харчував Флікото. Безперечно, серця багатьох славетних людей радісно завмирили від тисячі невимовних спогадів, коли згодом випадало їм глянути на маленькі шибочки вікон, що виходили на майдан Сорбонни та на вулицю Нев-де-Рішельє і аж до Липневих днів, уже за Флікото II і Флікото III, зберігали коричневу фарбу та старожитній поважний вигляд, свідчили про глибоку зневагу до шарлатанського блиску, тієї реклами, до якої вдаються майже всі сучасні ресторатори на втіху ока й на шкоду шлункові. Замість отих опудал дорогої дичини, замість аж ніяк не призначених для печені фантастичних риб, що виправдовують балаганний дотеп: «Я бачив чудового коропа, думаю десь через тиждень його купити»; замість отих найсвіжіших, слушніше сказати б, *давно зогнилих* плодів, виставлених з оманливою щедрістю, аби приваблювати капралів та їхніх *землячок*, чесний Флікото виставляв *покопирсані тріщинами* салатники, але купи вареного чорносливу тішили око споживача, запевнюючи, що слово *десерт*, рекламове афішами конкурентів, тут не виявиться *Хартією*. Шестифунтові буханці, розрізані начетверо, підтверджували правдивість обіцянки: «Хліба доневної». Така була розкіш закладу, що його свого часу міг би прославити і Мольєр — так кумедно звучало прізвище хазяїна. Флікото безсмертний, він житиме, поки живуть студенти. Там їдять, та й тільки;

але їдять, як працюють, — із похмурою або веселою діловитістю, — залежно від характеру чи обставин. На той час цей знаменитий заклад мав дві довгі вузькі та низенькі зали, розташовані під прямим кутом: одна — вікнами на майдан Сорбонни, друга — на вулицю Нев-де-Рішельє; в обох залах стояли ряди столів, взяті, мабуть, із трапезної якогось абатства, бо були дуже довгі; біля приборів розкладено серветки, протягнені крізь понумеровані металеві кільця. Флікото I міняв скатерки лише по неділях, а Флікото II, кажуть, почав міняти їх двічі на тиждень, як тільки його династії стала загрожувати конкуренція. Цей ресторан — добре обладнана робітня, а не бенкетна зала, чепурно прибрана для втіх ласування. Тут довго не засиджуються. Ложками орудують жваво! Слуги бігають швидко, всі вони заклопотані, кожного з них смикають. Страви тут одноманітні. Картопля не виводиться; хоча б вона не вродила в Ірландії, хоч би весь Париж залишився без картоплі, у Флікото її — скільки завгодно. Вже тридцять років подають її тут незмінно — золотистого кольору, що його так полюбляв Тиціан; притрушена зеленню, вона має ту перевагу, про яку мріє кожна жінка: 1840 року ви бачите її такою самою, якою вона була в 1814 році. Баранячі котлети, філе з яловичини посідають в меню цієї харчевні те саме місце, що у Вері надано тетерукам або осетрині — стравам вишуканим, які замовляють зранку. Тут панує телятина; яловичину подають під найрізноманітнішими приправами. Коли мерлани, макрель підходять до океанського узбережжя, вони негайно з'являються і на сковорідках добродія Флікото. Тут усе відбувається в нерозривному зв'язку з мінливістю сільського господарства і примхами погоди. Тут довідуються про речі, про які і гадки не мають багатії, нероби, люди, байдужі до змін у природі. Студент, що осів у Латинському кварталі, дістає тут найпевніші відомості про погоду: він знає, коли достигає квасоля й горох, коли базар завалений капустою, знає, якого салату вдосталь по крамницях і коли недорід буряків. Коли до харчевні Флікото почав учащати Люсьєн, тут ще ходили наклепницькі чутки, ніби поява біфштексів у харчевні Флікото пов'язана з падежем коней. У Парижі не густо ресторанів, які являли б собою таке чудове видовище. Тут ви знайдете тільки молодість і віру; злидні тут терплять весело, хоча й не бракує облич суворих, похмурих і заклопота-

них. Одвідувачі здебільшого зодягнені недбало. Тож коли сюди приходять хтось причепурившись, його відразу помічають. Кожен знає, що цей святковий убір звістує зустріч із милою, відвідини театру або візит у вищі кола. Тут, кажуть, були засновані студентські товариства, і згодом, як ми побачимо у нашій повісті, з них повиходили деякі знаменитості. Проте, за винятком молодиків, що, згуртовані земляцькими почуттями, сиділи за одним столом, більшість одвідувачів трималися за обідом поважно. Розвеселити їх було нелегко — може, спричинялося до того церковне вино, яке не надто схиляє до веселощів. Ті, хто бував у Флікото, пригадують чимало похмурих і таємничих постатей, повитих туманом найхолоднішого убозтва, котрі приходили сюди впродовж двох років і безслідно зникали в безвісті, що назавжди сховала ті паризькі привиди від очей найцікавіших завсідників. Дружба, яка зароджувалась у Флікото, зміцнювалася по сусідніх кав'ярнях у полум'ї солодкого пуншу чи за чашкою кави, освяченої яким-небудь лікером.

Оселившись в готелі «Клюні», Люсьєн, як і всі новачки, провадив життя скромне та розмірене. Після сумної спроби пожити франтом, яка поглинула всі його кошти, він поринув у працю з молодечим запалом, що його так швидко охолоджують турботи й розваги, пропоновані Парижем кожній людині, багатій чи вбогій, і встояти проти яких спроможна тільки шалена енергія справжнього таланту або похмура воля честолюбця. Люсьєн приходив до Флікото о пів на п'яту, помітивши, що вигідно з'являться одним із перших, — о цій порі страви ще досить різноманітні і можна дістати те, що тобі до вподоби. Як усі поетичні натури, він зразу облюбував собі місце, і той вибір свідчив про його спостережливість. Уже за перших відвідин Флікото він наглянув столик біля конторки; по обличчях молодиків, що сиділи за ним, із їхніх окремих слів, перехоплених на льоту, він угадав літературну братію. До того ж якесь чуття підказало йому, що, сидячи біля конторки, він зможе іноді розмовляти з хазяями ресторану. Згодом зав'яжеться знайомство, і коли йому буде сутужно на гроші, він зможе сподіватися на кредит. Отож Люсьєн сідав біля конторки за квадратний столик, накритий на два прибори, із серветками без кілець, призначений, очевидно, для випадкових відвідувачів. Навпроти нього

сидів худорлявий блідий юнак, видно, такий самий вбогий, як і він; красиве змарніле обличчя свідчило про розбиті надії, що залишили на його чолі сліди втоми, а в душі глибокі борозни, де посіяне зерно вже не сходило. Приваблений цими поетичними рисами і під впливом непереможного пориву співчуття, Люсьєн зразу відчув потяг до незнайомця.

Молодика, першого, з ким ангулемський поет, після дрібних взаємних послуг, окремих слів і зауважень через тиждень зумів зав'язати розмову, звали Етьєн Лусто. Два роки тому він, як і Люсьєн, покинув провінцію, невеличке місто в Беррі. Нервові рухи, блиск в очах, уривчаста мова свідчили про гірке знайомство з літературним життям. Етьєн приїхав із Сансера з рукописом трагедії в кишені, приваблений тим самим, що й Люсьєн: надіями здобути славу, владу й багатство. Спершу він обідав у Флікото щодня, але згодом почав з'являтися рідше й рідше. Після п'яти-шести днів перерви Люсьєн знову зустрічався з ним і сподівався, що побачиться і завтра, але другого дня на тому місці сидів який-небудь незнайомец. У молодих людей, що зустрічалися напередодні, запал учорашньої розмови відбивається й на сьогоднішній, але випадковість зустрічей змушувала Люсьєна щоразу ламати лід, і тому зближення уповільнювалося. За перші тижні воно посунулося мало. Поговоривши з жінкою, яка сиділа за конторкою, Люсьєн довідався, що його майбутній друг працює в редакції невеличкої газети, для якої пише відгуки на нові книжки і на п'єси, котрі йдуть в Амбігю-Комік, Гетé чи в Драматичній панорамі. Юнак одразу набув у Люсьєнових очах неабиякої ваги, і він постановив собі завести з ним сердечну розмову, піти на деякі жертви, аби домогтися дружби, такої потрібної для літератора-початківця. Журналіст не з'являвся протягом двох тижнів. Люсьєн іще не знав, що Етьєн обідав у Флікото тільки тоді, коли не мав грошей, і через те й бував у нього вигляд похмурої зневіри та відчуженості, яку ангулемец намагався здолати запобігливими усмішками й підслесливими словами. Проте зважитись на цю дружбу для Люсьєна було нелегко, бо той нікому не відомий журналіст, видно, полюбляв широке життя, не гребуючи чаркою вина, чашкою кави, келихом пуншу, театром, гульбищами. Люсьєн, оселившись в Латинському кварталі, спочатку тримався немов дитина, все ще

приголомшена першою наукою паризького життя. Тим-то, ознайомившись із цінами і зваживши свого гаманця, він не осмілився гнатися за Етьеном, остерігаючись знову наробити помилок, у яких каявся й досі. Він перебував під пильним оком провінційних звичаїв. Два ангели-охоронці, Єва й Давид, ставали перед його очима, тільки-но в нього виникав якийсь лихий намір, і нагадували про покладені на нього надії, про те, що він повинен ошчасливити стару матір, розвинути свій талант. Зранку він годинами просиджував у бібліотеці Святої Женев'єви, вивчаючи історію. Уже з перших досліджень він помітив жахливі огріхи в романі «Лучник Карла IX». Коли бібліотеку зачиняли, Люсьєн вертався до своєї вогкої й холодної кімнати, виправляв роман, перебудовував його, викидав цілі розділи. По обіді у Флікото він ішов у Торговий пасаж і в читальні Блосса переглядав твори сучасних письменників, газети, періодичні видання, збірники віршів, прагнучи увійти в літературну стихію, а опівночі вертався в готель, не витрачаючи ні на дрова, ні на освітлення. Читання так змінило його смаки, що він переглянув свою збірку сонетів про квіти, свої милі «Стокротки» і ґрунтовно переробив їх, так що навряд чи в них збереглася бодай сотня колишніх рядків. Отже, Люсьєн спочатку жив невинним чистим життям бідних вихованців провінції, які навіть обіди Флікото вважають за розкіш проти звичайних страв батьківського дому, задовольняються повільними прогулянками в алеях Люксембурзького саду, із завмиранням серця нишком позирають на гарних жінок, живуть у Латинському кварталі і до решти віддаються праці, мріючи про майбутнє. Але, поет від природи, Люсьєн незабаром піддався нездоланним бажанням, не встояв перед спокусою театральних афіш. Французький театр, Водевіль, Вар'єте, Комічна опера, куди він ходив, беручи крісла в партері, поглинули шістдесят франків. Зрештою, хто із студентів міг би втриматися від щастя бачити Тальма в ролях, які він сам і прославив? Театр, перша любов поетичних душ, зачарував Люсьєна. Актори й актриси здавалися йому людьми надзвичайними; він не вірив, що колись зможе переступити рампу і спілкуватися з ними попросту. Завдяки їм він діставав духовну втіху, і вони були для нього істотами чарівними, про яких писали в газетах нарівні із справами державної ваги. Бути драматургом, бачити свої твори поставленими

на сцені — яка принадна мрія! Здійснювали її люди лише відважні, як Казимір Делавінь! Плідні думки, скороминуща віра в себе, по якій наставляв болісний відчай, хвилювали Люсьєна і, незважаючи на глухе ремство пристрастей, підтримували його на священному шляху праці та здержливості. З надмірного перестрашу він зрікся відвідувати Пале-Рояль, те згубне місце, де одного ранку витратив п'ятдесят франків на сніданок у Вері та близько шестисот франків на одяг. Тому, коли його змагала спокуса подивитися Флері, Тальма, обох Батістів чи Мішо, він ішов у вузьку темну галерею, де з пів на шосту вже шикувалася довга черга по дешеві квитки і тим, хто запізнювався, доводилося платити за близьке до каси місце десять су. Бувало, простоявши дві години в черзі, розчаровані студенти чули повідомлення: «Квитки продано». Після вистави Люсьєн повертався додому, опустивши очі й не дивлячись навкруг себе, бо вулиці о тій порі були сповнені живих спокус. Може, і йому довелось пережити одну з тих надзвичайно простих пригод, які, одначе, посідають велике місце в полохливій уяві молодого хлопця. Якось Люсьєн порахував свої екю, і його пройняв холодний піт: йому стало страшно, що так швидко тануть його капітали, і він надумав звернутися до якогось книгаря й спробувати дістати платну роботу. Молодий журналіст, якого він сам уявив своїм другом, у Флікото не з'являвся. Люсьєн чекав на який-небудь щасливий випадок, але його не траплялося. В Парижі щаслива нагода випадає лише людям з широким колом знайомств: що більше знайомих, то більше можливостей на успіх у будь-якій царині; випадок завжди на боці великих армій. Дотримуючись властивої провінціалам обачності, Люсьєн не хотів зволікати до того часу, коли в його кишені залишиться всього кілька екю: він вирішив атакувати видавців.

Якось холодного вересневого ранку Люсьєн попрямував вулицею Лагарп із двома рукописами під пахвою. Дійшовши до набережної Августинців, він став походжати тротуаром, позираючи то на воду Сени, то на книгарні, ніби якийсь добрий геній нашіптував йому, що краще кинутись у воду, ніж у літературу. Врешті, пильно вивчивши обличчя людей, що вешталися за вікнами чи стояли на порогах книгарень, привітні або понурі, втішені, веселі або засмучені, він, поборовши болісні вагання,

намітив собі дім, перед яким прикажчики поспіхом пакували книжки. Там, очевидно, відправляли товар, а стіни були заклеєні оголошеннями:

НАДІЙШЛИ В ПРОДАЖ:

«Самітник» віконта д'Арленкура, видання третє. «Леонід» Віктора Дюканжа. П'ять томів у 12-ту частку аркуша, на найкращому папері. Ціна 12 франків. «Моральні спостереження» Кератрі.

— От щасливці! — вигукнув Люсьєн.

Афіша, новий і своєрідний винахід знаменитого Лавока, на той час уперше розцвіла на паризьких мурах. Незабаром увесь Париж зарябив витворами послідовників цього способу реклами, які зробили з нього джерело державних прибутків. Нарешті Люсьєн — поет, такий прославлений в Ангулемі і такий непримітний у Парижі — із завмерлим від хвилювання і тривоги серцем прослизнув під самою стіною дому і, зібравши всю свою мужність, зайшов до крамниці, де було повно прикажчиків, клієнтів, видавців... «А може, й авторів!» — подумав Люсьєн.

— Я хотів би поговорити з паном Відалем або паном Поршоном, — звернувся Люсьєн до одного з прикажчиків.

Він щойно прочитав вивіску, де було написано великими літерами:

ВІДАЛЬ І ПОРШОН, КНИГАРІ-КОМІСІОНЕРИ
ДЛЯ ФРАНЦІЇ ТА ЗАКОРДОНУ

— Вони обидва зайняті, — відповів прикажчик.

— Я зачекаю.

Поет залишився в крамниці й почав роздивлятися пакунки книжок. Він пробув там дві години, переглядаючи заголовки, гортаючи книжки, читаючи окремі сторінки. Врешті Люсьєн прихилився до скляної перегородки, запнутої зеленими фіранками, за якою, так він гадав, сидів Відаль або Поршон, і почув таку розмову:

— Візьмете п'ятсот примірників? Для вас відступлю по п'ять франків за штуку і на кожну дюжину накину ще примірник.

— Почому ж вийде примірник?

— На шістнадцять су дешевше.

— Тобто чотири франки й чотири су? — запитав Відаль чи Поршон у того, хто пропонував книжки.

— Так, — відповів продавець.

— Розрахунок по розпродажу? — спитав книготорговець.

— Старий жартівник! Таж тоді ви розрахуетесь десь років через півтора, і то векселями на річний термін!

— Що ви! Що ви! Векселі зараз же, — сказав Відаль чи Поршон.

— А на який термін? На дев'ять місяців? — спитав видавець чи автор, що пропонував книжки.

— Ні, голубе, на рік, — відказав котрийсь із книгарів-комісіонерів.

Запала мовчанка.

— Ви мене без ножа ріжете! — вигукнув невідомий.

— А хіба ми продамо за рік п'ятсот примірників «Леоніда»? — відповів книгар-комісіонер видавцеві Віктора Дюканжа. — Мій дорогий колего, якби книжки розходилися за бажанням видавців, ми були б мільйонерами; але вони розходяться за примхою публіки. Романи Вальтера Скотта йдуть по вісімнадцять су за том, тобто за три франки дванадцять су весь роман, а ви хочете, щоб я ваші книженята продав дорожче? Коли хочете, щоб я проштовхнув ваш роман, поступіться. Відаль!

Опасистий чоловік встав із-за каси, поклав перо за вухо й пішов до співрозмовників.

— Скільки ти збув Дюканжевих книжок за останню поїздку?

— Та продав дві сотні «Дідуса з Кале», але на дві інші книжки мені довелося знизити ціну, бо вони зовсім не мали попиту, і з них вийшли найсправжнісінькі *солов'ї*.

Пізніше Люсьєн довідався, що *солов'ями* книгопродавці називають книжки, які залежуються на полицях у глибокій самотині складів.

— До речі, ти знаєш, — провадив Відаль, — що Пікар готує серію романів? Він обіцяє нам двадцять відсотків знижки проти звичайної продажної ціни, аби тільки ми забезпечили йому успіх.

— Та вже нехай! На рік, — скрушним голосом відповів видавець, якого приголомшило останнє довірче повідомлення Відаля Поршонови.

— Остаточо? — рішуче спитав Поршон у невідомого.

— Так.

Видавець вийшов. Люсьєн чув, як Поршон сказав Відалеві:

— Уже є замовлення на триста примірників. Розрахунок із видавцем затримаємо. «Леоніда» пустимо по сто су за штуку, а заплатимо за нього через півроку...

— Ось уже й півтори тисячі франків чистого зиску, — підказав Відаль.

— О! Я відразу збагнув, що йому сутужно доводиться.

— Він іде на дно! Платить Дюканжеві чотири тисячі франків за дві тисячі примірників!

Люсьєн обірвав Відалья, появившись у дверях комірчини.

— Панове, — звернувся він до обох компаньйонів, — маю честь вітати вас.

Книгопродавці ледь кивнули у відповідь на його уклін.

— Я автор роману з історії Франції. Моя книжка написана в манері Вальтера Скотта. Називається «Лучник Карла Дев'ятого». Пропоную купити.

Поршон зміряв Люсьєна холодним поглядом і поклав перо.

Відаль, люто глипнувши на автора, відповів:

— Ми, добродію, не видавці, ми книгарі-комісіонери. Якщо ж видаємо книжки власним коштом, то це торгові операції, які ми провадимо лише з *метрами*. Та й то купуємо тільки книжки серйозні — історичні твори, короткі огляди.

— Але ж і моя книжка дуже серйозна. Я намагався змалювати в правдивому світлі боротьбу католиків, прибічників необмеженої монархії, та протестантів, які хотіли запровадити республіку.

— Пане Відаль! — гукнув прикажчик.

Відаль вийшов.

— Я й не думав заперечувати, пане, що ваша книжка — шедевр, — сказав Поршон, зробивши досить неввічливий жест, — але нас цікавлять тільки видані книжки. Зверніться до тих, хто купує рукописи, скажімо, до дядечка Догро — вулиця Дюкок, поблизу Лувра, — він один з тих, хто купує рукописи. От би ви прийшли раніше! Щойно тут був Полле, конкурент Догро і видавців із Дерев'яних галерей.

— У мене ще є збірка поезій...

— Пане Поршон! — почувся окрик.

— Поезій! — роздратовано вигукнув Поршон. — За кого ви мене маєте? — додав він, зареготавши авторові в обличчя, і зник у кімнаті за крамницею.

Люсьєн перейшов Новий міст, пригнічений тяжкими думками. Те, що він утямив із цього гендлярського жаргону, дало йому зрозуміти, що для книготорговців книжка — те саме, що для крамарів-трикотажників шкарпетка: товар, який треба за безцінь купити і дорого продати.

— Я просто не туди звернувся, — сказав він сам собі; його прикро вразив цей грубий матеріальний погляд на літературу.

На вулиці Дюкок Люсьєн помітив скромну крамничку, повз яку він проходив уже раніше; на зеленому тлі вивіски було написано жовтими літерами: «КНИГО-ВИДАВЕЦЬ ДОГРО». Люсьєн згадав, що в читальному залі Блосса він бачив це ім'я на титульних сторінках кількох романів, й увійшов до крамнички не без глибокого хвилювання, яке охоплює вразливих людей перед неминучою боротьбою. В крамниці він побачив якогось дивного дідка, одну із особливих постатей книгарства часів Імперії. На ньому був чорний фрак із широкими прямокутними фалдами, тоді як тогочасна мода вимагала, щоб вони своїм кроєм скидалися на риб'ячий хвіст; жилет із простої тканини в строкату клітинку, з кишенюкою для годинника, звідки звисав сталевий ланцюжок із мідним ключиком. Годинник, певно, був опуклий, як цибулина. Вбрання старого довершували сірі вовняні шкарпетки та черевики із срібними застібками. Він сидів з непокритою лисою головою, увінчаною сивуватим, мальовничо розкуйовдженим волоссячком. Дядечко Догро, як назвав видавця Поршон, своїм фракком, панталонами й черевиками нагадував учителя красного письменства, а жилетом, годинником і панчолами — крамаря. Його обличчя аж ніяк не суперечило такому дивному поєднанню; у нього був вигляд людини, яка любить повчати, запалі щоки професора риторики, жваві очі, підозріливий рот і прихована настороженість видавця.

— Пан Догро? — спитав Люсьєн.

— Так, добродію.

— Я автор роману, — сказав Люсьєн.

— Щось занадто молодий, — зауважив книгар.

— Мій вік не стосується справи, добродію.

— Ваша правда, — мовив старий і взяв рукопис. — Вража сила! «Лучник Карла Дев'ятого»! Чудова назва. Ну ж бо, юначе, розкажіть мені коротенько зміст.

— Це історичний твір у манері Вальтера Скотта, де боротьбу між католиками й протестантами зображено як боротьбу двох суспільних сил, що пориваються до влади, причому трону загрожує серйозна небезпека. Я на боці католиків.

— Так, так, юначе. У вас цікаві думки. Гарзд. Я прочитаю роман, обіцяю вам. Я волів би твір у душі пані Радкліф, та якщо ви потрудилися над ним, якщо у вас є стиль, задум, ідеї, вміння розгортати дію, я буду тільки радий домовитися з вами. Що нам треба?.. Хороші рукописи.

— Коли дозволите навідатись?

— Увечері я їду на село, вернуся післязавтра. За цей час я прочитаю ваш твір, і, якщо він мені підійде, ми відразу й укладемо угоду.

Добродушність старого навіяла Люсьєнові фатальну думку витягти й рукопис «Стокроток».

— Пане Догро, я маю ще й збірку віршів.

— О! То ви поет! Тоді не треба мені й вашого роману, — мовив старий, вертаючи рукопис. — Віршомаз, узявшись за прозу, нічого путнього не зробить. Проза не терпить зайвих слів, тут треба говорити тільки найнеобхідніше.

— Але ж Вальтер Скотт писав вірші..

— Та вже ж, — сказав Догро, полагіднівши; він зрозумів, що юнак у скруті, й залишив у себе рукопис. — Де ви живете? Я зайду до вас.

Люсьєн дав адресу, не підозрюючи, що там у книговидавця на думці. Він не розпізнав у ньому видавця старої школи, людини тих часів, коли книгарі прагнули тримати десь на горищі під замком напівживих від голоду Вольтера і Монтеस्क'є.

— О, та я ж вертаюся додому саме через Латинський квартал, — сказав старий, прочитавши адресу.

«Яка сердечна людина! — подумав Люсьєн, прощаючись із видавцем. — Таки натрапив я на справжнього друга молоді, котрий трохи розуміється на літературі. Мені пощастило! Я ж казав Давидові, що в Парижі справжньому таланту вибитися легко».

Люсьєн повернувся додому щасливий, із легким серцем, мріючи про славу. Він уже встиг забути зловісні слова, що вразили його в конторі Відаля й Поршона, він уже відчував у себе в кишені щонайменше тисячу двісті франків! Та це ж йому на цілий рік життя в Парижі!

За цей час він напише нові твори. Скільки задумів будував він на тих надіях! Скільки в нього зародилося солодких мрій про трудове життя! Він зробив лад у кімнаті, трохи не почав купувати деякі речі. Він гамував своє нетерпіння тільки читанням книжок у читальні Блосса. Старого Догро приємно здивував стиль першого Люсьєнового твору, захопила велич характерів, цілком у дусі тієї епохи, коли відбувалася ця драма, вразила палкість уяви, з якою молодий автор звичайно розгортає дію, — такі твори траплялися дядечкові Догро нечасто, і вже через два дні він зайшов до готелю, де мешкав його Вальтер Скотт, що починав набиратися сили. Старий вирішив заплатити йому тисячу франків і придбати «Лучника Карла IX» у свою цілковиту власність, водночас зв'язавши Люсьєна угодою на кілька наступних творів. Побачивши, що воно за готель, старий лис передумав. «Якщо хлопець оселився в такому будинку, потреби в нього скромні — він любить науку, працю; вистачить йому й вісімсот франків». Він спитав хазяйку готеля, де мешкає пан де Рюампре. Вона відповіла: «На п'ятому поверсі». Книгопродавець підвів голову і над п'ятим поверхом побачив тільки небо. «Цей юнак, — подумав він, — вродливий, ба, навіть дуже вродливий; дай йому зайвий гріш — почне гуляти і працювати перестане. У його ж таки інтересах, та й у своїх, запропоную шістсот франків, але не вексялями, а готівкою». Він вибрався східцями нагору, тричі постукав у двері; Люсьєн одчинив, і старий зайшов. Кімната була порожня, голі стіни. На столі — чашка молока, буханець за два су. Убозтво генія відразу впало в око старому Догро.

«Хай же він, — подумав видавець, — і надалі дотримується простих звичаїв, помірнього харчування, цих скромних потреб».

— Я дуже радий бачити вас, — сказав Догро Люсьєнові. — Так само жив і Жан Жак, з яким у вас багато спільного не тільки в цьому. Ось у таких кімнатах і палахкотить вогонь генія, і створюються найкращі витвори мистецтва! Отак і повинні жити митці, а не розгулювати по кав'ярнях та ресторанах, марнуючи час, свій талант і наші гроші. — Він сів. — Ваш роман, юначе, непоганий. Я був учителем риторики і знаю історію Франції. В романі подибуються чудові сцени. Коротко: у вас є майбутнє.

— Невже?

— Так, так, запевняю вас. Ми з вами будемо робити діла. Я купую ваш роман.

Серце Люсьєнове розцвіло, він тремтів од радості; нарешті він увійде в літературу, нарешті він друкуватиметься.

— Я даю чотириста франків,— сказав Догро солодким голосом і глянув на Люсьєна, ніби щойно зважився на хтозна-який великодушний вчинок.

— За кожен том? — запитав Люсьєн.

— За весь роман,— сказав Догро, якого анітрохи не спантеличило здивування автора.— Але,— додав він,— плачу готівкою. Ви також візьмете на себе зобов'язання писати мені по два романи на рік. Якщо перший розійдеться за півроку, за подальші я платитиму по шістсот франків. Отже, здаючи по два романи за рік, ви будете отримувати по сто франків щомісяця, і ваш добробут забезпечений. У мене є автори, яким я плачу по триста франків за роман. За переклад з англійської — по двісті. Колись таку ціну визнали б за надмірну.

— Пане, ми не зійдемося, прошу повернути мені рукопис,— сказав Люсьєн, охолонувши.

— Беріть,— сказав старий.— Ви, голубе, анічогісінько не тямите в справах. Видаючи перший роман невідомого автора, видавець ризикує пустити на вітер тисячу шістсот франків за папір і друк. Легше написати роман, аніж роздобути таку суму. В мене є сто рукописів різних романів, а в касі не знайдеться ста шістдесяти тисяч франків! Отак-то! За всі двадцять років видавничого ярма я не заробив таких грошей. На виданні романів не забагатієш. Відаль і Поршон беруть книжки на умовах, які для нас щодень стають обтяжливіші. Де ви ризикуєте тільки вашою працею, там я мушу викинути з кишені дві тисячі франків. Якщо ми промахнемося, бо *habent sua fata libelli*¹, я втрачу дві тисячі франків, тоді як ви відбудетесь одою на дурість публіки. Добре поміркувавши про все, що я мав честь вам сказати, ви знову прийдете до мене. Так, так, ви повернетесь! — сказав видавець удруге, відповідаючи на гордовитий жест, що вихопився у Люсьєна.— Вам не тільки не знайти видавця, який би захотів ризикнути двома тисячами франків заради молодого невідомого автора, ви навіть не знайдете прикажчика, щоб узявся прочитати вашу шкрябанину. Я ж її

¹ Книжки мають свою долю (*латин.*).

прочитав і навіть можу вказати вам на деякі мовні недогляди: ви пишете: «не сказавши два слова», а слід «двох слів», бо заперечна частка вимагає родового відмінка; ви пишете: «перейшов на інший бік вулиці», а слід «на другий». — Люсьєн явно знітився. — Коли ви прийдете вдруге, я не дам більше як сто екю, і ви втратите сто франків, — додав видавець. Він устав, попрощався, але, вже стоячи на порозі, сказав: — Якби не ваш талант, не ваше майбутнє, якби не моя прихильність до молодих талантів, я б вам не запропонував таких вигідних умов. Сто франків на місяць! Подумайте над цим! Правда, роман у шухляді — не кінць у стайні: їсти не просить. Але й користі від нього аніякісінької!

Люсьєн схопив рукопис, шпурнув його додолу й вигукнув:

— Краще я його спалю!

— Запальна натура, справжній поет! — сказав старий.

Люсьєн з'їв хлібець, випив молоко й вийшов на вулицю. В кімнаті йому було б тісно, він би метався в ній, як лев у клітці. В бібліотеці Святої Женев'єви, куди Люсьєн мав намір піти, він уже давно примітив молодика років двадцяти п'яти; той завжди працював у своєму кутку з такою зосередженою увагою, якої ніщо не могло ні розвіяти, ні відвернути і з якої знати було справжнього трудівника літератури. Молодий чоловік, видно, був давній завсідник читальні: тутешні службовці й сам бібліотекар виявляли йому особливу люб'язність; йому дозволяли брати книжки додому, і Люсьєн помітив, що працюючий незнайомиць повертає їх уже на другий день; поет впізнав у ньому побратима по злиднях і надіях. Невисокий на зріст, блідий і худий, з красивими руками й високим чолом, на яке спадало густе, чорне, недбало зачесане волосся, він привертав увагу навіть байдужих своєю невиразною подібністю до Бонапартового портрета, вигравіюваного за рисунком Робера Лефевра. Та гравюра — ціла поема палкої меланхолії, таємного властолюбства, стримуваної жадоби діяти. Придивіться пильно: ви побачите в цьому обличчі геніальність і замкнутість, підступність і велич. Погляд одухотворений, як у жінки. Зір прагне простору, горить жаданням здолати всі труднощі. Якби там і не значилося Бонапартового імені, ви все одно довго не могли б відвести очей від цього портрета. На незнайомому, що являв собою живе втілення тієї гравюри, були панталони, найчастіше

заправлені в черевики на грубій підошві, сюртук із простого сукна, сірий у білу смужку жилет, застебнутий на всі гудзики, чорна краватка і дешевий капелюх. З його одягу було очевидно, що він нехтує марне франтівство. Позначений тавром, що його накладає геній на чоло своїм рабам, таємничий незнайомиць був завсідником у Флікото, де Люсьєн і стрічав його; він харчувався, аби жити, і зовсім не зважав на якість страв, до яких, мабуть, уже при звичаївся, пив лише воду. Чи в бібліотеці, чи у Флікото, він за всіх обставин виявляв якусь внутрішню гідність, яка походила, напевне, з переконаності, що життя його віддане чомусь великому, і створювала враження неприступності. У нього був погляд мислителя. Зосередженість глибоких роздумів не сходила з його прекрасного, шляхетно окресленого чола. Чорні жваві очі, пильні й проникливі, свідчили про звичку заглиблюватись у суть речей. Простий у жестах, він тримався, одначе, статечно. Люсьєн мимохіть відчував до нього пошану. Бувало, здибуючись на вході до бібліотеки чи у Флікото, вони дивились один на одного, ніби хотіли заговорити, але обом бракувало сміливості. Мовчазний юнак ішов у гліб зали, туди, де вона виходить на майдан Сорбонни, і Люсьєнові ніяк не щастило познайомитись із ним ближче, хоч він і відчував потяг до цього молодого працелюба, в якому з незбагненних ознак угадував певну вищість. І той, і той, як вони з'ясували потім, були цнотливі й сором'язливі вдачею, схильні до страхів і хвилювань, що властиві людям самотнім. Якби вони не зустрілися того лихого дня, коли Люсьєна спіткала невдача, то, може, так ніколи б і не зійшлися. Але саме тоді Люсьєн, звернувши на вулицю Гре, помітив незнайомця, що повертався з читальні.

— Читальня зачинена, добродію, а з якої причини, не знаю, — сказав він Люсьєнові.

В ту хвилину на очах у Люсьєна бриніли сльози; він подякував незнайомцеві жестом, який буває красномовніший за слова і зразу відкриває шлях до юного серця.

— Що ж, тоді піду погуляю в Люксембурзькому саду, — сказав Люсьєн, і вони обидва пішли вулицею Гре в напрямі вулиці Лагарп. — Коли вийдеш надвір, важко повертатися назад і сідати до праці.

— Бо обривається плин думок і треба зосереджуватися знову, — зауважив незнайомиць. — Ви, добродію, ніби чимось збентежені?

— Зі мною сталася незвичайна пригода, — відказав Люсьєн.

І він розповів про те, як ходив на набережну, а потім до старого видавця, розповів про його пропозиції; він назвав себе і в кількох словах змалював своє становище; не минуло й місяця, а він уже витратив шістдесят франків на харчування, тридцять — на готель, двадцять — на театр, десять — у читальні; разом сто двадцять франків, і залишилося в нього тільки сто двадцять.

— Ваша історія, добродію, — сказав незнайомець, — це й моя історія, й історія тисяч юнаків, котрі щороку приїжджають із провінції до Парижа. Ми з вами ще не найбільші невдахи. Бачите отой театр? — сказав він, показуючи на маківку Одеону. — Якось в одному будинку на тому майдані поселився талановитий чоловік, що скотився на саме дно убозтва; на довершення нещастя він був одружений із коханою жінкою, що досі не спостигло ні мене, ні вас. На радість чи на горе, — як вам завгодно, — у нього народилося двоє діток; він захряс у боргах, але покладався на своє перо. Сердега запропонував Одеонові комедію на п'ять дій. Комедію взяли; її схвалено, актори репетирують, директор їх підганяє. Ці п'ять удатних дій стають п'ятьма драмами, які важче пережити, ніж написати їх. Бідолашний автор живе на горищі, — його дах ви можете побачити звідси, — витрачає останні су, щоб дотягти до прем'єри, дружина заставляє в ломбарді свою одежину, сім'я перебивається на самому хлібі. Напередодні вистави, коли йшла остання репетиція, подружжя мало вже п'ятдесят франків боргу, — за квартиру, за хліб, за молоко, за послуги воротаря. Поет приберіг собі тільки найнеобхідніше: фрак, сорочку, панталони, жилет і черевики. Певний успіху, він, збираючись до театру, цілує дружину й каже, що настав кінець їхнім стражданням. «Нарешті! Тепер заживемо без горя!» — вигукнув він. «Пожежа! — скрикнула дружина. — Горить Одеон!» І справді Одеон палав... Отже, не нарікайте на долю. Ви зодягнені, у вас — ні дружини, ні дітей, про всяк випадок ви маєте в кишені сто двадцять франків, у вас немає боргів. П'єса з успіхом пройшла півторасти разів у театрі Лувуа. Король призначив авторові пенсію. Бюффон сказав: «Геній — це терпіння». Воно й правда, з усіх людських властивостей терпіння найбільше нагадує метод, яким природа дає життя своїм творінням. Що таке мистецтво? Згусток природи.

Вони вже походжали алеями Люксембурзького саду. Незабаром Люсьєн узнав ім'я незнайомця, який намагався його втішити, — потім це ім'я стало прославленим. То був Даніель д'Артез, один із найвидатніших письменників нашого часу, один із рідкісних людей, котрі, за словами поета, являють собою «гармонію прекрасного таланту з прекрасною душею».

— Не можна стати великою людиною малою ціною, — сказав Даніель лагідним голосом. — Геній зрощує свої твори слізьми. Талант — явище духовне і, як усе живе, в дитинстві часто хворіє. Суспільство відкидає неповноцінні таланти, як природа усуває істоти кволі або потворні. Хто прагне піднятися над загалом, той повинен бути готовим до боротьби, не відступати ні перед якими труднощами. Великий письменник — мученик, який вистояв у боротьбі, от і все. Ваше чоло позначене печаттю генія, — сказав д'Артез Люсьєнові, начебто охоплюючи його поглядом. — Та коли у вас нема волі, коли вам бракує ангельського терпіння, коли ви — хоч би як далеко від мети закинула вас лукава доля — неспроможні наново почати свою подорож до ідеалу, мов та черепаха, що повзе до рідного океану, хоч би де вона опинилася, то відразу ж відмовтеся від своїх високих поривань.

— А самі ви готові на муки? — запитав Люсьєн.

— Готовий до всіх випробувань, до наклепів, зради, несправедливості з боку моїх суперників, до нахабства, до хитрощів, до зажерливості гендлярів, — відповів юнак тоном людини, здатної покірливо піти на все, що завгодно. — Якщо ваш твір чудовий — перша невдача нічого не означає...

— Може, ви прочитаєте мій роман і скажете свою думку?

— Гарзд, — відповів д'Артез. — Я живу на вулиці Чотирьох Вітрів, у будинку, де один із найславетніших, один з найбільших геніїв нашого часу, феномен у науці, Деппен, найвидатніший з хірургів, терпів перші муки в боротьбі з першими життєвими знегодами на шляху до слави. Спомин про це щовечора надає мені снаги, якої я потребую вранці. Я мешкаю в тій самій кімнаті, де він, бувало, живився самими вишнями й хлібом, як Руссо, але без Терези. Приходьте за годину, я буду вдома.

Поети розсталися, потиснувши один одному руки, в невимовному пориві журби та щирої приязні. Люсьєн

пішов по свій рукопис, а Даніель д'Артез до ломбарду заставити годинника, щоб купити дві в'язки дров: надворі похолодніло, і йому хотілося, щоб новий друг погрівся біля каміна. Люсьєн з'явився точно, як домовились, і насамперед помітив, що будинок у порівнянні з його готелем іще непоказніший, — у кінці довгого похмурого коридора виднілися сходи. Даніелева кімната була на шостому поверсі; два віконця, між ними чорна пофарбована шафа, повна папок із наклейками, жалюгідне дерев'яне ліжко, схоже на койки у спальні колежу, нічний столик, куплений у крамниці випадкових речей; двоє крісел, набитих волосом, стояли в глибині кімнати, обклеєної шотландськими шпалерами, що за довгий час покрилися шаром кіптяви. Довгий стіл, завалений паперами, займав простір між каміном та вікном. Навпроти каміна стояв поганенький комодик червоного дерева. Незвичайний тут зачовганий килим застеляв підлогу. Ця розкіш була корисна — вона зменшувала витрати на паливо. При столі було просте канцелярське крісло, оббите сап'яном, що, відживши свій вік, уже побілів; півдюжини нужденних стільців довершували обставу кімнати. На каміні Люсьєн помітив пузатий старовинний свічник із чотирма восковими свічками та з дашком. Коли гість, побачивши тут усі прикмети гризької нужди, спитав, навіщо такі дорогі свічки, д'Артез відповів, що не терпить запаху лойових свічок. Це свідчило про витонченість почуттів хазяїна кімнати. Читання роману тривало сім годин. Даніель слухав із побожною увагою, не зронивши й слова, не зробивши жодного зауваження — тепер рідкісне свідчення чулості, виявленої слухачем.

— То якої ви думки? — спитав Люсьєн, кладучи рукопис на камін.

— Ви на добрій і правильній дорозі, — урочисто відповів д'Артез, — але ваш роман треба переробити. Якщо ви не хочете бути сліпим послідовником Вальтера Скотта, то мусите виробити власну манеру, а не запозичувати її. Щоб змалювати своїх героїв, ви, як і він, починаєте з довгих розмов; і тільки коли ваші герої наговорилися, ви беретеся до опису та дії. Через те у вас відходить на другий план боротьба протилежних сил, необхідна для драматизму у всякому творі. Переставте навпаки умови завдання. Замініть розтягнені розмови, яскраві у Скотта і досить-таки безбарвні у вас, описами, до яких вельми

схильна наша французька мова. Хай ваш діалог буде доконечним наслідком, який увінчуватиме вашу зав'язку. Переходьте відразу до дії. Беріться за ваш сюжет то збоку, то з кінця; одне слово, розгортайте його по-різному, щоб уникнути одноманітності. Застосувавши до історії Франції форми драматичного діалогу Шотландця, ви будете новатором. У Вальтера Скотта немає пристрасті, — вона йому незнана або заборонена лицемірними звичаями того краю. Для нього жінка — уособлення обов'язку. Героїні його романів, за рідкими винятками, всі однакові, всі вони, як кажуть художники, створені за одним трафаретом. Усі вони походять від Клариси Гарлоу; він зводить усі жіночі образи до одного задуму і тому подає лише зразки одного типу, більш або менш яскраво забарвлені. Жінка будить пристрасть і вносить у суспільство безлад. Форми пристрасті безмежні. Змалюйте людські пристрасті, і ви допадетеся до невичерпного джерела, яким знехтував цей великий геній задля того, щоб його читали в усіх родинх удавано добродесної Англії. У Франції, в найбурхливішу добу нашої історії, ви знайдете чарівні вади та блискучі звичаї у католиків і зможете протиставити їм похмурі постаті кальвіністів. Будь-яке з колишніх царювань, починаючи від Карла Великого, потребує щонайменше одного роману, а деякі, як, наприклад, царювання Людовіка XIV, Генріха IV, Франціска I, — навіть чотирьох-п'яти романів. Замість того щоб розтягнуто розповідати про давно усім відомі події, спробуйте створити мальовничу історію Франції і, зображуючи одяг, меблі, будинки, внутрішню обставу, побут, відтворіть дух епохи. У вас є засіб стати самобутнім — спростуйте помилкові думки, що спотворюють образи більшості наших королів. Наважтеся в першому ж своєму творі відновити величний і прекрасний образ Катерини Медічі, яку ви віддали в жертву упередженням, що досі тяжіють над нею. Нарешті, змалюйте Карла IX таким, яким він був насправді, а не таким, яким його зобразили протестантські письменники. По десятирох роках наполегливої праці ви досягнете слави й багатства.

Була вже дев'ята година. Люсьєн, ідучи за таємним прикладом свого майбутнього друга, запропонував йому пообідати в Едона і витратив там дванадцять франків. За обідом Даніель відверто розповів Люсьєнові про свої надії і суть своїх занять. Д'Артез не припускав, щоб

визначний талант міг обійтися без глибокого знання філософії. Тепер він вивчав скарби філософії давньої й новітньої. Так само як і Мольєр, перш ніж писати комедії, Даніель хотів стати глибоким філософом. Він вивчав життя за книгами і життя живих людей, вивчав думки й події. Серед його друзів були вчені — природознавці, молоді лікарі, політичні письменники, художники — ціле товариство працелюбних, вдумливих людей з великим майбутнім. Він жив на гонорари за сумлінні й погано оплачувані статті для бібліографічних, енциклопедичних чи науково-природничих словників; він писав стільки, скільки було потрібно, щоб жити й домагатися своєї мети. Д'Артез писав твір, сповнений грою уяви, тільки для того, щоб краще вивчити художні засоби мови. За цю, ще не закінчену, книжку він то брався, то знову кидав її, особливо він любив працювати над нею в дні розпачу. То був психологічний твір широкого змісту у формі роману. Хоч Даніель тримався дуже скромно, він здався Люсьєнові все-таки велетнем. Об одинадцятій годині, коли вони виходили з ресторану, Люсьєн уже пройнявся широкою приязню до цієї далекої будь-якої пихи чеснотливої і шляхетної натури, що й сама не усвідомлювала своєї величі. Поет не відкидав Данієлевих порад, він прийняв їх беззастережно. Прекрасний талант д'Артеза, дозрілий завдяки роздумам і критиці в години усамітнення, критиці, призначеній не для когось іншого, а для самого себе, раптом розчинив перед Люсьєном двері до найчарівніших палаців фантазії. Палкий племінник торкнувся уст провінціала, і слово паризького трудівника знайшло в голові ангулемського поета підготовлений ґрунт. Люсьєн заходився переробляти свій роман.

Щасливий з того, що зустрів в паризькій пустелі споріднене серце, сповнений ширих почуттів, провінційний геній повівся так, як поводять себе всі юнаки, що жадають любові, — він пристав до д'Артеза, як хронічна хвороба; він заходив до нього, коли йшов у бібліотеку, погожими днями гуляв із ним у Люксембурзькому саду, вони разом обідали у Флікото, а ввечері поет проводив товариша до його вбогої оселі; одне слово, він тулився до нього, як тулились один до одного французькі солдати на засніжених російських рівнинах. У перші дні знайомства з Даніелем Люсьєн не без жалю помітив, що він заважає д'Артезовим друзям, які збиралися

в нього: ці обранці долі, про яких Даніель розповідав із таким захопленням, розмовляли в його присутності дуже стримано, всупереч виразним ознакам сердечної дружби. Люсьєн непомітно виходив, страждаючи від цього неумисного вигнання, а також від цікавості, яку збуджували в ньому ці незнайомі люди, що зверталися один до одного попросту на імена. Всі вони, як і д'Артез, були позначені печаттю високих обдарувань. Кінець кінцем Даніель, без відома Люсьєна, переміг їхню приховану відчуженість до поета, і його визнали гідним увійти в це Братство великих умів. Тепер Люсьєн міг ближче взнати товаришів, які майже щовечора збиралися в д'Артеза і яких поєднувала палка дружба і серйозність розумових запитів. Усі вони вбачали в особі д'Артеза видатного письменника і вважали його своїм вождем, відтоді як повернувся до провінції з причин, про які тут розводитися немає потреби, їхній перший вождь — один із найвизначніших тогочасних умів, геній-містик. В розмовах часто зринало його ім'я — Луї. Легко зрозуміти, яку цікавість мали розбудити в уяві поета ці люди, — тут досить буде лише згадати про тих, котрі, як і д'Артез, уже досягли слави; але багато з них загинули надто рано.

Серед тих, які живуть і досі, був Орас Б'яншон, тоді ще студент-медик, що відбував практику в лікарні Милосердя, в майбутньому одне із світил паризької Медичної школи і надто відомий тепер, щоб була потреба змальовувати його зовнішність, характер, склад розуму. Далі — Леон Жіро, глибокий філософ, сміливий теоретик, що переглядає всі філософські системи, судить їх, висловлює в ясній формі й складає до стіп свого кумира — *Людства*. Великий у всьому, навіть у своїх хибах, ушляхетнених щирістю, цей невтомний трудівник, цей сумлінний учень очолив етико-політичну школу, по-справжньому оцінити яку зможе лише час. Хоч переконання скерували його в царину, далеко від тієї, куди поривалася решта товаришів, він залишився їхнім вірним другом. Мистецтво тут представляв Жозеф Брідо, один із найкращих художників молодшої школи. Якби не його занадто вразлива натура, що засуджувала митця на таємні страждання, Жозеф, який, правда, ще не сказав свого останнього слова, міг би стати послідовником італійських майстрів: у нього рисунок римської школи і венецький колорит. Але його вбиває кохання, яке

ранить йому не лише серце, а й мозок, підточує саме його життя, змушує кидатися з однієї крайнощі в другу. Залежно від того щасливий Жозеф чи нещасний у своєму швидкоплинному коханні, він посилає на виставку то етюди, де надмірне захоплення колоритом пішло на шкоду рисункові, то картини, які він писав під гнітом уявного горя, і, віддавши перевагу рисункові, зовсім знехтував колорит, хоч і чудово ним володіє. Він раз у раз розчаровує сподівання друзів і публіки. Гофман був би в захопленні від його сміливих поривань у мистецтві, від його химер і буйної фантазії. Коли його якась досконала річ викликає захоплення, він і сам тішиться своїм успіхом, але тут-таки починає тривожитися, що його не хвалять за іншу картину, де його духовний зір бачить те, що недоступне очам загалу. Він украй норавливий; його приятелі бачили, як він знищив уже закінчену картину, яка здалася йому надто «вимученою».

— Надто вже виписана, — сказав він, — школярська робота!

Самобутній і часом незбагненний, він був не позбавлений усіх поганих і всіх добрих рис, притаманних нервовій натурі, в якій жадова досконалості обертається на хворобу. Розумом Жозеф Брідо рідний брат Стерна, але він нічого не написав. Його дотепні слівця, гра його мислі позначені надзвичайним блиском. Він красномовний, він уміє любити, проте в почуттях так само примхливий, як і в творчості. В Братстві його любили саме за те, що обивателі називали б вадами. Потім — Фюльжанс Рідаль, письменник, один із найдотепніших гумористів; поет, байдужий до слави, він кидає на театральний кін лише твори пересічні, а кращі п'єси приховує в тайниках мозку для себе та своїх друзів; Рідаль бере з публіки стільки грошей, скільки йому треба для незалежного існування, і, отримавши їх, перестає працювати. Плідний і ледачий, як Россіні, він, подібно до всіх великих комедійних поетів, подібно до Мольєра й Рабле, розцінював кожне явище з погляду *за* і *проти*: він був скептик, умів сміятись і сміявся з усього. Фюльжанс Рідаль — великий філософ буденного життя. Знання світу, дар спостережливості, зневага до слави, до так званої — як він каже — *сухозлотиці*, не засушили йому серця. Зовсім байдужий до власних інтересів і чутливий до чужих, він береться діяти лише заради друга. У цілковитій згоді з духом Рабле він любить усмак попоїсти, проте не надто

за тим женеться; він меланхолік і воднораз веселун. Друзі називають його *наш полковий пес*, і ніщо не змальовує Фюльжанса краще, як це прізвисько. Решта трое друзів, не менш визначні, ніж ці чотири, чиї силуети щойно описано, один по одному відійшли в небуття. Перший умер Мєро, який став причиною знаменитої суперечки між Кюв'є та Жофруа Сент-Ілером, двома однаково великими геніями, порушивши питання, що розділило науковий світ на два табори за кілька місяців до смерті того аналітика, котрий обстоював точну науку проти пантеїста, і досі живого й шанованого в Німеччині. Мєро був другом Луї, якого передчасна смерть теж незабаром вирвала із світу розумової діяльності. До цих двох людей, позначених печаттю смерті й сьогодні вже забутих, незважаючи на їхні неосяжні знання й талант, необхідно долучити Мішеля Кретьєна, ревного республіканця, що мріяв про європейську федерацію і 1830 року брав активну участь у русі сен-сімоністів. Політичний діяч не меншого масштабу, ніж Сен-Жюст або Дантон, але простодушний і несміливий, як дівчина, мрійник, сповнений любові, обдарований мелодійним голосом, що зачарував би Моцарта, Вебера чи Россіні, він так співав деякі пісні Беранже, що серця повнилися поезією, пристрастями, надіями. Убогий, як Люсьєн, Даніель і всі його друзі, Мішель Кретьєн жив із безтурботністю Діогена. Він складав покажчики імен до великих творів, проспекти для видавців, а про свої політичні переконання мовчав, як могила мовчить про таємниці смерті. Цей веселий представник ученої богєми, цей великий державний діяч, який міг би змінити лице суспільства, поліг під мурами монастиря Сен-Мєррі, як простий солдат. Куля якогось крамаря скосила одну з найшляхетніших істот, що будь-коли існували на французькій землі. Мішель Кретьєн загинув не за свої ідеї. Федерація, яку він проповідував, становила для європейської аристократії куди більшу небезпеку, ніж республіканська пропаганда; вона була доцільніша й не така безрозсудна, як страшні й туманні заклики до свободи, що її проголосили молоді шаленці, які вважали себе за спадкоємців Конвєнту. Цього благородного плебея оплакували всі, хто його знав, і немає між ними жодного, хто б не згадував про цього великого, але мало кому відомого політика.

Ці дев'ять чоловік утворили Братство, де пошана й приязнь установили мир між протилежними вченнями

та ідеями. Даніель д'Артез, пікардійський дворянин, так само ревно дотримувався монархічних поглядів, як Мішель Кретьєн обстоював ідею європейської федерації. Фюльжанс Рідаль висміював філософську доктрину Леона Жіро, а той у свою чергу провіщав д'Артезові занепад християнства й зруйнування сім'ї. Мішель Кретьєн визнавав учення Христа, божественного основоположника Рівності, й захищав безсмертя душі від скальпеля Б'яншона, переконаного аналітика. Вони обмірковували, але не сперечалися. Оратори не хворіли на марнославство, бо водночас були й слухачами. Виносячи на обговорення свої праці, вони зі зворушливою юнацькою щирістю давали один одному поради. А коли йшлося про якесь серйозне питання, то опонент завжди був ладен поступитися власною думкою і намагався ввійти в коло інтересів друга й допомогти йому, адже людині завжди легше виявити неупередженість, якщо питання лежить за межами її інтересів. Майже кожному з них були властиві лагідність і терпимість — дві риси, що свідчили про благородство душі. Заздрощі — цей страшний набуток наших ошуканих надій, наших змарнованих талантів, наших недосягнених успіхів, наших розбитих прагнень — були їм невідомі. До того ж усі вони йшли різними дорогами. Тому кожен, кого, як і Люсьєна, приймали до їхньої спілки, почував себе легко. Справжній талант завжди доброзичливий, чесний і відвертий, йому осоружна бундючність; його критичний дух тішить розум і ніколи не ранив самолюбства. Після того як ущухало перше шанобливе хвилювання, новачок відчував безмірну втіху в товаристві цих молодих обранців. Близька дружба не виключала почуття власної гідності, глибокої поваги до свого колеги; врешті, кожен розумів, що в разі потреби він повинен прислужитись іншому або в свою чергу просити підтримки в товариша, — тому всі приймали взаємні послуги без будь-яких церемоній. Бесіди, цікаві й невимушені, охоплювали найрізноманітніші теми. Влучні, як стріли, слова легко проникали у глиб сердець. Крайне убозтво їхнього життя і блиск розумових скарбів становили разючу протилежність. Життєві злигодні тут згадувалися тільки тоді, коли вони давали привід для дружніх жартів. Одного дня, коли передчасний холод давався взнаки, д'Артезовим друзям спала одна й та сама думка: всі п'ятеро прийшли до нього, сховавши під плащем

дрова. Так буває, коли друзі, збираючись на прогулянку десь за місто, домовляються, що кожен принесе із собою чогось їстівного, і всі приходять з пирогами. Друзі були обдаровані тією внутрішньою красою, що позначається і на зовнішності й разом із працею та безсонними ночами золотить молоді обличчя божественним сяйвом. Непорочність життя і племінь думки надавали їхнім рисам, трохи неправильним, виразності й чистоти. Поетично високі чола промовляли самі за себе. Живі, ясні очі свідчили про бездоганне життя. Коли їм дошкуляли злидні, вони, палко підтримуючи один одного, терпіли їх так весело, що той тягар не затьмарював їхніх облич — облич юнаків, котрі ще не звідали справжнього гріха, не принизились до нищої поступки перед сумлінням, на яку пускаються з остраху потрапити в скруту, із прагнення будь-якою ціною доскочити успіху чи з поблажливої вибачливості, з якою письменники ставляться до зради. Почуття певності, якого не знає кохання, зміцнює дружбу й надає їй ще більшої принадливості. Ці люди були певні один в одному: ворог одного з них ставав ворогом для всіх; кожен би поступився своїми доконечними інтересами задля священної єдності їхніх сердець. Нездатні на ганебний вчинок, вони могли всякому звинуваченню протиставити грізне «ні!» й відважно захищати один одного. Однаково шляхетні серцем і однаково сильні в почуттях, вони могли вільно ширяти думкою і словом у всіх сферах науки й розуму — звідси щирість їхніх взаємин і жвавість розмов. Певні, що їх зрозуміють, вони давали цілковиту волю думкам; вони не церемонилися між собою, довіряючи один одному болі й радощі; вони думали й почували від повного серця. Їм була притаманна зворушлива чулість, що обернула байку «Два приятелі» на скарб для високих душ. І не дивно, що кожну нову людину вони приймали в своє товариство з великою доскіпливістю: вони надто добре усвідомлювали свою велич та цінували своє щастя і боялися порушити його, допустивши до Братства неперевіреного новачка.

Ця спілка почуттів та інтересів проіснувала без сутичок і розчарувань протягом двадцяти років. Лише смерть, забравши у них Луї Ламбера, Мєро та Мішеля Кретьєна, могла послабити славну плеяду. Коли 1832 року загинув Мішель Кретьєн, друзі небіжчика — Орас Б'яншон, Даніель д'Артез, Леон Жіро, Жозеф Брідо та

Фюльжанс Рідаль — забрали його тіло в Сен-Меррі, ризикуючи накликати на себе підозру в політичній неблагонадійності, й віддали йому останню шану. Вночі вони провели дорогі останки на кладовище Пер-Лашез. Орас Б'яншон подолав усі перепони на цьому шляху, не відступивши перед жодною; він порушив клопотання перед урядом, признавшись у давній дружбі з покійним федералістом. Зворушлива сцена поховання глибоко запала в пам'ять небагатьох друзів, котрі супроводили в тій процесії п'яťох знаменитих людей. Прогулюючись по цьому гарному кладовищу, ви помітите зелений горбок могили з чорним дерев'яним хрестом, на якому червоними літерами виведено: «Мішель КРЕТЬЄН». Такий пам'ятник один на весь цвинтар. П'яťеро друзів купили те місце й вирішили, що саме простотою слід вшанувати пам'ять того, хто сам був простий.

Отож у цій холодній мансарді здійснювалися найпрекрасніші мрії почувань. Там побратими, однаково сильні кожен у своїй царині, просвіщали один одного й відверто висловлювали все, не приховуючи навіть лихих думок; то були люди глибоких знань і всі загартовані в горнилі злиднів. Прийнятий у середовище цих обранців і визнаний ними за рівню, Люсьєн представляв там поезію і красу. Він прочитав їм свої сонети — їх сприйняли захоплено. Його просили почитати вірші, як він сам, бувало, просив Мішеля Кретьєна заспівати якоїсь пісні. Серед паризької пустелі Люсьєн знайшов нарешті оазу на вулиці Чотирьох Вітрів.

На початку жовтня, витративши останні гроші на дрова, Люсьєн залишився без засобів до існування в самому розпалі праці над переробкою свого роману. Даніель д'Артез палив у себе торфом і мужньо терпів злидні: він ніколи не нарікав на долю, був акуратний, як стара діва, і такий педантичний, що скидався на скнару. Д'Артезова мужність підбадьорювала Люсьєна; він у Братстві був людиною новою, і признаватися у своїй скруті йому було страшенно ніяково. Якось уранці він пішов на вулицю Дюкок, щоб продати видавцеві свого «Лучника Карла ІХ», але не застав Догро вдома. Люсьєн не знав, як схильні до поблажливості великі уми. Його друзі розуміли, що поетам властиві слабості, що після напруження душі, надмірно збудженої спогляданням природи, яку їм належить відтворювати, неодмінно настає духовний занепад. Ці люди, такі витривалі

у власному горі, болісно переживали Люсьєнові прикрощі. Вони здогадувалися, що він сидить без грошей. І тихі вечори дружніх розмов, глибоких роздумів, поезії, признань, легкокрилих польотів у безмежні простори мислі, в майбутнє народів, у безодню історії Братство увінчало вчинком, що показав, як мало знав Люсьєн своїх нових друзів.

— Люсьєне, друже, — звернувся до нього Даніель, — ти вчора не прийшов обідати до Флікото, і ми знаємо чому.

Люсьєн не міг утримати сліз — вони так і покотилися в нього по щоках.

— Ти не довірився нам, — сказав Мішель Кретьєн. — Ми позначимо цей випадок хрестиком на каміні, й коли таких хрестиків набереться десяток...

— Кожному з нас, — озвався Б'яншон, — несподівано трапився підріток: мене Дюплен попросив доглянути хворого багатія; д'Артез написав статтю для «Енциклопедичного огляду»; Кретьєн, узявши хустину й чотири свічки, хотів уже йти на Єлісейські Поля й там проспівати свої пісеньки, аж тут йому замовив брошуру один добродій, якому заманулося прославитись політиком, і Мішель за шістьсот франків відміряв йому мудрості Макіавеллі; Леон Жіро позичив у свого видавця п'ятдесят франків; Жозеф продав ескізи, а в неділю йшла Фюльжансова п'єса при повному зборі.

— Ось тобі двісті франків, — сказав Даніель. — Бери і більш не крийся перед нами.

— Дивіться, він, чого доброго, ще кинеться цілувати нас, так ніби ми зробили щось надзвичайне! — сказав Кретьєн.

Щоб зрозуміти, як утішався Люсьєн серед цієї живої енциклопедії ангельських душ, серед молодиків, прикрашених високими талантами, які кожен розвивав у своїй галузі, досить буде подати листи, чудовий взірець розчуленості й вдячності, котрі Люсьєн отримав другого дня від родичів у відповідь на страшний зойк, що вихопився у нього з розпачу:

Давид Сешар Люсьєнові

«Дорогий Люсьєне, посилаю з цим листом вексель на твоє ім'я на суму двісті франків на тримісячний термін. Можеш дисконтувати його в торговця папером Метів'є, нашого паризького постачальника, що мешкає на вулиці

Серпант. Любий друже, у нас нема нічогосінько. Моя дружина перебрала на себе управління друкарнею і веде справи з такою самовідданістю, терпінням і завзяттям, що я благословляю небо, яке послало мені в супутниці такого ангела. Вона сама впевнилася, що ми неспроможні чимось допомогти тобі. Але, мій друже, ти — на певному шляху, тобі товаришать серця щирі й шляхетні, і я вірю, що ти не відступиш від свого високого покликання, поки з тобою поруч такі майже божественні уми, як пани Даніель д'Артез, Мішель Кретьєн та Леон Жіро, поки ти дотримуєшся порад панів Мєро, Б'янсона й Рідаля, з якими нас познайомив твій лист. Я підписав цього векселя без відома Єви і якимсь викуплю його в строк. Не сходи з своєї дороги, вона тяжка, але веде до слави. Я волю витерпіти хоч би й тисячу бід, тільки б знати, що ти не загруз у паризьку твань, якої я стільки набачився там. Май мужність і надалі уникати згубних місць, лихих людей, вітрогонів та літераторів певного гатунку, ціну яким я узнав за мого перебування в Парижі. Одне слово, будь гідним суперником тих небесних душ, які завдяки тобі стали любі й для мене. Незабаром ти дістанеш винагороду за своє поведження. Прощай, любий брате, ти дуже мене втішив, бо я не сподівався від тебе такої мужності.

Давид»

Єва Сешар Люсьєнові

«Мій друже, ми плакали, читаючи твого листа. Хай знають шляхетні серця, до яких тебе привів твій ангел-охоронець, що одна мати й одна бідолашна жінка ввечері і вранці молять за них Бога, і, якщо палкі молитви доходять до його престолу, він пошле вам усім свою ласку. Так, мій брате, їхні імена вкарбовані в моє серце. О, колись я побачу їх, хоч би довелось йти до Парижа пішки, щоб подякувати їм за дружбу до тебе, — адже вона пролила бальзам на мої живі рани. Ми, любий мій, працюємо тут, як чорнороби. Мій чоловік, ця велика нікому не відома людина, яку я щодень усе більше люблю, відкриваючи нові й нові скарби його серця, занедбав друкарню, і я здогадуюся чому: твоя бідність, наша бідність, бідність нашої матері вбивають його. Нашого обожнюваного Давида, як Прометєя, шматує коршун — чорна туга із гострим дзьобом. Про себе ця шляхетна людина зовсім не дбає, але сподівається збагатіти. Всі дні він присвячує

дослідам, шукаючи дешевої сировини для виробництва паперу. Він попросив мене заступити його в справах і допомагає мені, скільки дозволяють йому оті дослідження. А тут іще, на лихо, я завагітніла! Ця подія, що мала б нам принести радість, засмучує мене за нинішніх наших обставин. Бідолашна мама ніби аж помолоділа і знайшла в собі сили знову взятися за тяжку працю доглядальниці хворих. Якби не турботи про гроші, ми були б щасливі. Старий Сешар не хоче вділити синові жодного ліара; Давид ходив до нього позичити трохи грошей, щоб допомогти тобі, бо твій лист страшенно засмутив його. «Я знаю Люсьєна, він розгубиться й накоїть дурницю», — сказав Давид. Я висварила його. «Щоб мій брат знехтував свій обов'язок! — відповіла я. — Люсьєн знає, що я тоді вмерла б од горя». Я й мама, не признавшись Давидові, заставили деякі речі; мама викупить їх, як тільки розживеться на гроші. Так ми зібрали сто франків — посилаємо їх тобі з диліжансом. Не гнівайся, любий, що не відповіла на першого листа. Нам було так сутожно, що й ночами доводилося не спати, я працювала, достоту як чоловік. Я й не здогадувалася, що в мені стільки сили. Пані де Баржетон — жінка без душі й серця. Навіть розлюбивши тебе, вона повинна була б заступитися за тебе й допомагати тобі, адже це вона вирвала тебе з наших обіймів і кинула в жахливе паризьке море, де тільки з Божої ласки можна знайти справжню дружбу у вирі людей та зацікавлень. Нема чого за нею побиватися. Мені б хотілося, щоб біля тебе була віддана жінка, друга Єва; але тепер, знаючи, що ти серед друзів, які люблять тебе так само, як і ми, я спокійна. Розгорни ж свої крила, мій прекрасний, мій любий генію! Ти — наша любов, ти будеш нашою славою!

Єва»

«Моя люба дитино! Після того, що написала тобі сестра, мені лишається благословити тебе і сказати, що мої молитви й думки — леле! — сповнені лише тобою на шкоду тим, кого я бачу поруч себе, бо є серця, які завжди виправдують тих, хто далеко, і таке серце

твоєї матері»

Отже, через два дні Люсьєн зміг повернути друзям гроші, запропоновані йому від широкого серця. Мабуть,

ніколи життя не здавалося йому таким чудовим, але його самолюбний порив не сховався від уважних поглядів благородних і щирих друзів.

— Ти наче боїшся лишитися в боргу перед нами! — вигукнув Фюльжанс.

— Його радість мене тривожить, — сказав Мішель Кретьєн. — Вона підтверджує мої спостереження: Люсьєн марнолюбний.

— Він же поет, — мовив д'Артез.

— Невже ви докоряєте мені за таке природне почуття?

— Та одне те гаразд, що Люсьєн його не приховує, — сказав Леон Жіро. — Він одвертий з нами; але боюся, що надалі він остерігатиметься нас.

— Чого б то? — спитав Люсьєн.

— Ми читаємо в твоєму серці, — сказав Жозеф Брідо.

— В тобі закладено диявольський дух, — вів далі Мішель Кретьєн, — і ти в своїх очах виправдуєш учинки, протилежні нашим принципам; замість того, щоб бути софістом у думках, ти будеш софістом у вчинках.

— Боюся, це правда, — мовив д'Артез. — Люсьєне, ти сам із собою вестимеш гідні захвату суперечки і досянеш у цьому досконалості, але закінчиться все це лихими вчинками. Ти ніколи не дійдеш згоди із самим собою.

— На чому ж ґрунтується ваше звинувачення? — спитав Люсьєн.

— Твоє марнолюбство, мій дорогий поете, таке велике, що ти вкладаєш його навіть у дружбу! — вигукнув Фюльжанс. — Всяке марнолюбство свідчить про страшний егоїзм, а егоїзм — трутизна для дружби.

— О Господи! — скрикнув Люсьєн. — Виходить, ви не знаєте, як я вас люблю!

— Якби ти любив нас, як ми любимо один одного, хіба ти повертав би нам із таким поспіхом і так підкреслено те, що ми запропонували тобі з великою приємністю?

— Тут нічого не позичають, а просто дають, — гостро мовив Жозеф Брідо.

— Не думай, що ми жорстокі, любий хлопче, — сказав Мішель Кретьєн. — Ми проникливі. Ми побоюємось, як би одного чудового дня ти не віддав перевагу втіхам дрібної мстивості перед радощами нашої дружби. Прочитай «Тассо» Гете, найвеличніший твір цього генія, і ти довідаєшся, що поет полюбляє коштовні тканини, бенкети, тріумфи, пишноту. Будь і ти Тассо, але без його безумств. Тебе вабить світ і його втіхи? Залишся тут...

Перенеси в царину думки те, чого жадає твоя суєтність. Заміни одне безумство іншим, вклади чесноту у вчинки, а порок у думки, замість того щоб, як сказав тобі д'Артез, мислити добре, а робити погано.

Люсьєн понурив голову: його друзі мали рацію.

— Далєбі, я не такий сильний, як ви, — сказав він, окинувши їх чарівливим поглядом. — У мене не такі плечі, щоб я утримав на них Париж, і мені бракує мужності для боротьби. Природа наділила нас різними вдачами й можливостями, і ви краще, ніж будь-хто, знаєте зворотний бік вад і чеснот. А я, признаюся вам, уже стомився.

— Ми тебе підтримаємо, — сказав д'Артез. — Це найперший обов'язок вірної дружби.

— Підмога, яку ви мені надали, випадкова, ми всі однаково убогі; злидні незабаром знову мене обсядуть. Крет'єн наймається до кого попало, з видавцями він незнайомий. Б'яншон — поза цим колом інтересів. Д'Артез має справу з видавцями наукових і спеціальних праць, а вони аж ніяк не можуть впливати на видавців літературних новинок. Орасові, Фюльжаңсові, Рідалю та Брідо за родом їхньої діяльності нема потреби й близько підходити до видавництва. Я маю шукати якогось виходу.

— Роби те, що й ми: терпи! — сказав Б'яншон. — Мужньо терпи й покладайся на працю.

— Але те, що для вас лише терпіння, для мене — смерть, — жваво заперечив Люсьєн.

— Перш ніж тричі проспівати півень, — сказав посміхаючись Леон Жіро, — ця людина зречеться праці заради лінощів і паризьких утіх.

— А куди вас привела праця? — сміючись, мовив Люсьєн.

— Їдучи з Парижа до Італії, на півдорозі не побачиш Рима, — сказав Мішель Крет'єн. — А ми не того гатунку, ми повинні самі сіяти й жати і вважаємо, що так пироги будуть смачніші.

Мова перейшла на жарти, і друзі заговорили на інші теми. Ці проникливі уми, ці ласкаві серця намагалися, щоб Люсьєн забув маленьку сутичку, але відтоді він зрозумів, як важко їх обманути. Незабаром знову запав йому в душу відчай, та він приховував свої почуття від друзів, вважаючи, що вони наставники неблаганні. Під впливом свого південного темпераменту, який так легко перебігав по всіх клавішах почуттів, він приймав найсуперечливіші ухвали.

Кілька разів Люсьєн висловлював намір узятися за газетярську роботу, і щоразу друзі казали йому:

— Ой, бережись!

— То буде могила для нашого милого Люсьєна, якого ми знаємо й любимо, — сказав д'Артез.

— Ти не встоїш проти спокусливих утіх, що постійно супроводять працю всякого журналіста; а стійкість — це основа добродетності. Тебе так захопить влада, право прирікати на життя й на смерть витвори мислі, що за два місяці ти станеш затятим журналістом. А стати журналістом — означає стати проконсулом у літературній республіці. «Хто може все сказати, той може все зробити». Це вислів Наполеона, і він мав рацію.

— А хіба ж біля мене не буде вас?

— Ні! — скрикнув Фюльжанс. — Ставши журналістом, ти думатимеш про нас не більше, ніж знаменита, всіма обожнювана балерина, роз'їжджаючи в своїй шовком оббитій кареті, думає про рідне село, про корови й сабо. Ти наділений всіма якостями журналіста — блиском і жвавістю думки. Ти ніколи не відмовишся від гострого дотепу, хоч би від нього довелось плакати твоєму другові. Я бачу журналістів у театральних фойє, вони наганяють на мене страх. Журналістика — справжнє пекло, то безодня несправедливості, наклепів і зради, яку може терпіти і звідки може вибратися чистим тільки той, кого, як великого Данте, оберігатиме божественний дар Вергілія.

Що більше друзі наполягали, щоб Люсьєн не ставав на згубний шлях, то дужче вабило його бажання спізнати тієї небезпеки, і він затіяв суперечку сам із собою: чи не смішно було б покірно нидіти й далі? Після невдалої спроби видати свій перший роман Люсьєн не надто квапився сідати за другий. Та й на які кошти він буде жити, пишучи новий? За місяць бідкування запас його терпіння вичерпався. Та хіба не можна ушляхетнити професію, яку споганили журналісти, позбавлені честі й совісті? Друзі ображають його своєю недовірою, йому хочеться довести їм силу свого духу. Може, він іще колись допоможе їм, ставши оповісником їхньої слави!

— А потім, що то за дружба, коли вона боїться співучасті? — спитав він якось увечері Мішеля Кретьєна, проводжаючи його додому разом із Леоном Жіро.

— Ми нічого не боїмося, — відповів Мішель Кретьєн. — Якби тобі трапилося нещастя вбити свою кохан-

ку, я допоміг би тобі приховати злочин і міг би й далі тебе шанувати; та коли я визнаю, що ти шпигун, я з жахом відсахнуся від тебе, тому що боягузтво й злочин стануть для тебе звичаєм. Оце тобі у двох словах уся суть журналістики. Дружба прощає переступ, неусвідомлений порив пристрасті, але вона неблаганна, коли йдеться про торгівлю сумлінням, розумом, думкою.

— Невже я не можу стати журналістом заради того, щоб тільки продати свою збірку віршів, свій роман? А потім я відразу покину газету.

— Макіавеллі так би й зробив, але не Люсьєн де Рюбампре, — сказав Леон Жіро.

— Гаразд! Я доведу вам, що я вартий Макіавеллі.

— О! — вигукнув Мішель, стискаючи Леонові руку. — Ти штовхаєш його на згубу! Люсьєне, — сказав він, — у тебе є триста франків; ти можеш спокійно прожити на них три місяці. Тож берись до праці, напиши другий роман. Д'Артез і Фюльжанс допоможуть тобі створити сюжет. Ти наб'єш руку, станеш справжнім романістом. А я проникну в один із тих *лупанарів* думки, я стану на три місяці журналістом, продам твої книжки якомусь видавцеві, перед тим полаявши його публікації; я напишу статті, я доб'юся прихильних відгуків про тебе; ми забезпечимо тобі успіх, ти станеш великою людиною і залишишся нашим Люсьєном.

— Але ж ти ображаєш мене, запевняючи, що я загину там, де ти залишишся неушкодженим.

— Прости його, Боже, він іще дитя! — вигукнув Мішель Кретьєн.

Вигостривши свій розум на вечорах, проведених у д'Артеза, Люсьєн узявся вивчати статейки та бульварні жарти дрібних газет. Упевнений, що буде принаймні рівнею найдотепнішим журналістам, він став тайкома вправлятися в цій гімнастиці думки і якимсь уранці подався з дому із зухвалим наміром запропонувати свої послуги котромусь із командирів легких загонів преси. Виряджений у свій найкращий костюм, він перейшов на другий берег Сени, сподіваючись, що журналісти й письменники, майбутні колеги по перу, зустрінуть новачка прихильніше та безсторонніше, ніж оті два гатунки книгарів, із чієї вини розбилися його надії. Він зустрине сердечність, щирю й ніжну доброзичливість, як і в Братстві на вулиці Чотирьох Вітрів. Хвилюючись од передчуттів, таких приємних людям із буйною уявою, і переборюючи

їх, він вийшов на вулицю Сен-Фіакр, поблизу Монмартра, й зупинився перед будинком, де містилася редакція однієї газетки; побачивши цей будинок, Люсьєн відчув, що увесь тремтить, ніби хлопчисько, який уперше переступає поріг вертепу. Одначе він увійшов до редакції, що розташувалася на антресолях. У першій кімнаті, розділеній навпіл перегородкою, знизу дощатою, вгорі ґратчастою, він побачив однорукого інваліда, який своєю єдиною рукою підтримував на голові кілька стіп паперу, а в зубах держав податкову книжку управління гербовими зборами. Цей бідолаха з жовтим, усіяним червоними бородавками обличчям, за що й дістав прізвисько *Гарбуз*, показав Люсьєнові на газетного цербера, який сидів за перегородкою. То був відставний офіцер із орденською стрічкою в петлиці; кінчик його носа ховався в сивуватій щетині вусів, голова, прикрита чорною шовковою шапочкою, визирала з широкого синього сюртука, як голова черепахи з-під панцера.

— З якого числа ви, добродію, хочете передплатити? — спитав його той офіцер часів Імперії.

— Я прийшов не в справі передплати, — відповів Люсьєн.

На дверях проти входу поет помітив табличку з написом: «Редакція», а нижче: «Стороннім входити заборонено».

— Ага, зрозуміло, вимагаєте спростування! — вів далі наполеонівський солдат. — Ну, звісно! Ми й справді суворо поставилися до Марієтти. Що поробиш! Сам не знаю, в чому причина. Та якщо ви прийшли вимагати сатисфакції, я готовий, — додав він, глянувши на розвішані в кутку рапіри й пістолети — цю зброю сучасного лицарства.

— Аж ніяк, добродію. Я хотів би поговорити з редактором.

— До четвертої тут нікого не буває.

— Послухайте, дядечку Жірудо, я налічив одинадцять шпальт, по сто су кожна; отже, мені належить п'ятдесят п'ять франків, а я отримав сорок; ви заборгували мені ще п'ятнадцять, як я й казав...

Ці слова вилітали з рота непоказного миршавого молодика з обличчям прозорим, як білок недовареного яйця, з ніжно-голубими, але страшенно лукавими оченятами; його було майже не видно за дебелою статурою колишнього вояки. У Люсьєна аж мороз пішов поза шкірою,

коли він почув цей голос, у якому поєднувалося котяче нявкання з астматичною ядухою гієни.

— Овва, мій юний рекруте! — відповів одставний офіцер. — Та ви ж лічили й заголовки, й пробіли, а я дістав наказ від Фіно враховувати лише повні рядки й ділити їх на число рядків, які мають бути в шпальті. Зробивши таку ущипливу операцію над вашою статтею, я вилучив три шпальти.

— Ну й арап! Він не платить за пробіли. А своєму компаньйонові, жмикрут, платить за всі рядки. Нехай-но я поговорю з Етьеном Лусто, з Верну...

— Не можу порушувати наказу, хлопче, — сказав офіцер. — І то не сором вам за якихось п'ятнадцять франків повставати проти свого хлібодавця! Хе! Ну, зайвий раз не почастиєте друзів склянкою пуншу або виграєте зайву партію на більярді, та й по всьому!

— Фіно засовує руку в нашу кишеню, але він дорого за це заплатить, — сказав журналіст; він підвівся й вийшов.

— Овва! Вольтер, Руссо! — буркнув касир собі під ніс, глянувши на провінційного поета.

— То я зайду о четвертій, добродію, — сказав Люсьєн.

Поки точилася суперечка, Люсьєн розглядав по стінах портрети Бенжамена Констана, генерала Фуа і сімнадцятьох знаменитих ораторів ліберальної партії, почеплених упереміш із карикатурами на правителів. Найпильніше він дивився на двері святилища, де, певно, створюють цей дотепний листок, який втішав його щоранку, користуючись правом висміювати королів і найважливіші державні події, одне слово, не милувати нічого заради дотепу. Люсьєн пішов потинятися бульварами, — розвага для нього зовсім нова й така захоплююча, що він і не подумав про сніданок, а проте у вітринах годинників стрілки на циферблатах наблизилися до четвертої. Поет мерщій повернувся на вулицю Сен-Фіакр, піднявся східцями, відчинив двері: старого воїна вже не було, а на аркушах поштампованого паперу сидів інвалід і жував скоринку хліба; тепер він стояв на посту з тим самим покірним виглядом, із яким колись стояв у караулі, стояв, нічого не розуміючи, як не розумів, навіщо ті стрімкі переходи, в яких він тупо марширував, скоряючись наказу імператора. Люсьєнові сьїнула зухвала думка: одурити цього грізного стража — і, не скидаючи капелюха, ніби був тут своєю людиною,

він одчинив двері до святилища. Перед його жадібним зором постав круглий стіл, накритий зеленим сукном, та шість стільців вишневого дерева із солом'яними сидіннями. Пофарбована підлога в цій кімнаті була не натерта, і це свідчило, що відвідувачі сюди приходять рідко. На каміні він помітив дзеркало, дешевий запорошений годинник, два свічники з двома криво поставленими свічками в кожному, нарешті, всюди валялися візитні картки. На столі — чорнильниця з висохлим чорнилом, схожим на лак, довкола, мов сонячні промені, поламані пера і безладно розкидані старі газети. На клаптях поганенького паперу він побачив кілька статей, написаних нерозбірливо, майже ієрогліфами; аркушики зверху були надірвані — знак, що стаття вже набрана. Потім він замилювався досить влучними карикатурами, зробленими на сірому папері, — вони лежали скрізь, а малювали їх люди, котрі вбивали все, що траплялося під руку, аби тільки вбити час. На шпалерах кольору морської хвилі він побачив приколоти шпильками дев'ять рисунків пером — шаржів на «Самітника», книжку, що мала тоді в Європі нечуваний успіх і, видно, вже добре надокучила журналістам: «Самітник захоплює провінційних дам». «Самітника читають у замку». «Вплив Самітника на свійських тварин». «В доступному переказі Самітник має успіх у дикунів». «Автор у Пекіні дарує імператорові Самітника, перекладеного на китайську мову». «Елоді втрачає невинність на Дикій горі». Ця карикатура видалася Люсьєнові досить-таки непристойною, але він несамохіть усміхнувся. «Самітника під балдахіном урочисто проносять по редакціях газет». «Самітник друкарський верстат ламає, Ведмедів убиває». «Самітник, прочитаний навпаки, вражає академіків високими красотами». На газетній бандеролі Люсьєн помітив рисунок, на якому було зображено журналіста, що простягає капелюха, і внизу підпис: «Фіно, дай мені сто франків!» Під малюнком — ім'я, що стало відомим, але так і не прилучилося до слави. Між каміном та вікном стояли бюро, крісло червоного дерева, кошик для паперів, а долі лежав довгастий килим, так званий *передкамінний*; усе було вкрите грубим шаром пилюки. На вікнах висіли куценькі фіраночки. На бюро лежало десятків зо два книжок, що назбиралися за день, гравюри, ноти, табакерки на ознаменування Хартії, примірник дев'ятого видання «Самітника» — книжки, якою й досі втішались, і з десятків

нерозпечатаних листів. Поки Люсьєн, витаючи в мріях, споглядав цю дивну обставу, вибило п'яту, і він пішов на розпити до інваліда. Гарбуз уже дожував скоринку і з покірливістю старого служачки очікував офіцера, що, певно, десь прогулювався бульваром, хизуючись орденською стрічкою. В цю хвилину на східцях почулося шелестіння сукні й легка хода, з якої неважко було догадатися, що то жінка, і на порозі з'явилася відвідувачка. Вона була досить гарненька.

— Пане, — звернулася вона до Люсьєна, — я знаю, чому ви так вихваляєте капелюшки мадмуазель Віржині, і я прийшла передплатити вашу газету на цілий рік; скажіть тільки, на яких умовах...

— Добродійко, я не маю до газети ніякого відношення.

— А!

— Ви хочете передплатити з жовтня? — спитав інвалід.

— Чого зволите, пані? — звернувся до неї старий вояка, заходячи до кімнати.

Колишній офіцер почав розмову з гарненькою модисткою. Коли Люсьєн, якому обридло чекати, знову вийшов до контори, він почув її останні слова:

— Я буду дуже рада, ласкавий пане! Хай панна Флорентіна зайде в мій магазин і вибере, що їй треба. В мене є і стрічки. Отже, все залагоджено: ви й словом більше не згадуєте про Віржині, про цю нікчемну ганчірницю, нездатну вигадати жодного нового фасону, тоді як я вигадую все наймодніше!

Люсьєн чув, як у касу впало кілька монет. По тому колишній офіцер заходився підраховувати денний виторг.

— Добродію, я чекаю вже цілу годину, — роздратовано сказав поет.

— Що? Вони й досі не приходили? — озвався наполеонівський ветеран, із чемності вдаючи здивованого. — Та воно, зрештою, й не дивно. Я й сам уже кілька днів не бачив їх. Адже тепер тільки середина місяця. А ці молодчаги з'являються лише тоді, коли їм платять, тобто числа двадцять п'ятого або тридцятого.

— А пан Фіно? — спитав Люсьєн, запам'ятавши прізвище редактора.

— Він у себе вдома по вулиці Фейдо. Гей, Гарбузе, друже, віднеси-но йому все, що надійшло сьогодні, коли йтимеш із паперами в друкарню.

— Де ж роблять газету? — мовив Люсьєн, ніби сам до себе.

— Газету? — перепитав службовець, приймаючи від Гарбуза гроші за гербовий збір. — Газету?.. Брум! Брум! А взавтра, старий, щоб ти о шостій уже був у друкарні; наглянеш за рознощиками, коли вони виходитимуть. Газету, добродію, роблять на вулиці, в кабінетах авторів і десь між одинадцятою й дванадцятою ночі в друкарні. За часів імператора, добродію, цих крамничок виквацяного паперу ніхто не знав. Еге ж! Він би послав чотирьох солдатів із капралом і витурих би звідси весь цей набрид, він би не дозволив морочити себе пустими теревенями. Ну та менше з тим. Якщо мій небіж має вигоду, хай ті перодряпи стараються для сина того... Брум! Брум! Зрештою, то не біда. Ну, що ж, передплатники, здається, вже не мають наміру штурмувати мене зімкнутими лавами, — я покидаю пост.

— Ви, добродію, як видно, обізнані з редакційними справами?

— Моє діло — тільки фінанси, брум, брум! — сказав солдат, відкашлюючись. — Плачу залежно від таланту: сто су або три франки за шпальту на п'ятдесят рядків, не рахуючи пробілів. Он як! Ну, а щодо наших службовців, то це звичайні жевжики — шмаркачі, яких би я й до обозу не взяв; вони тільки й вміють, що квацяти, чистий папір псувати та згорда дивитися на колишнього драгунського капітана імператорської гвардії, батальйонного командира у відставці, що разом із імператором брав усі столиці Європи...

Наполеонівський солдат поволі підводив Люсьєна до дверей; чистячи шіткою свій синій костюм, він явно збирився вийти, але Люсьєн наважився заступити йому дорогу.

— Я хочу працювати у вашій газеті, — сказав він, — і, повірте, я глибоко шаную капітана імператорської гвардії, одного з тих, кого увінчано в бронзі.

— Добре сказано, мій цивільний шпінгалете, — відкашав офіцер. — Але яку службу хотіли б ви в нас нести? — спитав рубака, ляснувши Люсьєна по животу й виходячи на східці.

Він зупинився біля воротарки, щоб закурити сигару.

— Якби прийшли передплатники, прийміть їх, тітонько Шолле, і позаписуйте. Завжди ота передплата, тільки й чуєш, що передплата! — провадив він, повертаючись

до Люсьєна, що йшов за ним.— Фіно — мій небіж — один з усіх родичів потурбувався про мене. Тож хай-но хто насмілиться скривдити Фіно, він матиме справу із старим Жірудо, капітаном драгунського полку імператорської гвардії! А почав я службу простим кавалеристом в армії Самбри й Мези, потім п'ять років навчав фехтування гусарів першого полку Італійської армії! Тільки ча-ах, ча-ах! — і кривдник на тім світі,— додав він, розсікаючи рукою повітря. — Так от, хлопче, у нас є працівники всякого калібру: одні пишуть і дістають платню, інші пишуть і нічого не отримують — ми їх прозвали *добровольцями*; і, нарешті, є такі, що нічого не пишуть, але то хлопці не ликом шиті, уміють свого доскочити,— вони вдають із себе письменників, попримазувалися до газети, частують нас обідами, вештаються по театрах, утримують актрис і дуже щасливі! Чого ж бажаєте ви?

— Сумлінно працювати і добре заробляти.

— Зразу видно, що новобранець! Усі вони одним плугом прагнуть доскочити до маршала Франції! Послухайте старого Жірудо! Краще йдіть збирати цвяхи по рівчаках, як той хоробрий молодець; гляньте: по виправці видно, що служивий. Хіба не жах, що старий солдат, котрий тисячу разів дивився смерті у вічі, сьогодні змушений збирати цвяхи на паризьких вулицях? О Господи, праведний Боже! Тепер поневірайся, небораче,— ти ж не підтримав імператора! Так от, хлопче, отой штатський, якого ви бачили тут уранці, заробив за місяць сорок франків. Чи зможете ви заробити більше? А на думку Фіно, він найздібніший із наших працівників.

— Коли ви йшли в армію Самбри й Мези, хіба вас не осмикували — мовляв, там чигає на вас небезпека?

— Авжеж, сто чортів!

— Ну, то як же...

— А так: ідіть до мого небожа Фіно, він людина добра, найкраща з усіх, яких вам доведеться тут зустріти; може, ви його й зловите, бо він невловимий, як той в'юн. Його діло, бачите, не в тім, щоб писати самому, а щоб запрягти до писання інших. Бо наші шелихвости більше полюбляють бенкетувати з актрисами, ніж псувати папір. О, то справжні пістоleti! Мав за честь познайомитися з вами.

Касир помахав свинцевою головою свого грізного ціпка, що колись захищав «Германіка», і Люсьєн зостав-

ся сам на бульварі, не менш приголомшений картиною газетних справ, ніж наслідками видавничих переговорів із книгарями Відалем та Поршоном. Він разів десять бігав на вулицю Фейдо, намагаючись упіймати головного редактора газети Андоша Фіно, але так і не застав його. Вранці він іще не повернувся. Опівдні з'ясувалося, що той тільки-но вийшов; сказали — снідає в такій-то кав'ярні. Люсьєн подався в кав'ярню і, тамуючи глухе роздратування, запитав про Фіно в буфетниці: Фіно щойно вийшов. Нарешті, знемігшись, Люсьєн дійшов висновку, що Фіно — персонаж апокрифічний, казковий, і подумав, що простіше впіймати у Флікото Етьєна Лусто. Молодий журналіст, звичайно, пояснить йому, звідки ця таємничість, що огортала газету, в якій він працював.

Від того дня, сто раз благословенного, коли Люсьєн познайомився з Даніелем д'Артезом, він перемінив своє звичайне місце в ресторані Флікото: друзі обідали, сидючи поряд, і стиха розмовляли про високу літературу, обмірковували сюжети, способи їх подачі, зав'язки й розв'язки. В той час Даніель правив рукопис «Лучника Карла ІХ», він переробляв там цілі розділи, вписав у книжку найкращі її сторінки, додав чудову передмову, чи не кращу за сам твір, яка так яскраво освітила молоду літературу. Одного дня, коли Люсьєн сідав поруч із Даніелем, що чекав на нього, і вже потискував йому руку, у дверях з'явився Етьєн Лусто. Люсьєн висмикнув руку із Даніелевої руки і сказав офіціантові, що обідатиме на колишньому своєму місці, біля конторки. Д'Артез кинув на Люсьєна один із тих ангельських поглядів, у якому прощення затьмарювало докір, і цей погляд розчулив серце поета, — він схопив руку Даніеля і знову потиснув її.

— Ідеться про дуже важливу для мене справу, я вам розкажу потім.

Люсьєн уже сів на колишнє своє місце, коли Лусто підійшов до столу. Люсьєн уклонився перший; розмова зав'язалася швидко і пішла так жваво, що поет збігав по рукопис «Стокроток», поки Лусто кінчав обідати. Журналіст погодився ознайомитись із його сонетами і сказати про них свою думку. Люсьєн повірив у показну прихильність і сподівався за допомогою Лусто знайти видавця або влаштуватися в газету. Повернувшись, Люсьєн помітив у кутку ресторану засмученого

Даніеля, який, зіпершись ліктем на стіл, у задумі дивився на нього; але пригнічений злиднями і підбурюваний честолюбством, Люсьєн прикинувся, що не помічає друга по Братству, й пішов за Лусто. На спаді дня журналіст і новачок прийшли в Люксембурзький сад і, звернувши з головної алеї Обсерваторії, сіли неподалік виходу на Західну вулицю. Та вулиця була тоді суцільною драговиною з болотистими калюжами, над якими лежали дощані кладки, а будинки траплялися лише поблизу вулиці Вожірап. В години, коли Париж обідає, в цьому вузьенькому проході так рідко з'являвся хто-небудь, що закохані пари могли тут сваритися на безлюдді й обмінюватись усіма знаками замирення, не боячись сторонніх очей. Єдиною завадою для їхніх утіх міг стати хіба лише ветеран, що стояв на посту біля хвіртки з боку Західної вулиці, якби шановному воїнові спало на думку подовжити на кілька кроків свою одноманітну проходку. В цій алеї, на дерев'яній лаві між двома липами, Етьєн і послухав вибрані сонети із «Стокроток». Етьєн Лусто по двох роках учнівства зумів улаштуватися працівником газети, його вважали другом кількох знаменитостей тієї епохи, і в Люсьєнових очах він був людиною вельми значною. Отож, розгортаючи рукопис «Стокроток», провінційний поет визнав за потрібне почати зі вступу.

— Сонет, — сказав він, — одна з найважчих поетичних форм. Цей вид невеличкої поеми сьогодні майже забутий. У Франції ніхто не міг змагатися з Петраркою; його мова, набагато гнучкіша за нашу, допускає гру думки, якої не терпить наш *позитивізм* (даруйте мені це слово). Тому мені й захотілося дебютувати збіркою сонетів — це незвичніше. Адже Віктор Гюго обрав оду, Каналіс віддав перевагу ліриці, Беранже запанував у пісенному жанрі, Казимір Делавінь заволодів трагедією, а Ламартін — елегією.

— Ви класик чи романтик? — спитав Лусто.

Здивований погляд Люсьєна засвідчив таку необізнаність із становищем у республіці красного письменства, що Лусто визнав за потрібне просвітити його.

— Мій друже, ви входите в літературу в той час, коли в ній точиться жорстока боротьба, і вам відразу треба вирішити, на чий бік ви станете. В літературі, власне, є кілька напрямів, але наші найславетніші письменники розділилися на два табори. Роялісти — романтики; лібе-

рали — класики. Різниця в літературних поглядах існує рівнобіжно з різницею політичних переконань, з чого й виникла війна, в якій застосовуються усі види зброї — потоки чорнила, ущипливі дотепи, убивчі наклепи, нищівні прізвиська. Це війна між славою, що тільки народжується, і славою, що вже меркне. З дивної примхи випадку роялісти-романтики проголошують свободу красного письменства і скасовують правила, що усталюють мовні норми нашої літератури, тимчасом як ліберали вимагають дотримання трьох єдностей, ладу александрійського вірша та класичного сюжету. Отже, літературні погляди в обох таборах суперечать поглядам політичним. Якщо ви ні се ні те, вас ніхто не підтримає. То на чий бік ви пристанете?

— А хто з них сильніший?

— Ліберальні газети мають більше передплатників, ніж роялістські та урядові, проте Каналіс уже здобув славу, хоч він монархіст і ревний католик, якого підтримує двір і духівництво. Але сонети! Це література, що передувала Буало, — сказав Етьєн, помітивши, як лякає Люсьєна необхідність обрати собі прапор. — Ставайте романтиком! Романтики — молодь, класики — то все *перуки*; романтики візьмуть гору.

Прізвисько «перуки» було останнім дотепом журналістів-романтиків, які для посміху вирядили в той убір класиків.

— Прочитаю вам «Стокротку польову», — сказав Люсьєн, вибравши один із двох сонетів, що виправдували назву збірки і правила за врочистий вступ до неї:

Красуні польові, блискучі ваші тони
Не тільки очі нам уранці веселять,—
Їм дано у ясній поемі вихвалять
Любові й прагнення високого закони.

Тичинок золото, що в чистім сріблі тоне,
Нам відкрива скарби, в яких боги творять,
І тайни світлої навек лягла печать
На біле полум'я зубчастої корони.

Ви розвиваєтесь у день той весняний,
Коли з прозорих крил, по смерті знов живий,
Христос розсипав нам нової правди перли,—

І вдруге бачимо ми цвіт ваш восени,
Щоб молодечих днів вернути милі сни
І мрії воскресить, які в душі завмерли.

Люсьєна вразила цілковита незворушність Лусто під час читання сонета; йому була ще не знайома та зовнішня байдужість, яка набувається звичкою до критики і властива журналістам, що їм уже остогидли і проза, і драми, і вірші. Поет, призвичаєний до похвал, проковтнув розчарування і прочитав сонет, що дуже подобався пані де Баржетон та його друзям із Братства.

«Може, цей вирве з нього бодай слівце», — подумав він.

Другий сонет

СТОКРОТКА

Стокротка звать мене. Колись усіх манила
Я тільки вродою барвистих пелюстків.
Щаслива, я жила між сестер та братів,
Усюди славлена і всім кохана й мила.

Ой леле! Враз нова злягла на мене сила,
Для мук зростаю я у тиші квітників;
Я правди вісниця для тих, хто полюбив,
І розцвіт ніжний мій то разом і могила.

Минувся супокій і щастя осяйне,
Рука допитлива без жалю рве мене,
Аж поки пелюсток не скаже їй окремий,

Що серце любого чи любої таїть, —
І я, без чистої своєї діадери,
На землю падаю — у поросі зотліть.

Скінчивши, поет глянув на свого Арістарха. Етьєн Лусто втупив погляд у дерева розсадника.

— Ну що? — звернувся до нього Люсьєн.

— Ну що ж, читайте далі, друже! Хіба я не слухаю?
В Парижі мовчки слухати — означає хвалити.

— А може, досить? — сказав Люсьєн.

— Читайте далі, — досить різко відповів журналіст.

Люсьєн прочитав іще одного сонета, але читав уже мертвий серцем, бо непроникна Етьєнова байдужість охолодила його. Якби він стояв ближче до літературного життя, то знав би, що за таких обставин мовчанка в середовищі авторів, так само як і безцеремонна брутальність, свідчать про заздрощі, породжені прекрасними творами, тоді як висловлений уголос захват означає, що колега задоволений: твір посередній — а це завжди тішить самолюбство суперника.

Тридцятий сонет

КАМЕЛІЯ

В природі кожен квіт — окреме в книзі слово:
Троянда в ній — любов жагуча і п'янка,
Чарує скромністю фіалка запашна,
В лілеї простота відсвічує чудово.

Але — дитя теплиць, німе і загадкове,
Лілея без душі, троянда без вина —
Камелія, на те вродилася вона,
Щоб тішити нудьгу дівочого алькова.

Люблю, проте, коли у сяєві огнів
Музику пристрасну і переливний спів
Красуні слухають у театральних ложах,—

І цвіт камелії у косах золотих
Вінчає чарівниць, що молилось на них,
До статуй Фідія в своїй пишноті схожих.

— Якої ж думки ви про мої злощасні сонети? — спитав Люсьєн навпростець.

— Хочете знати правду? — мовив Лусто.

— Я надто молодий, щоб любити її, проте мені дуже хочеться успіху, і тому я вислухаю правду без гніву, хоч і не без гіркоти, — відповів Люсьєн.

— Бачите, друже, пишномовність першого сонета свідчить про його ангулемське походження. Мабуть, він дорого вам дістався, якщо ви не відмовилися від нього; на другому й третьому вже відчувається вплив Парижа; але прочитайте ще один, — додав він, зробивши жест, який полонив провінційного поета.

Заохочений цим проханням, Люсьєн уже впевненіше прочитав сонет, що його вподобали д'Артез і Брідо, можливо, за його барвистість.

П'ятдесятій сонет

ТЮЛЬПАН

Я — нідерландський квіт, тюльпан високочолый.
Фламандець, над усіх у витратах скупий,
Таку ціну склада добірності моїй,
Якої діамант не осягне ніколи.

На принців схожий я, що вродою бороли
Красунь вибагливих примхливо ніжний рій,
Сіє пурпуром мій пишнобарвний стрій,
Огнями дивними переливають поли.

Небесний садівник колись, ясного дня,
З проміння чистого зітків моє вбрання,
Де фарба золота цілує фарбу срібну, —

Та лихо! Він забув у ту натхненну мить
Солодкі пахощі в мою коронку влить,
До ваз китайських тонкістю подібну.

— Ну що скажете? — запитав Люсьєн після хвилини мовчанки, яка здалась йому незмірно довгою.

— А ось що, — поважно мовив Етьєн Лусто, дивлячись на чоботи, які Люсьєн привіз із Ангулема й тепер доношував. — Раджу вам мастити чоботи чорнилом, щоб заощадити ваксу, і поробіть із своїх пер копирсалочки, аби показати, що ви пообідали, коли вийдете від Флікото й гулятимете головною алеєю цього чудового саду; і, нарешті, я раджу вам підшукати якусь посаду. Зробіться писарчуком у судового пристава, якщо у вас вистачить на це мужності; або прикажчиком — якщо у вас міцний попереk; або солдатом — якщо ви любите військову музику. Таланту у вас досить на трьох поетів, але, перш ніж ви вийдете в люди, ви шість разів устигнете померти з голоду, якщо сподіваєтесь прожити плодами своєї творчості. Адже, судячи з ваших юначих тирад, ви намислили карбувати монету з допомогою чорнильниці. Я не ганю ваших віршів, вони набагато кращі за ту поезію, від якої вгинаються полиці паризьких книгарень. Ці елегантні *солов'ї* — а деякі з них продаються дорожче від інших тільки завдяки тому, що надруковані на веленовому папері — майже всі потрапляють на береги Сени, де ви можете наслухатись їхнього співу, якщо вам коли заманеться з повчальною метою відбути прощу по паризьких набережних, починаючи з розкладки дядька Жерома, що біля мосту Богоматері, і закінчуючи Королівським мостом. Там ви знайдете всі ці «Поетичні спроби», «Натхнення», «Злет», «Гімни», «Співи», «Балади», «Оди» — одне слово, всіх пташенят, висиджених музами за останні сім років, — запорошених, заляпаних болотом від коліс проїжджих фіакрів, заяжжених руками перехожих, яким цікаво подивитися на заставку титульної сторінки. Ви ні з ким не знайомий, у вас нема доступу в жодну газету — отож ваші «Стокротки» так і не розгорнуть своїх пелюсток, пом'ятих зараз вашими руками, вони ніколи не розквітнуть під сонцем гласності на сторінках із широкими берегами, оздоблені

заставками, на які такий щедрий Доріа, видавець знаменитостей, король дерев'яних галерей. Бідолашний хлопчику! Я теж приїхав у Париж, як і ви, сповнений ясних мрій, закоханий у мистецтво, опанований непереможним поривом до слави; і тут я наштовхнувся на зворотний бік нашого ремесла, на рогатки книжкової торгівлі, на неминучість злиднів. Моє завзяття, вже прибите, і моє первісне хвилювання ховали від мене механізм життя — я вдарявся об його важелі, наражався на стрижні, замщувався в мастилі, чув, як стугонять його маховики, як брязкають ланцюги. Ви, як і я, відкриєте, що всіма цими дивами, чудовими у мріях, керують люди, пристрасті й необхідність. Ви мимоволі вступите в жорстоку боротьбу, де б'ються книжка з книжкою, людина з людиною, партія з партією, і битися вам доведеться без перепочинку, щоб не відстати від своїх же. Ці огидні сутички розбещують людину і марнують її снагу, гасять горіння її душі, оскільки ваші зусилля часто сприяють успіхові вашого ворога, прославляють якийсь пересічний талантик, усупереч вашому бажанню піднесений у генії. Літературне життя має свої лаштунки. Партер однаково аплодує успіхові випадковому й заслуженому, а лаштунки завжди приховують нечисті засоби: розмальованих статистів, клакерів і робітників сцени. Ви поки що в партері. Ще не пізно! Зречіться своїх прагнень, перш ніж ваша нога стане на перший щабель до престолу, за який змагається стільки честолюбців, і не спадлючіться, як спадлючився я, задля того щоб жити. — Сльоза затуманила Етьєнів зір. — Чи знаєте ви, як я живу? — з якимось шалом провадив він. — Я швидко проїв невеличкі кошти, які привіз із дому, й залишився без засобів до життя, хоч мою п'єсу прийняли до Французького театру. Але у Французькому театрі, щоб прискорити виставу, не допоможе навіть протекція принца або камергера, актори скоряються лише тому, хто загрожує їхньому самолюбству. Якщо ви зумієте пустити чутку, що в першого коханця астма, що героїня приховує якусь фістулу, а в субретки тхне з рота, ваша п'єса піде завтра ж. Я не знаю, чи матиму я подібну владу навіть через два роки; для цього треба мати багато друзів. Але де, як і чим заробляти на хліб? Ось над чим я сушив собі мозок, коли відчував муки голоду. Після багатьох марних спроб, після того як я настрочив роман, який видрукував без підпису і за який Догро заплатив усього

двісті франків, причому й сам не нажився, я прийшов до переконання: прогодуватися можна тільки журналістикою. Але як пролізти в цю лавочку? Я не стану розповідати вам про всі мої зусилля, про марні просьби, про те, як я півроку працював позаштатним співробітником, і мене ще намагалися переконати, ніби я відстрашую передплатників, хоча я, навпаки, привертав їх. Не варто згадувати про мої кривди! Зараз я пишу майже задарма про бульварні театри для газети, яку видає Фіно; цей гладун усе ще двічі-тричі на місяць снідає в «Кав'ярні Вольтер» (та ви ж там не буваєте!). Фіно — головний редактор. Я живу продажем квитків, які дають мені директори театрів за прихильні статейки в газеті, і продажем книжок, що їх надсилають мені друкарі на відгук. Нарешті, коли Фіно одержить свою частку, я стягую натурою з промисловців, за чи проти яких він мені дозволяє писати статті. «Рідкий кармін», «Крем султанші», «Кефалічна олія», «Бразильська помада» платять за гостру статтю франків двадцять — тридцять. Я змушений лаяти видавця, якщо він скупиться на примірники для газети. Газета одержує два примірники, але їх продає Фіно, а я теж хотів би мати два примірники на продаж. Скнуру, хай він видасть не роман, а справжню перлину, я розгромлю дощенту. Підло, проте я живу з цього ремесла, як і сотні до мене подібних. Не думайте, що політична діяльність чимось краща від літературної, усе розтлінне як там, так і тут, — і в тій, і в тій царині кожен або розбещувач, або розбещений. Коли книгар задумує якесь велике видання, він платить мені, щоб запобігти нападам. І мої прибутки прямо залежать від видавничих. Коли проспекти викидають тисячами, золото потоком тече у мою кишеню, і тоді я влаштовую учту для друзів. Затишшя в книжковій торгівлі — і я обідаю у Флікото. Актриса теж оплачують хвалу, а найкмітливіші оплачують і критику, бо мовчанки вони бояться найдужче. Критична стаття, написана з метою викликати полеміку, більше цінується і дорожче оплачується, ніж суха похвала, що взавтра ж забудеться. Полеміка, друже, це п'єдестал для знаменитостей. Цим ремеслом найманого вбивці думок і репутацій — ділових, літературних і театральних — я заробляю півсотні екую на місяць. Тепер я вже можу продати свій роман за п'ятсот франків, і мене починають вважати людиною небезпечною. А коли я оселюсь у

власному помешканні, а не житиму у Флоріні коштом москательника, який корчить із себе англійського лорда, коли я перейду до великої газети, де мені доручать відділ фейлетонів, тоді, мій друже, Флоріна стане знаменитою актрисою. А я? Хіба я знаю, ким я стану: може, міністром, а може, й чесною людиною — усе можливо. — Він підвів похилену голову й кинув у листя дерев розпачливий погляд, що таїв і звинувачення, і погрозу. — І в мене прийняли до театру прекрасну трагедію! І в мене гине в рукопису поема! І я був добрий. І в мене було чисте серце! А тепер я живу з актрисою Драматичної панорами, хоча мріяв про високе кохання з якоюсь великосвітською дамою. І через те, що книгар відмовив нашій газеті в зайвому примірнику видання, я лаю книжку, яку вважаю гарною.

Люсьєн, зворушений до сліз, потис Етьєнові руку.

— Поза літературним світом, — сказав журналіст, підводячись із лави й рушаючи до головної алеї Обсерваторії, по якій двоє поетів і почали ходити, бажаючи досхочу надихатися свіжим повітрям, — ніхто не знає, яка жаклива одіссея передує тому, що, залежно від таланту майбутнього письменника, йменують успіхом, модою, репутацією, відомістю, загальним визнанням, любов'ю публіки: все це лише шаблі на шляху до слави, але не сама слава. Це блискотливе явище духовного роду утворюється зі зчеплень стількох випадковостей, які так швидко змінюються, що не було жодного прикладу, коли б двоє людей досягли слави, йдучи одним і тим самим шляхом. Каналіс і Натан — два зовсім різні явища, і обидва вони неповторні. Д'Артез, який працює до нестями, стане славетним завдяки іншій випадковості. Слава, якої всі так прагнуть, — це майже завжди коронована потіпаха. На низах літератури вона — жалюгідна хвойда, що мерзне десь на панелі. В літературі пересічній вона — утриманка, яка вийшла з вертепів журналістики, причому я виконую роль її сутенера. В літературі високого гатунку вона — розкішна й зухвала куртизанка, у неї власне помешкання, вона платить державний податок, приймає в себе вельможних панів, частує їх і попихає ними, вона тримає ліврейних лакеїв, має власний виїзд і безцеремонно випроваджує нахабних позикодавців. Ну, а для того, хто, як ви або я раніше, уявляє її яснокрилим серафимом у білих шатах, з пальмовою віттю в одній руці і вогненним мечем у другій, для того вона водночас міфологічна абстракція, схована десь

глибоко під землею, і юна діва, закинута в нетрища, яка в промінні чесноти здійснює подвиги високої мужності і непорочно зливає в небеса або в убогому лахмітті верстає свою останню путь на цвинтар — потоптана, збещена, замордована, забута всіма. Такі люди, чия думка окута бронзою, а серце не остуджене завір'юхами досвіду, дуже рідко ходять по цій землі, яка лежить під нашими ногами, — сказав він, показуючи на велике місто, що диміло в присмерку.

Образи друзів із Братства промайнули перед схвильованим зором Люсьєна, проте Лусто знову привернув його увагу своїми страшними наріканнями.

— Такі люди рідко зустрічаються, і вони надто самотні в цьому киплячому казані; так у світі закоханих рідко зустрічаються щирі коханці, у світі фінансистів — чесні комерсанти, у журналістиці — чисті люди. Досвід людини, яка вперше сказала мені про те, про що я вам зараз кажу, нічого нікому не дав, так і мій досвід, думаю, не прислужиться вам. Щороку все з тим же нестримним шалом із провінції пориваються однакові, щоб не сказати щоразу більші, юрми безвусих честолюбців, які, високо піднісши голову, з гордим серцем кидаються на приступ Моді, цієї принцеси Турандот із «Тисячі й одного дня», і кожен мріє стати принцом Калафом! Але нікому з них не щастить розгадати загадку. Всіх поглинає безодня лиха, помийниця газети, багно книжкової торгівлі. Вони чіпляються, ці жебраки, і за біографічні довідки, і за тріскучі монологи, і за хроніку паризьких подій, і за книжки, зобов'язані своїм виходом у світ логіці торговців друкованого паперу, а ті, звичайно, надають перевагу дурницям, що розходяться за півмісяця, перед шедеврами, які потребують часу для збуту. Вся ця гусінь, що гине раніше, ніж із неї вилупиться метелик, живе підлотою і ганьбою, вона ладна кусати чи хвалити молодий талант за наказом якогось паші з «Конститюсьйонель», «Котідьєн» або «Деба», за сигналом видавців, на прохання заздрісного товариша, а часто за самий тільки обід. Ті, хто зрештою долає перешкоди, звичайно забувають про перші прикрощі. Я сам півроку строчив статті, вкладав у них весь цвіт своєї дотепності заради одного негідника, який їх видав за свої і завдяки їм заробив відділ фейлетонів, а мене не взяв навіть у співробітники, він мені й ста су не дав, і я досі мушу подавати йому руку.

— Але чому? — з обуренням у голосі спитав Люсьєн.

— А тому... Мені, може, треба буде вмістити якийсь десяток рядків у його газеті, — холодно відповів Лусто. — Одне слово, мій друже, секрет літературного успіху не в тому, щоб працювати самому, а в умінні користуватися чужою працею. Власники газет — підрядчики, а ми — мулярі. І ось чим людина нікчемніша, тим швидше досягає вона успіху; бо така людина завжди ладна ковтати найгіркіші пілюлі, потурати ницим примхам літературних султанів, як, скажімо, отой колишній ліможець Гектор Мерлен, що вже завідує політичним відділом у одному з органів правого центру і дописує у нашу газетку; я бачив, як він підняв капелюха, що його впустив головний редактор. Цей хлопець пролізе між двома честолюбцями, поки ті гризтимуться, і зуміє нікого не зачепити! Мені шкода вас! Я бачу, що ви повторюєте мене, і я певен: через два роки ви станете такий, який я тепер. В моїх гірких повчаннях ви, може, запідозрите засудженого на вічні муки в пеклі. Ніхто не зважиться сказати вам те, про що я зараз кричу, як людина, поранена в саме серце, як новий Йов на гноїщі: «Осьде виразки мої!»

— Чи на цьому полі, чи на іншому, але мені доведеться боротися, — сказав Люсьєн.

— То знайте ж, — вів далі Лусто, — якщо ви маєте хист, вам у цій боротьбі доведеться дуже нелегко, тому для вас вигідніше бути пересічністю. Стійкість вашої чистої совісті похитнеться, коли вам доведеться мати справу з тими, від кого залежатиме ваш успіх, — хто одним словом може дарувати вам життя, але не побажає вимовити цього слова. Бо, повірте, модний письменник поводитьсь з новачками в літературі куди жорстокіше, куди суворіше, ніж найбрутальніший видавець. Де гендляр бачить тільки збитки, там автор боїться конкурента; один просто ошукує вас, другий ладен знищити. Щоб писати хороші книжки, бідолашна дитино, ви з кожним змахом пера черпатимете з свого серця всі його сили, ніжність, енергію і перетворюватимете їх на пристрасті, почуття, слова. Ви писатимете, замість того щоб діяти, співатимете, замість того щоб боротися, ви будете кохати, ненавидіти, жити у ваших книжках; але, ревниво оберігаючи скарби своєї душі для своїх книжок і своє золото та пурпур заради героїв ваших романів, ви самі никатимете паризькими вулицями в дранті, втішені тим, що, всупереч актам громадянського стану, ви дали життя

Адольфові, Корінні, Кларисі, Рене або Манон; ви зіпсуєте собі життя й шлунок, щоб породити своє творіння, яке на ваших очах буде оббріхане, зражене, продане, кинуте журналістами в лагуни забуття, поховане руками ваших найкращих друзів. Чи стане у вас духу дочекатися, коли ваше творіння оживе, воскресне? Ким? Коли? Як? Є така чудова книжка «Оберман», *rianto*¹ зневіри, книжка, приречена на самотність у пустелі книжкових комор, одна з тих книжок, які видавці іронічно звать *солов'ями* — чи настане для неї Великдень? Хтозна! А ви — чи знайдете ви видавця, який відважиться надрукувати «Стокротки»? Шкода й думати про те, щоб вам заплатили, — аби тільки надрукувати. Тоді набачитесь цікавих сцен!

Ця жорстока промова, виголошена голосом пристрастей, які вона виражала, мов снігова лавина, обрушилася на душу Люсьєна і пройняла його крижаним холодом. Якусь хвилину він стояв мовчки. А потім його серце, немов пробуджене цією страшною поезією перешкод, загорілося. Він потис Етьєнові руку й вигукнув:

— Я переможу!

— Браво! — сказав журналіст. — Ще один християнин іде на арену на розтерзання звірам! Так от, друже, увечері прем'єра в Драматичній панорамі, вистава почнеться о восьмій, зараз шоста година; одягніть свій найкращий фрак, одне слово, будьте пристойні. Зайдіть по мене, я живу на вулиці Лагарп, над кав'ярнею «Сервель» на п'ятому поверсі. Спочатку ми сходимо до Доріа. Ви ж цього хочете, чи не так? Отож увечері я познайомлю вас з одним із королів книготоргівлі та деякими журналістами. Після вистави ми повечеряємо в моєї коханки, адже наш обід не можна вважати обідом. Там ви зустрінетеся з Фіно, головним редактором і власником моєї газети. Ви чули дотеп Мінетти, актриси з Водевілю: «Час — це великий скнара»? Ну а для нас випадок — теж великий скнара, треба його спокусити.

— Я ніколи не забуду цього дня! — сказав Люсьєн.

— Озбройтесь же своїм рукописом і являйтесь при повному параді, не так для Флоріни, як для видавця.

Товариська добродушність, яка прийшла на зміну нестямному зойку поета, що кляв літературну війну, зворушила Люсьєна не менше, ніж зворушили його недавно на цій самій алеї суворі й шляхетні слова д'Артеза.

¹ Плач (*it.*).

Зовсім недосвідчений юнак, захоплений передбаченням близької боротьби, і не підозрював, наскільки неминучі моральні муки, що їх провістив йому журналіст. Він не думав про те, що стоїть на перехресті двох різних шляхів і робить вибір між двома системами: одну представляло Братство, другу — журналістика. Один шлях був довгий, почесний, надійний; другий — усіяний камінням і згубний, з безліччю каламутних калюж, у яких потоне його совість. Характер спонукував його обрати коротший і зовні привабливіший шлях, діяти рішучими й швидкими засобами. Водночас він не помічав ніякої різниці між благородною дружбою д'Артеза і поверховим приятельським ставленням Лусто. Діяльний розум Люсьєна побачив у газеті зброю, відповідну до його сил і таланту, й побажав заволодіти нею. Він був засліплений пропозиціями нового друга, зачарований безцеремонністю, з якою той поплескав його по руці. Чи міг він знати, що в армії преси кожен потребує друзів, як генерал потребує солдатів? Оцінивши Люсьєнову рішучість, Лусто намагався завербувати його, сподіваючись згодом прихилити до себе. Журналіст здобув собі першого друга, Люсьєн — першого заступника; один хотів стати капраном, другий солдатом. Новонавернений, тріумфуючи, повернувся в готель і ретельно зайнявся своїм туалетом, як того злощасного дня, коли він мріяв з'явитися в Опері в ложі маркізи д'Еспар; але тепер йому більше личив костюм, він уже навчився його носити. Він надів модні світлі панталони в обтяжку, гарні чоботи, що обійшлися йому в сорок франків, і фрак. Біляве, густе й шовковисте волосся, завите й напахчене, розсипалося золотими, майстерно збитими кучерями. Зухвала самовпевненість і передчуття блискучого майбутнього відбивалися на його обличчі. Мигдалевидні нігті на випещених жіночих руках набули блиску й рожевого відтінку. На чорному атласі коміра сяяла білість округлого підборіддя. Ніколи ще з гори Латинського кварталу не спускався вродливіший юнак. Прекрасний, як грецький бог, Люсьєн сів у фіакр і за чверть до сьомої був уже коло дверей дому, де містилася кав'ярня «Сервель». Воротарка послала його на п'ятий поверх, давши досить складні топографічні прикмети. Завдяки цим поясненням він не без мороки знайшов у кінці довгого коридора розчинені двері й побачив класичну кімнату Латинського кварталу. Злидні юнаків гналися за ним і сюди,

як на вулиці Клюні, як у д'Артеза, як у Мішеля Кретьєна — скрізь! Але всюди ці злидні мають свою печать, залежно від особистих ознак жертви. Тут ці злидні здавалися зловісними. Дерев'яне ліжко без запони, коло ліжка — блаґенький килимок; завіски на вікнах пожовкли від тютюнового диму та диму несправного каміна; на каміні — лампа Карселя, дешевий дар Флоріни, куплений принагідно і який досі не потрапив у заставу. Потім потемнілий комод із червоного дерева, стіл, захаращений паперами, на яких лежали двоє чи троє поламаних пер; ніяких книжок, окрім принесених сюди вчора й сьогодні. Таке вмеблювання цієї кімнати — нічого цінного, не кімната, а огидний склад дір'явих панчіх, що перетворились на мереживо, кинутих у один куток недокурків, брудних носовичків, подертих сорочок, краваток, аж трьох різних поколінь, купую навалених у іншому кутку. Одне слово, це був літературний бівуак, де всі речі виступали в своєму найгіршому вигляді. На нічному столику серед читаних уранці книжок виблискував червоний циліндрик Фюмада. На каміні лежала бритва, два пістолети, сигарна коробка. На стіні Люсьєн побачив фехтувальну маску і під нею схрещені рапіри. Три стільці і двоє крісел, негідних і найгіршого готелю на цій вулиці, довершували обставу. Ця кімната, брудна й сумна, свідчила про життя, що не відало спокою і не знало гордості: тут спали, нашвидку працювали, тут жили неволею, мріючи якомога скоріше забратися звідси. Яка різниця між цим цинічним безладдям і чепурною, благородною бідністю д'Артеза!.. Спогад, що таїв у собі й пораду, не став для Люсьєна пересторогою, бо Етьєн веселим жартом прикрив наготу пороку:

— Ось мій барліг! Великі прийоми — на вулиці Бонді, в апартаментах, які торговець опорядив для Флоріни. Сьогодні ми там справляємо вхідни.

Етьєн Лусто був у чорних панталонах, у наваксованих до блиску чоботях, у застєбнутому на всі гудзики фракку; високий оксамитовий комір ховав сорочку, — певне, Флоріна забула дати йому сьогодні ввечері чисту; а капелюха він старанно почистив щіткою — щоб здавався новим.

— Що ж, їдьмо! — сказав Люсьєн.

— Трохи згодом. Я чекаю на одного видавця, він позичить мені грошей. Мабуть, буде гра, а в мене нема й ліара. Крім того, мені потрібні рукавички.

В ту хвилину нові приятелі почули кроки в коридорі.

— Ось і він, — сказав Лусто. — Ви побачите, в якій подобі провидіння навідується до поетів. Перш ніж споглядати в усій його славі Доріа, модного видавця, ви побачите видавця з набережної Августинців, книгаря-дисконтера, торговця літературним дрантям, нормандця, колишнього городника. Та заходьте, заходьте, старий татарине! — крикнув Лусто.

— Ось і я, — почувся голос, деренчливий, як розбитий дзвін.

— Ви при грошах?

— Жартуєте? Гроші нині перевелися в книгарнях, — відповів молодий чоловік, що увійшов і з цікавістю оглянув Люсьєна.

— Коротше, ви мені винні п'ятдесят франків, — сказав Лусто. — І от вам, будь ласка, ще два примірники «Подорожі в Єгипет». Кажуть, надзвичайно гарна книжка. Гравюр у ній не злічити, вона матиме успіх. Фіно вже отримав плату за дві статті про неї, які я ще мушу написати. Item¹ два останні романи Віктора Дюканжа, автора, ушавленого в кварталі Марє. Item примірники письменника-початківця Поля де Кока, що пише в тому самому жанрі. Item два примірники «Ізольти де Доль», захоплива провінційна історія. Товару щонайменше на сто франків. Отже, давайте мені сто франків, шановний Барбе!

Барбе пильно оглянув обрізи та палітурки книжок.

— О, вони в чудовому стані! — вигукнув Лусто. — «Подорож» іще не розрізана, як і Поль де Кок, і Дюканж, і та, що на каміні: «Міркування про символи». Страшенно занудна книжчина! Я ладен вам її подарувати — а то ще міль заведеться.

— Але, пробачте, як же ви напишете відгуки? — спитав Люсьєн.

Барбе здивовано глипнув на Люсьєна, перевів погляд на Лусто й засміявся.

— Цей добродій, видно, має щастя не бути літератором!

— Ні, Барбе, ні! Цей добродій — поет, великий поет. Він заткне за пояс Каналіса, Беранже й Делавіня. Він піде далеко, якщо не кинеється в Сену, та й у тому випадку він потрапить до Сен-Клу.

— Якщо дозволите, — сказав Барбе, — я б вам порадив кинути поезію і взятися до прози. Набережна не бере віршів.

¹ Тут же (латин.).

На Барбе був поганенький сюртучок із засмальцьованим коміром, застебнутий на один гудзик, капелюха він не скинув; узутий він був у черевики; з-під розстебнутого жилета виглядала сорочка із грубого полотна. Кругле обличчя з пронизливими пожадливими очима не було позбавлене добродушності, але в погляді відчувалося невиразне занепокоєння багатой людини, звиклої слухати вічні прохання про позички. Він здавався згідливим і гречним, настільки його лукавство було затоплене салом. Досить довго він служив прикажчиком, але вже два роки як сам завів убогу крамничку на набережній, звідки робив вилазки, скуповуючи за безцінь у журналістів, у друкарів книжки, одержані ними задарма від авторів, і заробляв таким чином від десяти до двадцяти франків на день. У нього були свої заощадження, він винюхував будь-яку нужду, він чигав на будь-яку вигоду, дисконтував авторам, що потребували грошей, векселі книгарів з п'ятнадцяти й двадцяти відсотків і другого дня ішов до крамниць купувати нібито за готівку якісь ходові книжки; а вибравши товар, подавав книгарям замість грошей їхні ж таки векселі. Він набув досвіду й навчився уникати поезії та найновіших романів. Він любив дрібні справи, любив корисні книжки, які можна було придбати за якусь тисячу франків і потім використовувати на свій розсуд, як, наприклад: «Історія Франції для дітей», «Повний курс бухгалтерії в двадцяти лекціях», «Ботаніка для дівчат». Він уже прогавив дві-три гарні книжки, змушуючи авторів ходити до нього разів по двадцять та так і не зважившись купити у них рукописи. Коли йому докоряли за боягузтво, він посилався на звіт про один гучний процес, передрукований ним із газет, що дістався йому задарма, але дав дві чи то навіть три тисячі франків прибутку.

Барбе належав до числа боязких видавців, що перебиваються з хліба на воду, бояться видавати векселі, люблять пожитися на рахунках, виторгувати скидку; він сам розміщав свої книжки невідомо де і як, але завжди спритно й вигідно. Він нагонив жах на друкарів, вони не знали, як його притиснути. Він платив їм у розстрочку і в скрутну для них хвилину урізував їхні рахунки; потім, боячись пастки, він уже не користувався послугами тих, кого обібрав.

— То як, продовжимо наші переговори? — спитав Лусто.

— Е, синашу, — по-панібратському сказав Барбе, — у мене в коморі шість тисяч непроданих книжок. Ну, а книжки, як влучно висловився один старий книгар, не франки! Книжка йде погано.

— Якщо ви, любий Люсьєне, зайдете в його крамничку, то побачите на дубовій конторці, куплений на розпродажу після банкрутства одного виноторговця, лойову свічку, з якої не знято нагару: так вона повільніше згорає. В напівмороці, при мерехтінні цього темного вогника ви все-таки помітите, що полиці порожнісінькі. Охороняє всю цю пустку хлопчина в синій куртці. Він хукає собі на пальці, підтанцьовує і вимахує руками від холоду, як ото візник на передку. Озирніться! Книжок у його крамниці не більше, ніж тут у мене. Ніхто не вгадає, чим там торгують.

— Ось вам вексель на сто франків, терміном на три місяці, — сказав Барбе, мимоволі усміхаючись на жарти Етьєна і витягуючи з кишені гербовий бланк, — я візьму ваші книжки. Готівкою дати не можу, торгівля йде геть погано. Але я відчув, що я вам потрібний, а оскільки в мене зараз немає ні су, щоб послужити вам, то я приготував вексель. Хоч і не люблю я давати свій підпис.

— То я повинен ще й дякувати вам? — спитав Лусто.

— Хоч векселі й не оплачують почуттями, я прийму вашу подяку, — сказав Барбе.

— Але мені потрібні рукавички, а парфюмери мають нахабство не брати ваших векселів! — відповів Лусто. — Стривайте-но, у верхній шухляді комода в мене лежить розкішна гравюра. Ціна їй вісімдесят франків. Адже я надрукував над нею досить дотепну статтю. Я проїхався щодо «Гіппократа, який зрікається дарів Артаксеркса». Он як! Ця прекрасна картина буде повчальною для всіх лікарів, що теж відмовляються від надмірно пишних дарів паризьких сатрапів. Під гравюрою ви знайдете ще з тридцять романсів. Забирайте все й давайте мені сорок франків.

— Сорок франків! — завоктав книгар, як перелякана квочка. — Двадцять щонайбільше. Та й це втрачені гроші, — додав Барбе.

— Давайте двадцять! — сказав Лусто.

— Слово честі, навіть не знаю, чи знайдеться в мене стільки, — сказав Барбе, нишпорячи по кишенях. — Е, ось вони. Ви грабуєте мене. Знаєте до мене підхід.

— Рушаймо, — сказав Лусто. Він узяв Люсьєнів рукопис і провів чорнилом ризку під мотузкою.

— Чи нема у вас ще чогось? — запитав Барбе.

— Нічого нема, мій любий Шейлоку. Ну, я тобі влаштую добру обладку! Він утратить на ній тисячу екю, й по заслuzі — хай не грабує мене! — шепнув Етьєн Люсьєнові.

— А як же ви писатимете про ті книжки? — спитав Люсьєн, коли вони поїхали в Пале-Рояль.

— Пусте! Ви не знаєте, як строчать статті. Щодо «Подорожі в Єгипет», то я перегорнув книжку, не розрізаючи її, прочитав навмання кілька сторінок і знайшов одинадцять мовних огрехів. Я напишу стовпець, де скажу, що, хоч автор і вивчив мову качок, вирізьблених на єгипетських каменюках, названих обелісками, але своєї рідної мови він не знає. Мовляв, замість того щоб розводитися про природничу історію та старожитності, він мав би сказати дещо про майбутнє Єгипту, про розвиток цивілізації в ньому, навчив би, як зблизити Єгипет і Францію, яка, завоювавши його, а згодом втративши, могла б ще підкорити його своєму духовному впливу. Потім я зроблю з цього патріотичний монолог і нашпигую його тирадами про Марсель, про Левант, про нашу торгівлю.

— А що сказали б ви, якби він про все це уже написав?

— А ось що, друже мій: я сказав би, що замість докучати нам політикою, він краще б зайнявся мистецтвом, змалював країну з погляду її краси та особливостей краєвиду. Тут критик може дати волю наріканням. Політика, скаже він, буквально захлеснула нас, вона нам набридла, скрізь тільки політика. Я пожалкував би за чарівними описами подорожей, в яких нам розповіли б про труднощі мореплавання, про радість виходу у відкрите море, про насолоду перетнути екватор — одне слово, про все, що потрібно знати тим, хто ніколи не подорожує. Вихваляючи такий стиль опису подорожей у далекі краї, можна водночас поглузувати з мандрівників, які аж надто захоплюються і перелітною пташкою, і летючою рибою, і риболовлею, і щойно відкритим географічним пунктом, і давно усім відомими мілинами. Крім того, читач вимагає наукових премудрощів, мало кому зрозумілих, але привабливих і незбагненних, як усе глибокодумне. Передплатник задоволений, йому догодили. Щодо романів, то ніхто у світі не читає їх

стільки, як Флоріна, вона висловлює свої міркування, а я катаю статті на підставі її оцінки. Коли вона вважає нудним авторське базікання, як вона каже, я зацікавлююсь книжкою і вимагаю від видавця зайвий примірник, який він з радістю мені надсилає, наперед смакуючи похвальний відгук.

— О Боже! А як же критика, священна критика? — скрикнув Люсьєн, пам'ятаючи про заповіді Братства.

— Мій друже, — сказав Лусто, — критика — це щітка, якою не можна чистити тонкі тканини, вона їх розриває на клапті. Слухайте, даймо спокій цьому ремеслу! Бачите ось цей знак? — додав він, показуючи на рукопис «Стокроток». — Я зробив помітку під самою шворкою на обгортці рукопису. Якщо Доріа прочитає рукопис, він, звісно, перев'яже його по-своєму. Отже, ваш рукопис ніби запечатаний. А це згодиться для збагачення вашого досвіду. Зважте, крім усього, що ви потрапите до крамнички не з вулиці і не без кумівства, не так, як оті нещасні юнаки, що перебувають у десяти видавців, перш ніж один нарешті запропонує їм бодай стільця.

Люсьєн уже спізнав на собі слушність цього зауваження. На превеликий подив провінційного поета, враженого таким триньканням грошей за крайньої бідності, Лусто заплатив візникові аж три франки. Приятелі увійшли в Дерев'яні галереї, де тоді була зосереджена торгівля так званими книжковими новинками.

За тих часів Дерев'яні галереї були одним із найзнаменитіших місць у Парижі. Не зайва річ описати тут цей огидний базар, бо протягом тридцяти шести років він відігравав у паризькому житті таку велику роль, що, мабуть, знайдеться небагато людей сорокалітнього віку, яких не втішив би цей опис, неймовірний для юнаків. На місці теперішньої холодної, високої і просторої Орлеанської галереї, подібної до теплиці без квітів, стояли блаженські бараки чи, точніше, дощані, погано криті халупки, скупі освітлені тьмяним світлом, що проникало з боку двору і саду крізь щілини, іменовані вікнами, але більше схожі на брудні продухвини харчівень за паризькими заставами. Крамнички утворювали дві галереї, приблизно футів дванадцять заввишки. Крамнички, розташовані посередині, виходили вікнами на обидві галереї, звідки в них проникала задуха й сморід, а світла крізь брудні шибки в стелі пробивалося дуже мало. Ці тісні комірки, завширшки менше шести

футів і завдовжки від восьми до десяти футів, так піднялися в ціні завдяки напливу публіки, що за їхню оренду платили по тисячі еку. Крамнички, що виходили в сад і на подвір'я, були огорожені невисокими зеленими штахетами, можливо, з тим, щоб уберегти німі стіни будівель від натиску юрби. Таким чином, перед будівлями залишався простір на два-три фути, де росли невідомі науці ботанічні дивовижі впереміш із не менш химерними плодами різних галузей промисловості. Обривки газетних відбитків увінчували трояндовий кущ, так що квіти риторики запозичували аромат миршавих квітів цього занехаяного, але щедро зрошуваного нечистотами садка. Між листям майоріли різноколірні стрічки й афіші. Покидьки модних майстерень глушили рослинність: на зелених стеблах висіли жмуття стрічок, і ви спізнавали розчарування, коли, захопившись квіткою, натрапляли замість жоржини на атласний бантик. І з боку саду, і з боку подвір'я вигляд цього химерного палацу являв собою наочний взірець паризької неохайності: облуплена клейова фарба, пооббиваний тиньк, старенькі вивіски, фантастичні оголошення. До того ж паризька публіка неймовірно бруднила зелені штахети як на подвір'ї, так і в саду. Здавалося б, що брудне й огидне обрамлення галерей могло б відлякувати вразливих людей. Проте вразливі люди не відступали перед цими жахіттями, як принци в казках не відступають перед драконами та перешкодами, що їх злі духи ставлять між ними й викрадачами принцес. Посеред цих галерей, як і тепер, був пасаж: заходили в нього між двома перистиллями, що й досі існують; їх почали будувати до Революції й не закінчили через брак коштів. Красива кам'яна галерея, що веде до Французького театру, була тоді вузьким і дуже високим переходом з поганим перекриттям, що майже не захищало від дощу. Той перехід, на відміну від Дерев'яних галерей, називали Скляною галереєю. Взагалі, дахи над цими вертепами були в такому поганому стані, що один багатий торговець кашеміровими шаллями і тканинами порушив проти Орлеанів процес за товар, зіпсований у нього за одну ніч на значну суму. Купець виграв позов. Подекуди покрівлю заміняло просмолене полотно, напнуте над деякими рядами. За підлогу в Скляній галереї, де починав наживати своє багатство Шеве, так само як і в Дерев'яних галереях, правив природний паризький

грунт, угноєний шаром землі, принесеної сюди на чоботях і черевиках перехожих. Тут люди раз у раз провалювались у ями, спотикались об грудки засохлої грязюки, що її раз у раз підчищали торговці, отже, потрібна була неабияка спритність, щоб не впасти.

Це зловісне скупчення нечистот, вікна, забруднені дощем і пилюкою, низькі халупки, прикриті дрантям, бридкі недобудовані стіни — усе це в цілому скидалося на циганський табір, ярмаркові ятки або тимчасові повітки, що їх ставлять у Парижі довкола незавершених будов; спотворена гримасами личина цього паризького торжища напрочуд пасувала до всіх видів торгівлі, що буяла тут, у цьому зухвалому, галасливому і охопленому скаженими веселощами вертепі, де під час революції 1789 року і до революції 1830 року вершилися великі справи. Напроти, в нижньому поверсі палацу, протягом двадцяти років містилась біржа. Отже, тут утворювалася громадська думка, підносились і падали репутації, залагоджувалися політичні й фінансові справи. В цих галереях призначалися побачення до й після біржі. Комерційний і банкірський Париж часто запруджував подвір'я в Пале-Роялі й поспішав сховатися під накриття галерей, як тільки починався дощ. Цій будівлі, невідомо коли і як спорудженій, була властива незвичайна лункість. Вибух сміху розносився по всіх галереях. Якщо в одному кінці виникала сварка, на другому кінці про це вже знали. Тут були лише книгарні, поезія, політика, проза, модистки, а ввечері з'являлися повії. Тут процвітали книжки і мода, нові й старі світила, змови Трибуни і вигадки книжкової торгівлі. Тут продавались новинки, і парижани вперто хотіли купувати їх лише тут; тут за один вечір розходився у тисячах примірників той чи інший памфлет Поля Луї Кур'є або «Пригоди королівни», перший постріл, скерований Орлеанським домом проти Хартії Людовіка XVIII. В той час, коли там бував Люсьєн, вітрини в деяких крамничках були опоряджені досить пишно, але ці крамнички розміщались у рядах, обернутих до саду або подвір'я. Аж до того дня, коли вся ця дивовижна колонія загинула під молотком архітектора Фонтена, крамниці, розташовані в середньому ряду, були цілком відкриті й підперті стовпами, як провінційні ярмаркові ятки, і крізь розвішаний крам або скляні двері погляд охоплював зразу обидві галереї. Через те що опалю-

вати приміщення не було змоги, продавці користувалися лише жаровнями, і кожен у своїй особі становив пожежну охорону, бо через найменшу необережність за чверть години могло згоріти все оте царство дощок, висушених на сонці і мовби розпечених полум'ям проституції, царство, наповнене серпанком, мусліном, папером і постійно провітрюване протягом. У модних крамницях було повно неймовірних капелюхів, створених, здавалося, скоріше для вітрин, аніж для продажу. Сотнями виставлені на металевих стрижнях, увінчаних грибом, вони розцвічували галерею веселкою кольорів. Протягом двадцяти років усі, хто тут гуляв, запитували себе: на чиїх головах ці прибиті пилом капелюхи закінчать свою кар'єру? Модистки здебільшого негарні, але жваві й моторні, заманювали жінок лукавими речами, наслідуючи манери та жаргон базарних перекупок. Гризетки, гострі на язик та безцеремонні, чіплялися до перехожих. Залізши на табурет, вони вигукували: «Купіть гарненький капелюшок, пані! Пане, чи не купите ви чогось?» Багатий і мальовничий словник оздоблювали виразні інтонації, погляди і гримаси, які ті жінки кидали вслід перехожому. Книгарі й модистки жили в добрій згоді. В пасажі, пишно іменованому Скляною галереєю, гніздилися найсвоєрідніші промисли. Тут улаштувалися черевомовці, шарлатани різного штибу, видовища, де не було чого дивитись, і видовища, де вам показували цілий світ. Тут попервах знайшов притулок один пройда, який нажив на ярмарках сімсот чи вісімсот тисяч франків. Замість вивіски в нього красувалося сонце, що оберталося у чорній рамі, навколо якої червоними літерами був виведений напис: «Тут людина бачить те, чого Бог ніколи не побачить. За вхід два су». Балаганний закликальник ніколи не впускав одного відвідувача, але не впускав і більше двох. Досить було туди ввійти, як ви опинялись перед великим дзеркалом. Зненацька лунав голос, схожий на гуркіт механізму, в якому спущено пружину, голос, здатний налякати й берлінського Гофмана: «Ви бачите тут, панове, чого Бог одвіку не побачить: свою подобу! Бог не має подоби!» Ви виходили звідти присоромлені і не зважувалися признатись у своїй дурості. Біля всіх дверей лунали крикливі голоси, що вихвалювали всілякі косморами, краєвиди Константинополя, театр маріонеток, автомати, які грали в шахи, собак, що вміли розрізняти перших красунь. Тут,

у кав'ярні Бореля, процвітав черевомовець Фіц Джемс, поки не перебрався на Монмартр доживати віку серед студентів Політехнічної школи. Тут були продавщиці фруктів і квітникарки, а також славетний кравець, у якого вечорами сяяло у вітрині, як сонце, гаптування на військовому мундирі. Зранку й до другої години Дерев'яні галереї були німі, темні, порожні. Торговці розмовляли між собою, як у себе вдома. Побачення, які призначали тут паризькі жителі, починались із третьої години, тобто коли відкривалася біржа. Як тільки збиралася публіка, починалось безкоштовне читання розкладених у книгарнях книжок. Голодні до літератури юнаки з порожніми кишенями накидалися на ці книжки. Прикажчики, зобов'язані глядіти лотки з книжками, милосердно дозволяли біднякам гортати сторінки. Книжки в дванадцятку частку аркуша на двісті сторінок — такі, як «Смарра», «Петер Шлеміль», «Жан Сбогар», «Жоко», — ці читачі поглинали за двома заходами. На той час іще не існувало читалень, і щоб прочитати книжку, треба було її купити — тому романи тоді продавали в такій кількості, яка в наші дні здалась би фантастичною. В тому, як подавали цю милостиню бідній і жадібній до знань молоді, було щось суто французьке. Поезія цього жахливого базару набувала блиску з настанням вечора. З усіх прилеглих вулиць напливала безліч веселих дівчат, що могли прогулюватися тут безкоштовно. З усіх кутків Парижа поспішали сюди повії на промисел. Кам'яні галереї належали привілейованим домам розпусти, що оплачували право виставляти своїх виряджених, як принцеси, дівок під тією чи іншою аркадою або у відповідному місці в саду, тоді як Дерев'яні галереї були вільною територією для повій, відкритим для всіх *храмом проституції*. Жінка могла ввійти сюди, вийти в супроводі своєї жертви і повести її, куди заманеться. Ці жінки принадували вечорами до галерей таку юрбу чоловіків, що рухатися доводилось дуже повільно, як у процесії або на маскараді. Ця повільність, нікому не заважаючи, допомагала всім добре роздивитися одне одного. Дівулі одягалися в манері, що тепер уже вийшла з моди: виріз сукні до половини спини і такий самий відвертий спереду. Зачіски вигадували собі найхімерніші, щоб привернути увагу: в дусі нормандської пастушки, в стилі іспанки, кучерики, як у пуделя, або гладенька зачіска на проділ; білі панчохи,

які туго обтягували литки, і вміння, ніби зумисне, але завжди доречно, виставляти ногу напоказ. Уся ця сороміцька поезія давно втрачена. Вольнощі запитань і відповідей, весь цей голий цинізм, що цілком відповідав оточенню — тепер більше не зустрінеш ні на маскарадах, ані на балах, нині таких уславлених. У цьому було щось жахливе й розгульне. Блискуча білість плечей сяяла на темному тлі чоловічої юрби і утворювала пишний контраст. Гомін голосів і тупотіння ніг зливалися в шум, який долітав аж у глибінь саду, подібно до безперервної басової ноти, розцвіченої спалахами жіночого сміху і вряди-годи заглушеної викриками сварок. Порядні й видатні люди стикалися тут з людьми злочинного вигляду. Це дивовижне збіговисько мало в собі щось дуже пікантне й хвилювало навіть байдужих. Тому до останньої хвилини, поки існувала ця споруда, сюди стікався весь Париж, і, коли архітектор прокладав у фундаменті погребі, парижани ще гуляли по дерев'яному помості над ними. Руйнування цих огидних дерев'яних бараків викликало повсюдний і одностайний жаль.

Лавока відкрив свою книгарню всього лише кілька днів тому, в кутку внутрішнього переходу Дерев'яних галерей, якраз напроти крамнички молодого Дорія, видавця тепер уже забутого, але який свого часу відважно розчистив той шлях, де згодом його суперник досяг таких успіхів. Книгарня Дорія містилась у рядах, що тяглися понад садом, книгарня Лавока виходила на подвір'я. Книгарня Дорія була поділена на дві частини: в одній містилась велика крамниця, друга правила хазяїнові за кабінет. Люсьєн, потрапивши сюди вперше увечері, був приголомшений видовищем, невідпорним для провінціалів та юнаків. Незабаром він загубив свого провідника.

— Якби ти був такий вродливий, як цей хлопець, я б тебе полюбила, — сказала одна з жінок якомусь дідові, показуючи на Люсьєна.

Люсьєн розгубився, немов собака сліпого; він віддався на волю людському потокові у невимовному стані безпорадності й збудження. Переслідуваний жіночими млосними поглядами, осліплений білістю округлих плечей та зухвалих грудей, що притягували його зір, він ішов повільно, міцно тримаючи в руках рукопис, боячись — о, наївний! — щоб у нього його не вкрали.

— Чого вам, добродію? — скрикнув він, коли його схопили за руку; він подумав, що на його поезію зазіхає якийсь автор.

Але то був його приятель Лусто. Він сказав Люсьєнові:

— Я знав, що ви не проминете цього місця.

Поет уже стояв коло самих дверей крамнички, і Лусто повів його всередину. Там уже зібралась юрба людей, що чекали, коли можна буде побачитися з султаном книготоргівлі. Друкарі, папероторговці, ілюстратори товпились коло прикажчиків, розпитували їх про поточні й задумані справи.

— Гляньте-но, це Фіно, редактор моєї газети. А розмовляє з ним Фелісьєн Верну, пройдисвіт, небезпечний, як потаємна хвороба, але не без іскри таланту.

— У тебе ж сьогодні прем'єра, старий, — сказав Фіно, підходячи до Лусто разом з Верну. — Я влаштував тобі ложу.

— Хіба ти не продав її Бролару?

— Ну й що? Для тебе теж місце знайдеться. А нащо тобі потрібний Дорія? До речі, ми вирішили проштовхнути Поля де Кока. Дорія купив двісті примірників. Віктор Дюканж відмовив йому в своєму романі, і Дорія хоче створити нового автора цього жанру. Ти оголосиш Поля де Кока талановитішим за Дюканжа.

— Але у нас із Дюканжем іде п'єса в театрі Гетé, — сказав Лусто.

— Дарма! Скажи, що статтю написав я, що вона була надто, гостра, і ти пом'якшив її, він тобі ще й дякуватиме.

— Чи не допоміг би ти мені дисконтувати у касира Дорія оцей векселик на сто франків? — звернувся Етьєн до Фіно. — Не забудь, ми ж сьогодні вечеряємо на входи́нах у Флоріні.

— А! Так, так. Ти ж нас частуєш сьогодні, — сказав Фіно, вдаючи, ніби щойно про це згадав. — Слухайте-но, Габюссоне, — провадив він, узявши вексель Барбе і передаючи його касирові, — відрахуйте цьому хлопцеві дев'яносто франків за мій рахунок. Зроби передаточний підпис, друже!

Лусто взяв перо і, поки касир відраховував гроші, підписав вексель. Люсьєн, весь обернувшись на слух і зір, не зронив жодного слова.

— Це ще не все, мій голубе, — сказав Етьєн. — Я не дякую тобі, ми зв'язані з тобою до могили, але я повинен

познайомити цього добродія з Доріа, і ти маєш схилити його, щоб він вислухав нас.

— А в чому річ? — запитав Фіно.

— Збірка поезій, — відповів Люсьєн.

— А-а! — вигукнув Фіно, відсахнувшись.

— Пане! — сказав Верну, дивлячись на Люсьєна. — Мабуть, ви ще недосвідчений у видавничих справах, інакше ви закинули б цей рукопис у найдавший куток своєї кімнати.

В цю хвилину з'явився вродливий юнак, Еміль Блонде, що тільки починав свою кар'єру в «Журнал де Деба» блискучими статтями. Він потис руки Фіно й Лусто і недбало вклонився Верну.

— О дванадцятій вечеря у Флоріни, — сказав йому Лусто.

— Прийду, — відказав юнак. — А хто ще буде?

— О, там будуть... — сказав Лусто, — Флоріна і москательник Матіфа, дю Брюель, у чийй п'єсі виступає Флоріна, стариган Кардо і його зять Камюзю, потім Фіно...

— Аптекарь добре пригощає?

— Не підніс би він нам якоїсь пілюлі! — сказав Люсьєн.

— Хлопець гострий на язик, — поважно мовив Блонде, глянувши на Люсьєна. — Він теж вечерятиме з нами, Лусто?

— Так.

— Значить, посміємося!

Люсьєн почервонів до вух.

— Ти довго там вовтузитимешся, Доріа? — сказав Блонде, постукавши у вікно видавцевого кабінету.

— Зараз, голубе, я буду до твоїх послуг!

— От і гаразд, — сказав Лусто своєму супутникові. — Цей юнак, хіба що трохи старший від вас, працює в «Деба». Він один з князів критики, людина небезпечна. Доріа вийде до нього на поклін, і ми тоді доповімо про нашу справу цьому паші віньеток та книгодруку. Публіки збирається все більше й більше.

Люсьєн і Лусто приєдналися до Блонде, Фіно й Верну і стали окремою групкою в глибині крамниці.

— Що він там робить? — запитав Блонде у Габюссона, головного касира, що підвівся й привітався до нього.

— Купує тижневик. Хоче його відновити, щоб протидіяти впливу «Мінерви», яка цілком і повністю об-

слуговує Емері, та «Консерватора», просяклого сліпим романтизмом.

— А платитиме він добре?

— Як завжди... аж надто добре! — сказав касир.

В цей час увійшов молодий автор, який щойно випустив прекрасний роман, що мав великий успіх і одразу розійшовся. Тепер його роман виходив другим виданням у Дорія. Цей письменник, наділений тією рідкісною і чудовою зовнішністю, яка притаманна справжнім митцям, дуже вразив Люсьєна.

— Ось і Натан, — шепнув Лусто на вухо провінційному поетові.

Натан — в ту пору в розквіті молодості — підійшов до журналістів, скинув капелюха і, всупереч своєму зарозумілому вигляду, низько їм уклонився; в присутності Блонде, якого Натан знав лише в обличчя, він тримався майже запобігливо. Блонде й Фіно капелюхів не скинули.

— Добродію, я дуже радий, що принагідно мені трапилася нагода...

— Від хвилювання він припустився плеоназму, — сказав Фелісьєн Етьєнові Лусто.

— ...висловити вам подяку за присвячену мені чудову статтю в «Журналь де Деба». Успіх книжки я наполовину завдячую вам.

— Годі, мій любий, годі, — сказав Блонде, ховаючи під личиною добродушності поблажливе ставлення до Натана. — У вас є талант, сто чортів, і я радий з вами познайомитись.

— Ваша стаття вже надрукована, і мене не вважатимуть за підлабузника. Тепер ми можемо почувати себе невимушено. Сподіваюся, ви зробите мені честь і приємність пообідати завтра зі мною? Буде й Фіно. Лусто, старий друже, ти ж не відмовишся? — додав Натан, потискуючи руку Етьєнові. — О добродію, ви на чудовому шляху, — знову звернувся він до Блонде, — ви спадкоємець Дюссо, Ф'єве, Жофруа! Гофман згадував про вас у розмові з Клодом Він'йоном, своїм учнем і другом, він сказав, що може тепер померти спокійно, бо «Журналь де Деба» житиме вічно. Вам, мабуть, там платять шалені гроші?

— Сто франків за шпальту, — відповів Блонде. — Не бозна-яка оплата, коли доводиться читати стільки книжок. Із сотні ледве знайдеться одна, як-от, скажімо,

ваша, якою варто зайнятися. Ваш твір дав мені велику насолоду, слово честі.

— І півтори тисячі франків,— сказав Лусто Люсьєнові.

— Але ви пишете й політичні статті? — запитав Натан.

— Так, іноді доводиться,— відповів Блонде.

Люсьєн — новачок у цьому середовищі — не міг отямитися з дива; він був захоплений романом Натана, він шанував автора як бога, і таке низькопоклонництво перед критиком, чиє ім'я і вплив були йому невідомі, просто ошелешило його. «Невже і я докочуся до такого приниження? Невже настільки поступлюся своєю гідністю? — казав він сам собі. — Надінь капелюха, Натане, ти ж написав чудову книжку, а критик тільки статтю!» Кров закипіла в його жилах від таких думок. Він бачив, як у переповненій народом крамниці добивалися прийому в Доріа несміливі юнаки, автори-початківці і як, утративши надію переговорити з ним, вони йшли собі зі словами: «Я зайду іншим разом». У групі, що складалася з відомих державних діячів, двоє-троє розмовляли про скликання Палат та світові події. Тиждень, що його збирався купити Доріа, мав право писати про політику. В цей час кожен політичний діяч прагнув здобути собі трибуну. А газета мала не менший вплив на публіку, ніж театр. У колі політиків поет помітив одного з найвпливовіших акціонерів «Конституьсьйонель». Лусто виявився чудовим чічероне. З кожною його фразою Доріа виростав у очах Люсьєна, поет збагнув, що в його крамниці зосереджується література й політика. Спостерігаючи, як письменник проститує музу, плазуючи перед журналістами, як принижує він мистецтво, уподібнюючи його пропащій жінці, принижений проституцією під склепінням цих мерзенних галерей, провінційний геній утямив страшну істину. Гроші — ось у чому була розгадка. Люсьєн почував себе тут чужою, нікчемною людиною, зв'язаною з успіхом чи багатством лише тонкою ниткою сумнівної дружби. Він винуватив своїх ніжних, своїх справжніх друзів із Братства за те, що вони малювали йому світ фальшивими барвами і перешкождали ринутись у бій з пером у руці. «Я змагався б з Блонде!» — подумки вигукнув він.

Лусто, який щойно волав на Люксембурзьких висотах, мов поранений орел, і уявлявся йому великим, раптом змалів у його очах. Зате модний видавець, джерело всіх

цих існувань, здався йому дуже значною людиною. Тримавши рукопис у руках, поет відчув трепет, подібний до страху. Серед крамниці на дерев'яних, пофарбованих під мрамур п'єдесталах стояли погруддя Байрона, Гете і пана де Каналіса, від якого Дорія сподівався томика віршів; славетний поет, заглянувши до крамнички, мав побачити, як високо ставить його книгар. Люсьєн мимоволі втрачав почуття певності в собі, відвага його слабла, він уже відчував, який вплив може мати Дорія на його долю, і нетерпляче чекав, коли він з'явиться.

— Ну от, діти мої, — сказав невисокий огрядний чоловік із жирним обличчям, схожий на римського проконсула; правда, вираз цього обличчя пом'якшувала напускна добродушність, що ошукувала поверхових людей, — нарешті я власник єдиного тижневика, який можна було купити і в якого дві тисячі передплатників.

— Хвалько! Податок беруть за сімсот — і то вже непогано, — сказав Блонде.

— Слово честі, передплатників тисяча двісті. Я сказав «дві тисячі», — додав він пошепки, — для отих постачальників паперу та друкарів. Я гадав, у тебе більше тактовності, Блонде, — знову сказав він уголос.

— А компаньйонів приймаєте? — запитав Фіно.

— Дивлячись яких, — відповів Дорія. — Хочеш третину за сорок тисяч франків?

— Гаразд, якщо візьмете в співробітники присутнього тут Еміля Блонде, Клода Віньйона, Скріба, Теодора Леклера, Фелісьєна Верну, Же, Жуї, Лусто...

— А чому не Люсьєна де Рюампре? — відважно сказав провінційний поет, уриваючи Фіно...

— ...і Натана, — закінчив Фіно.

— А чому не першого-ліпшого? — сказав видавець, насуплюючи брови й обертаючись до автора «Стокроток». — З ким маю честь? — спитав він, окинувши Люсьєна нахабним поглядом.

— Хвилинку уваги, Дорія, — сказав Лусто. — Це мій знайомий. Поки Фіно обмірковує вашу пропозицію, вислушайте мене.

Люсьєн облився холодним потом, у нього змокріла сорочка, коли він побачив холодний і невдоволений вираз цього грізного падишаха-видавця, який казав Фіно «ти», хоч той звертався до нього на «ви», який назвав небезпечного Блонде «голубом», а Натанові милостиво подав руку на ознаку своєї приязні до нього.

— Ще один новачок? — скрикнув Доріа. — Та ти знаєш, що в мене уже тисяча сто рукописів? Так, так, панове, — кричав він, — спитайте Габюссона. В мене зібралось тисяча сто рукописів! Незабаром мені буде потрібний окремий штат для завідування складом із рукописами, і комісія для їх перегляду, яка час від часу засідатиме і шляхом голосування оцінюватиме їхні достоїнності, жетони для оплати присутніх членів і неодмінний секретар для подання їм звітів. Це буде філія Французької академії, і академіки Дерев'яних галерей отримуватимуть більше, ніж інститутські.

— Непогана думка, — сказав Блонде.

— Погана, — провадив Доріа. — Не моє діло розбирати плоди копіткої праці тих із вас, хто пнеться в літератори, втративши надію стати капіталістом, шевцем, капралом, слугою, урядовцем, судовим приставом. Сюди вільно входити лише тим, хто вже здобув ім'я! Прославтеся — і ви тут знайдете золоте дно. За два роки я створив три знаменитості, і всі троє невдячні! Натан уже править шість тисяч франків за друге видання своєї книжки, тоді як я викинув три тисячі тільки на статті про неї, а прибутку не мав і тисячі. Блонде я заплатив за дві статті тисячу франків та на обід витратив п'ятсот...

— Але ж якби всі видавці міркували, як оце ви зараз, добродію, то де ж тоді можна видати перший твір? — запитав Люсьєн. Блонде страшенно впав у його очак, коли він довідався, що Доріа заплатив за статті в «Деба».

— Це мене не обходить, — відповів Доріа, кинувши убивчий погляд на красеня Люсьєна, який мило йому всміхався. — Я не бажаю ризикувати двома тисячами франків, видаючи книжку, що принесе мені у найкращому разі дві тисячі франків прибутку. Я спекулюю на літературі: я друкую сорок томів по десять тисяч примірників, як Панкук і Бодуен. Завдяки своєму впливу і статтям друзів я роблю справу на сто тисяч екю і не бажаю просувати якийсь томик на дві тисячі франків. Я не хочу марнувати на це сили. Просунути книжку невідомого автора куди важче, ніж забезпечити успіх таким творам, як «Чужоземний театр», «Перемоги й завоювання» або «Мемуари про Революцію», а вони принесуть мені ціле багатство. Я не маю наміру правити за підніжку для майбутніх знаменитостей, я бажаю заробляти гроші й давати їх славетним людям. Рукопис,

який я купую за сто тисяч, обходиться мені дешевше, ніж рукопис невідомого автора, за який той просить шістсот франків. Якщо я й не зовсім меценат, то все ж маю право на вдячність письменників: я вже подвоїв гонорар на рукописи. Я викладаю вам свої аргументи, бо ви друг Лусто, мій хлопче, — додав Дорія, поплескавши Люсьєна по плечу з обурливим панібратством. — Якби я стільки розмовляв з усіма авторами, які приходять до мене з своїми творами, то мусив би зачинити крамницю, бо мені довелося б гаяти весь свій час на приємні, але надто дорогі балачки. Я ще не такий багатий, щоб вислуховувати промови кожного себелюбця. Це доречно в театрі на класичних трагедіях.

Розкішний одяг Дорія підкріплював враження, що справа на бідолашного провінційного поета ця промова, сповнена жорстокої логіки.

— Що там у нього? — спитав Дорія в Лусто.

— Томик чудових віршів.

Почувши це, Дорія обернувся до Габюссона рухом, гідним Тальма:

— Габюссоне, друже мій! Віднині, якщо хтось прийде сюди із рукописом... І ви теж послухайте! — сказав він, звертаючись до трьох прикажчиків, що виглянули з-за стосів книжок на гнівний голос хазяїна, який тим часом милувався своєю гарною рукою і блискучими нігтями. — Якщо хтось принесе рукопис, питайте зразу ж, проза чи вірші. Коли вірші, негайно спроваджуйте. Вірші — смерть для книгарства!

— Браво! Чудово сказано, Дорія! — закричали журналісти.

— Клянусь честю! — скрикнув Дорія, крокуючи сягнистою ходою по книгарні з рукописом Люсьєна в руці. — Ви не уявляєте собі, панове, якого лиха завдали нам успіхи лорда Байрона, Ламартіна, Віктора Гюго, Казиміра Делавіня, Каналіса й Беранже. Їхня слава призвела до справжньої навали варварів. Я певен, що у видавців уже зібралося до тисячі томів таких собі віршованих історій, без початку й без кінця, — усі на зразок «Корсара» й «Лари». Під приводом самобутності юнаки підносять нам щось абсолютно незрозуміле і думають, ніби створили нову школу в дусі Деліля. За останні два роки поетів розплодилось, як хрущів. Торік я зазнав збитків на двадцять тисяч. Спитайте у Габюссона! Може, й є на світі безсмертні поети серед отих рожевощокких,

ще безвусих юнаків, які приходять до мене, — звернувся він до Люсьєна, — але для видавців, молоде, існують лише чотири поети: Беранже, Казимір Делавінь, Ламартін і Віктор Гюго; бо Каналіс... це поет, створений газетними статтями.

Люсьєнові не стало духу випростатись і прибрати гордовитої постави перед цими впливовими людьми, які сміялися від щирого серця. Він зрозумів, що його візьмуть на глузи, коли він обуриться; але йому дико кортіло схопити книгаря за горло, розшарпати його бездоганно пов'язану краватку, порвати золотий ланцюжок, що блищав у нього на грудях, розтоптати його годинник і роздерти його самого. Обурене самолюбство відчинило двері помсти, і він, усміхаючись видавцеві, запрягся на смертельну ненависть до нього.

— Поезія подібна до сонця, яке вирощує вікові ліси й водночас породжує комарів, мух і москітів, — сказав Блонде. — Зворотний бік усякої чесноти — порок. Література породжує книжкову торгівлю.

— І журналістів! — сказав Лусто.

Дорія зареготав.

— Так що ж це, зрештою, таке? — запитав він, показуючи на рукопис.

— Збірка сонетів, що змусили б почервоніти Петрарку, — відповів Лусто.

— Як це розуміти? — спитав Дорія.

— Як усі розуміють, — відповів Лусто, побачивши тонкі посмішки на устах присутніх.

Люсьєн не міг виказати своєї злості, але його аж піт пройняв під одягом.

— Гаразд, я прочитаю, — сказав Дорія з царственным рухом, який показував широчінь його ласки. — Якщо твої сонети на рівні дев'ятнадцятого століття, я зроблю з тебе великого поета, хлопче!

— Якщо він такий же розумний, як і вродливий, ви не дуже ризикуєте, — сказав один із найвідоміших ораторів Палати, що розмовляв тут із працівником редакції «Конститусьйонель» та з головним редактором «Мінерви».

— Генерале, — сказав Дорія, — слава — це дванадцять тисяч франків за статті і тисяча екю на обіди, спитайте в автора «Самітника». Але якщо пан Бенжамен Констан захоче написати статтю про цього юного поета, я зразу складу з ним угоду.

При слові «генерал» та імені славетного Бенжамена Констана книгарня в очах провінційної знаменитості виросла до розмірів Олімпу.

— Лусто, я маю з тобою побалакати, — сказав Фіно. — Побачимось у театрі. Доріа, пропозицію я приймаю, але з однією умовою. Ходімо до вашого кабінету, переговоримо.

— Переговоримо, голубе, — сказав Доріа, пропускаючи Фіно вперед і показуючи десяти відвідувачам, які чекали його, що він зайнятий.

Він уже йшов, коли Люсьєн несподівано запитав:

— Ви взяли мій рукопис. Коли чекати відповіді?

— Зайди, хлопчику, днів через три-чотири, тоді подивимось.

Лусто потягнув Люсьєна, не давши йому часу розкланятися ні з Верну, ні з Блонде, ні з Раулем Натаном, ні з генералом Фуа, ні з Бенжаменом Констаном, чий твір «Сто днів» тоді ще тільки побачив світ. Люсьєн ледве встиг роздивитися його струнку постать, біляве волосся, довгасте обличчя, розумні очі, приємний рот — одне слово, усю зовнішність чоловіка, який двадцять років був Потьомкіним при пані де Сталь, боровся спочатку з Наполеоном, потім з Бурбонами і кінець кінцем мусив умерти під тягарем власної перемоги.

— Ну й лавочка! — скрикнув Люсьєн, сідаючи поруч із Лусто в кабріолет.

— В Драматичну панораму. Мерщій! Дістанеш тридцять су! — гукнув Лусто візникові. — Доріа — пройда, за рік він продає книжок на півтора мільйона франків, а то й більше. Він ніби міністр від літератури, — сказав Лусто, чие самолюбство було приємно підлещено, і він корчив перед Люсьєном великого метра. — Він не менш зажерливий, ніж Барбе, але розмах у нього ширший. Доріа шанується, він щедрий, але й чванькуватий; ну а його розум — то це вичавки з усього, що він чує довкола себе. Його книгарню дуже й дуже варт відвідувати. Там можна поговорити з найвидатнішими людьми нашого часу. Там, друже, юнак за годину почерпне більше, ніж за десять років копіткою праці над книжками. Там обговорюють статті, там знаходять теми, там можна заприятелитися з славетними і впливовими людьми, які можуть стати в пригоді. Тепер, щоб висунутися, треба заручитися знайомствами. Самі бачите — все залежить

від випадку. Найнебезпечніше — філософувати, сидячи в своїй норі.

— Але яке нахабство! — сказав Люсьєн.

— Байдуже! Ми всі глузуємо з Доріа, — відповів Етьєн. — Якщо ви маєте в ньому потребу, він вас топтатиме. Але він сам потребує «Журналь де Деба», і Еміль Блонде крутить ним, як дзигую. О, якщо ви ввійдете в літературу, ще й не те побачите! Хіба я вам не казав?

— Так, ви мали рацію, — відповів Люсьєн. — Я страждав у цій книгарні більше, ніж сподівався, коли вислухав вашу розповідь про неї.

— А навіщо страждати? Те, що ми оплачуємо нашим життям, — наші теми, що сушать нам мозок протягом багатьох безсонних ночей, наші блукання в царині думки, наш пам'ятник, споруджений на нашій крові, — все це для видавців тільки вигідна або збиткова оборудка. Ваш рукопис для видавців — питання купівлі й продажу. Для них у цьому вся мета. Книжка для них — це капітал, яким вони ризикують. Чим краща книжка, тим важче її продати. Всяка видатна людина підноситься над юрбою, отже, її успіх залежить від часу, необхідного для оцінки твору. Але жоден видавець не бажає чекати. Книжка, що вийшла сьогодні, має бути продана завтра. Керуючись цими міркуваннями, видавці відхиляють книги змістовні, які потребують продуманої, неквапливої оцінки.

— Д'Артез правду каже! — скрикнув Люсьєн.

— Ви знаєте д'Артеза? — спитав Лусто. — По-моєму, нема нічого небезпечнішого за самотніх мислителів, подібних до цього хлопця, які думають, що вони зуміють повести за собою світ. Такі фанатики розбешують мрійників, які живлять свою уяву самооманою, впевненістю в своїх силах, що властиво всім замолоду. Ці люди, яким судилася посмертна слава, перешкоджають нам просуватися вперед у тому віці, коли просування можливе й корисне. Я волю систему Магомета: коли гора з його наказу не наблизилася до нього, він вигукнув: «Якщо гора не йде до Магомета, Магомет іде до гори!»

Цей дотеп, що подавав докази в яскравій формі, здатний був похитнути Люсьєна у виборі між системою стоїчної вбогості, яку проповідувало Братство, та войовничою доктриною у викладі Етьєна. Тому ангулемський поет замовк і до бульвару Тампль не промовив жодного слова.

Драматична панорама, розташована на бульварі Тампль, навпроти вулиці Шарло — тепер на тому місці стоїть житловий будинок, — колись була чудесною театральною залою. І хоч на її сцені вперше виступив Він'їоль, єдиний з акторів, який успадкував мистецтво Потье, а також Флоріна, актриса, що через п'ять-шість років стала знаменитою, але ж там загинули, не досягнувши ніякого успіху, дві антрепризи. Театри, як і люди, повинні коритися своїй долі. Драматичній панорамі довелося змагатися з театрами Амбігю, Гете, Порт-Сен-Мартен і театрами водевілів. Вона не змогла витримати їхніх підступів, будучи обмежена в правах і у виборі п'єс. Автори не хотіли сваритися з іншими театрами заради театру, чия життєздатність здавалася сумнівною. Однак тепер дирекція поклала великі надії на нову п'єсу в дусі комічної мелодрами молодого автора на ймення дю Брюель, який працював у спілці з кількома знаменитостями, але запевняв, що цю мелодраму він створив сам. П'єсу було написано для Флоріни, доти статистки театру Гете. Вона цілий рік грала другорядні ролі й звернула на себе увагу, але так і не змогла добитися кращого ангажементу, тому Панорама переманила її від свого сусіда. Разом із Флоріною цього вечора дебютувала й друга актриса — Коралі. Коли друзі увійшли в театр, Люсьєн здивувався могутності преси.

— Цей добродій зі мною, — сказав Етьєн, і всі контролери вклонились йому.

— Вам важко буде знайти собі місце, — сказав старший контролер. — Вільна лише директорська ложа.

Етьєн і Люсьєн блукали коридорами й вели переговори з капельдинерами.

— Ходімо на сцену, побалакаємо з директором, він дасть нам свою ложу. До речі, познайомлю тебе з Флоріною, героїнею сьогоднішнього вечора.

На знак Лусто служник при оркестрі дістав ключика і відчинив потайні двері в грубій стіні. Люсьєн пішов за приятелем і раптом з ясно освітленого коридора потрапив у чорний лаз, що майже в усіх театрах сполучає залу для глядачів і лаштунки. Піднявшись кількома вогкими приступками, провінційний поет опинився за лаштунками, і його очам відкрилося дивовижне видовище. Вузькі підпорки для декорацій, височінь сцени, пересувні стойки з кенкетами, декорації — такі жахливі, коли дивитися на них зблизька, — розмальовані

актори у химерному, пошитому з грубої тканини одязі, робітники сцени в замащених куртках, пожежники, канати, що звисали зі стелі, підвішені задники, режисер, що походжав у капелюсі по сцені, — увесь цей блазенський реквізит, похмурий, брудний, огидний, мішурний, аж надто мало нагадував те, що Люсьєн бачив із зали для глядачів, і здивуванню його не було меж.

Кінчали грати дуже розтягнуту мелодраму «Бертрам» — п'єсу, написану як наслідування однієї трагедії Метьюріна, яку дуже високо цінували Нодьє, лорд Байрон і Вальтер Скотт, але яка в Парижі не мала успіху.

— Дайте вашу руку, якщо не хочете упасти в люк, звалити собі на голову ліс, зруйнувати палац або зачепитися за халупу, — сказав Етьєн Люсьєнові. — Скажи, моя ясочко, Флоріна ще в себе? — спитав він актрису, яка готувалася до виходу на сцену й дослухалась до реплік акторів.

— Атож, моє серце. Спасибі тобі, що закинув про мене добре слівце! Це тим миліше з твого боку, що Флоріна тепер виступатиме у нас.

— Дивись, дитинко, не пропусти виграшної хвилини, — сказав їй Лусто. — Кидайся на сцену, піднісни руки. Вигукни з почуттям: «Зупинись, нещасний!» Адже збір сьогодні дві тисячі.

Люсьєн здивувався, побачивши, як змінилась актриса, коли закричала голосом, від якого холонула кров: «Зупинись, нещасний!» Це була зовсім інша жінка.

— Такий театр! — сказав йому Лусто.

— Це як крамничка Доріа в літературному світі або газета, — кухня, та й годі, — відповів його новий друг.

Підійшов Натан.

— Ради кого ви тут? — запитав Лусто.

— Чекаючи кращого, я пишу про дрібні театри в «Газетт», — відповів Натан.

— А! То повечеряйте з нами сьогодні і похваліть Флоріну, я в боргу не залишуся, — сказав йому Лусто.

— До ваших послуг, — відповів Натан.

— Ви знаєте, вона живе тепер на вулиці Бонді.

— Любий Лусто, хто цей красень? — спитала актриса, повертаючись за лаштунки.

— Е, любонько, це великий поет, майбутня знаменитість. Зважаючи на те, пане Натане, що ви сьогодні разом вечерятимете, дозвольте відрекомендувати вам пана Люсьєна де Рюампре.

- У вас чудове прізвище, — сказав Рауль Люсьєнові.
- Це пан Рауль Натан, Люсьєне, — сказав Етьєн своєму новому другові.
- Два дні тому, ласкавий пане, я прочитав вашу книжку. Далєбі, читаючи її і вашу збірку віршів, я не уявляв собі, що ви здатні так упадати коло газетяра.
- Подивлюсь я на вас, коли вийде ваша перша книжка, — відповів Натан з тонкою посмішкою.
- Дивіться! Роялісти й ліберали тиснуть один одному руки! — скрикнув Верну, побачивши це тріо.
- Вранці я поділяю погляди своєї газети, — сказав Натан, — але ввечері думаю що хочу: *вночі усі журналісти сірі*.
- Етьєне, — сказав Фелісьєн, звертаючись до Лусто, — зі мною прийшов Фіно й шукає тебе. Та ось і він!
- Що за безглуздя! Жодного місця, — сказав Фіно.
- Для вас завжди знайдеться місце в наших серцях, — сказала актриса, чарівно йому всміхнувшись.
- Флорвіль, крихітко, ти вже зцілилася від кохання? Кажали, ніби тебе викрав російський князь.
- Хіба тепер жінок викрадають? — сказала Флорвіль, актриса на ролях: «*Зупинись, нещасний!*» — Ми провели десять днів у Сен-Манде, і мій князь ушився, відшкодувавши адміністрації збитки. Директор, — вела далі, сміючись, Флорвіль, — тепер молить Бога, щоб він частіше посилав йому російських князів, адже відшкодування перевищує повний збір.
- Ну, а ти, крихітко, — сказав Фіно гарненькій селяночці, яка слухала всю цю розмову, — де ти взяла діаманти, що сяють у твоїх вухах? Обібрала індійського принца?
- Ні, англійця, фабриканта вакси, він уже й поїхав. Не всім таланить, як Флоріні чи Коралі, на мільйонерів, що нудяться в своїй родині. Ото щасливиці!
- Флорвіль, ти прогавиш свій вихід! — гукнув Лусто. — Вакса твоєї подруги вдарила тобі в голову.
- Якщо ти хочеш мати успіх, — сказав їй Натан, — то не вий, як фурія: «Він урятований!», а підійди до рампи й скажи грудним голосом: «Він урятований!», як Паста каже в «Танкреді»: «*O patria!*»¹ Та йди ж, — додав він, підштовхнувши її.
- Пізно вже, ефект прогавлено! — сказав Верну.

¹ О батьківщино! (Іт.)

— Що вона зробила? Зала гримить від оплесків, — сказав Лусто.

— Стала на коліна і показала груди, це її козир, — мовила актриса, вдова фабриканта вакси.

— Директор дає нам свою ложу, побачимося там, — сказав Фіно Етьєнові.

Лусто повів Люсьєна за сцену через лабіринт лаштунків, коридорів і сходів на третій поверх у маленьку кімнатку, куди за ним рушили й Натан та Фелісьєн Верну.

— Добридень, точніше, добривечір, панове, — сказала Флоріна. — Любий пане, — звернулась вона до опецькуватого чоловічка, що сидів у кутку, — ці добродії — вершители моєї долі. Все моє майбутнє в їхніх руках; але я сподіваюся, що завтра вранці вони всі лежатимуть у нас під столом, якщо пан Лусто не забув...

— Я забув? Я приведу до вас Блонде з «Журналь де Деба»! — вигукнув Етьєн. — Справжнього Блонде, самого Блонде, одне слово, Блонде!

— Ох, любий Лусто, дай поцілую тебе, — сказала актриса й кинулась йому на шию.

Товстун Матіфа спохмурнів, побачивши цю сцену. Шістнадцятилітня Флоріна була худенька. Її врода, як нерозквітлий бутон, обіцяла багато, вона подобалася артистичним натурам, які надають перевагу ескізам перед картинами. Чарівна актриса з тонким личком, що так її вирізняло, вона була в ту пору втіленням Гетевої Міньйони. Матіфа, багатий москательник з вулиці Ломбар, гадав, що другорядна актриса з бульварного театру не дорого йому коштуватиме, але за одинадцять місяців уже витратив на неї шістдесят тисяч франків. Добродушний і чесний негоціант, що сидів, як бог Термінус, у кутку кімнатки на десять квадратних футів, обклеєної шпалерами, застеленої килимом, уставленої шафами, диваном, двома кріслами, з дзеркалом і каміном, здавався Люсьєнові зовсім невідповідним до цього місця. Покоївка щойно одягла актрису іспанкою. П'єса була імбродьйо, і Флоріна грала роль графині.

— Через п'ять років ця дівчина буде найкращою актрисою в Парижі, — сказав Натан Фелісьєнові.

— Дивіться ж, мої любі, — мовила Флоріна, обертаючись до трьох журналістів, — потурбуйтеся завтра про мене, знайте, я замовила карети на цілу ніч, бо напою вас, як на масницю. Матіфа дістав таке вино! Гідне

самого Людовіка Вісімнадцятого! І запросив кухаря прусського посла.

— Судячи з вигляду пана Матіфа, можна чекати грандіозної учти, — сказав Натан.

— Ще б пак! Йому відомо, що він частує найнебезпечніших у Парижі людей, — відповіла Флоріна.

Матіфа неспокійно позирав на Люсьєна: врода юнака збуджувала в ньому ревності.

— А цього пана я не знаю, — сказала Флоріна, помітивши Люсьєна. — Хто завіз сюди з Флоренції Аполлона Бельведерського? Цей хлопець гарний, як картинка Жіроде.

— Мадмуазель, — сказав Лусто, — цей юнак — провінційний поет, я забув вам його представити. Ви сьогодні така прекрасна. Ну, чи ж можна тут пам'ятати про якусь гречність?

— Хіба він багатий, що пише вірші? — спитала Флоріна.

— Бідний, як Йов, — відповів Люсьєн.

— Вам можна позаздрити, — сказала актриса.

До кімнати вбіг дю Брюель, автор п'єси, юнак у довгому сюртуці, жвавий, маленький, з манерами чиновника і разом з тим землевласника та біржового маклера.

— Флоріно, серденько, чи добре ви знаєте роль? Га? Дивіться, щоб нічого не забули. Проведіть другу дію тонко, з блиском! Фразу «Я вас не кохаю!» скажіть так, як ми умовились.

— Навіщо ви граєте ролі, де треба казати подібні фрази? — дорікнув Матіфа Флоріні.

Загальний сміх покрив це зауваження москательника.

— А вам яке діло? Я ж не вам це кажу, дурне теля! — відрубала вона. — А знаєте, своєю дурістю він мені приносить щастя, — додала вона, глянувши на письменників. — Слово честі, я платила б йому за кожну дурницю, якби не боялася розоритись.

— Так, але, репетируючи роль, ви при цих словах дивитесь на мене, і я боюся, — відповів москательник.

— Гарзд, я дивитимусь на Лусто, — відповіла вона. В коридорах задзеленчав дзвінок.

— Вийдіть усі, — сказала Флоріна. — Мені треба прочитати роль і спробувати її зрозуміти.

Люсьєн і Лусто вийшли останні. Лусто поцілував Флоріну в плече, і Люсьєн почув, як актриса сказала:

— Сьогодні не можна. Старий бовдур сказав дружині, що їде на дачу.

— Правда, чарівна? — мовив Етьєн Люсьєнові.

— Але, друже, цей Матіфа!.. — скрикнув Люсьєн.

— Е, хлопче, ви нічого не розумієте в паризькому житті, — відповів Лусто. — Доводиться миритись! Адже люблять жінок заміжніх. Так і тут. Знаходиш виправдання.

Етьєн з Люсьєном зайшли в літерну ложу бенуара; там уже були директор театру й Фіно. Навпроти них, у такій самій ложі, сиділи Матіфа та його приятель Камюзо, торговець шовком, покровитель Коралі; з Камюзо був його тесть, маленький стариган. Ці троє буржуа протирали скельця своїх лорнетів і неспокійно позирали на партер, занадто жвавий. У ложах була звична для прем'єр публіка: журналісти з коханками, утриманки зі своїми полюбовниками, кілька завсідників-театралів, ласих на перші вистави, дехто з великосвітських осіб, охочих до таких переживань. У першій ложі сидів з родиною начальник управління фінансів, що влаштував дю Брюеля на платню по своєму відомству — справжня синекура для водевіліста. Люсьєн, починаючи з обіду, не переставав дивуватись. Життя літератора протягом двох місяців, таке для нього вбоге й нужденне, таке жахливе в кімнаті Лусто, таке принижене й zarazом зухвале в Дерев'яних галереях, тут постало перед ним незвичайною розкішшю і в новому світлі. Ця мішанина високого й ницого, угод із совістю, благородних поривів і підлоти, зради й втіхи, величі й рабства — приголомшили його, як приголомшує вразливу людину небачене видовище.

— Як ви гадаєте, п'єса дю Брюеля даватиме вам збір? — спитав Фіно директора.

— Ця п'єса — комедія, побудована на інтризі. Дю Брюель змагається з Бомарше. Але публіка з бульварів не любить такого жанру, вона прагне гострих відчуттів. Дотепністю тут не цікавляться. Сьогодні все залежатиме від Флоріни й Коралі. Двоє вродливих і граційних дівчат у коротеньких спідничках станцюють іспанський танець — це напевне розворушить публіку. Сьогоднішній спектакль — ставка на карту. Якщо газета забезпечить п'єсі успіх дотепними статтями, я можу заробити на ній сто тисяч.

— Ні, я вже бачу, великого успіху не буде! — сказав Фіно.

— Три сусідні театри плетуть проти мене каверзи, вони посадили клакерів, і ті свистітимуть неодмінно. Але я вжив заходів, щоб зірвати їхню змову. Я заплатив клакерам противників, і вони не стануть пнутися зі шкури. Крім того, два купці, щоб забезпечити тріумф Флоріни й Коралі, купили по сто квитків кожен, пороздавали їх знайомим, і ті готові виштовхати свистунів геть. Клака, двічі оплачена, дасть себе виштовхнути, а така розправа завжди добре впливає на публіку.

— Двісті квитків! Таж це просто неоціненні люди! — скрикнув Фіно.

— О, якби мені ще двох таких гарних актрис, як Флоріна й Коралі, та ще з такими багатими покровителями, я б викрутився.

Все, що Люсьєн почув за ці дві години, зводилося до грошей. У театрі, як і в книгарні, і в редакції газети, про справжнє мистецтво і справжню славу не було й згадки. Удари преса для карбування монет обрушились на його голову й серце, вкидаючи його в трепет. Поки оркестр виконував увертюру, Люсьєн мимоволі протиставляв оплески та свист розбурханого партеру картинам тихої і чистої поезії, які втішали його в друкарні Давида, коли обидва вони марили про дивовижі мистецтва, про благородні тріумфи генія та білокрилу славу. Поет згадав вечори, проведені в гуртку д'Артеза, і сльози набігли йому на очі.

— Що з вами? — спитав його Етьєн Лусто.

— Я бачу поезію у багнюці, — відповів він.

— Е, друже, то ви досі в полоні мрій!

— Та невже ж треба плазувати й терпіти всіх цих жирних Матіфа і Камюзю? Невже актриси мають стелитись перед журналістами, а ми — перед видавцями?

— Друже мій, — сказав йому на вухо Етьєн, показуючи на Фіно, — гляньте на отого вайлуватого хлопця, у нього ні розуму, ні хисту, але він зажерливий і хоче будь-що забагатіти. Він дуже меткий у справах. У крамничці Доріа він злупив з мене сорок відсотків і з таким виглядом, ніби зробив мені послугу! І цей пройда зберігає листи, в яких майбутні генії запобігають перед ним заради сотні франків.

Огида стиснула Люсьєнові серце; він згадав підпис під малюнком, що валявся на зеленому сукні в редакції: «Фіно, дай мені сто франків!»

— Краще вмерти, — сказав він.

— Краще жити, — відповів Етьєн.

Завіса піднялась, і директор пішов за лаштунки дати якийсь розпорядження.

— Друже, — сказав тоді Фіно Етьєнові. — Ми з Доріа вже домовились, і я одержу третину паїв у його тижневику. Я плачу за це тридцять тисяч готівкою за умови, що буду головним редактором і директором. Справа блискуча. Блонде сказав, що готуються обмежувальні закони для преси, збережуться лише ті газети, що тепер існують. Через півроку той, хто захоче видавати нову газету, потребуватиме мільйон. Тому я ризикнув, хоч у мене тільки десять тисяч франків. Слухай далі. Якщо ти влаштуєш так, щоб половину моєї частки, тобто одну шосту, Матіфа купив за тридцять тисяч, я зроблю тебе головним редактором у моїй газетці з оплатою двісті п'ятдесят франків місячно. Ти будеш підставною особою. Фактично я залишуся шефом редакції. Я збережу всі права, вдаючи, ніби стою осторонь. На оплату статей я даватиму тобі по сто су за шпальту, отже, ти зможеш вигадати п'ятнадцять франків на день, замовляючи статті по три франки за шпальту і використовуючи безплатних співробітників. От тобі ще чотириста п'ятдесят франків на місяць. За тобою лишається право топити своїх ворогів і підтримувати друзів, якщо це не йтиме всупереч моїй політиці. Але я хочу бути хазяїном становища, захищати людей чи нападати на них, як мені заманеться. Можливо, я стану прихильником уряду або махровим роялістом, я ще не вирішив. Але я хочу потай зберегти добрі взаємини з лібералами. Я з тобою говорю щиро, ти славний хлопець. Можливо, я передам тобі звіти про засідання Палати. Коротше, доручи Флоріні втрутитися в цю справу, хай вона натисне на свого москательника, бо через два дні я мушу або відмовитись, або внести гроші. Другу третину теж за тридцять тисяч франків Доріа продав своєму друкареві й постачальникові паперу. А свою третину він має gratis¹ та ще й наживе десять тисяч франків, бо сам заплатив за все лише п'ять тисяч. Але через рік тижневик можна буде продати двору за двісті тисяч, якщо у двора стане здорового глузду скуповувати газети, як про те ходять чутки.

— Тобі щастить! — вигукнув Лусто.

¹ Задарма (латин.).

— Якби на твою долю випало стільки поневірянь, як на мою, ти не сказав би цього. І мене, бач, досі переслідує одне лихо, непоправне в наш час: я син капелюшника, який і тепер торгує своїми виробами на вулиці Дюкок. Висунути мене може тільки революція, а що немає соціального перевороту, то мені треба стати мільйонером. Із цих двох можливостей революція, мабуть, імовірніша. От якби я носив прізвище твого друга, я був би на коні. Тс-с! Іде директор! Ну, бувай, — сказав Фіно, підводячись. — Я їду в Оперу, можливо, завтра в мене буде дуель, бо я надрукую за підписом Ф. убивчу статтю про двох танцівниць, у яких покровителі генерали. Я розгромлю Оперу, розгромлю нещадно.

— Справді? — сказав директор.

— Кожен намагається обшахрувати мене, — відповів Фіно. — Той відмовляє в ложі, той скупиться взяти півсотні абонементів. Я поставив Опері ультиматум: хай вони передплатять сто примірників моєї газети і дадуть мені чотири ложі на місяць. Якщо вони згодяться, моя газета матиме тисячу передплатників, із них двісті фіктивних. Я знаю, як роздобути ще двісті таких передплатників, і на січень у нас їх буде загалом тисяча двісті.

— Ви нас розорите, — сказав директор.

— Вам нема чого нарікати, ви передплачуєте усього десять примірників. І до того ж я влаштував вам дві доброзичливі статті в «Конститусьйонель».

— О, я не нарікаю! — вигукнув директор.

— До завтрашнього вечора, Лусто! — сказав Фіно. — Ти даси мені відповідь у Французькому театрі; там завтра прем'єра, а що в мене нема часу написати статтю, то візьми в редакції мою ложу. Я віддаю перевагу тобі. Ти трудився для мене, і я тобі вдячний. Фелісьєн Верну пропонує редагувати газету безплатно протягом року і дає мені двадцять тисяч франків за третину паїв. Але я хочу бути повним хазяїном. До побачення.

— Недарма його звать Фіно¹, — сказав Люсьєн.

— О-о! Цей шибеник вийде в люди! — відповів Етьєн, зовсім не турбуючись, що Фіно, який саме зачиняв за собою двері ложі, може його почути.

— Отой? — сказав директор. — Він буде мільйонером, він завоює загальну пошану, а може, придбає і друзів...

¹ Фіно (Finot) звучить як finaуд — хитрун (фр.).

— О Боже, який вертеп! — сказав Люсьєн. — І ви вплутаєте в таке діло чарівну дівчину? — спитав він, показуючи на Флоріну, що пускала їм зі сцени бісики.

— І вона все зробить. Ви не знаєте, якими відданими й лукавими можуть бути ці милі створіння, — відповів Лусто.

— Вони спокутують усі свої хиби, змивають усі свої гріхи безмежним коханням, коли їм випаде закохатись, — сказав директор. — Любов актриси тим прекрасніша, що становить різку протилежність з усім її оточенням.

— Це однаково що знайти у багні діамант, гідний прикрасити найрозкішнішу корону, — додав Лусто.

— Одначе, — сказав директор. — Коралі сьогодні не-уважна. Ваш друг, сам того не відаючи, причарував бідолашку, і вона провалить п'єсу: вона спізнюється подавати репліки, ось уже двічі вона не чула суфлера. Добродію, прошу вас, пересядьте в куток, — сказав він Люсьєнові. — Якщо Коралі закохалась, я скажу їй, що ви поїхали.

— Ні, ні! — скрикнув Лусто. — Скажіть їй, що мій приятель вечеряє з нами, що вона робитиме з ним, що захоче, і вона зіграє роль, як мадмуазель Марс.

Директор вийшов.

— Друже! — сказав Люсьєн Етьєнові. — Як вам не сором видурювати через Флоріну в цього москательника тридцять тисяч франків за половину паю Фіно! Він же увесь обійшовся йому в цю суму!

Лусто не дав Люсьєнові закінчити свій обурений монолог.

— Та з яких ви країв, хлопче? Адже москательник не людина, а вогнетривка шафа, дарована нам коханням.

— А ваша совість?

— Совість, друже, це палиця, якою всякий охочий бити свого ближнього, а не самого себе. Скажіть, якого дідька вам ще треба? Випадок за один день зробив для вас чудо, якого я домагаюся цілих два роки, а ви вдарилися в міркування про те, гідними чи негідними засобами ми користуємося. Навіщо? Мені видалося, що ви хлопець розумний, що ви здатні мислити незалежно, а це вкрай необхідно в наш час для людей розумової праці, які прокладають собі шлях, — а ви впадаєте в святенництво і копірсаєтесь у гризотах, мов та черниця, що бичує себе за з'їдене всмак яйце. Якщо Флоріна

умовить Матіфа, я стану головним редактором, одержуватиму певних двісті п'ятдесят франків на місяць, я візьму на себе великі театри, передам Верну театри водевілів, а ви успадкуєте театри на Великих бульварах. Ви щодня отримуватимете по три франки за шпальту; це складе тридцять шпальт або дев'яносто франків на місяць; на шістдесят франків ви продасте Барбе книжок; потім ви маєте право вимагати з ваших театрів по десять квитків щомісяця і збувати їх за сорок франків театральному Барбе, з яким я вас звезду. Ось вам двісті франків на місяць. А якщо ви зумієте бути корисним Фіно, ви час від часу друкуватимете в його тижневику статті франків так на сто — це коли у вас виявиться великий талант, бо статті йдуть за підписом, і там не можна городити всілякі нісенітниці, як у дрібних газетках. От вам іще сто екю на місяць! Мій друже, є дуже талановиті люди, як неборак д'Артез, але він щодня обідає у Флікото, і йому треба трудитися років десять, щоб заробити оцих сто екю. А ви своїм пером зароблятимете на рік чотири тисячі, не рахуючи прибутків від видавців, якщо ви побажаєте писати для них. А супрефект отримує всього тисячу екю платні і не дуже розважається у своїй окрузі. Я вже не кажу про втіху безкоштовно ходити в театри, бо ця втіха скоро стає тягарем, але ж ви дістанете доступ за лаштунки чотирьох театрів. Будьте непохитні й дотепні, і місяців через два ви не відіб'єтесь від запрошень на вечірки з актрисами; коло вас упадатимуть їхні коханці; ви обідатиме у Флікото лише в ті дні, коли у вас не буде запрошення на обід, а в кишені не знайдеться й тридцяти су. Ще сьогодні о п'ятій годині в Люксембурзькому саду ви не знали, де прихилити голову, а зараз ви напередодні того, щоб стати одним із сотні обранців, які накидають свої думки Франції. Якщо вам пощастить, то вже через три дні у вашій владі буде тридцятьма дотепами — по три дотепи на день — так дозолити людині, що вона прокляне своє життя. Ви можете створити собі ренту любовних утіх: адже стільки буде актрис у ваших театрах! Ви зможете провалити хорошу п'єсу або підняти на ноги весь Париж заради поганої. Якщо Доріа відмовиться надрукувати «Стокротки» і нічого вам не дасть, ви змусите його прийти до вас покірним і смиренным, і він купить їх у вас за дві тисячі франків. Сяйніть талантом, дайте в трьох різних газетах три статті, що

загрожуватимуть зарізати якусь спекуляцію Доріа або книжку, на яку він робить ставку, і ви побачите, що він приповзе на вашу мансарду й плазуватиме біля ваших ніг. А ваш роман? Досі видавці випроваджували вас геть, а тепер вони стоятимуть у черзі під вашими дверима, і рукопис, за який Догро пропонував чотириста франків, оцінять у чотири тисячі. Ось переваги професії журналіста. Тому ми й закриваємо доступ до газет усім новачкам; і потрібен не тільки великий талант, а й щаслива доля, щоб туди проникнути. А ви нарікаєте на своє щастя! Ну, а якби ми не зустрілися з вами сьогодні у Флікото, адже ви чекали б ще років зо три і здихали б з голоду, як д'Артез десь на горищі. Поки д'Артез стане таким ученим, як Бейль, і таким великим письменником, як Руссо, ми уже влаштуємо свою долю і станемо володарями його достатку й слави. Фіно був депутатом, власником великої газети; а ми станемо тим, чим побажаємо стати: перами Франції... або опинимось у в'язниці Сент-Пелажі за борги.

— А Фіно продасть свою газету міністрам, коли вони добре заплатять, як він продає свою хвалу пані Бастьєн, приносячи їй у жертву мадмуазель Віржіні й доводячи, що капелюшки пані Бастьєн кращі за ті, які газета ще вчора хвалила! — вигукнув Люсьєн, пригадавши сцену, свідком якої був.

— Дурень ви, хлопче, — сухим тоном відповів Лусто. — Ще три роки тому Фіно писав проспекти по десять франків за штуку, ходив у чоботях без підметок, обідав у Табара за вісімнадцять су, і одяг держався на ньому якимсь дивом, незбагненим, як непорочне зачаття. А тепер Фіно — власник газети вартістю в сто тисяч франків; завдяки платним, але вигаданим передплатникам і передплатникам дійсним та ще непрямим податкам, які стягує його дядько, він заробляє за рік двадцять тисяч франків, він щодня розкішно обідає, ось уже місяць їздить власним кабріолетом, нарешті завтра він стане на чолі тижневика, дістане задарма шосту частину його паїв, у нього буде місячна платня п'ятсот франків і ще тисячу франків він матиме за дармові статті, які оплатять йому компаньйони. Ви перший, якщо Фіно пообіцяє вам гонорар у п'ятдесят франків з аркуша, охоче віддасте йому три статті безкоштовно. Право судити Фіно ви здобудете лише в тому разі, коли досягнете рівного з ним становища, бути суддею може лише

рівний. Якщо ви беззастережно станете виконувати його накази, якщо ви нападатимете, коли Фіно вам зелить: «Нападай!», і славословитимете, коли він: накаже: «Славослов!», то перед вами відкриється блискуче майбутнє. І коли ви схочете комусь помститись, то зможете розшматувати свого друга чи ворога одним тільки словом, щодня повторюваним у нашій газеті, для цього вам треба лише сказати мені: «Лусто! Зітри цю людину на порох!» А остаточно ви знищите свою жертву великою статтею в тижневику. І нарешті, якщо справа для вас дуже істотна, Фіно, як ви вже станете необхідним, дозволить вам завдати останнього смертельного удару в огляді з десятьма-дванадцятьма тисячами передплатників.

— То ви гадаєте, що Флоріна схилить свого москательника на цю аферу? — спитав приголомшений Люсьєн.

— Певен. Ось і антракт. Зараз я підійду до неї, скажу два слова, і все буде залагоджено ще цієї ночі. Флоріна позичить у мене розуму, а з її головою для цього досить одного уроку.

— А цей статечний товстосум, що сидить навпроти нас і, роззявивши рота, милується Флоріною, звичайно й гадки не має, який готується замах на його тридцять тисяч!..

— Що за дурниці! — скрикнув Лусто. — Бракує лише сказати, що ми хочемо пограбувати його! Якщо уряд купить газету, то через півроку москательник замість своїх тридцяти тисяч матиме п'ятдесят. І хай навіть його зовсім не цікавить газета, зате його цікавлять успіхи Флоріни. Бо коли стане відомо, що Матіфа і Камюзю — співвласники тижневика (вони, звичайно, поділять паї), в усіх газетах з'являться статті, прихильні до Флоріни й Коралі. Флоріна стане знаменитістю, може, навіть дістане ангажемент у інших театрах на дванадцять тисяч франків. І Матіфа заощадить тисячу франків на місяць, яку інакше він витратив би на обіди й подарунки журналістам. Ви не розумієтесь ані на людях, ані на справах.

— Бідолаха! — мовив Люсьєн. — Він наперед смакує радощі ночі.

— А замість того, — сказав Лусто, — Флоріна докучатиме йому, аж поки він заприсягнеться, що відступить Фіно шосту частину паїв. Я завтра ж стану головним

редактором і матиму щонайменше тисячу франків на місяць. Ось і кінець моїм злидням! — вигукнув Флорінін коханець.

Лусто вийшов, покинувши Люсьєна приголомшеного, зануреного в безодню думок: поет побачив світ навиворіт — тобто таким, який він є. Після того як у Дерев'яних галереях для нього відкрилися лабіринти книжкової торгівлі і кухня слави, після того як він побував за театральними лаштунками, поет побачив зворотний бік совісті, роздивився, як рухається машина паризького життя, механізм суспільства. Милуючись Флоріною на сцені, він позаздрив Лусто. І за якусь мить уже забув про Матіфа. В такому стані він пробув невизначений час, може, хвилин п'ять. Але то була ціла вічність. Жагучі думки бентежили його душу, достоту так, як почуття розпалювались від видовища актрис із любовстрасними, підведеними очима, з блискучими плечима в знадливих баскінах карколомного крою, в куценьких пишних спідничках, які відкривали ноги в червоних із зеленими стрілками панчохах, натягнутих так, що весь партер не міг дивитися на тих дівчат без хвилювання. Дві спокуси плавали двома потоками, як оті дві річки у повінь, що прагнуть злитися в одну. Ці спокуси пожирали поета, поки він сидів у кутку ложі, спершись ліктем на червоне оксамитове бильце, звисивши руку і втопивши очі в завісу; і тим дужче піддавався він чарам цього життя з його грою світлотіні, що воно, як фейерверк, засяяло посеред темної ночі його життя — працювितого, одноманітного, похмурого. Аж раптом чийсь закоханий погляд, проникнувши крізь театральну завісу, опалив неуважні очі Люсьєна. Поет пробудився від свого заціпеніння і зустрів полум'яний погляд Коралі. Він опустил голову й побачив Камюзо, що в ту саму хвилину заходив у ложу навпроти. Цей меценат був гладкий і благодушний торговець шовком із вулиці Бурдонне, член комерційного суду, батько чотирьох дітей, удруге одружений багатий, що мав вісімдесят тисяч ліврів ренти; йому було вже п'ятдесят шість років, сиве волосся шапкою лежало на його голові; увесь його вигляд свідчив про святенницькі наміри і водночас про тверду рішучість якомога веселіше прожити свої останні роки, підвівши наприкінці життя добрячий підсумок любовним утіхам після тисячі і одної прикрості на діловому терені. Чоло кольору свіжого масла, рум'яні, як у відгодованого ченця,

щоки, здавалося, не могли вмістити його невтримної радості. Камюзю був тут без дружини, він чув оглушливий плескіт, що знявся звідусіль при появі Коралі. В Коралі зосереджувався весь гонор багатого буржуа, він розігрував при ній старосвітського вельможу. В ту хвилину йому здавалося, ніби він поділяє успіх актриси і поділяє його по праву, бо він оплатив його. Цю поведінку Камюзю схвалював самою своєю присутністю його тесть, дідок із напудреним волоссям, веселоокий, проте дуже поважний. В Люсьєні знову прокинулась огида; він згадав своє чисте, високе кохання до пані де Баржетон, що надихало його життя весь той рік. І поетична любов розгорнула свої білі крила — тисячі спогадів обступили блакитними обр'ями великого ангулемця, і він поринув у мрії. Завіса піднялася. На сцені були Коралі й Флоріна.

— Любонько, він думає про тебе стільки ж, як про турецького султана, — шепнула Флоріна Коралі, пока та подавала свою репліку.

Люсьєн мимоволі усміхнувся й глянув на Коралі. Ця жінка, одна з найвродливіших і найчарівніших паризьких актрис, суперниця пані Перен і мадмуазель Флер'є, на яких вона була схожа і доля яких була схожа на її долю, належала до типу дівчат, наділених даром чарувати чоловіків. Коралі була найдосконалішим утіленням єврейської вроди — овальне матове личко барви слонової кістки, червоні, як гранат, уста і тонке, як вінця келиха, підборіддя. З-під напівопущених повік полум'янів чорний агат зіниць, із-під стрілчастих вій дихав жаром пустелі млосний погляд. Очі під дугами брів були обведені лілуватою тінню. Смагляве чоло, божественно увінчане волоссям, блискучим, як поліроване чорне дерево, відбивало високі думки, що змушували повірити в її кмітливність. Але, як і багато актрис, Коралі не відзначалася розумом, хоч і вміла відпустити за лаштунками кілька дотепів; до того ж їй бракувало освіти, незважаючи на будуарний полиск, вона була розумна лише розумом почуттів і добра добротою закоханих жінок. Та чи хто б став замислюватися над її духовними вартостями, коли вона так сліпила очі своїми округлими блискучими руками, своїми тонкими пальцями, золотавими плечима, грудьми, оспіваними в «Пісні над піснями», гнучкою, стрункою шиєю і напрочуд гарними ніжками, затягнутими в червоний шовк? Ця

краса, сповнена суто східної поезії, виступала ще яскравіше в іспанському вбранні, узвичаєному в наших театрах. Коралі викликала захват цілої зали, всі погляди були прикуті до її зграбно перехопленого баскіною стану, голубили її андалуські стегна, що любострасно похитувалися під розмаяною спідницею. Була хвилина, коли Люсьєн, милуючись на цю істоту, що танцювала для нього одного, і думаючи про Камюзю не більше, ніж хлопець, який сидить у райку, думає про шкуринку з яблука, поставив чуттєве кохання над коханням чистим, насолоду над бажанням, і демон хтивості почав нашіптувати йому жорстокі думки.

«Я ще не звідав кохання посеред розкоші, з вишуканими наїдками і винами,— подумав він.— Досі я жив більше мріями, аніж дійсністю. Той, хто хоче творити, мусить усе спізнати. Сьогодні моя перша пишна вечеря, моя перша учта в цьому дивному світі — чому ж не скуштувати мені хоч раз уславлених насолод, які так любили вельможі минулого століття, що віддавалися розпусті? І хіба не варто спізнати утіх, вишуканості, безуму, усіх тонкощів кохання куртизанок та актрис, щоб потім перенести уроки пристрасті в чудовий світ справжньої любові? І хіба в чуттєвості нема поезії? Два місяці тому ці жінки здавалися мені недоступними богинями, яких охороняють дракони. І ось одна з них, вродливіша за Флоріну, предмет моєї заздрості до Лусто, покохала мене. Чому ж не відповісти на її примху, коли вельможі купують за неоціненні скарби одну тільки ніч цих жінок? Посли чужоземних держав, падаючи в ці прірви, забувають про день учорашній і завтрашній. І я буду дурнем, виявившись перебірливішим за принців, тим паче що я тепер нікого не люблю».

Люсьєн уже не думав про Камюзю. Висловивши Етьєнові свою глибоку огиду до такого ганебного поділу жінки, він упав у ту саму яму, він піддався бажанню, спокушений лукавством жаги.

— Коралі від вас без тями,— сказав йому Лусто, знову заходячи в ложу.— Ваша врода, гідна уславлених грецьких статуй, завдала нечуваного спустошення за лаштунками. Ви щасливчик, друже. Коралі вісімнадцять років, вона красуня! Досить їй побажати — і до її послуг шістьсот тисяч франків на рік. Але вона велика скромниця. Три роки тому мати продала її за шістьсот тисяч; досі вона знала тільки лихо і шукає щастя. Вона пішла на

сцену з відчаю, бо зненавиділа де Марсе, свого першого володаря. І, позбувшись цих тортур, — бо король наших денді скоро її покинув, — вона знайшла собі добрягу Камюзю. Звісно, вона його не любить, але він для неї як батько, і вона терпить його і дозволяє себе любити. Вона відмовилась від найвигідніших пропозицій і дозволить Камюзю, бо він її не мучить. Отже, ви перше кохання бідолашної дівчини. Любов пронизала її серце, мов куля. Флоріна пішла у прибиральню Коралі втішати її: адже вона очей не осушує через вашу холодність. П'єса провалиться! Коралі не пам'ятає своєї ролі. Прощай її ангажемент у Жімназ! А Камюзю її туди прилаштовує!

— Хіба? Сердешна дівчина! — сказав Люсьєн. Марнославство його було підлещене, а серце наповнилося почуттям самолюбивої радості. — Друже, скільки пригод за один вечір! Більше, ніж за вісімнадцять років життя!

І Люсьєн розповів про своє кохання до пані де Барже-тон і про свою ненависть до барона дю Шатле.

— Стривайте, газеті якраз бракує теми для кпинів: ми вчепимся в нього. Барон — цей чепурун часів Імперії — зараз належить до прибічників уряду; він нам підходить. Я часто бачив його в Опері. Чудово, це нам якраз і треба. А вашу знатну даму як зараз бачу, вона часто буває в ложі маркізи д'Еспар. Барон упадає за вашою колишньою коханкою; вона справжня чапля. Стривайте-но! Фіно прислав сказати мені, що для газети матеріалу нема. Нас підвів один працівник, отой шахрай Мерлен, із якого вирахували за пробіли. Фіно з розпачу строчить статтю проти Опері. Так от, друже, напишіть рецензію на цю п'єсу, послухайте її, обміркуйте. А я піду до директора в кабінет і попрацюю над статейкою: візьмуся за вашого барона та вашу пихату красуню. Завтра їм буде несолодко...

— То ось де і ось як робиться газета! — сказав Люсьєн.

— Ось так, — відповів Лусто. — Я у Фіно працюю вже десять місяців і завжди та сама історія: на восьму годину в газеті ще нема копій.

Друкарською мовою рукопис, підготовлений до складання, називається *копією* — безперечно, із тієї причини, що автори вважають за краще давати тільки копії своїх творів. Але можливо, то іронічне вживання латинського слова *соріа* (безліч), бо рукописів завжди бракує.

— У нас широкий, але нездійснений задум — готувати заздалегідь кілька номерів, — вів далі Лусто. — Ось уже десята година, а в нас ні рядка. Треба сказати Верну й Натанові, хай вони для блискучої кінцівки номера дадуть нам десятків зо два епіграм на депутатів, на канцлера *Крузо*, на міністрів, а в разі потреби й на наших друзів. У такому випадку рідного батька не пошкодуєш, уподібнюєшся корсарові, що заряджає гармати награбованими монетами, аби тільки відбитися. Спробуйте бути дотепним у своїй статті, щоб зразу здобути прихильність Фіно: він вдячний із розрахунку. Це найкраща вдячність, надійна, як квитанція позичкової каси.

— Що за люди ці журналісти! — скрикнув Люсьєн. — Як же так? Сісти за стіл і загорітися дотепністю?

— Достоту так, як займається кенкет... і горить, аж поки не забракне олії.

Коли Лусто вже відчиняв двері ложі, зайшли директор і дю Брюель.

— Дозвольте мені, добродію, — сказав Люсьєнові автор п'єси, — переказати від вашого імені Коралі, що після вечері ви поїдете до неї. Інакше моя п'єса провалиться. Бідолашна дівчина вже не тямить, що каже й що робить; вона почне плакати, коли їй треба сміятись, і сміятиметься, коли треба буде заплакати. Їй уже свистіли. Ви ще можете врятувати п'єсу. До речі, втіху, яка вас чекає, аж ніяк не назвеш бідою.

— Я не звик терпіти суперників, добродію, — відповів Люсьєн.

— Тільки не передавайте їй цієї відповіді, — скрикнув директор, глянувши на автора. — Бо Коралі виставить Камюзо за двері й загине. Достойний власник «Золотого кокона» дає Коралі дві тисячі франків на місяць і оплачує її вбрання та клакерів.

— Однаково ваша обіцянка мене ні до чого не зобов'язує, тож рятуйте свою п'єсу, — поблажливо мовив Люсьєн.

— Але не показуйте цій чарівній дівчині, що вона вам не подобається, — попросив дю Брюель.

— Отже, я повинен написати на вашу п'єсу рецензію й усміхатись вашій юній героїні? Хай і так! — вигукнув поет.

Автор зник, подавши Коралі якийсь знак, і далі вона грала чудово. Буффе, який виконував роль старого

алькальда і вперше виявив тоді свій хист зображувати дідів, вийшов під громові оплески і сказав:

— *Автори п'єси, яку ми маємо честь сьогодні показувати, пани Рауль і де Кюрсі.*

— Ага! Натан співавтор п'єси! — вигукнув Лусто. — Тепер я не дивуюся, що він тут.

— Коралі! Коралі! — кричав, підвівшись на ноги, партер.

З ложі, де сиділи купці, хтось громовим голосом гукнув:

— Флоріну!

— Флоріну! Коралі! — підхопили ще голоси.

Завіса знову піднялась. Буффе вийшов з обома актрисами. Матіфа і Камюзю кинули їм обом по вінку. Коралі підняла свій вінок і простягла його Люсьєнові. Для Люсьєна ці дві години в театрі минули як сон. Лаштунки, незважаючи на всю їхню бридоту, таїли в собі якісь дивні чари; ще не розбещений поет вдихнув там повітря любовострастя й розпусти. В цих брудних, заставлених машинерією коридорах, де чадять олійні кенкети, панує порок, що отрує душу. Там життя втрачає чистоту й реальність. Там сміються з усього серйозного і неправдоподібне здається правдоподібним. Для Люсьєна все це було ніби наркотик, а Коралі остаточно завершила його веселе сп'яніння. Люстра погасла. В залі лишилися тільки капельдинерки, чутно було, як вони збирають ослінчики для ніг і замикають ложі. Рампа погасла, як лойова свічка, дихнувши смородом. Завіса піднялася. З колосників спустили ліхтар. Пішли в обхід пожежники й прибиральники. Чарівність сцени, видовище лож, переповнених вродливими жінками, потоки світла, чар пишних декорацій і сліпучих уборів змінилися холодом, темрявою, порожнечею, мерзотою пустки. Це було гидко. Люсьєна охопив невимовний подив.

— Де ти, хлопчику? — крикнув Етьєн зі сцени. — Стрибай сюди прямо з ложі!

Одним скоком Люсьєн опинився на сцені. Він насилу впізнав Флоріну й Коралі: закутані в салопа та плащі, в капелюшках із чорними вуалями, вони нагадували метеликів, які знову обернулися на лялечки.

— Дозвольте мені спертися на вашу руку, — тремтячи, сказала Коралі.

— Охоче, — відповів Люсьєн, почувуючи, як серце актриси затріпотіло під його рукою, наче впіймана пташка.

Актриса пригорнулася до поета з любов'ю страстям кицьки, яка ніжно третяся об ноги хазяїна.

— Отже, вечеряємо разом! — сказала вона.

Всі четверо вийшли: коло дверей акторського під'їзду на вулиці Фосе-дю-Тампль стояли два фіакри. Коралі посадила Люсьєна у фіакр, де вже сиділи Камюзю та його тесть, старий Кардо. Вона також запропонувала там місце дю Брюелю. Директор поїхав із Матіфа, Флоріною та Лусто.

— Що за гидота ці фіакри! — сказала Коралі.

— А чому у вас нема екіпажа? — спитав дю Брюель.

— Чому? — роздратовано скрикнула Коралі. — Я не хочу про це говорити при панові Кардо. Адже це він, звичайно, так виховав свого зятя. Погляньте-но, який він старий і миршавий, а дає Флорентіні всього п'ятсот франків на місяць, — рівно стільки, щоб їй вистачило на помешкання, на юшку і сабо. Старий маркіз де Рошгюд, що має шістсот тисяч ліврів ренти, ось уже два місяці як пропонує мені в подарунок карету. Але я актриса, а не повія.

— Післязавтра у вас буде карета, мадмуазель, — люб'язно сказав Камюзю. — Адже ви ніколи її в мене не просили.

— Хіба цього просять? Як можна, щоб кохана жінка місила болото й ризикувала поламати ноги, ходячи пішки? Це тільки лицарі аршина люблять багно на подолі сукні.

Вимовивши ці слова з гіркотою, що краяла серце Камюзю, Коралі торкнулася Люсьєнової ноги і стиснула її своїми ногами. Вона взяла його за руку. Потім замовкла і, здавалося, поринула в безмежну насолоду, яка винагороджує ці бідолашні істоти за всі пережиті муки, за всі колишні страждання і породжує в їхніх душах поезію, невідому жінкам, які, на своє щастя, не спізнали таких жорстоких протилежностей.

— В останньому акті ви грали не гірше, ніж мадмуазель Марс, — сказав дю Брюель.

— Так, так, — промовив Камюзю. — Спершу мадмуазель Коралі була, мабуть, чимось занепокоєна, але з половини другої дії вона грала просто чарівно. Ви їй наполовину завдячуєте свій успіх.

— А вона мені наполовину свій, — сказав дю Брюель.

— Ет, усе це пусте! — мовила Коралі схвильовано.

В темряві актриса піднесла Люсьєнову руку до своїх уст, поцілувала її й скропила сльозами. Люсьєна це

зворушило до глибини душі. В покорі закоханої куртизанки проявляється якась ангельська велич душі.

— Ви писатимете статтю про п'єсу, — сказав Люсьєнові дю Брюель. — Ви, звісно, присвятите кілька прихильних рядків нашій любій Коралі.

— О, зробіть нам цю маленьку послугу, — сказав Камюзю запобігливим тоном. — І я завжди буду готовий віддячити вам.

— Хай пан де Рюбампре пише, що він хоче! — вигукнула актриса. — Не зазіхайте на його незалежність. Купуйте мені карети, татусю Камюзю, а не хвалу.

— Вам вона обійдеться недорого, — ввічливо відповів Люсьєн. — Я ще ніколи не писав у газетах, мені невідомі їхні звичаї, і вам я віддам своє незаймане перо...

— Це буде цікаво, — сказав дю Брюель.

— От ми й на вулиці Бонді, — озвався старий Кардо, що досі мовчав, геть приголомшений вихваткою Коралі.

— Якщо ти віддаси мені своє перо, я віддам тобі моє серце, — сказала Коралі Лсьєнові в ту коротку мить, коли вони залишилися в кареті удвох.

Коралі пішла у спальню Флоріни, щоб переодягнутися у вечірній туалет, заздалегідь присланий їй з дому. Люсьєн ще не знав, як пишно вмебльовують помешкання своїх коханої багаті купці, що хочуть порозкошувати життям. Хоч Матіфа не мав таких достатків, як його приятель Камюзю, і виявляв обачність у витратах, Люсьєна вразив вигляд ідальні — вишукано опорядженої, оббитої зеленим сукном, на якому блищали позолочені головки цвяшків, освітленої чудовими лампами, з квітами в розкішних жардиньєрках; сподобалась йому і вітальня, обтягнена жовтим шовком з коричневими візерунками та обставлена чудовими модними меблями в стилі тієї доби; там була люстра від Томіра і перський килим. Годинники, канделябри, камін — усе було витонченого смаку. Матіфа доручив цю роботу Грендо, молодому архітекторові, що будував йому особняк, і той, знаючи призначення цього помешкання, опорядив його дуже дбайливо. Сам Матіфа, купець із ніг до голови, з великою обережністю торкався до будь-якої марнички: щоразу йому вважалася сума рахунку, і він дивився на всі ці розкішні речі, як дивляться на коштовності, нерозважливо вийняті зі шкатулки. «Одначе й мені доведеться потратитися задля Флорентіни», — читалося в очах старенького Кардо. Люсьєн раптом зрозумів, чому убогство

кімнати, в якій жив Лусто, зовсім не турбувало закохано го журналіста. Таємний володар цих скарбів, Етьєн втішався тут вишуканою розкішшю. Він і поведився, ніби господар дому; зручно влаштувавшись перед камином, він завів розмову з директором, що вітав дю Брюеля з успіхом сьогоднішньої вистави.

— Копії! Копії! — закричав, заходячи у вітальню, Фіно. — В редакційному портфелі порожньо! В друкарні вже складають мою статтю і скоро закінчать.

— Ми зараз, — сказав Етьєн. — У будуарі Флоріни є стіл і горить камін. Якщо пан Матіфа добуде нам паперу й чорнила, то ми скапаримо газету, поки Флоріна і Коралі одягнуться.

Кардо, Камюзо і Матіфа зникли, кинувшись розшукувати пера, складані ножички та все необхідне для двох письменників. У цю хвилину до вітальні вбігла одна з найвродливіших танцівниць того часу — Туллія.

— Люба дитино, — сказала вона Фіно. — Наша дирекція згодна передплатити сто примірників твоєї газети; вони їй нічого не коштуватимуть, бо їх уже збули хорові, оркестру й кордебалету. А втім, твоя газета така дотепна, що ніхто не нарікатиме. Дістанеш і ложі. Ось тобі гроші за перший квартал, — додала вона, передаючи йому два банкноти. — Отже, пощади мене!

— Я загинув! — скрикнув Фіно. — В мене нема передової статті, бо ж тепер доведеться зняти мій клятий памфлет!

— Яка чудесна мить! О божественна Лаїсо! — скрикнув Блонде, ввійшовши слідом за танцівницею в супроводі Натана, Верну та Клода Віньйона, якого він привів із собою. — Ти залишишся вечеряти з нами, моє серденько, або я тебе розчавлю, як метелика. Адже ти метелик! Залишайся! Ти танцівниця — і ні в кого не збудиш тут заздрості до свого таланту. А щодо вроди... Ви всі дівчатка розумні і в товаристві не покажете себе заздрісницями.

— Друзі мої! Брюелю, Натане, Блонде, ради Бога, рятуйте мене! — кричав Фіно. — Мені треба п'ять шпальт!

— Дві я займу рецензією, — сказав Люсьєн.

— У мене матеріалу буде на одну, — озвався Лусто.

— Гарзд! Натане, Верну, Брюелю, вигадайте щось утішне на закуску. А Блонде подарує мені два маленькі стовпчики для першої сторінки. Біжу в друкарню. На моє щастя, Тулліє, у тебе тут карета, так?

— Так, але там сидить герцог із німецьким послом, — сказала вона.

— Запросимо герцога й посла, — сказав Натан.

— Німець? Значить, добре п'є й уважно слухає! Ми наплетемо йому такого жахіття, що він повідомить про це свій уряд.

— У кого з нас найстатечніший вигляд? Хто піде їх запрошувати? — спитав Фіно. — Слухай, Брюелю, ти — чиновник, тож приведи сюди герцога де Реторе з послом і запропонуй руку Туллії. Ну й гарна ж сьогодні Туллія!

— Але нас буде за столом тринадцять, — сказав Матіфа, збліднувши.

— Ні, чотирнадцять, — мовила, заходячи в кімнату, Флорентіна. — Я тут догляну мілорда Кардо.

— До того ж, — сказав Лусто, — Блонде привів Клода Віньйона.

— Я привів його, щоб нацоїти, — відповів Блонде, беручи чорнильницю. — Гей, ви там! Не шкодуйте дотепності ради тих п'ятдесяти шести пляшок вина, які ми сьогодні вип'ємо, — звернувся він до Натана й Верну. — Та наструнчіть дю Брюеля, він водевіліст і вміє підпустити шпильку.

Люсьєн, охоплений бажанням відзначитись перед цими видатними людьми, сів за круглий стіл у будуарі Флоріни і при світлі рожевих воскових свічок, засвічених Матіфа, написав свою першу статтю.

«ДРАМАТИЧНА ПАНОРАМА

Прем'єра:

*«Алькальд у скруті», імброльйо на три дії. —
Дебют мадмуазель Флоріни,
мадмуазель Коралі. — Буффе.*

Входять, виходять, розмовляють, чогось шукають і нічого не знаходять, усі схвильовані. В алькальда пропала дочка, а він знаходить капелюх; капелюх йому не по голові, це, мабуть, капелюх того, хто викрав дівчину. Куди ж подівся викрадач? Входять, виходять, розмовляють, походжають, пильно чогось шукають. Кінець кінцем алькальд знаходить якогось чоловіка без своєї дочки і свою дочку без чоловіка; це задовольняє суддю, але не публіку. Усі заспокоюються, алькальд хоче допитати незнайомця. Старий алькальд сідає у велике алькальдове крісло і поправляє свої алькальдові нарукав-

ники. Іспанія — єдина країна, де алькальди тонуть у широких рукавах з нарукавниками і де ще носять навколо шиї брижі, до яких на сценах паризьких театрів зводиться половина обов'язків алькальда. І цей алькальд, стариган, що дріботить по сцені, страждаючи від ядухи, не хто інший, як Буффе. Буффе, спадкоємець Потье, актор молодий, але він так добре вдає старого, що змішить найдревніших дідів. Майбутнє дідів таїть у собі це лисе чоло, цей тремтячий голос, ці тонкі кволі ноги і торс Жеронта. Він такий хирлявий, цей молодий актор, що стає страшно, боїшся, що його старість заразна, як пошесть. І який у нас чудовий алькальд! Яка в нього дивовижна стривожена посмішка! Яка гонориста дурість! Яка безглузда статечність! Яка нерішучість у міркуваннях! Як добре знає ця людина, що все може бути і правдою, і брехнею! Він гідний стати міністром конституційного короля! На кожне запитання алькальда незнайомиць відповідає теж запитанням; тоді Буффе відповідає йому, і в такий спосіб, то запитаннями, то відповідями, алькальд усе з'ясовує. Ця надзвичайно комічна сцена, де все овіяно духом Мольєра, розвеселила всю залу. Здається, всі дійшли згоди; але я не в спроможності сказати вам, що саме з'ясувалось і що залишилося нез'ясованим. Дочку алькальда грала щира андалуска, іспанка з іспанськими очима, з іспанським кольором обличчя, з іспанським станом, з іспанською походою — іспанка з голови до ніг, з кинджалом за підв'язкою, з коханням у серці, з хрестиком на грудях. По закінченні дії хтось спитав у мене, як пройшла п'єса, і я відповів: «Вона в червоних паңчохах із зеленими стрілками, в таких-от крихитних лакованих черевичках, у цілій Андалусії не знайдеш ніжок таких божественних!» Ох, ця дочка алькальда! Побачиш її, і слова кохання зриваються з уст, вона збурює невтримні жадання. Так і хочеться стрибнути на сцену й запропонувати їй свою хижу і серце або тридцять тисяч ліврів ренти і своє перо. Ця андалуска, найвродливіша актриса в Парижі, Коралі, — пора вже вам відкрити її ім'я, — здатна постати і графінею, і гризеткою. І важко сказати, в якій ролі вона здадливіша. Вона буде такою, якою захоче бути, вона створена для будь-якої ролі. Хіба це не найкраща похвала для актриси?

У другій дії з'явилася паризька іспанка з обличчям камеї і вбивчими очима. Я своєю чергою запитав, звідки

вона — і мені відповіли, що з'явилася вона з-за лаштунків і звати її Флоріна, але, слово честі, я тому не повірив, стільки було вогню в її рухах, стільки жаги в її коханні! Це — суперниця алькальдової дочки, дружина сеньйора, викроєного з плаща Альмавіви, а цього матеріалу вистачить на сотню вельмож із Великих бульварів. Якщо Флоріна й не наділа червоних панчіх із зеленими стрілками та лакованих черевичків, то на ній була мантилья й вуаль, і вона орудувала ними віртуозно — достоту великосвітська дама. Вона блискуче довела, як тигриця може стати кицькою. З ущипливих слів, якими перекидалися дві іспанки, я зрозумів, що відбувається якась драма ревнощів. А коли все розплуталося, алькальдова дурість знову все переплутала. Увесь цей світ смолоскипів, багатіїв, слуг, фігаро, сеньйорів, алькальдів, дівчат і жінок прийшов у рух: ходили, приходили, виходили, кружляли, чогось шукали. Вузол зав'язався знову, і я дав йому зав'язуватись, бо обидві жінки — ревнива Флоріна і щаслива Коралі — знов обплутали мене своїми рясними баскінами та мантильями, і я попав до них під п'яту.

Мені пощастило подивитися третю дію, не сталося ніякого лиха, і не треба було втручання поліційного комісара, і публіка майже не обурювалась, і відтоді я повірив у могутність громадської та релігійної моралі, про яку так дбає наша палата депутатів, удаючи, ніби мораль у Франції на краю загибелі. Я зрозумів, що йдеться про чоловіка, який любить двох жінок, а вони його не люблять, а може, то його люблять дві жінки, а він їх не любить; про чоловіка, який не терпить алькальдів, і алькальди його не терплять, але він, безперечно, бравий сеньйор і когось-таки любить — може, самого себе, а може, Господа Бюга, бо кінець кінцем він іде у ченці. Ну, а якщо ви хочете знати більше, то поспішайте в Драматичну панораму. Ви вже досить підготовлені до того, щоб прийти туди і в перші ж відвідини натішитися звитяжними червоними панчохами, ніжкою, що обіцяє так багато, очима, які випромінюють сонячне світло, грацією парижанки, переодягнутої андалускою, і андалуски, переодягнутої парижанкою. Потім ви прийдете і вдруге, щоб досхочу натішитися п'есою, і образ старого алькальда змусить вас сміятися до сліз, а образ закоханого сеньйора — плакати. П'еса заслужила успіх подвійно. Автор, як кажуть, написав її разом з одним нашим великим поетом, обравши за принаду успіху двох

закоханих красунь — зворушений партер мало не вмер від захвату. Здавалося, ноги дівнاتок були промовистіші від автора. Одначе, коли обидві суперниці пішли, всі визнали, що діалог дуже дотепний, а це свідчить про чудові якості п'єси. Ім'я автора публіка вітала оглушливими оплесками, що стурбували архітектора, який збудував залу; але автор, звичний до виверження охопленого захватом Везувію під театральною люстрою, не здригнувся — це був пан де Кюрсі. Актриса протанцювала знамените севільське болеро — колись цей танець пощадили отці Вселецького собору, а нині й цензура поставилась до нього поблажливо, незважаючи на його любострасність. Досить одного цього болеро, щоб привабити усіх дідів, котрі не знають, як прилаштувати рештки свого кохання, і з почуття милосердя я раджу їм добре протерти скельця своїх лорнетів».

Поки Люсьєн писав ці рядки у тій новій незвичній манері, що викликала цілий переворот у журналістиці, Лусто вигадував статтю на тему звичаїв; називалась вона *«Колишній чепурун»* і починалася так:

«Чепурун часів Імперії — він, як належить, стрункий і високий; він добре зберігся і носить корсет та орден Почесного легіону. Звати його якоесь ніби Потле, а щоб утертися до нинішнього двору, барон часів Імперії самозвано нагородив себе часткою «дю». Людина мінлива, як і його ім'я, він тепер залицяється до однієї дами із Сен-Жерменського передмістя, ну а колись він, був блискучим, послужливим і люб'язним шлейффоносцем сестри однієї високої особи, чийого імені я не назву зі скромності. Нині Потле заперечує, що служив при дворі її імператорської високості, але він досі наспівує улюблені романси своєї милої добродійниці...»

Стаття являла собою сплетіння досить безглуздих натяків, звичайних у ті часи. Згодом газети, а надто «Фігаро», дуже вдосконалили цей жанр. Лусто порівняв пані де Баржетон, за якою упадав дю Шатле, з чаплею, і це вже було смішно, незалежно від того, хто ховався за цим прізвиськом, обраним мішенню для кпинів. Шатле був уподібнений чорногузові — чорногуз, закоханий у чаплю! Та чапля не могла пожитися з того кохання: тільки-но чорногуз торкався до чаплі, як вона згиналася в три погібелі. Читаючи статтю, годі було втриматися

від сміху. Ці глузливі нападки, що повторювалися з номера в номер, мали, як відомо, голосний відгук у Сен-Жерменському передмісті і стали однією з тисячі причин для запровадження суворих законів проти преси.

Через годину Блонде, Лусто і Люсьєн повернулися до вітальні, де розмовляли гості: герцог, посол і чотири жінки, три купці, директор театру і Фіно. Друкарський учень у паперовому ковпаку вже прийшов по матеріал для газети.

— Складачі розійдуться, якщо я їм нічого не принесу, — сказав він.

— Ось тобі десять франків, хай зачекають, — сказав Фіно.

— Якщо я віддам їм гроші, пане, вони займуться п'янографією, і тоді прощай газета!

— Цей хлопчина міркує так тверезо, аж мене острах бере, — сказав Фіно.

Саме в ту хвилину, коли посол провіщав хлопчачі блискуче майбутнє, увійшли три автори. Блонде зачитав надзвичайно дотепну статтю проти романтиків. Всі посміялися із статті Лусто. Герцог де Реторе порадив доточити до неї похвалу пані д'Еспар, щоб не дуже дратувати Сен-Жерменське передмістя.

— А прочитайте нам, що написали ви, — сказав Фіно Люсьєнові.

Коли Люсьєн, завмираючи від перестрашу, скінчив читати, вся вітальня загриміла оплесками. Актриса кинулася цілувати новонаверненого, троє купців мало не задушили його в обіймах, дю Брюель зі слізьми на очах тиснув йому руку, а директор запросив його до себе на обід.

— Оце вам і діти! — сказав Блонде. — Шатобріан уже прозвав Віктора Гюго «натхненною дитиною», тому я скажу тільки, що ви людина великого розуму, відваги й смаку.

— Він — працівник вашої газети, — сказав Фіно, подякувавши Етьєнові й кинувши на Люсьєна погляд хазяїна.

— А що ви придумали? — спитав Лусто в дю Брюеля і Блонде.

— Ось витвір дю Брюеля, — сказав Натан.

«Помітивши, як цікавиться публіка віконтом д'А..., віконт Демосфен сказав учора: «Може, хоч тепер мені дадуть спокій».

«Один ультрарояліст лаяв промову пана Паск'є,— мовляв, той переспівує усім відомі погляди Деказа. «Це так, але в нього суто монархічні литки»,— заперечила йому одна дама».

— Коли такий початок, далі й слухати не треба. Все вийшло чудово,— сказав Фіно.— Біжи, неси копії,— звелів він учневі.— Газета зметана на живу нитку, але це наш найкращий номер,— звернувся він до групи письменників, які вже поглядали на Люсьєна скоса.

— Дотепний хлопець,— сказав Блонде.

— Авжеж, стаття гарна,— озвався Клод Віньйон.

— Прошу до столу! — закричав Матіфа.

Герцог подав руку Флоріні, Коралі прийняла руку Люсьєна, танцівницю з одного боку вів Блонде, з другого — німецький посол.

— Я не розумію, чому ви нападаєте на пані де Баржетон і барона дю Шатле? Кажуть, його призначено префектом Шаранти і доповідачем прохань,— сказав німець.

— Пані де Баржетон виставила Люсьєна за двері, мов якогось жевжика,— сказав Лусто.

— Такого красеня? — здивувався посол.

Вечеря, подана на новому сріблі, на севрській порцеляні, на камчатній скатертині, вражала багатством і розкішшю. Страви готував сам Шеве, вина добирав найвідоміший виноторговець із набережної Сен-Бернар, приятель Матіфа, Камюзо й Кардо. Люсьєн, що вперше зіткнувся з паризькою пишнотою, безперестанку дивувався, але приховував свій подив, як людина великого розуму, відваги й смаку, що нею він був за словами Блонде. Проходячи вітальнею, Коралі шепнула Флоріні:

— Прошу, підпої добре Камюзо, і хай він проспиться в тебе!

— То ти вже *обладнала* журналіста? — спитала Флоріна, вживаючи слово, звичне у мові тих дівчат.

— Ні, люба, я закохалася в нього! — заперечила Коралі, чарівно повівши плечима.

Ці слова уловило Люсьєнове вухо, і доніс їх до нього п'ятий із смертних гріхів. Коралі була одягнена знадливо, і ретельно обміркований туалет підкреслював особливості її вроди, бо кожна жінка неповторна у своїй звабливості. Її сукня, як і сукня Флоріни, була пошита з чудової тканини — з так званого шовкового мусліну,—

новинки, яку ліонські фабриканти надіслали в першу чергу Камюзю, своєму паризькому покровителю і голові фірми «Золотий кокон», і протягом кількох днів він був єдиним власником цієї дивовижі. Отже, кохання й туалет, жіночі креми та парфуми ще збільшили чарівну вроду щасливої Коралі. Сподівана й доступна втіха непереможно вабить кожне юне створіння. Може, в цій доступності і криється вся спокуса пороку, може, в цьому і таємниця тривалої вірності? Вражена незрівнянною красою Люсьєна, Коралі разом з вибухом вулканних пристрастей, що іноді охоплюють цих бідолашних дівчат, несподівано відчула, як у неї в серці розквітло чисте, щире кохання — перше у її житті.

— Я закохалася б у тебе, навіть якби ти був негарний і хворий, — прошепотіла вона Люсьєнові, коли всі сідали до столу.

Які слова для поета! Камюзю ніби зник, Люсьєн, дивлячись на Коралі, уже його не помічав. І чи міг ухилитися від цього блискучого бенкету юнак, що так прагнув чуттєвих насолод, що зачав у одноманітному провінційному животінні, юнак, якого затигло в паризьку безодню, якого виснажили злидні, роз'ятрила вимушена здержливість, стомило чернече життя на вулиці Клюні і марна праця? Люсьєн був уже мало не в ліжку Коралі, й він уже прилучився до принад газетярства, раніше недоступних для нього. Газету, на яку він довго й марно чатував на вулиці Сантьє, він тепер бачив за столом у подібні веселих молодиків. Газета помститься за всі його прикрощі, вона завтра ж пониже двоє сердець. А як він досі прагнув — і марно! — напоїти їх тим самим шалом і розпачем, яким вони його напоїли! Позираючи на Лусто, Люсьєн сказав собі: «Осьде справжній друг!» — навіть не здогадуючись, що Лусто вже остерігається його як небезпечного конкурента. Люсьєн сплехував, показавши всю гостроту свого розуму; безбарвна стаття прислужилася б йому чудово. На відміну від Лусто, якого гризла заздрість, Блонде сказав Фіно, що треба схилитися перед таким яскравим талантом. Цей присуд визначив поведінку Лусто: він вирішив залишитися другом Люсьєна і разом із Фіно визискувати цього небезпечного новачка, не даючи йому вибитися з нужди. Обидва газетярі одразу ж зрозуміли один одного і дійшли мовчазної згоди, судячи з тих коротких фраз, якими вони півголосом обмінялися:

— У нього талант!

— Він буде вимогливий!

— О-о!

— Гаразд, гаразд!

— Мені завжди страшно, коли я вечеряю з французькими журналістами, — сказав німецький дипломат із спокійною і статечною добродушністю, глянувши на Блонде, з яким він зустрічався в графині де Монкорне. — Вам належить здійснити пророцтво Блюхера.

— Яке пророцтво? — спитав Натан.

— Коли Блюхер у тисяча вісімсот чотирнадцятому році разом із Сакеном досяг вершин Монмартру, — пробачте, панове, що я нагадую про цей фатальний для вас день, — Сакен, великий грубіян, сказав: «О, тепер ми спалимо Париж!» — «Боронь вас Боже! Франція загине ось від чого», — відповів Блюхер, показуючи на величезну виразку, що зяяла під їхніми ногами в долині Сени, огорнута вогнями й димом. Слава Богу, — додав посол, помовчавши, — що в моїй країні нема газет. Я ще досі не отямився від страху, якого нагнав на мене отой хлопець у паперовому ковпаку: в десять років він уже розсудливий, як старий дипломат. І, далєбі, мені здається, що сьогодні я вечеряю з лєвами й пантерами, які виявили мені честь, сховавши свої пазурі.

— Так воно і є, — сказав Блонде. — Ми могли б заявити й переконати всю Європу, що сьогодні ввечері ви, ваша світлосте, виригнули змія, що цей змії спокусив мадмуазель Туллію, найгарнішу з наших танцівниць, і звідси перейти до витлумачення Біблії, історії Єви і первородного гріха. Але будьте спокійні — ви наш гість.

— Це було б цікаво! — сказав Фіно.

— Ми могли б надрукувати не одне наукове дослідження про всі види зміїв, що зачайлися в людських серцях, і довести, що особливо вони полюбляють оселятися в серцях дипломатів, — сказав Лусто.

— Ми могли б навіть довести, що один з таких зміїв притаївся в цьому келиху, під вишнями в спирту, — додав Верну.

— І ви цьому кінець кінцем повірили б, — сказав Віньйон послові.

— Панове, не випускайте своїх пазурів! — вигукнув герцог де Реторе.

— Вплив і могутність газети ще на своєму світанку, — сказав Фіно. — Журналістика нині в дитячому віці, але

вона виросте. Через десять років усе підлягатиме гласності. Думка освітить усе, вона...

— Вона все розпаскудить, — урвав його Блонде.

— Твоя правда, — сказав Клод Вінньон.

— Вона підносить на трон королів, — мовив Лусто.

— І руйнуватиме монархії, — додав дипломат.

— Отже, якби преси не було, — сказав Блонде, — її не варто було б вигадувати. Але вона вже є, і ми живемо з неї.

— Вона вас і погубить, — сказав дипломат. — Хіба ви не бачите, що панування мас, — а ви ж їх нібито просвіщаєте, — перешкоджатиме піднесенню особистості і що, сіючи зерна самосвідомості в умах нижчих класів, ви пожнете бурю і станете її першими жертвами? Що б'ють у Парижі в першу чергу?

— Вуличні ліхтарі, — сказав Натан, — але ми люди надто скромні, щоб боятися; щонайбільше ми дамо тріщину.

— Ви надто дотепний народ, і жодному уряду не дасте зміцнитися, — сказав посол. — Інакше ви своїми перами завоювали б Європу, ту саму, якої не зуміли втримати мечем.

— Газети — зло, — сказав Клод Вінньон. — Зло можна було б обернути собі на користь, але уряд воліє боротися з ним. Хай-но спробує. Хто зазнає поразки? Це ще побачимо.

— Безперечно, уряд, — сказав Блонде. — Я завжди буду такої думки. У Франції цінують дотеп понад усе, а газети мають зброю сильнішу, ніж дотепність усіх разом узятих дотепників, — лицемірство Тартюфа.

— Блонде, Блонде, обережно! — сказав Фіно. — Тут сидять наші передплатники.

— Ти власник одного із складів отруйних речовин, ти й тремти. А я сміюся з ваших лавочок, хоча з них живу.

— Блонде має рацію, — сказав Клод Вінньон. — Замість піднятися до служіння громаді, газета зробилася знаряддям у руках партій, знаряддя стало предметом гендлю, а де гендлюють, там, як відомо, втрачають і сором, і совість. Кожна газета, як каже Блонде, це лавочка, де торгують словами будь-якого забарвлення, на смак публіки. Якби видавалася газета для горбанів, у ній щодня доводилося б, які добрі та вродливі горбаті люди, як вони потрібні для суспільства. Газета існує

не для того, щоб спрямовувати громадську думку, а щоб їй потурати. Тому всі газети рано чи пізно стануть боягузливими, підлими, лицемірними, брехливими і смертоносними — вони вбиватимуть думки, ідеї, людей і завдяки цьому процвітатимуть. Причому зло буде вчинено, а винного не буде — адже газета це щось таке абстрактне. А нас — мене, Віньйона, тебе, Лусто, тебе, Блонде, тебе, Фіно, — нас вважатимуть Арістідами, Платонами, Катонами, мужами Плутарха, ми будемо зовсім невинні, ми вимиємо руки від усякої скверни. Наполеон назвав причину цього морального — чи аморального, як собі хочете, — явища, ось чудові слова, підказані йому вивченням діяльності Конвенту: «Колективні злочини ні на кого не покладають відповідальності». Газета може дозволити собі наймерзенніші вибрики, і ніхто з винуватців не вважатиме себе особисто заплямованим.

— Але влада скоро видасть каральні закони, — сказав дю Брюель, — вони вже готуються.

— Ба! — сказав Натан. — Закон безсилий проти французької дотепності, найотруйнішої з усіх отруйних речовин!

— Ідеї можна знешкодити тільки ідеями, — сказав Віньйон. — Хоч терор та деспотизм і можуть придушити французький геній, наша мова чудово пристосована до натяків, до висловлювання подвійного змісту. Що жорстокіші будуть закони, то більших руїн завдаватиме дотепність, як ото вибухи пари в казані із закритим запобіжним клапаном. Припустімо, король зробить щось для добра країни. Якщо газета настроєна проти короля, все припишуть міністрові, і навпаки. Якщо газета замислила зухвалий наклеп, вона пошлеться на хибні відомості. Коли скривджена нею людина надумає скаржитись, вона перепросить за свою вільність. Якщо подадуть у суд, вона заявить, що від неї ніхто не вимагав спростувань; але якби спростувань вимагали, то наштовхнулись би на відмову в жартівливій формі, — вона, мовляв, вважає свій злочин за дрібничку. Нарешті газета висміє свою жертву, якщо та візьме гору. Якщо ж їй трапиться зазнати кари, заплатити надто великий штраф, вона виставить позовника ворогом свободи, рідного краю і просвітництва. Вона переконає всіх, що такий-то — злодій, а потім розтлумачить, що він найчесніша людина у королівстві. Одне слово, її злочини — дрібниці, а її кривдники — потвори! І вона здатна в той

чи інший термін змусити своїх читачів усьому повірити. Потім те, що їй не до вподоби, виявиться непатріотичним, і вона завжди матиме рацію. Вона поверне віру в Бога проти релігії, а королівську хартію проти короля; глузуватиме з суду, коли її там зачеплять, і хвалитиме його, коли він потуратиме пристрастям юрби. Щоб залучити передплатників, вона вигидає найзворушливіші казки і блазнюватиме, як Бобеш перед балаганом. Газета не пошкодує рідного батька, аби тільки якнайдотепніше посмішити і розважити читачів. Вона здатна уподібнитись акторові, який поклав у бутафорську урну прах рідного сина, аби плакати на сцені щирими сльозами, або коханці, ладній усім пожертвувати задля свого милого.

— Одне слово, це народ *in folio*¹, — вигукнув, уриваючи Він'йона, Блонде.

— Народ лицемірний і позбавлений великодушності, — підхопив Він'йон. — Він вижене зі свого середовища талант, як Афіни вигнали Арістіда. Ми побачимо, що газети, якими спочатку керували люди чесні, згодом попадуть до рук нікчем, що матимуть, проте, терпіння і гумову гнучкість — тобто якості, яких бракує геніям; або навіть опиняться в руках крамарів, досить багатих, щоб купити ваше перо. Ми вже й тепер спостерігаємо щось подібне. А через десять років будь-який випускник колежу зможе уявити себе великою людиною, він забереється на газетну шпальту, щоб надавати ляпасів своїм попередникам; він стягне їх звідти за ноги і сам сяде на їхнє місце. Наполеон мав рацію, коли надів на пресу намордника. Я ладен побитися об заклад, що коли опозиційним газетам пощастить провести своїх людей до уряду, вони потім скинуть його з допомогою тих самих доказів і тих самих статей, які нині спрямовуються проти короля, і це станеться одразу, як тільки новий уряд у чомусь їм відмовить. А що більше робитиметься журналістам поступок, то вимогливішими ставатимуть газети. Журналістів-вискочнів замінять газетярі голодні й убогі. Болячка це невігойна, вона зробиться ще злоякіснішою, ще нестерпнішою, і що дужче гнітитиме це лихо, то покірливіше його терпітимуть — аж доти, доки через надмір газет станеться вавілонське стовпотворіння. Ми всі, скільки нас тут є, знаємо, що цілковитим браком

¹ Тут: такий, який він є (*it.*).

почуття вдячності газети переплюнуть королів, а в спекуляціях і розрахунках вони перевершать найбрудніших гендлярів; і що вони пожеруть усі наші таланти, щоранку змушуючи нас продавати їм екстракт свого мозку, але ми й далі працюватимемо на них, мов робітники на ртутних копальнях, як і вони, знаючи, що нас чекає смерть. Он поруч із Коралі сидить юнак... як його звати? Люсьєн! Він вродливий, він поет, і, що для нього важливіше, — він розумний; і ось він уже хоче вступити у брудний вертеп продажної думки, іменованій газетами, де він розтринькає свої найкращі задуми, висушить мозок, зіпсує душу, ступить на шлях анонімних підлот, які в словесній війні заміняють воєнні хитрощі, грабунки, підпали і переходи в табір супротивника — як ото заведено в *кондотьерів*. А коли він, як тисячі інших, змарнує свій прекрасний талант задля вигоди пайовиків газети, ці торговці трутизною покинуть його вмирати з голоду, коли він проситиме пити, або від спраги, коли він захоче їсти.

— Дякую, — сказав Фіно.

— Та, Боже мій, я знаю усе це, — сказав Клод Вінньон, — і все ж таки я на каторзі, а поява нового каторжника мене тішить. Блонде і я, ми вищі за тих, хто наживається на наших талантах, а проте вони завжди нас визискуватимуть. Бо в нас під розумом б'ється серце, бо нам бракує нещадної волі експлуататора. Ми ледачі, ми любимо споглядати, мріяти, а вони, розбестивши наш мозок, нас же потім звинуватять у безпутстві.

— Я гадала, що ви будете веселіші! — вигукнула Флоріна.

— Флоріна має рацію, — сказав Блонде. — Облишмо лікування громадських болячок тим дурисвітам — державним діячам. Як сказав Шарле: «Плюнути в колодязь? Ніколи!»

— Знаєте, кого мені нагадує Вінньон? — сказав Лусто, кивнувши в бік Люсьєна. — Гладку бабегу з вулиці Пелікан, коли вона каже школяреві: «Мій хлопчику, тобі ще рано сюди ходити...»

Цей дотеп зустріли сміхом, і він сподобався Коралі. Купці, слухаючи, пили та їли.

— Що за нація — добро і зло поєднується в ній! — сказав посол герцогові де Реторе. — Панове, ви марнотратці, які не в змозі проциндрити свої скарби.

Отже, доля потурбувалася, щоб Люсьєна не раз остерегли на слизькому шляху, що вів до безодні. Д'Артез

показав поетові інший, благородний шлях праці й намагався розбудити в ньому почуття, які змітають усі перешкоди. Сам Лусто з егоїстичною метою пробував відштовхнути його від журналістики, малюючи газетярів і літераторів у справжньому світлі. Люсьєн не хотів вірити в таке глибоке розтління, але він чув зойки журналістів, що оголювали свої болячки, він бачив, як вони працюють, бачив, як анатомують свою годувальницю, і знав, яким вони уявляють своє мабутнє. Того вечора світ журналістики постав перед ним таким, який він є. Перед ним розкрилась уся глибина паризької розтлінності, так влучно охарактеризованої Блюхером, але він не сахнувся від страшного видовища, він у захваті втішався дотепним товариством. Під дамською крицею своїх пороків, під блискучим шоломом холодного аналізу ці надзвичайні люди таїли в собі якийсь чар і були йому миліші від поважних і суворих членів Братства. До того ж тут уперше він спізнав принаду розкоші і владу плотських утіх; тут прокинулися його примхливі інстинкти, тут він уперше пив добірне вино, куштував вишукані страви багатой кухні, тут він зустрів у товаристві журналістів посла, герцога та його танцівницю, і обидва вельможі віддали належне страшній силі газетної братії; Люсьєн відчував неподоланне бажання панувати в цьому світі панів, він почував у собі силу взяти над ними гору. Нарешті, тут була Коралі, ошчасливлена його недбалими словами, він дивився на неї при світлі бенкетних свічок; крізь пару від страв і туман сп'яніння, й вона здавалася йому самою досконалістю, кохання зробило її ще гарнішою! А ця дівчина й без того була найпривабливішою і найвродливішою з-поміж паризьких актрис. Братство, цей небосхил благородного розуму, мусило померкнути перед такою сильною спокусою. Гонор, притаманний усім письменникам, був підлещений схваленням знавців: адже Люсьєна розхвалили самі його майбутні суперники! Два такі тріумфи, як успіх статті і перемога над Коралі, могли запаморочити і не таку юну голову. Поки точилася розмова, всі багато їли і ще більше пили. Лусто, сусід Камюзю за столом, двічі чи тричі непомітно для всіх підлив йому до вина вишневої горілки й під'юджував пити більше. Він так спритно все це проробив, що купець нічого не помітив, хоч і вважав себе в застіллі не меншим хитруном, аніж журналісти. Подали десерт, і гості взялися за шампанське й лікери, дотепи набули надто

грайливого характеру. Дипломат, людина досвідчена, як тільки почув перші вольнощі, подав знак герцогові й танцівниці, що тут може дійти й до розгнuzданих сцен, які завершать оргію. Всі троє зникли. Помітивши, що Камюзо п'яний як чіп, Коралі та Люсьєн, що за вечерею поводились, як закохані підлітки, збігли сходами й сіли в фіакр. Камюзо лежав під столом, і Матіфа подумав, що його приятель зник разом з актрисою. Він покинув своїх гостей пити, курити, сміятись і сперечатись, а сам пішов за Флоріною в її спальню. Світанок застукав зненацька тих, хто ще тримався, власне, одного Блонде, невгамовного питця, — він один був спроможний говорити й проголосив, звертаючись до всіх поснулих, тост за рожевоперсту Аврору.

Люсьєн не звик до паризьких оргій; поки вони спускалися сходами, він ще був при розумі, але на свіжому повітрі геть сп'янів і сп'янів огидно. Коралі та її покоївка мусили втягти поета на другий поверх чудового будинку на вулиці Вандом, де жила актриса. На сходах Люсьєн трохи не зомлів, і йому стало зовсім погано.

— Береніко! Швидше чаю! Приготуй чаю! — крикнула Коралі.

— Дарма, це від повітря! — белькотів Люсьєн. — Адже я ніколи стільки не пив.

— Бідолашний хлопчик! Він невинний, як ягня, — казала Береніка, товста нормандка, настільки ж бридка, наскільки Коралі була вродлива.

Кінець кінцем Люсьєн, сам того не тямлячи, опинився в ліжку Коралі. З допомогою Береніки актриса любовно й ніжно роздягла свого поета, як мати роздягає дитину.

— Та дарма, це повітря. Дякую, мамо, — знай белькотів Люсьєн.

— Як гарно він каже «мамо!» — скрикнула Коралі, цілуючи його волосся.

— Яка радість любити такого янгола, панночко! Де ви його зловили? Я й не думала, що чоловік може бути такий вродливий, — сказала Береніка.

Люсьєнові хотілося спати, він не тямив, де він, і нічого не бачив. Коралі піднесла йому випити кілька чашок чаю, потім дала спокій.

— Ні воротарка, ні хтось інший нас не бачив? — спитала Коралі.

— Ні, я сама відчинила вам двері.

— Вікторія нічого не знає?

— Звідки ж їй знати! — відповіла Береніка.

Через десять годин, уже перед полуднем, Люсьєн прокинувся під поглядом Коралі, що милувалась на сплячого. Поет це відчув. Актриса була ще у вчорашній, але огидно поплямленій сукні, і вона хотіла зберегти її як реліквію. Люсьєн збагнув відданість і чуйність справжнього кохання, яке чекає винагороди. Він глянув на Коралі, і в одну мить Коралі роздяглась і вужем ковзнула до Люсьєна. О п'ятій годині поет знову заснув, приспаний божественними втіхами; він мигцем побачив кімнату актриси, всю білу й рожеву, чарівний витвір розкоші, цілий світ вишуканості й чудес, які затьмарювали все, чому Люсьєн дивувався у Флоріни. Коралі вже встала. О сьомій годині вона мала бути в театрі, де грала андалуску. Вона захотіла ще помилуватися на свого поета, який заснув серед насолод; вона була в захваті і ніяк не могла натішитись благородним коханням, яке, поєднуючи хтивість і серце, серце і хтивість, розпалює і те, і те. В цьому обожнюванні коханого, коли дві земні істоти, злиті воєдино любов'ю, почувають себе на небесах, було виправдання Коралі. Та яких почуттів не виправдала б надлюдська врода Люсьєна? Стоячи нав колішки, Коралі дивилася на заснулого, щаслива своїм коханням, почувуючи себе освяченою ним. Цей захват порушила Береніка.

— Камюзо прийшов! Він знає, пане, що ви тут, — вигукнула вона.

Люсьєн підхопився на ноги, з природної великодушності готовий на все, аби не зашкодити Коралі. Береніка відслонила запону, і Люсьєн опинився в чарівній прибиральні; Береніка та її пані в одну мить перенесли туди його одяг. Камюзо уже входив до спальні, як раптом погляд Коралі упав на Люсьєнові чоботи. Береніка потай почистила їх і поставила посушити біля каміна. Служниця й актриса забули про ці чоботи, що тепер викривали їх. Береніка вийшла, стривожено глянувши на свою господиню. Коралі опустила на козетку й показала Камюзо на м'яке крісло навпроти себе. Добряга, який обожнював Коралі, дивився на чоботи і не зважувався підвести погляду на свою коханку.

«Чи повинен я обурюватись через цю пару чобіт і покинути Коралі? Це означало б посваритись через дрібниці. Чоботи всюди є. Правда, було б краще, якби ці чоботи красувалися на вітрині у шевця або прогулюва-

лись по бульвару, взуті на чоловічі ноги. Бо, опинившись тут, вони і при відсутності ніг аж ніяк не свідчать про вірність. Правда, мені п'ятдесят років, і я мушу бути сліпим, як сама любов».

Цей малодушний монолог не заспокоїв Камюзо. Пара чобіт зовсім не нагадувала теперішні полуботки, яких неуважна людина могла б і не помітити. Ні, ті чоботи були пошиті за тодішньою модою — високі, елегантні, з китицями, з блискучими халявами, що особливо сяють на тлі світлих панталон і в яких предмети відбиваються, мов у дзеркалі. Тому ці чоботи кололи очі статечному торговцеві шовком і, треба признатися, кололи йому й серце.

— Що з вами? — спитала його Коралі.

— Нічого, — відповів він.

— Подзвоніть! — сказала Коралі, знущаючись із легкодухості Камюзо. — Береніко! — звернулася вона до нормандки, коли та увійшла. — Дайте мені гачки, я ще раз примірю ці кляті чоботи, і не забудьте ввечері принести їх мені до прибиральні.

— То це... ваші чоботи? — сказав Камюзо, зітхнувши з полегкістю.

— А ви що ж подумали? — спитала вона з гордовитим виразом. — Груба тварюко, чи не уявили ви собі?.. О, звісно, він подумав не знати що! — звернулася вона до Береніки. — Ну й сміхота! Мені дають чоловічу роль у якійсь новій п'єсі, а я ще ніколи не вдягалась по-чоловічому. Театральний швець приніс мені ці чоботи, щоб я звикала в них ходити, поки пошиють нові, по нозі. Я вже пробувала їх приміряти, але скільки я з ними намучилась! А все ж треба спробувати ще раз!

— Так не взувайте їх, якщо вони вам муляють, — сказав Камюзо, якому ці чоботи теж муляли.

— Мадмуазель, та киньте ви ці чоботи, навіщо вам себе мучити? — сказала Береніка. — Вона аж плакала через них, пане! Якби я була чоловіком, у мене кохана жінка ніколи не плакала б. Я б замовила їй чобітки з тонкого сап'яну. Дирекція театру така скупа! Вам слід би самому...

— Так, так, — підтакнув купець. — Коли ви встали? — спитав він у Коралі.

— Оце зараз. Я повернулася лише о шостій годині. Де я тільки вас не шукала! Через вас я не відпускала фіакр сім годин! От як ви про мене дбаєте! Забути

про мене заради випивки! Я мушу тепер більше відпочивати, бо гратиму щовечора, поки «Алькальд» даватиме збори. А мені не хочеться, щоб стаття того молодого хлопця виявилася брехнею.

— Той хлопець — справжній красень, — сказав Камюзю.

— Хіба? Я не люблю таких красунчиків, вони занадто схожі на жінок. І любити вони не вміють, не те що ви, старі дурники-комерсанти. Адже ви вмираєте з нудьги.

— Пане, ви обідатимете з мадмуазель? — спитала Береніка.

— Ні, у мене погано в роті.

— Ви вчора таки нівроку хильнули, татусю Камюзю! По-перше, я не люблю, коли напиваються...

— Ти повинна зробити тому молодому журналістові якийсь подарунок, — сказав купець.

— Звичайно, я волю дарувати, ніж робити те, що робить Флоріна. А тепер, занудо, хоч вас і люблять, забирайтеся геть або подаруйте мені карету, щоб я не гаяла так багато часу.

— Завтра ви одержите карету і поїдете в ній на обід із директором вашого театру в «Роше де Канкаль». В цю неділю нової п'єси не ставитимуть.

— Ходімо, я ще не обідала, — сказала Коралі, ведучи за собою Камюзю.

За годину Люсьєна визволила Береніка, подруга дитинства Коралі, жінка хоч і огрядна, але тямуща й спритна.

— Лишайтеся тут! Коралі повернеться сама; вона хоч і зовсім прожене Камюзю, якщо він стане вам докучати, — сказала Береніка Люсьєнові. — Але ви радість її серця, ви сущий янгол і ви не захочете її розорити. Мені вона сказала, що вирішила все покинути, піти з цього раю й жити з вами в мансарді. О! Заздрісники та ревнивці вже повідомили її, що у вас жодного су за душею, що ви живете в Латинському кварталі! Я, звісно, вас не кину й поратиму ваше господарство. Але мені хотілося б заспокоїти сердешну дитину. Правда ж, добродію, ви надто розумний, щоб накоїти дурниць? Ох, скоро ви зрозумієте: з цим товстуном — вона стемний труп, а ви для неї коханий, ви божество, якому вона віддасть і душу. Якби ви знали, яка мила моя Коралі, коли я з нею розучую її ролі! Скільки в ній дитячої зваби! Вона варта того, щоб Господь прослав її одного із своїх

янголів, адже життя ніколи її не милувало. Вона була така нещасна в рідної матері, мати біла її, а потім продала! Так, добродію, рідна мати продала власну дитину! Якби в мене була донечка, я б ходила за нею, як за моєю Коралі, вона ж мені за дитину. Оце вперше настала для неї щаслива пора, уперше їй так плескали. Ви там щось написали, а на другу виставу вже найняли добру клаку. Поки ви спали, приходив Бролар домовлятися з Коралі.

— Хто цей Бролар? — запитав Люсьєн: йому здалося, ніби він уже десь чув це ім'я.

— Верховода клакерів; він радився з Коралі, в яких місцях її викликати. Флоріна хоч і називає себе подругою Коралі, але може утяти з нею лихий жарт і приписати весь успіх собі. Ну, а на Бульварах тільки й мови, що про вашу статтю. Дивіться, ліжко просто князівське, — додала вона, поправляючи мереживне укривало.

Вона засвітила свічки. При їхньому світлі приголомшений Люсьєн і справді повірив, що він у палаці з чарівних казок «Скарбниці фей». Для оздоблення спальні, для завісок Камюзю повибирав найкоштовніші, найрозкішніші тканини «Золотого кокона». Поет ступав по королівському килимі. На різьблених меблях із паліандрового дерева тремтіли відблиски світла. На білому мармуровому каміні стояло багато коштовних дрібничок. Коло ліжка лежав килимок із лебединого пуху, обшитий кунцею. Чорні оксамитові пантофлі, підбиті пурпуровим шовком, обіцяли втіху ногам автора «Стокроток». Чудова лампа звисала зі стелі, оббитої шовком; скрізь стояли у жардиньєрках вишукані квіти, ніжний білий верес і камелії без запаху. Все тут дихало невинністю. Як можна уявити тут актрису і театральні звичаї? Береніка помітила Люсьєнове сум'яття.

— Правда, гарно? — спитала вона лукаво. — Хіба не краще вам буде кохатися тут, ніж на горищі? Не потурайте її нерозважливості, — додала вона, підсовуючи до Люсьєна чудовий столик із стравами, залишеними від обіду її господині, бо ще одного обіду не замовляли, щоб куховарка не здогадалася про присутність коханця.

Люсьєн добре пообідав. Береніка подала страви на карбованому сріблі, на розфарбованих порцелянових тарілках по луїдору штука. Ця розкіш схвилювала його душу, як ото вулична повія хвилює школяра оголеними принадами і ногами в білих панчохах, що обтягують литки.

— От щасливець цей Камюзю! — скрикнув він.

— Щасливець? — перепитала Береніка. — Та він віддав би всі свої статки, щоб опинитись на вашому місці й проміняти своє сиве волосся на ваші золоті кучері.

Пригостивши Люсьєна найчудовішим вином, яке Бордо приберігає для багатих англійців, вона запропонувала йому знов прилягти й подрімати, поки повернеться Коралі. Люсьєнові й самому хотілося поніжитись у пишній постелі. Береніка прочитала це бажання у поетових очах і зраділа за свою господиню. Було пів на одинадцятку, коли Люсьєн прокинувся, відчувши на собі закоханий погляд Коралі. Вона була в найзвабливішому пеньюарі. Люсьєн виспався, Люсьєн був тепер п'яний тільки коханням. Береніка вийшла, запитавши:

— О котрій взавтра вас будити?

— Об одинадцятій. Сніданок подаси в ліжко. До другої я не приймаю нікого.

О другій годині наступного дня актриса та її коханець були одягнуті і поводилися так церемонно, ніби поет приїхав із візитом до особи, якій він протегував. Коралі скупала, зачесала, одягла Люсьєна; послала купити йому дюжину гарних сорочок, дюжину краваток, дюжину носовичків у Кольйо і дванадцять пар рукавичок у гарній кедровій скриньці. Почувши стукіт екіпажа біля під'їзду, Коралі з Люсьєном кинулись до вікна. Вони побачили Камюзю, що виходив із розкішної маленької карети.

— Я ніколи не думала, — сказала Коралі, — що можна так зненавидіти людину і всю цю сухозлотицю.

— Я надто бідний і не смію приректи вас на руїну, — сказав Люсьєн, пройшовши у такий спосіб Кавдінську ущелину.

— Бідолашний котику, — сказала Коралі, пригортаючи Люсьєна до серця. — Значить, ти мене любиш?.. Я запросила пана де Рюампре, — звернулася вона до Камюзю, — відвідати мене сьогодні вранці. Я думала, що ми поїдемо всі разом на Єлісейські Поля й обновимо карету.

— Ідьте самі, — сумно сказав Камюзю, — я не обідатиму з вами. Сьогодні день народження моєї дружини, а я зовсім про це забув.

— Сердешний Мюзю! Як же тобі буде нудно! — скрикнула Коралі, кидаючись йому на шию.

Вона очманіла від щастя, дізнавшись, що обновить свою чудову карету вдвох з Люсьєном — вони поїдуть

разом у Булонський ліс! У своєму захваті вона так пестила Камюзю, що могло здатися, ніби вона його дуже любить.

— Хотів би я мати змогу щодня дарувати вам по кареті, — сказав бідолаха, зітхнувши.

— Ідьмо, добродію, вже друга година, — мовила актриса і, помітивши, що хлопець насупився, втішила його чарівною гримаскою.

Коралі вистрибом збігла по сходах, тягнучи за собою Люсьєна. Камюзю плентався ззаду, наче тюлень, і не міг наздогнати їх. Поет зазнав п'янкх радощів: Коралі розцвіла від щастя, вона всіх чарувала своїм сповненим смаку й вишуканості убором. Париж Єлісейських Полів милувався коханцями. В одній з алей Булонського лісу їхня карета зустрілася з коляскою пані д'Еспар і пані де Баржетон, обидві дами здивовано подивилися на Люсьєна, але він відповів їм презирливим поглядом, то був погляд поета, який передчував свою близьку славу і владу. Та мить, коли він одним поглядом видав свої мрії про помсту, які так довго точили його серце, була однією з найсолодших у його житті, і, мабуть, саме вона вирішила його долю. Люсьєном знов заволоділи фурії гордощів — він захотів повернутись у вищий світ для блискучої помсти, і вся світська марнота, потоптана колись ногами трудівника, члена Братства, знов опанувала його душу. Він зрозумів, чому Лусто так охоче напав у газеті на його ворогів. Лусто потурав його пристрастям, тоді як Братство, цей багатоликий учитель, лише приборкувало їх у ім'я понурої доброчесності та сумлінної праці, яка вже почала здаватись Люсьєнові непотрібною. Праця! Хіба це не смерть для душі, жадібною до насолод? Ось чому письменники так легко віддаються *far niente*¹, бенкетам, улягають спокусам божевільної розкоші актрис та жінок півсвіту! Люсьєн відчув непереможне бажання жити так, як прожив він ці дві безумні ночі.

Обід у «Роше де Канкаль» був чудовий. Люсьєн зустрів тут усіх Флорининих гостей, за винятком герцога й танцівниці, дипломата й Камюзю; замість них було двоє знаменитих акторів і Гектор Мерлен зі своєю коханкою, чарівною жінкою на ім'я пані дю Валь-Нобль, найвродливішою й найелегантнішою серед жінок, що за тих часів

¹ Безділля (*it.*).

утворювали в Парижі окремий світ і яких тепер із чемності називають лоретками. Люсьєн, проживши останні сорок вісім годин у раю, тепер пожинав успіх своєї статті. Зустрівши захват і заздрощі, поет віднайшов свій гонор — думка його заіскрилася, і він став тим Люсьєном де Рюампре, який протягом кількох місяців сяяв у літературному й артистичному світі Парижа. Фіно, цей знавець талантів, який чув їх, як людожер свіжину, упав за Люсьєном, намагаючись залучити його до лав підвладних йому журналістів. Люсьєн піддався на лестощі. Коралі помітила викрутні цього ловця талантів і спробувала остерегти Люсьєна.

— Не зв'язуй себе обіцянками, любий, — сказала вона своєму поетові. — Тебе хочуть визискувати. Ми поговоримо ввечері.

— Та ну! — відказав Люсьєн. — Я досить сильний, щоб бути таким самим злим та підступним, як вони.

Фіно, який, мабуть, не посварився через пробіли з Гектором Мерленом, тепер познайомив його з Люсьєном. Коралі та пані дю Валь-Нобль зустрілися по-дружньому і запобігали одна перед одною ласкавими словами й послугами. Пані дю Валь-Нобль запросила Коралі з Люсьєном до себе на обід. Гектор Мерлен, найнебезпечніший з усіх присутніх тут газетярів, був маленький, сухий чоловічок зі стиснутими губами. Честолюбний аж надміру, заздрісний безмежно, він радів з усякого чужого лиха, використовував сутички між людьми і сам розпалював їх. Він був наділений неабияким розумом, але позбавлений сили волі; а втім, замість волі він мав інстинкт, який непомильно вказує всім пройдисвітам шлях до золота і влади. Люсьєн і він не вподобали один одного, і неважко було зрозуміти чому. Мерлен мав погану звичку говорити вголос те, що Люсьєн притлумлював навіть у своїх думках. Коли подали десерт, здавалось, усі ці люди поєднані між собою найзворушливішою приязню, хоча кожен вважав себе вищим за всіх. Люсьєн, як нова людина, був у центрі уваги. Розмова точилася відверта. Тільки Гектор Мерлен не сміявся. Люсьєн запитав, у чому причина його стриманості.

— Я бачу, ви вступаєте в літературний світ і журналістику, не розлучившись з юнацькими мріями. Ви вірите в дружбу. А ми всі друзі або вороги залежно від обставин. Ми, не замислюючись, вражаємо один одного зброєю, яка повинна служити лише проти ворогів.

Незабаром ви переконаєтеся, що добрими почуттями нічого сінько не досягнеш. Якщо ви добрий, станьте злим. Будьте сварливим з розрахунку. Якщо ніхто не втаємничував вас у цей верховний закон, я вам його відкрию, тим самим виявивши до вас чималу довіру. Щоб вас любили, ніколи не кидайте своєї коханки раніше, ніж примусите її трохи поплакати. Щоб досягти успіху в літературі, весь час ображайте всіх, навіть друзів; дошкуляйте їхньому самолюбству, і тоді всі з вами панькатимуться.

Гектор Мерлен був щасливий, помітивши з Люсьєнового обличчя, що його слова пронизали новачка, як лезо кинджала. Почали грати в карти. Люсьєн програв усі свої гроші. Коралі повезла його до себе, і в любовоцях він забув страшне хвилювання азартної гри, що вже намітила в ньому свою майбутню жертву. Другого дня, виїшовши від Коралі і повертаючись до Латинського кварталу, Люсьєн знайшов у гаманці програні гроші. Спочатку така турботливість Коралі його розгнівила, він хотів вернутись і віддати акрисі образливий подарунок; але він був уже на вулиці Лагарп, на шляху до готелю «Клюні». Він ішов, роздумуючи про вчинок Коралі, він побачив у ньому прояв материнського почуття, яке такі жінки вносять у свою пристрасть. Думка змінялася думкою, і Люсьєн кінець кінцем вирішив, що має право прийняти цей подарунок, він сказав собі: «Я люблю її, ми житимемо як подружжя, я ніколи її не покину». І хто, крім Діогена, не зрозумів би Люсьєнових почуттів, коли він піднімався брудними й смердючими сходами готелю, відмикав скрипучий замок дверей, знов побачив затоптані плити підлоги, жалюгідний камін, страшні злидні й голизну своєї кімнати? На столі лежав рукопис його роману й записка від Данієля д'Артеза:

«Наші друзі майже задоволені вашим твором, любий поете. Вони кажуть, ви можете сміливо показати його друзям і ворогам. Ми прочитали вашу чудову статтю про виставу в Драматичній панорамі: мабуть, ви викликали нею в літературних колах стільки ж заздрості, скільки жалю пробудили в нас.

Данієль»

— Жалю? Що він хоче цим сказати? — скрикнув Люсьєн, здивований підкреслено ввічливим тоном листа. Невже він став чужим для Братства? Скуштувавши

вишуканих плодів, піднесених йому своєю театральних лаштунків, він ще більше почав цінувати шану й дружбу своїх друзів із вулиці Чотирьох Вітрів. На якусь мить поет поринув у роздуми; він порівняв своє сучасне, затиснуте між стінами цієї кімнатки, і своє майбутнє — у пишних покоях Коралі. Піддаючись навперемін то шляхетним, то ницим спонукам, він сів і почав переглядати свій рукопис, який повернули йому побратими. Як же він здивувався! В кожному розділі вправне й віддане перо цих великих, досі нікому не відомих людей перетворило його вбогість на багатство. Виразний, стислий, жвавий, нервовий діалог замінив його мляву балаканину, що — як він тепер зрозумів — була пустослів'ям порівняно з розмовами, у яких відчувався дух часу. Упевнений, сміливий пензель надав його досить-таки розпливчастим портретам викінченої чіткості й кольорової виразності; все це було пов'язане з важливими явищами людського життя і ґрунтувалося на спостереженнях фізіолога, що походили, певна річ, від Б'яншона, і, майстерно висловлені, оживали в літературних образах. Розтягнені описи стали змістовні й яскраві. Він дав своїм друзям недоладне, погано вдягнене дитя, а дістав назад чудову дівчинку в білій сукенці, підперезану гарною стрічкою; в рожевій хустинці, — чарівне створіння. Ніч застала його зі слізьми на очах; його тяжко вразила великодушність друзів, він усвідомлював ціну подібної науки, захоплювався виправленнями, які дали йому в літературі й мистецтві більше, аніж чотири роки читання, порівнянь та досліджень. Безпорадний рисунок, майстерно виправлений упевненим штрихом митця, завжди промовляє більше за всі теорії та спостереження.

— Оце так друзі! Оце серця! Як мені пощастило! — вигукнув він, згортаючи рукопис.

У невтримному пориві, властивому поетичним і діяльним натурам, він подався до Даніеля. Піднімаючися сходами, він, однак, подумав, що вже не такий гідний цих сердець, яких ніщо не могло збити зі шляху честі. Внутрішній голос підказував йому, що якби Даніель закохався в Коралі, він би нізащо не стерпів її стосунків із Камюзю. Він знав і про глибоку відразу Братства до газетярів, а сам уже вважав себе журналістом. Люсьєн застав у д'Артеза усіх своїх друзів, окрім Мєро, який щойно пішов; на їхніх обличчях відбивався глибокий розпач.

- Що з вами, друзі мої? — спитав Люсьєн.
- Ми дізналися про страшну катастрофу — найбільший розум нашої епохи, наш улюблений друг, той, хто два роки був нашим світочем...
- Луї Ламбер? — вимовив Люсьєн.
- У стані каталепсії, нема жодної надії, — сказав Б'яншон.
- Він помре, не відчуваючи свого тіла, витаючи в небесах, — урочисто додав Мішель Кретьєн.
- Він помре, як жив, — сказав д'Артез.
- Його спалила любов, вогнем охопивши його могутній мозок, — озвався Леон Жіро.
- Так, — промовив Жозеф Брідо, — вона підняла його у високості, яких не сягає наш зір.
- Ми гідні жалю, — сказав Фюльжанс Рідаль.
- Може, він одужає! — вигукнув Люсьєн.
- Судячи з того, що нам повідомив Мєро, одужання неможливе, — відповів Б'яншон. — Його мозок став ареною таких рідкісних явищ, проти яких медицина безсила.
- Проте ж є засоби... — сказав д'Артез.
- Засоби є, — відповів Б'яншон. — Але тепер він уражений лише каталепсією, а можна привести його в стан ідіотизму.
- Якби можна було запропонувати генієві зла на обмін іншу голову, я віддав би свою! — вигукнув Мішель Кретьєн.
- А що сталося б із європейською федерацією? — заперечив д'Артез.
- Твоя правда, — сказав Мішель Кретьєн, — людина передусім належить людству.
- Я прийшов сюди із серцем, сповненим вдячності, — промовив Люсьєн. — Ви обернули мої мідяки на золото.
- Вдячність! За кого ти нас маєш? — сказав Б'яншон.
- Це зробило нам приємність, — зауважив Фюльжанс.
- Отже, ви тепер газетяр? — сказав Леон Жіро. — Відлуння вашого дебюту досягло Латинського кварталу.
- Ще не зовсім, — відповів Люсьєн.
- О, тим краще! — озвався Мішель Кретьєн.
- Я ж вам правду казав, — зауважив д'Артез. — Люсьєнове серце знає ціну чистому сумлінню. Хіба це не зміцнює духу, коли, схиляючи увечері голову на подушку, можеш сказати: «Я не засудив чужого творін-

ня, я не став причиною чийогось горя; мій розум не поранив, як той кинджал, нічиєї невинної душі; мій сміх не зруйнував нічийого щастя, ба навіть не засмутив блаженної дурості, не потривожив душевного спокою генія; я зневажив легкі перемоги епіграм, нарешті, я ніде не поступився своїми переконаннями!»

— Але я думаю, така втіха доступна й для того, хто пише в газету, — сказав Люсьєн. — Якщо я не знайду інших засобів для існування, мені доведеться зважитись і на це.

— О! О! О! — скрикнув Фюльжанс, підвищуючи тон з кожним вигуком. — То ми здаємося?

— Він стане журналістом, — серйозно сказав Леон Жіро. — Ох Люсьєне! Якби ти захотів працювати з нами! Ми збираємося видавати газету, де ніколи не будуть зневажені правда і справедливість, де ми розвиватимемо теорії, корисні для людства, і, може, ти...

— У вас не буде жодного передплатника, — з макіавеллівською підступністю зауважив Люсьєн, перебиваючи Леона.

— У нас буде їх п'ятсот, але вартих п'яти тисяч, — відказав Мішель Кретьєн.

— Для цього вам треба багато грошей, — зауважив Люсьєн.

— Ні, — відказав д'Артез, — не грошей, а відданості.

— Тхне крамницею парфумів, — вигукнув Мішель Кретьєн, який, скорчивши кумедну міну, понюхав Люсьєнового чуба. — Тебе бачили в пишній кареті на пару коней, гідних великосвітського джэнджика, разом із полюбовницею вельмож Коралі.

— Хоч би й так! — відповів Люсьєн. — Що в тому поганого?

— Погано вже те, що ти про це запитуєш! — вигукнув Б'яншон.

— Я зичив би Люсьєнові Беатріче, — сказав д'Артез, — шляхетну жінку, що стала б йому підпорою в житті...

— А хіба любов не всюди однакова, Данієлю? — озвався поет.

— О! В цьому я аристократ, — сказав республіканець Мішель Кретьєн. — Я не зміг би кохати жінку, яку актор на сцені цілує прилюдно, якій за лаштунками кажуть «ти», яка принижується перед партером, усміхається й танцює, заголюючи спідничку, надягає чоловіче вбрання, показуючи те, що я хочу бачити сам-одиночки. Коли б

я й покохав таку жінку, їй би довелося кинути театр, і я очистив би її своєю любов'ю.

— А якби вона не могла піти з театру?

— Я вмер би з печалі, з ревнощів, з безмірного страждання. Любов не можна вирвати з серця, як виривають зуба.

Люсьєн спохмурнів і замислився. «Коли вони дізнаються, що я терплю Камюзю, вони мене зневажатимуть», — подумав він.

— Ну що ж, — із страхітливою добродушністю сказав йому завзятий республіканець, — з тебе може вийти письменник, але ти назавжди залишишся людиною несерйозною.

Він узяв капелюха й вийшов.

— Який Мішель Крет'єн брутальний, — сказав поет.

— Брутальний і корисний, як інструмент дантиста, — озвався Б'яншон. — Мішель задалегідь бачить твоє майбутнє і, може, зараз, ідучи вулицею, оплакує тебе.

Д'Артез був лагідний і уважний, він намагався підбадьорити Люсьєна. Через годину поет покинув Братство; його мучило сумління, воно кричало йому: «Ти будеш газетярем!» — як відьма кричала Макбетові: «Ти будеш королем!» Вийшовши на вулицю, Люсьєн глянув на вікна працелюбного д'Артеза, в яких мерехтіло бліде світло, і пішов додому із щемом у серці й збентеженою душею. Якесь передчуття казало йому, що він востаннє пригорнув до серця своїх справжніх друзів... Звернувши з майдану Сорбонни на вулицю Клюні, він помітив екіпаж Коралі. Вона приїхала з бульвару Тампль до Сорбонни тільки для того, щоб глянути на свого поета, побажати йому доброго вечора. Люсьєн застав кохану в сльозах, зворушену бідністю його мансарди; їй хотілося бути такою ж убогою, як її милій; вона плакала, вкладаючи його сорочки, рукавички, краватки та носовички в нужденний готельний комодик. Її розпач був такий щирий, такий глибокий й свідчив про таке палке кохання, що Люсьєн, якого щойно картали за зв'язок із актрисою, побачив у Коралі святу, ладну заради нього одягнутись у волосяницю злиднів. Щоб навідати друга, це чарівне створіння знайшло привід: треба було повідомити друга, що компанія Камюзю, Коралі та Люсьєна влаштовує відплатну вечерю компанії Матіфа, Флоріни й Лусто і спитати Люсьєна, чи не хоче він запросити когось корисного йому. Люсьєн

відповів, що порадиться з Лусто. За кілька хвилин актриса пішла, приховавши від поета, що внизу в екіпажі її чекає Камюзо. Другого дня о восьмій годині Люсьєн пішов до Лусто, не застав його вдома й подався до Флоріни. Журналіст і актриса прийняли свого приятеля у прегарній спальні, де вони влаштувалися по-сімейному, і втрьох прекрасно поснідали.

— Послухай, друже, — сказав Лусто, коли вони сіли за стіл і Люсьєн сповістив про вечерю в Коралі. — Раджу тобі поїхати зі мною до Фелісьєна Верну, запросити і його й заприятелювати з ним, якщо тільки можливо заприятелювати з таким пройдисвітом. Може, Фелісьєн допоможе тобі проникнути в політичну газету, де він пече фейлетони: там ти зможеш процвітати, друкуючи великі статті у верхніх шпальтах газети. Цей листок, як і наш, належить ліберальній партії, ти станеш лібералом, ця партія популярна; а схочеш згодом перекинутися на бік уряду, то вигадеш тим більше, чим дужче тебе боятимуться. Невже Гектор Мерлен і пані дю Валь-Нобль не запросили тебе й Коралі на обід до себе, де бувають велике панство, світські чепуруни та мільйонери?

— Звичайно, запросили, — відповів Люсьєн. — І мене з Коралі, і тебе з Флоріною.

Люсьєн та Лусто після спільної гульні в п'ятницю та обіду в неділю перейшли на «ти».

— От і гаразд, значить, ми зустрінемося з Мерленом у редакції; цей молодець піде слідами Фіно — ти добре зробиш, коли трохи повпадаєш за ним. Запроси на вечерю Мерлена з його коханкою — він тобі згодом стане в пригоді. Ненависникам усі потрібні, і він зробить тобі послугу, щоб при нагоді використати твоє перо.

— Ваш дебют у газеті наробив багато галасу, тепер у вас не буде жодних перешкод, — сказала Флоріна Люсьєнові. — Користайтеся з успіху, інакше про вас скоро забудуть.

— Діло зроблено! — вів далі Лусто. — Велике діло. Фіно, цей нездара, став директором і головним редактором тижневика Доріа, власником шостої частки паїв, яка дісталася йому задарма, і він отримуватиме шістсот франків на місяць. Я ж, друже мій, з нинішнього ранку головний редактор нашої газетки. Все сталося точно так, як я обміркував того вечора. Флоріна впоралася чудово, вона заткне за пояс і князя Талейрана.

— Ми пануємо над чоловіками, користуючись їхньою жагою, — озвалася Флоріна. — Дипломати грають лише на їхньому самолюбстві, на їхньому прагненні похизуватись, а ми граємо на їхній слабості, тому ми дужчі.

— На закінчення, — сказав Лусто, — Матіфа єдиний раз у житті спромігся на дотеп, він сказав: «Комерція — скрізь комерція!»

— Маю підозру, що цю думку підказала йому Флоріна! — вигукнув Люсьєн.

— Отже, любий, — провадив Лусто, — ти тепер ви-йшов на широкий шлях.

— Ви народилися в сорочці, — сказала Флоріна. — Скільки молодиків у Парижі не один рік оббивають пороги редакцій і не можуть притулити в газету жодної своєї статейки! У вас діло пішло, як у Еміля Блонде. Не мине й півроку, як ви почнете кирпу гнути, — глузли-во усміхнувшись, додала вона на своєму жаргоні.

— Я вже три роки в Парижі, — сказав Лусто, — й тільки з учорашнього дня Фіно дає мені як редакторові певних триста франків на місяць, платить по сто су за шпальту і сто франків за аркуш у своєму тижневику.

— Чого ж ви мовчите?.. — скрикнула Флоріна, дивлячись на Люсьєна.

— Ще побачимо... — сказав Люсьєн.

— Та що ти, друже? — сказав Лусто з ображеним виглядом. — Я влаштував для тебе все, як для рідного брата, але за Фіно я не відповідаю. Не мине й двох днів, як його обступлять десятки шалапутів, які пропонуватимуть свої послуги. Я поручився за тебе, можеш відмовитися, коли хочеш. Ти сам не розумієш свого щастя, — правив далі журналіст, помовчавши. Ти ввійдеш до згуртованої групи, де товариші нападають на своїх ворогів зразу в кількох газетах і взаємно допомагають один одному.

— Передусім навідаємо Фелісьєна Верну, — сказав Люсьєн, який поспішав ближче зійтися з цими небезпечними коршаками.

Лусто послав по кабріолет, і друзі поїхали на вулицю Мандар. Верну мешкав на третьому поверсі, і Люсьєн дуже здивувався, заставши цього злостивого, зневажливого й пихатого критика в звичайнісінькій міщанській їдальні, обклеєній дешевими шпалерами, що зображували цегляний мур, де-не-де обліплений мохом; по стінах висіли поганенькі гравюри в позолочених рамах; Верну

сидів за столом разом із негарною жінкою — певна річ, дружиною — та з двома дітлахами, посадженими на високі стільці з поперечкою, щоб шибеники не попадали. Захоплений зненацька, Фелісьєн у своєму ситцевому халаті, перешитому із старої жіночої сукні, виглядав украй невдоволеним.

— Ти вже снідав, Лусто? — спитав господар, пропонуючи Люсьєнові стільця.

— Ми оце від Флоріни, — сказав Етьєн, — і там посідали.

Люсьєн розглядав пані Верну, що скидалася на добродушну опасисту куховарку, досить білолицю, але дуже вульгарну. Поверх нічного чепчика, зав'язаного нижче підборіддя поворозочками, з-під яких випиналися пухкі щоки, пані Верну була пов'язана фуляровою хустиною; застебнутий біля коміра на один гудзик капот звисав рясними складками і обгортав її так нечупарно, що вона нагадувала тумбу. З надміру здоров'я, що доводило її до розпачу, рум'янець на повних щоках набув фіолетового відтінку, а пальці на руках дуже нагадували сосиски. Побачивши цю жінку, Люсьєн зрозумів, чому Верну в товаристві грав таку непримітну роль. Він соромився свого шлюбу і не міг кинути жінки й дітей, але мав надто поетичну натуру, щоб не страждати від того, і, вічно невдоволений самим собою, переносив своє невдоволення на геть усе; саме тому Верну нікому не прощав успіху. Люсьєн збагнув, чому з обличчя цього заздрісника не сходив жовчний вираз, чому цей журналіст завжди сипав такими ядучими дотепами і різкими, вигостреними, мов стилет, словами.

— Прошу до кабінету, — сказав Фелісьєн, підводячись. — Мова піде, я думаю, про справи літературні.

— І так, і ні, — відказав Лусто. — Мова, старий, піде про вечерю.

— Я прийшов, — сказав Люсьєн, за дорученням Коралі...

Почувши це ім'я, пані Верну підвела голову.

— ...вона запрошує вас до себе на вечерю наступного понеділка, казав далі Люсьєн. — Там ви зустрінетесь із тим самим товариством, що й у Флоріни, крім того, будуть пані дю Валь-Нобль, Мерлен та інші. Трохи пограємо в карти.

— Але, друже мій, на той день ми вже пообіцяли бути в пані Магудо, — нагадала дружина.

— Ну то й що? — відказав Верну.

— Як ми не прийдемо, вона образиться, а ти ж радів, що через неї зможеш дисконтувати векселі свого видавця.

— Ось маєш, жінка, котра ніяк не може збагнути, що вечеря, яка починається опівночі, не може перешкодити вечірці, що кінчається об одинадцятій. І я мушу працювати поруч із нею, — додав він.

— У вас така багата уява! — сказав Люсьєн і цією фразою здобув собі в особі Верну смертельного ворога.

— Значить, ти прийдеш, — казав далі Лусто, — але це ще не все. Пан де Рюбампре тепер один із наших, прилаштуй його в свою газету, відрекомендуй там як хлопця здібного, здатного займатися високою літературою, щоб він міг друкувати у вас принаймні дві статті на місяць.

— Гаразд, якщо він погодиться бути нашим спільником, якщо захищатиме наших друзів і нападатиме на наших ворогів, як ми станемо нападати на його ворогів. Якщо так, сьогодні я поговорю про нього в Опері, — відповів Верну.

— Отже, до завтра, друже, — сказав Лусто, потискуючи руку Верну з виявом найщирішої приязні. — А коли виходить твоя книжка?

— Це залежить від Дорія, — відповів батько родини. — Я її вже закінчив.

— І ти задоволений?

— І так, і ні...

— Ми забезпечимо успіх, — сказав Лусто, підводячись і вклоняючись дружині свого товариша.

Приятелі поквапилися піти, бо діти якраз зчинили галасливу сварку: вони билися ложками, бризкали в обличчя одне одному супом.

— Ти бачив, друзяко, жінку — сказав Лусто, — яка, сама того не відаючи, стала причиною великих спустошень у світі літератури. Бідолаха Верну не може простити нам своєї дружини. З погляду громадських інтересів його треба було б визволити від неї. Тоді ми уникнули б цілої зливи нищівних статей, епіграм із приводу чужого успіху, чиеїсь удачі. Яким ти станеш, маючи на шії таку жінку та ще двох бешкетливих голопуцьків? Ти бачив Рігодена в Пікаровій п'єсі «Дім розігрується в лотерею»?.. Як і Рігоден, Верну сам не битиметься, а змусить битися інших; він ладен виколоти собі око, аби тільки виколоти обидва у свого найкращого друга;

ти ще побачиш, як він топче будь-який труп, тішиться з будь-чийого лиха, нападає на князів, на герцогів, на маркізів, на дворянство, бо сам він простого роду; як він нападає на всіх неодружених і знай торочить про мораль, про сімейні радощі та обов'язки громадянина. Коротше, цей високоморальний критик не щадить нікого, навіть дітей. Він живе на вулиці Мандар разом із жінкою, створеною для ролі «мамамуші» в «Міщанині-шляхтичі», та двома малими Верну, гидкими, як парші; він прагне висміювати Сен-Жерменське передмістя, куди нога його не ступить, і вкладати в уста герцогинь говірку своєї дружини. Це людина, яка завжди рада зняти галас проти єзуїтів, паплюжити двір, приписавши йому намір поновити права феодалів та право первородства; він проповідуватиме хрестовий похід за рівність, хоча не вірить, щоб хтось був рівнею йому самому. Якби він був нежонатий, якби виїздив у світ, якби мав показний вигляд прикрашених орденом Почесного легіону роялістських поетів, він був би оптимістом. У журналістиці знайдеться тисяча таких відправних точок. Цю велику катапульта пускає в хід дріб'язкова ненависть Чи не пропала в тебе охота женитися? Верну втратив серце, він тепер — суцільна жовч. Тому він — справжній газетяр, двоногий тигр, ладний усіх розтерзати, так мовби його перо оскаженіло.

— Він женоненависник, сказав Люсьєн А є в нього талант?

Ні, але він дуже здібний до статей. Верну натоптаний статтями — він завжди писатиме тільки статті і більше нічого. З його прози книжки не створиш — хоч би скільки ти працював над нею. Фелісьєн не здатен виносити свій твір, розташувати його частини й гармонійно ввести дійові особи в загальний план, розгорнути його й довести до розв'язки; в нього є задум, але він не знає життя; герої у нього завжди надумані — хай там скільки вони розбалакують та філософують; нарешті його стиль наскрізь штучний, пишномовна фраза розвалюється від найменшого уколу критики. Ось чому він боїться газет, як боїться їх усякий, хто тримається на поверхні лише за допомогою дурнів та на пузирях незаслуженої хвали

— Ти склав цілу статтю! — вигукнув Люсьєн.

Такі статті, мій голубе, можна тільки виголошувати, але писати їх не слід.

— Ти уже говориш як головний редактор, — сказав Люсьєн.

— Куди тебе відвезти? — спитав Лусто.

— До Коралі.

— А-а! Ми закохані! — сказав Лусто. — Даремно. Хай Коралі буде для тебе тим самим, чим є для мене Флоріна, — ключницею. Свобода над усе!

— Ти спокусиш і святого! — сміючись, мовив Люсьєн.

— Демонів не спокушають, — відповів Лусто.

Невимушений тон нового приятеля, його легке ставлення до життя, його парадокси, у формі яких він викладав науку паризького макіавеллізму, непомітно впливали на Люсьєна. Власне, поет розумів небезпеку подібних поглядів, але разом з тим відчував, що керуватися ними в житті вигідно. Доїхавши до бульвару Тампль, приятелі домовилися знову зустрітись у редакції газети десь між четвертою і п'ятою годинами; туди, безперечно, мав прийти і Гектор Мерлен.

На той час Люсьєн був уже цілком під чарами кохання — адже куртизанки, коли їх захоплює справжня пристрасть, уміють проникати в найпотаємніші куточки нашої душі, з лагідною поступливістю скоряючись усім нашим забаганкам і потураючи нашим слабостям, з яких вони черпають свою силу. Люсьєн прагнув паризьких утіх, він устиг полюбити легке життя, безтурботне й розкішне, яке влаштувала для нього актриса у своїй оселі.

У Коралі Люсьєн застав Камюзю — обоє були в пре чудовому настрої. Театр Жімназ запропонував актрисі зразу після Великодня ангажемент, чітко зазначені умови якого перевершили всі сподівання Коралі.

— Цю радість ми завдячуємо вам, — сказав Камюзю.

— О, звичайно! Якби не він, «Алькальд» провалився б! — вигукнула Коралі. — Без його статті мені довелося б грати в бульварних театриках ще років шість!

І Коралі палко обняла Люсьєна, не звертаючи найменшої уваги на Камюзю. Актриса просто не могла втриматися від цього вияву ніжності, в її пориві було щось чарівливо принадне — вона кохала! Камюзю опустил очі — а хто не опускає їх у хвилину прикрого смутку! — і раптом помітив на шві Люсьєнових чобіт кольорову нитку, якою мали звичай позначати свої вироби знамениті шевці того часу, — вона чітко виділялася темно-жовтою мережкою на лискучому чорному тлі халяв.

Незвичайний колір цієї нитки уже був привернув увагу торговця шовком, коли його вразила незбагненна поява чоловічих чобіт біля каміна Коралі. Тоді ж таки Камюзю прочитав на м'якій білій шкірі підкладки витиснене чорними літерами прізвище уславленого в ті часи шевця та його адресу: «Ге, вулиця Мішодьєр».

— У вас гарні чоботи, добродію, — сказав він Люсьєнові.

— У нього все гарне, — заявила Коралі.

— Я хотів би зробити замовлення у вашого шевця.

— Пхе! — вигукнула Коралі. — Як це тхне вулицею Бурдонне — запитувати адресу шевця! Невже ви станете носити такі чоботи, наче молодий хлопець? Хочете виставити себе на посміх? Ходіть ото у своїх чоботях із закотами, вони більше пасують статечному чоловікові, який має дружину, дітей, коханку.

— І все ж таки, якби ви скинули один чобіт, добродію, я був би вам вельми вдячний, — затявся на своєму Камюзю.

— Я потім не взую його без гачків, — відповів Люсьєн, почервонівши.

— Береніка піде купити гачки, вони тут згодяться, — сказав торговець глузливим голосом, у якому, проте, бринів розпач.

— Татусю Камюзю, — мовила Коралі, кинувши на купця погляд, сповнений жорстокої зневаги, — майте мужність чесно признатись у своїй нищій підозріливості. Ну ж бо, кажіть напрямки! Вам здається, що Люсьєнові чоботи схожі на мої? Я забороняю вам скидати чоботи, — обернулась вона до поета. — Справді, пане Камюзю, справді це ті самі чоботи, які тоді стояли біля мого каміна! А той, хто їх скинув, тим часом ховався в моїй туалетній кімнаті. Авжеж, авжеж, він ночував у мене. Бо ви ж це подумали, хіба ні? Ну і думайте собі, я навіть рада. Бо так воно й було. Я вас зраджую. Ну то й що? Мені це подобається! Вам зрозуміло?

Вона проказала все це спокійно, не гніваючись, і сіла, безтурботно позираючи то на Камюзю, то на Люсьєна, які не сміли глянути один на одного.

— Я повірю всьому, що ви мені скажете, — мовив Камюзю. — Не жартуйте, я беру свої слова назад.

— Або я підла безсоромниця й через те кинулась йому на шию, або я нещасливе створіння і уперше в житті покохала, про що мріють усі жінки. І в тому, і в

тому разі мене слід або покинути, або приймати такою, яка я є, — сказала Коралі з царственным жестом, який розчавив бідолашного торговця.

— Про що це вона? — спитав Камюзо; з виразу Люсьєнового обличчя він зрозумів, що Коралі не жартує, і благав, щоб йому сказали неправду.

— Я кохаю панну Коралі, — мовив Люсьєн.

Почувши ці слова, сказані схвильованим голосом, Коралі кинулася своєму поетові на шию, обняла його й обернулася, явивши очам Камюзо прегарну картину двох закоханих.

— Сердешний Мюзю, забирай усе, що ти мені дав, я нічого твого не хочу, я до нестями закохалася в цього хлопчика, і не за його розум, а за його красу. Краще я житиму з ним в убогості, аніж з тобою в розкошах

Камюзо впав на крісло, затулив обличчя долонями і не сказав ні слова.

— Хочете, щоб ми звідси пішли? — запитала вона з жорстокою байдужістю в голосі.

У Люсьєна мороз пішов поза спиною на думку, що доведеться взяти собі на плечі такий тягар: актрису, жінку, домашнє господарство.

— Залишайся, Коралі, тут усе належить тобі, — сказав купець тихим і журним голосом, що виходив із самих глибин душі. — Я нічого в тебе не заберу. Правда, обставини тут на шістдесят тисяч франків, але я навіть припустити собі не можу, щоб моя Коралі жила в злиднях. І все ж таки тобі доведеться нелегко. Пан де Рюампре, хоч який великий у нього талант, утримувати тебе не зможе. Ось що означає бути старим — нещаслива наша доля! Дозволь, Коралі, я хоч іноді відвідуватиму тебе. Я ще можу тобі згодитися, та й, відверто признаюся, без тебе мені несила жити.

Легідне смирення бідолахи, якого позбавили щастя в ту саму мить, коли він почував себе на вершині блаженства, глибоко розчулило Люсьєна. Але Коралі лишилася незворушна.

— Приходь, мій сердешний Мюзю, приходь, коли хочеш, — сказала вона. — Я більше тебе любитиму, коли не буду змушена вдаватися до обману.

Камюзо був начебто задоволений, що його не прогнали з цього земного раю; хоч віднині йому судилося тут тільки страждати, але він мав надію колись поновити свої права, покладаючись на мінливості паризького

життя та на спокуси, які підстерігали Люсьєна. Старий хитрун подумав, що рано чи пізно цей юний красень дозволить собі невірність, і саме для того, щоб шпигувати за ним, щоб згубити його в очах Коралі, він і хотів лишитися їхнім близьким приятелем. Така ницість справжньої пристрасті вжахнула Люсьєна. Камюзю запропонував пообідати у Вері, в Пале-Роялі, і його запрошення прийняли.

— Яке щастя! — вигукнула Коралі, коли Камюзю пішов. — Забудь свою мансарду в Латинському кварталі — ти оселишся тут! Ми більш не розлучатимемося. Про людське око наймеш собі квартиру на вулиці Шарло, і якое воно та буде!

Вона пішла у плавний іспанський танець — і кожен її порух видавав палку пристрасть.

— Я зможу заробляти п'ятсот франків у місяць, якщо працюватиму наполегливо, — сказав Люсьєн.

— Стільки ж маю і я в театрі, не рахуючи разових виплат. Камюзю вдягатиме мене й далі — він мене любить! На півтори тисячі франків на місяць ми житимемо, як креси.

— А коні, а кучер, а лакей? — спитала Береніка.

— Я влізу в борги! — вигукнула Коралі.

І затанцювала джигу — разом з Люсьєном.

— Отже, мені слід прийняти всі пропозиції Фіно! — заявив Люсьєн.

— То їдьмо, — сказала Коралі. — Я вдягнуся й відведу тебе до редакції. Потім зачекаю в кареті на бульварі, поки ти залагодиш свої справи.

Люсьєн сів на канапу. Дивлячись, як актриса вдягається й чепуриться, він поринув у серйозні роздуми. Чи не краще було б дати Коралі повну волю, ніж узяти на себе обов'язки подібного шлюбу? Але вона була така гарна, така струнка і приваблива, що він захопився мальовничими картинами цього богемного життя і кинув рукавичку в обличчя фортуни. Береніка дістала наказ потурбуватися про переїзд і влаштування Люсьєна. Потім, охоплена бурхливою радістю, прекрасна і щаслива, Коралі повезла свого коханого поета через увесь Париж на вулицю Сен-Фіакр. Люсьєн швидко піднявся сходами і з виглядом хазяїна зайшов до редакції. Гарбуз і досі стовбичив зі стосом проштемпельованого паперу на голові; старий Жірудю знову лицемірно повідомив, що в редакції нікого нема.

— Але ж працівники газети мають десь зустрічатись у редакційних справах? — сказав Люсьєн.

— Можливо, але редакція мене не стосується, — заявив капітан імператорської гвардії і заходився переглядати бандеролі, мугикаючи своє одвічне «брум, брум!».

У цю мить з волі випадку — от тільки щасливого чи нещасливого? — з'явився Фіно; він прийшов сказати Жірудо, що міняє місце служби, і доручити йому охорону своїх інтересів.

— З цим добродієм можна без дипломатії, він наш працівник, — сказав Фіно дядькові, потискаючи Люсьєнові руку.

— Ага, то ви уже працівник газети! — вигукнув Жірудо, здивований люб'язною поведінкою племінника. — Бачу, вам пощастило влаштуватися сюди без мороки.

— Я хочу сам про все з вами домовитися, щоб Етьєн вас не обшахрував, — сказав Фіно, лукаво подивившись на Люсьєна. — За кожну статтю, в тому числі й за театральні рецензії, ви матимете по три франки за шпальту.

— Ти ще нікого не брав на таких умовах, — сказав Жірудо, з подивом глянувши на Люсьєна.

— Йому буде доручено чотири театри на Бульварах, а ти стежитимеш, щоб у нього не перехоплювали ложі та щоб йому приносили квитки. Хоча краще, коли квитки надсилатимуть вам додому — так і розпорядіться, — сказав він, обертаючись до Люсьєна. — Крім критики, ви зобов'яжетеся протягом року писати в нашу газету невеличкі статті на розмаїті теми. Десять статей щомісяця — за п'ятдесят франків. Не заперечуєте?

— Ні, — сказав Люсьєн, у якого, власне, не було вибору.

— Складайте угоду, дядечку, — мовив Фіно, звертаючись до касира. — Перед тим як піти, ми її підпишемо.

— А хто він, оцей добродій? — запитав Жірудо, підводячись і скидаючи чорну шовкову шапочку.

— Пан Люсьєн де Рюампре, автор статті про «Аль-кальда», — сказав Фіно.

— Та у вас тут справжній скарб, юначе! — вигукнув старий солдат, поплескавши Люсьєна по лобі. — Я не літератор, але вашу статтю прочитав із превеликою втіхою. Оце написали, так написали! Яке у вас легке перо! Я зразу подумав: «Ну, тепер у нас побільшає передплатників!» І справді, ми прилаштували аж півсотні примірників.

— Моя угода з Етьєном Лусто готова до підпису? Обидва примірники? — запитав Фіно у свого дядька.

— Готова, — відповів той.

— Угоду, яку я підпишу з паном де Рюбампре, познач учорашнім днем, ми поставимо Лусто перед фактом.

Фіно приязно взяв свого нового працівника під руку, що вельми сподобалося поетові, й повів його вгору по сходах, кажучи:

— Тепер ваше становище тут міцне. Я сам познайомлю вас із моїми працівниками. А ввечері Лусто відрекомендує вас у театрах. Він тепер керуватиме моєю газетою, і ви в ній зможете заробляти по півтори сотні франків на місяць — отож намагайтеся жити з ним у злагоді. Цей шахрай, звісно, буде невдоволений, що своєю угодою з вами я зв'язав йому руки, але у вас талант, і я не хочу, щоб ви залежали від примхи головного редактора. Між нами кажучи, ви можете приносити мені до двох аркушів на місяць для мого тижневика, і я платитиму вам за них двісті франків. Але про цю домовленість не розповідайте нікому, інакше я стану жертвою помсти котрогось із шанолюбів, роздратованих швидким успіхом новачка. Із двох ваших аркушів робіть чотири статті, дві підписуйте своїм прізвиськом, а дві — псевдонімом, щоб не складалося враження, ніби ви відбираєте хліб у інших. Своє становище ви завдячуєте Блонде й Він'йонові, від них залежить ваше майбутнє. Тож будьте обачні. Найдужче остерігайтеся друзів. Щодо нас двох, то ми завжди порозуміємося. Прислужіться мені, і я прислужуся вам. Ще франків сорок ви виторгнете за ложі й квитки і франків на шістдесят збуватимете книжок. Разом з редакційними заробітками це складе чотири з половиною сотні місячно. Діючи з розумом, ви матимете ще франків двісті від книготорговців — вони платитимуть вам за статті й проспекти. Отже, ми з вами заодно, так? Я можу на вас покластися?

Люсьєн потис Фіно руку, майже очманілий від радості.

— Не показуйте, що ми з вами домовилися, — прошепотів Фіно йому на вухо, штовхаючи двері до мансарди, яка була на шостому поверсі, в кінці довгого коридора.

Там Люсьєн побачив Лусто, Фелісьєна Верну, Гектора Мерлена та ще двох газетярів, яких він не знав. Вони сиділи на стільцях або в кріслах навколо накритого зеленим сукном стола, курячи та сміючись. У каміні па-

лажкотило жарке полум'я. Стіл був завалений паперами, на ньому стояла справжня чорнильниця, повна чорнила, і лежали досить погані пера, якими працівники газети, проте, обходились. Журналіст-новачок відразу збагнув, що саме тут створюється газета.

— Панове, — сказав Фіно, — я зібрав вас тут для важливого повідомлення. Річ у тім, що я змушений покинути нашу газету, й від сьогодні мене заступить наш любий Лусто — він і буде тепер головним редактором. Хоч мої погляди неминуче мають змінитися, щоб я міг керувати журналом, призначення якого вам добре відоме, але мої переконання лишаються ті самі, й ми з вами будемо друзями, як і раніш. Можете в усьому покладатись на мене, а я покладатимуся на вас. Обставини змінюються, принципи застаються непорушні. Принципи — це вісь, на якій обертається стрілка політичного барометра.

Газетярі дружно засміялися.

— Від кого ти набрався цієї мудрості? — запитав Лусто.

— Від Блонде, — відповів Фіно.

— Вітер і дощ, бурю й погожі дні — усе ми здолаємо разом, — заявив Мерлен.

— Ет, не будемо вдаватися в метафори, — сказав Фіно. Приносьте свої статті у мій тижневик, і ви переконаєтесь, що я той самий Фіно. Це вам новий колега, — сказав він, рекомендуючи товариству Люсьєна. — Я склав із ним угоду, Лусто.

Кожен привітав Фіно з підвищенням та з блискучими перспективами.

— Тепер ти осідлав і нас, і інших, — сказав йому газетяр, не знайомий Люсьєнові. — Ти став дволиким Янусом...

— Нехай дволиким, аби не безликим, — сказав Верну.

— Ти дозволяєш нам цькувати нашу дичину?

— Скільки заманеться! — відповів Фіно.

— Звісно, що відступати газета не може, — сказав Лусто. — Пан Шатле у великому гніві, й ми ще тиждень не дамо йому спокою.

— А що сталося? — запитав Люсьєн.

— Він прийшов вимагати пояснень, — мовив Верну. — Колишній чепурун часів Імперії наскочив на дядечка Жірудо, і той спокійнісінько сказав йому, що автор статті — Філіпп Брідо, а Філіпп запропонував баронові

призначити час зустрічі і вид зброї. На тому все й скінчилося. В завтрашньому номері ми хочемо вибачитися перед бароном. Кожна фраза буде як удар кинджалом.

— Жигайте його якнайдошкульніше, і тоді він прибіжить до мене, — сказав Фіно. — Я пообіцяю приборкати вас, удавши, ніби роблю йому послугу. Він близький до міністерства, і завдяки йому ми відхопимо собі якийсь шмат — місце позаштатного вчителя або патент на тютюнову крамничку. Нам пощастило, що ми допекли його до живого. А хто з вас хоче написати для мого нового журналу змістовну статтю про творчість Натана?

— Доручіть це Люсьєнові, — сказав Лусто. — Гектор і Верну напишуть статті для своїх газет.

— До побачення, панове! Зустрінемося з вами у Барбена, — сказав Фіно, засміявшись.

Люсьєн вислухав поздоровлення у зв'язку з тим, що його прийнято до грізної когорти газетярів, і Лусто рекомендував новачка як людину, що на неї можна покластися.

— Люсьєн запрошує нас усіх, панове, на вечерю до своєї коханки, прекрасної Коралі.

— Коралі переходить у Жімназ, — сказав Люсьєн Етьєнові.

— Справді? Тоді, панове, ми підтримаємо Коралі, згода? У всіх своїх газетах кількома рядками повідомте про її ангажемент і наголосіть на її талант. Похваліть дирекцію Жімназ за відчуття прекрасного і тонкий смак. А може, наділимо її й розумом?

— Розумом ми її наділили, — мовив Мерлен. — Фредерік разом із Скрібом написали для Жімназ п'єсу.

— У такому разі директор Жімназ найпередбачливіший і найпроникливіший з усіх гендлярів, — заявив Верну.

— До речі! Не пишіть статей про Натанову книжку, поки ми не домовимося, зараз я вам скажу про що, — мовив Лусто. — Ми повинні допомогти нашому новому товаришеві. Люсьєн має дві книжки, які треба десь прилаштувати, — збірку сонетів і роман. Присягаюся своїм пером журналіста, за три місяці ми з нього зробимо великого поета! «Стокротками» ми скористаємося, щоб принизити романтичну поезію — всі оті «Оди», «Балади» та «Споглядання».

— Ну й сміхота буде, якщо сонети негодящі, — сказав Верну. — Якої ви думки про свої сонети, Люсьєне?

— Авжеж, як вони вам, до вподоби чи ні? — підхопив один із незнайомців.

— Панове, сонети в нього прегарні, — сказав Лусто. — Слово честі.

— От і гаразд, — мовив Верну. — Значить, я поб'ю ними отих поетів олтаря, вони обридли мені.

— Якщо Дорія сьогодні ж увечері не візьме «Стокрокот», ми запустимо статтю за статтею проти Натана.

— А Натан, що скаже на це Натан? — вигукнув Люсьєн.

Усі п'ятеро газетярів мало животи не надірвали зо сміху.

— Він буде в захваті, — сказав Верну. — Ось побачите, як ми все владнаємо.

— Отже, ви наш? — запитав один з газетярів, якого Люсьєн не знав.

— Звісно, Фредеріку, ми тут не жартуємо. Ось так, Люсьєне, — звернувся Етьєн до новонаверненого. — Бачиш, як ми дружно виступаємо за тебе? І ти теж не ухилишся при нагоді. Ми всі любимо Натана, а збираємося напасти на нього. Ну годі про це, давайте-но поділимо «імперію Александра». Фредеріку, хочеш Французький театр та Одеон?

— Якщо ніхто не заперечує, — сказав Фредерік.

Усі на знак згоди схилили голови, проте Люсьєн помітив, як у декого в очах блиснула заздрість.

— Собі я залишаю Оперу, Італійців та Комічну оперу, — сказав Верну.

— Хай буде так. Гектор візьме театри водевілів, — мовив Лусто.

— А як же я? Залишуся без театрів? — вигукнув другий із журналістів, яких Люсьєн не знав.

— Гаразд, Гектор відступить тобі Вар'єте, а Люсьєн — Порт-Сен-Мартен, — сказав Лусто. — Віддай йому Порт-Сен-Мартен, він без тьми від Фанні Бопре, — звернувся він до Люсьєна. — Натомість ти одержиш цирк Олімпіо. Собі я візьму Бобіно, Фюнамбюль і пані Сакі... А зараз подумаймо про завтрашній номер газети. Ми щось маємо?

— Нічого.

— Зовсім нічого?

— Нічого!

— Панове, сядіть талантами заради мого першого номера! Барона дю Шатле та його Чаплі не вистачить на весь тиждень. Автор «Самітника» вже добряче всім остогид.

— Состен-Демосфен уже навряд чи кого насмішить, — сказав Верну. — Всі накинулися на цю тему.

— Так, нам потрібні нові мерці! — сказав Фредерік.

— Панове, а може, візьмімося за добродесних мужів із табору правих? Повідомимо, наприклад, що в пана Бональда тхне від ніг? — вигукнув Лусто.

— А що, як розпочати серію нарисів про знаменитих ораторів — прихильників уряду? — запропонував Гектор Мерлен.

— Розпочинай, друже, — сказав Лусто. — Вони з твоєї партії, ти їх знаєш і, може, в такий спосіб задовольниш яку-небудь міжусобну ненависть. Перемий кісточки Беньйо, Сірієсові де Мерінаку та іншим. Приготуй наперед зразу кілька статей, тоді ми не так потерпимо через нестачу матеріалу.

— Чи не вигадати, ніби хтось комусь відмовив у похованні за обставин, які побільшують провину? — сказав Гектор.

— Ні, ми не будемо наслідувати великі конституційні газети, чії *папки з фейлетонами про священнослужителів* напхом напхані *крячками*, — заявив Верну.

— Крячками? — здивовано перепитав Люсьєн.

— Ми називаємо «крячкою» випадок цілком імовірний, але вигаданий з метою пожвавити відділ «Паризькі новини», коли справжніх новин бракує, — пояснив йому Гектор. — «Крячка» — це винахід Франкліна, який, крім того, винайшов громовідвід і республіку. Той журналіст так заморочив енциклопедистів своїми заморськими «крячками», що дві з них Реналь подає у своїй «Філософській історії Індії» як достеменні факти.

— Я про це не знав, — сказав Верну. — А що то за «крячки»?

— Історія про англійця, який продав свою рятівницю-негритянку, спершу зробивши її матір'ю, щоб виторгувати за неї більше грошей. І блискуча захисна промова в суді однієї вагітної дівчини, яка нібито виграла свою справу. Коли Франклін приїхав до Парижа, він відвідав Неккера й зізнався в історії з «крячками», на превелике збентеження французьких філософів. Ось так Новий Світ аж двічі піддурив Світ Старий!

— Газета вважає за правду все ймовірне, — докинув Лусто. — Ми виходимо з цієї відправної точки.

— З цього ж таки виходить і карне судочинство, — сказав Верну.

— Отже, до вечора, — мовив Мерлен. — Зустрічаємось о дев'ятій, тут.

Усі встали, обмінялись потисками рук, і нарада закінчилася в атмосфері щирої приязні.

— Чим ти причарував Фіно? — запитав Етьєн у Люсьєна, коли вони спускалися сходами. — Він підписав із тобою угоду й узяв на себе певні зобов'язання! Такого він не робив ніколи.

— Я тут ні до чого, він сам мені запропонував, — відповів Люсьєн.

— Одне слово, ви з ним порозумілися. Тим ліпше, ми обидва тільки виграємо від цього.

На нижньому поверсі приятелі застали Фіно, який повів Лусто до офіційного кабінету редакції.

— Підпишіть угоду, хай новий головний редактор думає, ніби це було зроблено вчора, — сказав Жірудо, подавши Люсьєнові два аркуші гербового паперу.

Читаючи текст угоди, Люсьєн дослухався до жвавої суперечки між Етьєном і Фіно — ішлося про різні побічні прибутки газети. Етьєн хотів мати певну частку від податків, що їх стягував Жірудо. Мабуть, двоє приятелів дійшли згоди, бо вийшли з кабінету, розмовляючи цілком мирно.

— На восьму будь у Дерев'яних галереях, у Доріа, — сказав Люсьєнові Етьєн.

Якийсь молодик прийшов запропонувати редакції свої послуги. Учора Люсьєн теж розмовляв тут сором'язливо й боязко, а сьогодні він уже з потаємною радістю спостерігав, як старий вояка Жірудо спроваджував з редакції новачка тими самими жартами, якими напередодні морочив його. Інстинкт власної вигоди переконав Люсьєна в необхідності такого прийому, що створював майже неподоланну перепону між початківцями і мансардою, куди допускалися лише обрані.

— І так для працівників газети не вистачає грошей, — сказав він, звертаючись до Жірудо.

— Якщо вас стане більше, кожен отримуватиме менше, — відповів капітан. — Отак-то воно!

Старий вояка покрутив своїм цівком з важкою свинцевою голівкою і вийшов, мугикаючи звичне

«брум-брум!». Він був явно вражений, коли побачив, що Люсьєн сідає у прегарний екіпаж, який очікував його на бульварі.

— Тепер ви, очевидно, люди військові, а ми шпаки, — сказав поетові старий солдат.

— Ти знаєш, газетярі здалися мені напрочуд славними хлопцями, — сказав Люсьєн своїй коханці. — Тепер я теж працівник газети і маю змогу, працюючи, як віль, заробляти шістьсот франків на місяць. А крім того, я прилаштую дві свої книжки і напишу нові. Друзі обіцяли посприяти моєму успіху. Отож я скажу, як і ти, Коралі: «Якось воно та буде!»

— Звичайно, ти прославишся, коханий! Але не будь таким добрим, мій красеню, бо пропадеш. Будь лихий із людьми, це хороше правило.

Коралі та Люсьєн поїхали прогулятися в Булонський ліс. Вони знову зустрілися там з маркізою д'Еспар, з пані де Баржетон і бароном Шатле. Пані де Баржетон подивилася на Люсьєна так промовисто, що цей погляд можна було сприйняти за уклін... Камюзю замовив розкішний обід. Відчувши себе вільною, Коралі була надзвичайно ласкава з бідолашним торговцем; за всі чотирнадцять місяців їхнього зв'язку він не бачив її такою милою і чарівною.

«Ну що ж, — сказав він собі подумки. — Я не покину її, хай там що!»

Обравши слушну хвилину, Камюзю пообіцяв Коралі, що внесе на її ім'я шість тисяч ренти, потай від своєї дружини, тільки б Коралі погодилася залишитись його коханкою. Причому він закріє очі на її любові з Люсьєном.

— Зраджувати такого ангела? Бідолашний страхопуде, та ти тільки глянь на нього й на себе! — сказала актриса, показуючи на поета, якого торговець шовком зумів злегка підпоїти.

Камюзю вирішив зачекати, поки злидні повернуть йому цю жінку, яку злидні ж таки колись уже віддали в його руки.

— Гаразд, я залишуся твоїм другом, — сказав він, поцілувавши її в чоло.

Люсьєн розлучився з Коралі та Камюзю й пішов у Дерев'яні галереї. Яка зміна відбулася в його свідомості після посвяти в тайнощі газетярства! Без найменшого страху змішався він тепер з натовпом, що вирував

у галереях. Він дивився на всіх зухвалим поглядом, бо в нього була коханка. Він зайшов до Дорія з невимушеністю справжнього журналіста. Там уже зібралось чимале товариство, і Люсьєн потис руку Блонде, Натанові, Фіно та всім літераторам, з якими заприятелював за останній тиждень; він уже почував себе значною особою і тішився надією, що перевершить товаришів; легке сп'яніння пішло йому на користь, він був веселий і сипав влучними дотепами, показавши, що з вовками вміє вити по-вовчому. Одначе Люсьєн не здобув похвал, висловлених чи невисловлених, на які розраховував, він навіть помітив перші проблески заздрощів. Правда, ці люди були не так стривожені, як зацікавлені: вони хотіли знати, яке ж місце посяде серед них нове чудо і яку частку від загальної здобичі здатне воно проковтнути. Приязно всміхнулися поетові тільки Фіно, який бачив у Люсьєнові золоту жилу, та Лусто, котрий вважав, що має на нього виключні права. Лусто, який уже встиг засвоїти манери головного редактора газети, безцеремонно постукав у вікно кабінету Дорія.

— Одну хвилинку, друже, — відповів книготорговець, виглянувши над зеленими фіранками.

Хвилинка розтяглася на годину. Нарешті Люсьєн та його приятель увійшли до святилища.

— Ну то як, ознайомилися ви з книжкою нашого друга? — запитав новоспечений головний редактор.

— Звичайно, — відповів Дорія, розсівшись у кріслі, наче який султан. — Я переглянув збірник сонетів і дав його прочитати людині з вишуканим смаком, тонкому цінителеві, бо сам я не претендую на роль знавця. Я, друже, купую перевірену славу, як один англієць купував кохання. Ваш поетичний хист вражає не менше, ніж ваша врода, хлопчику, — сказав Дорія. — Як чесна людина не як книготорговець, зазначте — мушу визнати, що сонети у вас чудові, в них не відчувається розумової напруги, притаманної віршам, написаним розсудливо, без натхнення; ви майстерно римуєте, а це одна з переваг нової школи. Ваші «Стокротки» — книжка прегарна, аде вона не обіцяє мені вигоди, а я можу дозволити собі займатися тільки справами, які дають зиск. Отож я не візьму ваших сонетів, на них нічого не заробиш, тому не варт і витрачатися на створення їм успіху. До того ж віршів ви більше не писатимете, ваша збірка це книжка-одиначка. Ви ще зовсім юний, хлопче. Ви принесли

мені одвічну збірку перших поезій — так починають по закінченні коледжу всі майбутні письменники. Спочатку вони дуже тішаться своїми віршами, а потім самі ж таки з них сміються. Ваш приятель Лусто теж, напевне, зберігає поему, сховану десь серед старих шкарпеток. Невже в тебе нема поеми, якою ти колись пишався, Лусто? — запитав Доріа поблажливим тоном, по-змовницькому глянувши на Етьєна.

— Та вже ж є. А то як би я навчився писати прозою? — відповів Лусто.

— От, бачите! А він же мені про це й словом не прохопився! Бо ваш друг тямить у книготоргівлі та й узагалі в комерції, — провадив Доріа. — Для мене питання не в тому, — сказав він, щоб потішити Люсьєнове самолюбство, — великий ви поет чи нездарний. У вас якраз багато, дуже багато переваг, і якби я був новачок у книготоргівлі, я припустився б помилки і надрукував вашу книжку. Але, крім усього іншого, мої вкладники та пайовики тепер дуже обмежують мене у видатках. Лише торік я втратив на поезії двадцять тисяч франків, тому вони й чути не хочуть ні про які вірші, а вони ж — мої хазяї. Та йдеться навіть не про те. Я ладен погодитися, що ви обдарований поет, але чи плідний ви автор? Чи й далі ви приносите мені сонети? Чи напишете ви їх із десяток томів? Чи вигідно вкладати у вас кошти? Звичайно ж, ні! З вас вийде чудовий прозаїк, ви надто розумний, щоб бавитися пустослів'ям пишучи в газети, ви зароблятимете тисяч тридцять на рік, тож навіщо вам ті жалюгідні три тисячі, що їх ви з превеликими труднощами виторгуете за свої піввірші, строфи та всяку таку нісенітницю?

— А ви знаєте, Доріа, що він працівник нашої газети? — спитав Лусто.

— Знаю, — відповів Доріа, — я прочитав статтю. І задля його ж таки вигоди я не візьму в нього «Стокротки». Так, добродію, протягом півроку я заплачу за статті, що їх вам замовлю, більше, ніж за всю вашу нікому не потрібну поезію!

— А слава? — вигукнув Люсьєн.

Доріа й Лусто засміялися.

— От бачите! — мовив Лусто. — Він ще не втратив ілюзій.

— Слава — це десять років упертої праці, а для видавця — або збитки, або прибуток у сто тисяч

франків, — сказав Доріа. — Якщо навіть знайдеться безумець і надрукує ваші сонети, все одно десь через рік, довідавшись про наслідки цієї операції, ви перейметеся до мене повагою.

— Мій рукопис у вас? — холодно запитав Люсьєн.

— Ось він, друже, — відповів Доріа, в чиєму ставленні до Люсьєна з'явилася якась скрадлива лагідність.

Беручи згортку, Люсьєн не глянув на шворку, бо ж увесь вигляд Доріа свідчив про те, що видавець прочитав «Стокротки». Поет вийшов разом із Лусто, він не здався ні засмученим, ні невдоволеним. Доріа провів обох приятелів у крамничку, розмовляючи про свій тижневик та про газетку Лусто. Люсьєн недбало крутив у руках рукопис «Стокроток».

— Ти певен, що Доріа прочитав або дав комусь прочитати твої сонети? — прошепотів Етьєн йому на вухо.

— Певен, — відповів Люсьєн.

— Глянь на перев'язь.

Люсьєн глянув і переконався, що шворка й чорнильна риска зливалися в одну лінію.

— Який же з моїх сонетів вам особливо сподобався? — запитав Люсьєн у Доріа, побілівши від гніву й обурення.

— Вони всі гарні, мій друже, — відповів Доріа, — але той, у якому ви оспівуєте стокротку, просто диво, він закінчується на тонкій і вишуканій думці. Звідси я й передбачаю, який успіх матиме ваша проза. Тому-таки я зразу рекомендував вас Фіно. Пишіть для нас статті, ми оплачуватимемо їх добре. Мріяти про славу, звичайно, дуже спокусливо, але не слід забувати і про життєві вигоди. Отож хапайтеся за кожну можливість. А коли забагатієте, пишіть вірші.

Щоб не скипіти, поет вискочив із крамнички; він трусився з люті.

Вгамуйся, хлопче, мовив Лусто, який вийшов слідом за ним. Сприймай людей такими, які вони є, дивись на них як на засіб. Хочеш помститися?

Неодмінно! вигукнув поет.

Ось Натанова книжка, яку щойно дав мені Доріа, завтра вона вийде другим виданням. Прочитай — і строци про неї нищівну статтю. Фелісьєн Верну не терпить Натана, він вважає, що успіх цієї книжки може зашкодити майбутньому успіху його власних творів. Ці люди, з їхнім дріб'язковим розумом, просто увити собі не

можуть, що під сонцем слави вистачить місця й на двох. Тому Фелісьєн неодмінно прилаштує твою статтю у великій газеті, де він працює.

— Але що можна сказати проти цієї книжки? Вона чудова! — вигукнув Люсьєн.

— Знову ти за своє, друже! — сказав сміючись Лусто. — Навчайся свого ремесла. Нехай навіть ця книжка чудо мистецтва, під твоїм пером вона повинна перетворитися на безглузду маячню, на твір шкідливий і небезпечний.

— Але яким чином?

Оберни її достоїнності на вади.

Я не здатен на такий фокус.

— Газетяр, друже, це той самий акробат, і треба тобі звикати до незручностей свого фаху. Так от, я хлопець добрий і зараз тебе навчу, як діяти за подібних обставин. Увага, приятелю! Почни з того, що книжка чудова, і тут ти можеш вилити душу, написавши все, що ти справді про неї думаєш. Читач скаже: «Це критик неупереджений, у ньому немає заздрощів». Отож твою статтю вважатимуть дослідженням сумлінним і безстороннім. Здобувши в такий спосіб повагу читача, ти далі заявиш: «Мені дуже прикро, але я не можу сказати нічого доброго про ті прийоми, які подібні книжки вносять у нашу літературу. Хіба Франція, — запитаєш ти, — не панує над усім світом у царині думки? Хіба споконвіку і аж до сьогодні французькі письменники не спрямовували Європу на шлях аналізу і філософського мислення завдяки бездоганному стилю та оригінальній формі, якої вони вміли надати своїм ідеям?» Тут, на догоду міщанським уподобанням, ти похвалиш Вольтера, Руссо, Дідро, Монтеск'є, Бюффона. Ти поясниш, наскільки досконала французька мова, ти доведеш, що вона мов лаком покриває думку. Ти наведеш кілька загальників у такому дусі: «У Франції великий письменник — це завжди велика людина. Сама мова змушує його мислити, тоді як у інших країнах...» і так далі. Ти поясниш свій погляд на прикладі, порівнявши Рабенера, німецького мораліста й сатирика, з Лабрюйєром. Ніщо так не надає ваги критикові, як згадка про невідомого чужоземного автора. Кант став п'єдесталом для Кузена. Ступивши на цей ґрунт, ти кинеш слово, яке підсумовує і пояснює для невтаємничених сутність творчості наших геніїв минулого століття, ти назвеш їхні творіння *літерату*

рою ідей. Озброївшись цим крилатим висловом, ти рушиш усіх знаменитих небіжчиків проти авторів нині живих. Далі ти поясниш, що в наш час виникло нове письменство, яке зловживає діалогом (найлегшою з літературних форм) та довгими описами, які звільняють від необхідності мислити. Ти протистиавиш романи Вольтера, Дідро, Стерна, Лесажа, такі змістовні, такі гострі, романові сучасному, в якому все перекладається на мову образів і який Вальтер Скотт занадто драматизував. Подібний жанр годиться лише для вигадок. «Роман у стилі Вольтера Скотта — це жанр, а не система», — заявиш ти. Ти накинешся з нищівною критикою на цей негодящий жанр, де думку розріджують, де її розчавлюють під невблаганним пресом, жанр для всіх доступний, жанр, який ти на завершення назвеш літературою образів. Потім ти спрямуєш усі ці доводи проти Натана — мовляв, він тільки переспівує давно відомі мотиви і в нього лише видимість таланту. Високий наснажений стиль вісімнадцятого століття чужий його книжці, й ти доведеш, що автор підмінив почуття подіями. Рух — це ще не життя, картина — не думка. Щедро сип такими перлами мудрості, публіка їх підхопить. Незважаючи на всі переваги твору, ти назвеш його згубним і небезпечним, адже він розчиняє перед натовпом двері до Храму Слави, і ти вже бачиш у близькому майбутньому цілу армію нездарних писак, що намагаються опанувати цю легку форму. Тут ти перейдеш до гірких нарікань із приводу занепаду смаків і мимохідь складеш хвалу панам Етьєнові, Жуї, Тіссо, Госсу, Дювалеві, Же, Бенжаменові Констану, Еньянові, Баур-Лорміанові та Вільменові, тобто корифеям партії ліберальних бонапартистів, під чиєю протекцією перебуває газета Верну. Ти покажеш, як ця славна фаланга чинить опір натискові романтиків, як вона захищає думку та стиль від образного марнослів'я, плекаючи традиції школи Вольтера і борючись із впливом англійської та німецької шкіл, так само як оті сімнадцять ораторів лівого парламентського крила воюють за народ проти крайніх правих. Під захистом цих імен, шанованих величезною більшістю французів, які завжди будуть на боці лівої опозиції, ти зможеш розчавити Натана, чий твір, хоч він і позначений високою літературною красою, надає, проте, у Франції права громадянства письменству, позбавленому ідей. Далі ти заявиш, що йдеться, власне, не про Натана і не про його

книжку, а про славу Франції — ні більше, ні менше. Обов'язок усіх чесних і мужніх людей, що володіють пером, рішуче протистояти чужоземним впливам. І тут ти полестиш передплатників. Мовляв, Франція не така наївна й одурити її нелегко. Якщо видавець із причин, у які ти не маєш наміру заглиблюватись, рекламує негодящу книжку, справжні читачі не забаряться виправити помилку, яку зробили п'ять сотень простаків, що поквапилися клюнути на принаду. Ти скажеш, що нехай навіть книготорговцеві якимсь дивом пощастило збути з рук перше видання, але він припустився явної необачності, зважившись перевидати книжку, і ти висловиш щирий жаль, що такий досвідчений видавець так погано знає запити читачів. Ось тобі твоя зброя. Присмачи ці розумування ядучими дотепами та тонкими натяками, і Дорія аж зашкварчить на розпеченому жарі твоєї статті. Але не забудь на завершення поспівчувати Натанові: скажи, що сучасне письменство завдячуватиме йому незрівнянні твори, якщо він тільки зійде з хибного шляху.

Люсьєн слухав Лусто, геть приголомшений; слова газетяра мовби зняли з його очей полуду, і він відкрив такі літературні істини, про які й не здогадувався.

— Але ж усе, що ти сказав, — вигукнув він, — розумне й справедливе!

— А інакше як би ти підкопався під Натанову книжку? — сказав Лусто. — Оце тобі, хлопче, перший зразок статті, призначеної для розгрому твору. Так би мовити, *критичний обух*. Але існують і інші зразки. Всього навчишся. Коли звелють тобі писати про людину, якої ти не любиш, — власник газети або головний редактор іноді буває просто змушений дати відгук на ту чи ту книжку, — ти вдаєшся до страшного прийому, який ми називаємо редакційною статтею. В заголовку такої статті ставлять назву книжки, поданої на відгук; потім починають довго й нудно розводитися на загальні теми, — тут можна говорити про стародавніх греків, про римлян, — а наприкінці заявляють: «Вищенаведені міркування зобов'язують нас обговорити книжку такого-то, що й буде темою нашої наступної статті». А наступна стаття так ніколи й не з'явиться. Тобто, книжку задушили між двох обіцянок. Але тобі треба написати статтю, спрямовану не проти Натана, а проти Дорія; тут потрібен удар обухом. Для гарної книжки обух нешкід-

ливий, погану він розбиває на друзки. У першому випадку він завдає шкоди тільки видавцеві; у другому — робить велику послугу читачам. Ці форми літературної критики застосовують і в критиці політичній.

Жорстока наука Лусто відкрила очі Люсьєнові, який раптом чітко і ясно збагнув суть газетярського ремесла.

— Ідьмо в редакцію, — сказав Лусто. — Ми там зустрінемо наших друзів і домовимося з ними, як повести рішучу атаку проти Натана. Ось побачиш, як вони реготатимуть.

Приїхавши на вулицю Сен-Фіакр, вони піднялися в мансарду, де робили газету, і Люсьєн водночас здивувався й зрадів, коли побачив, як охоче товариші погодилися знищити Натанову книжку. Гектор Мерлен узяв аркуш паперу і написав такі рядки, що їх пообіцяв надрукувати в своїй газеті:

«Другим виданням виходить книжка пана Натана. Ми хотіли були змовчати про цей твір, але його позірний успіх зобов'язує нас надрукувати статтю не так про сам твір, як про нові напрямки в нашій літературі».

В розділі гумору для завтрашнього номера Лусто помістив коротеньку замітку:

«Книгар Дорія перевидає книжку пана Натана. Хіба він не знає відомого суддівського правила: «Non bis in idem»?¹ Відважним невдахам слава!»

Повчання Лусто стали для Люсьєна немов смолоскипом, бажання помститися Дорія витіснило з його душі совість і розпалило в ньому натхнення. Три дні просидів він у кімнаті Коралі біля каміна, не відриваючись від статті; Береніка йому прислужувала, Коралі, притихла й уважна, ніжно горнулась до нього в рідкі хвилини перепочинку. Нарешті Люсьєн переписав статтю начисто — вона зайняла яких три шпальти і була справжнім літературним шедевром. Люсьєн зразу ж помчав у газету. Була вже дев'ята вечора, він застав там товаришів і прочитав їм свій витвір. Його вислухали дуже серйозно. Не мовивши й слова, Фелісьєн узяв рукопис і побіг сходами вниз.

— Що з ним? — вигукнув Люсьєн.

¹ Тут: двічі за одну провину не карають (*латин.*).

— Він поніс твою статтю до друкарні! — сказав Гектор Мерлен. — Вона досконала — рядка не додаси, слова не викинеш.

— Тобі тільки вкажи дорогу! — сказав Лусто.

— Хотів би я бачити, яку міну скорчить Натан, коли прочитає завтра вашу статтю, — мовив інший працівник, сяючи від утіхи.

— Небезпечно ставати вам поперек шляху, — сказав Гектор Мерлен.

— То вам сподобалося? — жваво запитав Люсьєн.

— Блонде та Він'йон луснуть від заздрощів, — сказав Лусто.

— А ось, — мовив Люсьєн, — я накидав для вас ще одну статейку. Якщо матиме успіх, їх можна буде дати цілу серію.

— Прочитай, — сказав Лусто.

І Люсьєн прочитав один з тих вишуканих нарисів, які згодом забезпечили процвітання газетки і в яких він на двох шпальтах описував якусь подробицю паризького життя, змальовував чий-небудь портрет, повідомляв про звичайну собі подію або курйозний випадок. Ця проба пера (Люсьєн придумав і загальний заголовок для всієї серії — «Паризькі перехожі») була виконана в новій і цілком своєрідній манері, де думка виникала внаслідок незвичайного поєднання слів, де прислівники та прикметники вживалися з несподіваним блиском. Ця стаття відрізнялася від серйозної і глибокої розвідки про творчість Натана, як «Перські листи» від «Духу законів».

— Ти народився журналістом, — сказав Люсьєнові Лусто. — Стаття піде завтра. Можеш писати їх, скільки тобі заманеться.

— А до речі, — озвався Мерлен. — Доріа в нестямі, два снаряди, що їх ми випустили по його крамничці, влучили просто в ціль. Я тільки що від нього; він страшенно лаявся, він накинувся на Фіно, але той відповів, що газету продав тобі. Я відвів Доріа вбік і тихенько прошепотів йому на вухо: «Стокротки» дорого вам обійдуться. До вас приходить талановита людина, а ви спроваджуєте її геть. Зате ми її зустріли з розкритими обіймами».

— Доріа буде приголомшений, коли побачить статтю, яку ми щойно прослухали, — сказав Лусто Люсьєнові. — Тепер ти бачиш, друже, що таке газета? Ти вже помстив-

ся всім своїм ворогам. Вранці барон Шатле приходив сюди й запитував твою адресу, адже сьогодні з'явилася нищівна стаття проти нього, і в колишнього чепуруна голова йде обертом, він у розпачі. Ти не читав газету? Стаття вийшла дуже кумедна. Осьде глянь. «Похорон Черногуза, оплакуваного Чаплею». Пані де Баржетон тепер називають у світі тільки Чаплею, а Шатле — бароном де Черногузом.

Люсьєн узяв газету й, читаючи невеличкий гумористичний шедевр Верну, не міг утриматися від сміху.

— Вони здадуться, — сказав Гектор Мерлен.

Люсьєн узяв жваву участь у складанні дописів та анекдотів, якими мав закінчуватися завтрашній номер газети; журналісти розмовляли, курили, розповідали про свої денні пригоди, висміювали своїх же товаришів за їхні дивацтва або кумедні риси характеру. Ця надзвичайно дотепна, жартівлива і зла розмова познайомила Люсьєна зі звичаями та дійовими особами літературного світу.

— Поки складатимуть газету, — сказав Лусто, — ми з тобою прогуляємось, і я відрекомендую тебе контролерам та введу за лаштунки театрів, які тобі доручено; потім навідаємо Флоріну та Коралі в Драматичній панорамі й *побавимось* у їхніх артистичних вбиральнях.

І двоє приятелів пліч-о-пліч пішли з театру в театр, де Люсьєна зустріли як працівника газети: директори підлещувалися до нього, актриси пускали йому очима бісики — усі вже знали, яку роль відіграла його стаття в долі Коралі та Флоріни, адже одну запросили в Жімназ на дванадцять тисяч франків, а другу — на вісім тисяч у Панораму. Та врочиста зустріч піднесла Люсьєна у власних очах і дала йому нагоду відчутти свою могутність. Об одинадцятій годині журналісти прийшли у Драматичну панораму, і Люсьєн тримався навдивовижу невимушено. Там вони зустріли Натана. Натан подав Люсьєнові руку, і той потиснув її.

— Я чув, мої повелителі, — сказав він, дивлячись на Люсьєна й Лусто, — ви хочете мене зарізати?

— Зачекай-но, друже, до завтра, і ти побачиш, як славно вишпетив тебе Люсьєн. Слово честі, ти будеш задоволений. Коли критика така глибока, книжка тільки виграє.

Люсьєн почервонів від сорому.

— То він мене розбив ущент? — запитав Натан.

— Як годиться, — сказав Лусто.

— Отже, нічого занадто страшного? — допитувався Натан. — Гектор Мерлен заявив у фойє Водевілю, що мені каюк.

— Мало що йому заманеться сказати! Зачекайте ліпше до завтра! — вигукнув Люсьєн і втік у вбиральню Коралі слідом за актрисою, яка саме покинула сцену, вдягнена у свій екзотичний костюм.

Наступного ранку, снідаючи з Коралі, Люсьєн почув м'яке шарудіння коліс, яке свідчило, що в їхню безлюдну вуличку в'їхав вишуканий екіпаж. А з того, як цокотів копитами кінь, можна було зрозуміти, що він чистокровної породи. Виглянувши у вікно, Люсьєн і справді побачив чудового англійського коня Дорія. Книгар кинув віжки грумові і вийшов з карети.

— Видавець! — повідомив Люсьєн, глянувши на свою коханку.

— Скажіть, хай зачекає, — миттю наказала та Береніці.

Люсьєн схвально усміхнувся. Йому сподобалася самовпевненість цієї дівчини, яка так щиро увійшла в його інтереси. Він обняв її з палкою вдячністю — вона вчинила розумно.

Моторність нахабного книгопродавця, несподіване приниження цього князя шарлатанів пояснювалися обставинами, тепер майже цілком забутими, так змінилися умови книготоргівлі за останні півтора десятка років. Від 1816-го до 1827 року — перше ніж літературні кабінети, відкриті для читання газет, стали за певну плату давати на прочитання і книжкові новинки, й перше ніж посилення тиску податкових законів на періодичну пресу спричинило виникнення в ній відділів оголошень — книготоргівлі не лишалося нічого іншого, як поміщати свою рекламу у вигляді фейлетонів або навіть великих статей. Причому аж до 1822 року французькі газети друкувалися на дуже малих аркушах, і найбільші з тогочасних газет ледь перевищували розмірами сучасні малі листки. Щоб якось протистояти засиллю журналістів, Дорія й Лавока першими винайшли афіші, привертаючи увагу всього Парижа чудернацькими літерами, пістрявими кольорами, віньетками, а пізніше й літографіями, — усе це перетворювало афішу на поему для очей, а часто й на відчутну загрозу для гаманців довірливих парижан. Тодішні афіші вражали уяву таким

розмаїттям, що один із маніяків, яких іменують *колекціонерами*, і нині володіє повним комплектом паризьких афіш. Цей вид реклами спершу тулився у вікнах паризьких крамниць та на бульварних вітринах, а згодом поширився по всій Франції і нарешті був витіснений оголошеннями. І все ж таки афіша існуватиме завжди — надто відколи винайшли спосіб малювати її на стінах будівель, — бо вона приваблює око навіть тоді, коли не тільки оголошення, а іноді й сам твір давно забуті. Виникнувши під тиском гербових і поштових зборів та інших неминучих виплат і доступне для кожного, хто був згоден викласти гроші, оголошення перетворило четверту сторінку газет на родюче поле і для державної скарбниці, і для любителів легкої наживи. Обмеження, винайдені за часів пана Віллеля, який міг би знищити могутність преси, коли б зробив видання газет загальнодоступним, навпаки, створили для неї неабиякі переваги, оскільки заснувати нову газету стало майже нездійсненною справою. Тим-то у 1821 році газети мали повну владу засудити на життя або смерть будь-який витвір думки і будь-яке починання книготоргівлі. Оголошення на кілька рядків, утиснутих у хроніку паризьких подій, коштувало неймовірно дорого. Інтриги в конторах редакцій і ввечері на полі битви — у друкарнях, де *верстають* номер газети й остаточно вирішують, ставити чи не ставити ту або ту статтю, — набули такої гостроти, що багаті книговидавці були змушені наймати літератора, котрий умів би скласти для них допис, у якому небагатьма словами було б сказано багато. Ці нікому не відомі журналісти — а їм платили тільки після надрукування їхнього матеріалу — часто всю ніч просиджували в друкарні, стежачи, чи піде велика стаття, що потрапила в газету невідомо коли і як, або кілька рядків, що від тих часів дістали назву *реклами*. Тепер звичаї в літературному середовищі та обставини книготоргівлі дуже змінилися, і мало хто повірить, до яких величезних зусиль, підкупів, нищості, підступів удавалися, щоб помістити в газету свою рекламу, книготорговці та автори книжок — мученики слави, каторжники, засуджені на довічну гонитву за успіхом. Обіди, влещування, подарунки — усе пускали вони в хід, тільки б догодити газетярам.

Ось анекдот, який ліпше, ніж усі запевнення, покаже, в якому тісному союзі працювали книгопродавці й критики.

Один чоловік, який націлявся на державного діяча й володів вишуканою манерою письма, став улюбленцем відомого видавництва; він був ще молодий, мав неабиякий успіх у прекрасної статі й працював у редакції великої газети. Якось у неділю багатий видавець улаштував на своїй віллі бенкет для найвпливовіших працівників газетного світу, і господиня дому, жінка ще молода й гарна, повела уславленого літератора в парк. Старший прикажчик фірми, холодний, поважний і діловитий німець, у якого на думці були тільки службові обов'язки, прогулювався попідруч із одним фейлетоністом. Розмовляючи про якусь нагальну справу, вони вийшли з парку й наблизилися до лісу. В глибині хащів німець помітив щось начебто схоже на його господиню. Він підніс до очей лорнет, зробив фейлетоністові знак мовчати і повертатись назад. Незабаром і сам прикажчик приєднався до свого молодого супутника; він ішов навшпиньки, намагаючися ступати зовсім нечутно.

— Що ви там побачили? — запитав фейлетоніст.

— Нічого особливого, — відповів німець. — Наша велика стаття пройшла. Завтра ми матимемо принаймні три шпальти в «Деба».

А ось ще один факт, який засвідчує могутність газетної реклами. Шатобріанова книжка про останнього зі Стюартів валялася на складі як залежаний товар. Стаття, що її помістив один юний газетяр у «Журналь де Деба», допомогла розпродати книжку за тиждень. У ті часи, хто хотів прочитати книжку, не міг узяти її в бібліотеці, він мусив її купити, і деякі ліберальні видання, розхвалювані всіма опозиційними газетами, розходилися в десятки тисячах примірників — правда, тоді видавці ще не обшахровували французьких авторів, підпільно друкуючи їхні твори в Бельгії. Отож дошкульні випадки Люсьєнових приятелів та його стаття могли зірвати розпродаж Натанової книжки. Авторіві йшлося тільки про вражене самолюбство — йому вже заплатили; але Дорія міг утратити тридцять тисяч франків. Так звана книготоргівля *новицками* зводилася тоді до простої комерційної формули: стопа чистого паперу коштує п'ятнадцять франків, друкованого — сто су або сто екю, залежно від успіху книжки. І нерідко розв'язувала цю фінансову проблему одна стаття в газеті — прихильна або неприхильна. Тому Дорія, якому треба було продати

п'ятсот стоп друкованого паперу, поквапився здатись на ласку Люсьєна. Із пихатого султана видавець обернувся на слухняного раба. Йому довелося зачекати, і він трохи побурчав, трохи погаласував, знову й знову починаючи переговори з Беренікою, аж поки нарешті його допустили до Люсьєна. Гордий книготорговець прибрав догідливого виразу царедворця, допущеного на прийом до монарха, але разом з тим він не зміг цілком позбутися притаманних йому поблажливості й пихи.

— Не турбуйтеся, мої закохані молодята, — сказав він. — Які ж вони зворушливі, ці двоє голуб'яток! А таки справді ви схожі на голуба й горличку! Хто б подумав, мадмуазель, що цей молодик із личком юної дівчини — справжній тигр зі сталевими пазурами; він шматує ними репутації статечних людей, як мав би роздирати пеньюари, коли ви не поспішаєте скинути їх.

І він зареготав, урвавши свій жарт на цьому.

— Ось що, друже мій... — провадив гість, сідаючи поруч із Люсьєном. Потім несподівано обернувся до актриси і повідомив: — Я — Дорія, мадмуазель!

Книготорговець визнав за потрібне вистрелити, як із пістолета, своїм ім'ям, бо йому здалося, що Коралі приймає його не досить люб'язно.

— Ви вже снідали, ласкавий пане? Може, підтримаєте нам компанію? — запитала актриса.

— Залюбки, — відповів Дорія. — За столом розмовляти куди приємніше. До того ж, прийнявши ваше запрошення, я дістаю право запросити на обід і вас. Приходьте зі своїм другом Люсьєном, бо відтепер ми з ним повинні жити у добрій згоді.

— Береніко! Устриць, лимонів, свіжого масла й шампанського! — розпорядилася Коралі.

— Ви хлопець розумний і, звичайно, здогадуєтесь, що мене до вас привело, — сказав Дорія, дивлячись на Люсьєна.

— Ви хочете купити мою збірку сонетів?

— Авжеж, хочу, — підтвердив Дорія. — Насамперед складімо зброю — і ви, і я.

Він дістав із кишені зграбний гаман, витяг три тисячофранкові білети, поклав їх на тарілку й церемонно підніс Люсьєнові, сказавши:

— Тепер ви задоволені, ласкавий пане?

— Цілком, — відповів поет.

Запропонована сума настільки перевершувала його сподівання, що він аж умлівав від незнаного почуття глибокої втіхи.

Люсьєн не подав знаку, але йому хотілося співати, хотілося вистрибувати; поет повірив у чарівну лампу, повірив у чаклунів; він повірив у свій геній.

— Отже, «Стокротки» тепер мої? — запитав книго-торговець. — І, звичайно, ви не нападатимете більше на мої видання?

— «Стокротки» ваші, але своє перо я продати не можу, воно належить моїм друзям, як і їхні пера належать мені.

— Але ж ви стали моїм автором. А всі мої автори — мої друзі. Отож, сподіваюся, ви не захочете мені шкодити й остерігатимете мене про кожен напад, щоб я мав змогу відвернути небезпеку.

— Я згоден.

— За ваші успіхи! — сказав Дорія, підіймаючи келих.

— Я бачу, ви таки прочитали «Стокротки», — пустив шпильку Люсьєн.

Дорія не збентежився.

— Мій друже, купити збірку віршів, не прочитавши їх, це найвища похвала, яку може дозволити собі видавець. Через півроку ви станете великим поетом; ви писатимете статті, вас боятимуться, і я без жодних зусиль продам вашу книжку. Сьогодні я той самий торговець, яким був і чотири дні тому. Змінився не я, а ви; минулого тижня ваші сонети були для мене не більше, як листям капусти, а сьогодні, завдяки вашим успіхам, вони обернулися на «Мессенські елегії».

— Ну що ж, — сказав Люсьєн, який у цю мить почував себе турецьким султаном — адже він володів вродливою одаліскою, був улюбленцем слави. Через те він міг триматися насмішкувато і з безтурботною зухвалістю. — Хоч ви й не прочитали моїх сонетів, зате ви прочитали мою статтю.

— Звичайно, друже, інакше хіба я примчав би сюди так скоро? На моє лихо, вона напрочуд гарна, ваша жахлива стаття. Повірте, у вас великий талант, мій хлопчику. Послухайтесь мене, поспішайте натішитися славою, бо вона скороминуща, — сказав він, ховаючи під добродушною приязню ущипливу суть своєї злегка насмішкуватої поради. — А ви отримали газету, ви вже прочитали її?

— Ще ні, — сказав Люсьєн. — А сьогодні ж надруковано мою першу велику статтю. Мабуть, Гектор послав газету мені додому, на вулицю Шарло.

— Ось, читай! — сказав Доріа, наслідуючи Тальма в «Манлії Капітолійському».

Люсьєн узяв газету, але Коралі вихопила її в нього з рук.

— Мені присвячене ваше перо, чи не так? — сказала вона, сміючись.

Доріа тримався надзвичайно чемно й підслесливо; він боявся Люсьєна; він запросив його разом з Коралі на званий обід, який давав на честь журналістів наприкінці тижня. Книгар забрав із собою рукопис «Стокроток», попросивши свого автора прийти у Дерев'яні галереї, коли йому буде зручно, — підписати угоду, яку він, Доріа, на той час підготує. Як завжди вірний своїм царственным манерам, — мабуть, йому подобалося напускати туману на легковірних людей і скидатися більше на мецената, ніж на книготорговця, — Доріа залишив три тисячі франків, недбалим жестом відмовившись від розписки, яку Люсьєн хотів написати, і пішов, поцілувавши руку Коралі.

— Коханий мій, а чи багато таких папірців мав би ти, якби залишився у своїй норі на вулиці Ключі, нишпорячи в старих книжках у бібліотеці Святої Женев'єви? — сказала Коралі, знаючи зі слів Люсьєна про всі його поневіряння. — Далєбі, твої друзі з вулиці Чотирьох Вітрів справжні *йолопи!*

Його братів по гуртку назвали йолопами! І Люсьєн тільки засміявся, вислухавши цей вирок. Він милувався своєю надрукованою статтею, він утішався ні з чим не зрівняною радістю почувати себе письменником і грівся у променях того осяйного спалаху самолюбства, який буває лише раз у житті. Читаючи і перечитуючи статтю, він краще збагнув її зміст і мету. Друк для рукописів — те саме, що театр для жінок, він виставляє на світло їхні хиби і переваги; він або вбиває їх, або дає їм життя; в друкованому тексті будь-яка недоречність упадає у вічі так само яскраво, як і глибока думка. Охоплений почуттям блаженства, Люсьєн уже не думав про Натана — Натан був для нього тільки сходиною. Поет упивався радістю, він уявляв себе багатієм. Для хлопця, який, бувало, скромно спускався вулицею Больє в Ангулемі, повертаючись в Умо на горище до Постеля, де

їхня родина жила на тисячу двісті франків на рік, сума, яку вручив йому Доріа, здавалася казковою. Спогад, ще досить живий, але якому згодом судилося згаснути серед принад паризького життя, переніс його на майдан Мюр'є. Він згадав свою вродливу і великодушну сестру Єву, згадав Давида та бідолашну матір; Люсьєн послав Береніку розміняти один білет і, поки вона ходила, написав коротенького листа рідним; потім, боячись, що згодом йому не стане на це рішучості, Люсьєн звелів Береніці піти в контору поштових дилжансів і надіслати матері п'ятсот франків. Він усього-на-всього повертав борг, але і йому, і Коралі цей вчинок видався неабияким добродіянням. Актриса поцілувала Люсьєна, вона вважала його зразковим сином і братом, вона осипала його пестощами, бо такі вчинки невимовно розчулюють цих добрих дівчат, у яких серце — мов на долоні.

— А тепер, — сказала вона, — ми щодня влаштовуватимемо звані обіди. Цілий тиждень у нас буде карнавал — адже ти попрацював на славу.

Коралі хотіла, щоб усі жінки їй заздрили, бачачи, який гарний у неї коханий, і вона повела Люсьєна до Штауба: їй здавалося, що він не досить ошатно вбраний. Від кравця закохані поїхали прогулятись до Булонського лісу, а звідти — на обід до пані дю Валь-Нобль, де Люсьєн зустрів Растіньяка, Біксію, де Люпо, Фіно, Блонде, Він'йона, барона де Нусінгена, Боденора, Філіппа Брідо, знаменитого музиканта Конті: одне слово, він потрапив у світ артистів, спекулянтів, людей, схильних після тривоги і турбот шукати розради у гострих враженнях, і всі вони приязно прийняли Люсьєна у своє коло. Впевнений у собі, поет сипав дотепами, начебто він ними й не торгував, і його проголосили людиною без забобонів — вельми модна за тих часів похвала у тому напівпрियाтельському товаристві.

— Так, так! Цікаво б заглянути, що там у нього в душі, — сказав Теодор Гайар, звертаючись до одного з поетів, улюбленця королівського двору, який подумував заснувати невеличку роялістську газету, таку відому згодом під назвою «Ревей».

По обіді журналісти в супроводі своїх коханок поїхали в Оперу, де Мерлен мав ложу, в якій і розмістилася вся компанія. Отож Люсьєн з'явився тріумфатором там, де кілька місяців тому його тяжко принизили. Він прогулювався у фойє під руку з Мерленом та Блонде, він

зухвало поглядав просто в обличчя чепурунам, на яких колись не міг дивитися без побожного захвату. Шатле він потоптав ногами! Де Марсе, Ванденес, Манервіль, світські леви тієї епохи, обмінялися з ним гордовитими поглядами. У ложі пані д'Еспар, поза всяким сумнівом, точилася розмова про вродливого, елегантного Люсьєна; Растіньяк пробув там досить довго, маркіза й пані де Баржетон наводили лорнети на Коралі. Чи пробудив Люсьєн у серці пані де Баржетон жаль за минулим? Ця думка непокоїла поета: тільки-но він побачив Корінну з Ангулема, і жага помсти знову обпалила його, як і того дня на Єлісейських Полях, коли він спізнав на собі зневагу цієї жінки та її кузини.

— Чи не з амулетом ви приїхали з вашої провінції? — сказав Люсьєнові Блонде, зайшовши через кілька днів до нього додому; була одинадцята ранку, й поет ще не встав із ліжка. — Його краса, — провадив Блонде, поцілувавши Коралі в чоло, — сіє справжню паніку всюди, де він з'являється, — від підвалів до горищ, від верхів і до низів. Я хочу вас викрасти, друже, — мовив він, потискаючи поетові руку. — Вчора в Італійців графиня де Монкорне попросила, щоб я вас привів до неї. Ви, звичайно, не відмовите чарівній молодій жінці, в якій збираються вершки світського товариства?

— Якщо Люсьєн мене любить, він не піде до вашої графині, — сказала Коралі. — Навіщо йому тинятися по світських вітальнях? Він там помре з нудьги.

— Ви хочете тримати його під замком? — запитав Блонде. — Ви ревнуєте його до світських жінок?

— Так! — вигукнула Коралі. — Вони гірші, ніж ми!

— Звідки тобі це відомо, кицю? — поцікавився Блонде.

— Від їхніх чоловіків, — відповіла актриса. — Ви, певне, забули, що півроку я була у близьких стосунках із де Марсе.

— Ви гадаєте, дитино, — сказав Блонде, — що я дуже зацікавлений привести у салон пані де Монкорне такого красеня, як ваш милий? Якщо ви проти, вважайте, я нічого вам не сказав. Але, гадаю, тут ідеться не про жінку, а про те, щоб домогтися замирення й умовити Люсьєна дати спокій бідоласі, який став посміховиськом їхньої газети. Адже барон дю Шатле з дурного розуму сприймає ваші статті всерйоз. Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і всі завсідники салону графині де Монкорне

переймаються долею Чорногуза, отож я пообіцяв їм примирити Лауру й Петрарку, себто пані де Баржетон і Люсьєна.

— Ага! — вигукнув Люсьєн, відчувши, як п'янка радість утамованої помсти розливається йому по жилах. — Тепер вони плазують біля моїх ніг! Я ладен боготворити своє перо, своїх друзів, боготворити фатальну могутність преси! Але ж сам я досі не написав жодної статті про Чаплю й Чорногуза. Я піду туди, друже, — сказав він, обійнявши Блонде за стан, — атож, я піду, але тільки тоді, коли ті двоє відчують на собі всю вагу ось цієї легенької штуки! — Люсьєн узяв перо, яким він писав статтю проти Натана, й потряс ним. — Завтра ж таки я пожурю в них двома шпальтами. А далі — побачимо. Не хвилюйся, Коралі! Йдеться не про кохання — про помсту. І я помщуся, о, як я помщуся!

— Оце чоловік! — сказав Блонде. — Якби ти знав, Люсьєне, як рідко можна зустріти подібний вибух почуттів у пересиченому світі Парижа, ти цінував би себе дуже високо. З тебе вийде добра шельма, — сказав він, скориставшись куди промовистішим виразом. — Ти на шляху до влади.

— Він свого досягне, — сказала Коралі.

— Він уже багато чого досяг за півтора місяця.

— А коли станеться так, що від скіпетра його відокремлюватиме тільки яма завширшки з могилу, він замостить її трупом Коралі.

— Ваше кохання гідне Золотого віку, — сказав Блонде. — Я щиро тебе вітаю, твоя велика стаття — чудова, — мовив він, глянувши на Люсьєна. — Вона незвичайна, свіжа. Ти уже встиг стати визнаним майстром газетярського ремесла.

Прийшли Лусто з Гектором Мерленом та Верну. Люсьєнові було дуже приємно опинитися в центрі уваги. Фелісьєн приніс йому сто франків — гонорар за статтю. Газета визнала за необхідне винагородити такий блискучий витвір, щоб принадити автора. Побачивши, що в них зібрався капітул журналістів, Коралі послала служницю замовити сніданок у «Голубому циферблаті», найближчому ресторані. Незабаром Береніка доповіла, що стіл накрито, і господиня дому запросила всіх до їдальні. В розпалі бенкету, коли шампанське вдарило всім у голову, з'ясувалося, з якою метою прийшли до Люсьєна його приятелі.

— Ти ж не хочеш, — сказав йому Лусто, — нажити в особі Натана ворога? Натан теж працює в газетах, він має друзів, і він зможе підкласти тобі свиню, коли ви-йде друком твоя перша книжка. Хіба ти не зацікавлений продати «Лучника Карла Дев'ятого»? Ми зустріли Натана сьогодні вранці, він у розпачі. Але ти напишеш ще одну статтю, в якій розхвалиш його до небес.

— Як? Ви хочете, щоб після статті, в якій я розгромив його книжку... — почав Люсьєн.

Еміль Блонде, Гектор Мерлен, Етьєн Лусто та Фелісьєн Верну дружно засміялися.

— Післязавтра у вас звана вечеря. Ти запросив Натана? — запитав Блонде.

— Твоя стаття пішла без підпису, — пояснив Лусто. — Фелісьєн не такий новачок, як ти, і він поставив унизу замість підпису тільки літеру «Ш». Ти й далі зможеш так підписувати свої статті, вміщені у його газеті, — вона чисто лівого напрямку. Власне, усі ми належимо до опозиції. Проте Фелісьєн виявив тактовність і не захотів нав'язувати тобі твої майбутні переконання. Скажімо, Гекторова газета — орган правого центру, і там ти підписуватимешся літерою «Л». Нападати зручніше анонімно, а під похвальним словом завжди вигідно підписатися повним прізвищем.

— Мені байдуже, як підписуватися, — сказав Люсьєн. — Але я не знаю, що сказати на користь книжки.

— Виходить, ти написав те, що думав? — запитав Гектор.

— Так.

— Ех, друже, сказав Блонде, — а я гадав, ти маєш ширший погляд на речі. Слово честі, я сподівався, дивлячись на твоє чоло, що ти наділений геніальністю великих мислителів, чий розум здатен розглядати кожну річ із двох боків. У літературі, друже, кожна думка має свій підспідок і лице; причому ніхто точно не знає, де саме цей підспідок. У царині мислі усе має подвійний вимір. Ідеї двоєдині. Янус — це міфологічний образ критики і символ генія. Триєдиний лише Бог. Саме завдяки своєму винятковому талантові Мольєр і Корнель змусили Альцеста і Октавія сказати «так», а Філінта і Цінну — «ні». Руссо в «Новій Елоїзі» написав одного листа за дуель, а другого — проти дуелі, і хто збагне, в котрому він висловив свою істинну думку? Хто з нас віддасть перевагу Кларисі чи Ловеласу, Гекторові чи

Ахіллу? Хто справжній герой у Гомера? Який намір мав Річардсон? Отак і критика повинна розглядати твір під усіма можливими кутами зору. Наш обов'язок — тільки переповідати.

— Отже, ви обстоюєте ті погляди, які висловили в своїх статтях? — насмішкувато запитав Люсьєна Верну.— Але ж ми тільки торговці фразами і ми живемо з цієї торгівлі. Коли ви захочете написати твір великий і досконалий,— я маю на увазі книжку,— викладайте там свої погляди, виливайте душу, виразіть себе у тій книжці, захищайте її. Але статті! Сьогодні їх читають, завтра забувають, і кожна з них варта тільки тих грошей, які за неї заплатять. Якщо ви надаватимете ваги таким дурницям, вам доведеться хреститись і кликати на поміч святого духа, перш ніж написати звичайнісіньке оголошення!

Гості видимо були здивовані, виявивши в Люсьєні стільки надмірної делікатності, й усі вони заходилися стягувати з нього отроче одіння, щоб убрати його в ша-ти зрілого мужа й газетяра.

— Знаєш, чим утішився Натан, прочитавши твою статтю? — запитав Лусто.

— Звідки ж мені знати?

— Він вигукнув: «Статті забуваються, книжки живуть!» Через два дні Натан прийде сюди вечеряти, і побачиш, як він стелитиметься перед тобою, цілуватиме твої ноги, скаже, що ти велика людина.

— Ото буде сміхота,— сказав Люсьєн.

— Сміхота? — повторив Блонде.— Необхідність.

— Друзі, я б із радістю,— мовив Люсьєн, уже трохи захмелівши.— Але як до цього взятися?

— А ось так,— сказав Лусто.— Напиши в Мерленову газету статтю на три шпальти, а якій ти спростуєш себе самого. Ми оце тільки сказали Натанові,— удосталь навтішавшись його люттю,— що незабаром він сам дякуватиме нам за нещадну полеміку, завдяки якій його книжка розійдеться за тиждень. Нині ти для нього мерзенний зрадник, тварюка, негідник; післязавтра ти станеш у його очах великою людиною, могутнім талантом, одним з героїв Плутарха! Натан обійме тебе як свого найкращого друга. Дорія уже відвідав тебе, три тисячі франків ти поклав до кишені. Значить, ділу кінець, і тепер ти маєш повернути собі повагу й дружбу Натана. Твій удар призначався тільки книготорговцеві.

Нищити й громити ми повинні лише своїх ворогів. Якби йшлося про людину, що здобула собі ім'я без нашої участі, про ворожий нам талант, який слід зацькувати, ми б тебе не умовляли; але Натан наш друг. Свого часу Блонде напав на нього в «Меркюр», щоб мати втіху спростувати самого себе в «Деба». Завдяки тим двом статтям зразу розійшлося перше видання книжки.

— Друзі, присягаюся честю, я не здатен і двох слів написати на користь цієї книжки...

— Ти заробиш ще сто франків,— сказав Мерлен.— Отже, з одного Натана ти матимеш десять луїдорів. Крім того, ти зможеш надрукувати ще одну статтю в журналі Фіно, за яку сто франків заплатить тобі Доріа, а сто — редакція. Усього разом — двадцять луїдорів!

— Але про що мені писати? — запитав Люсьєн.

— Знайти вихід із становища можна ось як,— сказав Блонде, трохи поміркувавши.— «Заздрість, яка вгризається в усі чудові твори, як черв'як у соковите яблуко,— напишеш ти,— намагалася спаплюжити й цю книжку. Щоб знайти у ній якісь вади, критика була змушена вигадати теорію про два напрями, які нібито існують у красному письменстві: літературу ідей і літературу образів». Тут, мій друже, ти скажеш, що найвища майстерність письменника в тому, щоб виразити ідею в образі. «Уся сутність поезії в образі»,— заявиш ти і пошкодуєш, що наша мова для поезії мало придатна; ти згадаєш про докори іноземців з приводу *позитивізму*, притаманного нашому стилю, і принагідно похвалиш панів де Каналіса та Натана за ті послуги, що їх вони зробили Франції, поетизуючи її мову. Спростуй свої попередні аргументи, показавши, як далеко ми пішли вперед проти вісімнадцятого століття. Пошлись на *прогрес* (це слово завжди збиває з пантелику міщан!). Мовляв, наша молода література представлена полотнами, де сусідають усі жанри: комедія і драма, описові сцени, сцени характерів, діалог у блискучій оправі захопливої інтриги. А найграндіозніший витвір сучасної літератури — це роман, який вимагає почуттів, стилю й образів. Він прийшов на зміну комедії, побудованій за законами минулого часу й неприйнятній з огляду на сучасні звичаї. Він охоплює і факт, і ідею, для його задумів потрібна і дотепність Лабрюйєра та його уїдливі повчання, і характери, зображені в манері Мольєра, і вигадливі сюжети Шекспіра. Він змальовує найтонші

відтінки пристрасті — єдине, в чому наші попередники досягли великого успіху. Отож роман стоїть значно вище від холодних математизованих дискусій та сухого аналізу, властивих вісімнадцятому століттю. «Роман, — повчально виголосиш ти, — це епопея, в якій читач знаходить розвагу». Наведи цитати з «Корінни», пошлися на пані де Сталь. Вісімнадцяте століття усе поставило під знак запитання, дев'ятнадцятому доводиться шукати відповіді; і ці відповіді наш час знаходить у дійсності, в живій і постійно мінливій дійсності; крім того, він дає цілковиту волю пристрастям, про що не мав ніякого уявлення Вольтер. Тут ти пройдеся по Вольтеру. «Що ж до Руссо, то він тільки виряджав у пишномовні слова наперед обмірковані логічні системи. Юлія і Клара — образи чисто схематичні, без плоті й крові». Ти можеш розвинути цю тему і сказати, що нашу молоду й самобутню літературу ми завдячуємо миру, завдячуємо Бурбонам — адже ти пишеш для газети правого центру. Висмій тих, хто любить вигадувати всілякі системи. Й нарешті ти вигукнеш, охоплений шляхетним обуренням: «Скільки вигадок, скільки свідомої неправди у статті нашого товариша по перу! І задля чого? Тільки задля того, щоб принизити чудовий літературний твір, щоб одурити читача і дійти висновку: «Книжка, яка не залежується на полицях книгарень, зовсім не має успіху в широкій публіки. «Proh pudor!»¹ Так і напиши: «Proh pudor!» — ця люб'язна лайка розпалить зацікавлення читачів. Нарешті, повідом про занепад критики. Далі висновок: «Не існує іншої літератури, крім літератури розважальної». Натан ступив на новий шлях, він зрозумів потреби своєї доби і зміг відповісти на її запити. Сучасність вимагає драми. Саме драма необхідна нашому століттю, в якому панує політика — ця безперервна драма з пантомімою. «Хіба протягом лише двадцяти років не спостерігали ми аж чотири драми? вигукнеш ти. — Революцію, Директорію, Імперію та Реставрацію?» Далі ти окропиш Натанову книжку щедрими дифірамами — і друге видання умить розкуплять. А надто після того, як найближчої суботи в нашому тижневику з'явиться ще одна твоя стаття, і її ти вже підпишеш повним прізвищем — *де Рюбанпре*. У цій останній статті ти скажеш: «Видатні твори завжди

¹ Яка ганьба! (Латин.)

спричиняють бурхливі суперечки. Цього тижня одна газета написала так і так про книжку Натана, а друга дала рішучу відсіч». Ти розгромиш обох критиків — і Ш., і Л., — принагідно відпустивши кілька приємних слів на адресу моєї першої статті в «Деба», і на закінчення оголосиш, що Натанова книжка — це найкращий твір нашого часу. Сказати так — це те саме, що не сказати нічого, так пишуть про кожну книжку. Протягом одного тижня ти заробиш чотири сотні франків, а крім того, матимеш приємність де-не-де написати й правду. Розумні люди погодяться або з Ш., або з Л., або з де Рюбампре, а може, навіть з усіма трьома. Міфологія — один з великих винаходів людства — помістила істину на дно колодязя, звідки її можна витягти на світло, тільки зачерпнувши відром. А ти запропонуєш читачам аж троє відер істини замість одного. Ось так, мій друже. Сідай і пиши!

Люсьєн був приголомшений. Блонде цмокнув його в обидві щоки й сказав:

— Ну, я пішов до своєї крамнички.

І всі зразу заквапилися до своїх *крамничок*. Для цих людей, обдарованих нещадним і гострим розумом, газета була всього лише крамничкою. Домовилися зустрітись увечері в Дерев'яних галереях, де Люсьєн мав підписати угоду з Доріа. Того дня Флоріна й Лусто, Люсьєн і Коралі, Блонде й Фіно обідали в Пале-Роялі — там дю Брюель пригощав директора Драматичної панорами.

— Вони мають слухність! — вигукнув Люсьєн, залишившись наодинці з Коралі. Смертні — прості іграшки в руках сильних людей! Чотири сотні франків за три статті! Догро ледве погоджувався дати стільки за книжку, над якою я трудився цілих два роки.

— Пиши критику, розважайся! — сказала Коралі. — Хіба сьогодні ввечері я не перевтілююсь у андалуску, завтра — в циганку, а якогось іншого дня — в чоловіка? Роби, як і я, блазнюй заради грошей, і будьмо щасливі!

Люсьєн, захоплений своєю двоїстою роллю, осідлав примхливого мула, сина Пегаса та Валаамової ослиці. Поки вони з Коралі прогулювались у Булонському лісі, він витав у просторах думки, відкриваючи для себе дивовижну красу в розумуваннях Блонде. Він пообідав, як обідають щасливі люди, підписав у Доріа угоду, за якою передав у його повну власність рукопис «Стокроток», не вбачаючи у цьому ніякої незручності для себе.

Потім навідався до редакції своєї газети, написав статтю на дві шпальти й повернувся на вулицю Вандом. Наступного ранку Люсьєн відчув, що вчорашні думки щедро проросли в його мозку; так завжди буває з тими, чий мозок ще не виснажений і сповнений творчих соків. Поет широко тишився, обмірковуючи свою нову статтю, він узявся за неї з великим запалом. Під його пером заіскрилися блискучі вислови, які народжуються з суперечності. Він писав дотепно й насмішкувато, він навіть піднявся до цікавих міркувань про почуття, ідеї та образи в літературі. Він мислив тонко й вигадливо і, щоб якомога переконливіше похвалити Натана, поновив свої перші враження від читання його книжки в літературному кабінеті Торговельного двору. З нещадного і дошкульного критика, з ядучого гумориста він перетворився на поета; він кадив хвалу своїми заключними розміреними фразами, як ото кадять перед вітварем ладан.

— Ось вони, сто франків, Коралі! — сказав Люсьєн, показуючи коханці вісім аркушів, написаних, поки вона вдягалася.

В тому самому піднесеному настрої він легко й швидко настрочив обіцяну Блонде розгромну статтю проти Шатле та пані де Баржетон. Того ранку він утішався одним із найгостріших і найпотаємніших переживань журналіста — насолодою вигострювати епіграму, поліруючи її холодне лезо, яке вгородиться в серце жертви, й на догоду читачам розцяцьковуючи руків'я. Публіка захоплюється витонченою формою та прегарними візерунками руків'я і не помічає підступного леза, не здогадується, що дошкульні, вигострені ненавистю слова завдають безліч смертельних ударів вивченому до тонкощів самолюбству. Це жахлива й похмура радість, якою втішаються в самотині, без свідків, це ніби поєдинок із відсутнім суперником, якого вбивають на відстані клинком пера, так ніби газетяр наділений неймовірною могутністю і здатний домогтись усього, чого захоче, як володар чарівної лампи в арабських казках. Епіграма — це мова ненависті, ненависті, яка виникає з нищих пристрастей, так само як любов поєднує в собі усі високі людські чесноти. Немає людини, що її дух помсти не наділив би дотепністю, як немає людини, котра в коханні не спізнала б насолоди. Незважаючи на легковагість, на вульгарність подібної дотепності,

у Франції вона незмінно має успіх. Люсьєнова стаття мала довершити й довершила підступну й лиху роль газети: вона пронизала зразу два серця, вона тяжко поранила пані де Баржетон, колишню Люсьєнову Лауру, та його суперника барона дю Шатле.

— Годі вбивати себе працею, — сказала своєму коханому Коралі. — Їдьмо гуляти в Булонський ліс. Карету запряжено, коні басують.

— Відвеземо Гекторові статтю про Натана. А й справді, газета подібна до Ахіллового списа, вона лікує завдані нею ж рани, — сказав Люсьєн, виправляючи деякі фрази.

Закохані сіли в карету і з'явилися у всій своїй пишноті перед Парижем, який колись нехтував Люсьєна, а тепер почав ним цікавитись. У Люсьєна голова йшла обертом, а серце повнилося п'янкою радістю від усвідомлення того, що він зумів зацікавити своєю особою Париж, це величезне місто, у якому так важко чимось вирізнитись.

— Навідаймося до твого кравця, коханий, — сказала поетові Коралі. — Треба його поквапити, а якщо одяг готовий — зроби примірку. Коли ти все-таки збираєшся навідати своїх прекрасних дам, то я хочу, щоб ти затьмарив оте чудовисько де Марсе, а також Растіньяка, Ажуда-Пінту, Максима де Трая, Ванденесів — одне слово, усіх світських чепурунів. Не забувай, що твоя коханка — Коралі! Але ж ти мене не зрадиш, правда?

Через два дні, напередодні вечері, яку давали для своїх друзів Люсьєн і Коралі, в Амбігю ставили нову п'єсу, рецензію на яку було доручено написати Люсьєнові. Після обіду поет і Коралі пішки вирушили з вулиці Вандом до Драматичної панорами, повз «Турецьке кафе» по бульвару Тампль, улюбленому за тих часів місці прогулянок. Люсьєн чув вигуки перехожих — вони захоплювалися його блискучими успіхами та вродою його супутниці. Одні називали Коралі найгарнішою жінкою в Парижі, інші додавали, що Люсьєн гідний її. Поет počував себе в своєму середовищі. Це життя було його життям. Спогади про Братство потьмяніли. Великі мислителі, якими він захоплювався ще два місяці тому, тепер почали здаватись йому трохи наївними зі своїми високими ідеями та пуританськими поглядами. Слово «йолопи», цілком бездумно вжите Коралі, пустило паростки у свідомості Люсьєна і вже дало перші плоди. Він

провів Коралі до її вбиральні й почав вештатися за лаштунками, прогулюючись там, наче султан, під пестливими й палкими поглядами актрис, що обдаровували його ласкавими словами.

— Треба йти в Амбігю, робити своє ремесло, — сказав він собі.

Зала в Амбігю була повна. Для Люсьєна місця там не знайшлося. Люсьєн пішов за лаштунки і поскаржився, що йому немає де сісти. Режисер, який його ще не знав, відповів, що в редакцію послано квитки на дві ложі, й попросив його покинути сцену.

— Доведеться написати про виставу з чужих слів, — сказав Люсьєн з ображеним виглядом.

— Ви що, здуріли? — сказала режисерові актриса, яка грала головну роль юної героїні. — Та це ж коханець Коралі!

Тоді режисер миттю змінив тон:

— Зараз я піду поговорю з директором, ласкавий пане.

Отакі, здавалося б, дрібниці доводили Люсьєнові величезну могутність газети і лестили його самолюбству. Прийшов директор — він заручився згодою герцога де Реторе й балерини Туллії, які займали ложу над авансценою, прийняти Люсьєна до себе. Герцог погодився на це, упізнавши поета.

— Ви довели до розпачу двох людей, — сказав Люсьєнові молодий аристократ, маючи на увазі барона дю Шатле й пані де Баржетон.

— А що буде завтра! — відповів Люсьєн. — Досі їх обстрілювали тільки мої друзі, але сьогодні ввечері я сам наготував проти них справжнє гарматне ядро. Завтра ви зрозумієте, чому ми висміюємо Шатле. Стаття має заголовок: «Потле в 1811 році й Потле в 1821-му». Шатле там зображений як один з тих, хто зрікся свого благодійника й перекинувся до Бурбонів. Спершу хай вони відчують мою силу, а тоді я з'явлюся в салоні пані де Монкорне.

Люсьєн почав з молодим герцогом розмову, яка іскрилась дотепами; він прагнув довести цьому вельможі, що маркіза д'Еспар і пані де Баржетон дуже помилилися, знехтувавши ним; та коли з лукавства герцог де Реторе назвав його Шардоном, Люсьєн несамохіть виказав свої потаємні наміри, обстоюючи право носити прізвище де Рюбампре.

— Ви повинні стати роялістом, — сказав йому герцог. — Ви вже виявили гострий розум і дотепність, тепер виявіть і тверезий глузд. Єдиний спосіб домогтися королівського указу, який поверне вам шляхетне прізвище предків по материнській лінії, — це попросити його у винагороду за послуги, які ви зробите двору. Ліберали ніколи не дадуть вам графського титулу. Зрозумійте, що Реставрація рано чи пізно приборкає пресу — цю єдину небезпечну для неї силу. Надто довго з нею панькалися, пора надіти на неї намордник. Скористайтеся з останніх хвилин, поки вона ще вільна, і добийтеся, щоб вас усі боялись. Через кілька років аристократичне прізвище й титул стануть у Франції куди надійнішими скарбами, ніж талант. А ви можете мати все: розум, красу, шляхетність. Перед вами справді блискуче майбутнє. Отож лишайтеся лібералом, але тільки для того, щоб потім узяти якомога вишу ціну за своє навернення в роялізм.

Герцог умовив Люсьєна прийняти запрошення на обід, яке збирався надіслати йому дипломат, що був на вечері у Флоріни. Люсьєн був зачарований прихильними словами аристократа, його тішила думка, що перед ним відчиняються двері салонів, звідки ще кілька місяців тому його, здавалось, вигнали назавжди. Він знову подивувався могутності слова. Отже, Преса й Інтелект правили суспільством. Люсьєн подумав, що, може, Лусто вже й кається в тому, що відчинив перед ним врата Храму; поет, зі свого боку, вже переконався в необхідності ставити неподоланні перешкоди на шляху честолюбців, котрі плавом привли з провінції до Парижа. Коли б оце тепер якийсь поет кинувся в його обійми, як він сам недавно кинувся в обійми Лусто, навряд чи Люсьєн влаштував би тому новачкові люб'язний прийом. Молодий герцог помітив, що його співрозмовник поринув у роздуми, і безпомилково вгадав причину: він відкрив перед цим юним шанолюбом, безвольним, але не позбавленим жадань, широкий обрій політичної діяльності — як ото раніше журналісти, мов Сатана Ісусові з покрівлі Храму, показали провінційному поетові літературний світ та його скарби. Люсьєн, звичайно, не міг знати про невеличку змову, влаштовану проти нього людьми, яким дошкуляла в ту пору його газета, змову, що в ній брав участь і герцог де Реторе. Молодий вельможа наполюхав товариство маркізи д'Еспар своїми розповідями про

Люсьєнів розум. Пані де Баржетон попросила його розвідати, які в журналіста наміри, і герцог якраз і сподівався зустрітися з ним у Амбігю-Комік. Не шукайте в цьому умисного підступу: ні люди зі світського товариства, ні газетярі не копали глибоко. Ні ті, ні ті не збирались налаштувати якусь пастку, їхній макіавеллізм, так би мовити, проявлявся майже підсвідомо і полягав у тім, щоб бути завжди напоготові, скористатися як злом, так і добром, вичікуючи хвилини, коли пристрасть віддасть жертву до їхніх рук. На вечері у Флоріні молодий герцог розгадав характер Люсьєна і тепер вирішив зіграти на його гонорі й випробувати на ньому свої здібності дипломата.

Коли вистава закінчилась, Люсьєн негайно подався на вулицю Сен-Фіакр, щоб написати там рецензію. Його критика була нарочито дошкульна і в'їдлива; він розважався, випробовуючи свою могутність. Мелодрама була краща за п'єсу, поставлену в Драматичній панорамі, але Люсьєнові заманулося перевірити, чи здатен він, як його запевняли, *зарізати* добру п'єсу, а поганій створити успіх. Наступного дня, снідаючи з Коралі, він розгорнув газету, перед тим сказавши своїй коханці, що він розгромив Амбігю-Комік. І як же здивувався Люсьєн, коли зразу після своєї статті про пані де Баржетон та Шатле він прочитав рецензію на виставу в Амбігю, але настільки підсолоджену за ніч, що хоч у ній і зберігся весь його дотепний аналіз п'єси, висновки звідти можна було зробити тільки сприятливі. Його рецензія, напевне, забезпечила повний розпродаж квитків. Люсьєн не на жарт розлютився; він вирішив поговорити з Лусто. Він уже вважав себе незамінним і не бажав, щоб ним попихали, мали його за дурника. Аби остаточно зміцнити своє становище, він написав для тижневика Доріа й Фіно статтю, в якій підсумував і зважив усі погляди, висловлені з приводу Натанової книжки. Потім, увійшовши в смак, тут-таки настрочив один зі своїх дописів для розділу «Розмаїтості» газетки Лусто. Молоді журналісти схильні піддаватись пориву, вони вкладають у свої перші статті надто багато зусиль та хисту й нерозважливо розтринькують квіт свого обдарування. Щоб звільнити для Флоріни й Коралі вечір, директор Драматичної панорами того дня давав першу виставу водевілю. Вечеря мала відбутися зразу після спектаклю. Лусто приїхав забрати Люсьєнову рецензію на цей водевіль-

чик, написану заздалегідь, після генеральної репетиції, щоб не затримувати підготовку номера. Коли Люсьєн прочитав приятелеві одну із своїх чарівних розмаїтостей на теми паризького життя, які створювали газеті неабияку славу, Етьєн поцілував його в обидва ока й назвав добрим генієм газети.

— У такому разі навіщо ти перекручуєш зміст моїх статей? — запитав Люсьєн, який написав той блискучий нарис тільки для того, щоб надати більшої сили своєму обуренню.

— Я перекручую?! — вигукнув Лусто.

— Ну а хто ж спотворив мою статтю?

— Ти, друже, просто ще мало обізнаний з нашими справами, — сказав Етьєн, сміючись. — Амбіцію передплачує в нас двадцять примірників, причому ми даємо їм тільки дев'ять: директорів, капельмейстерів, режисерів, їхнім коханкам і трьом співвласникам театру. Кожен із бульварних театрів у такий спосіб виплачує газеті вісімсот франків. Ще стільки ж дають квитки у ложі, що їх надсилають Фіно, та й актори, і автори п'єс передплачують по кілька примірників. Виходить, шахрай отримує на Бульварах вісім тисяч франків. Це все малі театрики — тож уяви собі, скільки він лупить з великих! Тепер зрозумів? Ми повинні бути вельми по-блажливі...

— Я зрозумів, що мені не вільно висловлювати свою думку.

— Ет! Чи тобі не однаково, коли ти з цих ясел годуєшся? — вигукнув Лусто. — Крім того, хлопче, чим тобі так дозодив цей театр? Має ж бути якась причина для розгрому вчорашньої вистави. Громити, аби тільки громити, означало б шкодити добрій славі газети. Якщо потім ми й затавруємо когось по справедливості, це вже не справить ніякого враження. Директор чимсь тобі не догодив?

— Він не виділив для мене місця.

— А, тоді зрозуміло, — кивнув Лусто. — Я покажу директорів рукопис твоєї статті і скажу, що я пом'якшив її, це тобі принесе більше користі, ніж стаття надрукована. Проси в нього завтра квитки, й він випишуватиме тобі по сорок щомісяця, а я відведу тебе до чоловіка, з яким ти домовишся про збут; він скупуватиме їх у тебе зі знижкою у п'ятдесят відсотків проти їхньої ціни. Театральними квитками торгують, як

і книжками. Ти побачиш різновид Барбе — проводиря клаки. Він живе тут, неподалік; ми маємо час, ходімо до нього...

— Але ж Фіно вдається до негідних махінацій! Він визискує таланти, він, по суті, лупить незаконні податки. Рано чи пізно правосуддя...

— Які дурниці! Та ти з неба впав! — вигукнув Лусто.— За кого ти маєш Фіно? Під удаваною простодушністю, під виглядом Тюркаре, під невіглаством і тупістю ховається лукавство капелюшника — адже Фіно його нащадок. Хіба не бачив ти в його барлозі, в редакції газети, старого солдата часів Імперії, дядька нашого Фіно? Будучи людиною, на яку у всьому можна покластись, він до того ж має славу дурня — а це якраз те, чого треба Фіно. Бо саме дядько бере участь у всіх сумнівних грошових операціях. У Парижі тому, хто пнеться вгору, дуже зручно мати біля себе помічника, завжди готового скомпрометувати себе. В політиці, як і в газетярському ділі, теж трапляється безліч випадків, коли начальству краще триматися осторонь. Якби Фіно вбився у політичні діячі, він би зробив свого дядька секретарем, щоб той стягував для нього данину, як то заведено в установах, коли йдеться про вирішення будь-якої значної справи. Старий Жірудо на перший погляд справляє враження йолопа, але в нього досить тям, щоб бути таємним спільником. Крім того, він стоїть на варті й охороняє нас від надокучливих новачків, від скарг, від скандалів, і я не думаю, щоб у якійсь іншій редакції знайшовся рівний йому.

— Свою службу він справляє добре, — сказав Люсьєн, — я бачив його в ділі.

Етьєн і Люсьєн пішли на вулицю Фобур-дю-Тампль, де головний редактор газети зупинився біля будинку з гарним фасадом.

— Пан Бролар удома? — запитав він у воротаря.

— Отакої! — здивувався Люсьєн.— Верховода банди клакерів — і раптом пан?

— Мій друже, у Бролара двадцять тисяч ліврів ренти, усі драматурги, що пишуть для бульварних театрів, у нього в руках; він має на кожного з них відкритий поточний рахунок, як у банку. Авторські квитки та контрамарки йдуть на продаж. Бролар перекупує і збуває цей товар. Ось тобі трохи статистики — це наука корисна, коли нею не зловживають. По півсотні дармо-

вих квитків щовечора в кожен театр — це складе двісті п'ятдесят квитків на день; отож, якщо в середньому квиток коштує сорок су, Бролар щодня виплачує авторам п'єс по сто двадцять п'ять франків і має шанс нажити на цьому стільки ж. Таким чином, лише на авторських квитках він має чотири тисячі франків на місяць, тобто сорок вісім тисяч франків у рік. Віднімемо тисяч двадцять на неминучі збитки, адже йому не завжди щастить продати квитки...

— Чому ж?

— По-перше, квитки, що йдуть у продаж через театральні каси, підривають торгівлю дармовими квитками, які не забезпечують нумерованих місць. Театр лишає за собою право розпоряджатись місцями. Крім того, бувають погодні дні й бувають погані спектаклі. Враховуючи такі неминучі збитки, Бролар має по цій статті близько тридцяти тисяч на рік. Потім клакери — його головний промисел. Скажімо, Флоріна й Коралі виплачують йому данину; якби вони відхилили його домагання, їм би не щастило зривати оплесків, таких необхідних для кожної актриси, коли вона з'являється перед глядачами або йде зі сцени.

Лусто пояснював усе це майже пошепки, поки вони підіймалися сходами.

— Париж, — дивовижне місто, — сказав Люсьєн. — Тут з усього мають вигоду.

Чепурна служниця провела двох газетярів до пана Бролара. Торговець квитками, який велично сидів у кабінетному кріслі перед великим округлим секретером, підвівся, побачивши Лусто. Бролар мав на собі сірий мельтоновий сюртук, панталони зі штрипками й був у червоних капцях, достоту як лікар або адвокат. Люсьєн побачив у ньому забагатілого простолюдина: нічим не примітне обличчя, сірі лукаві очі, долоні клакера, безбарвна шкіра, на якій гульба лишила свої сліди, як лишає їх на даху дощ, волосся з просивиною і глухуватий голос.

— Ви прийшли, звичайно, заради мадмуазель Флоріни, а ви — задля мадмуазель Коралі, — сказав Бролар. — Я вас обох знаю. Будьте спокійні, добродію, — сказав він, звертаючись до Люсьєна, — я купую публіку в Жімназ, і я потурбуюся про вашу коханку й не допущу ніяких підступів проти неї.

— Від цього ми не відмовимося, шановний Броларе, — сказав Лусто. — Але ми прийшли домовитися про квитки

які надходять у редакцію від усіх бульварних театрів; мені — як головному редакторові, моєму другові — як рецензенту вистав.

— А справді! Фіно ж продав свою газету. Мені про це відомо. Добре йому живеться, вашому Фіно! У кінці тижня я даю на його честь обід. Якщо бажаєте зробити мені приємність, ласкаво прошу разом з вашими подругами. Буде бенкет на всю губу, в мене зберуться Адель Дюпюї, Дюканж, Фредерік дю Пті-Мере, мадмуазель Мілло, моя коханка. Ми добре розважимося! І, звичайно ж, досхочу вип'ємо!

— Дюканжеві, мабуть, доводиться сутожно. Він програв процес.

— Я позичив йому десять тисяч франків, успіх «Каласа» дозволить йому повернути борг. Дюканжа треба було підбадьорити. Він людина розумна, здібна...

Люсьєнові здалося, наче він марить: ватаг клаки брався оцінювати талант письменника!

— Коралі домоглась великого успіху, — сказав Бролар з виглядом знавця. — Якщо вона шануватиметься, я таємно підтримаю її проти можливих підступів під час її дебюту в Жімназ. А знаєте, що я зроблю? Посаджу на галерею пристойно вбраних молодиків, вони сміятимуться і схвально перешіптуватимуться, одне слово, захочуватимуть публіку до оплесків. Ось так виводять актрису в люди. Коралі подобається мені, й ви, мабуть, задоволені нею, вона щира дівчина. О, я можу провалити, кого захочу...

— А як ми домовимося з квитками? — запитав Лусто.

— Гаразд, я приходитиму по них на початку кожного місяця. Вашому приятелю я запропоную ті самі умови, що й вам. У вас, добродію, п'ять театрів, отже, ви матимете тридцять квитків; це становитиме десь франків сімдесят п'ять на місяць. Чи не бажаєте отримати аванс? — запитав торговець квитками, повертаючись до свого секретера і висовуючи шухляду, наповнену срібними екю.

— Ні, ні, — сказав Лусто, — ми прибережемо цю можливість на чорний день...

— Найближчими днями, добродію, — сказав Бролар, звертаючись до Люсьєна, — я навідаю Коралі, й ми про все з нею домовимося.

Люсьєн з глибоким подивом роздивлявся кабінет Бролара; були там шафа з книжками, гравюри, пристой-

ні меблі. Проходячи через вітальню, поет побачив обставу, далеку як від убогості, так і від надмірної розкоші. Ідальня була оздоблена з особливою вишуканістю. Він пожартував з цього приводу.

— Бролар — любитель смачно попоїсти, — пояснив Лусто. — Його обіди цілком відповідають його прибуткам, і про них згадано не в одній п'єсі.

— Вина у мене добрі, — скромно зауважив Бролар. — А ось і мої крикуни! — вигукнув він, почувши тупотіння ніг на сходах та хрипкі голоси.

Йдучи до виходу, Люсьєн побачив, як повз нього промарширував цілий загін смердючих клакерів і торговців квитками — усі в кашкетах, у зношених панталонах, у потертих сюртуках; пики вішалників — посинілі, позеленілі, брудні, непривабливі, з кошлатими бородами, з лютими і водночас лукавими очима; то було жахливе плем'я, яке живе й плодиться на паризьких бульварах; вранці вони продають запобіжні ланцюжки для дверей, позолочені дрібнички вартістю в двадцять п'ять су, а вечорами плещуть у долоні під театральними люстрами — тобто пристосовуються до всіх нечистих потреб Парижа.

— Ось вони, римляни! — сказав Лусто, сміючись. — Ось хто створює славу актрисам і драматургам! Зблизька ця слава нічим не краща за славу газетярів.

— У Парижі годі зберегти хоч якись ілюзії, — сказав Люсьєн по дорозі додому. — Тут з усього беруть данину, тут усе продається, усе фабрикується — навіть слава...

Гостями Люсьєна були Доріа, директор Панорами, Матіфа і Флоріна, Камюзо, Лусто, Фіно, Натан, Гектор Мерлен і пані дю Валь-Нобль, Фелісьєн Верну, Блонде, Віньйон, Філіпп Брідо, Марієтта, Жірудо, Кардо і Флорентіна, Біксіу. Він запросив також своїх друзів з Братства. Приїхала й танцівниця Туллія, але без свого герцога, вона, як подейкували, була не байдужа до дю Брюеля. Були й видавці газет, у яких працювали Натан, Мерлен, Віньйон і Верну. Всього набралось гостей десятків зо три — більше людей ідальня Коралі не вмістила б. Десь на восьму годину у світлі запалених люстр меблі, шпалери, квіти прибрали того святкового вигляду, коли паризька розкіш здається втіленням мрії. Відчувши себе господарем усього цього багатства, Люсьєн спізнав ні з чим незрівнянну втіху задоволеного марнославства та здійснених надій, і він більше не дошукувався, хто й

задля кого махнув тут чарівною паличкою. Флоріна й Коралі, вбрані з вигадливою елегантністю і витонченою розкішшю, як то заведено серед актрис, усміхалися провінційному поетові, наче два ангели, послані відчинити перед ним двері до палацу мрій. Люсьєн і справді жив мріями. За останні кілька місяців його життя так круто змінилося, він так раптово перейшов від прикрих злиднів до щасливого достатку, аж іноді його опановував неспокій — так буває з людиною, котра бачить сон і водночас знає, що вона спить. Одначе в його погляді, коли він милувався на цю чудову красу, була така впевненість у собі, що заздрісники, мабуть, назвали б її гординою. Люсьєн дуже змінився. Щодня втішаючись любов'ю, він зблід, вираз солодкої знемоги затуманював його зір; одне слово, як казала пані д'Еспар, він мав *вигляд щасливого коханця*. Люсьєнова врода стала ще яскравішою. Усвідомлення своєї сили і влади проступало на його обличчі, просвітленому коханням і досвідом. Нарешті він побачив літературний світ і вище товариство віч-на-віч і вже не сумнівався, що увійде туди переможцем. Поетові, який звичайно замислювався тільки під гнітом знегод, теперішнє його життя уявлялося цілком безхмарним. Успіх надимав вітрила його човна, він здобув усе необхідне для здійснення своїх задумів: багатий дім, коханку на заздрість усьому Парижу, екіпаж і, нарешті, незліченні скарби, що таїлись у його чорнильниці. Душа, серце й розум Люсьєна теж зазнали перетворення: тепер, коли наслідки були такі блискучі, він і на думці не покладав замислюватися про вибір засобів. Достаток і безтурботне життя в цьому домі напевне здивують економістів, що добре вивчили паризькі звичаї, тому не зайве пояснити, на якому підмурку — а він був досить нестійкий — спочивав добробут актриси та її поета. Камюзю пощастило вмовити постачальників Коралі відкрити їй необмежений кредит бодай на три місяці, причому сам він зумів залишитись осторонь, у тіні. І ось коні, слуги, усе мов чарами з'явилося перед цими двома дітьми, які поспішали натішитися життям і досхочу втішалися ним. Узявши Люсьєна за руку, Коралі урочисто ввела його до їдальні, що стала невідомою — як ото в театрі сцена перед виставою — так змінив її вигляд розкішно накритий стіл, освітлений канделябрами на сорок свічок. Тут-таки Коралі відкрила коханому таємницю меню з його королівським десерт-

том — то було творіння Шеви. Люсьєн пригорнув Коралі і поцілував у чоло.

— Я стану знаменитий, крихітко, — сказав він, — і щедро віддячу тобі за кохання й відданість.

— Ет, пусте! — сказала вона. — Ти задоволений?

— Ще б пак!

— От і гаразд! Твоя усмішка — найкраща винагорода, — відповіла Коралі, зміїним порухом наблизивши свої уста до Люсьєнових.

Тим часом Флоріна, Лусто, Матіфа й Камюзю вже розставляли картярські столи. Люсьєнові друзі почали з'їжджатися — всі ці люди мали тепер за честь називатися його друзями. Гра тривала від дев'ятої години до півночі. На своє щастя, Люсьєн не знав жодної гри; але Лусто програв тисячу франків і позичив її в Люсьєна, який не міг відмовити другові в цій послугі. Десь о десятій приїхали Мішель, Фюльжанс і Жозеф. Розмовляючи з ними, Люсьєн відійшов убік і тут помітив, що вони суворі, стримані, щоб не сказати замкнуті в собі. Д'Артез не зміг прийти, він закінчував свою книжку. Леон Жіро готував до виходу в світ перший номер журналу. Братство послало сюди трьох художників, гадаючи, що на світському бенкеті вони почуватимуть себе не так ніяково, як інші.

— Отже, діти мої, — заявив Люсьєн, трохи хизуючись, — ви переконаєтеся, що нікому не відомий віршомаз може стати відомим політиком.

— Я буду тільки радий, якщо моє пророцтво не справдиться, — сказав Мішель.

— А поки що, чекаючи на крашу долю, ти живеш із Коралі? — спитав Фюльжанс.

— Так, — відповів Люсьєн з удаваною простодушністю. — В Коралі був багатий старий торговець, що обожнював її, але вона виставила того бідолаху за двері. Я щасливіший, ніж твій брат Філіпп, який не може прибрати до рук Марієтту, — додав він, глянувши на Жозефа Брідо.

— Тобто ти став людиною без забобонів, — сказав Фюльжанс. — Ти виб'єшся в люди.

— Для вас я завжди залишуся колишнім Люсьєном, хай яке здобуду собі місце під сонцем.

Мішель і Фюльжанс переглянулися, обмінялись посмішкою. Люсьєн помітив ту посмішку й зрозумів, як безглуздо прозвучала його хвальба.

— Яка Коралі гарна! — вигукнув Жозеф Брідо. — Так і проситься на картину!

— І дуже добра, — сказав Люсьєн. — Присягаюся, вона справжній ангел. Звичайно ж, ти її намалюєш! Пиши з неї, якщо хочеш, свою юну венеціанку, яку стара звідниця приводить до сенатора.

— Всі жінки ангели, коли закохуються, — сказав Мішель Кретьєн.

У цю мить до Люсьєна кинувся Рауль Натан. Він схопив його за руки й потиснув їх з почуттям найщирішої вдячності.

— Любий друже, ви не тільки велика людина, а й маєте добре серце, а це сьогодні зустріти важче, ніж талант, — сказав він. — Ви віддані своїм друзям. Одне слово, я ваш до скону. Я ніколи не забуду, що ви зробили для мене на цьому тижні.

Почувши такі улесливі слова від письменника, що був запанібрата зі Славою, Люсьєн із неприхованою гордістю поглянув на своїх друзів із Братства. Порив Натан був викликаний тим, що Мерлен показав йому відбиток статті, в якій Люсьєн вихваляв його книжку і яка мала з'явитися в завтрашньому номері газети.

— Я погодився напасти на вас тільки за умови, що сам на цю статтю й відповім, — прошепотів Люсьєн на вухо Натанові. — Можете й далі покладатись на мене.

І обернувся до друзів із Братства, радіючи, що обставини підтвердили справедливість його слів, з яких щойно посміялися Мішель і Фюльжанс.

— Хай-но вийде д'Артезова книжка, і я зумію бути йому корисним, — заявив він. — Уже одне це заохочує мене працювати в газетах.

— А ти вільний у своїх діях? — запитав Мішель.

— Без кого не обійдуться, того неволити не стануть, — відповів Люсьєн з удаваною скромністю.

Десь опівночі гості посідали за стіл, і бенкет почався. Застільні балачки у Люсьєна велися куди вільніше, ніж у Матіфа, адже ніхто не знав, що погляди трьох посланців Братства дуже розходилися з поглядами газетярів. Молоді дотепники, такі розбещені звичкою виступати і «за», і «проти», зчепилися між собою, жбурляючи один у одного жахливими істинами нового права, яке зароджувалося тоді в надрах світу журналістики. Клод Він'йон виступив проти прагнення малих газет цькувати окремих осіб: мовляв, критика повинна зберегти свої

високі принципи, бо інакше письменники зрештою перестануть шанувати й самих себе. Тоді Лусто, Мерлен і Фіно відверто виступили на оборону методу, який на газетярському жаргоні називався *дати прочуханки*, твердячи, що це іспит, по якому можна розпізнати талант.

— Кожен, хто витримає такий іспит, доведе, що він сильна людина, — сказав Лусто.

— Крім того, — заявив Мерлен, — коли ми вшануємо великих людей, навколо них, як навколо римських тріумфаторів, разом зі славослів'ями мають також лунати крики хули.

— Отакої! — сказав Люсьєн. — Тоді, либонь, усі, кого стануть ганьбити, відчують себе тріумфаторами!

— Чи не про себе ти турбуєшся? — вигукнув Фіно.

— Навіщо тобі, Люсьєне, про це турбуватись? — озвався Мішель Кретьєн. — Ти маєш сонети — вони й створять тобі тріумф Петрарки. Хіба цієї слави тобі мало?

— Без Лаури й жовтого металу? — вигукнув Доріа, чий римований жарт усі зустріли оплесками та сміхом.

— *Faciamus experimentum in anima vili*¹, — з усмішкою відповів Люсьєн Мішелєві.

— Лихо тим, кого газета обмине критикою і чию першу книжку вже увінчають лаврами! Таких письменників, немовби святих, захищають у ніші, й ніхто більше не зверне на них уваги, — сказав Верну.

— Їм казатимуть, як сказав Шансене маркізові де Жанлі, що аж надто закохано видивлявся на його дружину: «Приятелю, ви своє вже отримали», — мовив Блонде.

— У Франції успіх знищує, — озвався Фіно. — Ми надто заздрісні й тому намагаємось примусити і себе, й інших якомога скоріше забути про успіх ближнього.

— Суперечність — джерело життя в літературі, — сказав Клод Віньйон.

— Як і в природі, де життя виникає з боротьби двох начал! — вигукнув Фюльжанс. — Перемога одного над другим — це смерть.

— Як і в політиці, — докинув Мішель Кретьєн.

— Ми це щойно довели на ділі, — підхопив Лусто. — За один тиждень Доріа продасть дві тисячі примірників Натанової книжки. А завдяки чому? Бо найлегше створити славу тій книжці, на яку шалено нападали.

¹ Тут: поки що ми провадимо дослід на нижчих створіннях (латин.).

— А після такої статті,— сказав Мерлен, піднявши вгору відбиток завтрашнього номера своєї газети,— як не розпродати всього видання?

— Прочитайте мені статтю,— попросив Доріа.— Я лишаюся книготорговцем, навіть коли вечеряю.

Мерлен прочитав похвальну статтю Люсьєна, яку все товариство зустрівало оплесками.

— Ну хіба могла з'явитися ця стаття без першої? — запитав Луто.

Тоді Доріа дістав із кишені відбиток третьої статті Люсьєна й почав читати. Фіно уважно слухав: стаття призначалася в другий номер його журналу, і як головний редактор він перебільшував свій захват.

— Якби Боссює жив у нашому столітті, панове, він написав би достоту так,— заявив він.

— Охоче вірю,— сказав Мерлен.— Якби Боссює жив сьогодні, він став би газетярем.

— За Боссює Другого! — вигукнув Клод Віньйон, підіймаючи келих і насмішувато вклоняючись Люсьєнові.

— За мого Христофора Колумба! — відповів Люсьєн, підіймаючи тост за Доріа.

— Браво! — вигукнув Натан.

— Це в нього таке прізвисько? ¹ — лукаво запитав Мерлен, переводячи погляд з Фіно на Люсьєна.

— Якщо ви провадитимете в такому ж дусі,— втрутився Доріа,— ми зовсім загубимо нитку розмови, а добродії комерсанти,— провадив він, кивнувши на Матіфа й Камюзю,— взагалі нічого не зрозуміють. «Жарт — це нитка,— сказав Бонапарт.— Де тонко, там і рветься».

— Панове, ми з вами свідки просто-таки надзвичайного випадку — незбагненого, нечуваного, дивовижного. Всі ми захоплені, що наш друг так швидко перетворився з провінціала на журналіста.

— Він народився журналістом,— сказав Доріа.

— Діти мої,— почав Фіно, підводячись із пляшкою шампанського в руці,— ми підтримували перші спроби нашого гостинного хазяїна, ми підбадьорювали його на шляху до успіху, й він перевершив найсміливіші наші надії. Він витримав випробування, написавши за якихось два місяці кілька блискучих, нам усім відомих статей. Я пропоную висвятити його на журналіста.

— Трояндовий вінок на відзнаку його подвійної перемоги! — вигукнув Біксіу, дивлячись на Коралі.

¹ В г а в о — найманий убивця (*ir.*).

Коралі подала знак Береніці, й та пішла пошукати в картонних коробках актриси старі штучні квіти. Тільки-но гладка покоївка принесла квіти, зразу ж було сплетено великий вінок; кілька уже захмелілих гостей теж досить безглуздо прикрасили себе квітами. Фіно, виступивши в ролі верховного жерця, пролив на прегарні біляві кучері Люсьєна кілька крапель шампанського, вимовивши з кумедною урочистістю такі слова: «Ім'ям Гербового збору, Поруки й Штрафу висвячую тебе на журналіста. Хай твої статті пишуться тобі легко!»

— Й будуть оплачені без відрахувань за пробіли! — докинув Мерлен.

У цю мить Люсьєн помітив засмучені обличчя Мішеля Кретьєна, Жозефа Брідо і Фюльжанса Рідаля; взявши капелюхи, вони вийшли під обурені вигуки інших гостей.

— Святенники й лицеміри! — сказав Мерлен.

— Фюльжанс був добрим хлопцем, — мовив Лусто, — але вони розбестили його своєю мораллю.

— Хто вони? — запитав Клод Віньйон.

— Похмурі молодики, які збираються в релігійно-філософському шинку на вулиці Чотирьох Вітрів, де вони трудяться з метою розкрити, в чому сенс існування людства... — відповів Блонде.

— О! О! О!

— Вони намагаються збагнути, чи людство обертається навколо власної осі, чи просто рухається вперед, — провадив Блонде. — Вони довго сперечались, обираючи між прямою лінією та кривою, біблійний трикутник здався їм позбавленим сенсу, і тоді з'явився невідомий пророк, який висловився за спіраль.

— Коли люди збираються докупи, вони можуть доміркуватись і до небезпечніших дурниць! — вигукнув Люсьєн, якому хотілося захистити Братство.

— Ти вважаєш ці теорії пустопорожнім базіканням? — запитав Фелісьєн Верну. — Настане час — і вони перетворяться на рушничні постріли або на гільйотину.

— Поки що ті хлопці шукають найвищих істин на дні келихів із шампанським, прагнуть з'ясувати гуманітарну суть панталон і знайти пружинку, яка рухає всесвіт, — сказав Біксіу. — Вони підбирають скинутих з трону ідолів, таких, як Віко, Сен-Сімон, Фур'є. Я боюся, вони заморочать голову моєму сердешному Жозефу Брідо.

— Це через них охолонув до мене Б'яншон, мій земляк і шкільний товариш, — сказав Лусто.

— Чи не навчають вони розумової гімнастики і не вправляють мізки? — спитав Мерлен.

— Не виключено, — відповів Фіно. — У всякому разі, я чув, ніби Б'яншон віддається таким фантазіям.

— Справді? — перепитав Лусто. — Але Б'яншон однаково стане славетним лікарем.

— То їхній вождь — д'Артез? — озвався Натан. — Той самий молодик, який збирається нас усіх проковтнути?

— Справжній геній — ось хто д'Артез! — вигукнув Люсьєн.

— Волю справжній шартрез! — сказав Клод Віньйон, усміхнувшись.

Настала мить, коли кожен намагався розкрити душу сусідові за столом. Якщо розумних людей пориває на відвертість і вони готові віддати ключ до свого серця, можна не сумніватися, що хміль уже забив їм памороки. За якусь годину всі Люсьєнові гості почували себе щирими приятелями; вони величали один одного знаменитостями, могутніми талантами, людьми, яким належить майбутнє. Люсьєн як хазяїн дому зберіг певну ясність думки; він вислуховував неймовірні софізми, що довершували його духовне розтління.

— Діти мої, — сказав Фіно, — ліберальній партії конче треба пожвавити свою полеміку, але нині їй зовсім нема за що паплюжити уряд, і ви самі розумієте, в якій скруті опинилася опозиція. Хто з вас хоче написати брошуру з вимогою поновити право первородства? А ми б тоді підняли бучу проти таємних підступів двору. За роботу добре заплатять.

— Я, — сказав Гектор Мерлен. — Це збігається з моїми переконаннями.

— Твоя партія звинуватить тебе, що ти вводиш її в неславу, — заперечив Фіно. — Фелісьєне, займись-но ліпше ти цією брошурою. Доріа її видасть, а таємницю ми збережемо.

— І скільки за неї дадуть? — запитав Верну.

— Шістсот франків. Ти підпишешся «граф К.».

— Згода! — сказав Верну.

— То ви хочете підсадити «крячку» в політику? — знову втрутився до розмови Лусто.

— Це справа Шабо, перенесена в царину боротьби ідей, — сказав Фіно. — Урядові приписують найчорніші задуми й нацьковують на нього громадську думку.

— Мене завжди глибоко дивуватиме уряд, який довіряє керівництво громадською думкою таким пройдам, як ми, — сказав Клод Вінньон.

— Якщо уряд з дурного розуму вступить у відкритий бій, — провадив Фіно, — проти нього почнуть шалені атаки; якщо він тільки викаже свою образу, це вже дасть нам привід загострити полеміку, викликати невдоволення в народі. Газета ніколи нічим не ризикує, тоді як влада ризикує всім.

— Франції нема й не буде, поки уряд не оголосить газети поза законом, — вів далі Клод Вінньон. — А ви з кожною годиною все більше процвітаєте, — обернувся він до Фіно. — Ви ті ж такі єзуїти — але без їхньої фанатичної віри, твердості намірів, дисципліни і згуртованості.

Всі повернулися до картярських столів. У перших променях світанку незабаром потьмяніли свічки.

— Твої друзі з вулиці Чотирьох Вітрів були смутні, немов засуджені на смерть, — сказала Коралі своєму коханому.

— Вони були суддями, — відповів поет.

— Судді не бувають такі занудні, — мовила Коралі.

Ось уже місяць Люсьєн щодня пропадав на званих вечерех, обідах, сніданках, балах — його затигло в бурхливий потік, у круговерт розваг і легкої праці. Він нічого не обмірковував наперед. Здатність зважувати за складних життєвих обставин — це печатка сильної волі, якою ніколи не будуть позначені поети, люди слабкі або надто захоплені чисто духовними інтересами. Як і більшість газетярів, Люсьєн жив з дня на день, розтринькував гроші, тільки-но вони потрапляли йому до рук, жив, не думаючи про труднощі паризького життя, які час від часу пригнічували богему. Ошатністю своїх костюмів і манерами він тепер змагався з найславетнішими чепурунами світського товариства. Коралі, як і всі фанатики, любила прикрашати свого ідола; вона розорялася, щоб нарядити коханого поета у той франтівський обладунок, про який він так мріяв під час своєї першої прогулянки в Тюїльрі. І ось у Люсьєна завелися чудові цівки, прегарний лорнет, діамантові запонки, кільця для вранішніх краваток, персні з печаткою і

чимало вишуканих жилетів під колір кожного костюма. Незабаром він здобув славу денді. Того дня, коли він з'явився серед гостей на світському рауті в німецького дипломата, його перевтілення пробудило потаємну заздрість у молодиків, що теж були серед запрошених на вечірку і вважалися законодавцями паризької моди — таких, як де Марсе, Ванденес, Ажуда-Пінту, Максим де Трай, Растіньяк, герцог де Мофріньез, Боденор, Манервіль та інші. У світському товаристві чоловіки заздять один одному чисто по-жіночому. Графиня де Монкорне і маркіза д'Еспар, на честь якої давався обід, посадовили Люсьєна між собою й навперейми кокетували з ним.

— Чому ви покинули вищий світ? — спитала його маркіза. — Він так хотів прийняти вас, віддати вам шану. Я розгнівана на вас, так і знайте. Ви заборгували мені візит, і я вас досі чекаю. Цими днями я бачила вас у Опері, проте ви не побажали підійти й навіть не вклонилися мені.

— Ваша кузина, маркізо, так безцеремонно дала мені зрозуміти...

— Ви не знаєте жінок, — відповіла пані д'Еспар, уриваючи Люсьєна. — Ви поранили серце воістину ангельське і найшляхетнішу душу з тих, які мені зустрічалися. Ви навіть не здогадуєтесь, що Луїза хотіла зробити для вас і скільки витонченого розуму вклала вона у свій задум. О! Він би вдався їй, — сказала маркіза у відповідь на недовірливий погляд Люсьєна. — Ви, звичайно, розумієте, що її чоловік рано чи пізно повернув би їй свободу; і справді, він недавно помер — як і слід було сподіватися, від нетравлення шлунка. Але, звісно ж, їй не дуже кортіло стати пані Шардон. Зате титул графині де Рюампре був вартий того, щоб його здобути. Тепер вам ясно? Кохання — це велика гординя, і воно має поєднуватись, а надто в шлюбі, з усіма іншими видами гордині. Якби я навіть закохалась у вас до нестями — настільки, що погодилася б стати вашою дружиною, — мені все ж таки було б нелегко називатися пані Шардон. Погодьтеся з цим! Тепер ви познайомилися з труднощами паризького життя, ви знаєте, якими манівцями тут треба добиратися до мети. То невже для вас не очевидно, що, опікуючись вами, людиною без статку й без імені, Луїза сподівалася на успіх майже неймовірний, і тому вона нічим не могла нехтувати. Ви дуже розумний,

та коли ми, жінки, кохаємо, ми стаємо розумніші за наймудрішого чоловіка. Для здійснення свого задуму моя кузина хотіла використати того нікчемного Шатле... До речі, я маю подякувати вам за втіху: я так сміялася, читаючи ваші статті, спрямовані проти нього! — несподівано сказала маркіза, урвавши свій монолог.

Люсьєн не знав, що й думати. Вже трохи обізнаний із підступністю, яка була законом у середовищі газетярів, він досі уявлення не мав про підступність світського товариства. Отож, незважаючи на всю свою проникливість, він мав невдовзі стати жертвою гіркого розчарування.

— Як, маркізо, хіба ви не протегуєте Черногузові? — спитав поет, неабияк зацікавлений останніми словами пані д'Еспар.

— Вищий світ зобов'язує нас бути чемними з найлютішими ворогами, веселитись у товаристві людей нудних і нерідко вдавати, ніби ти жертвуєш друзями, щоб у такий спосіб певніше допомогти їм. Невже ви досі такий недосвідчений? Адже ви готуєтеся стати письменником — кому-кому, а вам слід би вивчити буденні хитрощі світу. Якщо моя кузина й прикинулася, ніби жертвує вами заради Черногуза, то вчинила вона так тільки тому, щоб використати його вплив для вашої вигоди — адже до нього прихильно ставляться в урядових колах. Ми також переконали Шатле, — сподіваючись коли-небудь вас примирити, — що до певної міри ваші випадки проти нього пішли навіть йому на користь. Шатле винагородили за ті прикрощі, яких він зазнав від газет. Як висловився де Люпо, звертаючись до міністрів: «Поки газети знущаються з Шатле, вони дають спокій урядові».

— Пан Блонде запевнив мене, що я матиму втіху бачити вас у себе, — сказала графиня де Монкорне, коли маркіза замовкла, давши Люсьєнові змогу поміркувати над її словами. — Ви зустрінете в мене кількох художників, письменників і жінку, котра давно мріє познайомитися з вами, — панну де Туш, одну з тих талановитих натур, які так рідко трапляються серед нас, жінок; ви неодмінно зробите їй візит. Панна де Туш — або Каміль Мопен, якщо хочете, — має один з найславетніших салонів у Парижі, вона казково багата. Їй сказали, що ви так само гарний, як і розумний, і вона вмирає від бажання побачити вас.

Люсьєнові лишалося тільки висловити падаку подяку, і він окинув Блонде заздрісним поглядом. Між графинею де Монкорне, цією знатною світською дамою, і Коралі існувала така сама різниця, як між Коралі й вуличною повією. Обличчя графині — юної, вродливої, розумної — чарувало сліпучою білістю, притаманною жінкам з Півночі. Її мати була уроджена княжна Шербелова, і перед обідом посол ушанував графиню де Монкорне щонайчемнішою увагою.

Тим часом маркіза д'Еспар недбало обсмоктувала крильце курчати.

— Моя бідолашна кузина так прихильно ставилася до вас, — сказала вона. — Луїза звиряла мені свої мрії про ваше чудове майбутнє. Вона багато чого ладна була витерпіти, але яку зневагу виявили до неї ви, повернувши її листи! Ми прощаємо жорстокість: якщо нам завдають болю — значить, про нас усе ж таки думають. Але байдужість! Байдужість — це як полярна крига, вона скоує. Ну признайтеся ж, ви втратили справжній скарб — і зі своєї вини! Навіщо вам було поривати з Луїзою? Навіть якщо вам здалося, ніби вами знехтували, хіба не мали ви подбати про свій добробут, про поновлення свого імені? Луїза дуже цим переймалася...

— Чому ж вона нічого мені не сказала? — відповів Люсьєн.

— О Господи, та це ж я порадила їй не відкриватися вам. Широ скажу, я злякалася, побачивши, як мало ви знайомі зі світським товариством. Я боялася, що ваша недосвідченість, ваша нерозважливість і юний запал можуть зруйнувати або сплутати її розрахунки і наші задуми. Згадайте-но самі, яким ви тоді були. Згадали? Ви погодилися б зі мною, якби побачили оце тепер свого двійника. Ви стали зовсім іншою людиною. І якщо ми перед вами винні, то тільки в тому, що не змогли цього передбачити. Але з тисячі чоловіків чи знайдеться бодай один, хто поєднував би в собі такий розум і таку дивовижну здатність пристосовуватись до вимог середовища? Як могла я здогадатися, що ви цей рідкісний виняток? Ви перевтілилися так швидко, ви так легко за своїли манери парижанина, що коли місяць тому я зустріла вас у Булонському лісі, я не впізнала вас.

Люсьєн слухав цю вельможну даму з почуттям незбагненої втіхи. Вона промовляла свої облесливі слова з таким довірливим і злегка ображеним виглядом, з та-

ким найвним виразом обличчя! Здавалося, вона справді щиро зацікавлена його долею, і він майже повірив у чудо, як був повірив у чудо в день своєї першої появи в Драматичній панорамі. Після того щасливого вечора життя тільки всміхалося йому, і Люсьєн почав приписувати своїй юності чародійну силу. Цілком певний, що не дасть заскочити себе зненацька, він вирішив випитати у співрозмовниці все до решти.

— Які ж то, маркізо, були задуми, що нині обернулися на нездійсненні мрії?

— Луїза хотіла домогтися королівського указу, що дав би вам право носити прізвище й титул де Рюампре. Вона хотіла поховати Шардона. Тоді це було просто, тепер — з огляду на ваші політичні переконання — майже неможливо. А тим часом успіх її задуму приніс би вам щастя. Ви назвете наші мрії пустими химерами. Але в нас усе ж таки є досвід, і ми знаємо, якої ваги надає графський титул елегантному, чарівному молодикові. Нехай у присутності багатих спадкоємців або юних англійок-мільонерш повідомлять: «Пан Шардон!» чи «Граф де Рюампре!» — це справить аж ніяк не однако-ве враження. Хай він навіть весь у боргах, граф легко знайде доступ до сердець, його врода яскритиме в сяйві титулу, мов діамант у коштовній оправі. А пана Шардона ніхто й не помітить. Не ми створили ці уявлення, розповсюджені в усіх шарах суспільства і навіть серед міщан. Ви самі відвернулись від свого щастя. Погляньте на отого молодого красеня, віконта Фелікса де Ванденеса, він один із двох особистих секретарів короля. Король любить обдарованих молодих людей, а у Ванденеса, коли він приїхав із провінції, багаж був не важчий, аніж у вас, і ви в тисячу разів розумніші за нього. Але чи належите ви до вельможного роду? Чи маєте ви високий титул? Ви знаєте де Люпо. Його прізвище Шарден — дуже схоже на ваше. Проте він і за мільйон не продав би скромного батьківського маєтку. Бо завдяки йому він стане графом де Люпо, а його син, можливо, — одним із перших вельмож королівства. Якщо ви не зійдете з хибного шляху, на який так необачно ступили, ви людина пропаша. Подумайте, наскільки розважливіший за вас пан Еміль Блонде! Він працює в газеті, яка підтримує уряд; до нього прихильно ставляться всі сьгоднішні можновладці; він людина благонадійна і може водитися з лібералами цілком безпечно для себе. Тому рано чи

пізно Еміль Блонде досягне своєї мети, бо він зумів вибрати собі й погляди, і заступників. Серед родичів прегарної жінки, яка сидить поруч із вами, уродженої де Труавіль, два пери Франції і два депутати. Маючи таке ім'я, вона вигідно одружилася; нині графиня де Монкорне приймає у себе багатьох впливових людей, і, якщо буде треба, вона заради цього хлопчика Еміля Блонде розворушить весь політичний мурашник. А куди затягне вас Коралі? Не мине й кількох років, як ви будете по шию в боргах, а богомне життя остогидне вам. Ви погано розпорядилися коханням і погано влаштували своє життя. Ось що недавно сказала мені в Опері жінка, яку ви несправедливо образили. Сумуючи, що ви так необачно марнуєте свій талант і свою прекрасну юність, вона не про себе турбувалась, а про вас.

— О, якби ваші слова були правдою, маркізо! — вигукнув Люсьєн.

— З якого дива стала б я брехати? — мовила маркіза, скинувши на Люсьєна холодний зарозумілий погляд, який спантеличив його до краю.

Геть зніяковівши, Люсьєн не відновив розмови; маркіза вдавала з себе ображену й більше до нього не озивалась. Своєю різкою відповіддю вона дошкулила йому до живого, але він усвідомлював свій промах і дав собі слово виправити його. Він обернувся до пані де Монкорне і заговорив із нею про Блонде, вихваляючи цього молодого письменника. Графиня слухала поета прихильно і, на знак пані д'Еспар, запросила його відвідати її дім у наступний прийомний день, запитавши, чи не буде йому приємно зустрітися з пані де Баржетон, яка прийде, незважаючи на свою жалобу; бо йдеться не про бал чи велику звану вечірку, будуть запрошені тільки найближчі друзі.

— Маркіза запевняє, що я один у всьому винен, — сказав Люсьєн. — Тож хай її кузина сама вирішує, як поставитися до мене — поблажливо чи ні.

— Звільніть Луїзу від безглузлого цькування в газетах; адже, крім усього, вони ганьблять її, пов'язуючи її ім'я з ім'ям чоловіка, якого вона відверто нехтує. Зробіть це, і ви укладете з нею мир. Кажуть, ви вважаєте, ніби вона посміялася з вас, а я бачила її дуже засмученою. Луїза почуває себе зрадженою й покинутою. А правда, що вона виїхала з провінції з вами й заради вас?

Люсьєн тільки всміхнувся, глянувши на графиню; він був надто збентежений, щоб відповісти.

— Як могли ви засумніватися в жінці, котра пішла задля вас на такі жертви? І навіть у цьому випадку ви не повинні були розлюбити її — надто вона гарна й розумна. Пані де Баржетон закохалася не так у вас самого, як у ваш талант. Повірте, жінки спершу закохуються в розум, а вже потім у вроду, — сказала графиня, нишком глянувши на Еміля Блонде.

У домі посла Люсьєн зрозумів, яка різниця між вищим світом і тим середовищем, у якому він останнього часу жив. Ці дві картини зовнішнього блиску ні в чому не були схожі, вони не мали жодної точки зіткнення. Висота й розташування кімнат у цьому домі, одному з найбагатших у Сен-Жерменському передмісті, старовинна позолота салонів, пишнота прикрас, сувора вишуканість обстави — усе було для Люсьєна незвичайне, нове; але так швидко засвоєна звичка до розкоші дозволила йому приховати свій подив. Його поведінка була так само далека від самовпевненості й зухвальства, як від підслесливості та низькопоклонництва. Поет тримався з гідністю й зумів здобути прихильність усіх, хто не мав підстав почувати до нього неприязнь, як оті юні чепуруни, що позаздрили красі й успіху Люсьєна, коли він так несподівано з'явився в світському товаристві. Виходячи з-за столу, він запропонував пані д'Еспар руку, і вона обперлась на неї. Побачивши, як доброзичливо маркіза поставилась до Люсьєна, Растіньяк підійшов до нього, нагадав йому, що вони земляки і вже зустрічалися в домі пані дю Валь-Нобль. Молодий аристократ, здавалося, хотів заприятелювати з провінційною знаменитістю; він запросив його до себе на сніданок, пообіцявши ввести у товариство великосвітської молоді. Люсьєн прийняв запрошення.

— Я сподіваюся, мене вшанує візитом і любий Блонде, — сказав Растіньяк.

Хазяїн дому підійшов до гурту, в якому були маркіз де Ронкероль, герцог де Реторе, де Марсе, генерал Монріво, Растіньяк і Люсьєн.

— От і гаразд, — сказав він Люсьєнові з чисто німецькою добродушністю, ховаючи під нею витончене лукавство. — Ви уклали мир з маркізою д'Еспар, вона вами

зачарована, а ми ж усі знаємо, — додав він, окинувши поглядом чоловіків, що стояли навкруг нього, — як важко їй сподобатися.

— Справді важко, але вона підносить до небес розум, а цим мого славетного земляка природа не обділила, — сказав Растіньяк.

— Люсьєн скоро зрозуміє, як невдало скористався він зі свого розуму, — жваво втрутився до розмови Блонде. — Він перейде в наш табір, він стане нашим.

Навколо Люсьєна заговорили на цю тему. Люди поважні виголосили повчальним тоном кілька глибокодумних істин, молоді аристократи глузували з ліберальної партії.

— Я певен, що він кидав на орла й решку, вирішуючи, приєднатися йому до правих чи до лівих, — сказав Блонде. — Але тепер він зробить обміркований вибір.

Люсьєн засміявся, згадавши свою розмову з Лусто в Люксембурзькому саду.

— Він обрав за ватага, — вів далі Блонде, — такого собі Етьєна Лусто, забіяку з дрібної газетки, для якого газетна шпальта — це монета в сто су, а політика — віра в повернення Наполеона і, як на мене, ще безглуздіша віра у вдячність і в патріотизм усіх отих панів із лівих партій. Як Рюбампре Люсьєн повинен тяжіти до аристократів; як журналіст він має бути на боці уряду, бо інакше він ніколи не стане ні де Рюбампре, ні державним секретарем.

Тут посол запропонував Люсьєнові партію у віст, і Люсьєн страшенно всіх здивував, признавшись, що грати не вміє.

— Мій друже, — прошепотів йому на вухо Растіньяк, — у той день, коли ви зробите мені ласку й захочете розділити мій скромний сніданок, приходьте якомога раніше, і я навчу вас грати у віст. А то ви ганьбите наше славне місто Ангулем, і я тільки повторю слова Талейрана, сказавши, що, не вміючи грати у віст, ви готуєте собі сумну старість.

Повідомили, що прийшов де Люпо, радник у справах юстиції, своя людина в придворних колах, лукавий честолюбець, який робив таємні послуги уряду й умів пролізти повсюди. Він уклонився Люсьєнові, з яким уже зустрічався в пані дю Валь-Нобль, і його шанобливий уклін свідчив про бажання здобути поетову прихильність. Зустрівши молодого журналіста в такому обраному това-

ристві, де Люпо, який завжди остерігався вскочити в халепу і про всяк випадок приятелював із людьми всіх політичних поглядів, зрозумів, що у вищому світі, як і в літературі, успіх Люсьєнові забезпечений. Він здогадався, що цей поет прагне вибитись нагору, і всіма засобами намагався підлеститись до нього, не скупуював на запевнення у своїх дружніх почуттях, так ніби вони приятелювали хтозна-відколи; Люсьєна ошукати було легко, і він повірив у щирість облесливих слів радника юстиції. А той мав за правило вивчати слабості тих, у кому вбачав суперників і кого прагнув позбутись.

Отже, Люсьєна добре прийняли у світському товаристві. Він зрозумів, що багато завдячує герцогові де Реторе, німецькому послові, маркізі д'Еспар, графині де Монкорне. Перед тим як покинути дім посла, він підійшов по черзі до маркізи й до графині й у розмові з кожною показав себе в усій красі свого розуму.

— Яка пиха! — мовив де Люпо до маркізи, коли Люсьєн відійшов.

— Він зіпсується, перш ніж дозріє, — з усмішкою сказав маркізі де Марсе. — Ви, либонь, мали таємні причини заморочити йому голову.

Коралі чекала Люсьєна у своїй кареті біля дому посла. Він був зворушений такою відданістю й розповів їй, як провів вечір. На превеликий подив поета, актриса схвалила задуми, що вже тривожили його уяву, й наполегливо радила йому стати під знамена уряду.

— З лібералами ти тільки напитаєш собі лиха. Вони влаштовують змови, вони вбили герцога Беррійського. Думаєш, їм пощастить повалити уряд? Та ніколи! Працюючи на них, ти нічого не доб'єшся, а якщо перейдеш у протилежний табір, то здобудеш титул графа де Рюбампре. Ти зможеш вислужитися, станеш пером Франції, одружишся з багатійкою. Перекидайся до правих. Адже в цьому гарний тон, — додала вона, вимовляючи слово, яке для неї було найнеспростовнішим доводом. — Валь-Нобль, коли я в неї обідала, сказала мені, що Теодор Гайяр збирається видавати невеличку газету роялістського напрямку під назвою «Ревей», яка воюватиме з вашою газетою та з «Міруар». Кажуть, не мине й року, як пан де Віллель та його партія будуть при владі. Скористайся нагодою і переходь на їхній бік, поки вони ще насподі. Але Етьєнові та своїм приятелям не кажи нічого, вони здатні утнути тобі лихий жарт.

Через тиждень Люсьєн з'явився в салоні графині де Монкорне і спізнав жорстоке хвилювання, зустрівшись там із жінкою, яку він колись палко кохав і чие серце змучив своїми кпинами. Луїза теж зовсім перемінилась. Її аристократичне походження давало їй право бути світською дамою — і вона стала нею, тільки-но виїхала з провінції. Вишуканість її жалобного вбрання свідчила про щасливе вдівство. Люсьєн відчув, що він якоюсь мірою причетний до її кокетування, і не помилився; але, немов той людоджер, що скуштував свіжини, він цілий вечір вагався між закоханою, вродливою і палкою Коралі та стриманою, гордою і жорстокою Луїзою. Він не зважився зробити рішучий вибір, пожертвувати актрисою заради світської дами. Пані де Баржетон, що знову загорілася коханням до Люсьєна, побачивши, який він гарний і розумний, протягом усього вечора чекала від нього цієї жертви. Та марними виявилися її скрадливі слова, її знадні погляди, і вона покинула вітальню, охоплена непогамовною жагою помсти.

Луїза сама заговорила до Люсьєна.

— Так, так, любий Люсьєне, — сказала вона ласкаво, з гідністю і з чисто паризькою грацією. — Ви мали стати моєю гордістю, а ви обрали мене за свою першу жертву. Я простила вас, мій друже, подумавши, що ваша помста — відлуння любові.

Цими словами і своїм царственным виглядом пані де Баржетон повернула собі всю владу. Люсьєн, який досі вважав, що він тисячу разів має слухність, несподівано для себе засумнівався в цьому. Жодного слова не було сказано ні про розпачливого прощального листа, яким він порвав із нею, ні про причину розриву. Жінки з вищого світу мають дивовижний хист — жартуючи, применшувати свою провину. Вони можуть і вміють усе загладити усмішкою, несподіваним запитанням, удаваним подивом. Вони нічого не пам'ятають, вони все пояснюють, вони дивуються, перепитують, витлумачують, обурюються, сперечаються і кінець кінцем змивають свої гріхи, наче плями з одягу: ви знали їх чорними, та за мить уже бачите білими й непорочними. А ви? Ви повинні Богу дякувати, якщо самі ж таки не визнали себе винним у тому або тому непростенному злочині. На мить Люсьєн і Луїза подивились одне на одного колишніми очима, заговорили мовою дружби; проте Люсьєн, сп'янілий від потішеної гордині, сп'янілий від

коханья Коралі, котра, слід визнати, влаштувала йому безтурботне життя, не знайшов належної відповіді на Луїзині слова, вимовлені з томливим зітханням: «Ви щасливий?» Меланхолійне «ні!» забезпечило б йому остаточний успіх. Та Люсьєн визнав за дотепне заговорити про Коралі, про те, як його кохають заради нього самого, тобто він повторив усі дурниці, що їх белькочуть ті, чий розум затьмарений пристрастю. Пані де Баржетон кусала собі губи. Все було скінчено. Тим часом до Луїзи підійшла маркіза д'Еспар — разом з графінею де Монкорне. Здавалося, ці три жінки з радістю прийняли поета у своє вузьке коло. Вони його приголубили, зачарували, вони спокушали його з незрівнянним мистецтвом, і Люсьєн відчув себе героєм вечора.

Отже, Люсьєнові успіхи у вищому світі були не менші, ніж успіхи, яких він уже домігся в світі журналістики. Коли маркіза д'Еспар і пані де Баржетон відрекомендували Люсьєна прекрасній панні де Туш, так добре відомій під ім'ям Каміля Мопена, ця письменниця запросила його до себе на обід — вона приймала по середах — і, здавалося, була схвильована красою поета, яку чутки нітрохи не перебільшували. Люсьєн намагався довести, що його розум переважає його вроду. Панна де Туш дивувалась і захоплювалася з тією веселою простодушністю та милим запалом поверхової приязні, які вводять у оману всіх, хто не досить обізнаний зі звичаями паризького життя, де так сильно розвинуте прагнення до нового, до безперервних розваг.

— Якби я сподобався їй, як вона сподобалася мені, — сказав Люсьєн Растіньякові й де Марсе, — ми створили б удвох роман...

— Ви обоє надто добре пишете романи, тож навряд чи захочете заводити їх у життя, — відповів Растіньяк. — Хіба двоє письменників здатні закохатися одне в одного? Щоб потім змагатися, хто кого дотепніше висміє?

— Ви мрієте з добрим розрахунком, — сміючись, сказав Люсьєнові де Марсе. — Правда, цій гарній дівчині вже стукнуло тридцять, але в неї близько вісімдесяти тисяч ліврів ренти. Вона чарівно примхлива, і краса такого типу зберігається довго. Коралі, мій друже, — це дурненьке дівча, придатне лиш на те, щоб створити вам становище, бо не годиться юному красеню обходитися без коханки. Але якщо ви не здобудете бодай однієї славної перемоги у світському товаристві, актриса

з часом стане вам на заваді. Сміливо вперед, любий друже, і спробуйте заступити Конті, який сьогодні співатиме дует із Камілем Мопеном. Зрештою, за всіх часів поезії віддавали перевагу над музикою.

Коли Люсьєн почув дует у виконанні панни де Туш і Конті, його надії розвіялись.

— Конті співає чудово, — сказав він де Люпо.

Люсьєн повернувся до пані де Баржетон, і та повела його до вітальні, де була маркіза д'Еспар.

— Чи не візьмете ви його під свою опіку? — запитала Луїза у своєї кухні.

— Але хай-но спершу пан Шардон, — мовила маркіза із зухвалою й водночас ласкавою гримаскою, — облишить діяльність, яка може поставити його опікуна в незручне становище. Якщо він хоче домогтися королівського указу, що дозволив би йому розлучитися з жалюгідним батьковим прізвищем і взяти прізвище матері, він повинен негайно стати нашим.

— Не мине й двох місяців, як я це зроблю, — пообіцяв Люсьєн.

— Гаразд, — сказала маркіза, — я поговорю зі своїм батьком і дядечком, вони служать при дворі й, думаю, замовлять за вас слово перед канцлером.

Посол і обидві жінки зразу вгадали, де вразливе місце Люсьєна. Одурманений аристократичною розкішшю, поет зазнавав невимовного приниження, чуючи, як його називають Шардоном, у той час, коли в салонах він зустрічав тільки чоловіків із гучними титулами й іменами. Ця прикрість повторювалася щоразу, коли Люсьєн бував у світському товаристві. А ще тяжче ставало в нього на душі, коли він повертався до турбот свого ремесла після відвідин вищого світу, куди він виїздив, як годилося, в кареті й зі слугами — правда, все це належало Коралі. Люсьєн навчився їздити верхи і тепер міг гарцювати біля карети маркізи д'Еспар, панни де Туш або графині де Монкорне — привілей, якому він так заздри в перші дні свого життя в Парижі. Фіно охоче влаштував своєму незамінному працівникові вільний вхід у Оперу, де Люсьєн прогайнував не один вечір; відтоді він прилучився до обраного кола тогочасних молодих денді. Поет дав на честь Растіньяка і своїх світських друзів розкішний сніданок, але припустився помилки, влаштувавши його в помешканні Коралі; він був надто юний, надто поет і надто довірливий, щоб розу-

міти певні відтінки поведження; а хіба могла навчити його всіх тонкощів життя актриса, дівчина чарівна, але без ніякого виховання? Провінціал цілком простодушно дав зрозуміти молодикам, настроєним до нього недоброчисло, що з актрисою його поєднують спільні інтереси, а таким взаєминам потай заздрить кожен юнак і видимо кожен осуджує. Того ж таки вечора Растін'як нещадно глузував із Люсьєна; і хоч сам він тримався у вищому світі теж за допомогою коханки, але так уміло додержував правил пристойності, що будь-яке лихослів'я на свою адресу мав усі підстави вважати за наклеп. Люсьєн швидко навчився грати у віст. Карти стали його пристрастю. Коралі, готова на все, аби запобігти появі суперниці, не тільки не картала Люсьєна, а навіть заохочувала його марнотратство в тому засліпленні глибокого почуття, коли існує лише те, що відбувається тепер, і коли заради скороминущої насолоди жертвують усім, навіть майбутнім. Вчинки по-справжньому закоханої людини дуже схожі на дитячі витівки: та сама нерозважливість, необачність, безпосередність, ті самі сльози і сміх.

В ті часи процвітало товариство молодиків, багатих, а то й бідних, прозваних *марнотратниками життя*, які жили по-гуль'яйському і цілком безтурботно, маючи славу великих любителів смачно попоїсти, а надто випити. Ці гульвіси бездумно розкидалися грішми і звеселяли своє існування — не так безумне, як бурхливе, — досить-таки грубими розвагами; для них не було нічого неможливого, і вони похвалялися своїми витівками, що, зрештою, не виходили за певні межі; жвавий і дотепний розум скрашував їхні бешкетні подвиги, і годі було на них гніватись. Ніщо так яскраво не свідчить про ту безвихідь, у яку загнала Реставрація молодь. Молоді люди, не знаючи, до чого прикласти свої сили, кидались не тільки у журналістику, в змови, у літературу й мистецтво, вони також марнували себе в шаленій гульні — так багато було в юної Франції живодайних соків і буйної сили! Охоча до праці, ця чудова молодь домагалася влади й розваг; маючи потяг до мистецтва, вона жадала скарбів; маючи схильність до гуль'яювання, вона розбуркувала свої пристрасті; всіма способами прагнула вона створити собі становище, але політика всюди ставила їй перепони. Марнотратники життя майже всі були люди високих обдарувань; декотрі загинули в цій атмосфері, що розслабляла душу й тіло, декотрі вижили.

Найславетніший із них, найдотепніший, Растіньяк кінець кінцем під керівництвом де Марсе став на шлях серйозної діяльності й досяг успіху. Розваги, яким віддавалися ці молоді люди, набули такого широкого розголосу, що стали темами для кількох водевілів. Люсьєна ввів у те товариство молодих баламутів Блонде, й наш поет красувався там поруч із Біксіу, одним з найневтомніших злих дотепників того часу. Отож протягом усієї зими Люсьєнове життя було суцільними гульбищами, що уривалися тільки легкою працею для газет; він і далі друкував невеличкі статейки, і йому коштувало неймовірних зусиль написати вряди-годи кілька сторінок бездоганної, глибоко продуманої газетної прози. Але творча праця була винятком, поет повертався до неї лише під гнітом нужди: звані сніданки, обіди, веселі прогулянки, світські вечірки, гра в карти забирали майже весь його час, а решту він віддавав Коралі. Люсьєн намагався не думати про завтрашній день. А втім, він бачив, що всі його вдавані друзі живуть, як і він; про майбутнє жоден із них не замислювався, а від турбот про день сьогоднішній їх рятували дорого оплачувані проспекти книготорговців, а також «премії» за статті, необхідні видавцям для їхніх ризикованих спекуляцій. Прийнятий у світ газетярства й літератури на рівних правах із іншими, Люсьєн незабаром зрозумів, які неподоланні перешкоди постануть перед ним, якщо він спробує піднятися вгору: кожен погоджувався мати його за рівного, але ніхто не захотів би визнати його вищість. Ось так непомітно для самого себе він зрікся літературної слави, дійшовши висновку, що легше досягти успіху на терені політики.

«Інтриганство не так розбуджує суперечливі пристрасті, як талант, бо приховані підступи не привертють нічиєї уваги,— якось сказав Люсьєнові Шатле, коли вони вже помирились.— Вміння інтригувати дає більше користі, ніж талант; з нічого воно створює щось, тоді як величезні можливості таланту найчастіше приносять людині нещастя».

У цьому житті, де день завтрашній наступав на п'яти сьогоднішньому, й між гульнею та банкетами зовсім не лишалося часу для обіцяної роботи, Люсьєн домагався своєї головної мети: він став своєю людиною у світському товаристві, він упадав коло пані де Баржетон, коло маркизи д'Еспар, коло графині де Монкорне, він не про-

пускав жодної вечірки в панни де Туш; він з'являвся у вищому світі і їхав на розважальну прогулянку зразу після званого обіду, влаштованого авторами або видавцями; він ішов з якої-небудь великосвітської вітальні заради вечері, програної в заклад; пустопорожні паризькі балачки та гра в карти занапащали його обдарування, і так ослаблене розгульним життям. Поет утратив ясність розуму та розсудливість, що допомагають спостерігати за оточенням і виявляти те особливе чуття, без якого вискочням доводиться нелегко; Люсьєн розучився відрізняти хвилини, коли пані де Баржетон поверталася до нього, від хвилин, коли вона віддалялася, ображена, він не відчував, коли вона прощала його, а коли проклинала знов. Помітивши, що суперник досі плакає якісь надії, Шатле став приятелем Люсьєна і втягував його в нові й нові гульбища, які висмоктували з нього всі сили. Спочатку із Шатле заприятелював Растіньяк, котрий заздрив землякові й побачив у бароні надійнішого спільника, ніж Люсьєн. А вже через кілька днів після того як відбулася зустріч ангулемських Петрарки й Лаури, Растіньяк помирих поета й пристаркуватого чепуруна часів Імперії за розкішною вечерею в «Роше де Канкаль». Повертаючись удосвіта і прокидаючись опівдні, Люсьєн не міг опертися спокусам домашнього кохання, що завжди було напихваті. Ну а лінощі породжували байдужість до найчудовіших рішень, прийнятих у хвилини, коли Люсьєн бачив своє становище у справжньому світі; його воля дедалі слабшала і все не подавала голосу навіть під тиском найнагальнішої нужди. Легковажне життя Люсьєна спершу тишило Коралі, й вона навіть заохочувала його до такої легковажності, вбачаючи у ній та у створених нею буденних потребах запоруку тривалої прихильності, але кінець кінцем ця ласкава й ніжна жінка знайшла в собі мужність нагадати милому про необхідність працювати, і їй не раз довелося повторювати йому, що за місяць він заробив зовсім мало. Поет та його коханка зі страхітливою швидкістю загрузали в боргах. Півтори тисячі франків, які лишилися від продажу «Стокроток», а також перші зароблені Люсьєном п'ятсот франків незабаром розійшлися. За три наступні місяці статті принесли Люсьєнові не більше як тисячу франків, і все ж таки йому здавалося, що він працював надміру. Але Люсьєн уже засвоїв притаманне марнотратникам життя легке ставлення до боргів.

Мовляв, борги тільки до лиця молодикові, не старшому за двадцять п'ять років, а от пізніше їх уже ніхто йому не простить. Слід зазначити, що по-справжньому поетичні, але наділені слабкою волею душі, постійно заклопотані тим, щоб передавати своє відчуття світу в образах, ніколи не виявляють уваги до ближнього, без чого годі обійтись, коли ти хочеш знати життя. Поети більше полюбляють просто вбирати у себе враження, ніж цікавитися відчуттями інших і вивчати, як саме людина сприймає світ. Через те Люсьєн ніколи не розпитував марнотратників життя про тих, хто раптом зникав із їхнього товариства, та й ніколи не замислювався над майбутнім своїх облудних друзів: одні з них мали спадщину, інші — певні надії, у того був загально визнаний талант, у того — непохитна віра в долю і тверді наміри обминати закон. Люсьєн вірив у своє майбутнє, покладаючись на глибокодумні істини, що їх прорікав Блонде: «Кінець кінцем усе залагоджується». «Хто нічого не має, тому нічого втрачати». «Втратити ми можемо тільки те багатство, якого прагнемо». «Пливи за течією — куди-небудь та допливеш». «Якщо розумна людина проникне до вищого світу, успіх їй забезпечений!»

Всю ту зиму, таку щедрю на розваги, Теодор Гайяр і Гектор Мерлен шукали кошти, необхідні для заснування газети; перший номер «Ревей» вийшов аж у березні 1822 року. Цю справу мали звичай обговорювати у пані дю Валь-Нобль. Та елегантна і дотепна куртизанка, що урочисто виголошувала, коли їй траплялося показувати свої розкішні покої: «Осьде рахунки¹ «Тисячі й однієї ночі!» — мала неабиякий вплив на банкірів, високих вельмож та письменників роялістського напрямку, що часто збирались у її салоні для обговорення справ, які не підлягали обговоренню деінде. Гекторові Мерлену обіцяли місце головного редактора «Ревей». Його правою рукою ладили Люсьєна, що став найближчим другом Гектора. Люсьєнові було обіцяно також відділ літературних розмаїтостей у одній з урядових газет. Свій перехід до протилежного табору Люсьєн готував нишком, посеред світських розваг. Цей хлопчисько уявляв себе великим політиком, він сподівався на цілковитий успіх задуманої ним театральної розв'язки

¹ Гра слів: les comptes — рахунки, les contes — казки (фр.). Вимовляються однаково.

і розраховував на щедрість уряду, яка дасть йому змогу виплатити борги й розвіяти таємні побоювання Коралі. Актриса незмінно всміхалася, вона й словом не проходила про свої прикрощі; але Береніка, жінка прямодушна, відкрила очі Люсьєнові. Як і всі поети, цей майбутній геній позітхав хвилину, нарікаючи на зрадливу долю, пообіцяв працювати, але швидко забув про свою обіцянку і знайшов розраду від скороминущого смутку на якомусь бенкеті. Того дня, коли Коралі помітила на чолі коханого хмарку стурбованості, вона висварила Береніку й сказала своєму поетові, що все залагодилося.

Маркіза д'Еспар і пані де Баржетон чекали Люсьєнового навернення, щоб виклопотати в міністра — через Шатле, як вони казали, — давно омріяний указ про зміну прізвища. Люсьєн пообіцяв присвятити «Стокротки» маркізі д'Еспар, і вона, здавалось, була щиро втішена цією шанобою, на яку письменники стали вельми скупі, відколи вони здобули собі високе становище в суспільстві. Коли увечері Люсьєн приходив до видавця довідатися про долю своєї книжки, той, наводячи неспростовні докази, переконував поета, що не слід квапитися з її виходом у світ. Доріа був вічно заклопотаний якоюсь нагальною справою, яка забиравала весь його час: то він випускав нові вірші Каналіса — а з ним не варто сперечатись! — то друкував другий том «Роздумів» Ламартіна, а двом великим добіркам поезії невігідно з'являлись одночасно. І звичайно ж, автор повинен довіряти досвіду свого видавця. А тим часом Люсьєн уже опинився в такій скруті, що звернувся по допомогу до Фіно, й той видав йому невеличкий аванс під майбутні статті. Того ж таки дня, вечереючи з друзями — марнотратниками життя, поет розповів їм про свої труднощі, але вони втопили його тривогу в потоках шампанського, охолодженого жартами. Борги! У кого з великих людей їх не було? Борги — це наші задоволені потреби, це вимоги наших слабостей. Людина досягає життєвого успіху лише під тиском залізної руки необхідності.

— Великим людям — вдячний ломбард! — вигукнув Блонде, підіймаючи келих.

— Всього бажати — це усім заборгувати, — сказав Біксіу.

— А усім заборгувати — значить, горя не знати! — підхопив де Люпо.

Марнотратники життя зуміли переконати цього хлопчиська, що борги — то золоте стрекало, яким він розпалює коней, запряжених у колісницю його слави. А тоді на сцену виступив незмінний Цезар з його сорока мільйонами боргу, потім Фрідріх II, що одержував від свого батька лише по дукату в місяць, — ці горезвісні приклади жадібності, притаманної великим людям, зображеним у їхніх вадах, а не в могутності їхнього духу та задумів! І ось карета, коні та обстановка Коралі були описані позикодавцями за борги, загальна сума яких досягала чотирьох тисяч франків. Люсьєн звернувся до Лусто з проханням повернути позичену тисячу франків, але у відповідь приятель показав поетові гербові папери, які свідчили, що справи у Флоріні стоять не краще, ніж у Коралі. Проте вдячний Лусто пообіцяв допомогти прилаштувати в друг «Лучника Карла IX».

— Як Флоріна дійшла до такого життя? — запитав Люсьєн.

— Матіфа зрадив нас, — відповів Лусто. — Ми його втратили. Але якщо Флоріна захоче, він дорого заплатить за свій негідний вчинок. Я тобі потім усе розкажу...

Через три дні після марної спроби Люсьєна стягти з Лусто борг, закохані сумно снідали, сидючи біля каміна у своїй розкішній спальні. Береніка підсмажила їм яечню, поставивши сковорідку просто на жар у камін, бо кухарку розрахували, як і кучера, і всіх інших слуг. Опечатані меблі продати було неможливо. В домі не лишилося жодної золотої або срібної речі, жодної коштовності — тільки ломбардні квитанції, що утворили вельми повчальний томик у одну восьму аркуша. Береніка зберегла два столові прибори. Газета зробила Люсьєнові й Коралі неоціненні послуги: страх розсердити журналіста, здатного знеславити їхні заклади, стримував кравця, швачку та модистку від надто рішучих заходів.

Молодята ще снідали, коли з'явився Лусто.

— Ура! — вигукнув він. — Хай живе «Лучник Карла Дев'ятого»! І до того ж я сплавив на сто франків книжок, діти мої! Поділились!

Він передав Коралі п'ятдесят франків і послав Береніку пошукати чогось поживнішого на сніданок.

— Учора Гектор Мерлен і я обідали з видавцями й умілими натяками підготували продаж твого роману. Ти, мовляв, провадиш переговори з Доріа; але Доріа — скнара, він не хоче дати тобі більше ніж чотири тисячі

франків за дві тисячі примірників, а ти просиш шість тисяч. Ми проголосили тебе вдвічі геніальнішим за Вальтера Скотта. О! У тебе напихваті незрівнянні романи! Ти пропонуєш не книжку, а надзвичайно вигідне діло; ти не просто автор більш або менш талановитого роману, ти даєш повне зібрання творів! Фраза «зібрання творів» улучила в ціль. Отож добре зятям свою роль і знай, що у тебе в портфелі лежать готовісінькі «Фаворитка, або Франція за Людовіка XIV»; «Котильйон I, або Перші дні Людовіка XV»; «Королева й кардинал, або Париж за часів Фронди»; «Син Кончіні, або Інтрига Рішельє»... Назви цих романів буде подано на обкладинці «Лучника». Такий маневр ми називаємо *роздувати успіх*. Назви книжок красуються на палітурці, аж поки стануть широко відомі, а здобути славу значно легше за твори ненаписані, ніж написані. «Книжка друкується» — це найвища запорука успіху! А зараз нумо веселитись! Ось і шампанське. Можеш уявити собі, Люсьєне, як витріщилися наші видавці — очі стали у них, мов блюдця... До речі, блюдця у вас іще є?

— Їх описано, — сказала Коралі.

— Щиро співчуваю і далі розповідаю, — провадив Лусто. — Видавці повірять у існування всіх твоїх рукописів, якщо побачать бодай один. Вони завжди вимагають рукописи на перегляд, а потім удають, ніби прочитали їх. То й нехай собі вдають, будьмо до них поблажливі: ясно, що видавці книжок не читають, інакше вони не друкували б їх стільки. Гектор і я дали зрозуміти їм, що за п'ять тисяч франків ти ладен відступити три тисячі примірників у двох виданнях. Дай-но мені рукопис «Лучника». Післязавтра ми снідаємо у видавців, і ми їх *укоськаємо!*

— А хто вони такі? — запитав Люсьєн.

— Два компаньйони, хлопці славні й досить-таки чесні у справах, а звати їх Фандан і Кавальє. Один — колишній головний прикажчик торгового дому «Відаль і Поршон», другий — найспритніший агент на набережній Августинців. Їхня фірма існує вже близько року. Зазнавши деяких збитків на виданні перекладних англійських романів, хлопці захотіли тепер повернути втрачене, перекинувшись на романи вітчизняні. Ходять чутки, ніби ті двоє торговців друкованим мотлохом ризикують чужими капіталами, але тобі, гадаю, байдуже, кому раніш належали гроші, які ти покладеш собі до кишені.

Через день обох журналістів запросили на сніданок на вулицю Серпант у той самий квартал, де Люсьєн колись жив. А Лусто й досі зберігав там за собою кімнату на вулиці Лагарп, і поет, зайшовши по свого приятеля, побачив його квартиру в тому самому жалюгідному стані, в якому вона була ще тоді, коли він тільки увійшов до літературного світу. Але Люсьєна вже ніщо не дивувало; адже відтоді він пройшов добру школу, яка відкрила йому всю зрадливість долі газетяра. Провінційний геній отримав, поставив на карту й програв не один гонорар за статті, водночас утративши охоту писати їх; він настрочив не одну шпальту за дотепними рецептами, що їх колись повідомив йому Лусто, як вони йшли з вулиці Лагарп у Пале-Рояль. Потрапивши в залежність від Барбе й Бролара, він збував книжки і торгував театральними квитками; він не відступав ні перед огудою, ні перед улесливою хвалою. І в цю мить він тільки радів на думку, що використає Лусто для своєї вигоди, перш ніж обернутися спиною до лібералів, яких він сподівався надалі паплюжити тим дошкульніше, що аж надто добре їх вивчив. У свою чергу й Лусто поживився коштом Люсьєна; він отримав від Фандана та Кавальє готівкою п'ятсот франків комісійних за те, що знайшов цього майбутнього Вальтера Скотта для видавців, котрі прагнули роздобути для себе Скотта французького.

Фірма «Фандан і Кавальє» була одним із видавництв, заснованих без наявного капіталу, яких тоді виникало безліч і які виникатимуть і далі, поки паперові фабрики та друкарні надають книготорговцям кредит на термін, достатній для того, щоб зробити сім-вісім картярських ходів, які звуться «виданнями нової книжки». Тоді, як і тепер, авторам платили за їхні твори вексями на термін у шість, дев'ять або дванадцять місяців. Така система оплати пояснювалася характером угод у книготоргівлі, де розрахунки велися вексями, виписаними ще на довший термін. Тією ж таки монетою видавці розплачувалися з виробниками паперу та з друкарями, а ще в тих набиралися протягом року цілі склади дармових книжок, де було з десяток, а то й два десятки назв. Якщо бодай дві або три книжки мали успіх, зиск від вигідних операцій покривав збитки від не вигідних, і видавці рятувалися тим, що добра слава якоїсь книжки допомагала їм збути частину тиражу і книжки наступної, інакше приреченої б на цілковиту невдачу. Якщо ж

усі угоди були сумнівні; або якщо, на їхню біду, видавцям траплялися по-справжньому вартісні твори, які можна було продати не зразу, а тільки тоді, коли їх уже прочитають і оцінять серйозні знавці; або якщо втрати на дисконті векселів були надто великі; тобто в усіх випадках, коли з тих або тих причин видавці зазнавали банкрутства, вони спокійнісінько оголошували себе неспроможними, анітрохи не бентежачись, заздалегідь готові до такого кінця. Отож усі шанси на успіх належали їм — адже вони кидали на зелене сукно спекулятивних операцій чужі гроші, а не свої. Ось у такому становищі й були Фандан та Кавальє: Кавальє добре тямив у своєму ремеслі, а з Фандана був природжений комерсант. Ту фірму з повним правом можна було називати товариством на паях, бо основний капітал компаньйонів складався з кількох тисяч франків, які з великими труднощами заощадили зі своїх прибутків їхні коханки; Фандан і Кавальє домоглися також від них пристойного утримання, досить розважливо витрачаючи ті гроші на звані обіди для газетярів та авторів або на квитки в театр, де, як вони казали, люди облагоджують свої справи. Обидва напівпройди мали славу великих спритників, але Фандан був хитріший за Кавальє. виправдовуючи своє кавалерійське прізвисько, Кавальє їздив по провінції, Фандан керував справами в Парижі. Компаньйони часто не мирилися, як то буває завжди, коли об'єднуються двоє видавців. Вони мали контору на вулиці Серпант, на нижньому поверсі старого будинку; їхній кабінет містився в самому кінці анфілади просторих зал, перетворених на склади. Фандан і Кавальє уже надрукували чимало романів, таких, як «Північна вежа», «Крамар із Бенареса», «Фонтан біля гробниці», «Текелі», романи Голта, англійського письменника, що у Франції не мав успіху. Слава Вальтера Скотта надовго прикувала увагу видавців до англійської друкованої продукції і, як справдешні нащадки норманнів, усі французи-книготорговці мріяли завоювати Англію; вони шукали там другого Вальтера Скотта з тією самою затятою впертістю, з якою промисловці стали згодом шукати твердий асфальт у крем'янистих ґрунтах і рідкий — у болотяних, а потім кинулися полювати на прибутки, що їх обіцяли запроєктовані до будівництва залізниці. Одним з найбільших прорахунків французької торгівлі є те, що вона шукає ринків збуту за схожістю, у той час як їх слід

шукати за протилежністю. Чужа слава вбиває — а надто в Парижі. Отож Фандан і Кавальє, мабуть, учинили нерозважливо, коли, видавши роман під назвою «Стрільці, або Росія сто років тому», сміливо надрукували великим шрифтом на титульному аркуші: «В душі Вальтера Скотта». Фандан і Кавальє прагнули успіху: хороша книжка допомогла б їм розпродати мотлох, що залежався в них на складі, до того ж їх приваблювала можливість забезпечити книжці добру рекламу за допомогою газетних статей — у ті часи головної запоруки надійного збуту; зрештою, видавець дуже рідко купував книжку заради її літературних переваг, майже завжди вона виходила у світ із міркувань, незалежних від її змісту. Фандан і Кавальє бачили в Люсьєні тільки газетяра, а в його книжці товар, розпродавши який, вони змогли б підправити баланс за останній місяць. Журналісти застали компаньйонів у їхній конторі, угода була готова, векселі підписані. Така покvapливість неабияк здивувала Люсьєна. Фандан був худий, миршавий чоловічок з похмурим виразом обличчя. Він скидався на калмика: низький і звужений лоб, плескатий ніс, стиснуті губи, жваві й чорні очі-щілинки, вугласті риси, жовтава шкіра, голос, схожий на дзенькіт тріснутого дзвоника — одне слово, зовнішність лукавого шахрая. Але він загладжував ці свої вади медоточивістю мови, він досягав мети, вправно орудуючи язиком. Кавальє, круглий, як гарбуз, був схожий не так на видавця, як на кучера. Рудоволосий, з червоним обличчям, із жирним карком, він і розмовляв на властивому для комівояжера жаргоні.

— Нам нема про що сперечатися, — сказав Фандан, звертаючись до Люсьєна й Лусто. — Я прочитав книжку, вона дуже літературна і для нас цілком годиться, тому я навіть уже віддав рукопис до друкарні. Угоду складено на звичайних умовах; до речі, ми ніколи не відступаємо від зазначених там зобов'язань. Наші векселі виписані терміном на шість, дев'ять і дванадцять місяців, ви легко їх дисконтуєте, а всі можливі втрати ми вам потім відшкодуємо. Ми залишаємо за собою право дати книжці інший заголовок; нам не подобається «Лучник Карла Дев'ятого», це не зацікавить читача; Карлом звали не одного короля, а в середні віки було стільки стрільців із лука! От якби ви сказали: «Наполеонівський солдат»! Але «Лучник Карла Дев'ятого»! У провінції Кавальє дове-

детсья читати лекції з французької історії щоразу, як він захоче продати один примірник книжки!

— Якби ви знали, з ким тільки нам доводиться мати справу! — вигукнув Кавальє.

— «Варфоломійвська ніч» звучало б краще, — зауважив Фандан.

— «Катерина Медічі, або Франція за Карла Дев'ятого» більше нагадувало б заголовки романів Вальтера Скотта, — сказав Кавальє.

— Загалом, ми це вирішимо, коли книжку буде надруковано, — заявив Фандан.

— Як бажаєте, — відповів Люсьєн. — Аби тільки заголовок мені сподобався.

Коли угоду було зачитано й підписано, — один примірник видавці залишили в себе, другий віддали авторові, — Люсьєн поклав векселі в кишеню з почуттям глибокої радості. Потім усі четверо піднялися в квартиру Фандана, де їм запропонували звичайний сніданок: устриці, біфштекси, нирки в шампанському і сир брі; але до страв подавалися пречудові вина — їх роздобув Кавальє, знайомий із представником фірми, яка торгувала винами. Коли сідали за стіл, з'явився друкар, котрому було довірено складання книжки — він прийшов зустрітися з Люсьєном, щоб передати йому гранки двох перших аркушів роману.

— Ми змушені квапитися, — сказав Фандан Люсьєнові. — Нам конче потрібен успіх, і ми покладаємо великі надії на вашу книжку.

Почавшись близько полудня, сніданок затягнувся аж до п'ятої вечора.

— Де взяти грошей? — спитав Люсьєн у Лусто.

— Ходімо до Барбе, — відповів той.

Приятелі, збуджені і вже напідпитку, пішли на набережну Августинців.

— Коралі страшенно вражена втратою, яка спіткала Флоріну, — сказав Люсьєн. — Флоріна розповіла їй про це тільки вчора, вона в усьому звинувачує тебе і така роздратована, що ладна тебе покинути.

— Вона правду каже, — мовив Лусто, забуваючи про обережність і відкриваючись Люсьєнові. — Друже мій, — а ти мені справді друг, Люсьєне, ти позичив мені тисячу франків і лише раз нагадав про мій борг, — так от, друже, остерігайся гри! Якби я не захоплювався картами, я був би щасливий. А нині я заборгував і Богові, й

чорту. Мене переслідують пристави комерційного суду, і коли я тепер іду в Пале-Рояль, я змушений *обминати* не один *небезпечний мис*.

На мові паризьких марнотратників життя «обминати мис» означало зробити гак або для того, щоб не йти повз дім кредитора, або — щоб уникнути місця, де з ним можна зустрітися. Люсьєн, який теж нерідко ходив кружними шляхами, уже знав цей маневр, не знаючи його назви.

— І багато ти заборгував?

— Дрібнички! — відказав Лусто. — Мені 6 тисячу екю — і я врятований. Я хотів був узятися за розум і більше не грати в карти. А щоб розквитатися з боргами, я вдався до невеличкого *шантажу*.

— А що воно таке — шантаж? — запитав Люсьєн, почувши незнайоме слово.

— Шантаж — винахід англійської преси, нещодавно завезений і до Франції. *Шантажисти* — це люди, які за своїм становищем можуть розраховувати на газету. Але самого власника газети або головного редактора ніколи не повинні запідозрити в шантажі. Для цього існують такі люди, як Жірудо, як Філіпп Брідо. Ці наймані душогуби знаходять людину, яка з тих чи тих причин не бажає, щоб нею цікавились. Адже в багатьох на совісті є більші або менші грішки. В Парижі чимало сумнівних статків, нажитих за допомогою не зовсім законних, а то й злочинних засобів, іноді пов'язаних з просто-таки анекдотичними подіями, як, скажімо, коли жандарми Фуше вистежили шпигів префекта поліції, котрі, не будучи взаємничені у справу, збиралися захопити верстати таємної друкарні, яка виготовляла фальшиві англійські банкноти і була під заступництвом самого міністра. А чого варта історія з діамантами князя Галатіона, справа Мобрея, скандал зі спадщиною Помбретона і таке інше. Шантажист роздобуває якийсь важливий документ і просить побачення у скоробагатька. Якщо той відмовляється заплатити певну суму, шантажист нагадує про газету, готову зробити непривабливі таємниці нового багатія загальним надбанням. Багатій лякається і викладає гроші. Оборудку зроблено. Або, скажімо, людина задумує ризиковану операцію, що може провалитися внаслідок появи викривальної статті в газетах; у таких випадках до тієї людини засилають шантажиста з пропозицією «викупити» прикру статтю. Підсилають

шантажистів і до міністрів, і міністри йдуть на поступки за умови, що, нападаючи на їхню політичну діяльність, газета не торкатиметься їхнього особистого життя, а якщо й торкатиметься, то залишить у спокої їхніх коханок. Де Люпо — красень-урядовець, з яким ти добре знайомий — тільки те й робить, що провадить із журналістами подібні переговори. Той штукар завдяки своїм зв'язкам дуже зручно прилаштувався біля керма влади: він водночас довірена особа преси і повноважний посланець міністрів, він має зиск на самолюбстві, він поширює свої торгові операції і на політичну діяльність, купуючи мовчанку газет про ту або ту позику, про концесію, укладену потайки й без торгів, коли певну частку здобичі віддають і хижакам-банкірам із лібералів. Ти сам удався до дрібного шантажу у випадку з Доріа, коли він погодився заплатити тобі тисячу екю, аби ти дав спокій Натанові. У вісімнадцятому столітті, коли газетярство ще було в пелюшках, шантажисти воювали здебільшого памфлетами, за вилучення яких вони лупили гроші з фавориток і вельмож. Винахідник шантажу — Аретіно, знаменитий італієць, що нагонив страх на королів, як сьогодні котрась газетка нагонить страх на акторів.

— Яку ж капость ти замислив проти Матіфа, щоб виторгувати свою тисячу екю?

— Я напав на Флоріну зразу в шести газетах, а Флоріна поскаржилася Матіфа. Матіфа попросив Бролара з'ясувати, в чім причина цькування. Фіно, на чию користь я *шантажую*, розіграв Бролара і через нього дав знати москательникові, що це ти підкопуєшся під Флоріну в інтересах Коралі. Жірудо пішов до Матіфа й під секретом повідомив його, що все залагодиться, як тільки він продасть за десять тисяч франків свою шосту частку паю в журналі Фіно. В разі успіху нашого задуму Фіно пообіцяв мені тисячу екю. Матіфа готовий був прийняти ці умови, вважаючи за щастя повернути бодай десять тисяч із тридцяти, укладених, як він гадав, у надто ризиковану справу, бо Флоріна вже кілька днів твердила йому, що журнал Фіно неминуче зазнає краху; замість прибутків нібито виникла потреба у нових внесках. Але тут директор Драматичної панорами, перш ніж оголосити про свою неспроможність, захотів прилаштувати десь кілька сумнівних векселів; сподіваючись на допомогу Матіфа, він остеріг його проти підступного заміру Фіно. Матіфа — а він таки передусім комерсант —

кидає Флоріну, зберігає за собою свою шосту частку паїв, і до нас йому тепер байдужісінько. Фіно та я аж виємо з розпачу. На наше лихо, ми нарвалися на чоловіка, який не дорожить своєю коханкою, на бездушного і безсердечного негідника. І от що прикро! Торговим справам Матіфа преса зашкодити не може, з цього боку ми йому не дошкулимо. Москательника не ославиш, як ославляють капелюшника, модистку, акторів або митців. Какао, перець, фарби, фарбувальна деревина, опій не знеціняться, напиши ти хоч і сотню статей. Флоріна в розпачливому становищі. Панораму завтра закривають, і вона не знає, куди їй подітись.

— Панораму закривають, але через кілька днів Коралі виступає в Жімназ,— мовив Люсьєн.— Вона прилаштує туди й Флоріну.

— Цього не буде! — відповів Лусто.— Коралі не може похвалитися розумом, але вона не настільки дурна, щоб принести себе в жертву суперниці. Наші з Флоріною справи геть кепські! А тут іще Фіно хоче повернути свою шосту частку паїв...

— На біса вони йому?

— Накльовується блискуча оборудка, друже. Є надія продати журнал за триста тисяч франків. Фіно отримав би третину та ще й комісійні від компаньйонів — правда, цими грішми він має поділитися з де Люпо. Тому-то я й хочу прокрутити для нього новий шантаж.

— Отже, шантаж — це *гаманець* або *життя*?

— Страшніше,— відповів Лусто.— Шантаж — це *гаманець* або *честь*. Скажімо, позавчора в одній газетці — а її власникові було відмовлено в кредиті — з'явилось повідомлення, що завдяки дивовижній випадковості в руках солдата королівської гвардії опинився прикрашений діамантами годинник з репетиром, який належав одній значній особі, й було обіцяно розповісти про цю подію, гідну «Тисячі й однієї ночі». Значна особа покvapилася запросити головного редактора газети до себе на обід. Звичайно, головний редактор дещо виграв, але історія сучасних звичаїв утратила анекдот про незвичайні пригоди годинника. Щоразу, коли побачиш, як газета метає грім і блискавку проти когось із можновладців, знай: під цим криється або відмова дисконтувати вексель, або небажання зробити послугу. Багаті англійці як вогню бояться такого шантажу, а надто коли йдеться про їхнє особисте життя. Більшість таємних прибутків

британської преси, куди розбещенішої, ніж наша, надходить саме з цього джерела. Порівняно з ними — ми діти! В Англії за листа, який може когось знеславити, платять п'ять-шість тисяч франків, і тільки для того, щоб потім перепродати його значно дорожче.

— То на чому ж ти хочеш зловити Матіфа? — запитав Люсьєн.

— А ось на чому, хлопче, — сказав Лусто. — Цей нікчемний гендляр писав Флоріні дуже смішні листи. Орфографія, думки, стиль — усе сміхота неймовірна. Матіфа боїться дружини; отож ми маємо змогу завдати йому удару в його ж таки родинному гнізді, де під захистом своїх ларів і пенатів він почуває себе в цілковитій безпеці — причому не називаючи прізвища, щоб він не надумався подати на нас у суд. Уяви собі його лють, коли він побачить на сторінках газети перший розділ моралістичного роману під заголовком «Амурні пригоди москательника» після відвертого й чесного застереження, що до рук редактора такої-то газети цілком випадково потрапили листи, в яких чесний крамар говорить про Купідона, листи, в яких він пише «завсіди» замість «завжди» і запевняє, ніби Флоріна допомагає йому переходити через пустелю життя, а це дає привід думати, що він вважає її за верблюда. Коротко кажучи, в цьому прекумедному листуванні матеріалу вистачить, щоб тижнів зо два розважати читачів. Москательникові пообіцяють, що його дружина отримає анонімного листа, в якому всі ці жарти буде розтлумачено. Але чи захоче Флоріна взяти участь у такому цькуванні Матіфа? Флоріна ще має принципи, а точніше висловлюючись — надії. Можливо, вона збереже ті листи до кращої нагоди і здобуде з них вигоду для самої себе. Флоріна підступна, вона моя учениця. Та коли вона довідається, що пристав комерційного суду жартувати не збирається, коли Фіно піднесе їй пристойний дарунок або подасть надію на ангажемент, вона вручить мені листи, а я передам їх Фіно в обмін на дзвінку монету. Фіно пошле до Матіфа свого дядька, і Жірудо примусить москательника здатися.

Це признання витверезило Люсьєна, і він насамперед подумав, що в нього дуже небезпечні друзі; потім подумав, що з ними не варт сваритися, бо їхній страхітливий вплив ще може йому знадобитися в тому випадку, коли маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і Шатле не

дотримують своєї обіцянки. Розмовляючи, Етьєн і Люсьєн звернули на набережну й незабаром опинилися перед жалюгідною крамничкою Барбе.

— Барбе, — звернувся Етьєн до книготорговця, — у нас на п'ять тисяч векселів Фандана й Кавальє терміном на шість, дев'ять і дванадцять місяців. Бажаєте дисконтувати їх?

— Беру за тисячу екю, — незворушно сказав Барбе.

— Тисячу екю! — скрикнув Люсьєн.

— Ніхто вам стільки не дасть, — відповів книготорговець. — Ті панове прогорять — і трьох місяців не мине. Проте вони, я знаю, видали дві гарні книжки. Але продаж іде *туго*, а чекати вони не можуть. Я куплю в них ті тиражі за готівку й заплачу їхніми ж векселями. Так я вигадаю дві тисячі франків на купівлі товару.

— Ти згоден утратити дві тисячі франків? — запитав Етьєн у Люсьєна.

— Ні! — вигукнув поет, наляканий цими аж надто не вигідними умовами своєї першої фінансової операції.

— Даремно! — сказав Етьєн.

— Ніхто й ніде не візьме цих векселів, — сказав Барбе. — Ваша книжка — остання ставка Фандана і Кавальє, вони можуть надрукувати її, тільки залишивши в заставу частину тиражу на складі друкарні. Успіх порятував би їх хіба на півроку, і рано чи пізно вони неминуче вилетять у трубу. Ті хлопці більше спорожняють келихів, ніж продають книжок. Для мене їхні векселі — це нагода прокрутити вигідне діло, і тому я згоден дати ціну набагато вищу, ніж та, яку дадуть вам дисконтери, котрі ще стануть зважувати, чого вартий кожен підпис. Розрахунок дисконтера спирається на те, чи може він бути певен, що кожний із трьох підписів на векселі дасть йому на випадок збанкрутування тридцять відсотків. А у вас тільки два підписи, і жоден з них навіть десяти відсотків не вартий.

Двоє приятелів здивовано переглянулися, почувши з уст цього професора гендлярських наук міркування, які в небагатьох словах розкривали всю сутність вексельних операцій.

— Годі теревені правити, Барбе, — сказав Лусто. — До якого ж дисконтера нам звернутися?

— Дядечко Шабуассо з набережної Сен-Мішель, як відомо, підбивав у кінці минулого місяця справи Фандана. Якщо ви не згодні на мої умови, сходіть до нього;

але ви повернетесь до мене, і тоді я дам вам лише дві з половиною тисячі франків.

Етьєн і Люсьєн пішли на набережну Сен-Мішель, де в затишному будиночку, у глибині саду, жив Шабуассо, один з найвідоміших дисконтерів у книготоргівлі. Він прийняв їх на третьому поверсі, в кімнаті, обставленій з чудернацькою фантазією. Цей другорядний банкір — і одначе мільйонер — полюбляв грецький стиль. Карниз у кімнаті був грецький. Ліжко вишукано строгої форми, запнуте тканиною пурпурового кольору і поставлене на грецький манір під стіною, як на картинах Давіда, було виготовлене за часів Імперії, коли все робили на античний зразок. Крісла, столи, лампи, свічники, найменші деталі оздоблення — поза всяким сумнівом, терпляче дібрані у антикварних крамницях — вражали приたまною старожитністю тонкою грацією і свідчили про вибагливий смак господаря дому. Цьому стилеві, міфологічному й легкому, дивно суперечили манери й поведінка лихваря. Помічено, що найхімерніші чудії зустрічаються серед людей, які торгують грішми. Ці люди — своєрідні розпусники в царині думки. Маючи змогу всім володіти і через те пересичені, вони докладають неймовірних зусиль, щоб здолати свою байдужість. Хто зуміє їх вивчити, той завжди відкриє ту або ту манію, знайде вразливий куточок у їхньому серці. Мабуть, і Шабуассо прагнув захватись у своїй старовині, як у неприступній фортеці.

— Він, безперечно, гідний свого прізвища ¹, — усміхнувшись, сказав Етьєн Люсьєнові.

Шабуассо був маленький чоловічок із напудреним волоссям, у зеленавому сюртуку, в жилеті горіхового кольору, в коротких чорних панталонах, в ажурних панчохах і в рипучих черевиках. Він узяв векселі, уважно роздивився їх і спокійно повернув Люсьєнові.

— Фандан і Кавальє — дуже милі юнаки, надзвичайно розумні молоді люди, — сказав він солодким голосом, — але в мене сутужно з грішми.

— Мій друг згоден дещо втратити при дисконті, — мовив Етьєн.

— Я не візьму ці векселі за будь-яких умов, — сказав куций чоловічок, і його слова обрубали пропозицію Лусто, як ото ніж гільйотини відрубуює голову.

¹ Шабуассо (*фр. chaboisseau*) — голівень.

Приятелі відкланялись. Проходячи через передпокій, куди обачливо провів їх Шабуассо, Люсьєн зауважив купу старих книжок, придбаних дисконтером, колишнім книготорговцем, і серед них поетові впав у вічі твір архітектора Дюсерсо, де було описано королівські палаци і знамениті замки Франції та з великою точністю подано їхні плани.

— Не відступите мені цю книжку? — спитав Люсьєн.

— А чого ж, — відповів Шабуассо, з дисконтера перетворюючись на книготорговця.

— Скільки вона коштує?

— П'ятдесят франків.

— Дорого, але книжка мені потрібна. Тільки я не маючим заплатити за неї, крім векселів, що їх ви не бажаєте брати.

— У вас є п'ятисотфранковий вексель терміном на шість місяців. Я можу взяти його, — сказав Шабуассо, який, мабуть, точно на таку суму заборгував Фанданові та Кавальє по лишку якоїсь торгової операції.

Приятелі повернулись до грецької кімнати, де Шабуассо спочатку виписав невеличкий рахунок, скинувши шість процентів за дисконт векселя та комісію, що склало суму в тридцять франків, і ще п'ятдесят франків — вартість книжки Дюсерсо, а тоді дістав з каси, наповненої новісінькими срібними монетами, чотириста двадцять франків.

— Даруйте, пане Шабуассо, але ж усі ці векселі однаково надійні чи ненадійні! Чому ж ви не хочете дисконтувати решту?

— Я не дисконтую, а беру плату за проданий товар, — сказав добряга Шабуассо.

Етьєн і Люсьєн так і не розгадали дивну поведінку куцоного чоловічка. Вони ще посміялися з нього, коли прийшли до Доріа, і там Лусто попрохав Габюссона вказати їм якогось дисконтера. Потім приятелі взяли кабріолет за погодинну плату і вирушили на Рибний бульвар, маючи при собі рекомендаційного листа від Габюссона. Той попередив їх, що вони побачать найдивакуватішого *суб'єкта* — так він висловився.

— Якщо Саманон не візьме ваших векселів, — сказав Габюссон, — то вже ніхто їх не дисконтує.

Букініст — на нижньому поверсі, торговець одягом — на другому, продавець заборонених гравюр — на третьому, Саманон, крім того, був ще й лихвар. Жодне зі ство-

рінь, змальованих у романах Гофмана, жодний зловісний скнара Вальтера Скотта не міг би зрівнятися із страховищем, на яке паризьке суспільство спромоглося обернути цю людину, якщо тільки Саманон був коли-небудь людиною. Люсьєн не міг приховати жаху, побачивши цього висхлого дідка, чиї кості, здавалося, от-от прорвуть шкіру — добре вичинену й покриту безліччю зелених та жовтих плям, наче на картинах Тіціана або Паоло Веронезе, коли дивитися на них зблизька. Одне око в Саманона було нерухоме й тьмяне, друге — жваве й блискуче. Здавалося, лихвар користувався своїм омертвілим оком, коли дисконтував векселі, а живим — коли продавав непристойні гравюри. Він носив на голові невеличку плескату перуку з чорним волоссям, яке мало червонястий полиск і з-під якого вибивалися сиві пасма; жовтий лоб, здавалось, погрозово супився, під проваленими квадратними щоками випинали щелепи, зуби, ще досить білі, були вискалені, як у коня, коли він позіхає. Неоднаковість очей і скривлений рот надавали його обличчю досить лютого виразу. Їжакувата борода, мабуть, кололася, як щітка з голок. Заяложений, вишмуляний сюртучок, стерта об бороду злиняла чорна краватка, з-під якої виглядала тонка й поморщена, мов у індіка, шия, аж ніяк не свідчили про бажання скрасити одежею зловісний вигляд. Коли журналісти увійшли, старий сидів за неймовірно брудною конторкою і наклеював етикетки на корінці старих книжок, куплених на якомусь розпродажі. Обмінявшись поглядом, у якому була тисяча запитань, геть приголомшені тим, що на світі може існувати така почвара, Люсьєн і Лусто привітались до лихваря і вручили йому рекомендаційний лист Габюссона та векселі Фандана й Кавальє. Поки Саманон читав, до його тьмяної крамнички увійшов один обдарований високими талантами чоловік, одягнений у сюртук, що здавався вирізаним із бляхи, так він затверднув від безлічі домішок найрізноманітніших речовин.

— Мені потрібні мої чорні панталони, фрак і атласний жилет, — сказав він Саманонові, подаючи йому бирку з номером.

Саманон смикнув за мідну ручку дзвоника, і згори зразу спустилася жінка — нормандка, судячи з її свіжого й рум'яного обличчя.

— Видай на день цьому панові його одяг, — сказав він, простягаючи клієнтові руку. — З вами мати справу —

одна приємність. Але недавно ваш приятель привів сюди молодика, який нахабно мене ошукав!

— Його ошукаєш! — сказав славетний митець, звертаючись до двох газетярів і з кумедною гримасою кивнувши в бік Саманона.

І, як ото роблять лацароні, коли хочуть отримати на день свій вихідний костюм із *monte di pietà*¹, знаменитий художник віддав лихвареві тридцять су, що їх Саманон узяв жовтою, зморшкуватою рукою й укинув у шухляду конторки.

— Що за дивну комерцію ти тут робиш? — спитав Лусто у великого художника, який, приохотившись до куріння опіуму і заглибившись у споглядання зачарованих замків, уже не хотів або не міг нічого створити.

— Цей чоловік бере в заставу куди більше речей, ніж їх приймають у ломбард, але водночас він наділений почуттям якогось моторошного милосердя й тому дозволяє вам користуватися вашим одягом, коли ви маєте в ньому потребу, — відповів митець. — Сьогодні ввечері мене з моєю коханкою запрошено на обід до Келлерів. Мені легше роздобути тридцять су, аніж двісті франків, і ось я прийшов по свій костюм, який за півроку дав цьому милосердному лихвареві сто франків чистого прибутку. Саманон уже проглинув мою бібліотеку, книжку за книжкою.

— І монету за монетою, — сміючись, докинув Лусто.

— Я можу дати вам півтори тисячі франків, — сказав Саманон Люсьєнові.

Люсьєн підскаочив, неначе дисконтер угоротив йому в серце розпечений залізний рожен. Саманон тим часом уважно роздивлявся векселі, перевіряючи термін виплат.

— Крім того, — провадив лихвар, — я повинен побачитися з Фанданом, якому доведеться дати мені в заставу книжки. А з вас багато не візьмеш, — звернувся він до Люсьєна. — Ви живете з Коралі, й ваші меблі описано.

Лусто поглянув на Люсьєна, а той схопив векселі й миттю вибіг із крамнички на бульвар, вигукнувши:

— Може, то сам диявол?!

Якусь мить поет роздивлявся крамничку; проходячи повз неї, люди посміхалися — такою вона здавалася жалюгідною, такими вбогими і брудними були полиці,

¹ Ломбард (*it.*).

на яких тіснилися книжки з етикетками, — і кожен, либонь, думав: «Чим же тут торгують?»

За кілька хвилин від лихваря вийшов і знаменитий митець, той самий, кому через десять років судилося взяти участь у грандіозному, але позбавленому надійного підґрунтя починанні сен-сімоністів. Тепер він був у елегантному костюмі. Він усміхнувся журналістам і разом з ними попрямував до пасажу Панорами, щоб там завершити свій туалет, звелівши наваксувати собі чоботи.

— Коли Саманон приходить до книготорговця, пошачальника паперу або друкаря — то певний знак, що вони приречені, — сказав митець журналістам. — Саманон — це наче трунар, який з'являється, щоб зняти мірку з покійника.

— Ти ніде не дисконтуюєш свої векселі, — сказав Етьєн Люсьєнові.

— Якщо векселів не бере Саманон, — підтвердив митець, — уже ніхто їх не візьме, бо він *ultima ratio*¹. Це один з винюхувачів Жігонне, Пальма, Вербруста, Гобсека та інших крокодилів, які чатують на здобич у болоті Парижа; кожна людина, що наживає або проживає багатство, рано чи пізно має спіткатися з ними.

— Якщо ти не згоден дисконтувати векселі з розрахунку п'ятдесяти відсотків, то обміняй їх на дзвінку монету, — сказав Лусто.

— Як саме?

— Віддай векселі Коралі, а вона накинє їх Камюзю. Ти обурений? — здивувався Лусто, коли Люсьєн на ці слова сахнувся від нього наче опечений. — Яка легковажність! Невже ти можеш покласти на одні терези своє майбутнє і таку дурничку?

— Треба віддати Коралі бодай ці гроші, — сказав Люсьєн.

— Та ти здурів! — вигукнув Лусто. — Чотириста франків не допоможуть там, де потрібні чотири тисячі. Залишмо трохи на випивку в разі програшу, а все інше — на карту!

— Чудова думка! — сказав знаменитий митець.

За чотири кроки від закладу Фраскаті ці слова справили на двох приятелів магічний вплив. Люсьєн і Лусто відпустили кабріолет і увійшли до грального дому.

¹ Тут: той, хто ухвалює остаточний вирок (латин.).

З першого заходу вони виграли три тисячі франків, спустилися до п'ятисот, знову виграли три тисячі сімсот франків; потім спустилися до ста су, зуміли піднятися до двох тисяч франків і ризикнули на *чіт*, сподіваючись відразу подвоїти виграш; *чіт* не випадав уже п'ять разів поспіль, і вони поставили на нього всю суму. Знову випала *лишка*. Тоді, після двох годин жорстоких хвилювань, Люсьєн і Лусто збігли сходами цього знаменитого закладу. В них залишилася сотня франків, відкладених на обід і випивку. Коли вони опинилися під бляшаним дашком ганку з двома колонами, який приваблював до себе стільки поглядів, — і радісних, і сповнених розпачу, — Лусто сказав, заглянувши у блискучі очі Люсьєна:

— Проїмо лише п'ятдесят франків.

Приятелі знову піднялися сходами. Через годину вони мали тисячу екю і весь виграш поставили на червоне, хоч воно виходило перед тим уже п'ять разів підряд. Вони сподівалися на ту саму випадковість, яка нещодавно призвела їх до краху. Вийшло чорне. Була шоста вечора.

— Проїмо тільки двадцять п'ять франків, — сказав Люсьєн.

Нова спроба тривала недовго, двадцять п'ять франків було програно в десять ставок.

Тоді Люсьєн у нестямі кинув останні двадцять п'ять франків на цифру свого віку й виграв; годі описати, як тремтіла його рука, коли він узяв лопаточку, щоб підгорнути до себе монети, які круп'є кидав на стіл одну по одній. Люсьєн дав десять луїдорів Лусто й сказав:

— Тікай звідси до Вері!

Лусто зрозумів приятеля й пішов замовляти обід. Залишившись сам-один за гральним столом, Люсьєн поставив свої тридцять луїдорів на червоне — й виграв. Підбадьорюваний таємним голосом, який іноді чують гравці, він поставив усе на червоне й виграв. У грудях у нього палахкотіло полум'я. Вже не дослухаючись до внутрішнього голосу, він переніс сто двадцять луїдорів на чорне — й програв. Люсьєн спізнав тоді знайоме кожному гравцеві невимовно солодке почуття, яке приходиться на зміну шаленому збудженню в ту мить, коли уже немає чим ризикувати, і невдаха покидає осяйний палац, де щойно розвіялись його райдужні мрії. Поет знайшов Лусто у Вері, й там, за висловом Лафонтена, він «віддав належне стравам і втопив турботи у вині». О дев'ятій

вечора Люсьєн уже так захмелів, що зразу не второпав, чому воротарка з вулиці Вандом посилає його на Місячну вулицю.

— Мадмуазель Коралі виїхала з квартири й оселилася в іншому будинку. Ось на цьому папірці її нова адреса.

Люсьєн був надто п'яний, щоб дивуватися хай там з чого. Він знову сів у фіакр, яким приїхав, і звелів везти себе на Місячну вулицю, дорогою розважаючи себе складанням каламбурів з приводу такої назви. Цього самого ранку було оголошено про банкрутство Драматичної панорами, і наполохана актриса, заручившись згодою кредиторів, поквапилася продати всю свою обстанову дідусеві Кардо, який, щоб не змінювати призначення тих апартаментів, поселив там Флорентіну. Коралі все продала, сплатила всі борги, розрахувалася з домовласником. Поки тривала ця операція, яку актриса назвала *чисткою*, Береніка задля такого випадку купила найнеобхідніші меблі й обставила квартиру з трьох кімнат на п'ятому поверсі будинку на Місячній вулиці, за два кроки від Жімназ. Там і чекала Коралі на Люсьєна. Вона вберегла після цієї аварії своє незаплямлене кохання і гаманець із тисячею двомастами франками. Ще не прочумавшись від похмілля, поет розповів Коралі й Береніці про свої лихі пригоди.

— Ти правильно вчинив, мій ангеле, — сказала актриса своєму милому, пригортаючи його до грудей. — Береніка зуміє дисконтувати твої векселі у Бролара.

Наступного ранку Люсьєна розбудили палкі пестоці Коралі. Актриса променіла коханням і ніжністю; здавалось, розкошами серця вона прагнула спокутувати вбогість їхнього нового притулку. Вона була невимовно гарна; її розпущені коси вибилися з-під фулярової пов'язки, обличчя леліло свіжістю, очі сміялися, голос звучав весело, і вся вона нагадувала сонячний промінь, який проник крізь вікно, щоб позолотити ці чарівні злидні. Кімната, досить пристойна, була обклеєна шпалерами водянисто-зеленого кольору з червоною облямівкою і прикрашена двома дзеркалами — одне висіло над каміном, друге над комодом. Незважаючи на заборону Коралі, Береніка за власні гроші купила з рук по зниженій ціні килим, який прикривав тепер плитку холодної кам'яної підлоги. Одяг коханців зберігався в шафі з дзеркалом і в комоді. Меблі з червоного дерева були обтягнуті голубим ситцем. Береніка врятувала від роз-

продажу настінний годинник, дві порцелянові вази, чотири срібні столові прибори і шість чайних ложечок. Їдальня була суміжна із спальнею і скидалася на їдальню дрібного чиновника з платнею в тисячу двісті франків. Кухня виходила на сходову площадку. Береніка спала нагорі, в мансарді. Плата за помешкання не перевищувала ста екю. Перед тим жахливим будинком стояли несправжні ворота. Одна їхня стулка була щільно забита, і за нею в крихітній комірчині сидів воротар, який крізь віконце стежив за сімнадцятьма пожилцями. Цей вулик на жаргоні нотарів називався прибутковим домом.

Люсьєн побачив у новій квартирі письмовий стіл, крісло, чорнильницю, пера й папір. Веселість Береніки, яка розраховувала на успішний дебют Коралі в Жімназ, веселість актриси, що повторювала свою роль, зазираючи до зошита, скріпленого синьою шовковою стрічкою, розвіяли тривогу й смуток протверезеного поета.

— Аби тільки у вищому світі не довідалися про наш крах, а ми викрутимось, — сказав він. — Зрештою, у нас попереду чотири з половиною тисячі франків. Я тепер своя людина в роялістських газетах, і я скористаюся з цього. Завтра ми починаємо видавати «Ревей» — я вже маю досвід у журналістиці і не схиблю.

Коралі, сприйнявши ці слова як доказ кохання, поцілувала уста, що вимовили їх. Тим часом Береніка накрила на стіл біля каміна й подала скромний сніданок: яєчню, дві котлети, каву й вершки. У двері постукали. Троє щирих друзів — д'Артез, Леон Жіро і Мішель Крестьєн — постали перед здивованим Люсьєном; він був глибоко зворушений і запропонував друзям розділити з ним сніданок.

— Ні, — сказав д'Артез. — Щойно ми були на вулиці Вандом, і нам відомо все. Але ми прийшли сюди не втішати вас, наші наміри багато серйозніші. Ви знаєте мої погляди, Люсьєне. За інших обставин я тільки зрадив би, побачивши у вашій особі прихильника своїх політичних переконань. Але, будучи людиною, яка писала в ліберальних газетах, ви не зможете перекинутися до крайніх роялістів, не зганьбивши своєї честі й не завдавши собі непоправної шкоди. Ми прийшли благати вас: у ім'я нашої дружби, хай як вона ослабла, не падайте так низько. Ви виступали проти романтиків, проти правих політиків і проти уряду; ви тепер не можете захищати уряд, правих політиків і романтиків.

— Моїми поглядами керують вищі міркування. А мета, як відомо, виправдовує засоби, — сказав Люсьєн.

— Думаю, ви погано уявляєте собі нинішнє політичне становище, — сказав йому Леон Жіро. — Уряд, королівський двір, Бурбони, партія абсолютизму або, якщо ви захочете об'єднати все це одним загальним виразом, — система, протилежна конституційній, — так от, ця система хоч і розбита на багато фракцій, які дотримуються різних поглядів на те, як слід придушувати революцію, але вона цілком одностайна у своєму прагненні приборкати пресу. Заснування таких газет, як «Ревей», «Фудр», «Драпо блан», має на меті боротьбу з наклепами, з дошкульними уколами, з насмішками ліберальної преси; я особисто таких прийомів рішуче не схвалюю, бо вони принижують велич нашого покликання, і саме це нашо вхнуло нас на думку заснувати газету авторитетну й серйозну, газету, яка дуже скоро почне справляти відчутний і значущий, достойний і благородний вплив, — мовив він, на мить відхилившись від теми. — Так от, вогонь із усієї цієї роялістсько-урядової артилерії є не чим іншим, як першою спробою поквитатися, дати відсіч лібералам — образа за образу, удар за удар. І як ви гадаєте, Люсьєне, чим усе це закінчиться? У своїй більшості передплатники підтримують лівих. У пресі, як і на війні, перемагає той, хто виставить численнішу армію. Отож у кінцевому підсумку ви виявитесь негідниками, брехунами, ворогами народу; а ваші противники — захисниками вітчизни, людьми шанованими, мучениками, хоч вони, може, багато лицемірніші й підступніші за вас. Така гризня посилить розтлінний вплив преси, узаконивши й освятивши її найогидніші прийоми. Обмова й наклепництво дістануть права громадянства, їх буде визнано, оскільки цього вимагатимуть передплатники, і піднесено на рівень закону — завдяки тому, що обидва ворожі табори постійно вдаватимуться до таких негідних засобів. Коли зло відкриється в усьому своєму обсязі, знову увійдуть у силу обмежувальні й каральні закони, знову виникне цензура, запроваджена було після вбивства герцога Беррійського, але скасована з відкриттям палат. А чи знаєте ви, який висновок зробить із цієї колотнечі французький народ? Він повірить вигадкам ліберальної преси, повірить, що Бурбони зазіхають на матеріальні здобутки та завоювання Революції, і одного чудового дня він повстане й повалить Бурбонів. І ви не

тільки зганьбите себе, а й опинитеся — рано чи пізно — в лавах переможеної партії. Ви надто молодий, ви, по суті, ще новачок у пресі; ви дуже мало знаєте про її приховані пружини, про її виверти; ви розбудили надто велику заздрість, і вам не вистояти проти шквалу обурення, який здійметься у ліберальних газетах після вашого відступництва. Вас неминуче затягне в саму гущу бійки між партіями, які досі трусить лихоманка; правда, ця лихоманка нині спричиняє не звирячі жорстокості, як у тисяча вісімсот п'ятнадцятому та шістнадцятому роках, а лише боротьбу ідей, словесні сутички в палаті й на сторінках газет.

— Друзі мої, — сказав Люсьєн, — повірте, я зовсім не баламут, не наївний поет, за якого ви мене вважаєте. Хай там що станеться, я здобуду перевагу, якої мені ніколи не дасть найблискучіший тріумф у лавах ліберальної партії. На той час, коли ви прийдете до влади, я свого вже доб'юся.

— Ми відрубавмо тобі... чуба, — сміючися, сказав Мішель Крет'єн.

— Я вже матиму тоді дітей, — відповів Люсьєн, — і, відрубавши мені голову, ви, по суті, нічого не відрубавте.

Троє друзів не зрозуміли Люсьєна, бо тривалі взаємини зі світським товариством аж занадто розвинули в ньому дворянську пиху та аристократичне марнолюбство. Поет сподівався — і небезпідставно! — що його краса й талант, підтримані ім'ям і титулом графа де Рюбампре, забезпечать йому величезні можливості. Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Монкорне смікали його за цю шворочку, як ото хлоп'як смікає прив'язаного на ниточці жука. Люсьєн віднедавна бував тільки в певних колах. Його п'янили слова: «Він наш, він мислить благонадійно», — сказані три дні тому в салоні мадмуазель де Туш, п'янило приязне ставлення герцогів де Ленонкура, де Наваррена і де Гранльє, Растін'яка й Блонде, прекрасної герцогині де Мофрін'єз, графа д'Егрін'йона і де Люпо, тобто людей найвпливовіших у роялістській партії і близьких до королівського двору.

— Ну що ж, ми все сказали, — мовив д'Артез. — Залишитися чистим і зберегти самоповагу тобі буде важче, ніж усякому іншому. Я знаю тебе, Люсьєне, ти дуже страждатимеш, коли побачиш, як зневажають тебе навіть ті, кому ти вірно служитимеш.

Троє друзів попрощалися з Люсьєном, не подавши йому руки. Кілька хвилин поет сидів замислений і сумний.

— Ет, не зважай на тих недоумків, — сказала Коралі, вмоштуючись коханому на коліна й обхопивши його шию своїми прегарними білими руками. — Вони приймають життя всерйоз, а життя — це втіха. Я певна, ти станеш графом де Рюбампре. Як треба буде, я пококетую з людьми, близькими до канцлера. Я знаю, як підійти до того розпусника де Люпо, і він подасть на підпис указ про надання тобі права носити титул. Я ж не дарма казала: коли тобі знадобиться ще одна сходинка, щоб піднятися на вершину і там схопити здобич, до твоїх послуг труп Коралі.

Другого дня Люсьєнове прізвище з'явилося в списку працівників «Ревей». Про це було оголошено, як про велику перемогу прихильників уряду, в повідомленні, надрукованому в ста тисячах примірників. Люсьєн пішов на врочистий обід, який відбувся в Робера, за два кроки від грального дому Фраскати, і тривав дев'ять годин. На обіді були присутні корифеї роялістської преси: Мартенвіль, Оже, Дестен і полчища й нині живих та здорових авторів, що за тих часів жили й творили *коштом монархії та релігії*, як часто тоді казали.

— Ми дамо їм перцю, тим лібералам! — сказав Гектор Мерлен.

— Панове! — підхопив Натан, який теж став під роялістські знамена, бо мріяв відкрити власний театр і розважливо вирішив, що в такому ділі краще мати уряд на своєму боці, ніж проти себе. — Якщо воювати, то воювати по-справжньому, не станемо стріляти клейтухами замість куль! Ми візьмемося за поборників класицизму письменників-лібералів незалежно від їхнього віку чи статі, ми шмагатимемо їх насмішками й нікому не дамо пощади!

— Ми шануватимемо себе й не піддамося на підкупи видавців, хай там чим вони нас улещатимуть — книжками, подарунками чи грошима. Ми відродимо журналістику!

— Чудово! — сказав Мартенвіль. — *Justum et tenacem propositi virum!*¹ Ми жигатимемо дошкульно. Я перетворю Лафайєта на того, ким він і є: на Блазня² Першого!

¹ Хто твердо й чесно йде до мети! (Латин.)

² Ім'я генерала Лафайєта Gilles звучить так само, як gille — блазень (фр.).

— А я беру на себе героїв «Конституційонель», сержанта Мерсьє, повне зібрання творів пана Жуї, знаменитих ораторів лівої опозиції! — пообіцяв Люсьєн.

Десь на першу годину ночі журналісти, що втопили усі відтинки своїх поглядів і всі ідеї у вогнистому пунші, остаточно ухвалили рішення про війну не на життя, а на смерть.

— *Оце була пиятика! Воістину монархічна і клерикальна!* — мовив, переступаючи поріг, один із найславетніших письменників романтичної школи.

Розголошені видавцем, який був присутній на обіді, ці історичні слова назавтра з'явилися в «Міруар»; але розголос приписали Люсьєнові. Його відступництво дало привід до страшеного галасу в ліберальних газетах. Люсьєн став для них козлом розгрішення, його паплюжили безжально: з усіма подробицями було розказано про лихі пригоди його сонетів, і читачів запевнили, що Дорія радше втратить тисячу екю, ніж зважиться надрукувати їх. Люсьєна охрестили «віршомазом без віршів».

Одного ранку в тій самій газеті, де Люсьєн колись із таким успіхом розпочав шлях нагору, він прочитав рядки, написані тільки для нього, бо читачі, звісно, не могли зрозуміти, в чому суть цих глузливих натяків:

Якщо видавець Дорія й далі впирається й не випустить у світ сонетів майбутнього французького Петрарки, ми вчинимо, як великодушні вороги: надамо свої шпальти для тих віршів. А вони мають бути дотепні, судячи з сонета, люб'язно відданого в наше розпорядження одним із приятелів автора.

І під цим жорстоким вступом Люсьєн прочитав сонет, який змусив його заплакати гіркими слізьми:

В розкішнім квітнику зійшла чудна рослина,
Що тільки б їй рости десь серед бур'янів;
Але казала: «Сяйвом дивних кольорів
Я доведу, що я шляхетного коліна».

Та гостя почала, зухвала й непоклінна,
Глушити без жалю і сестер, і братів, —
І квітів пишний гурт дізнатись захотів,
Хто породив її, чия вона дитина.

Ось розцвіла вона — і одностайний сміх
Зустрів народження тих пелюстків бридких,
Що око різали вульгарністю своєю.

Рослину вирвано — звелів так добрий смак,—
І лиш дурний осел прийшов ревти над нею...
Валявся на землі розтоптаний БУДЯК!¹

Верну повідомив про Люсьєнову пристрась до азартної гри і заздалегідь відгукнувся про «Лучника» як про твір антинаціональний, бо в ньому автор став на бік убивць-католиків проти їхніх жертв — гугенотів. За тиждень суперечка розпеклася до білого жару. Люсьєн розраховував на підтримку свого друга Лусто, який заборгував йому тисячу франків і з яким його поєднувала таємна угода. Але Лусто став запеклим ворогом Люсьєна, і ось чому. Вже три місяці, як Натан закохався у Флоріну і сушив собі голову тим, щоб відбити її в Лусто, для якого, до речі, актриса була провидінням. Утративши ангажемент, Флоріна терпіла скруту і впала у розпач. Натан, скориставшись з того, що він тепер працював із Люсьєном в одній газеті, прийшов до Коралі й через неї запропонував Флоріні роль у своїй п'єсі, твердо пообіцявши влаштувати актрисі, яка опинилась поза театром, умовний ангажемент у Жімназ. Ця пропозиція розбудила шанолюбні надії Флоріни, і вона не стала вагатись. У неї було досить часу, щоб вивчити Лусто. Натан прагнув слави, він мав успіх у літературі й у політиці, до того ж його енергія не поступалась його жаданням, тимчасом як у Лусто вади вбивали волю. Актриса, якій хотілося повернутись на сцену в усій пишноті, передала Натанові листи москательника, а той відступив їх Матіфа за ту саму шосту частку паїв у журналі, що її так домагався Фіно. Після цього Флоріна винайняла розкішне помешкання на вулиці Отвіль і на очах у всього газетного й театрального світу відверто визнала Натана своїм покровителем. Лусто був глибоко вражений цією подією й наприкінці обіду, який влаштували друзі, щоб розрадити його, не витримав і розплакався. На тому ж таки бенкеті журналісти дійшли висновку, що Натан вів гру за всіма правилами. Дехто з газетної братії, як, наприклад, Фіно й Верну, знали про пристрась, яку драматург почував до Флоріни, але всі зійшлися на тому, що Люсьєн, зігравши роль звідника в цій історії, погрішив проти священних законів дружби. А те, що новоспечений рояліст пішов на таку зраду, керуючись бажанням догодити своїй партії та новим друзям, робило його поведінку непростенною:

¹ Chardon (Шардон) — будяк (фр.).

— Натан був підхоплений логікою жаги, а провінційна знаменитість, як називає того нахабу Блонде, діяв з розрахунку! — вигукнув Біксіу.

І було одностайно ухвалено спільними зусиллями згубити Люсьєна — цього вискочня, цього пройдисвіта, який хотів усіх пожерти. Газетярі не просто ухвалили таке рішення, а й обмірковували його в усіх подробицях. Верну, який ненавидів Люсьєна, заприсягся, що не дасть йому спокою. Фіно, не бажаючи платити обіцяної Лусто тисячі екю, звинуватив Люсьєна, що той перешкодив йому нажити п'ятдесят тисяч франків, видавши Натанові таємницю їхньої змови проти Матіфа. Натан, за порадою Флоріни, продав Фіно *свою* шосту частку паїв за п'ятнадцять тисяч і заручився його підтримкою. Лусто втратив тисячу екю й не міг подарувати Люсьєнові, що той завдав такої шкоди його інтересам. Рани самолюбства стають неவிгойними, коли їх роз'ятрити окисом срібла! А гнів письменника, чие самолюбство поранили, не описати жодними словами, не змалювати жодними фарбами. Усе його єство вибухає обуренням, коли його обстрілюють затруєними стрілами глузувань. Але якраз ті, хто спалахує на кожен ворожий випад, швидко згасають і знічуються. Справжню мужність письменника виявляють люди спокійні, ті, хто чудово знає, що навіть найдошкульніші, найуїдливіші статті приречені на неминуче забуття. Отож саме люди слабкі видаються на перший погляд сильними, але їхньої стійкості вистачає ненадовго. Перші два тижні Люсьєн нетямився з люті; він відповів на вогонь противника потужним картечним залпом статей у роялістських газетах, де він поділяв обов'язки критика з Гектором Мерленом. Щодня з бійниць «Ревей» він стріляв добірними перлами гострих дотепів, підтримуваний, до речі, Мартенвілем, єдиним, хто цілком некорисливо надавав йому допомогу, бо його не втаємничили в угоди, укладені під час жартівливої балачки за бенкетним столом — або з Доріа у Дерев'яних галереях, або за лаштунками театрів — між газетярами обох ворожих таборів, не про людське око поєднаних між собою приятельськими стосунками. Коли Люсьєн з'являвся у фойє Водевілю, його більше не зустрічали дружніми привітаннями, і руку йому подавали тільки люди з роялістської партії, у той час як Натан, Гектор Мерлен, Теодор Гайяр без церемоній приятелювали з Фіно, Лусто, Верну та й з іншими журналістами протилежного табору,

вшанованими прізвиськом «славних хлопців». У ту пору фойє Водевілью було місцем, де виникали і звідки поширювалися майже всі літературні плітки, таким собі салонним будуаром, у якому зустрічалися люди різних поглядів, місцем, куди щодня приходили політичні діячі та високі урядовці. Голова судової палати, який тільки недавно суворо вишпетив підлеглого за те, що той підмітає своєю мантією порох із театральних лаштунків, здибувався у фойє Водевілью віч-на-віч із тим самим підлеглим, який дістав від нього догану. Лусто кінець кінцем став подавати руку Натанові. Фіно приходив туди майже щовечора. Люсьєн, коли в нього був вільний час, вивчав там розташування сил у таборі своїх супротивників, незмінно відчуваючи холод їхньої неблаганної ворожнечі.

В ту пору дух партій породжував куди глибшу ненависть, ніж сьогодні. Бо тепер, коли збігло чимало часу, все здрібніло від перенапруги сил. У наші дні критик, *зарізавши* книжку, подає авторові руку. Жертва змушена розцілувати свого ката, бо інакше її засміяли б. Якби письменник відмовився підійти до свого хулителя, його проголосили б незлагідним, сварливим, занадто гордим, лихим, затятим, мстивим. Сьогодні, навіть діставши у спину зрадливий удар кинджалом, навіть витерпівши найлукавіші підступи і з великими труднощами уникнувши пасток, наставлених огидним лицемірством, письменник має приемність чути, як убивці бажають йому всього найкращого, вимагаючи до себе шанобливого ставлення, а то й набиваючись йому в друзі. Все прощають і все виправдовують у наш час, коли доброчесність перетворено на ваду, а чимало вад піднесено до чеснот. Приятельські взаємини стали найсвятішою зі свобод. Вожді найпротилежніших таборів розмовляють між собою чемно, надаючи дошкульним випадкам напрочуд гречної форми. Але в ті часи, якщо оживити їх у пам'яті, для деяких письменників-роялістів і для деяких ліберальних авторів було великою мужністю з'явитись у одному й тому самому театрі. Лунали слова, просякнуті лютою ненавистю. Погляди були грізні, мов заряджені пістолети, і від найменшої іскри могла спалахнути сварка. Скільки людей розгублювались, почувши, як сусід по кріслу раптом вибухає лайкою при появі осіб із тієї або тієї партії, обраних у супротивному таборі жертвами глузувань та в'їдливих

нападок? У ті часи існували тільки дві партії — роялісти й ліберали або, іншими словами, романтики й класики — дві форми однієї ненависті, непримиренної ненависті, яка вичерпно пояснювала, з чого виникли ешафоти Конвенту. Перетворившись із ліберала й затятого вольтер'янця, яким він був на самому початку своєї газетярської кар'єри, в рояліста і несамовитого романтика, Люсьєн на власній шкурі спізнав усю гостроту неприязні, що витала над головою Мартенвіля, який один захищав його і любив і якого в ту пору ліберали вважали за свого найзапеклішого ворога. Ця дружба завдала шкоди Люсьєнові. Партії невдячні до своїх передових дозорців, вони часто кидають цих відчайдухів напризволяще. Той, хто хоче домогтись успіху, а надто в політиці, повинен іти разом з головними силами. Малі газети ліберального табору не дарма постійно об'єднували Мартенвіля й Люсьєна в одне ціле — то був лукавий підступ. Тих двох умисне кинули один одному в обійми. Їхня дружба — вигадана чи справжня — коштувала обом написаних жовтю статей Фелісьєна Верну, бо той страшенно здивувався успіхам Люсьєна у вищому світі й вірив у його шкоре піднесення — як, до речі, й усі колишні друзі поета. Через те Люсьєнову зраду — не таку вже непростенну в світі газетярів — наділяли й прикрашали обставинами, які ще дужче обтяжували його провину. Поета називали «Іуда-молодший», а Мартенвіля «Іуда-старший», бо Мартенвіля — справедливо чи несправедливо — звинувачували ще й у тому, ніби він здав Пекський міст ворожим арміям. Одного разу в розмові з де Люпо Люсьєн, сміючись, зауважив, що особисто він якщо й здав хай там який міст, то хіба лиш ослама. Розкішне життя Люсьєна — хоч то й були розкоші оманливі, засновані на надіях, — обурювало його друзів, і вони не прощали йому ні колишньої карети (бо для них він усе ще в ній катався), ні пишно обставленого помешкання на вулиці Вандом. Усі вони підсвідомо відчували, що вродливий, розумний і ними ж таки розбещений юнак може досягти всього; і тепер вони не гребували жодними засобами, щоб перетяти йому шлях нагору.

За кілька днів до першого виступу Коралі в Жімназ Люсьєн увійшов попідруч із Гектором Мерленом у фойє Водевілю. Мерлен докоряв приятелеві за те, що той посприяв Натанові в історії з Флоріною.

— По-перше, ви нажили собі смертельного ворога в особі Лусто, а по-друге — і в особі Натана. Я давав вам добрі поради, але ви їх знехтували. Ви були надто щедри на хвалу та добродіяння, і ви жорстоко постраждаєте за свою нерозважливу великодушність. Флоріна й Коралі, виступаючи на одній сцені, ніколи не вживуться; і та, й та прагнуть затьмарити суперницю. Щоб захистити Коралі, ви зможете писати тільки в наші газети. Натан у цьому випадку має значну перевагу над вами — адже він своя людина в театральному світі. По-перше, він автор п'єс; по-друге, він має змогу публікувати рецензії на спектаклі й у ліберальних газетах; по-третє, він крутиться у журналістиці трохи довше, ніж ви.

Ці слова підтвердили таємні побоювання Люсьєна, який ні з боку Натана, ні з боку Гайяра не зустрічав тієї відвертості, на яку мав право розраховувати. Але ж він не міг нарікати, він був новонавернений! Гайяр з набридливою одноманітністю повторював, що новачки повинні витримати тривалий іспит, перш ніж товариші по партії почнуть довіряти їм. У колах роялістських та урядових газет поет наштовхнувся на заздрість, властиву всім людям, які беруть участь у розподілі громадського пирога. У таких випадках вони стають схожі на собак, що гризуться за кістку: те саме гарчання, той самий вищир іклів, та сама лютя. Ці письменники потай чинили тисячі підлот, очорнюючи один одного в очах можливо-владців; вони звинувачували суперників у недбалому ставленні до своїх обов'язків і, щоб позбутися їх, удавалися до всіляких каверз. Ліберали не мали такого приводу для міжусобних чвар, оскільки стояли далеко від влади та її милостей. Відкривши це нерозв'язне сплетіння честолюбних прагнень, Люсьєн не знайшов у собі досить мужності, щоб вихопити меча й одним ударом розрубати вузол, не мав він і такого терпіння, щоб спробувати його розплутати. Він не міг стати ні Аретіно, ні Бомарше, ні Фрероном свого часу, він плекав одне тільки бажання: домогтися королівського указу. Люсьєн розумів, що графський титул відкриє йому дорогу до вигідного одруження, і тоді його щастя залежатиме тільки від випадку, якому посприє його врода. Лусто, який виявив до Люсьєна стільки довіри, свого часу спонукав і поета на цілковиту відвертість; отож досвідчений газетяр знав, як завдати приятелеві смертельної рани, й

того дня, коли Мерлен з'явився з Люсьєном у Водевілі, Етьєн налаштував жахливу пастку, в яку цей жовтодзьобий хлоп'як мав неминуче вскочити.

— А ось і наш красень Люсьєн, — сказав Фіно, підводячи до нього де Люпо, з яким він у ту хвилину розмовляв, і потискуючи поетові руку з котячою ніжністю облудної дружби. — Я не знаю нікого, хто б так швидко вибився нагору, як він, — провадив Фіно, позираючи то на Люсьєна, то на доповідача прохань. — В Парижі можливі два різновиди успіху: успіх матеріальний — тобто гроші, які кожен може нажити, й успіх моральний — це зв'язки, становище, доступ у світ, недосяжний для інших, хай би вони й домоглися багатства. Але мій друг...

— Наш друг, — сказав де Люпо, обдарувавши Люсьєна ласкавим поглядом.

— Наш друг, — вів далі Фіно, поплескуючи Люсьєна по руці, якої він не випускав зі своєї руки, — піднявся й тут дуже високо. Зрештою, в Люсьєна аж надто великі переваги: він талановитіший і розумніший, ніж його заздрісники, а крім того, він напрочуд гарний із себе. Колишні друзі не можуть простити Люсьєнові його щастя, вони твердять, ніби йому просто поталанило.

— Такий талан, — підхопив де Люпо, — ніколи не випадає дурням або людям нікчемним. Хто насмілювався б назвати таланом долю Бонапарта? Адже й до нього було два десятки генералів, котрі могли б очолити Італійську армію, як і сьогодні є сотні молодих людей, що хотіли б проникнути до мадмуазель де Туш. До речі, друже, у світі її вже ладять вам у дружини! — сказав де Люпо, ляснувши Люсьєна по плечу. — О, ви у великій шані! Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Монкорне марять вами! Сьогодні вас запрошено на вечірку до пані Фірміані, так? А завтра ви на рауті в герцогині де Гранльє?

— Так, — відповів Люсьєн.

— Дозвольте відрекомендувати вам молодого банкіра, пана дю Тійє, чоловіка, гідного вас. Він за короткий час надбав велике багатство.

Люсьєн і дю Тійє вклонились один одному, розговорилися, й банкір запросив поета до себе на обід. Фіно й де Люпо, двоє людей із проникливим розумом, людей, які знали один одного надто добре, щоб за всіх обставин залишатись приятелями, поновили перервану розмову.

Вони відійшли від Люсьєна, Мерлена, дю Тійє й Натана, що гомоніли між собою, й попрямували до одного з диванів, які стояли у фойє Водевілю.

— До речі, любий друже, скажіть мені ось що, — звернувся Фіно до де Люпо. — Люсьєн справді перебуває під високим заступництвом? Працівники моєї газети просто-таки зненавиділи його і готують проти нього змову. Перш ніж посприяти їм у цьому, я хотів би порадитися з вами. Чи не слід мені розладнати їхні задуми й прислужитись йому?

Запала коротка мовчанка, протягом якої доповідач прохань і Фіно пильно подивились один одному у вічі.

— Невже ви, друже, — сказав де Люпо, — всерйоз могли подумати, що маркіза д'Еспар, Шатле і пані де Баржетон, яка виклопотала для барона посаду префекта Шаранти і графський титул, прагнучи в усій пишноті повернутись до Ангулема, неville ви могли подумати, що вони подарують Люсьєнові його дошкульні випадки? Вони заманили його в роялістську партію, сподіваючись його знищити. Зараз ті дами тільки й шукають приводу, щоб порушити обіцянку, дану тому хлопчиськові. Допоможіть їм знайти такий привід, і ви неабияк прислужитеся обом жінкам, при нагоді вони вам віддячать. Маркіза й пані де Баржетон звірили мені свою таємницю, і я просто вражений тим, як палко ненавидять вони цього хлопчика. Люсьєн міг би приборкати свого найлютішого ворога, пані де Баржетон, припинивши напади на неї на тих умовах, які люблять виконувати всі жінки, — ви мене зрозуміли? Він гарний із себе, він молодий, він міг би втопити ненависть у потоках кохання, і тоді напевне став би графом де Рюампре. Чапля знайшла б для нього тепле місце при дворі, якусь вигідну посаду! Люсьєн міг би стати чудовим читцем для Людовіка Вісімнадцятого або, скажімо, бібліотекарем, або доповідачем невідомо чого, або розпорядником у справі видатків на монарші розваги. Але дурник прогавив нагоду. Можливо, саме тому його й зненавиділи. Замість поставити свої умови, він прийняв їхні. Того дня, коли Люсьєн щиро повірив у обіцянку виклопотати для нього королівський указ, барон Шатле, можна сказати, домігся свого найбільшого успіху. Коралі згубила цього хлопчика. Якби актриса не була його коханкою, він знову почав би упадати коло Чаплі, й він би її здобув.

— Отже, ми можемо порішити його, — сказав Фіно.

— Як саме? — з удаваною байдужістю запитав де Люпо, що хотів похвалитися перед пані д'Еспар цією послугою.

— Існує угода, за якою Люсьєн зобов'язаний працювати в газеті Лусто. Він тепер не має жодного су, й тим легше буде примусити його писати для нас. Ну а якщо, скажімо, в одній зі статей будуть образливі натяки на міністра юстиції і якщо буде доведено, що автор статті — Люсьєн, міністр, звичайно, визнає його не гідним королівської ласки. А щоб збити пиху з провінційного генія, ми влаштуємо Коралі провал: він побачить свою кохану освістаною й без ролі. А що підпис указу буде відкладено на невизначений термін, ми знімемо на глум аристократичні претензії нашої жертви — згадаємо про матір-повитуху і про батька-аптекаря. Мужність Люсьєна чисто поверхова, він не витримає нашого натиску, і ми спровадимо його туди, звідки він з'явився. Натан через Флорину допоміг мені викупити шосту частку паїв у журналі, якою володів Матіфа, я зумів також придбати паї постачальника паперу, і тепер ми залишилися тільки вдвох із Доріа. Гадаю, ми з вами домовимось, і я влаштую так, що наш журнал стане служити двору. Я обіцяв сприяти Флорині й Натанові за умови, якщо викуплю свою шосту частку паїв, вони мені її продали, і я мушу дотримати обіцянки; але спершу я хотів би знати про можливості Люсьєна...

— Ви гідні свого прізвища! — сказав де Люпо, сміючись. — Ну що ж, дійте! Я люблю таких людей...

— Гаразд. А скажіть, ви зможете влаштувати Флорині постійний ангажемент? — запитав Фіно у доповідача прохань.

— Зможу. Але спочатку звільніть нас від Люсьєна. Растіньяк і де Марсе чути про нього не можуть.

— Будьте спокійні, — сказав Фіно. — Натан і Мерлен завжди матимуть напохваті статті, які Гайяр буцімто обіцяв пропустити в першу чергу. Люсьєн не зможе надрукувати там жодного рядка, й ми відріжемо йому шлях до заробітку. Щоб захищатися самому і захистити Коралі, він матиме до своїх послуг лише газету Мартенвіля. Одна газета проти всіх нічого вдіяти не зможе, і його поразка неминуча.

— Я вкажу вам вразливі місця міністра, але обов'язково дасте мені прочитати рукопис статті, яку ви замовите Люсьєнові, — відповів де Люпо; він усе-таки

остерігся сказати Фіно, що обіцянка виклопотати для Люсьєна титул графа де Рюбампре була жартом.

Де Люпо покинув фойє. Фіно підійшов до Люсьєна і тим добродушним тоном, на який ловиться стільки людей, сказав, що, маючи певні зобов'язання перед його газетою, він не може зректися їх. Фіно й гадки не має подавати на свого друга в суд, адже це зруйнувало б усі його сподівання на успіх у стані роялістської партії. Фіно любить людей сильних, людей, які сміливо змінюють свої переконання. Хіба їм не судилося ще не раз стрічатись у житті, робити один одному тисячі дрібних послуг? До того ж Люсьєнові потрібна надійна людина в рядах ліберальної партії, яка при нагоді могла б прийти йому на допомогу, напавши на прихильників уряду або крайніх роялістів, коли ті в чомусь йому відмовлять.

— Якщо вас ошукають, що ви робитимете? — додав Фіно на закінчення розмови. — Скажімо, котрийсь міністр, вважаючи, що своїм відступництвом ви самі накинули на себе недоуздок, перестане вас боятись або й узагалі помічати, то хіба вам не захочеться нацькувати на нього зграю хортів, щоб вони вчепилися йому в литки? А ви на смерть погиркалися з Лусто, і він вимагає вашої голови. З Фелісьєном ви не розмовляєте. Залишаюся тільки я! А одне з правил мого ремесла — це жити в добрій злагоді з людьми по-справжньому сильними. В тому світі, де ви нині обертаєтесь, ви можете робити мені не менші послуги, ніж я робитиму вам у пресі. Але справи передусім! Надсилайте мені статті чисто літературні, вони не введуть вас у неславу, і ви виконаєте нашу угоду.

В пропозиції Фіно Люсьєн зауважив тільки дружні почуття, поєднані з тонким розрахунком. Лестоці Фіно й де Люпо піднесли йому настрій, і він подякував Фіно.

В житті шанолюбів і всіх тих, хто може досягти успіху лише за допомогою людей та сприятливих обставин, керуючись більш або менш складним, обміркованим і точним планом дій, неминуче настає прикра хвилина, коли якась невідома сила піддає їх суворим випробуванням: повсюди на них чатують невдачі, з усіх кінців рвуться або заплутуються нитки, нещастя насуваються звідусіль. Досить тільки розгубитися, втратити голову — і ти пропав. Люди, які вміють опертися цьому першому натиску обставин, уміють незламно вистояти під

ураганом і ціною неймовірних зусиль піднялись у вищі сфери, — то справді сильні люди. Кожен, кому не пощастило народитись у багатстві, рано чи пізно переживає те, що можна назвати його фатальним тижнем. Для Наполеона таким тижнем став відступ із Москви. Подібна мить настала і для Люсьєна. Доти усе складалося для нього у вищому світі й у світі літератури напрочуд щасливо; йому надміру таланило, й ось тепер йому довелось побачити, як люди й обставини обернулися проти нього. Перше горе виявилось найтяжчим і найдошкульнішим, воно торкнулося того, в чому Люсьєн вважав себе невразливим, — його серця і його кохання. Коралі була не дуже розумна, але, обдарована чудовою душею, вона іноді вся переменялась у поривах натхнення, що бувають тільки у великих актрис. Цей рідкісний талант, поки з плином часу і з досвідом він не перетворюється на звичку, залежить від примх характеру, а часто й від чарівної сором'язливості, притаманної ще юним артисткам. В душі боязка й наївна, зовні зухвала і легковажна, як то й личить актрисі, Коралі, будучи ще й закоханою, жила досі серцем, хоч і носила маску комедіантки. Мистецтво передавати почуття, це витончене прикидання, ще не взяло в ній гору над природою. Їй було соромно дарувати публіці те, що належало тільки коханню. Крім того, вона не була позбавлена слабкості, властивої справжнім жінкам. Відчуваючи, що її покликання — бути володаркою сцени, вона потребувала успіху. Але водночас вона не вміла підкорити чарам свого таланту публіку, до неї байдужу, і, виходячи на сцену, завжди страшенно хвилювалася. Холодність глядачів могла цілком вибити її з колії. Кожну нову роль вона сприймала як свій перший виступ у театрі, і це завдавало їй жорстоких мук. Оплески були необхідні Коралі, і вони не так тішили її самолюбство, як окриляли її, п'янили; несхвальний шепіт або мовчанка байдужної публіки позбавляли Коралі всіх її здібностей; переповнена, уважна зала, захоплені й доброзичливі погляди надихали її; тоді вона входила у спілкування з глядачами, пробуджувала благородні поривання у їхніх душах і відчувала в собі силу зворушити їх; схвилювати. Така майже хвороблива чутливість свідчила не тільки про нервову вдачу й високе обдарування, а й про витонченість почуттів, про вразливість бідолашної дівчини. Кінець кінцем Люсьєн оцінив скарби, які таїлися

в цьому серці, зрозумів, що його кохана ще зовсім молоде дівча, майже дитина. Не наділена притаманною актрисам двоєдушністю, Коралі була нездатна захистити себе проти суперництва та закулісних змов, до яких вдавалася Флоріна, дівчина настільки ж брехлива й лиха, наскільки її подруга була щира й великодушна. Ролі повинні були самі знаходити Коралі; вона була надто горда, щоб випрошувати їх у авторів і приставати на їхні ганебні умови, щоб віддаватися першому-ліпшому газетяреві, який пригрозив їй своїм пером і коханням. Талант, явище саме по собі надзвичайно рідкісне у своєрідному комедійному мистецтві, є тільки однією із запорок успіху, талант іноді навіть завдає шкоди, якщо його не підтримує певний хист до лукавства, а такого хисту зовсім не було в Коралі. Знаючи, як хвилюватиметься його подруга під час свого першого виступу на сцені Жімназ, Люсьєн хотів за всяку ціну забезпечити їй успіх. Гроші, які залишилися від продажу меблів, і гроші, зароблені Люсьєном, усі пішли на костюми, на обстанову артистичної вбиральні та на інші видатки, пов'язані з театральним дебютом. А кілька днів тому з любові до Коралі Люсьєн зважився на принизливий вчинок: узявши векселі Фандана та Кавальє, він пішов на вулицю Бурдонне в «Золотий кокон» просити Камюзо дисконтувати їх. Поет ще не був настільки розбещений і не з легким серцем вирушив на цей штурм. Дорогою він перетерпів неабиякі муки, передумав чимало гірких думок, твердячи собі наперемінно то «так», то «ні». Й усе ж таки примусив себе увійти до тісної, холодної, похмурої контори, оберненої вікнами у внутрішній дворик. Але там велично сидів не колишній коханець Коралі, не той добродушний, ледачий, розпусний, недовірливий Камюзо, яким Люсьєн його знав, а шанований батько родини, купець, прикрашений облудною доброчесністю, член комерційного суду, схований за машкарою показної суворості, захищений від прохачів поблажливою зверхністю; Люсьєн побачив перед собою директора фірми, оточеного прикажчиками, касирами, зеленими папками, накладними і зразками товарів; тут-таки, мовби охороняючи статечного купця, стояли його дружина і скромно вбрана дочка. Підходячи до Камюзо, Люсьєн тремтів із голови до ніг, бо достойний комерсант зміряв його відверто байдужим поглядом, який поет уже не раз помічав у тих, кому він пропонував свої векселі.

— Я приніс векселі, ласкавий пане. Візьміть їх у мене, і я буду вам безмежно вдячний,— сказав Люсьєн, стоячи перед купцем, який і не подумав підвестися з крісла.

— Ви у мене вже дещо взяли, добродію,— сказав Камюзо.— Я не забув.

Тоді Люсьєн, нахилившись над самим вухом торговця, аж той почув, як калатає серце в приниженого поета, розповів йому про скруту Коралі. В наміри Камюзо не входило, щоб Коралі провалилася. Слухаючи Люсьєна, купець з посмішкою роздивлявся підписи на векселях. Будучи членом комерційного суду, він добре знав, хто з видавців у якому становищі. Він дав Люсьєнові чотири з половиною тисячі франків, поставивши за умову, щоб той зазначив у передаточному написі на векселі: «Сплачено шовковими товарами». Отримавши гроші, Люсьєн негайно пішов до Бролара й щедро йому заплатив, щоб забезпечити Коралі цілковитий успіх. Бролар пообіцяв прийти і справді прийшов на генеральну репетицію — домовитися, в яких місцях вистави його «римляни» мають славити актрису, вдаряючи у свої литаври з людської плоті. Решту грошей Люсьєн віддав Коралі, не сказавши їй про свої відвідини Камюзо; він заспокоїв актрису й Береніку, що вже не знали, на які кошти вести господарство. Мартенвіль, один з найкращих у ті часи знавців театру, кілька разів приходив допомагати Коралі вчити роль. Люсьєн заручився обіцянкою кількох журналістів, що писали в роялістські газети, дати схвальний відгук; він ще не передчував лиха. Та лихо вже було близько, і переддень виступу Коралі став для Люсьєна справді фатальним днем. Вийшла друком книжка д'Артеза. Головний редактор газети, в якій працював Гектор Мерлен, дав книжку на відгук Люсьєнові, як критику, здатному розгромити будь-який твір: цю фатальну славу поет завдячував своїм статтям про Натана. В редакції було повно людей, зійшлися усі працівники газети. Прийшов туди й Мартенвіль — уточнити одне питання з приводу загальної полеміки, піднятої роялістськими газетами проти газет ліберальних. Натан, Мерлен, усі працівники «Ревей» розмовляли про успіх газети Леона Жіро, — вона виходила двічі на тиждень, — успіх тим небезпечніший, що тон газети був поміркований, розважливий, стриманий. Почалася розмова про гурток на вулиці Чотирьох Вітрів, його називали Конвентом. Було вирішено, що роялістські газети розпочнуть війну

не на життя, а на смерть з цими небезпечними супротивниками — адже саме вони почали здійснювати ідеї, які привели до виникнення руху «доктринерів», тієї грізної секти, що згодом повалила Бурбонів, коли до неї з почуття дрібної помсти приєднався найобдарованіший письменник із роялістського табору. Д'Артез, чиї монархічні переконання були нікому не відомі, підпав під анафему, оголошену всьому гурткові, й мав стати першою жертвою. Його книжку засудили на *розтерзання*, згідно з класичним виразом тієї епохи. Люсьєн відмовився написати статтю. Його відмова викликала різкий осуд у визначних діячів роялістської партії, що прийшли на цю зустріч. Люсьєнові було прямо заявлено, що не годиться новонаверненому мати свої окремі погляди; якщо йому не до вподоби служити монархії та релігії, хай вертається до свого колишнього табору. Мерлен і Мартенвіль відвели поета вбік і по-дружньому застерегли його від необміркованого вчинку: якщо роялістські та урядові газети відступляться від Коралі, її буде віддано на поталу ліберальним журналістам, які заприсяглися в ненависті до нього.

У противному ж разі перший виступ актриси на сцені Жімназ спричинить бурхливу суперечку на сторінках газет, і це принесе їй славу, про яку мріють усі жінки театрального світу.

— Ви на цьому зовсім не розумієтеся, — сказав йому Мартенвіль. — Три місяці Коралі гратиме під перехресним вогнем наших статей, і влітку, під час гастролей у провінції, вона заробить за три місяці тридцять тисяч франків. Через свою надмірну делікатність, яка заважає вам вибитись у політичні діячі і якої вам слід позбутись, ви загубите і Коралі, і своє майбутнє; ви самі відмовляєтесь від свого шматка хліба.

Люсьєн був змушений обирати між д'Артезом і Коралі: його кохана загине, якщо він не заріже д'Артеза у великій газеті та в «Ревей». Бідолашний поет повернувся додому зі смертю в душі; він сів у кутку кімнати біля каміна й почав читати д'Артезову книжку, одну з найкращих у сучасній літературі. Люсьєн проливав сльози над її сторінками, він довго вагався, але зрештою написав глумливу статтю — а такі статті в нього виходили дуже добре; він обійшовся з цією книжкою, як ті діти, що, впіймавши прегарну пташку, мучать її, обскубуючи пір'я. Його жорстока іронія могла зашкодити

книжці. Люсьєн знову перечитав цей чудовий твір, і всі його добрі почуття пробудились. Опівночі він пішки пройшов через увесь Париж; підходячи до д'Артезової оселі, він побачив крізь шибки вікна мерехтливе, неяскраве світло. Як часто доводилось йому дивитися на це освітлене вікно з почуттям захвату перед благородною наполегливістю великої людини! Люсьєн не знайшов у собі сили зразу піднятися сходами і кілька хвилин сидів на вуличній тумбі. Нарешті, заохочуваний своїм добрим ангелом, він постукав у двері; д'Артез сидів і читав у холодній, неопаленій кімнаті.

— Що сталося? — запитав молодий письменник, побачивши Люсьєна і здогадуючись, що тільки жахливе нещастя могло привести його сюди.

— Твоя книжка чудова! — вигукнув Люсьєн зі слізьми на очах. — А вони звеліли мені її зарізати!

— Бідолашний хлопче, важко тобі дістається твій хліб, — сказав д'Артез.

— Прошу у вас однієї ласки: збережіть у таємниці мій прихід сюди і залиште мене в пеклі моєї проклятої праці. Мабуть, нічого не можна досягти, поки не зачерствіє серце.

— Усе той самий! — сказав д'Артез.

— Ви вважаєте мене за негідника? Ні, д'Артез, ні, я просто хлопчисько, сп'янілий від кохання.

І він розповів про те, в якому становищі опинився.

— Покажіть-но статтю, — мовив д'Артез, схвильований розповіддю Люсьєна про Коралі.

Люсьєн подав йому рукопис. Д'Артез прочитав і не міг стриматися від усмішки:

— Яке фатальне застосування розуму! — вигукнув він.

Але він замовк, побачивши, що Люсьєн сидить у кріслі з похиленою головою, пригнічений горем.

— Ви дозволите мені це виправити? — запитав д'Артез. — Завтра вранці я поверну вам рукопис. Насмішка паплюжить твір, сумлінна й серйозна критика іноді служить похвалою. Я спробую викласти ваші закиди в такій формі, щоб ваша стаття не ганьбила ні вас, ні мене. Зрештою, свої вади найкраще знаю я сам!

— Коли берешся на круту гору, ковтаючи пилюку на закурений стежці, яка то радість — зірвати соковитий плід і втамувати спрагу! Ось він, той плід! — вигукнув Люсьєн, з плачем кидаючись у обійми д'Артезові й по-

цілувавши його в чоло. — Мені здається, я вручаю вам свою совість, щоб ви мені коли-небудь її вернули.

— Каяття від випадку до випадку я вважаю за велике лицемірство, — урочисто сказав д'Артез. — Таке каяття — ніби винагорода за погані вчинки. Справжнє каяття — це чистота, в якій наша душа спілкується з Богом. Той, хто двічі розкаюється, — мерзенний крутій. Боюся, що каяття для тебе — тільки відпущення гріхів.

Ці слова вразили Люсьєна. Повільно йшов він нічним Парижем, вертаючись додому, на Місячну вулицю. Назавтра поет відніс до редакції статтю, що її виправив і переслав йому д'Артез; але від того дня Люсьєна опанував смуток, який йому не завжди щастило приховати. Коли увечері поет увійшов у переповнену залу Жімназ, він спізнав жорстоке хвилювання — так хвилюються тільки перед театральним дебютом людини дуже тобі близької. Люсьєнове марнолюбство було вкрай розтривожене, його погляд впивався в обличчя публіки, як погляд обвинувачуваного впивається в обличчя присяжних та суддів; від найменшого шереху він здригався; поява Коралі на сцені, найменша її похибка, ледь помітна зміна в її голосі — усе збуджувало його неймовірно. П'єса, в якій виступала Коралі, була з тих, що провалюються і знову з'являються в театрі; п'єса провалилась. Вийшовши на сцену, Коралі не почула оплесків, і холодність партеру її приголомшила. В ложах плескав у долоні один Камюзю. Люди, посаджені на балконі та галереї, урвали аплодисменти торговця шовком, зашикавши на нього з усіх боків. Галерея голосно цитькала і на клакерів, коли ті починали плескати в долоні з очевидною умисністю. Мартенвіль відважно аплодував, і лицемірна Флоріна, Натан і Мерлен підтримували його. Коли стало ясно, що вистава провалилася, в артистичній вбиральні Коралі зібрався цілий гурт людей, але своїми втішаннями вони тільки роз'ястрували рану. Актриса була в розпачі, вона переживала не так за себе, як за Люсьєна.

— Бролар зрадив нас, — сказала вона.

Поранена в саме серце, Коралі захворіла, її тіпало в лихоманці. Наступного дня вона не могла грати; вона відчувала, що кар'єра її закінчена. Люсьєн ховав від неї газети, він читав їх у ідальні. Провал п'єси всі фейлетоністи приписували Коралі: вона, мовляв, була надто високої думки про свій талант; вона блискуче виступала на Бульварях, але в Жімназ виявилася не на місці; нею

рухало гідне хвали шанолубство, але вона переоцінила свої здібності, взяла роль собі не до снаги. Люсьєнові довелося прочитати хитромудрі випадки проти Коралі, приготовлені за тими самими рецептами, за якими він готував свої лицемірні статті проти Натана. Люсьєн став блідий як смерть. Гнів його був не менший, ніж гнів, що опанував Мілона Кротонського, коли силачеві защемило руки у стовбурі дуба, який він сам розколов. Люсьєнові друзі один поперед одного давали Коралі поради, і за їхніми співчутливими, вдавано щирими словами ховалося жорстоке віроломство. Їй радили грати ролі, цілком несумісні з її обдаруванням, — і автори підлих фейлетонів знали про це дуже добре. Такі були відгуки в роялістських газетах — тут, безперечно, не обійшлося без Натана. Що ж до ліберальних газет і дрібних листків, то вони не скупилися на дошкульні натяки і відверті глузи — прийоми, до яких так часто вдавався Люсьєн. Почувши здушені ридання поета, Коралі підхопилася з ліжка, побачила газети, захотіла переглянути їх і все прочитала. Потім вона знову лягла, не сказавши й слова. Флоріна брала участь у змові, вона передбачила її наслідки і вивчила роль Коралі, репетируючи під керівництвом Натана. Не бажаючи знімати п'єсу, адміністрація театру вирішила передати роль Коралі Флоріні. Директор прийшов до бідолашної актриси й побачив її зовсім пригнічену, в сльозах. Та коли в присутності Люсьєна він сказав їй, що скасувати виставу не можна, що Флоріна знає роль і виступить сьогодні ввечері, Коралі стрепенулась і підхопилася з постелі.

— Я гратиму! — вигукнула вона.

І впала непритомна. Флоріна отримала роль і на цьому здобула собі славу, бо це ж вона врятувала п'єсу. Газети влаштували їй бучний тріумф, і відтоді вона стала великою актрисою, якою ви її знаєте. Успіх Флоріни розлютив Люсьєна.

— Нікчема, адже це ти дала їй шматок хліба! Якщо Жімназ так хоче, нехай заплатить відступне і порве з тобою контракт. Я стану графом де Рюбампре, забагатію, й ми одружимося.

— Які дурниці! — сказала Коралі, глянувши на поета з глибоким смутком.

— Дурниці? — вигукнув Люсьєн. — Ну так от, за кілька днів ти житимеш у чудовому домі, ти матимеш свій екіпаж, і я сам створю для тебе роль!

Він узяв дві тисячі франків і побіг до Фраскати. Бідолаха пробув там аж сім годин; його пожирали фурії, але обличчя в нього лишалося холодне і спокійне. Протягом того дня і почасти ночі щастя було до нього мінливе: він вигравав до тридцяти тисяч, але виїшов без жодного су. Коли Люсьєн повернувся додому, він застав у себе Фіно, який прийшов по *статейки*. Люсьєн мав необережність розповісти йому про свої невдачі.

— Овва, у житті не самі троянди, — сказав Фіно. — Ви зробили такий несподіваний і крутий поворот, що неминуче мали втратити підтримку ліберальної преси, а вона ж набагато могутніша, ніж урядова та роялістська преса. Ніколи не слід перекидатися до протилежного табору, не підготувавши собі спочатку м'якеньке ложе, на якому потім можна було б залікувати рани — адже їх не уникнеш у цій колотнечі. Хай там як, а людина розважлива у таких випадках неодмінно просить поради у друзів, викладає свої міркування й переконує їх простити її відступництво, обертає їх на своїх співників, розбуджує співчуття до себе, а потім — як було з Натаном і Мерленом — вони домовляються про взаємні послуги. Ворон ворону ока не виклює. Ну а ви в усьому цьому ділі виявили невинність ягняти. Вам доведеться показати своїй новій партії пазурі, якщо ви захочете урвати бодай малу частку здобичі. Бо вас, природно, принесли в жертву Натанові. Не приховаю, ваша стаття проти д'Артеза підняла бурю, неймовірний галас, скандал. Марат порівняно з вами — святий. На вас готують напад, вашу книжку хочуть знищити. Що там чути про ваш роман?

— Ось останні аркуші, — сказав Люсьєн, показуючи стосик коректурних відбитків.

— Безіменні статті проти д'Артеза в урядових та в крайніх правих газетах теж приписують вам. «Ревей» щодня спрямовує свої уколи проти гуртка, що на вулиці Чотирьох Вітрів, а глузи тим глибше ранять, чим вони кумедніші. За газетою Леона Жіро стоїть політична група — значна і впливова група, яка рано чи пізно прийде до влади.

— В «Ревей» ноги моєї не було ось уже тиждень.

— Ну, гаразд, ви подумайте про мої *статейки*. Приготуйте зразу з півсотні, я заплачу за них оптом. Але пишіть у дусі нашої газети.

І Фіно дав Люсьєнові тему гумористичної статті про міністра юстиції, недбало розповівши одну смішну історію — цей анекдот нібито вже обійшов усі аристократичні салони.

Люсьєн так прагнув відшкодувати програш, що, незважаючи на занепад сил, знову віднайшов натхнення, свіжість думки і написав тридцять статей на дві шпальти кожна. Зразу після цього він пішов до Дорія, маючи надію зустріти там Фіно й нишком передати йому статті; крім того, Люсьєн хотів зажадати від видавця пояснень, чому той затримує вихід у світ «Стокроток». У крамничці Дорія було повно Люсьєнових ворогів. Коли поет увійшов, запала глибока тиша, всі розмови урвалися. Зрозумівши, що його відлучено від журналістики, Люсьєн відчув приплив мужності, він сказав собі, як колись у алеї Люксембурзького саду: «Я доб'юся успіху!» Дорія не був до нього ні поблажливим, ні привітним, він прибрав насмішкуватого тону, посилався на свої права: він, мовляв, видасть «Стокротки», коли визнає за потрібне, він зачекає, поки становище Люсьєна не забезпечить успіху, адже він придбав книжку у свою цілковиту власність. Коли Люсьєн заперечив, що Дорія зобов'язаний видати «Стокротки» згідно із самою суттю їхнього контракту, як одна з договірних сторін, видавець став твердити протилежне і заявив, що юридично ніхто не примусить його до дій, які він вважає невігідними для себе, а тільки він здатний судити про те, чи видання книжки на часі. Хоча існує вихід, проти якого не стане заперечувати жоден суд: Люсьєн може повернути тисячу екю, забрати свій твір і надрукувати його в якому-небудь роаялістському видавництві.

Люсьєн пішов, роздратований стриманим тоном Дорія дужче, ніж був роздратований його пихою при їхній першій зустрічі. Отож усякі сумніви відпали. «Стокротки» не вийдуть у світ, аж поки він не здобуде додаткової підтримки в особі впливових друзів або сам стане грізною силою. Поет повільно вертався додому, охоплений гнітючим смутком, який міг би штовхнути його на самогубство, коли б за нашими думками завжди йшли вчинки. Він застав Коралі в постелі, вона лежала бліда і хвора.

— Роздобудьте для неї роль, інакше вона помре, — сказала Береніка, коли Люсьєн одягався, збираючись на вулицю Мон-Блан до панни де Туш, яка влаштовувала

велику вечірку; там він мав зустрітися з де Люпо, Віньйонем, Блонде, маркізою д'Еспар і з пані де Баржетон.

Вечірку давали на честь Конті, великого композитора й знаменитого камерного співака, а також заради Чінті, Пасти, Гарсія, Левассера та двох-трьох великосвітських співаків. Люсьєн прослизнув у куточок, де сиділи маркіза, її кузина та пані де Монкорне. Бідолаха прибрав безтурботного вигляду, так наче був щасливий і задоволений; він жартував, він тримався, як у дні свого тріумфу, він нічим не хотів виказати, що потребує підтримки вищого світу. Він довго розводився про свої заслуги перед роялістською партією, нагадавши про галас, який здійняли проти нього ліберали у своїх газетах.

— Вас щедро винагородять, мій друже, — сказала пані де Баржетон, ласкаво йому всміхаючись. — Ідьте після завтра в міністерство юстиції разом із Черногузом та де Люпо, і там ви отримаєте указ, підписаний королем. Міністр завтра повезе його до палацу; але завтра засідання уряду, й він повернеться пізно. Та якщо я ввечері довідаюся про результат, я повідомлю вас. Де ви живете?

— Я сам прийду, — сказав Люсьєн, якому соромно було признатися, що він живе тепер на Місячній вулиці.

— Герцог де Ленонкур і герцог де Наваррен розповідали про вас королю, — озвалася маркіза. — Вони з високою похвалою відгукнулися про вашу відданість, гідну блискучої винагороди, про переслідування, яких ви зазнали від лібералів. Я певна, ви уславите ім'я й титул графа де Рюампре, що на них ви маєте право по материнській лінії. Сьогодні король звелів міністрові юстиції підготувати указ, який би дарував панові Люсьєну Шардонові право носити ім'я й титул графів де Рюампре, як онукові останнього де Рюампре. «Слід підтримувати шигликів з Парнасу», — сказав його величність, прочитавши ваш сонет про лілею (на щастя, моя кузина вчасно згадала про нього й передала герцогові). «Тим більше що у владі короля здійснити чудо й перетворити їх на орлят», — зауважив герцог де Наваррен.

Люсьєн відповів щирими словами подяки, котрі могли б розчулити будь-яку жінку, не так глибоко ображену, як Луїза д'Еспар де Негрпеліс. Що вродливішим здавався їй Люсьєн, то палкіше прагнула вона помсти. Де Люпо мав рацію, Люсьєнові бракувало чуття: він так і не здогадався, що королівський указ, про який йому весь час говорили, був тільки жартом маркізи д'Еспар —

а вона вміла вигадувати подібні жарти. Підбадьорений своїм успіхом та приязною увагою, яку виявила до нього панна де Туш, він залишався у неї аж до другої години ночі, бажаючи переговорити з господинею салону наодинці. В редакціях роялістських газет Люсьєн довідався, що панна де Туш була таємним автором однієї п'єси, в якій мала грати маленька Фе — тогочасне чудо. Коли вітальні збезлюділи, Люсьєн посадовив панну де Туш на канапу в будуарі й так зворушливо розповів їй про нещастя Коралі та свої власні невдачі, що ця знаменита гермафродитка від літератури пообіцяла йому виклопотати для Коралі головну роль у своїй п'єсі.

Наступного ранку, коли Коралі, ошчасливлена обіцянкою панни де Туш, повернулася до життя і снідала із своїм поетом, Люсьєн прочитав газету Лусто, де було надруковано глузливий переказ вигаданої анекдотичної історії про міністра юстиції та його дружину. Під дошкульною дотепністю ховався підступний і чорний задум. У анекдоті було зображено й висміяно самого короля Людовіка XVIII, але так тонко, що прокуратура ні до чого не могла б прискіпатися. Хоча, зрештою, ліберальній партії так і не вдалося надати своїй вигадці правдоподібності, і ця історія тільки побільшила колекцію досить-таки дотепних анекдотів про монархію.

Усі знали, що Людовік XVIII вельми схильний до галантного й витонченого листування, розцвіченого мадригалами. В анекдоті цю пристрасть витлумачували як останній вияв закоханості монарха, що стала, по суті, абстрактною: від діла, він, мовляв, перейшов у сферу чистої уяви. І ось недавно знаменита коханка його величності, так нещадно висміяна Беранже під ім'ям Октавії, нібито пережила сильну тривогу. З листуванням було явно негаразд. Що більше вправлялась Октавія у дотепності, то холодніший і байдужіший ставав її коханець. Кінець кінцем Октавія розкрила причину неласки: її владі над монархом загрожувала новизна й пікантність нового листування, яке виникло між найяснішим автором і дружиною міністра юстиції. Але ж та чарівна жінка, як було відомо, не вміла скласти навіть найпростішої цибульки, отож вочевидь вона виступала тільки в ролі переписувача для якогось шанолюбного зухвальця. Хто ж міг ховатися за тими спідницями? Провівши невеличке розслідування, Октавія відкрила, що король листується із своїм міністром. Вона тут-таки обмірку-

вала план дій. Якось Октавія звертається до одного вірного друга і просить його затримати міністра в палаті, влаштувавши там бурхливу дискусію, а сама домагається в Людовіка XVIII побачення і розповідає, як зухвало його ошукують. Гоноровитого монарха опановує напад бурбонсько-королівського гніву, він не вірить своїй коханці й звинувачує її в умисній брехні. Тоді Октавія пропонує негайний доказ: хай його величність зараз же напише міністровій дружині кілька слів, що вимагатимуть негайної відповіді. Бідолашна жінка, захоплена зненацька, посилає по свого чоловіка в палату; але Октавія розрахувала все точно, він у цей час саме виступав із трибуни. Загнана в безвихідь, дама трудиться в поті чола, вимучуючи кожне слово, і відповідає з тією дотепністю, яка властива її вбогій уяві. «Решту відповіді ваш міністр перекаже вам усно!» — вигукнула Октавія, потішаючись із розчарованого монарха.

Стаття, хоч яка брехлива вона була, діймала до живого міністра юстиції, його дружину і самого короля Франції. Ходили чутки, ніби цей анекдот вигадав де Люпо, проте Фіно зберіг його таємницю. Дотепна й гостра, стаття в газеті Лусто потішила лібералів і партію брата короля. Пишучи її, Люсьєн щиро веселився, вбачаючи в усій історії лише прекумедну *крячку*. Другого дня поет пішов на зустріч із де Люпо й бароном дю Шатле. Барон їхав подякувати міністрові. Панові Шатле надали звання державного радника для особливих доручень, він дістав графський титул і посаду префекта Шаранти, що її мав обійняти зразу після того, як попередник дослужить кілька місяців до терміну, необхідного для призначення пенсії в найвищому розмірі. Граф дю Шатле — частка *дю* була внесена до указу — посадовив Люсьєна у свою карету й поставився до нього як до рівні. Якби не Люсьєнові статті, він навряд чи так швидко піднявся б угору: цькування лібералів правило йому ніби за п'єдестал. Де Люпо був у міністерстві, в кабінеті старшого секретаря міністра. Побачивши Люсьєна, чиновник підхопився неначе від подиву й перезирнувся з де Люпо.

— Як посміли ви з'явитися сюди, добродію? — грізно сказав старший секретар приголомшеному Люсьєнові. — Його ясновельможність знищив указ, ось гляньте! — І чиновник тицьнув пальцем у якийсь розірваний на чотири клапти аркуш паперу. — Міністр захотів знати, хто автор учорашнього жахливого пасквіля — і осьде

оригінал! — провадив старший секретар, подаючи Люсьєнові рукопис його статті. — Ви називаєте себе роялістом, добродію, і ви працюєте в цьому мерзенному листку, через який сивіє волосся у міністрів, який дошкуляє також діячам центру і затягує нас у безодню. Ви снідаєте з працівниками «Корсара», «Міруар», «Конститусьйонель» і «Кур'єра»; ви обідаєте в компанії людей «Котідьєн» та «Ревей», а вечеряєте з Мартенвілем, з отим найлютішим ворогом уряду, з людиною, яка штовхає короля до абсолютизму, що неминуче призвело б до революції — і так само скоро, як тоді, коли б він довірився крайнім лівим. Ви досить дотепний журналіст, але політичним діячем ви ніколи не станете. Міністр доповів королю, що автор статті — ви, і його величність, розгнівавшись, висварив герцога де Наваррена, свого камергера. Ви нажили собі ворогів — і могутніх! — у особі людей, які широко протегували вам. Учинок, цілком виправданий для ворога, стає страхітливим, коли походить від друга.

— Невже ви зовсім дитина, мій друже! — сказав де Люпо. — Подумайте, в яке становище ви мене поставили! Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Монкорне, які за вас поручилися, будуть обурені вкрай. Герцог, звичайно, зігнав гнів на маркізі, а маркіза вчитала своїй кузині. Не з'являйтеся туди! Перечекайте.

— Ось іде його ясновельможність! Прошу вас вийти! — сказав секретар.

Люсьєн сам незчувсь, як опинився на Вандомській площі — приголомшений, наче його вдарили палицею по голові. Йдучи додому Бульварами, він марно силкувався збагнути, в чому ж він завинив. Поет відчув себе іграшкою в руках людей заздрісних, жадібних і лукавих. Ким він був у цьому світі шаноблив, що один поперед одного лізли нагору? Хлопчиськом, який погнався за суетними втіхами й радіщами, пожертвувавши заради них усім; поетом, нездатним мислити глибоко, що пурхав від вогника до вогника, наче метелик, без якоїсь певної мети; рабом обставин, чії добрі наміри неминуче призводили до поганих учинків. Люсьєна мучила совість — його невблаганний суддя. Крім того, він не мав грошей і почував себе виснаженим від праці й горя. Його статті друкували в другу чергу — після статей Мерлена й Натана. Поет ішов навмання, заглиблений у свої роздуми; у віт-

ринах кількох читалень, які починали видавати не лише газети, а й книжки, він побачив оголошення, де під безглузким, незнайомим йому заголовком красувалося його прізвище: *Люсьєн Шардон де Рюбампре*. Його книжка вийшла друком, але він нічого про це не знав, газети про неї мовчали. Люсьєн стояв, опустивши руки, нерухомий, не помічаючи гурту молодих чепурунів, серед яких були Растіньяк, де Марсе та ще кілька його знайомих. Не помітив він і Мішеля Кретьєна та Леона Жіро, які підходили до нього.

— Це ви, пан Шардон? — запитав Мішель таким тоном, що в грудях у Люсьєна наче струни лопнули.

— Ви не впізнали мене? — відповів поет, збліднувши. Мішель плюнув йому в обличчя.

— Це вам гонорар за статті проти д'Артеза. Якби кожен захищав себе або своїх друзів, як я, преса давно стала б тим, чим вона повинна бути: справою священною і гідною шани.

Люсьєн похитнувся; він сперся на Растіньяка і сказав, звертаючись до нього та де Марсе:

— Панове, не відмовтеся бути моїми секундантами. Але спершу я хочу вернути борг і зробити те, що сталося, непоправним.

І Люсьєн дав ляпаса Мішелеві, який цього зовсім не сподівався. Світські чепуруни та Мішелеві друзі кинулись між республіканцем і роялістом, боячись, щоб сварка не перейшла у звичайну вуличну бійку. Растіньяк схопив Люсьєна за руку й повів його до себе додому — він жив на вулиці Тетбу, за два кроки від місця цієї пригоди, що сталася на Гентському бульварі в обідню годину. Ось чому сварка не привабила натовпу роззяв, як то буває в подібних випадках. Де Марсе пішов за Растіньяком та Люсьєном, і обидва денді умовили поета піти з ними в Англійське кафе, де всі троє весело пообідали й напились.

— Ви добре володієте шпагою? — запитав Люсьєна де Марсе.

— В руках ніколи не тримав.

— А пістолетом? — поцікавився Растіньяк.

— Жодного разу в житті не стріляв із пістолета.

— Випадок на вашому боці. Ви страшний супротивник, ви можете вбити того чоловіка, — сказав де Марсе.

Коли Люсьєн повернувся додому, Коралі, на щастя, вже спала. Того вечора актрисі несподівано випало

зіграти в одній невеличкій п'єсі, й вона втішилася за свої невдачі, здобувши нарешті цілком заслужені й неоплачені оплески. Після цієї вистави, якої вороги Коралі не змогли передбачити, директор театру більше не вважався доручити їй головну роль у п'єсі Каміля Мопена, бо йому, зрештою, пощастило розкрити причину провалу Коралі під час її першого виступу. Роздратований підступами Флоріни й Натана проти актриси, яку він цінував, директор пообіцяв Коралі, що адміністрація театру її підтримає.

О п'ятій ранку Раствіньяк заїхав до Люсьєна.

— Ну, друже, ваша нора цілком пасує до вашої вулиці, — сказав він замість привітання. — Приїдьмо перші на місце зустрічі. Це добрий тон, а ми повинні подавати приклад.

— Програма в нас така, — сказав де Марсе, коли фіакр в'їхав у передмістя Сен-Дені. — Ви стріляєтесь на пістолетах, відстань двадцять п'ять кроків, при бажанні можете зійтися на п'ятнадцять. Кожен ступає п'ять кроків і робить три постріли, не більше. Хай там що буде, ви повинні на цьому закінчити. Ми заряджаємо пістоleti вашого супротивника, а його секунданти — ваші. Зброю вибрали у крамничці зброяра всі чотири секунданти спільно. Будьте певні, ми допомогли випадку: пістоleti кавалерійські.

Життя для Люсьєна перетворилося на лихий сон. Йому було цілком байдуже — жити чи померти. Мужність, притаманна самогубцям, допомогла йому, і він з'явився перед свідками свого поєдинку в шляхетному одінні хоробрості. Він не зрушив зі свого місця. Цю безтурботність сприйняли як холодний розрахунок: поета визнали за людину сміливу. Мішель Крет'єн підійшов на всі дозволені йому п'ять кроків. Обидва вистрелили водночас, оскільки образу погодилися вважати взаємною. За першим пострілом куля Крет'єна дряпнула Люсьєнове підборіддя, а куля Люсьєна пролетіла на десять футів над головою супротивника. За другим пострілом Мішелева куля застрягла в комірці поетового сюртука; на щастя, комір був стебнований і підшитий проклеєним полотном. За третім пострілом куля увійшла Люсьєнові в груди, й він упав.

— Убитий? — запитав Мішель.

— Ні, — сказав хірург, — він одужає.

— Жаль, — відповів Мішель.

— А й справді, жаль! — повторив Люсьєн, заливаючись слізьми.

Опівдні бідолашний хлопець уже лежав удома на своєму ліжку; щоб допроводити його туди, знадобилося п'ять годин і безліч застережних заходів. Хоч життю пораненого й не загрожувала пряма небезпека, його стан вимагав дбайливого догляду: гарячка могла призвести до згубних ускладнень. Коралі тамувала в собі розпач і горе. Весь той час, поки її друг був у тяжкому стані, вона не спала ночами, сидючи з Беренікою біля його постелі та розучуючи ролі. Так минуло два місяці. Не раз сердешна дівчина мусила веселитись і сміятися на сцені, тимчасом як подумки вона твердила: «Може, в цю хвилину мій бідолашний Люсьєн помирає!»

Протягом усього того часу хворого лікував Б'яншон. Своє життя поет завдячував цьому глибоко ображеному другові, якому д'Артез, щоб виправдати бідолаху, потай від інших розповів про те, як Люсьєн приходив до нього. Одного разу, коли Люсьєн опритомнів — у нього була нервова гарячка в тяжкій формі, — Б'яншон, запідозривши д'Артеза у великодушній брехні, сам розпитав хворого; Люсьєн сказав, що він нічого не писав про д'Артезову книжку, крім однієї серйозної й ґрунтовної статті, надрукованої в газеті Гектора Мерлена.

Наприкінці першого місяця Люсьєнкової хвороби фірма «Фандан і Кавальє» оголосила себе неспроможною. Б'яншон сказав актрисі, щоб вона приховала від Люсьєна цей жорстокий удар. Знаменитий роман «Лучник Карла IX», виданий під безглуздим заголовком, не мав ані найменшого успіху. Щоб виторгувати бодай трохи грошей перед тим, як оголосити про збанкрутування фірми, Фандан нишком від Кавальє оптом продав роман бакалійникам, які збували його по низькій ціні разом зі своїми товарами. О тій порі Люсьєнова книжка прикрашала парапети паризьких мостів і набережних. Книгарня, що на набережній Августинців, була придбала певну кількість примірників роману й зазнала значних збитків унаслідок раптового падіння ціни: чотири томи в одну дванадцятку аркуша, куплені за чотири франки п'ятдесят сантимів, доводилося тепер віддавати за два з половиною франки. Книгопродавці зчинили страшенний галас, газети й далі зберігали глибоку мовчанку. Барбе не передбачив такої халепи, він вірив у талант Люсьєна; всупереч своєму звичаю він ризикнув купити

аж дві сотні примірників, і тепер загроза великих збитків доводила його до нестями, він кляв Люсьєна на чім світ. Зрештою, Барбе прийняв героїчне рішення: з упертості, властивої скнарам, він склав свої примірники роману в куток складу й полишив іншим книготорговцям збувати книжку за безцінь. Пізніше, в 1824 році, коли чудова передмова д'Артеза, високі якості самого твору та дві статті Леона Жіро здобули «Лучникові» заслужену славу, Барбе розпродав свої примірники по десять франків. Хоч як пильнували Береніка та Коралі, вони не змогли заборонити Гекторові Мерлену прийти навідати вмирущого друга; і він дав поетові випити крапля по краплі всю чашу з тим гірким *варивом* — так на жаргоні книготорговців називають ризиковану операцію, на яку зважилися Фандан і Кавальє, коли вирішили надрукувати книжку письменника-початківця. Мартенвіль, єдиний вірний друг Люсьєна, написав до виходу книжки чудову схвальну статтю; але й ліберали, і прихильники уряду були так настроєні проти головного редактора «Арістарха», «Оріфлами» та «Драпо блан», що зусилля цього мужнього войовника, який завжди столицею віддячував лібералам за образи та кривди, тільки завдали шкоди Люсьєнові. Жодна газета не підняла рукавичку й не розпочала полеміки, знехтувавши завзяті наскоки того роялістського відчайдуха. Коралі, Береніка і Б'яншон зачиняли двері перед усіма вдаваними друзями Люсьєна, які страшенно з цього обурювались, але вони не могли зачинити їх перед судовими виконавцями. Крах Фандана і Кавальє давав право на негайне стягнення по їхніх векселях, а на підставі однієї зі статей торгового кодексу, яка обмежувала права третіх осіб, ці треті особи позбавлялися всяких пільг щодо термінів сплати. Камюзо подав на Люсьєна позов. Почувши від судових виконавців це прізвисько, актриса зрозуміла, на який принизливий і страшний вчинок зважився поет, що оберігав її, наче добрий ангел; вона покохала його за це вдесятеро сильніше й не захотіла просити пощади в Камюзо. Прийшовши заарештувати Люсьєна, агенти комерційного суду застали його в постелі й не зважилися забрати хворого; перш ніж звернутися до голови суду, щоб той розпорядився, в яку лікарню помістити боржника, вони пішли до Камюзо. Камюзо негайно подався на Місячну вулицю. Коралі вийшла до нього й повернулася з виконавчим листом, який, на підставі передаточ-

ного напису на векселях, оголошував Люсьєна комерсантом-боржником. Як пощастило їй видерти цей документ із рук Камюзю? Яку обіцянку вона йому дала? Коралі зберігала похмуру мовчанку, але повернулася вона після тієї розмови з торговцем майже нежива. Коралі грала в п'єсі Каміля Мопена і чимало сприяла успіху славетної літературної гермафродитки. Створення цієї ролі було останнім спалахом прекрасної лампади. Йшла двадцята вистава п'єси, Люсьєн уже потроху прогулювався, в нього з'явився апетит, він думав братися до роботи, коли раптом Коралі захворіла; таємна печаль сушила її. Береніка здогадувалася, що заради Люсьєнового порятунку Коралі обіцяла Камюзю повернутися до нього. Актрисі ще довелося пережити тяжке приниження — побачити, як її роль передають Флоріні. Натан погрожував оголосити війну Жімназ, якщо театр не замінить Коралі Флоріною. Коралі, не бажаючи віддавати суперниці роль, грала до останньої хвилини й зовсім надірвала здоров'я. Під час Люсьєнкової хвороби Жімназ видав їй кілька авансів, і тепер вона нічого не могла взяти з каси театру. Попри все своє бажання, Люсьєн ще був неспроможний працювати, до того ж він допомагав Береніці гледіти хвору Коралі. Отож нещасливі коханці скотилися до крайньої вбогості; правда, в особі Б'яншона вони мали вмілого й відданого лікаря, який ще й улаштував їм кредит у аптеці. Про становище Коралі та Люсьєна незабаром довідались їхні постачальники та домовласник. Меблі було описано. Модистка й кравець, більше не боячись журналіста, подали в суд на цих бідолашних дітей божих. Настав час, коли тільки аптекар та ковбасник ще погоджувались давати їм у борг. Люсьєн, Береніка і хвора Коралі цілий тиждень змушені були годуватися самою свининою у всіх химерних різновидах, яких надають їй хитромудрі майстри ковбасних виробів. Ковбаси — не дуже корисна їжа для хворої, і стан бідолашної Коралі погіршився. Злидні примусили Люсьєна піти до Лусто — до свого колишнього друга, до зрадника — й зажадати, щоб той повернув заборговані тисячу франків. Цей крок був для Люсьєна найтяжчим. Лусто не смів більше з'являтися вдома, на вулиці Лагарп, він ночував у приятелів; його переслідували, цькували, мов зайця. Тільки у Флікото Люсьєнові пощастило зустріти того, хто зіграв у його житті таку фатальну роль, ставши йому за провідника у літературний світ.

Лусто обідав, сидючи за тим самим столом, де він сидів і того дня, коли Люсьєн, на своє лихо, заприятелював із ним, відвернувшись від д'Артеза. Лусто запросив колишнього товариша пообідати з ним, і Люсьєн погодився! У Флікото також обідали Клод Віньйон і знаменитий художник, що заставив свій одяг у Саманона; та коли вони усі вчотирьох вийшли на вулицю й захотіли піти у «Кафе Вольтер» випити кави, то в них не набралось й тридцяти су, хоч вони й витрусили весь дріб'язок, що бряжчав у їхніх кишнях. Вони прогулювалися в Люксембурзькому саду, сподіваючись зустріти якого-небудь знайомого видавця, і справді спіткали одного з найславетніших друкарів того часу; Лусто попросив у нього в позичку сорок франків, і той їх дав. Етьєн розділив цю суму на чотири рівні частки, і кожен з них отримав свої десять франків. Злидні вбили в Люсьєні всю його гордість, усі почуття; розповідаючи супутникам про своє становище, він плакав, але ті теж могли розказати йому не менш трагічні історії, і коли кожен розповів свою, поетові здалося, що серед них він найменш нещасливий. Усі вони прагнули забути про своє лихо і погасити свідомість, яка лише роз'ятрювала біль. Лусто побіг у Пале-Рояль — поставити на карту дев'ять франків із десяти, що припали на його долю. Знаменитий художник, хоч у нього й була божественно прекрасна коханка, подався до бридкого кишля, щоб пірнути в трясовину небезпечних утіх. Віньйон пішов у «Пті Роше де Канкаль» з наміром випити пляшки дві бордоського і втопити у вині розум та пам'ять. Люсьєн розлучився з Клодом Віньйоном на порозі ресторану, відмовившись розділити з ним вечерю. Серце у провінційного генія болісно калатало, коли на прощання він міцно потис руку єдиному з журналістів ліберального табору, який не був до нього вороже настроєний.

— Що робити? — запитав Люсьєн.

— На війні як на війні, — відповів йому великий критик. — Ваша книжка чудова, але вона розбудила заздрість. Боротись вам доведеться довго, і боротьба буде важка. Талант — жахлива хвороба. Кожен письменник носить у своєму серці страховисько, схоже на солітера в кишечнику; воно пожирає всі почуття, як тільки вони народжуються. Хто кого здолає? Хвороба людину чи людина хворобу? Мабуть, треба народитися генієм, щоб уміти втримувати рівновагу між талантом і вдачею. Коли

розквітає талант, серце черствіє. Треба бути титаном, треба мати міць Геркулеса, бо інакше ти втрапиш або серце, або талант. Ви створіння кволе й тендітне, ви загинете, — додав Клод Він'йон, уже заходячи в ресторан.

Люсьєн повернувся додому, розмірковуючи про цей страшний вирок, що показав йому літературне життя в правдивому світлі.

«Грошей!» — кричав йому якийсь голос.

Він сам виписав три векселі, на своє ім'я і своєму наказу, терміном на один, два і три місяці, й напрочуд досконало підробив підпис Давида Сешара; поставивши на векселях передаточний напис, він на завтра поніс їх до Метів'є, постачальника паперу, чия контора була на вулиці Серпант, і торговець дисконтував векселі без найменшого заперечення. Люсьєн написав кілька рядків зятеві, щоб попередити про цей напад на його касу, пообіцявши, як годиться, викупити векселі в належний термін. Коли борги Люсьєна й Коралі було сплачено, залишилося триста франків; поет віддав ці гроші Береніці, звелівши їй не давати йому жодного сантимата, хоч би він як просив; він боявся, що його знов захопить пристрась до гри. Ночами, сидячи біля постелі Коралі, Люсьєн, опанований похмурим, холодним і мовчазним гнівом, написав при світлі лампи свої найблискучіші статті. Обмірковуючи їх, він очей не відривав від коханого створіння; біла, мов порцелянова, гарна дивовижною красою вмирущих, Коралі всміхалася йому блідими устами й дивилася на нього блискучими очима — очима жінки, яка вмирає не тільки від хвороби, а й від смутку. Люсьєн розіслав свої статті в газети; але він не міг ходити по редакціях і надокучати головним редакторам, тому його статей не друкували. Коли він нарешті прийшов у «Ревей», Теодор Гайяр, який колись був такий люб'язний до нього і який згодом скористався його літературними перлами, зустрів поета холодно.

— Що з вами сталося, друже? Де ваша колишня дотепність? Не занепадайте духом, підбадьортеся! — сказав він йому.

— В того нікчемного Люсьєна тільки й було за душею, що його роман та перші статті! — кричали Фелісьєн Верну, Мерлен і всі поетові ненависники, коли заходила про нього розмова в Дорія або у Водевілі. — Він списався, він надсилає нам жалюгідні речі.

Списався — часто вживане слово в жаргоні газетярів; воно ніби найвищий вирок, який годі заперечувати, коли його проголошено. Цей присуд, що незабаром став відомий усім, скарав Люсьєна на смерть без його відома, бо в ту пору поета обсіли турботи, які були йому майже над силу. В самому розпалі виснажливої праці над статтями на нього подали в суд до стягнення по векселях Давида Сешара, й він звернувся до досвіду Камюзю. Давній друг Коралі виявив великодушність і допоміг Люсьєнові. Проте цілих два місяці поет був у розпачливому, майже безвихідному становищі, й за цей час через його руки пройшло чимало гербових паперів, які він, за порадою Камюзю, відсилав стряпчому Дерошеві, приятелю Біксію, Блонде та де Люпо.

Десь на початку серпня Б'яншон сказав поетові, що Коралі приречена — жити їй лишилося кілька днів. Ці фатальні дні Береніка й Люсьєн провели в сльозах, нездатні приховати своє горе від бідолашної дівчини, а вона була в розпачі, що смерть розлучає її з коханим. З неоясненого поруху почуттів Коралі зажадала, щоб Люсьєн привів їй священника. Актриса захотіла примиритися з церквою й відійти з миром. Сконала вона похристиянському, її каяття було щире. Ця агонія і смерть відібрали в Люсьєна останні сили та мужність. Не тямлячи себе з горя, сидів він біля постелі Коралі і не відривав від неї погляду, аж поки очей коханої торкнулася рука смерті. Була п'ята година ранку. Пташка сіла на вазон із квітами, що стояв за вікном, і прощебетала свою пісеньку. Вклякнувши біля ложа мертвої, Береніка цілувала руку Коралі, що холонула під її сльозами. На каміні лежало всього одинадцять су. Люсьєн вийшов з дому, гнаний розпачем; щоб поховати свою кохану, він був ладен просити милостиню, ладен упасти до ніг маркізи д'Еспар, графа дю Шатле, пані де Баржетон, панни де Туш і навіть до ніг жорстокого світського красеня де Марсе; поет не мав більше ні сили, ні гордощів. Щоб заробити бодай трохи грошей, він би завербувався в солдати! Непевною, хисткою ходюю, властивою нещасливцям, Люсьєн доплентав до будинку Каміля Мопена, увійшов, не звертаючи уваги на недбалість свого одягу, й попросив доповісти про себе.

— Мадмуазель ще спить. Вона лягла о третій ранку, й ніхто не наважиться її потривожити, поки вона не подзвонить, — відповів лакей.

— А коли вона прокидається?

— Не раніше десятої.

Тоді Люсьєн написав розпачливого листа — одного з тих, у яких зубожілі світські франти не зважають уже ні на що. Коли одного вечора Лусто розповідав, з якими принизливими проханнями звертаються до Фіно молоді таланти, Люсьєн йому не повірив, і ось власне перо завело поета по шляху приниження, можливо, навіть далі, ніж його нещасливих попередників.

Він повертався додому гарячково збуджений і отупілий, не усвідомлюючи, який страшний шедевр продиктував йому розпач. На Бульварах йому зустрівся Барбе.

— Барбе, благаю, дайте п'ятсот франків! — сказав Люсьєн, простягаючи руку.

— Хочете двісті? — відповів видавець.

— О, то у вас добре серце!

— Так, але в мене і справи. Я зазнав через вас чималих збитків, — сказав Барбе і розповів про збанкрутування Фандана та Кавальє. — От і допоможіть мені тепер надолужити втрачене.

Люсьєн здригнувся.

— Ви поет і, звісно, вмієте писати які завгодно вірші, — вів далі книготорговець. — Мені потрібні жартівливі пісеньки, щоб помістити їх разом із пісеньками, запозиченими в інших авторів; тоді я можу не боятись переслідування за контрафакцію і надрукую для вуличного розпродажу чудовий збірник віршів, по десять су за книжечку. Приносьте мені завтра з десятка гарних пісеньок, застільних і... якомога веселіших... ви мене розумієте? — і я вам заплачу двісті франків.

Люсьєн повернувся додому. Коралі, випростана й застигла, лежала на розкладному ліжку, загорнута в грубе простирадло, яке, плачучи, зашивала Береніка. Опасиста нормандка запалила чотири свічки по кутках постелі. На обличчі Коралі світився відблиск тієї краси, яка так вражає живих, нагадуючи їм про вічний спокій; вона скидалася на юну дівчину, хвору на білокрів'я; іноді здавалося, що її лілові уста розкриються й прошепочуть ім'я Люсьєна; це ім'я, як і ім'я Боже, відлетіло тільки з її останнім подихом. Люсьєн послав Береніку до поховальної контори замовити похорон, який обійшовся б не дорожче за двісті франків, включаючи й відправу в убогій церкві Благовіщення. Коли Береніка пішла, поет

сів за стіл біля холодного тіла своєї безталанної подруги і склав десять пісеньок жартівливого змісту на популярні паризькі мотиви. Він спізнав нечувані муки, перш ніж зміг узятися за цю справу, але кінець кінцем таки примусив свій талант служити необхідності, немовби й не страждав. Поет уже здійснював страшне пророцтво Клода Віньйона про неминучий розлад між серцем і розумом. Яка то була ніч для бідолошного хлопця, коли він вимучував із себе віршики, призначені для безтурботних гулянок, і записував римовані рядки при світлі похоронних свічок, поруч із священником, який молився за упокій душі Коралі!.. Уже вранці, закінчивши останню пісеньку, Люсьєн спробував покласти її на модний у ті часи мотив. Почувши, як він співає, Береніка і священник злякалися, чи він, бува, не зсунувся з глузду.

Мораль, панове, ми лишім
Нудотникам тверезим;
До біса з розумом тяжким,
Як наш господар — Безум.
Усі годяться нам пісні,
Як дзвонять кубки голосні:
Сам Епікур — п'яниця.
Навіщо Аполлон мені,
Як Бахус вигляда на дні?
Життя в вині,
А решта — все дурниці.

Хто добре п'є, тим Гіппократ
Вік довгий обіцяє.
Хай, доганяючи дівчат,
Нога моя й кульгає, —
Байдуже! Руки день при дні
Напої точать запашні
Уміло, як годиться.
Ми всі щасливі, бо п'яні,
У всіх нас голови міцні;
Життя в вині,
А решта — все дурниці.

Всяк знає, звідки взявся він,
То річ не загадкова;
Але збагнути смерть і тлін —
Зовсім даремна мова.
Тож пийте, друзі, без турбот
Небесний дар на повен рот,
Нічим не клопочіться.
Короткі радощі земні,
Співаймо ж, поки не в труні:
Життя в вині,
А решта — все дурниці.

У ту мить, коли поет доспівав останній жахливий куплет, увійшли Б'яншон і д'Артез; Люсьєн був геть виснажений, з його очей лилися потоки сліз, він не мав сили переписати свої пісні начисто. Коли, ридаючи, він розповів про все, що сталося, в очах його колишніх друзів заблищали сльози.

— Багато ти спокутував цим гріхів! — сказав д'Артез.

— Блаженні, хто пекло спізнав на землі, — урочисто оголосив священик.

Мертва красуня, що всміхалася вічності, коханець, який купив їй могилу за непристойні пісні, лихвар Барбе, котрий заплатив за труну, чотири свічки навкруг тіла актриси, яка ще зовсім недавно у своїй іспанській баскіні та в червоних панчохах із зеленими стрілками змушувала завмирати від захвату повну залу глядачів, а в дверях священик, котрий примирив небіжчицю з Богом і тепер повертався до церкви, щоб відправити панахиду по тій, яка так уміла кохати! Це видовище величі й ганьби, видовище скорботи, розчавленої злиднями, приголомшило великого письменника й великого лікаря; вони сіли, не зронивши й слова. З'явився грум і повідомив про приїзд панни де Туш. Ця прекрасна дівчина з витонченою душею зрозуміла все; вона підбігла до Люсьєна, потисла йому руку і вклала в неї два тисячофранкові білети.

— Пізно, — сказав він, подивившись на неї згаслим поглядом.

д'Артез, Б'яншон і панна де Туш покинули Люсьєна тільки тоді, коли заколисали його розпач найлагіднішими словами, але щось у ньому наче зламалося. Ополудні весь гурток — крім Мішеля Кретьєна, який, однак, вже знав, що Люсьєн не так сильно завинив перед д'Артезом, як він думав, — зібрався в маленькій церковці Благовіщення; там були Береніка й панна де Туш, дві статистки з Жімназ, костюмерка Коралі та нещасливий Камюзю. Чоловіки провели актрису на кладовище Пер-Лашез. Камюзю плакав гіркими слізьми, він урочисто пообіцяв Люсьєнові, що відкупить могилу на вічні часи й поставить колону, на якій буде викарбувано напис:

Коралі

Померла в дев'ятнадцять років

Серпень 1822 р.

Люсьєн залишився сам-один на цьому пагорбі, звідки було видно весь Париж, аж поки сонце не сховалося за обрій. «Хто мене тепер любитиме? — думав він. — Справжні друзі мене зневажають. Лише та, хто тут спочиває, вірила, що я здатен тільки на добрі й порядні вчинки. Правда, у мене є сестра, Давид і мати. Але що вони думають про мене там, у своїй глушині?»

Нещасливий провінційний геній повернувся на Місячну вулицю, але спорожнілі кімнати навіяли йому такий смуток, що він пішов ночувати до вбогого заїзду на тій самій вулиці. Двох тисяч франків панни де Туш не вистачило, щоб розплатитися з усіма боргами, довелося ще й продати обставу. В Люсьєна та Береніки залишилося сто франків, на які вони й жили протягом двох місяців. Люсьєн весь час був у пригніченому, хворобливому стані, він не міг ні писати, ні думати, він весь поринув у горе. Береніка жаліла його.

— Вам справді краще повернутись у свій край... Тільки як ви туди доберетесь? — сказала вона одного разу, почувши, що Люсьєн думає вголос, згадуючи сестру, матір і Давида.

— Пішки, — відповів він.

— Але в дорозі треба ж буде їсти та й за нічліг платити. Коли навіть ви долатимете щодня по дванадцять лье, і то вам треба мати при собі щонайменше двадцять франків.

— Я добуду гроші, — сказав Люсьєн.

Він узяв свій одяг та найкращу білизну, залишивши тільки найнеобхідніше, і подався до Саманона. Той запропонував за все це п'ятдесят франків. Люсьєн благав дати йому бодай стільки, щоб вистачило на диліжанс, проте лихвар був несхитний. У нестямі Люсьєн побіг до Фраскати спробувати щастя й повернувся звідти без жодного су. Знову опинившись у своїй жалюгідній кімнаті на Місячній вулиці, він попросив у Береніки шаль Коралі. Добра дівчина, якій Люсьєн уже признався, що програв гроші, пильно подивилась на нещасливого поета і здогадалась про його намір: з розпачу він надумав повіситись.

— Та ви збожеволіли, пане, — сказала вона. — Ідіть-но прогуляйтеся, а десь опівночі повертайтеся додому. Гроші я дістану. Але гуляйте тільки на Бульварах, не ходьте до Сени.

Розчавлений горем, Люсьєн пішов блукати по місту,

він дивився на екіпажі, на перехожих, він почував себе зовсім нікчемним і ще гостріше переживав свою самотність у гущі натовпу, який вирував, розбуркуваний безліччю паризьких інтересів. Поет подумки перенісся на береги Шаранти, йому закортіло спізнати радощі життя біля своїх рідних, і він відчув приплив життєвої снаги, такої оманливої в цих розніжених натур. Йому перехотілося зводити порахунки з життям, перш ніж він звириться у своєму горі Давидові Сешару й попросить розради в трьох ангелів, які одні лишилися в нього на цьому світі. Отак блукаючи, поет раптом наштовхнувся на виряджену Береніку, що розмовляла з якимось чоловіком на розі багнистого бульвару Благовіщення та Місячної вулиці.

— Ти що тут робиш? — вигукнув Люсьєн, нажаханий підозрою, яка промайнула в його мозку, коли він побачив, як причепурилася нормандка.

— Ось двадцять франків! Вони можуть дорого мені обійтися, але ви доберетесь додому, — сказала добра дівчина, тицьнувши в руку поетові чотири монети по сто су.

Береніка зникла так швидко, що Люсьєн не встиг побачити, куди вона поділась. Слід віддати належне поетові — ці монети пекли йому руку, і він хотів повернути їх. І все ж таки Люсьєн узяв гроші — прийняв на себе це останнє тавро ганьби паризького життя.

Частина третя ПОНЕВІРЯННЯ ВІНАХІДНИКА

Другого дня Люсьєн засвідчив паспорт, купив собі падубову палицю і сів на стоянці, що по вулиці Анфер, на «зозулю», яка за десять су довезла його до Лонжюмо, а далі він пішов пішки. На першому привалі він заночував у стайні якоїсь ферми за два льє від Арпажона. До Орлеана він дістався уже геть знесилений, але там човняр за три франки dopravив його вниз по річці до Тура, і під час тієї подорожі човном він витратив тільки два франки на харчування. Від Тура до Пуатьє Люсьєн добрався п'ять днів. Пуатьє було вже далеко позаду, в кишені у поета залишилося тільки сто су, але, зібравши

останні сили, він ішов і йшов до своєї мети. Одного разу ніч захопила Люсьєна посеред поля, і він уже був вирішив заночувати просто неба, коли раптом у виярку помітив карету, що виїжджала на пагорб. Потай від кучера, подорожніх і лакея, який сидів на передку, він примостився на зап'ятках між двома паками і заснув, улаштувавшись так, щоб не впасти на вибоях. Коли яскраве ранішнє сонце, що світило просто в очі, й гомін голосів розбудили Люсьєна, він упізнав Манль, те саме містечко, де вісім місяців тому вони зустрілися з пані де Баржетон — і як раділо тоді його серце, сповнене кохання й надії! Він був увесь у пилюці, а навколо нього юрмилися роззяви та поштарі, і він зрозумів, що його в чомусь підозрюють. Люсьєн підхопився на ноги й хотів був заговорити, але слова застрягли йому в горлі, коли він побачив двох подорожніх, які виходили з карети: перед ним стояли новий префект Шаранти граф Сікст дю Шатле і його дружина Луїза де Негрпеліс.

— Якби знаття, що випадок пошле нам такого попутника! — сказала графиня. — Прошу до нас у карету, ласкавий пане!

Люсьєн холодно вклонився подружжю ї, скинувши на них погляд, принижений і водночас погрозливий, майже побіг путівцем, що звертав убік від Манля, сподіваючись натрапити на ферму, де він міг би поснідати молоком та хлібом, відпочити і в тиші подумати про своє майбутнє. У нього ще було три франки. Гнаний нервовим збудженням, автор «Стокроток» швидкими кроками пройшов так чималу відстань. Він спускався вниз за течією річки, милуючись на місцевість, дедалі мальовничішу. Близько полудня він дістався до першого затону, затіненого вербами і схожого на озеро. Люсьєн став і задивився на цей свіжий, тінистий гайок, що схвилював його душу своєю чисто сільською красою. За верхів'ями дерев виднілася поросла молодилом солом'яна стріха хатини — вона тулилася до млина, який стояв на закруті річки. Єдиною окрасою цієї невибагливої оселі були кущі жасмину, козолисту та хмелю, а навколо, посеред буйних густих трав, пістрявіли флокси. На вимощеній щебенем греблі, укріпленій грубезними палями і здатній витримати найбурхливіші повені, сушилися на сонці рибальські сіті. За млином, на прозорому плесі, між двома бурхливими потоками, що клекотіли, пробива-

ючись із-під заставок, плавали качки. Чути було веселий плюскіт води і гуркіт млинових коліс. Поет побачив товсту добродушну жінку, що сиділа на простій лавці; вона плела, наглядаючи за дитинчам, яке ганялося за курми.

— Добродійко, — сказав Люсьєн, підходячи до неї, — я страшенно втомився, мене лихоманить, а грошей маю тільки три франки. Чи не погодуйте ви мене з тиждень хлібом та молоком і не дозволите поспати десь на сіні? А я тим часом напишу своїм рідним, і вони пришлють мені грошей або приїдуть по мене.

— А чого ж, — сказала вона. — Аби тільки чоловік погодився. Гей, чоловіченьку!

Вийшов мірошник. Він подивився на Люсьєна, витяг з рота люлька й сказав:

— Три франки за тиждень? Та вже краще нічого з вас не брати.

«Хтозна, чи не закінчу я наймитом у млині?» — подумав поет, замилувавшись на чудовий краєвид, перше ніж лягти в постіль, яку наготувала йому мірошничка, і він заснув таким непробудним сном, аж налякав господарів.

— Куртуа, піди глянь, чи той хлопець, бува, не вмер? Ось уже чотирнадцять годин, як він не прокидається, я навіть підходити до нього боюся, — сказала мірошничка другого дня, а був уже пізній ранок.

— Як на мене, — відповів дружині мірошник, закінчуючи ставити сіті та інші рибальські снасті, — то цей гожий хлопчина, мабуть, якийсь бродячий комедіант без жодного су за душею.

— З чого це ти взяв, чоловіченьку? — запитала мірошничка.

— Як то з чого? Таж він не князь, не міністр, не депутат, не єпископ, а руки в нього неробочі — гладенькі та білі.

— Дивно, як це голод його не розбудить, — сказала мірошничка, яка вже приготувала сніданок для гостя, що його напередодні послав їй випадок. — Комедіант? — повторила вона. — Куди ж він іде? Ярмарок у Ангулемі відкриється не скоро.

Ні мірошник, ні мірошничка не могли навіть уявити собі, що, крім комедіанта, князя та єпископа, існує людина, яка є водночас і князем, і комедіантом, людина, вшанована високою місією Поета, котрий на-

чебто нічого й не робить, а проте володарює над людством, якщо зуміє його оспівати.

— Хто ж він тоді такий? — мовив Куртуа до дружини.

— А може, небезпечно його й у хаті держати? — спитала мірошничка.

— Еге! Злодій, той не став би ловити гави, уже давно пограбував би нас, — заперечив мірошник.

— Я не князь, не злодій, не єпископ, не комедіант, — сумно сказав Люсьєн, несподівано з'являючись у дверях; він, безперечно, почув крізь вікно розмову жінки з чоловіком. — Я бідний, іду пішки від самого Парижа і дуже стомився. Звати мене Люсьєн де Рюбампре, я син покійного пана Шардона, колишнього аптекаря в Умо; тепер аптеку держить пан Постель. Моя сестра одружена з Давидом Сешаром, друкарем, який живе на майдані Мюрье в Ангулемі.

— Стривайте-но, — сказав мірошник. — А чи не батьком тому друкареві доводиться старий жмикрут, який надбав собі чималенький маєток у Марсаку?

— Авжеж, батьком, — сказав Люсьєн.

— Нічогенький собі батько, можна сказати! — докинув Куртуа. — Кажуть, він до нитки обібрав сина, чие майно недавно пустили з торгів, а в самого добра, либонь, тисяч на двісті буде, та й грошеньт наскладав чимало.

Коли душа й тіло розбиті в тривалій болісній боротьбі, то мить найвищої напруги сил призводить або до смерті, або до непритомності, схожої на смерть, у якій, правда, натури, здатні до опору, черпають свіжу насагу. Люсьєн був у стані саме такої перенапруги, і тому він мало не вмер на місці, коли почув про нещастя, яке спіткало його зятя, Давида Сешара, хоча ця новина і не зовсім дійшла до його свідомості.

— Сестро моя! — вигукнув він. — Що я накоїв, о Боже! Який я негідник!

І він безсило впав на дерев'яну лавку, збліднувши, наче мрець. Мірошничка покvapно принесла глечик і змусила його випити молока. Але Люсьєн попрохав мірошника допомогти йому дістатися до ліжка, вибачаючись за те, що завдасть їм мороки своєю смертю, — він бо думав, що надійшла його остання година. Побачивши поруч себе привид смерті, молодий красень перейнявся побожним настроєм: він захотів зустрітися зі свяще-

ником, висповідатись і причаститися. Ці жалібні слова, вимовлені кволим голосом і устами такого вродливого та стрункого юнака, глибоко розчулили пані Куртуа.

— Ану, чоловіченьку, сідай на коня і мчи в Марсак по лікаря, по пана Маррона. Хай-но він подивиться, що з нашим хлопцем. Як на мене, то він на ладан дихає. Привезеш і кюре. Вони, певно, краще за тебе знають, у яку халепу встряв отой друкар із майдану Мюр'є, адже Постель доводиться панові Маррону зятем.

Куртуа поїхав, а мірошничка, переконана, як усі селяни, що хворим передусім треба багато їсти, заходилася годувати Люсьєна, і той слухняно скорявся її вимогам. Його мордували жорстокі докори совісті, що були, проте, для нього рятівними, бо ці душевні муки розбуджували його з мертвотного заціпеніння.

Млин Куртуа був на відстані одного льє від Марсака, головного містечка кантону, що стояло на півдорозі між Манлем та Ангулемом, тому добрий мірошник досить швидко привіз із Марсака лікаря та кюре. Ці двоє людей чули про любові пані де Баржетон з Люсьєном, а що в ті дні весь департамент Шаранти говорив про її заміжжя та повернення до Ангулема з новим префектом, графом дю Шатле, то лікар і священник, коли довідалися, що Люсьєн перебуває в мірошника, відчули неподоланне бажання дізнатися, які ж причини перешкодили вдові пана де Баржетона взяти шлюб з юним поетом, з котрим вона втекла до Парижа, та й розпитати, чи не для того Люсьєн повернувся в рідні краї, щоб вирятувати з біди свого зятя, Давида Сешара. Отож цікавість і людяність об'єдналися, щоб поспішити на допомогу поетові, який надумав померти. Й уже через дві години по від'їзді Куртуа Люсьєн почув, як по вистеленій щебенем греблі продеренчав розбитий кабріолет сільського лікаря. Пани Маррони (бо лікар доводився кюре племінником) не забарилися з'явитись, і Люсьєн зустрівся з людьми, близькими до батька Давида Сешара, наскільки можуть бути близькі сусіди в малому виноградарському містечку. Оглянувши вмирущого, помацавши його пульс, попросивши показати язика, лікар подивився на мірошничку з усмішкою, що розвіяла всі тривоги.

— Пані Куртуа, — сказав він, — якщо у вашому льошу знайдеться пляшка доброго вина, в чому я не сумніваюся, а в сажалці — жирний вугор, то пригостіть вашого

хворого, який усього-на-всього перевтомився. Після цього наш знаменитий гість зразу стане на ноги.

— Ох, добродію, — сказав Люсьєн, — я хворий не тілом, а душею. Ці славні люди вбили мене, розповівши про нещастя, яке спіткало мою сестру, пані Сешар! Ваша дочка, як сказала мені пані Куртуа, одружена з Постелем; ви повинні щось знати про справи Давида Сешара. Ради Бога...

— Здається, він у в'язниці, — відповів лікар. — Батько відмовився допомогти йому...

— У в'язниці! — повторив Люсьєн. — А за що?

— Через якісь векселі, що надійшли з Парижа. Він про них, напевне, забув. Кажуть, у нього негаразд із пам'яттю, — мовив пан Маррон.

— Прошу вас, залиште мене наодинці зі священиком, попросив поет, перемінившись на обличчі.

Лікар, мірошник та його дружина вийшли. Залишившись на самоті із старим кюре, Люсьєн вигукнув:

— Я заслуговую смерті й відчуваю, що вона близько! Я жалюгідний нікчема і можу тільки сподіватися на милосердя Боже! Я кат своєї сестри і свого брата, бо Давид Сешар був братом для мене! Це я підробив векселі, які Давид не зміг оплатити... Я його розорив. Я жив у жахливих злиднях і забув про той свій злочин. Судову справу, порушену у зв'язку з цими векселями, пощастило владнати завдяки втручання одного багатія... Я думав, він погасив векселі, а він, виявляється, не зробив нічого!

І Люсьєн розповів про свої нещастя. Коли цю поему, викладену в гарячковій, воістину гідній поета формі, було закінчено, він став благодіяти кюре поїхати в Ангулем і довідатися від Єви, його сестри, та від його матері, пані Шардон, про те, як стоять там справи, бо він хотів знати, чи ще можна допомогти їм.

— До вашого повернення, добродію, я не помру, — сказав поет, заливаючись гіркими слізьми. — Якщо моя мати, моя сестра і Давид не зречуться мене, я зможу жити!

Красномовство парижанина, його сльози, його каяття, незвичайна врода блідого, мало не мертвого від розпачу юнака, розповідь про нещастя, які перевищують людські сили, — усе це розбудило в кюре співчуття й жалість.

— У провінції, як і в Парижі, добродію, можна вірити

тільки половині того, що розповідають, — сказав Люсьєнові священник. — Не лякайтеся чуток, які тут, за три льє від Ангулема, звичайно ж, дуже роздуті. Старий Сешар, наш сусід, кілька днів тому виїхав із Марсака; може, він вирішив залагодити справи сина. Я поїду до Ангулема, а потім повернуся сюди й повідомлю, чи можна вам з'явитися до своїх рідних. Ваше зізнання і щире каяття допоможуть мені заступитися за вас.

Кюре не знав, скільки разів за останні півтора року Люсьєн розкаювався, не знав, що його каяття — хай яке палке — було тільки досконало розіграною комедією, причому розіграною цілком щиро! Священика змінив лікар. Виявивши у хворого нервовий розлад, гострота якого почала спадати, племінник, як і дядько, став утішати поета і, зрештою, умовив його підкріпитися.

Кюре, добре знаючи свій край та звичний його розпорядок, поїхав у Манль, куди незабаром мала прибути поштова карета, що йшла з Рюффєка в Ангулем; у тій кареті виявилось вільне місце. Старий священник сподівався добути відомості про Давида Сешара від свого двоюрідного онука Постеля, аптекаря в Умо, колишнього Давидового суперника в коханні до прекрасної Єви. Побачивши, з якою запобігливістю куценький аптекар кинувся допомогти старому вийти із жахливої тарадайки, що в ті часи обслуговувала Рюффєк та Ангулем, найнеуважніший спостерігач здогадався б, що подружжя Постель убачало свій добробут у дядьковій спадщині.

— Ви снідали? Не хочете чогось перехопити? А ми вас і не чекали, яка приємна несподіванка...

І зразу посипалися нескінченні запитання. Пані Постель ніби самою природою була створена, щоб стати за дружину аптекареві в Умо. Така сама на зріст, як і коротун Постель, кремезна, червонощока, вона виглядала справжньою сільською дівчиною, і вся її врода була в квітучій свіжості. Руде волосся, що майже затуляло лоба, повадки й мова, які цілком пасували до грубуватих рис її круглого обличчя, майже жовті очі — усе свідчило за те, що одружилися з нею заради грошей. Уже після першого року заміжжя вона верховодила в домі й тримала під своїм черевиком Постеля, щасливого, що йому вдалося запопасти таку багату спадкоємицю. Леоні Постель, уроджена Маррон, годувала груддю сина, потворного малюка, схожого на батька й на матір, улюбленця старого кюре, лікаря і Постеля.

— Які там у вас справи в Ангулемі, дядечку, що ви навіть попоїсти не хочете? — спитала Леоні. — Не встигли через поріг ступити, а вже збираєтесь іти...

Коли статечний священнослужитель вимовив імена Єви й Давида Сешара, Постель зашарівся, а Леоні метнула на коротуна ревливий погляд — жінки, котрі в інтересах майбутнього завжди підозріло ставляться до минулого, вважають себе зобов'язаними час від часу пропікати таким поглядом чоловіка, який і так у них під п'ятою.

— Чим вони вам так догодили, оті люди, дядечку, що ви опікуєтесь їхніми справами? — запитала Леоні з очевидним роздратуванням.

— Вони нещасливі, дочко моя, — відповів кюре і розповів Постелеві, в якому станівіщі він знайшов Люсьєна у мірошника Куртуа.

— Ти ба! Он як повертається він з Парижа! — вигукнув Постель. — Бідолаха! А був же розумний та й гоноровитий нівроку! Сподівався на золоті гори, а скуштував облизня. Але чого йому тут треба? Його сестра нидіє у злиднях, бо всі оті Давиди та Люсьєни ні бельмеса не тямлять у справах. У комерційному суді ми розглядали його справу, і мені, як судді, довелось підписати вирок!.. Нелегко мені було! Я не певен, чи за нинішніх обставин Люсьєнові слід з'являтися до сестри. Але, зрештою, кімнатка, в якій він тут жив, вільна, і я не проти, щоб він оселився в ній знову.

— Це добре, Постель, — сказав священник, надіваючи свого трикутного капелюха, і, перш ніж вийти з крамниці, старий поцілував малого, що спав на руках Леоні.

— Ви, звичайно, пообідаєте з нами, дядечку? — сказала пані Постель. — Бо вам доведеться затриматись тут надовго, якщо ви хочете з'ясувати, що то за халепа з тими людьми. Потім чоловік відвезе вас додому в двоколці.

Подружжя дивилося вслід дорогоцінному дядечкові, який побрався нагору, до Ангулема.

— А він виглядає молодцем, як на свої літа, — сказав аптекар.

Поки шановний церковнослужитель береться крутим схилом ангулемського пагорба, не зайве буде розповісти, який клубок інтересів він збирався розплутати.

Після від'їзду Люсьєна в Париж Давид Сешар, цей розумний і мужній віл, схожий на того, якого майстри

живопису дають у супутники євангелістові, надумав швидко забагатіти, про що він почав мріяти — не так для себе, як для Єви та Люсьєна — у той вечір, коли вони з Євою сиділи на березі Шаранти поблизу греблі й вона віддала йому руку й серце. Подарувати дружині багатство й розкоші, серед яких їй личило жити, впевненою рукою спрямовувати честолюбні поривання брата — ось яка програма була накреслена вогняними літерами перед його мисленим зором. Газети, політика, бурхливий розвиток книготоргівлі й письменства, розвиток науки, прагнення виносити державні проблеми на громадський розгляд, суспільне бродіння, яке почалося, коли, здавалось, Реставрація вже усталилась, — усе це вимагало чи не вдєсятеро більше паперу, ніж та кількість, яку сподівався виробляти на початку Революції знаменитий Уврар, керуючись тими самими міркуваннями. Але в 1821 році паперових фабрик у Франції було надто багато, щоб мати надію об'єднати їх у одних руках, як це свого часу зробив Уврар, котрий зумів заволодіти найголовнішими фабриками, перед тим скупивши всю їхню продукцію. Одначе Давид не мав ні ділової заповзятливості, ні капіталів, необхідних для такої операції. На той час у Англії вже почали запроваджувати машини для виробництва рулонного паперу. А у Франції досі лишалася вельми нагальною потреба пристосувати паперову промисловість до вимог французької цивілізації, яка загрожувала все піддати обговоренню і спиралася на постійний обмін особистими думками, — справжнє лихо, бо народи, які надто любляють міркувати, мало здатні до дій. Отож — за якимсь дивовижним збігом обставин! — поки Люсьєна втягував у себе грандіозний механізм Журналістики, загрожуючи пошматувати на клапті його честь і совість, Давид Сешар у своїй провінційній друкарні вивчав розвиток періодичної преси з боку її технічного процесу. Він хотів підняти технічні засоби на рівень, необхідний для досягнення результату, якого прагнув дух тієї епохи. Він сподівався забагатіти на виробництві дешевого паперу, і події цілком підтверджували слушність його розрахунку. Протягом останніх п'ятнадцяти років у контору видачі патентів на винаходи надійшло близько ста заявок від осіб, що претендували на відкриття нової сировини для виробництва паперу. Цілком переконаний у корисності цього скромного, але надзвичайно прибут-

кового відкриття, Давид зразу по від'їзді шуряка в Париж весь поринув у ті нескінченні турботи, яких завдавала ця проблема кожному, хто намагався її розв'язати. Видатки, пов'язані з одруженням та від'їздом Люсьєна, поглинули всі його заощадження; через те на самому початку свого сімейного життя він опинився у надзвичайній скруті. Він був відклав тисячу франків на потреби друкарні й ще стільки позичив під вексель у аптекаря Постеля. Отже, перед цим глибоким мислителем стояло подвійне завдання: по-перше, треба було винайти дешеву сировину для виробництва паперу і винайти якомога швидше; по-друге, він мав знайти спосіб здобути вигоду з такого відкриття і для свого діла, і для своєї родини. Яким же похвальним словом можна винагородити розум, здатний відвернутися від жорстоких тривог, спричинених і злиднями, які доводиться старанно приховувати, і видовищем голодної родини, і буденними потребами праці, такої копіткої, як праця друкаря, відвернутись від усього цього й витати у сферах невідомого, з палкою і самозабутньою пристрасстю вченого намагаючись упіймати таємницю, що день у день втікає від найвигадливіших дослідів. Гай-гай! Як ми далі побачимо, чимало й інших нещасть випадає на долю винахідників, не кажучи вже про невдячність юрби, якій усякі ледарі та нездари твердять про геніальну людину: «Він і народився, щоб бути винахідником, він і не міг стати кимось іншим. За його винахід ми зобов'язані йому не більше, ніж принцові за те, що той народився принцом! Він скористався обдаруванням, яке дістав від природи! У своїй праці він і знаходить для себе винагороду».

Одруження — це завжди різкий злам у житті дівчини, як у буденному, так і в духовному. А коли до того ж ідеться про одруження в умовах міщанського життя, то це, крім усього, зобов'язує дівчину ввійти в коло цілком нових для неї інтересів і справ; через те протягом якогось часу їй доводиться спостерігати, а не діяти. Любов Давида до дружини, на жаль, тільки затримала її участь у чоловікових справах, бо він не наважився ознайомити з ними Єву ні другого дня після весілля, ні наступними днями. Попри тяжкі злидні, на які прирекла його батькова жадібність, він не посмів затьмарити медовий місяць, навчаючи Єву свого нелегкого ремесла та прилучаючи її до турбот, неминучих у житті дружини комер-

санта. Отож тисячу франків — увесь їхній статок — проковтнула не так друкарня, як господарство. Сешарова безтурботність і невідання його дружини тривали чотири місяці! Пробудження було жахливе. Коли настав термін сплати по векселю, що його видав Давид аптекареві Постелю, грошей у молодого подружжя не було, але Єва надто добре знала причину, з якої вони опинилися в боргу, і, щоб вчасно розквитатися, пожертвувала і своїми весільними коштовностями, і столовим сріблом. Того ж таки вечора, коли було погашено вексель, Єва вирішила поговорити з Давидом про його справи, бо вона давно помітила, що він занедбав друкарню заради праці над винаходом, про який мимохідь згадував у розмові з нею. Уже другого місяця після весілля Давид став проводити більшу частину свого часу в прибудові у глибині двору, в невеликій комірчині, пристосованій для відливання валків. Через три місяці після повернення до Ангулема він змінив шкіряні тампони для накатування фарби кіпсеєм із дошкою та циліндром, який розтирає фарбу й наносить її на форму за допомогою пружких валків, зварених із клею та патоки. Це перше вдосконалення, яке Давид запровадив у друкарській справі, було настільки очевидне, що брати Куенте скористалися з нього, тільки-но побачили його вигоди. Біля внутрішньої стіни своєї своєрідної кухні Давид обладнав піч з мідним казаном під тим приводом, що це дозволить йому менше витратити вугілля на переливання валків, чиї заіржавілі форми вишикувались уздовж стіни, а проте він не переливав їх навіть двічі. Він поставив до цієї комірчини міцні дубові двері, оббиті зсередини бляхою, а крім того, змінив брудні шибки, крізь які погляд усе ж таки проникав, рифленим склом, щоб знадвору не було видно, над чим він працює.

Та коли Єва заговорила про їхнє майбутнє, Давид з тривогою поглянув на дружину й урвав їй мову такими словами:

— Моя люба, я знаю, які думки можуть виникнути в тебе, коли ти дивишся на цю занедбану майстерню. Звичайно, моє підприємство не процвітає. Але річ у тім, — провадив він, підводячи дружину до вікна їхньої спальні й показуючи на таємничу хатину, — що наше багатство там... Нам доведеться помучитися ще кілька місяців. Але будьмо терплячі. Дай мені розв'язати відому тобі промислову проблему, і тоді нашим злидням настане край.

Давид був такий добрий, у його відданості не було жодних підстав сумніватись, і бідолашна жінка, тривожачись, як і всі жінки, повсякденними витратами, перебрала на себе турботи по господарству, щоб звільнити від цього чоловіка. Вона покинула гарну біло-голубу кімнатку, де, розмовляючи з матір'ю, займалася жіночим рукоділлям, і спустилася в одну з двох дерев'яних кліток, розташованих у кутку майстерні, щоб опанувати діловий механізм друкарні. І хіба це не було героїзмом з боку жінки, уже вагітної? Протягом перших місяців по одруженні Давида робітники, доти необхідні в ділі, один по одному покинули бездіяльну друкарню. Брати Куенте, завантажені замовленнями, наймали не тільки місцевих ремісників, приваблених можливістю високого поденного заробітку, а й робітників з Бордо, звідки з'являлися переважно підмайстри, які вважали, що вже досить опанували своє ремесло і можуть знехтувати роки учнівства. Вивчаючи засоби, які ще мала у своєму розпорядженні Сешарова друкарня, Єва виявила, що там лишилося тільки троє робітників. По-перше, Серізе — підмайстер, якого Давид привіз із Парижа; потім Маріон, прив'язана до дому, як дворовий пес; і, нарешті, Кольб, ельзасець, колишній чорнороб у друкарні панів Дідо. Призваний до війська, Кольб випадково опинився в Ангулемі, де Давид якось побачив і впізнав його на параді, незадовго до закінчення терміну його служби. Кольб навідав Давида і закохався у гладуху Маріон, відкривши у ній усі якості, що їх чоловік його суспільного стану шукає у жінці: могутнє здоров'я, — воно аж пашіло в неї на щоках рум'янцем цеглистого кольору, — чоловічу силу (Маріон легко підіймала важезну форму з набором), бездоганну чесність, так високо ціновану ельзасцями, відданість господарям, — а це свідчить про лагідну вдачу, — й нарешті ощадливість, якій вона завдячувала капіталець у тисячу франків, трохи білизни, кілька суконь, а також чисто провінційну любов до чистоти та охайності. Маріон, жінка могутня й дебела, мала вже тридцять шість років і була, звісно, потішена увагою статурного, міцного, як бастіон, кірасира заввишки п'ять футів шість дюймів. Вона ж таки, природно, заохотила його стати друкарем. Коли ельзасець відбув термін служби, Маріон і Давид зробили з нього досить-таки вправного Ведмедя, який, правда, не вмів читати й писати. Протягом останніх трьох місяців у Сешарову дру-

карню надходили тільки так звані «міські» замовлення, з якими Серізе легко справлявся і сам. Водночас складач, метранпаж і фактор, Серізе втілював у собі те, що Кант називає феноменом троїстості: він складав, сам правив коректуру, сам приймав замовлення і випишував рахунки. Та найчастіше сидів без діла у своїй клітці в глибині майстерні й читав романи, чекаючи замовлень на яку-небудь афішу або запрошення. Маріон, вимуштрувана Сешаром-батьком, готувала і змочувала папір, допомагала Кольбові друкувати, складала й обрізала аркуші. Вона ж поралася на кухні й щоранку ходила на ринок.

Коли Єва зажадала від Серізе звіт за першу половину року, то з'ясувалося, що прибуток дорівнював восьмистам франкам. Видатки ж тільки на платню Серізе та Кольбові з розрахунку три франки денно (перший отримував два франки на день, другий — один) наблизилися до шестисот франків. А що вартість матеріалів по вже виконаних замовленнях становила понад сотню франків, то Єві стало ясно, що за перше півріччя їхнього подружнього життя Давид уже зазнав чималих збитків; не отримавши прибутку, який, звичайно, мають зі своїх замовлень друкарі, він, крім того, заборгував за оренду приміщення, втратив відсотки з капіталу, представленого вартістю устаткування та патенту, не видав платню Маріон, витратився на фарбу і на безліч дрібниць, які на друкарському жаргоні називають *матерією* — це слово завдячує своє походження тим клаптям сукна або шовку, що їх уживають для прокладки між піаном друкарського верстата й папером, аби надати більшої пружкості гвинтові, коли він тисне на шриффт. Уявивши собі в загальних рисах можливості Сешарового устаткування та його продуктивність, Єва зрозуміла, як мало вигод обіцяє їхня друкарня, розчавлена конкуренцією братів Куенте, водночас паперових фабрикантів, видавців і привілейованих друкарів, що обслуговували єпархію, місто та префектуру. Газета, яку два роки тому Сешар-батько і Сешар-син продали за двадцять дві тисячі франків, нині давала вісімнадцять тисяч річного прибутку. Єва вгадала розрахунок, прихований під видимою великодушністю братів Куенте, які залишали для Сешарової друкарні досить роботи, щоб вона могла існувати, але не стільки, щоб вона могла з ними змагатися. Взавшись вести справи, Єва насамперед склала точний опис

усього друкарського обладнання. Вона звеліла Кольбові, Маріон та Серізе прибрати в майстерні, усе почистити й навести там лад. Потім, якось увечері, коли Давид вернувся з прогулянки в полі у супроводі старої, котра несла йому величезний клумак, Єва попросила в нього поради, як здобути користь із мотлоху, залишеного їм Сешаром-батьком,— причому вона пообіцяла, що сама наглядатиме за друкарнею. На пораду чоловіка, пані Сешар розсортувала весь папір, який ще в них знайшовся, й використала його таким чином: на кожному аркуші мали бути надруковані у дві шпальти широковідомі народні легенди з кольоровими малюнками, що їх селяни полюбляють наклеювати на стіни своїх хатин, такі, як «Вічний Жид», «Робер-Диявол», «Прекрасна Магелона», оповідки про чудеса. Кольб став у Єви рознощиком. Серізе не гаяв жодної хвилини: з ранку до вечора набирав він ці наївні оповідки, прикрашені лубочними картинками. Маріон друкувала їх, а пані Шардон узяла на себе турботи по господарству, бо Єва розфарбовувала гравюри. Протягом двох місяців, завдяки старанності й чесності Кольба, пані Сешар продала в окрузі на дванадцять лье навколо Ангулема три тисячі своїх лубочних картинок із спасенними текстами, виготовлення яких обійшлося їй у тридцять франків; розпродавши їх по два су за штуку, вона вторгувала триста франків. Та коли усі навколишні хатини й шинки прикрасилися цими легендами, треба було братися до якогось іншого діла, бо ельзасець не міг виїздити за межі їхнього департаменту. Переривши геть усе в друкарні, Єва знайшла там набір кліше, необхідних для надрукування так званого «Пастушого календаря», в якому весь зміст подано різними знаками, малюнками, гравюрами в червоній, чорній і синій фарбах. Старий Сешар, який сам був неписьменний, свого часу нажив чимало грошей на цьому виданні, призначеному для тих, хто не вміє читати. Такий календар вартістю в одне су друкують на одному аркуші, який потім згортають ушестеро, тобто це книжечка на сто двадцять вісім сторінок, в одну шістдесят четверту аркуша. Окрилена успіхом своїх лубочних легенд із картинками — а такі видання, власне, й виходять тільки з дрібних провінційних друкарень,— пані Сешар надумала поставити виготовлення «Пастушого календаря» на широку ногу і вкласти у цю справу всі прибутки від розпродажу легенд. «Пастуший календар»,

який щороку розходиться у Франції в кількох мільйонах примірників, друкують на значно грубшому папері, аніж «Льєжський календар», і коштує такий папір близько чотирьох франків за стопу. Ну, а по виході з друку цю саму стопу — п'ятсот аркушів по одному су за аркуш — продають за двадцять п'ять франків. На перше видання пані Сешар постановила витратити сотню стоп, що дало б п'ятдесят тисяч календарів і понад дві тисячі франків чистого прибутку. Неуважний, як і всяка людина, глибоко заклопотана своєю справою, Давид, проте, був неабияк здивований, коли, заглянувши одного разу до майстерні, почув скрипіння друкарського верстата й побачив, що Серізе стоїть і складає під наглядом пані Сешар. Той день, коли Давид прийшов до друкарні й зацікавився починанням дружини, став для Єви днем великого торжества, бо чоловік підтвердив, що видавати «Пастуший календар» — чудовий задум. Давид пообіцяв Єві, що сам підбере фарби, потрібні для розфарбування малюнків календаря, де все має промовляти до ока. Крім того, він узявся власноруч перелити у своїй таємничій майстерні валки, щоб по змозі допомогти дружині в цьому невеличкому, але дуже важливому для них обох ділі.

Десь на початку цієї бурхливої діяльності від Люсьєна стали надходити розпачливі листи, в яких він розповідав матері, сестрі й зятеві про свої невдачі та скруту. Зрозуміло, що, пославши тоді в Париж цьому зіпсутому хлопчикові триста франків, Єва, пані Шардон і Давид заради поета позбавили себе останнього шматка хліба. Пригнічена поганими новинами від брата й розчарована тим, що її самовіддані зусилля дають так мало користі, Єва зі страхом чекала події, яка приносить стільки радості молодому подружжю. Готуючись скоро стати матір'ю, вона запитувала себе: «Що з нами буде, якщо до народження дитини мій любий Давид не завершить своїх дослідів? І хто догляне тоді нашу бідолашну друкарню — адже справи в ній тільки-тільки почали налагоджуватись?»

«Пастуший календар» мав вийти у світ задовго до першого січня. Але Серізе, у чиї обов'язки входило зробити весь набір, складав чомусь аж надто повільно і доводив пані Сешар до розпачу; зрештою, вона не так добре знала друкарське ремесло, щоб докоряти складачеві, то й змушена була задовольнитися тим, що пильно спостерігала за молодим парижанином. Серізе, вихова-

нець паризького Притулку для дітей-підкидьків, свого часу потрапив у науку до друкарні Дідо. Від чотирнадцяти до сімнадцяти років він був за Сеїда в Давида Сешара, який поставив його в помічники до одного з найуміліших майстрів і зробив з нього свого пестуна, свого типографського пажа; приваблений жвавим розумом Серізе, Давид виявляв до нього співчуття й зумів здобути прихильність хлопця, купуючи йому не доступні для бідняків ласощі та дозволяючи деякі розваги. Наділений від природи худим, але гарненьким личком, копицею рудого волосся, темно-синіми очима, Серізе й у столиці Ангумуа не позбувся манер вуличного паризького хлопчика. Жвавий, насмішкуватий розум та лукавство робили його небезпечним. В Ангулемі Давид послабив нагляд за Серізе — чи тому, що з віком парубійко став викликати більше довіри у свого навчителя, чи тому, що друкар покладав надії на вплив провінції, — але його вихованець (звісно, нишком від опікуна) перетворився на справжнього Дон Жуана в кепочці, звабив трьох чи навіть чотирьох юних робітниць і розбестився вкрай. Його мораль — дочка паризьких шинків — визнавала за єдиний закон власну вигоду. Тому Серізе, котрий наступного року мав, як то кажуть у народі, *тягти жереб*, жив собі на втіху; він наробив боргів, справедливо міркуючи, що через півроку його заберуть до війська, а там жоден позикодавець його не знайде. Давид ще зберігав деяку владу над хлопцем, але колишній паризький безпритульник шанував Давида тільки за світлий розум, а зовсім не за те, що той був його хазяїном і вихователем. У Ангулемі Серізе незабаром заприятелював із майстровими братів Куенте, приваблений, так би мовити, покликком робочої куртки та блузи, тобто кастовим духом, що об'єднує людей на самому споді суспільства чи не дужче, ніж у його вищих верствах. У цьому спілкуванні Серізе втратив і ті з небагатьох добрих правил, які зумів прищепити йому Давид; і все ж таки, коли хтось пробував поглузувати з *дерев'яних ночов* — так Ведмеді зневажливо називали допотопні Сешарові верстати — і починав вихвалитися дюжиною чудових металевих верстатів, які обслуговували величезну майстерню братів Куенте, де на однісінькому дерев'яному верстаті робили тільки коректурні відбитки, Серізе ставав на захист Давида й гордо кидав у обличчя сміхунам: «У своїх дерев'яних ночвах мій Простак запливе далі,

ніж ви заїдете на своїх сталевих тарадайках, з яких тільки й користі, що церковні требники! Мій хазяїн розгадає одну таємницю, й коли розгадає, то чхати він хотів на всі друкарні Франції та Наварри!» — «А поки що ти наймитуєш у нього за сорок су й верховодить тобою прачка!» — відповідали йому. «Зате вона красунька, — казав Серізе, — й дивитись на неї любо, не те що на бридкі пики ваших хазяїнів!» — «А ти ситий її вродою?» Від шинку та від воріт друкарні, де відбувалися ці приятельські перепалки, до братів Куенте дійшли деякі невиразні чутки про стан справ у Сешаровій друкарні. З того ж таки базікання довідалися вони й про діловий задум Єви і визнали за потрібне покласти край її починанню, яке могло визволити бідолошну жінку зі злиднів. «Дамо їй по руках, щоб відбити охоту до комерції», — сказали собі Куенте. Один з братів, а саме той, який вів справи в друкарні, знайшов спосіб зустрітися з Серізе і запропонував йому вичитувати для них коректури під тим приводом, нібито їхній коректор не може впоратися з надто великим обсягом роботи. Попрацювавши кілька годин уночі, Серізе отримав від братів Куенте більше, ніж заробляв у Давида Сешара за цілий день. Отак між братами Куенте та Серізе виникли певні взаємини, і фабриканти стали нахваляти його за блискучі здібності — мовляв, просто шкода, що тямовитий хлопець опинився в такому невігідному становищі.

— Ви могли б, — сказав йому якось один із братів Куенте, — працювати фактором у великій друкарні й отримувати по шість франків на день, а з вашою кмітливістю ви рано чи пізно увійшли б до паю в справах.

— А яка мені користь із того, що я кмітливий? — відповів Серізе. — Я сирота, наступного місяця мене заберуть до війська, і, якщо я витягну жереб, хто внесе за мене викуп?..

— Якщо ви будете потрібні роботодавцеві, то чому б і не дати вам суми, потрібної для викупу? — відповів багатій-фабрикант.

— Чи не мій Простак мене викупить? — кинув Серізе.

— А власне, чом би й ні? Якщо він розгадає таємницю...

Цю фразу було сказано таким тоном, що вона могла пробудити найпоганіші думки в того, хто її почув. Недарма ж Серізе подивився на паперового фабриканта

поглядом, промовистішим за будь-яке запитання. Багатий мовчав, і Серізе обережно заговорив:

— Я не знаю, чим заклопотаний мій хазяїн, але не така він людина, щоб шукати золото в складальній касі.

— Тримайте, друже, — сказав фабрикант, узявши шість аркушів молитовника, друкованого для єпархії, й простягаючи їх Серізе. — Якщо встигнете до завтра виправити ці аркуші, отримаєте вісімнадцять франків. Ми люди не злі — нехай і фактор нашого конкурента заробить трохи грошей! До речі, пані Сешар, здається, вирішила вкласти усі свої кошти у видання «Пастушого календаря». Ця витівка дорого їй обійдеться. Здавалось би, нам вигідно, аби вона вщент розорилася, та я ж уже сказав, ми люди не злі, й ви краще остережіть її, що ми теж випускаємо такий календар... Хай знає, вона не перша вийде на ринок...

Тепер не важко здогадатися, чому Серізе так барився зі складанням календаря.

Єва вжахнулася, довідавшись, що Куенте збираються розладнати її скромний задум, і все ж таки їй хотілося бачити доказ відданості в досить лицемірному застереженні Серізе про загрозу конкуренції. Але незабаром вона помітила, що її єдиний складач виявляє надто гостру цікавість, яку вона, одначе, була схильна виправдати його віком.

— Серізе, — сказала вона йому одного ранку, — замість того щоб закінчити складання календаря, ви вічно стовбичите у дверях, чатуючи на пана Сешара. Прагнучи підглядіти, що він там ховає, ви чатуєте на нього у дворі, коли він виходить із майстерні для відливання валків. Це дуже негарно з вашого боку. Навіть я, дружина, і то шаную його таємницю й беру на себе важкі обов'язки, аби дати йому змогу цілком зосередитись на своїй роботі. Якби ви не згаяли стільки часу, календар був би готовий, Кольб уже продав би його, і Куенте не змогли б завдати нам великої шкоди.

— Даруйте, хазяйко! — відповів Серізе. — Чи вам мало того, що за свої сорок су я складаю щодня на всі сто су? Та якби я вечорами не вичитував коректуру для братів Куенте, мені довелось б харчуватись повітрям!

— Ви ще зовсім молодий — і такий невдячний. Ви далеко підете, — сказала Єва, прикро вражена не так докорами Серізе, як брутальністю його тону, зухвалою позою і нахабним поглядом.

— Чи далеко підеш, коли твій хазяїн — баба. У них сім п'ятниць на тиждень!

Глибоко ображена у своїй жіночій гідності, Єва обпекла Серізе гнівним поглядом і піднялася до себе. Коли Давид прийшов обідати, вона спитала:

— Ти певен, любий, у тому шалапуті Серізе?

— Серізе? — перепитав Давид. — Та я ж виховав цього хлопчиська, навчив його коректуру правити, за складальну касу поставив — одне слово, він завдячує мені все! Хіба запитують у батька, чи він певен у своєму сині?

Єва сказала чоловікові, що Серізе вичитує коректури для братів Куенте.

— Бідолашний хлопець! Треба ж йому на щось жити, — відповів Давид із покірливістю хазяїна, який відчуває провину перед своїм вірним слугою.

— Хай і так, любий, але яка різниця між поведінкою Кольба і поведінкою Серізе! Кольб щодня виходжує по двадцять льє, витрачає п'ятнадцять, а то й двадцять су, приносить нам сім, вісім або й дев'ять франків за продані легенди і ніколи не бере більше, ніж свої двадцять су, яких ледве вистачає на оплату його видатків. Кольб скоріш дав би руку собі відтяти, ніж доторкнувся б до верстата Куенте. І за тисячу екую не став би він порпатись у відходах, які ти викидаєш на подвір'я, а Серізе підбирає їх і роздивляється.

Високим душам нелегко змусити себе повірити в зло, у невдячність, і потрібна жорстока наука життя, щоб вони збагнули всю глибину людської ницості. Проте згодом, коли їхнє навчання в цьому закінчено, вони підносяться до поблажливості, яка є найвищим ступенем зневаги.

— Ет! Звичайна цікавість паризького хлопчак! — сказав Давид.

— Ану, мій друже, зроби таку ласку: зайди до майстерні та глянь, скільки склав твій паризький хлопчак за місяць, а тоді скажеш мені, чи за цей місяць можна було випустити наш календар...

По обіді Давид сам переконався, що календар можна було випустити за тиждень. Тут-таки він довідався, що Куенте видають подібний і вирішив прийти на допомогу дружині. Він звелів Кольбові тимчасово припинити розпродаж лубочних легенд і особисто взявся керувати роботою в майстерні. Він запустив верстат, на якому мав працювати Кольб разом з Маріон, а сам тим часом став

із Серізе до іншого, наглядаючи за друкуванням різнокольорових картинок. Кожен колір вимагає окремої відбивки. Отож малюнок на чотири фарби треба тиснути чотири рази. Через те на «Пастуший календар» витрачають учетверо більше праці, й видають його виключно провінційні друкарні, де вартість робочих рук і відсотки на вкладений у справу капітал дуже низькі. Тому за цю невігадливу книжечку ніколи не беруться друкарні, що випускають у світ вибагливо оформлені твори. Уперше, відтоді як Сешар-батько відійшов від справ, у старій друкарні запрацювали зразу два верстати. Хоча в своєму жанрі цей календар був справжнім витвором мистецтва, Єва мусила віддати його рознощикам по два ліари за штуку, бо брати Куенте відступали свій за три сантими; чимало втративши на продажі оптом, вона почасти надолужила збитки на торгівлі вроздріб, тобто на тих примірниках, що їх розносив і продавав Кольб; і все ж таки задум не виправдав її сподівань. Побачивши, що вродлива хазяйка ставиться до нього з очевидною недовірою, Серізе переклав усю провину на неї і сказав сам собі: «Ага, ти мене підозрюєш? Ну, стривай же, я тобі помщуся!» Такий уже норів у вуличного паризького хлопчика. Серізе став отримувати від панів Куенте явно надмірну винапороду за вичитування коректур, які він щовечора брав у конторі друкарні, а вранці повертав. День у день зустрічаючись із фабрикантами, він, зрештою, зайшов із ними у приятельські стосунки й майже повірив у можливість звільнення від військової служби, можливість, що її підкинули йому як принаду. І братам Куенте не довелося навіть умовляти й підкуповувати Серізе — він перший запропонував їм шпигувати за Давидом, щоб потім вони могли скористатися з його винаходу.

Стривожена тим, що так мало може покластись на Серізе, і не сподіваючися знайти другого Кольба, Єва вирішила звільнити свого єдиного складача, в якому вона внутрішнім зором люблячої жінки бачила зрадника. Та оскільки це означало б смерть друкарні, Єва зважилася на крайній захід. Вона написала листа панові Метів'є, паризькому посередникові Давида Сешара, Куенте і майже всіх місцевих паперових фабрикантів, попросивши його помістити в газеті «Журналь де лібрері» таке оголошення: «Продається друкарня на повному ходу, з обладнанням і патентом, у місті Ангулем. Про умови можна

довідатись у пана Метів'є, вулиця Серпант». Отримавши номер газети, в якому було надруковане Євине оголошення, брати Куенте сказали собі: «Ця жіночка має голову на плечах, пора нам прибрати її друкарню до своїх рук, а їй дати деякі засоби для життя; інакше ми ризикуємо дістати в наступникові Давида небезпечного конкурента. Та й у наших інтересах завжди мати своє око в тій майстерні». Утвердившись у такому намірі, брати Куенте прийшли на переговори з Давидом Сешаром. Єва — а саме до неї звернулись брати — дуже зраділа, побачивши, як швидко подіяла її хитрість, бо фабриканти зразу сказали, що хочуть запропонувати панові Сешару працювати на них; вони, мовляв, закидані замовленнями, і їхніх верстатів не вистачає, щоб виконувати їх вчасно; доводиться навіть майстрів із Бордо наймати; тому вони можуть авантажити роботою всі три верстати Давида Сешара.

— Панове, — сказала Єва братам Куенте, поки Серізе ходив повідомити Давида про прихід колег по ремеслу, — мій чоловік, працюючи у панів Дідо, знав чимало чудових майстрів, чесних і працьовитих, і йому, звичайно, буде неважко обрати собі серед них наступника... Хіба не краще продати підприємство за двадцять тисяч, що дадуть нам тисячу франків річної ренти, аніж щороку втрачати тисячу франків на замовленнях, які ви постійно в нас перехоплюєте? Чому наш досить-таки скромний намір видати «Пастуший календар» розбудив у вас таку заздрість? До речі, цей календар завжди випускала наша друкарня.

— А чого ж ви нас не попередили, ласкава пані? Ми б не стали вам на заваді, — люб'язно мовив той із братів, якого прозвали Куенте-великий.

— Даруйте, панове, але ж ви почали друкувати свій календар саме тоді, коли довідались від Серізе, що ми такий уже готуємо.

Із запалом промовивши ці слова, Єва пильно подивилась на Куенте-великого, і той опустил очі. Так вона переконалася, що Серізе зраджує їх.

Цей Куенте відав паперовою фабрикою та всіма справами фірми, і з нього був підприємець набагато спритніший, ніж його брат Жан. Хоча й той вельми вміло порядкував у друкарні, проте його здібності можна було порівняти хіба з талантом полковника, тоді як Боніфас був генералом, якому Жан самохіть віддавав верховне командування. Висхлий і худий, з жовтим, як віск, облич-

чям, поцяткованим червоними плямами, з міцно стуленими губами, Боніфас, у чийх очах було щось котяче, ніколи не дратувався; з незворушним спокоєм святого вислуховував він найдошкульніші образи і відповідав на них єлейним голосом. Він справно ходив до церкви, сповідався і причащався. Під своїми скрадливими манерами, під зовнішньою млявістю він ховав незламну впертість, шанобство священнослужителя і жадобу купця, якого спопеляла жага до багатства й почестей. Ще в 1820 році Куенте-великий мріяв про те, чого французька буржуазія домоглася тільки з революцією 1830 року. Сповнений ненависті до аристократів, цілком байдужий у питаннях віри, він був таким самим святим, як Бонапарт — якобінцем. З дивовижною гнучкістю хилився він перед знаттю та високими урядовцями, вдаючи із себе смиренного й догідливого бідака. Нарешті, щоб змалювати цього чоловіка одним штрихом, значення якого зуміють оцінити досвідчені в справах люди, скажемо, що він носив окуляри із синіми скельцями під тим приводом, ніби вони захищають очі від сонячного світла, занадто сліпучого в місті, розташованому на високогір'ї, де повітря розріджене, а вапняковий ґрунт і стіни будинків — білі. Насправді ж під тими синіми окулярами Куенте-великий ховав свій погляд. Лише трохи вищий за середній зріст, він, проте, здавався високим через свою худорбу, яка свідчила про тривожну заклопотаність справами, про постійне нуртування думок. Його езуїтську зовнішність довершувало гладеньке, довге, шпакувате і підрізане, як у священика, волосся та одежа, що ось уже сім років складалася з чорних панталон, чорних панчіх, чорного жилета і брунатного сукняного *левіта* (так на півдні називають сюртук). Йому дали прізвисько Куенте-великий на відміну від брата, якого прозивали Куенте-гладкий, підкреслюючи різницю не тільки в зовнішності, а й у здібностях обох братів — здібностях, утім, однаково небезпечних. І справді, Жан Куенте, добродушний товстун з обличчям фламандця, обпалений ангулемським сонцем, коротенький і присадкуватий, череватий, як Санчо Панса, з вічною усмішкою на губах, з пухкими плечима, був цілковитою протилежністю старшого брата. Жан відрізнявся від Боніфаса не тільки зовнішністю та складом розуму, він хизувався своїми мало не ліберальними поглядами, він належав до *лівого центру*, він ходив до церкви тільки в неділю і чудово вмів porozумітися

з ліберально настроєними промисловцями. В Умо були торговці, які запевняли, що розбіжність у поглядах між братами була чистим комедіанством. Куенте-великий спритно використовував облудну простодушність брата, Жан правив йому ніби за палицю. Куенте-гладкий брав на себе дражливі розмови, продаж майна з торгів — тобто справи неприємні для лагідного вдачею брата. Жан виходив наперед, коли виникала потреба гніватись, він гарячкував, він висував пропозиції настільки безглузді, що навіть жорсткі умови його брата починали здаватись прийнятними. І в такий спосіб, рано чи пізно, обидва домагалися свого.

Завдяки своєму жіночому чуттю Єва зразу розгадала вдачу братів і в присутності таких небезпечних супротивників трималася насторожено. Давид, уже попереджений дружиною, вислухав пропозицію своїх ворогів із неухважним виглядом.

— Домовляйтеся з моєю дружиною, — сказав він обом Куенте, вийшовши зі своєї заклопотаної клітки-лабораторії, щоб зразу туди й повернутися, — вона краще від мене знає, як стоять справи в моїй друкарні. Я заклопотаний ділом куди прибутковішим, аніж це вбоге підприємство, і невдовзі сподіваюся покрити збитки, яких я зазнав через вас.

— І як же ви їх покриєте? — сміючись, запитав Куенте-гладкий.

Єва подивилась на чоловіка, остерігаючи його поглядом від необережних слів.

— Ви ще платитимете мені данину — і ви, і всі, хто споживає папір, — сказав Давид.

— І що ж ви там винаходите? — запитав Бенуа Боніфас Куенте.

Коли він скрадливим і приязним голосом поставив це запитання, Єва знову глянула на чоловіка, намагаючись сказати йому поглядом, що відповідати не слід, а як і відповідати, то ухильною і незначущою фразою.

— Я шукаю спосіб наполовину знизити вартість виробництва паперу...

Давид пішов, не помітивши, як переглянулись між собою брати-фабриканти, мовби кажучи: «Цей чоловік, мабуть, і справді винахідник; люди такого складу не бувають ледарями». — «Скористаємося з його винаходу?» — сказав Боніфас. «А як?» — запитав Жан.

— Давид розмовляє з вами, як і зі мною, — сказала пані Сешар. — Коли я виказую цікавість, він, хоч я йому й дружина, відповідає такими ж туманними фразами. Все це тільки мрії, та й годі.

— Якщо ваш чоловік здійснить свої мрії, він, звичайно, забагатіє скоріше, ніж працюючи в друкарні, і я більше не дивуюся, що він так занедбав свої справи, — сказав Боніфас і, обернувшись, заглянув до порожньої майстерні, де Кольб, сидючи на дощці, на якій обрізають папір, натирав зубчиком часнику краєць хліба. — Але нам зовсім не хочеться, щоб ця друкарня потрапила до рук конкурента — моторного, кмітливого, честолюбного. То, може, все-таки ми з вами порозуміємося? Скажімо, ви погодилися б за певну суму віддати ваше устаткування в оренду одному з наших майстрів; він працював би на нас, але під маркою вашої фірми, як це заведено в Парижі. А ми підтримали б хлопця, надали б йому змогу платити за оренду, та й йому дещо перепало б.

— Усе залежить від суми, — відповіла Єва Сешар. — Скільки ви пропонуєте? — запитала вона, поглядом даючи зрозуміти Боніфасові, що його хитрощі для неї не таємниця.

— А скільки ви правите? — жваво втрутився до розмови Жан Куенте.

— Три тисячі франків за півроку, — сказала Єва.

— Даруйте, мила ви моя дамочко, але ж ви самі сказали, що хочете продати друкарню за двадцять тисяч, — солодким голосом сказав Боніфас. — Річний прибуток з двадцяти тисяч при шести відсотках становить тільки тисячу двісті франків.

На якусь мить Єва розгубилась, і тільки тут вона зрозуміла: найцінніша якість у ділових переговорах — уміння мовчати.

— Ви скористаєтеся з наших верстатів і шрифту, з яких я мала певний прибуток, ви ж самі пересвідчилися в цьому, — відказала вона. — А крім того, нам доводиться платити за оренду приміщення Сешару-батькові, а він не має звички робити нам подарунків.

Після двох годин боротьби Єва домоглася двох тисяч за півроку, з яких тисячу мали виплатити наперед. Коли про все було домовлено, брати Куенте повідомили, що хочуть доручити друкарню з усім устаткуванням не кому іншому, як Серізе. Єва не змогла приховати подиву.

— Хіба не найкращий вихід — доручити майстерню тому, хто добре знає її? — сказав Куенте-гладкий.

Єва на це не відповіла нічого. Мовчки розкланявшись із братами, вона дала собі слово, що віднині очей не спустакатиме з Серізе.

— Ну от! Вороги уже пробралися у фортецю! — сказав сміючись Давид, коли за обідом дружина подала йому на підпис угоду.

— Нехай! — сказала Єва. — Я ручаюся за відданість Кольба і Маріон. Удвох вони тут за всім доглянуть. Зате ми тепер матимемо чотири тисячі франків річного прибутку з устаткування, яке, зрештою, коштувало тобі чималих грошей. А головне — у тебе попереду принаймні рік, щоб здійснити свій задум!

— Тобі судилося бути дружиною винахідника. Недарма ти мені це сказала колись біля греблі, — мовив Давид, ніжно потискуючи руку дружини.

Хоча Давидова сім'я і мала тепер досить грошей, щоб перебути зиму, проте він опинився під наглядом Серізе і, сам того не усвідомлюючи, потрапив у залежність від Куенте-великого.

— От вони й у наших руках! — сказав, виходячи від Сешарів, паперовий фабрикант своєму братові-друкареві. — Ці злидні звикнуть жити на орендну плату з друкарні, вони розраховуватимуть на неї й залізуть у борги. А через півроку ми відмовимось поновити угоду, і тоді ми з'ясуємо, що там вариться в голові у нашого генія, бо ми йому напрямки скажемо: ми вам допоможемо, але приймайте нас до спілки по застосуванню вашого винаходу.

Якби людина тямуща й досвідчена в справах побачила Куенте-великого в ту мить, коли він вимовляв слова «але приймайте нас до спілки», їй би стало очевидно: підписаний у мерії шлюбний договір становить куди меншу небезпеку, аніж угода, укладена в комерційному суді. Нещадні мисливці взяли слід — хіба могла дичина сподіватись на порятунок? Давид і його дружина були цілком безпорадні проти підступів Боніфаса Куенте — навіть із такими вірними слугами, як Маріон та Кольб.

Коли пані Сешар настав час родити, п'ятисотфранковий білет, надісланий Люсьєном, а також друга виплата Серізе дали змогу покрити всі видатки. Єва, її мати й Давид, які вже думали, що Люсьєн їх забув, спізнали радість не меншу, аніж тоді, коли довідалися про перші

успіхи поета, чії блискучі виступи у світі журналістики дістали в Ангулемі ще більший розголос, ніж у Парижі.

Заколисаний відчуттям оманливого спокою, Давид відразу втратив ґрунт під ногами, отримавши від шуряка такого жорстокого листа:

«Любий Давиде, я дисконтував у Метів'є три векселі за твоїм підписом, видані тобою мені на один, два і три місяці. Я не зважився на самогубство і тому вдався до такого страшного засобу порятунку, хоча знаю, яких прикрощів це тобі завдасть. Згодом я розповім тобі, в якій безвиході я опинився, і, звичайно, зроблю все від мене залежне, щоб вислати гроші до терміну сплати по векселях.

Спали мого листа і не кажи нічого сестрі й матері. Не стану приховувати, що я дуже розраховую на твою мужність, так добре відому

твоєму безталанному братові
Люсьєну де Рюбампре»

— Твій бідолашний брат у жахливій скруті, — сказав Давид дружині, яка тільки-но почала одужувати після пологів, — і я послав йому три векселі, кожен на тисячу франків, терміном на один, два і три місяці. Занеси це до рахунків.

І він пішов у поле, щоб уникнути неминучої розмови з дружиною. Обговорюючи цю зловісну новину з матір'ю, Єва, уже й до того стривожена мовчанкою брата, який не писав півроку, сповнилася лихих передчуттів; вона прагнула їх розвіяти, і розпач підказав їй, що робити. На той час Растіньяк-син приїхав на кілька днів погостювати в батьків, і він розпускав про Люсьєна досить-таки погані чутки; багаторазово повторені й прикрашені язиками місцевих пліткарів, ці паризькі новини незабаром дійшли і до сестри та матері журналіста. Єва пішла до пані де Растіньяк і як великої ласки попросила в неї дозволу зустрітися з її сином; вона розповіла йому про свої тривоги, благаючи сказати правду про те, як ведеться Люсьєнові в Парижі. Не минуло й кількох хвилин, а Єва уже знала і про взаємини Люсьєна з Коралі, і про його зрадницький вчинок щодо д'Артеза, і про дуель з Мішелем Кретьєном, коротко кажучи, вона довідалася про всі подробиці Люсьєнового життя в ущипливому переказі дотепного світського чепуруна,

який зумів подати свої заздрощі й ненависть у пишномовній формі дружнього співчуття: мовляв, як співвітчизник, захоплений високими талантами одного з дітей Ангулема, він щиро вболіває за майбутнє великої людини, котра, на жаль, заплямувала себе незмивною ганьбою. Растіньяк заговорив про те, що Люсьєн припустився непростенних помилок, що зі своєї ж таки вини він позбувся підтримки надзвичайно впливових осіб, і через те було скасовано уже підготовлений королівський указ про надання йому права носити ім'я й титул графа де Рюампре.

— Якби ваш брат дослухався до дружніх порад, він сьогодні був би на шляху до високих почестей, став би чоловіком пані де Баржетон. Але ж він такого накоїв!.. Він покинув її, образив! Йй довелося стати графинею дю Шатле — і на свій превеликий жаль, бо кохала вона Люсьєна.

— Невже це правда? — вигукнула пані Сешар.

— Ваш брат — молодий орел, засліплений першими променями розкошів і слави. Коли в орла підламуються крила, хто вгадає, в яку безодню він звалиться? Чим вище злітає велика людина, тим глибше вона падає.

Єва повернулася додому вкрай стривожена цією останньою фразою, що пронизала їй груди, мов вістря стріли. Поранена в саме серце, вона зберігала вдома глибоку мовчанку, але не одна сльоза скотилася на щічки й лобик немовляти, яке вона годувала груддю. Дуже нелегко позбутися ілюзій, що вкорінюються в нашу свідомість від самої колиски, що перетворюються на стійку сімейну традицію, і тому Єва не повірила Еженові де Растіньяку. Захотівши вислухати думку справжнього друга, вона написала зворушливого листа д'Артезові, чю адресу повідомив їй Люсьєн ще тоді, коли належав до палких прихильників Братства.

І ось яку вона одержала відповідь:

«Ласкава пані!

Ви просите, щоб я написав правду про життя вашого брата в Парижі, Ви хочете знати, які в нього надії на майбутнє; а щоб спонукати мене на відвертість, Ви повторюєте слова пана де Растіньяка, запитуючи, наскільки вони правдиві. Що стосується моєї думки, ласкава пані, то я вніс би у розповідь пана де Растіньяка невеличку поправку на Люсьєнову користь. Ваш брат мучився

докорами совісті, він навіть прийшов до мене з критичною статтею про мою книжку, сказавши, що не може зважитись надрукувати її, хоча непокора наказові роялістської партії загрожувала великими прикрощами дорогому для нього створінню. На жаль, ласкава пані, письменник насамперед повинен вивчати пристрасті, адже його слава залежить від того, з якою майстерністю він їх зображує; і я зрозумів тоді, що коли йдеться про вибір між коханою жінкою й другом, у жертву приносять друга. Я поставився поблажливо до злочину Вашого брата, я сам виправив ту його *статтю-книгозбивцю* і схвалив її. Ви запитуєте, чи зберіг я пошану й почуття дружби до Люсьєна. Зараз мені важко відповісти на це запитання ствердно. Ваш брат на шляху до згуби. Поки що мені його шкода; та незабаром я буду змушений цілком свідомо забути про нього, і не так через те, що він уже зробив, як через те, що неминуче зробить. Ваш брат — людина, схильна до поезії, але не поет; він мріє, але не мислить, він збуджується, але не творить. По суті, — дозвольте мені таке порівняння, — він наче гарненька жінка, яка прагне подобатись. (Це, зрештою, головна вада французів). Задля втіхи похизуватися своїм розумом Люсьєн пожертвує найближчим другом. Він завтра ж підписав би угоду з дияволом, якби така угода обіцяла йому кілька років життя безжурного й пишного. Та й хіба не вчинив він навіть гірше, промінявши своє майбутнє на швидкоплинні радощі відвертого зв'язку з актрисою? Юність, краса і відданість цієї жінки — бо вона боготворить Люсьєна — досі перешкождали йому збагнути всю небезпеку становища; адже ні слава, ні успіх, ні багатство ніколи не виправдають такий зв'язок у очах вищого світу. Та що там казати! Виникне нова спокуса, і Ваш брат, як і сьогодні, забуде про все, збавлений можливістю скороминущої втіхи. Заспокойтеся, Люсьєн ніколи не вчинить злочину, на це в нього не стане духу; але він прийме як належне уже скоєний злочин, він розділить його вигоди, не розділивши небезпек, а саме така поведінка видається особливо жахливою кожному, навіть злочинцеві. Він зневажатиме себе, він каятиметься; але трапиться нагода, і він почне знову, бо йому бракує сили волі, бо він безпорадний перед спокусами втіхи, перед найдріб'язковішими вимогами власного гонору. Ледачий, як усі, хто схильний до поезії, він вважає себе за великого спритника, бавлячись із труднощами, замість

долати їх. Іноді він виявить мужність, а іноді поведеться, як боягуз, і марно було б хвалити його за відвагу, так само як і картати за боягузтво. Люсьєн — ніби арфа, струни якої натягуються чи слабнуть залежно од вітру або вологості повітря. У пориві гніву чи захвату він може написати чудову книжку і бути байдужісіньким до успіху, якого, проте, палко прагнув. Уже з перших днів свого перебування в Парижі Люсьєн підпав під вплив одного вкрай розпусного молодика, котрий зумів зачарувати Вашого брата своїм аморальним досвідом і спритністю, з якою він долав труднощі в паризькому літературному світі. Цей штукар геть розбестив Люсьєна, він затягнув його у вир непутячого життя, яке — на біду для нього — кохання скрасило своїми чарами. Надто легко здобутий успіх — ознака слави скороминущої; не можна оплачувати однією монетою циркового блазня й поета. Ми всі були глибоко ображені, коли Люсьєн свідомо віддав перевагу літературному шахрайству та інтриганству перед мужністю й чесністю тих, хто радив йому завойовувати успіх, а не викрадати його, виступати на арені, а не бути трубачем у оркестрі. Та ось що дивно, ласкава пані: суспільство завжди ставиться аж надто поблажливо до молодих людей такої породи. Воно їх любить, воно милується їхніми облудними чеснотами, їхнім зовнішнім блиском; воно не вимагає від них нічого, прощає їм усі провини, дарує їм свою прихильність, якою мало б обдаровувати людей досконалих, воно закриває очі на їхні вади, одне слово, робить із них своїх пестунчиків. І навпаки, до натур глибоких і сильних суспільство ставиться навдивовижу суворо. В такій оцінці, на перший погляд дуже несправедливій, суспільство, либонь, здійснює вищу справедливість. Воно втішається витівками блазнів, не вимагаючи від них нічого, крім забави, і дуже скоро про них забуває; але перш ніж схилити коліна перед генієм, воно вимагає від нього божественної краси. Кожному своє: вічному діамантові — бездоганність, ну а короткочасному творінню примхливої моди дозволено бути і легковажним, і химерним, і непостійним. Отож, попри всі свої помилки, Люсьєн ще може досягти успіху, якщо тільки йому випаде щаслива нагода або він потрапить у достойне товариство; але якщо йому зустрінеться лихий геній, він упаде на саме дно пекла. Люсьєн — блискуче поєднання чудових якостей, вигиптуваних на надто легкій основі; з плином часу квіти злиняють і

лишиться одна матерія; і якщо матерія блаженська, вона швидко перетвориться на лахміття. Поки Люсьєн молодий, він подобатиметься; але що з ним буде, коли йому стукне тридцять? Ось запитання, яке повинен ставити перед собою кожен, хто щиро любить його. Якби я сам-один був такої думки про Люсьєна, я, певне, не став би засмучувати Вас своєю відвертістю; та оскільки всі мої друзі, що знали Люсьєна, одностайно поділяють мій погляд на нього, то обмежитися пустими фразами у відповідь на запитання, поставлене Вами з такою тривогою, мені видалося не гідним ні самого мене, до кого Ви виявили занадто велику довіру й пошану, ні Вас, чий лист — це крик розпачу. Тому я визнав за свій обов'язок сказати Вам правду, хоч би якою гіркою вона була. Від Люсьєна можна всього сподіватися — як доброго, так і поганого. Така наша спільна думка про нього — викладена в кількох словах. Вважайте це коротким висновком із мого листа. Якщо мінливості його життя, нині вкрай жалюгідного, вкрай нестійкого, приведуть Люсьєна у ваше місто, використайте весь свій вплив, щоб утримати його біля себе, бо, поки не зміцнів його характер, Париж завжди буде для нього місцем погибелі. Він називав Вас і Вашого чоловіка своїми ангелами-охоронцями. Згодом, звичайно, він забув про вас. Але Люсьєн згадає вас у ту хвилину, коли, зламаний бурею, шукатиме притулку в своїй родині. Отоді відкрийте йому своє серце, він цього потребуватиме.

Прийміть, пані, запевнення в найщирішій повазі від того, хто знає про Ваші рідкісні чесноти, хто глибоко шанує Вашу материнську тривогу і просить Вас завжди вважати його

своім відданим слугою.

Д'Артез»

Одержавши цього листа, Єва уже через два дні була змушена взяти годувальницю: у неї пропало молоко. Колись вона вважала свого брата за бога; і ось тепер він зганьбив себе, зловживши своїми найпрекраснішими талантами. Одне слово, в її очах він упав у багно. Це шляхетне створіння не могло подарувати братові такої зневаги до правил добропристойності, делікатності, до всіх домашніх святинь, виплеканих біля родинного вогнища, досі такого непорочного, такого осяйного у провінційній глушині. Так, Давид усе передбачив правильно.

Коли скорбота, що наклала свинцеві тіні на її білосніжне чоло, спонукала Єву звіритись чоловікові в одну з тих світлих хвилин, коли закохані не мають таємниць одне від одного, Давид знайшов для неї слова розради. Хоч сльози навертались йому на очі, коли він бачив висушені горем прекрасні груди коханої жінки, бачив розпач матері, що не могла виконати свого материнського обов'язку, він усе ж таки зумів пом'якшити біль Єви, подавши їй бодай слабку надію.

— Заспокойся, любя, твій брат грішив від надміру уяви. Так природно, що поет прагне одіння з пурпуром і блакиті, що його ваблять розкішні учти. Це пташеня так довірливо летить на блиск пишноти, що Бог простить його, нехай навіть суспільство й осудить!

— Але ж він губить нас! — скрикнула нещаслива жінка.

— Сьогодні губить, а кілька місяців тому він таки врятував нас, пославши нам гроші зі свого першого заробітку! — відповів добрий Давид, у якого вистачило глузду зрозуміти, що це розпач довів дружину до крайнощів і що її любов до Люсьєна скоро повернеться. — Мерсьє у своїх «Картинах Парижа», десь років п'ятдесят тому, писав, що література, поезія, мистецтво й наука, ці діти людського мозку, ніколи не могли прогодувати людину; ну а Люсьєн, будучи поетом, не повірив досвідом п'яти століть. Засів, политий чорнилом, дає вруна (якщо взагалі дає!) не раніш як через десять-дванадцять років, отже Люсьєн сплутав пирій із пшеницею. Зате він краще пізнав життя. Обманувшись у жінці, він обманувся ще у світському товаристві, в облудних друзях. Але досвід дався йому дорогою ціною — ото й усе. Наші предки казали: «Аби тільки наш син зберіг вуха і честь...»

— Честь!.. — вигукнула бідолашна Єва. — Яка там честь! Скільки безчесного уже встиг натворити Люсьєн!.. Писати всупереч своїй совісті!.. Обмовляти найближчого друга!.. Жити на гроші актриси!.. Відкрито з'являтися з нею на люди!.. Пустити нас із торбами!..

— О! Це ще дрібниці! — сказав Давид і замовк.

Він мало не прохопився про сфальшовані векселі. На лихо, Єва помітила, що чоловік щось приховує, і невиразна тривога опанувала її.

— Дрібниці? — повторила вона. — А де ми візьмемо три тисячі франків, щоб оплатити векселі?

— По-перше, Серізе поновить угоду на оренду друкарні, — сказав Давид. — Адже п'ятнадцять відсотків, які дають йому Куенте зі своїх замовлень, принесли йому за півроку шістсот франків та ще п'ятсот він заробив на міських замовленнях.

— Коли Куенте довідаються про це, вони, мабуть, і побояться поновити угоду, — сказала Єва. — Адже Серізе хлопець небезпечний.

— Ет, мені до того байдужісінько! — вигукнув Сешар. — Ще кілька днів, і ми забагатіємо. А коли Люсьєн матиме вдосталь грошей, він стане втіленням самих чеснот...

— Ох, Давиде! Мій любий, які слова вихопились у тебе! Отже, в лещатах злиднів Люсьєн безпорадний проти зла? Ти думаєш про нього так само, як і д'Артез! Велика людина має бути сильною, а Люсьєн слабкий!.. Ангел, який піддається першій-ліпшій спокусі, — що ж то за ангел?..

— Зрозумій же, це натура прекрасна лише в своєму середовищі, у своєму оточенні, на своєму небі. Люсьєн не створений для боротьби, і я визволю його від необхідності боротись. Бачиш, я вже так близько підступив до мети, що можу розповісти тобі про суть своїх дослідів. Ось поглянь! — Давид дістав із кишені кілька аркушів білого паперу розміром у одну восьму, переможно помахав ними й поклав їх на коліна дружині. — Стопа такого паперу, формату «великий виноград», коштуватиме не дорожче як п'ять франків, — сказав він.

Єва роздивлялась і обмацувала зразки паперу з виразом дитячого подиву.

— І як же ти їх виготовив? — поцікавилася вона.

— За допомогою волосяного сита. Я взяв його в Маріон, — відповів Давид.

— Але ти не зовсім задоволений, так? — запитала Єва.

— Розумієш, тут ідеться не так про спосіб виробництва, як про вартість паперової маси. На жаль, я далеко не перший з тих, хто ступив на цю тернисту дорогу. Пані Массон ще в тисяча сімсот дев'яносто четвертому році спробувала переробити макулатуру в чистий папір. Їй це вдалось, але за яку ціну! Десь тисяча вісімсотого року маркіз Солсбері в Англії, а тисяча вісімсот першого Сеген у Франції намагалися виготовити папір із соломи. Для тих аркушів, що ти тримаєш у руках, сировиною по-

служив нащ звичайний очерет, arundo phragmitis. Але я хочу спробувати і кропиву, і будяк — щоб сировина була справді дешева, її треба шукати серед рослин, які ростуть на землях, непридатних для рільництва, або на болотах. Дармова сировина! Весь секрет у тому, як обробляти стебла. Поки що мій спосіб не досить простий. Та нехай! Усе одно я доб'юся, що французька паперова промисловість здобуде становище, якого вже домоглася наша література; я хочу, щоб виробництво паперу стало виключним правом нашої країни, як виключним правом Англії стало виробництво заліза, видобуток кам'яного вугілля, гончарні вироби. Я хочу стати Жаккаром паперової промисловості.

Єва підвелася, схвильована і зворушена простотою Давида, його впевненістю в собі. Вона розкрила обійми й пригорнула чоловіка до свого серця, схиливши голову йому на плече.

— Ти винагороджуєш мене, немовби я уже зробив відкриття, — сказав Давид.

Замість відповіді Єва обернула до нього своє прекрасне, залите слізьми обличчя і якусь хвилину не могла мовити й слова.

— Я обіймаю не генія, а друга, що зумів утішити мене! — сказала вона. — Славі зганьбленій ти протиставляєш славу новонароджену. Смуток, якого завдало мені падіння брата, відступає перед величию твоїх задумів... Авжеж, ти станеш знаменитим, як Грендорж, як Руве, як Ван Робе, як той перс, що подарував нам марену, як усі ті люди, про котрих ти розповідав мені й чії імена лишилися невідомі, бо, вдосконалюючи промисловість, вони творили добро без галасу...

— І що вони там роблять так пізно? — сказав Боніфас Куенте.

Куенте-великий прогулювався по майдану Мюр'є вдвох із Серізе, вдивляючись у освітлені вікна, де на муслінових фіранках вирізнялися тіні Єви та її чоловіка. Паперовий фабрикант щовечора приходив — десь майже опівночі — перекинутися кількома словами із Серізе, у чії обов'язки входило стежити за кожним кроком свого колишнього хазяїна.

— Думаю, він показує їй папір, який виготовив сьогодні вранці, — відповів Серізе.

— Яку ж сировину він застосовує? — запитав паперовий фабрикант.

— Не можу збагнути,— відповів Серізе.— Я зробив дірку в даху, заліз нагору і всю ніч спостерігав, як мій Простак варив якийсь місиво у мідному тазі; та хоч як придивлявся я до його навалених у кутку припасів, я помітив тільки, що ця сировина скидається на жмут прядива.

— Не будьте аж занадто цікавим,— скрадливим голосом сказав Боніфас Куенте своєму шпигові.— Це було б непорядно!.. Коли пані Сешар запропонує вам поновити угоду на оренду друкарні, скажіть їй, що ви, мовляв, самі хочете стати хазяїном, запропонуйте половину вартості патенту й обладнання і, якщо вона погодиться, повідомте мене. Головне, морочте їм голову, зволікайте... Адже грошей у них нема.

— Жодного су! — підтвердив Серізе.

— Жодного,— повторив Куенте-великий. «Вони в моїх руках»,— сказав він сам собі.

Фірма Метів'є і фірма братів Куенте, крім своєї головної діяльності як паперових фабрикантів, постачальників паперу та друкарів, провадили й банківські операції — хоч і не думали платити за відповідний патент. Державна скарбниця ще не винайшла способу контролювати ділові угоди і примушувати всіх, хто потай вдається до банківських операцій, брати патент банкіра, який у Парижі, наприклад, коштує п'ятсот франків. Але брати Куенте та Метів'є, хоч були, так би мовити, *біржовими зайцями*, кожен три місяці пускали в обіг по кількасот тисяч франків на біржах Парижа, Бордо й Ангулема. Саме того вечора фірма братів Куенте отримала з Парижа три векселі, кожен на тисячу франків, підроблені Люсьєном. Куенте-великий відразу ж побудував на цих векселях страхітливий за своєю підступністю план, спрямований, як побачимо далі, проти терплячого і простосердого винахідника.

Наступного дня о сьомій ранку Боніфас Куенте прогулювався біля греблі, крізь яку струменів потік, що постачав воду на його величезну паперову фабрику і своїм шумом заглушував голоси. Боніфас чекав там одного молодика, років двадцяти дев'яти — звали його П'єр Пті-Кло, і він уже півтора місяці обіймав посаду стряпчого при суді першої інстанції в Ангулемі.

— Ви навчалися в ангулемському колежі разом з Давидом Сешаром, правда ж? — запитав Куенте-великий, привітавшись з молодим стряпчим, який поспішив з'явитися на поклик багатія-фабриканта.

— Правда, ласкавий пане, — відповів Пті-Кло, намагаючись не відставати від цибатого Куенте.

— Ви поновили своє давнє знайомство?

— Ми зустрілися з ним хіба що двічі, відтоді як він повернувся з Парижа. Та й не дивно. У будні я сиджу в конторі або в суді, а по неділях та святах навчаюся, поповнюю свою освіту, бо розраховувати мені доводиться тільки на власні сили...

Куенте-великий схвально кивнув головою.

— Коли ми вперше побачились, Давид запитав у мене, що я нині роблю. Я відповів, що, закінчивши юридичний факультет у Пуатьє, влаштувався старшим клерком у метра Оліве і що сподіваюся рано чи пізно стати його наступником... Я багато ближче знайомий з Люсьєном Шардоном, або з паном де Рюампре, як тепер називає себе коханець пані де Баржетон, наш великий поет і шуряк Давида Сешара.

— Чом би вам не сказати Давидові про ваше призначення й не запропонувати йому свої послуги? — сказав Куенте-великий.

— Так не прийнято, — відповів страпчий.

— Він ніколи не судився, у нього нема свого повіреного, чому б вам і не стати ним, — мовив Куенте і з-під окулярів окинув пильним поглядом миршавого судовика.

Син кравця з Умо, якого зневажали товариші по коледжу, П'єр Пті-Кло, здавалося, хворів на розлиття жовчі. Брудно-землистий колір обличчя свідчив про за давні хвороби, про життя в злиднях, недосипання і, звичайно ж, про ниці пристрасті. У просторіччі побутує вираз, яким можна змалювати цього хлопця у двох словах: *колючий, як шпичка*. Надтріснутий голос цілком пасував до його кислої пики, хирлявого тіла і до невиразного кольору сорочачих оченят. Сорочаче око, за спостереженням Наполеона, ознака не порядності. «Погляньте на отого он, — сказав він якось на острові Святої Єлени, звертаючись до Ласказа і говорячи про одного зі своїх повірників, якого він мусив усунути з посади за розтрату державних коштів. — Сам не можу збагнути, чому я не розгадав його раніше. Адже в нього сорочаче око». Отож, коли Куенте-великий як слід роздивився миршавого, кволого адвоката з подзьобаним віспою личком і таким ріденьким чубом, що лисина, починаючись від лоба, відкрила уже й маківку, коли він переконався, що в цьому хирлявому тілі ховається неабиякий гонор, він

сказав собі: «Ось такого, як ти, мені й треба». І справді, Пті-Кло, який спізнав усю неблаганність людської зневаги, був охоплений жагучим бажанням вибитись у люди і, не маючи за душею анічогісінько, набрався зухвалості й купив за тридцять тисяч франків діло свого патрона, розраховуючи на те, що вигідне одруження дасть йому змогу розплатитися; і, як то заведено, Пті-Кло сподівався, що наречену підшукає йому сам же такий патрон, адже хто, як не він, найдужче зацікавлений у тому, щоб одружити свого наступника й у такий спосіб допомогти йому розрахуватися за куплену контору? Але передусім Пті-Кло покладався на самого себе, бо він, крім усього, був людиною неабияких здібностей, досить рідкісних у провінції. Правда, здібності Пті-Кло живила ненависть. Глибока ненависть — це могутня сила. Існує велика різниця між паризьким стряпчим і стряпчим провінційним, і Куенте-великий був надто хитрий, щоб не здобути собі вигоду з дрібних пристрастей, якими живе адвокатська братія. У Парижі видатний стряпчий — а таких там багато — неодмінно обдарований якостями, притаманними дипломатові; велика кількість справ, глибина інтересів, значущість довірених йому завдань звільняють його від необхідності вбачати в судочинстві лише засіб збагачення. Судочинство для нього уже не джерело прибутків, як було колись, а тільки зброя — наступальна чи оборонна. У провінції ж, навпаки, стряпчі дуже охочі до того, що в паризьких конторах називається *крутіїством*, тобто вони складають безліч дрібних актів, які обтяжують справи судовими зборами і поглинають гербовий папір. Подібні дрібнички дуже цікавлять провінційного стряпчого, і він штучно побільшує видатки, пов'язані з судочинством, тоді як паризький адвокат задовольняється винагородою. Винагорода — це ті гроші, що їх клієнт зобов'язаний заплатити понад судові видатки своєму повіреному за більш або менш успішне ведення справи. Половину судових видатків державна скарбниця забирає собі, тоді як винагорода цілком дістається повіреному. Будьмо відверті! Сплачена винагорода рідко відповідає винагороді домовленій і гідній послуг, зроблених досвідченим у своєму ділі повіреним. Паризькі стряпчі, лікарі, адвокати ставляться до обіцянок своїх клієнтів з великою осторогою, як ото куртизанки до палких запевнень випадкових коханців. Клієнт до і після судового розгляду міг би стати темою для двох

чудових жанрових картин, гідних пензля Мейсоньє, картин, які, безперечно, припали б до душі вельмишановним стряпчим. Існує ще одна різниця між паризькими стряпчими і провінційними. Паризький стряпчий рідко захищає клієнта в суді, лише іноді він виступає при викладенні справи; але уже 1822 року в більшості департаментів (згодом таких адвокатів-захисників розвелось безліч) стряпчі почали брати на себе й обов'язки по захисту і самі виступати в суді. З цієї подвійної ролі випливає і подвійна робота, що наділяє провінційного стряпчого всіма професійними вадами адвоката, не звільняючи його від марудних обов'язків повіреного. Провінційний стряпчий стає базикалом і втрачає ясність розуму, таку необхідну для ведення справ. Отак роздвоюючись, навіть людина високих здібностей почуває себе якоюсь дволикою посередністю. А в Парижі стряпчий не розмінюється на пусті теревені в суді, не зловживає доводами «за» й «проти», і йому значно легше зберегти прямоту поглядів. Нехай він володіє балістиккою права, нехай знаходить собі зброю в арсеналі юридичних суперечностей, він усе ж таки має власну думку про справу, за яку з таким завзяттям воює. Коротко кажучи, думка п'янить куди менше, ніж слово. Захоплена власним красномовством, людина кінець кінцем починає вірити в те, що вона каже; а тим часом можна виступати проти власної думки, не спотворюючи її, можна виграти несправедливе діло, не доводячи його справедливості, як то робить у суді захисник-адвокат. Тому старий паризький стряпчий скоріше може виявитися справедливим суддею, ніж старий адвокат. А в провінційного стряпчого, як ми бачимо, більше ніж досить причин стати людиною пересічною: він заплутується в дрібних пристрастях, він веде дрібні справи, він годується коштом судових видатків, він зловживає казуїстикою судочинства і сам захищає справу в суді. Одне слово, у нього багато слабостей. Але якщо серед провінційних стряпчих ви зустрінете людину з розумом, то будьте певні: це людина справді видатна!

— Я гадав, ласкавий пане, що ви запросили мене задля власних справ,— сказав Пті-Кло, обертаючи це зауваження у шпильку самим тільки поглядом, яким він зиркнув на непроникні окуляри Куенте-великого.

— Я говоритиму з вами відверто,— сказав Боніфас Куенте.— Отож слухайте...

По цих словах, які провіщали довірчу розмову, Куенте сів на лавку, запрошуючи Пті-Кло зробити те саме.

— Коли тисяча вісімсот четвертого року пан дю Отуа, їдучи до Валенсії, куди його призначили консулом, опинився проїздом у Ангулемі, він зійшовся тут із пані де Сенонш, тоді ще мадмуазель Зефіріною, і вони прижили дочку, — сказав Куенте майже пошепки на вухо співрозмовникові. — Не дивуйтеся, — провадив він у відповідь на здивований порух Пті-Кло, — весілля Зефіріни з паном де Сеноншем справили незабаром після її таємних пологів. Дівчинку вигляділа на селі моя мати, і це та сама Франсуаза де Ляе, якою так опікується пані де Сенонш, видаючи себе, як то заведено, за її хрещену матір. А що моя мати, фермерша старої пані де Кардане, Зефіріниної бабусі, знала про таємницю єдиної спадкоємиці роду де Кардане та старшого пагона де Сеноншів, то коли знадобилося якомога вигідніше прилаштувати капіталець, що ним Франсіс дю Отуа вирішив забезпечити посаг своїй дочці, цю справу доручили мені. Оті десять тисяч, що нині вирости до тридцяти, і поклали початок моєму статкові. Пані де Сенонш теж дасть дещо за своєю вихованкою — срібло, які-небудь меблі. Так от, голубе, ту дівчину я висватаю вам, — сказав Куенте, ляснувши Пті-Кло по коліну. — Одружившись із Франсуазою де Ляе, ви здобудете практику серед доброї половини ангулемського дворянства. Породичання з бічним пагоном аристократичного роду відкриє перед вами блискуче майбутнє... А з вашим становищем адвоката-стряпчого рідня змириться. Про більше вони і не мріють, я знаю.

— То що я маю робити?.. — з жадібною цікавістю запитав Пті-Кло. — Адже ваш повірений — метр Кашан.

— До чого тут метр Кашан? Я не збираюся розлучатись із ним так одразу заради вас. Вам я доручу свої справи хіба трохи згодом, — люб'язно сказав Куенте-великий. — А що я зараз хотів би від вас, мій друже? Щоб ви взяли на себе справи Давида Сешара. Той бідолаха мусить заплатити нам по векселях тисячу екю, і він, звичайно, їх не заплатить. Ви захищатимете його проти судового переслідування, але так, щоб увігнати у величезні видатки... Дійте спокійно, без поквапу, нагромаджуйте ускладнення. Метр Кашан подбає, щоб Дублон, пристав комерційного суду, не сидів склавши руки... Розумній людині з одного слова все ясно. Ну то як, юначе?..

Запала промовиста мовчанка, під час якої співрозмовники подивились один одному в очі.

— Ми з вами ніколи не бачилися, — знову заговорив Куенте, — я нічого вам не казав, ви нічогісінько не знаєте ні про пана дю Отуа, ні про пані де Сенонш, ні про мадмуазель де Ляе. Але десь місяців через два, коли настане ваш час, ви попросите руки цієї молоді особи. Коли нам треба буде переговорити, приходьте сюди увечері. Ніякого листування.

— Ви хочете розорити Сешара? — запитав Пті-Кло.

— Не зовсім так. Але було б непогано засадити його на якийсь час до в'язниці...

— А навіщо?..

— Невже я такий йолоп, що так зразу вам усе й скажу? Якщо у вас стане розуму здогадатися, то вистачить тямий змовчати.

— Татусь Сешар багатий, — сказав Пті-Кло, входячи в інтереси Боніфаса і передбачаючи причину можливої невдачі його підступів.

— Поки татусь живий, він не дасть синові жодного ліара, а цей колишній друкар ще не збирається врізати дуба...

— Домовилися! — сказав Пті-Кло, який не став довго вагатись. — Я не вимагаю від вас ніякої запоруки, адже я стряпчий. Якщо ви мене одурите, ми з вами поквитаємося.

«Далеко піде, шельма!» — подумав Куенте, прощаючись із Пті-Кло.

Другого дня після цієї наради, 30 квітня, брати Куенте подали до сплати перший із трьох векселів, що їх підробив Люсьєн. На лихо, вексель вручили бідолашній пані Сешар, яка, побачивши підпис, упізнала Люсьєнову руку.

Вона покликала Давида і запитала в нього навпростець:

— Ти не підписував цього векселя?..

— Ні! — відповів він. — Справа була надто нагальна, і твій брат підписався замість мене.

Єва повернула вексель службовцеві фірми братів Куенте, сказавши йому:

— Ми не в спроможі заплатити.

Потім, відчуваючи, що зараз зомліє, вона піднялася до своєї кімнати. Давид пішов за нею.

— Мій друже, — сказала Єва чоловікові ледь чутним голосом, — сходи до панів Куенте, вони будуть до тебе

поблажливі. Попроси їх зачекати і, до речі, нагадай їм, що угода із Серізе скоро закінчується, а з її поновленням вони однаково муситимуть заплатити нам тисячу франків.

Давид негайно подався до своїх ворогів. Фактор завжди може стати друкарем, але далеко не завжди вмілий друкар буває спритним комерсантом. Тим-то Давид, який не дуже тямив у торгових справах, зазнав невдачі в переговорах із Куенте-великим. Коли, хвилюючись і занепокоєний, він став перепрошувати фабриканта і досить плутано виклав своє прохання, то почув у відповідь:

— Це нас не стосується, вексель ми отримали від Метів'є, Метів'є нам і заплатить. Звертайтеся до пана Метів'є.

— Ну, якщо вексель повернеться до Метів'є, — сказала Єва, почувши таку відповідь, — ми можемо бути спокійні.

Назавтра Віктор Анж Ерменезільд Дублон, судовий пристав панів Куенте, опротестував вексель. Акт протесту він приніс о другій годині дня, якраз о тій порі, коли на майдані Мюр'є буває повно народу. І хоча пристав подбав, щоб його розмова з Маріон і Кольбом біля дверей дому відбулася без свідків, надвечір уже весь діловий світ Ангулема знав про те, що вексель опротестовано. Та й чи могли лицемірні манери метра Дублона, якому Куенте-великий наказав поводитися з бездоганною чемністю, врятувати Єву й Давида від ганьби, неминучої для кожного, хто відмовляється вчасно платити по векселю? А от самі поміркуюте. Сподіваюся, наша подальша розповідь нікому не видасться надто довгою. Дев'яносто читачів зі ста будуть захоплені подробицями, що їх я наведу далі, як найцікавішою новинкою. Таким чином зайвий раз буде доведено очевидну істину: нічого ми не знаємо так погано, як те, що кожен із нас повинен знати: ЗАКОН!

Думаю, що для величезної більшості французів докладний опис того, як крутиться одне з колішат банківського механізму, становитиме не менший інтерес, ніж розділ із книжки про подорож у невідомі краї.

Отож, тільки-но комерсант пересилає свої векселі з міста, в якому він живе, особі, котра мешкає в іншому місті — що нібито зробив Давид, бажаючи виручити Люсьєна, — він перетворює досить просту операцію розра-

хунку вексями по торгових операціях між місцевими комерсантами в щось подібне до позикового листа, тобто у вексель, по якому платять не в тому місті, де його видано. Отож коли Метів'є узяв від Люсьєна три векселі, він мусив, для того щоб отримати по них гроші, переслати їх своїм довіреним особам у Ангулемі, братам Куенте. Звідси перша втрата для Люсьєна, так звана *комісія за переказ*, що виражається у певній надбавці на дисконтний процент з кожного векселя. Таким чином Сешарові векселі перейшли в розряд банківських справ. Ви не можете уявити собі, наскільки змінюється становище боржника, коли позикодавець додає до свого й так священного титулу ще й звання банкіра. Згідно з *банківськими правилами* (відчуваєте всю значущість цього виразу?) банкіри зобов'язані — у випадку, якщо вексель, надісланий з Парижа в Ангулем, лишився несплаченим, — вдатися до того, що закон іменує *зворотним рахунком*. Тут уже не до жартів! Ніколи романістам не вигадати казки неймовірнішої, ніж цей рахунок. Просто-таки дивовижні витівки в душі Маскаріля допускає одна зі статей торгового кодексу, і, викривши її, ми доведемо, скільки жорстокості криється у жахливому слові: *законність!*

Зареєструвавши опротестований вексель, метр Дублон, не зволікаючи, сам поніс його братам Куенте. Судовий пристав мав свої рахунки з тими ангулемськими хижачами і працював для них на віру, вимагаючи платню за свої послуги не раніш як через півроку, але Куенте-великий примудрявся розтягувати оті півроку на цілий рік, відкладаючи платіж із місяця на місяць і щоразу запитуючи в цього трохи менш кровожерливого хижача: «Дублон, вам дуже потрібні гроші?» Та й це ще не все! Дублон робив знижку для могутньої фірми братів Куенте, яка в такий спосіб вигравала дещо на кожній справі — суту дрібничку, ніщо, півтора франка на одному протесті!..

Куенте-великий спокійно всівся за письмовий стіл і взяв аркушик гербового паперу за тридцять п'ять сантиметрів, водночас розмовляючи з Дублоном і випитуючи в нього, як там ведеться тому або іншому з ангулемських комерсантів.

— Ну що ви скажете про молодого Ганнерака?..

— А знаєте, він іде вгору! Ще 6 пак! Транспортна контора!..

— Ха-ха! Він возить, а жінка катається! Кажуть, вона його розоряє...

— Розоряє? Його?..— вигукнув Дублон, скорчивши насмішкувату гримасу.

А тим часом хижак закінчив розлінювати свій аркуш, поставив на ньому великими круглими літерами заголовок, а нижче виписав такий рахунок (Sic!).

ЗВОРТНИЙ РАХУНОК І ВИДАТКИ

По векселю на суму *одна тисяча* франків, від десятого лютого тисяча вісімсот двадцять другого року, виданому й підписаному в Ангулемі *Сешаром-сином*, наказу *Люсьєна Шардона*, званого *де Рюбампре*, переданому наказу *Метів'є* і нашому наказу, термін якому закінчився тридцятого квітня цього року і який опротестовано *Дублоном*, судовим приставом, першого травня тисяча вісімсот двадцять другого року.

Сума боргу	1000	фр.	00	санти.
Протест	12		35	
Комісія 0,5 %	5		00	
Посередництво 0,25 %	2		50	
Гербовий збір по взаємному векселю і по даному рахунку	1		35	
Відсотки на капітал і поштові витрати	3		00	
	1024	фр.	20	санти.

Комісія за переказ із розрахунку 1,25 % з 1024,20 13 фр. 25 санти.

Усього 1037 фр. 45 санти.

Одна тисяча тридцять сім франків сорок п'ять сантимів, на яку суму ми виписуємо переказний вексель на ім'я пана Метів'є, котрий проживає по вулиці Серпант у Парижі, наказові пана Ганнерака з Умо.

Ангулем, другого травня тисяча вісімсот двадцять другого року.

Брати Куенте

Під цим невеликим рахунком, складеним звичною рукою людини, яка знає свою справу, бо, пишучи, Куенте-великий не уривав балачки з Дублоном, він приписав таку заяву:

«Ми, нижчепідписані, Постель, аптекар в Умо, і Ганнерак, власник транспортної контори, комерсанти цього міста, засвідчуємо, що комісія за переказ у Париж складає один відсоток із чвертю.»

Ангулем, третього травня тисяча вісімсот двадцять другого року».

— Послухайте, Дублон, зробіть ласку, сходіть до Постеля й до Ганнерака, попросіть їх підписати цю заяву і поверніть мені рахунок завтра вранці.

І Дублон, звичний мати справу з цими знаряддями тортур, пішов собі, начебто йшлося про найзвичайнісіньку річ. Ясно, що якби навіть протест було вручено в запечатаному конверті, як то роблять у Парижі, весь Ангулем незабаром знав би, в якій скруті опинився бідолашний Сешар. І більшість звинувачували самого ж таки Давида, бо хіба годиться так занедбувати свої справи! Одні казали, що бідолаху згубила надмірна любов до дружини; інші картали його за сліпу прихильність до шуряка. Але всі доходили жорстокого висновку: ніколи, мовляв, не слід аж надто перейматися інтересами своєї рідні! Люди виправдовували Сешара-батька за те, що той був такий суворий до сина, вони захоплювалися ним!

А зараз усі ви, хто з якихось причин забуває чесно виконувати свої *зобов'язання*, познайомтеся з тими, цілком законними прийомами, з допомогою яких банківські операції дають за десять хвилин двадцять вісім франків прибутку на капітал у тисячу франків.

Перша стаття цього *зворотного* рахунку — єдина, проти якої годі щось заперечувати.

Друга стаття — данина державній скарбниці та судовому пристапу. Шість франків, які стягує скарбниця за реєстрацію безвиході боржника та за гербовий папір, ще довго даватимуть поживу для зловживань! А втім, ви уже знаєте, що ця стаття дає півтора франка зиску й банкірові — завдяки знижці, яку робив для Куенте Дублон.

Комісія в півпроцента, предмет третьої статті, береться під тим майстерно вигаданим приводом, що не отримати з боржника плату нібито рівнозначно в банківському ділі дисконту векселя. Хоча це дві цілком протилежні операції, але справді досить-таки очевидно: не отримати тисячу франків чи видати їх — для банку те саме. Кожен, кому доводилося дисконтувати векселі, знає, що, крім законних шести відсотків, дисконтер стягує під скромним найменуванням комісійних *процент прибутку на капітал*, а розмір того прибутку цілком залежить від хисту, з яким банкір обертає свої фонди. Що більший він отримує зиск, то більше з вас лупить. Отож найвигідніше дисконтувати векселі у йолопів,

це обходитися найдешевше. Та чи багато серед банкірів йолопів?

Закон зобов'язує банкіра підтвердити через біржового маклера розмір відсотка за переказ векселя з одного міста в інше. В тих глухих закутках, де біржі немає, в ролі маклера виступають двоє комерсантів. Комісійні на користь біржового маклера, так званий *куртаж*, устанавлено у чверть відсотка від суми опротестованого векселя. Вважають, що цей куртаж отримують комерсанти, які заступають маклера, однак банкір просто кладе його до своєї каси. Ось вам і третя стаття цього дивовижного рахунку.

Четверта стаття включає вартість аркуша гербового паперу, на якому пишуть зворотний рахунок, і ще одного такого самого аркуша — на ньому банкір виписує так званий *взаємний* — ну, хіба не дотепна назва? — вексель на ім'я свого колеги для погашення боргу.

П'ята стаття — це поштові витрати і законні відсотки, що набігають за той час, поки гроші не надійшли в касу банкіра.

І, нарешті, процент за переказ, тобто за право сплатити борг не безпосередньо власникові векселя, а в якомусь іншому місці — в цьому, власне, й полягає суть діяльності банку.

От і розгляньте тепер по окремих статтях цей рахунок, у якому п'ятнадцять і п'ять складають двадцять два — згідно з підрахунком Полішинеля у відомій неаполітанській пісні, що її так чудово співає Лаблаш! Звичайно, пани Постель і Ганнерак ставили свої підписи лише задля дружньої послуги; брати Куенте, в разі потреби, засвідчили б для Ганнерака те саме, що Ганнерак засвідчував для Куенте. Так здійснювалася на практиці відома приказка «рука руку миє». Брати Куенте користувалися у Метів'є поточним рахунком і не мали потреби виписувати вексель. Взаємний вексель у відносинах між ними означав тільки зайвий рядок у *кредиті* або в *дебеті*.

Цей фантастичний рахунок був створений, власне, тільки на двох незаперечних статтях: на тисячі франків боргу та ще тринадцяти франках за протест і півпроценті за місячне прострочення плати, що складає тисячу вісімнадцять франків, не більше.

Якщо велика банківська фірма виписує в середньому щодня хоча б один *зворотний рахунок* на суму в тисячу

франків, то тільки з цієї операції вона має щонайменше двадцять вісім франків прибутку за день, з ласки Божої і згідно з правилами банку — могутньої і грізної держави, яку створили іудеї в дванадцятому сторіччі і яка тепер володарює над престоломи та народами. Іншими словами, тисяча франків приносять такій банківській фірмі двадцять вісім франків у день, і виходить, що на рік вона матиме на ці уявні капітали десять тисяч двісті двадцять франків прибутку. Доведіть середню цифру *зворотних рахунків* до трьох на день, і ви вже маєте річний прибуток у тридцять тисяч. Отож ні про що не дбають з такою любов'ю, як про зворотний рахунок. Якби третього травня або навіть другого дня після протесту Давид Сешар прийшов заплатити по своєму векселю, Куенте сказали б йому: «Ми повернули ваш вексель панові Метів'є!» — хоч би вексель усе ще лежав на їхньому столі. Зворотний рахунок складають зразу ж увечері, в день протесту. На провінційному банківському жаргоні це називається: *вичавлювати монету*. Самі відрахування на поштові витрати дають близько двадцяти тисяч франків річного прибутку банкірській фірмі Келлер, яка провадить справи з усім світом. Зворотні рахунки оплачують ложу в Італійців, карету і вбрання баронеси де Нусінген. *Поштові витрати* — зловживання тим страшніше, що банкіри пишуть одного листа на десять рядків і в ньому з'ясовують десяток подібних справ. І ось що дивно! Казна теж отримує своє з цього податку, стягненого з Нещастя, і виходить, що державна скарбниця збагачується внаслідок комерційних крахів. Ну а банки з висоти своїх конторок кидають боржникові одне й те саме запитання, якому не відмовиш у тверезому глузді: «Навіщо ж ви довели себе до банкрутства?» — і яке, на жаль, лишається без відповіді. Отже, *зворотний рахунок* — це наче казка, складена із жахливих вигадок, яка віднині навіюватиме боржникам (якщо вони замисляться над цією повчальною сторінкою) рятівний жах.

Четвертого травня Метів'є отримав від панів Куенте зворотний рахунок і наказ переслідувати всіма засобами закону пана Люсьєна Шардона, званого де Рюбампре, який проживає нині в Парижі.

Через кілька днів Єва отримала від пана Метів'є відповідь на свого листа — коротеньку записку, що цілком її заспокоїла:

Я своєчасно отримав Вашого листа від п'ятого числа цього місяця. З Ваших пояснень стосовно векселя, не оплаченого Вами 30 квітня цього року, я зрозумів, що Ви дали позичку своєму шурякові панові де Рюбампре, який входить у такі витрати, що змусити його заплатити борг — це зробити Вам послугу; тепер він у безвихідному становищі. Але якщо Ваш шановний шуряк не заплатить, то я готовий цілком покласти на добропорядність Вашої старовинної фірми. Лишаюсь, як і завжди

Вашим відданим слугою
Метів'є»

— Ну що ж, — сказала Єва Давидові, — брат зрозуміє, коли йому вручать позов, що ми були неспроможні заплатити.

Про яку зміну в душі Єви свідчили ці слова! Що ближче знавала вона Давида, то глибша ставала її любов до нього, витісняючи з її серця прихильність до брата. Але зі скількома ілюзіями довелося їй попроситись!..

Простежимо тепер шлях, яким зворотний рахунок пройшов на паризькій біржі. Векселедержатель, як називають у діловому світі того, кому дістався вексель за передаточним написом, по закону має цілковите право спрямувати стягнення по векселю на того зі своїх боржників, з кого він сподівається найскоріше отримати гроші. Користуючись цим правом, Метів'є дав розпорядження своєму судовому приставу вчинити позов проти Люсьєна. Ось як розвивалися ті дії — проте, цілком марні. Метів'є, за яким ховалися Куенте, знав про неспроможність Люсьєна; але за смыслом закону неспроможність — хай яка вона очевидна — може бути визнана тільки тоді, коли її юридично доведено. Ось як довели неможливість домогтися від Люсьєна сплати по векселю.

5 травня судовий пристав пана Метів'є вручив Люсьєнові ангулемський зворотний рахунок, акт протесту і виклик у паризький комерційний суд, де поетові належало вислухати чимало прикрого, а також довідатися, що йому як комерсантові загрожує арешт. Коли Люсьєн, що жив тоді життям зацькованого звіра, прочитав усю цю тарабарщину, там уже була й копія заочно ухваленого проти нього рішення комерційного суду. Коралі, його кохана, не знаючи суті справи, уявила собі, що то

Люсьєн позичив гроші своєму зятеві; вона передала йому всі папери водночас і надто пізно. Актриса так часто бачать у водевілях акторів у ролі судових приставів, що не надають ніякої уваги гербовому паперу.

Люсьєн аж заплакав, йому стало шкода Сешара, і він хотів би заплатити по векселю. Природно, він звернувся за порадою до друзів, як йому повестись, аби вигадати час. Та поки Лусто, Блонде, Біксіу, Натан повчали Люсьєна, що немає чого поетові боятися комерційного суду, карної установи, запровадженої для гендлярів, поета вже спостиг перший удар: на майно було накладено арешт. Він побачив на своїх дверях те невеличке жовте оголошення, яке відкидає зловісний відсвіт на портьєри, діє подібно до в'язучого засобу на кредит, вселяє жах у серця дрібних постачальників, а особливо морозить кров у жилах поетів, — адже вони надто вразливі й надто прихильються серцем до отих дерев'яних брусочків та клаптиків матерії, до барвистих тканин та всякої всячини, яку йменують обставою. Коли прийшли, щоб винести з дому меблі Коралі, автор «Стокроток» кинувся до одного з приятелів Біксіу, стряпчого Дероша, і той тільки засміявся, довідавшись, через які дрібниці Люсьєн так засмучується.

— Пусте, друже, ви хочете вигадати час?

— Наскільки можливо.

— Тоді опротестуйте судове рішення. Йдіть до мого приятеля, повіреного при комерційному суді Массона й віднесіть йому свої папери, він виступить від вашого імені, опротестує рішення й оголосить справу непідсудною комерційному суду. Тут не виникне жодних труднощів, адже ви відомий журналіст. А коли вас викличуть до цивільного суду, звертайтеся до мене, це стосується мого фаху. Обіцяю вам, що погано буде тому, хто посміє засмутити прекрасну Коралі.

Двадцять восьмого травня Люсьєна викликали до цивільного суду, й вирок було ухвалено набагато швидше, ніж сподівався Дерош, бо переслідували Люсьєна нещадно. Коли знову було накладено арешт на майно, коли жовте оголошення знову позолотило пілястри дверей Коралі й уже хотіли були вивозити меблі, Дерош, злегка роздратований, що дозволив товаришеві по ремеслу *підсидіти себе* (так він висловився), висунув заперечення й подав зустрічний позов, заявивши, — і він мав цілковиті на те підстави, — що рухоме майно

належить мадмуазель Коралі. Голова суду знов призначив справу до слухання, і суд визнав, що обстава належить актрисі. Метів'є оскаржив це рішення, але ухвалою від тридцятого липня його скаргу було відхилено.

Сьомого серпня диліжанс доставив метрові Кашану в Ангулем грубезну теку зі справою, що мала такий заголовок на палітурці: «Позов Метів'є проти Сешара і Люсьєна Шардона».

Першим документом у ній був невеличкий, акуратно виписаний рахунок, точність якого назаперечна, бо з нього було знято копію.

Вексель від 30 квітня цього року, виданий Сешаром-сином наказу Люсьєна де Рюбампре (2 травня). Зворотний рахунок
1037 фр. 45 сент.

5 травня.	Подання зворотного рахунка і протесту з викликом у паризький комерційний суд на 7 травня . . .	8 фр.	75 сент.
7 травня.	Суд, заочна постанова про арешт	35	00
10 травня.	Повідомлення про рішення суду	8	50
12 травня.	Виконавчий лист	5	50
14 травня.	Протокол опису майна . .	16	00
18 травня.	Протокол про наклеювання оголошень	15	25
19 травня.	Публікація в газеті . . .	4	00
24 травня.	Протокол перевірки майна за описом перед його конфіскацією, який містить у собі заперечення пана Люсьєна де Рюбампре проти виконання судового рішення	12	00
27 травня.	Постанова суду, якою, на підставі належним чином заявленого відхилення судового рішення, справа передається в цивільний суд	35	00
28 травня.	Клопотання Метів'є про притягнення боржника до цивільного суду, про розгляд справи на найближчому засіданні і про призначення стряпчого	6	50

2 червня.	Постанова суду про стягнення з Люсьєна Шардона плати по статтях зворотного рахунка і про віднесення на рахунок позивача видатків, зроблених у комерційному суді	150	00
6 червня.	Повідомлення про вищезгадану постанову суду .	10	00
15 червня.	Виконавчий лист	5	50
19 червня.	Протокол про накладення арешту на майно, який містить заперечення проти вищезгаданого арешту з боку мадмуазель Коралі, що заявила про своє право на рухоме майно і зажадала розглянути її претензії в терміновому порядку, якщо позивач наполягатиме на виконанні	20	00
	Розпорядження голови суду про розгляд справи у терміновому порядку . .	40	00
19 червня.	Постанова суду, що визнає за вищепойменованою мадмуазель Коралі право власності на рухоме майно . .	250	00
20 червня.	Апеляційна скарга Метів'є	17	00
30 червня.	Підтвердження постанови	250	00
	Усього	889 фр.	20 сент.
	Вексель від 31 травня	1037 фр.	45 сент.
	Подання Люсьєнові Шардону	8	75
		1046 фр.	20 сент.
	Вексель від 30 червня, зворотний рахунок	1037	45
	Подання Люсьєнові Шардону	8	75
	Усього	1046 фр.	20 сент.

Разом з паперами надійшов лист, у якому Метів'є наказував метрові Кашану, своєму ангулемському повіреному, переслідувати Давида Сешара всіма засобами, які є в розпорядженні закону. 3 липня метр Віктор Анж Ерменезільд Дублон викликав Давида Сешара в ангулемський комерційний суд для сплати боргу в сумі чотири тисячі вісімнадцять франків вісімдесят

п'ять сантиметрів по трьох векселях і на погашення судових видатків. Вранці того самого дня, коли Дублон мав вручити Єві виконавчий лист на цю величезну для неї суму, вона отримала гнівного листа від самого Метів'є:

«Панові Сешару-синові, друкареві в Ангулемі

Ваш шуряк, пан Шардон, показав себе людиною вкрай несовісною: він перевів своє рухоме майно на ім'я актриси, з якою він живе, а Вам, добродію, слід було б чесно попередити мене про цю обставину і таким чином звільнити мене від марного позову, та Ви навіть не потурбувалися дати відповідь на мого листа від 10 числа цього місяця. Отож не осудіть, якщо я попрошу Вас негайно виплатити по трьох векселях і покрити відповідні судові видатки.

Прийміть мої запевнення...

Метів'є»

Мало обізнана з тонкощами комерційного права, Єва була подумала, що, оскільки їм дали спокій, то брат, либонь, спокутував свою провину, сплативши по підроблених ним векселях.

— Любий, — сказала вона чоловікові, — сходи-но ти насамперед до Пті-Кло, розкажи йому про наші труднощі й порадься з ним.

— Друже мій, — сказав нещасливий друкар, заходячи до контори свого товариша, до якого він біг не чуючи під собою ніг, — коли ти недавно прийшов до мене й розповів про своє призначення та запропонував свої послуги, я й не думав, що так скоро потребуватиму їх.

Пті-Кло роздивлявся обличчя чоловіка, який сидів у кріслі навпроти нього, — то було прекрасне обличчя мислителя. Він не слухав, як шкільний товариш розповідає про свою справу, відому Пті-Кло в усіх подробицях краще, ніж тому, хто її викладав. Побачивши схвильованого Сешара на порозі своєї контори, він сказав собі: «От і клюнуло!» Такі сцени нерідко відбуваються в кабінетах стряпчих. «Чому Куенте його переслідують?» — запитував себе Пті-Кло. Стряпчі прагнуть проникати і в душу своїх клієнтів, а не тільки в душу їхніх супротивників: вони повинні так само добре знати підспідок судової кляузи, як і її лице.

— То ти хочеш вигадати час? — запитав Пті-Кло, коли Сешар закінчив. — Скільки тобі треба? Три-чотири місяці вистачить?

— О-о! Чотири місяці! Тоді я врятований! — вигукнув Давид, якому Пті-Кло уявився добрим ангелом.

— Ну що ж! Протягом трьох-чотирьох місяців твого майна не чіпатимуть і тебе самого не заарештують... Але це обійдеться дорого, — сказав Пті-Кло.

— Мені байдуже! — вигукнув Сешар.

— Ти чекаєш якоїсь виплати? Ти певен, що в тебе будуть гроші? — запитав стряпчий, здивований, що клієнт так легко вскочив у розставлені сіті.

— Через три місяці я буду багатий, — відповів Давид, із упевненістю винахідника.

— Твій батько ще не на цвинтарі, — сказав Пті-Кло, — він воліє колупатись на своєму винограднику.

— Та невже ж я розраховую на смерть свого батька?.. — мовив Давид. — Я близький до відкриття, яке дасть мені змогу без жодного волокна бавовни виготовляти папір не менш міцний, як голландський, і до того ж він буде вдвічі дешевший, аніж тепер обходиться сама тільки бавовняна маса...

— Та це ж ціле багатство! — вигукнув Пті-Кло, який тепер збагнув заміри Куенте-великого.

— Величезне багатство, друже, бо через десять років паперу знадобиться вдесятеро більше, ніж сьогодні. Журналістика стане манією нашого сторіччя!

— Ти комусь відкрив свою таємницю?..

— Нікому, крім дружини.

— Ти не розповідав про свій задум, про плани... ну, скажімо, Куенте?

— Я їм про це щось казав, здається... Але дуже туманно.

Спалах великодушності зблиснув у затруєній жовцю душі Пті-Кло, і він зробив спробу все примирити: жадібні зазіхання Куенте, власну вигоду й інтереси Сешара.

— Послухай, Давиде, ми з тобою шкільні товариші, і я беруся тебе захищати; але знай, що захист у обхід закону коштуватиме тобі п'ять, а то й шість тисяч франків!... Не ризикуй своїм майбутнім багатством. Чи не краще було б розділити прибутки від твого винаходу з кимсь із наших фабрикантів? Сам подумай, чи так просто тобі купити або збудувати паперову фабрику?.. Та й патент на винахід доведеться брати... На все це потрібен час

і потрібні гроші. А судові пристави, попри всі викрути, до яких ми з тобою вдамося, можуть усе-таки наскочити надто рано...

— Я вже розгадав таємницю! — відповів Давид з наївною самовпевненістю вченого.

— Ну що ж! Твоя таємниця — твій єдиний якір порятунку, — сказав Пті-Кло, трохи збентежений тим, що зазнав невдачі у своїй першій і щирій спробі уникнути судової тяганини за допомогою мирової угоди. — Я не бажаю знати її, але послухай мене уважно: постарайся заховатися зі своїми дослідями в надра землі, щоб ніхто тебе не бачив і не довідався, як і з чим ти працюєш, інакше твій якір вислизне з твоїх рук... Винахідники так часто бувають розтелепами! Ви надто багато думаєте про свої дослідження, щоб подумати про все інше. Кінець кінцем твою таємницю розкриють, адже ти оточений фабрикантами! Скільки фабрикантів, стільки й ворогів! Ти наче бобер, якого повсюди чатують мисливці, побережи ж свою цінну шкуру...

— Дякую, любий друже! — вигукнув Давид. — Я вже про це подумав, та однаково я вдячний тобі за увагу й турботу!.. Я працюю не задля себе. Мені вистачило б і ренти в тисячу двісті франків, а рано чи пізно батько залишить мені утричі більше... Я живу коханням і наукою!.. Я витаю в небесах... А якщо й прагну здобути багатство, то тільки для Люсьєна та своєї дружини...

— Гарзд, підпиши ось це доручення, в якому ти довіряєш мені вести твої справи, і спокійно працюй над своїм винаходом. Якщо виникне загроза твого арешту, я тобі скажу, щоб ти заховався: адже треба передбачити все. І послухай доброї поради: не пускай до себе в дім жодної людини, в якій ти не був би певен, як у самому собі.

— Серізе не захотів поновити угоду на оренду друкарні — через те нам тепер так сутужно з грішми. При мені залишилися тільки Маріон та ельзасець Кольб, вірний мені, як пес, дружина й теща...

— Не довіряй псу... — сказав Пті-Кло.

— Ти не знаєш Кольба! — вигукнув Давид. — Я вірю йому, як самому собі.

— А хочеш, я випробую його?

— Випробовуй, — сказав Сешар.

— Ну то бувай. Але пришли до мене свою красуню дружину, вона теж повинна видати мені доручення.

І пам'ятай, хлопче, твої справи досить-таки заплутані, — сказав Пті-Кло товаришеві, остерігаючи його цими словами про судову тяганину, яка мала звалитись йому на голову.

«Ох я ж і спритник! Одна нога в Бургундії, а друга — в Шампані», — сказав собі Пті-Кло, після того як провів Давида Сешара до дверей контори.

Змучений турботами, пов'язаними з безгрошів'ям, переживаючи за дружину, пригнічену ганебною поведінкою Люсьєна, Давид, одначе, й на мить не забував про свої досліди. Ось і тепер, ідучи від Пті-Кло додому, він неуважно жував бадилінку кропиви, яку перед тим розмочив у воді, маючи намір застосувати розм'яклі волокна як сировину для паперової маси. Він шукав потрібну йому дешеву сировину, беручи різні волокнисті речовини, що подрібнювалися після вимочування, і пробуючи обробляти їх тим способом, яким звичайно обробляли прядиво, ганчір'я, матерію. Отож Давид ішов додому, майже заспокоєний розмовою зі своїм приятелем Пті-Кло, й раптом помітив, що у нього в роті перекочується ніби кулька з тіста. Він поклав її на долоню, розкачав і побачив паперову масу, що переважала всі суміші, які досі щастило йому отримати, бо головна вада мас, виготовлених із рослин, — це слабка в'язкість. Так, із соломи виходить ламкий папір, що шарудить, наче фольга. Несподівані відкриття випадають лише на долю впертих і відважних дослідників природи! «Я здійснию за допомогою машинної та хімічної обробки те, що я відкрив несамохить!» — сказав собі Давид. І він з'явився перед дружиною, сповнений радісного передчуття перемоги.

— Ангеле мій, не хвидюйся! — сказав Давид, побачивши, що дружина плакала. — Пті-Кло обіцяє нам кілька місяців спокою. Правда, доведеться змиритись із судовими видатками, але як сказав він мені на прощання: «Кожен француз має право відтягувати скільки завгодно сплату боргу, аби тільки потім він чесно сплатив заборговані гроші, проценти й судові видатки!..» То й нехай! Сплатимо!..

— А на що будемо жити? — запитала бідолашна Єва, яка думала про все.

— Справді... — мовив Давид, почухавши за вухом, — рух цілком несвідомий і властивий усім, хто опиняється у скрутному становищі.

— Моя мати догляне малого Люсьєна, а я знову працюватиму, — сказала Єва.

— О моя кохана! — вигукнув Давид, пригортаючи дружину до грудей. — О люба Єво! За два кроки звідси, в Сенті, в шістнадцятому столітті жив один з найславетніших людей Франції, бо він не тільки винайшов емаль, а й став славним попередником Бюффона, Кюв'є, бо цей простодушний чоловік ще задовго до них заклав початок геології! Бернар де Паліссі був одержимий пристрастю досліджень, але проти нього повстали дружина, діти, всі жителі містечка. Дружина продавала його інструменти... Він блукав полями, і ніхто його не розумів!.. Його цькували, показували на нього пальцями!.. А от я — я знаю, що мене кохають!..

— Палко кохають, — підтвердила Єва з лагідним виразом жінки, упевненої в своїх почуттях.

— Тоді я витерплю все, що витерпів бідолашний Бернар де Паліссі, творець екуанського фаянсу, мислитель, якого пощадив у Варфоломіївську ніч Карл Дев'ятий і який згодом, будучи вже старим, багатим і шанованим, читав по всій Європі публічні лекції, присвячені *науці про земні надра*, як він називав ще ненароджену геологію.

— Поки мої руки зможуть утримувати праску, ти не знатимеш нестатків ні в чому! — вигукнула бідолашна жінка в пориві безмежної відданості. — В ті часи, коли я служила в пані Прієр і була там кращою прасувальницею, я дружила з однією розумною дівчиною, з кухиною Постеля Базіною Клерже. Так от, недавно Базіна приносила мені з пральні мою тонку білизну й сказала, що заступає на місце пані Прієр. Я піду працювати до неї!..

— Працювати тобі доведеться недовго, — сказав Давид. — Я відкрив...

Уперше ця глибока віра чоловіка в успіх своїх досліджень, віра, яка підтримує винахідників і дає їм силу мужньо пробиватися крізь первісні хащі країни нерозгаданих таємниць, змусила Єву всміхнутися майже сумно. Вражений у саме серце, Давид похнюпив голову.

— О мій друже, я не сміюся, я не глузую, я не засумнівалася в тобі! — вигукнула прекрасна Єва, падаючи перед чоловіком навколішки. — Але я зрозуміла, як слушно ти робиш, огорнувши глибокою таємницею свої дослідження та надії. Авжеж, мій любий, винахідник повинен

ховати свою народжувану в муках славу від усіх, навіть від своєї дружини!.. Жінка завжди лишається жінкою. Твоя Єва не змогла втриматися від усмішки, почувши, як ти кажеш: «Я відкрив...», бо ці слова вона чує від тебе уже всінадцяте за цей місяць.

Давид почав підсміюватися з себе так добродушно, що Єва взяла його руку і поцілувала її із святоблिवим хвилюванням. То була одна з тих чудових хвилин, коли на узбіччі кам'янистих доріг убогості, а часом і в глибині провалля розквітають троянди любові й ніжності.

Мужність Єви зростала в міру того, як зростали їхні нещастя. Велич Давида, його наївність, притаманна справжнім винахідникам, сльози, які вона іноді помічала на очах цього щирого чоловіка з поетичною вдачею, — усе це пробуджувало в ній незламну силу опору. Вона спробувала ще раз удатися до засобу, який колись так добре їй допоміг. Вона написала панові Метів'є й попросила дати оголошення про продаж друкарні, пообіцявши заплатити борг із виторгуваних грошей і благаючи не розоряти Давида зайвими судовими видатками. На цього зворушливого листа Метів'є відповів гробовою мовчанкою, а старший прикажчик фірми повідомив, що з огляду на відсутність пана Метів'є він не може взяти на себе сміливість припинити стягнення по суду, бо «це не входить у звички його хазяїна». Тоді Єва запропонувала переписати векселі, взявши на себе всі видатки, і прикажчик погодився, але він поставив умову, щоб батько Давида Сешара дав поруку по векселях. Єва разом із матір'ю й Кольбом пішки вирушила в Марсак. Вона сміливо увійшла в дім старого виноградаря, вона зачарувала його, вона зуміла розглядити зморшки на його старечому обличчі; та коли із завмиранням серця вона завела мову про поруку, вираз того сизого від надмірної любові до спиртного обличчя миттю змінився.

— Та якби я дозволив синові лиш доторкнутися до мого гаманця, він запустив би туди всю лапу й геть-чистовительбушив його! — вигукнув він. — Діти полюбляють лупити гроші зі свого батька. А як жив я сам? Я своїм батькам і ліара не коштував. Ваша друкарня стоїть порожня. Тільки миші та пацюки залишають там свої відбитки... Ви красунечка, і вас я люблю; ви жінка працювита й ощадлива — але мій син!.. Та чи знаєте ви, хто він такий, Давид!.. Учений ледацюга, ось він хто! Якби я ото держав його в шорях, як мене держали, та не послав

у науку, то став би він Ведмедем, як його батько, і при- збирав би вже грошенят... Ох, то не син, а мій хрест тяжкий! І на лихо ж, один-однісінький, другого *примірни- ка* я вже не видрукую! Він і вас зробив нещасною... — (Єва рішучим порухом висловила свою цілковиту незго- ду). — Ет, облиште! — вів далі старий у відповідь на її жест. — Адже від турбот і горя у вас навіть молоко про- пало, годувальницю довелось узяти. Я все знаю, все! Вас потягли до суду й пустили про це славу по всьому місту. Я простий Ведмідь, різних там наук не навчався, у панів Дідо, друкарських знаменитостей, не працював, а в та- кій-от халепі не був ніколи. Що таке гербовий папір, мені тільки з чуток відомо! Знаєте, що я кажу собі, коли працюю на винограднику, доглядаю його, збираю вро- жай або пораюся по господарству?.. Я кажу собі: «Тру- дися, старий, гаруй, бідолахо, насаджуйся, складай мо- нету до монети, збивай статок — а що далі? А далі все піде за вітром на судових приставів, на стряпчих, на всякі там химери... на пустопорожні фантазії... Годі вам, дочко! Ви ж мати, у вашого малюка на мордочці стримить такий самий трюфель, як і в його діда, — так мені здалося, коли я брав його на руки після купелі, разом з пані Шардон. Отож киньте перейматися Давидом і краще подумайте про цього малого розбишаку... На вас уся моя надія... Ви не дозволите розтягти моє добро... моє нещасне добро...

— Любий татусю Сешар, та ваш син незабаром про- славить ваше ім'я! Він стане багатий, а в його петлиці ви побачите орден Почесного легіону...

— І як це йому вдасться? Що він такого зробить? — запитав виноградар.

— Потерпів, побачите!.. А тим часом тисяча екю невже вас розорить?.. А маючи тисячу екю, ми могли б припинити судову справу... Ну гаразд, якщо не довіряєте синові, позичте гроші мені, я поверну вам борг; візьміть у заставу мій посаг, мій заробіток...

— То Давид Сешар під судом? — вигукнув виногра- дар, здивований, що чутки, які він пояснював обмовою, виявилися правдою. — Ось до чого призводить уміння підписувати своє прізвище!.. І чим він мені тепер запла- тить за оренду приміщення?.. Так, так, сходжу я, мабуть, до Ангулема, дочко, дам лад справам і пораджуся з мет- ром Кашаном, моїм повіреним... Добре, що ви прийшли... Ви мене попередили, а за одного вченого двох невчених дають!

Дві години умовляла Єва старого і все ж таки змушена була відступити, переможена незламним доводом: «Жінки нічого не тямлять у справах». Ідучи в Марсак, Єва мала бодай слабку надію на успіх, а поверталася звідти майже зовсім розбита. Вона прийшла додому якраз тоді, коли принесли повідомлення про ухвалу суду, згідно з якою Сешар повинен був виплатити Метів'є весь борг і судові видатки. У провінції поява судового пристава біля дверей чийогось дому — це завжди подія; а Дублон віднедавна приходив аж надто часто, тож не дивно, що серед сусідів почалися пересуди. Єва не зважувалася тепер вийти з дому, вона боялася, що вслід їй шепотітимуться.

— О брате мій, брате! — вигукнула сердешна Єва, вбігаючи в сіни свого дому й підіймаючися сходами. — Я не можу простити тобі, навіть якби йшлося про...

— На жаль, ішлося про те, жити йому чи накласти на себе руки, — сказав Давид, виходячи їй назустріч.

— Не будемо більш про це, — тихо мовила Єва. — Жінка, що затигла його в те паризьке болото, вчинила злочин!.. А твій батько, любий Давиде, не має жалю!.. Страждатимемо удвох мовчки.

Обережний стук у двері не дав Давидові вимовити ніжні слова, вже готові зірватись у нього з уст. З'явилася Маріон, а слідом за нею — високий і товстий Кольб.

— Ласкава пані, — сказала Маріон, — ми з Кольбом знаємо, що вам зараз дуже суцужно, а в нас обох тисяча сто франків заощаджень, ну ми й подумали: доручимо ми свої гроші вам, пані, адже краще і надійніше ми ніде їх не прилаштуємо...

— *Ніте не прилаштуємо!* — збуджено повторив Кольб.

— Дякую, Кольбе! — вигукнув Давид Сешар. — Ми з вами не розлучимося ніколи! Біжи-но ти до Кашана, до стряпчого, і віддай йому у рахунок боргу тисячу франків, але не забудь узяти розписку. Решту ваших грошей ми поки що прибережемо. І дивись, Кольбе, щоб ніяка сила не примусила тебе прохопитися про те, що я роблю, чому я відлучаюся з дому, що приношу з собою, коли повертаюся. А коли я посилаю тебе збирати трави, то пам'ятай: жодне людське око не повинне тебе бачити... Можливо, мій добрий Кольбе, тебе спробують спокусити, запропонують тобі тисячу, а то й десять тисяч франків, аби тільки ти розповів...

— *Хай мільйони мені тають, я слофа їм не скашу!*
Хіпа я не снаю фійськофі статут?

— Ну, я тебе застеріг. А зараз іди й попроси пана Пті-Кло бути присутнім при врученні грошей метру Кашанові.

— *Хараст,*— сказав ельзасець.— *Але хотіф ни я колись запахатіти, щоп тати топрого попу тому суто-фикофі. Не потопасться мені йохо пика!*

— Мій Кольб — дуже добрий чоловік, пані, — сказала гладуха Маріон. — Він дужий, як турок, і добрий, наче ягня. З таким жінка може почуватися щасливою. До речі, це йому спало на думку отак прилаштувати наші, як він каже, *хроші!* Бідолаха! Хоч і недоладно він говорить, зате думає доладно, і я завжди його зрозумію. Він хоче найнятися працювати до когось, щоб нічого вам не коштувати...

— Далєбі, хотілося б забагатіти хоч би для того, щоб винагородити цих славних людей, — сказав Сешар, глянувши на дружину.

Єві вчинок Кольба та Маріон здався цілком природним, вона не дивувалася, зустрічаючи душі благородні, як і її душа. Спостерігаючи, як ставиться вона до людей, навіть людина тупа або байдужа відчула б усю шляхетність її вдачі.

— Ви ще забагатієте, ласкавий пане, у вас є надійний шматок хліба! — вигукнула Маріон. — Ваш батько купив нещодавно ферму. Ось побачите, у вас буде добра рента...

Хіба ці слова не свідчили про дивовижну чуйність служниці? Адже Маріон, добре розуміючи, в якій скруті опинилися її господарі, сказала це тільки для того, щоб применшити значення свого вчинку.

Як і всі людські установи, французьке судочинство має свої вади; а проте воно годиться не тільки для нападу, а й для захисту — наче двосічна зброя. І от що цікаво. Коли два стряпчі погодяться діяти заодно (а вони можуть змовитися, не сказавши один одному і двох слів, порозумівшись у ході розгляду справи), тоді судовий процес стає схожий на воєнні маневри у дусі маршала Бірона, який під час облоги Руана відповів синові, що запропонував спосіб узяти місто за два дні: «Ти, мабуть, квапишся на відпочинок — вирощувати капусту». Два полководці можуть вести нескінченну війну, уникаючи рішучих баталій і зберігаючи армію, згідно з тактикою

австрійських генералів, які воліють відмовитися від вигідного маневру, але нагодувати солдатів супом, і державна рада ніколи не ставить їм цього на карб. Метр Кашан, Пті-Кло та Дублон перевершили й австрійських генералів, вони брали за приклад «австрійця» з античного Риму, Фабія *Кунктатора!*

Хитрий, як мул, Пті-Кло скоро збагнув усі вигоди свого становища. Як тільки Куенте-великий поручився за сплату судових видатків, молодий стряпчий сповнився рішучості обхитрувати Кашана й похизуватися перед паперовим фабрикантом своїми талантами, штучно створюючи труднощі, які важким тягарем лягали на Метів'є. Але, на шкоду славі того юного Фігаро від судової братії, побутописець зможе тільки пробігти по арені його подвигів, як біжать по розжареному вугіллю. Та, зрештою, самого рахунку судових видатків у душі складеного в Парижі цілком вистачить для того, щоб подати історію звичаїв сучасного суспільства. Отож спробуємо писати у стилі воєнних зведень наполеонівської армії, бо чим коротший буде виклад подвигів і діянь Пті-Кло, тим більше виграє сторінка, вся присвячена тонкощам судочинства, і тим яснішою для читача видасться наша розповідь.

Отримавши виклик до ангулемського комерційного суду на 3 липня, Давид туди не з'явився; 8 липня йому було вручено копію судового рішення. 10 липня Дублон пред'явив виконавчий лист, а 12-го хотів накласти арешт на майно, проти чого Пті-Кло висунув заперечення й домігся двотижневої відстрочки. Такий термін видався Метів'є надто довгим, і вже на другий день він зажадав розгляду своїх претензій у терміновому порядку; 19 липня він домігся постанови, що відхилила заперечення Сешара. 21-го було оголошено рішення суду, 22-го видано виконавчий лист, 23-го вручено повістку про арешт за борги, а 24-го складено протокол опису майна. Судову бурю Пті-Кло втихомирив, подавши апеляційну скаргу в королівський суд. Ця скарга, поновлена після 15 липня, змусила Метів'є виїхати до Пуатьє. «Приємної прогулянки! — сказав Пті-Кло. — А в нас поки що знайдуться справи й тут». Відвернувши грозу на Пуатьє, Пті-Кло, цей дволикий захисник, передав свої обов'язки одному зі стряпчих королівського суду, а сам у терміновому порядку вчинив позов від імені пані Сешар проти Давида Сешара про розподіл майна. Пті-Кло, як то кажуть

судовики, *одним духом* виграв справу, і вже 28 липня суд ухвалив відповідне рішення, яке Пті-Кло негайно надрукував у «Віснику Шаранти», потім, як годиться, повідомив сторони, і 1 серпня в присутності нотаря було проведено виділ особистого майна пані Сешар, що стала позикодавцем свого чоловіка на круглу суму в десять тисяч франків, яку закоханий Давид визнав у шлюбному контракті за посаг і в забезпечення якої він тепер надавав їй обладнання друкарні та домашню обстановку. Вбезпечивши в такий спосіб домашнє майно, Пті-Кло воднораз відстояв у Пуатьє свої претензії, на яких була заснована апеляційна скарга. Згідно з його тлумаченням, Давид ніяк не міг відповідати за судові видатки у справі Люсьєна де Рюбампре в Парижі, оскільки цивільний суд департаменту Сени своєю постановою відніс їх на рахунок Метів'є. Королівський суд у Пуатьє прийняв до уваги ці міркування; він підтвердив постанову ангулемського комерційного суду про сплату позовної суми Сешаром-сином, проте виключив звідти шістьсот франків паризьких видатків, віднесених на рахунок Метів'є, і на підставі апеляційної скарги поклав деякі витрати на обидві сторони. 17 серпня це рішення було оголошено Сешарові-сину, 18-го йому пред'явили виконавчий лист на всю суму боргу, проценти та судові видатки, а 20 серпня надійшов і протокол про накладення арешту на майно. Отут Пті-Кло й виступив від імені пані Сешар, зажадавши вилучення з опису загального рухомого майна її особистої власності, виділеної окремим рішенням ангулемського суду. Крім того, Пті-Кло залучив до справи й Сешара-батька, який теж став його клієнтом. І ось чому.

Другого дня після відвідин невістки виноградар прийшов до свого ангулемського повіреного, метра Кашана, порадитись, яким чином стягти з сина, що потрапив у таку халепу, плату за оренду приміщення.

— Я не можу вести справу батька, оскільки виступаю проти сина, — сказав йому Кашан. — Зверніться до Пті-Кло, він надзвичайно здібний адвокат і, можливо, зуміє прислужитися вам краще, ніж я...

В суді Кашан сказав Пті-Кло:

— Я послав до тебе Сешара-батька. Займися ним, але не забудь: послуга за послугою!

У провінції, як і в Парижі, стряпчі нерідко обмінюються такими послугами.

Старий Сешар видав Пті-Кло доручення на ведення своїх справ, а вже другого дня Куенте-великий прийшов побачитися зі спільником і сказав йому:

— Провчіть-но Сешара-батька! Чоловік такого гарту ніколи не простить синові, коли з його вини втратить тисячу франків. Це знищить у його серці останні рештки великодушності, якщо вони взагалі там були!

— Вертайтеся на свій виноградник, — порадив Пті-Кло новому клієнтові. — Вашому синові й так несолодко, тож принаймні не об'їдайте його. Я викличу вас, коли буде треба.

Виступивши тепер від імені Сешара-батька, Пті-Кло заявив, що верстати, прикріплені до підлоги, є за своїм призначенням майном нерухомим, тим більше, що цей будинок ще в часи Людовіка XIV відвели під друкарню. Кашан, як захисник інтересів Метів'є, вкрай обуреного тим, що в Парижі Люсьєнове майно виявилось власністю Коралі, а в Ангулемі Давидове майно виявилось власністю його дружини й батька (чимало теплих слів було сказано в суді з цього приводу!), викликав у суд батька й сина, щоб відкинути ці необгрунтовані претензії. «Ми хочемо, — вигукував він, — викрити недостойну поведінку цих добродіїв, які вдаються до негідних засобів захисту, перекручують найочевидніші, найясніші статті кодексу й ховаються за ними, наче за рогатками! І заради чого? Заради того, щоб ухилитися від сплати якихось нещасних трьох тисяч франків! Трьох тисяч, узятих у кого?.. У бідолахи Метів'є. І після цього ще сміють звинувачувати позикодавців!.. В які часи ми живемо!.. Я запитую вас, чи це не те саме, що пограбувати ближнього?.. Невже ви підтримуєте ці аморальні претензії, що завдають удару в саме серце правосуддя?..» Ангулемський суд, схвилюваний блискучою захисною промовою метра Кашана, розглянув вимоги сторін і визнав право власності тільки за пані Сешар, відхилив клопотання Сешара-батька і присудив його до сплати судових видатків у сумі чотириста тридцять чотири франки шістьдесят п'ять сантимів.

— Ну й дядечко Сешар! Оце так ускочив! — підсміювалися стряпчі. — Пішов по шерсть, а вернувся й сам острижений!..

26 серпня цю постанову суду було оголошено — вона давала право накласти 28 серпня арешт на верстати та обладнання друкарні. Розклеїли оголошення!.. Висунули

клопотання і здобули дозвіл продати майно на місці. Оголошення про продаж помістили в газетах, і Дублон сподівався вже 2 вересня розпочати перевірку майна за описом і розпродаж. На той час Давид Сешар, згідно з останньою постановою суду, що увійшла в законну силу, та за виконавчими листами був винен Метів'є уже п'ять тисяч двісті шістдесят п'ять франків двадцять п'ять сантимів, не рахуючи процентів. Він заборгував Пті-Кло тисячу двісті франків та ще винагороду за успішне ведення справи — у цьому повірений, уподібнюючись до візника, котрий хвацько прокатав їздця, цілком покладався на щедрість клієнта. Пані Сешар була винна Пті-Кло близько трьохсот п'ятдесяти франків, крім винагороди. Сешар-батько мав сплатити свої чотириста тридцять чотири франки шістдесят п'ять сантимів, і Пті-Кло вимагав від нього сто екую винагороди. Загальна сума всіх боргів досягала десяти тисяч франків. Не кажучи вже про корисність цих відомостей для інших народів, які з них можуть судити про потужність французької судової артилерії, необхідно, щоб законодавець, — якщо, правда, в законодавця знайдеться час для читання, — знав, до якої міри можуть доходити зловживання казуїстикою судочинства. Чи не слід було б негайно видати принагідний закон, який забороняв би повіреним перевищувати в судових *видатках* суму позову? Бо хіба не безглуздо обтяжувати однаковими видатками того, хто позивається за земельну ділянку площею в один сантіар, і власника маєтку, який коштує мільйони? Думаю, що з цього досить сухого переліку всіх стадій судової тяганини читач дістане належне уявлення про значення слів *формальності, правосуддя, видатки*, над яким більшість французів зовсім не замислюється. Ось що на суддівському жаргоні називається узаконеним крутіством! Друкарський шрифт вагою в п'ять тисяч фунтів ішов по ціні брухту — за дві тисячі франків. Три верстати були оцінені в шістсот франків. Решта обладнання розцінювалася як старе дерево й іржаве залізячка. Від продажу домашньої обстанови можна було виторгувати щонайбільше тисячу франків. Отже, майно, яке належало Сешарові-сину й оцінювалося приблизно в чотири тисячі франків, дало Кашанові та Пті-Кло привід витратити сім тисяч, не кажучи вже про подальші видатки, а квіточки, як ми ще побачимо, обіцяли чималі ягоди. Немає сумніву, що судова братія Франції та Наварри і навіть

Нормандії віддасть данину за взяття й шани своєму спритному колезі Пті-Кло; але хіба люди по-справжньому щирі не будуть зворушені до сліз мужністю Кольба та Маріон?

Поки йшла ця війна, Кольб, якщо Давидові не потрібна була його допомога, сидів на стільці біля дверей дому й виконував обов'язки сторожового собаки. Він приймав судові оповіщення — правда, під пильним наглядом одного з помічників Пті-Кло. Не встигав службовець суду наклеїти оголошення про розпродаж друкарського устаткування, як Кольб зразу ж таки зривав їх, потім біг у місто, зривав їх там і кричав:

— *Нехитники! Са що снуцаються с такий слафний чоловік! І це фони насифають прафосуттям!*

Маріон щоранку працювала на паперовій фабриці; вона крутила там ручку машини й отримувала за це десять су, які витрачала на повсякденні потреби. Пані Шардон, не ремствуючи, знову взялася за стомливу роботу доглядальниці хворих і в кінці тижня приносила дочці свій заробіток. Вона вже відбула дві дев'ятини, дивуючись, чому Бог залишається глухий до її молитов і сліпий до сяйва свічок, які вона йому поставила.

Другого вересня Єва отримала нарешті від Люсьєна листа, бо того листа, в якому брат повідомляв Давида про підробку векселів, чоловік приховав від неї.

«Ось третій лист після його від'їзду в Париж», — мовила подумки бідолашна сестра, не зважуючись розпечатати конверт.

У цю хвилину вона годувала дитину з соски, бо злидні змусили її відмовитися від годувальниці. Можна уявити собі, як подіяв цей лист на неї, а також і на Давида, якого вона звеліла розбудити. Бо винахідник заснув тільки вдосвіта, провівши всю ніч за виготовленням паперу.

«Париж, 29 серпня

Люба сестро!

Два дні тому о п'ятій ранку я почув останнє зітхання найпрекраснішого Божого створіння, єдиної жінки, котра любила мене, як любиш ти, як люблять мене Давид і мати, і разом із цим некорисливим почуттям давала мені те, чого ні мати, ні сестра дати не можуть: ні з чим незрівнянне щастя кохання! Пожертвувавши заради мене всім, сердешна Коралі, можливо, й померла з моєї вини! А я навіть не маю за що поховати її!.. Вона була

моєю втіхою в житті, й тільки у вас, любі ангели, можу я знайти розраду в її смерті. Сподіваюся, Господь простив цьому невинному створінню всі гріхи, бо померла вона по-християнському. О Париж!.. Париж, моя Єво, — це водночас і слава, і ганьба Франції! Я втратив тут уже чимало ілюзій і, либонь, утрачу останні, поки, як милостиню, канючитиму гроші, щоб зібрати мізерну суму, без якої я не зможу віддати святій землі останки ангела!

Твій нещасливий брат
Люсьєн

Р. С. Мабуть, багато горя зазнала ти через мою легко-важність; згодом ти про все довідаєшся і простиш мене. А проте, можеш бути спокійна: один добрий чоловік, торговець Камюзо, котрому я завдав чимало прикрощів, знаючи, як ми з Коралі мучилися, взявся, як він сказав, залагодити цю справу».

— Лист іще вологий від сліз! — сказала Єва Давидові й у її сповненому жалості погляді промайнуло щось від колишньої любові до Люсьєна.

— Бідолаха, як він, мабуть, страждав, якщо його любили так, як він пише! — вигукнув щасливий чоловік Єви.

І Давид, і його дружина забули про всі свої знегоди перед цим зойком невтішного горя. У цю хвилину вбігла Маріон із криком:

— Пані, ось і вони!.. Ось і вони!..

— Хто?

— Дублон зі своїми людьми, нечистий їх приніс! Кольб там воює з ними! Зараз вони вивезуть...

— Не хвилюйтеся, нічого вони не вивезуть! — почувся із сусідньої кімнати лункий голос Пті-Кло. — Я щойно подав апеляційну скаргу. Ми не можемо погодитися з постановою, яка звинувачує нас у несовісності. Я й не думав захищатись у місцевому суді. Щоб виграти для вас час, я дав Кашанові змогу тішитися базіканням. Я певен, що знову здобуду перемогу в Пуатьє.

— І скільки ж коштуватиме ця перемога? — спитала пані Сешар.

— Винагорода, якщо виграєте справу, і тисяча франків — якщо програєте.

— О Боже! — вигукнула бідолашна Єва. — Чи не страшніші від хвороби такі ліки?..

Почувши цей крик невинності, яка прозріла при світлі правосуддя, Пті-Кло збентежився — такою прекрасною здалася йому Єва. Та в цю мить увійшов Сешар-батько, якого викликав Пті-Кло. Присутність старого у спальні його дітей, біля колиски онука, що всміхався нещастю, надала всій сцені завершеного характеру.

— Дядечку Сешар, ви заборгували мені сімсот франків за виступ у суді по вашій справі, — сказав молодий стряпчий. — Ви, звичайно, стягнете їх з вашого сина, разом з платою за оренду майстерні.

Старий виноградар зауважив дошкульну іронію в голосі та у виразі обличчя Пті-Кло.

— Вам вигідніше було б поручитися за сина! — сказала Єва, відійшовши від колиски, щоб поцілувати старого.

Давид, пригнічений видовищем натопту роззяв, що з'юрмилися перед його домом повитріщатися на те, як Кольб воює з Дублоном та його людьми, подав батькові руку, не сказавши йому «добридень».

— А як це я міг заборгувати вам сімсот франків? — запитав старий у Пті-Кло.

— Ну, по-перше, я *опікувався* вашою справою. А що йдеться про стягнення плати за оренду, то ви в боргу переді мною разом з вашим боржником. Якщо ваш син не покриє видатків, доведеться покрити їх вам... Але це пусте, тут є дещо куди серйозніше. Не мине й кількох годин, як ваш Давид може опинитись у в'язниці. Невже ви до цього допустите?..

— А великий у нього борг?

— Та десь п'ять чи шість тисяч франків, не рахуючи того, що він винен вам і своїй дружині.

Сповнений глибокої недовіри, старий окинув підозрілим поглядом зворушливу картину, що постала перед його очима в цій білій та голубій кімнаті: прегарна жінка, уся в сльозах, схилена над колискою, засмучений Давид, стряпчий, який, мабуть, заманив його сюди, наче в пастку... Ведмідь подумав, що тут збираються зіграти на його батьківських почуттях, і побоявся вскочити в халепу. Він підійшов до колиски й приголубив дитинча, яке простягло до нього рученята. Серед стількох тривог малого доглядали, наче спадкоємця англійського пера, і на голівці в нього красувався гаптований чепчик на рожевій підкладці.

— Ет, нехай Давид виплутується як знає, а з мене досить і турбот про онука, — сказав цей люблячий дід. —

І мати малого мене підтримає. А Давид — чоловік учений. Зумів у борги залізити, зуміє й розрахуватися.

— Я зараз перекладу ваші почуття на чисту французьку мову, — сказав стряпчий з уїдливою посмішкою. — Так от, татусю Сешар, ви просто заздрите своєму синові. Хочете знати правду? Це через вас Давид опинився в такій скруті, адже ви продали йому друкарню втридорога, ви розорили його дощенту цією лихварською обуродкою. Так, так, і не хитайте головою, ви ж поклали до своєї кишені гроші за продану Куенте газету, а то була єдина цінність вашої друкарні... Ви ненавидите сина не тільки за те, що пограбували його, а й за те, що з нього вийшла людина, на голову вища від вас. Ви прикидаєтеся, ніби палко любите онука тільки для того, щоб приховати свою цілковиту байдужість до сина та до невістки, любов до яких обійшлася б вам недешево *hic et nunc*¹, тоді як онук потребуватиме вашої прихильності тільки *in extremis*². Ви вдаєте любов до малого, а то ж люди можуть сказати, що ви людина бездушна і не любите нікого зі своїх близьких. Ось який підспідок ваших почуттів, дядечку Сешар...

— То ви для того мене покликали, щоб усе це мені викласти? — запитав старий з погрозою в голосі, по черзі поглядаючи то на свого повіреного, то на невістку, то на сина.

— Невже, добродію, ви заприсяглися згубити нас? — вигукнула нещасна Єва, звертаючись до Пті-Кло. — Ніколи, ніколи мій чоловік не скаржився на батька... — Виноградар похмуро зиркнув на Єву. — Сто разів Давид повторював мені, що по-своєму ви його любите, — сказала вона старому, розуміючи причини його недовіри.

Ну, а Пті-Кло виконував наказ Куенте-великого і намагався остаточно посварити батька з сином, щоб старий, бува, не надумався допомогти Давидові вибратися з халепи, в якій той опинився.

«Як тільки ми запроторимо Давида до в'язниці, — сказав адвокатуві напередодні Куенте-великий, — я відрекомендую вас пані де Сенонш».

Властива коханню здогадливність, завдяки якій Єва колись відчула зраду Серізе, тепер підказала їй, звідки походить ця куплена ворожість Пті-Кло. Легко уявити собі розгубленість Давида — він просто не міг збагнути,

¹ Тут і тепер (латин.).

² В останні хвилини перед вашою смертю (латин.).

з яких джерел Пті-Кло так добре знає вдачу старого Сешара та їхні з батьком справи. Простодушний винахідник і подумати не міг про зв'язок свого повіреного з паперовим фабрикантом і тим більше не міг знати, що за спиною Метів'є ховаються брати Куенте. Давидова мовчанка здалася старому Сешарові образливою. А стряпчий скористався з розгубленості свого клієнта і визнав за краще відкланятись.

— Прощайте, любий Давиде. Я вас остеріг: апеляційна скарга не може врятувати вас від арешту. А вашим кредиторам іншого виходу не лишається, й вони не заважаються вдатися до цього крайнього заходу. Отож ховайтеся!.. А ще краще, послухайтесь моєї поради, зустріньтесь з братами Куенте, це люди грошовиті, і якщо ваш винахід готовий, якщо він справді обіцяє великі прибутки, увійдіть із ними в ділову спілку. Зрештою, вони славні хлопці...

— Який винахід? — запитав Сешар-батько.

— Невже ви думали, ваш син такий йолоп? Ні сіло ні впало занедбав друкарню і більш ні про що не думає? — вигукнув стряпчий. — Давид на порозі відкриття — він хоче винайти дешевий спосіб виробництва паперу. Стопа у нього коштуватиме не десять, а лише три франки, він сам мені про це казав...

— То чого ж ви мене морочите! — вигукнув Сешар-батько. — Ви всі тут змовились, як злодії на ярмарку. Якщо Давид зробив таке відкриття, навіщо я йому потрібен? Тоді він мільйонер! Прощайте, діти мої, на добраніч!

І старий почав спускатися сходами.

— Заховайтеся де-небудь, — сказав Пті-Кло Давидові й кинувся слідом за старим Сешаром, щоб роздратувати його ще дужче.

Стряпчий наздогнав виноградаря, який усе щось бурчав собі під ніс, на майдані Мюр'є, провів його аж до Умо, а на прощання пригрозив, що стягне видатки за виконавчим листом, якщо старий не заплатить їх протягом тижня.

— Я вам заплачу, але спершу знайдіть засіб, як мені позбавити сина спадщини без шкоди для онука й невістки!.. — сказав старий Сешар і кинувся навітки від Пті-Кло.

— Як добре вивчив Куенте-великий своє оточення!.. Він як у воду дивився, коли сказав: через ці сімсот

франків судових витрат старий відмовиться заплатити за сина сім тисяч боргу! — вигукнув миршавий адвокат, повертаючись у Ангулем. — Одначе я не дозволю, щоб той пройда-фабрикант перехитрував мене. Пора вже зажадати від нього чогось істотнішого за обіцянки.

— Давиде, любий, що ж нам тепер робити?.. — спитала Єва в чоловіка, коли Сешар-батько і стряпчий пішли.

— Постав на вогонь найбільший чавун, голубонько, — вигукнув Давид, звертаючись до Маріон. — Здається, я відкрив...

Почувши ці слова, Єва з гарячковою поквалністю взула черевики, наділа капелюшок, накинула на плечі шаль.

— Одягайтесь і ви, друже, — сказала вона Кольбові. — Ви проведете мене. Треба ж довідатися, чи є якийсь вихід із цього пекла...

— Пане, будьте розважливі, а то ваша жінка помре з розпуки! — вигукнула Маріон, коли Єва пішла. — Роздобудьте грошей, заплатіть борги, а тоді вже шукайте собі на втіху свій скарб...

— Замовкни, Маріон! — відповів Давид. — Мені залишилось подолати останню перешкоду. Я зразу отримаю патент на винахід і патент на вдосконалення.

У Франції патент на вдосконалення — це суцзя кара для винахідника. Людина років десять працює над якимсь відкриттям у галузі промисловості; вона винаходить машину або спосіб виробництва, вона бере патент і вважає себе хазяїном своїх досягнень. Та якщо винахідник прогавив бодай дрібничку, суперник удосконалює його винахід якимсь одним гвинтиком — і забирає у нього всі права. Тому винайти дешеvu суміш для виробництва паперу було ще далеко не все! Хтось інший міг би вдосконалити процес виготовлення тієї суміші. Давид Сешар хотів передбачити геть усе, щоб уже ніхто не зміг вихопити у нього з рук багатство, здобує серед таких знегод. Голландський папір (ця назва збереглася за папером, виготовленим із самого лляного ганчір'я, хоча Голландія більше не виробляє його) злегка проклеєний, але проклеюють його ручним способом, аркуш за аркушем, що здорожує виробництво. Якби пощастило проклеювати папір у чані й за допомогою не дуже дорогого клею (що вже робиться тепер, хоч далеко не бездоганно), то про якесь дальше вдоско-

налення не доводилося б думати. І протягом останнього місяця Давид міркував, як проклеювати паперову масу ще в чані. Він хотів розв'язати водночас дві проблеми.

Єва пішла до матері. За щасливою випадковістю пані Шардон саме доглядала дружину старшого товариша прокурора, яка щойно народила сина, спадкоємця роду Міло де Невер. Хоча Єва і втратила всяку довіру до службових осіб, вона, проте, вирішила порадитися про свою скруту з цим законним заступником удів і сиріт, запитати в нього, чи не вдасться їй врятувати Давида, якщо вона перебере на себе його обов'язки і продасть свої права; сподівалася вона також щось довідатися про підозріливу поведінку Пті-Кло. Вражений красою пані Сешар, судовий урядовець був з нею не тільки поштивий, як і належить обходитися з жінкою, а й по-світському люб'язний, до чого Єва зовсім не звикла. Бідолашна жінка зауважила в очах судовика той вираз, який після свого одруження вона помічала хіба тільки в Кольба і за яким такі вродливі жінки, як Єва, складають свою думку про чоловіків. Коли пристрасті, корисливі наміри або вік погасять у очах чоловіка вогонь самовідданого поклоніння, що так яскраво палахкотить у юності, такий чоловік починає викликати в жінки недовіру, й вона уже придивляється до нього з великою осторогою. Брати Куенте, Пті-Кло, Серізе, усі ті, в кому Єва вгадувала ворогів, дивились на неї очима сухими й холодними, і тому тепер вона відчула себе навдивовижу легко з товаришем прокурора, який прийняв її так люб'язно. А проте, слово за словом, він зруйнував усі її надії.

— Я не думаю, пані, — сказав він, — щоб королівський суд змінив своє рішення, а воно обмежило домашньою обставою те майно, яке було дозволено перевести на ваше ім'я вашому чоловікові з тим, щоб забезпечити ваші права при розподілі. Ваш привілей не повинен служити для прикриття обману. Та оскільки ви як позикодавець маєте право на свою частку від виторгу за продаж описаного майна й оскільки ваш свекор теж користується таким привілеєм у розмірі боргу за оренду майстерні, у вас є можливість, уже після того як суд ухвалить свій вирок, порушити іншу претензію щодо своєї, як ми висловлюємося юридичною мовою, «участі в погашенні боргу».

— Виходить, Пті-Кло розоряє нас? — вигукнула Єва.

— Поведінка Пті-Кло, — сказав товариш прокурора, — відповідає дорученню, яке дав йому ваш чоловік,

адже він, за словами його повіреного, хоче вигадати час. Як на мене, то, можливо, вам вигідніше було б відмовитися від апеляційних скарг і разом зі свекром скупити при розпродажі майна найцінніше друкарське устаткування: вам у розмірі вашої частки при розподілі, йому — в межах суми орендної плати... Але це наблизило б розв'язку... Отож стряпчі вас і грабують!..

— В такому випадку ми опинилися б у цілковитій залежності від Сешара-батька! Ми лишилися б винні йому за оренду майстерні та за винайм житла! І це однаково не врятувало б мого чоловіка від судового переслідування за позовом Метів'є, адже йому не дісталось б майже нічого...

— Ви маєте слухність, пані.

— І наше становище тільки погіршилося б...

— Закон, ласкава пані, в кінцевому підсумку завжди підтримує позикодавця. Ви взяли три тисячі франків — їх слід повернути...

— О, невже ви думаєте, ми здатні на...

Єва змовкла, збагнувши, що, виправдовуючи себе, вона наражає на небезпеку брата.

— О, я добре розумію, — відповів товариш прокурора, — що в цьому ділі багато темного, бо ж очевидно, що боржники — люди порядні, совісні й навіть благородні, а позикодавець, по суті, підставна особа... — Налякана Єва розгублено втупилась у співрозмовника. — Не дивуйтеся, — сказав він, скинувши на неї проникливий погляд. — Адже поки ми сидимо й вислуховуємо промови адвокатів, нам нічого не лишається, як міркувати про те, що відбувається перед нашими очима.

Єва повернулася додому, охоплена почуттям безпорадності. О сьомій вечора Дублон приніс постанову про арешт Давида. Отже, судове переслідування досягло межі своїх можливостей.

— Від завтрашнього дня, — сказав Давид, — я зможу виходити на вулицю тільки вночі.

Єва й пані Шардон залилися слізьми. Ховатися здавалось для них ганьбою. Довідавшись, що хазяїнові загрожує позбавлення волі, Кольб і Маріон неабияк стривожились, тим більше, що вони віддавна вважали його вкрай простодушним. Вони так хвилювалися за нього, що прийшли поговорити з пані Шардон, Євою та Давидом і запитати, чи не можуть чимось допомогти. Кольб і Маріон з'явилися саме в ту хвилину, коли ці троє

людей, чие життя досі минало без особливих ускладнень, плакали, збагнувши, що Давидові доведеться переховуватись. Але як одурити таємних шпигів, адже відтепер вони пильно стежитимуть за кожним рухом цієї, на жаль, такої неуважної людини?

— *Якщо фи, пані, зачекайт шферть хотини, я роплю росфітка у фороший тапір*, — сказав Кольб, — *і фи переконається, що я росумійсь на цьому, бо хоч іс фихляту я й німець, але в туші я спрафшні француз або й хитріший са француз.*

— Ох, пані, — втрутилась Маріон, — пустіть ви його, хай спробує, адже в нього тільки й на думці, як уберегти хазяїна! Це тільки з вигляду Кольб ельзасець. Насправді ж він, як отой... ну, як там його?.. ну, як справжнісінький *нюфаундлендець!*

— Іди, мій добрий Кольбе, — сказав Давид. — Ми ще маємо час подумати.

Кольб подався прямо до судового пристава, де Давидові вороги зішлися на нараду й обмінювалися думками з приводу того, як схопити його.

Арешт боржника в провінції, якщо таке буває, — це подія рідкісна і надзвичайна. По-перше, всі знають одне одного надто добре, щоб хтось наважився вдатись до такого негідного засобу. Позикодавці й боржники живуть там усе життя поруч. А коли якийсь місцевий комерсант, — *банкрутій*, як кажуть у провінції, де аж ніяк не миряться з цим узаконеним злодійством, — оголосить себе неспроможним, притулком для нього стає Париж. Для провінції Париж — та сама Бельгія: банкрути знаходять там сховок, майже недосяжний для провінційного пристава, чиї повноваження втрачають силу за межами його округи. Ну, а що стосується арешту боржника в своєму містечку, то й тут перешкоди майже неподоланні. Так, закон про недоторканність житла у провінції ніхто й ніколи не порушує; пристав не має там права, як у Парижі, проникнути у власний дім третьої особи, щоб затримати боржника. Законодавці визнали за потрібне зробити виняток лише для Парижа на тій підставі, що там у одному будинку часто живуть по кілька родин. Але в провінції порушити недоторканність житла навіть самого боржника судовий пристав може тільки в присутності мирового судді. До того ж мировий суддя, якому підлягають судові пристави, має цілковиту волю погодитися чи відмовити у дозволі на арешт. Слід віддати

належне мировим суддям — цей обов'язок їх гнітить, і вони не бажають служити сліпим пристрастям або помсті. Існують і інші труднощі, не менш серйозні, що загалом сприяють пом'якшенню безглузлого у своїй жорстокості закону про позбавлення боржника волі; ось так впливають на закон звичаї, які нерідко змінюють його до невпізнання або й зовсім скасовують. У великих містах завжди знайдеться досить нікчемних негідників, людей без сорому й совісті, охочих служити шпигами; але в малих містечках кожний усіх знає, і ніхто не осмілиться піти в прислужники до пристава. Будь-яка людина, навіть із найнижчих шарів суспільства, що погодилася б на таку ганьбу, була б змушена покинути місто. Тому в провінції, на відміну від Парижа або великих промислових центрів, арешт боржника — це не просто собі справа з тих, які входять у службові обов'язки виконавців комерційного суду, — там він надзвичайно ускладнюється, перетворюється на хитромудрий поєдинок між боржником та судовим приставом, і їхні виверти дають поживу для кумедних оповідок на сторінці розмаїтостей паризьких газет. Куенте-старший волів залишитись у тіні. Але Куенте-гладкий, заявивши, що Метів'є доручив цю справу йому особисто, прийшов до Дублона разом із Серізе, який став його фактором і чию співучасть було куплено обіцяним йому білетом у тисячу франків. Дублон міг завжди розраховувати на двох своїх агентів. Отже, брати Куенте мали принаймні трьох надійних винохувачів для стеження за своєю жертвою. Крім того, при арешті боржника Дублон міг звернутися до жандармів, які, згідно з судовими правилами, повинні подавати допомогу судовому приставу. Оці-от люди, котрі мали брати безпосередню участь у полюванні на Давида, й радилися в ту мить у кабінеті метра Дублона, що був на першому поверсі, зразу за конторою.

До контори вів досить широкий, вимощений плитками коридор, що правив ніби за вестибюль. У дім заходили крізь хвіртку; по обидва її боки виднілися позолочені мідні таблички з гербом судового відомства, на яких чорними літерами було викарбовано: *Судовий пристав*. Обидва вікна контори виходили на вулицю й були заграбовані товстими залізними штабами. Вікна кабінету дивилися в сад, де судовий пристав, поклонник Помони, з великим успіхом вирощував шпалерні плодові дерева

Навпроти контори містилася кухня, а за кухнею були сходи на другий поверх. Дім стояв у вузькій вуличці, за новим будинком суду, який тоді ще тільки починали споруджувати, — він був закінчений аж після 1830 року. Ці подробиці тут не зайві, вони допоможуть нам краще уявити, що сталося з Кольбом. Ельзасець надумав з'явитися до судового пристава нібито з пропозицією зрадити за певну плату свого хазяїна, сподіваючись у такий спосіб довідатись, які пастки налаштовують на Давида, й остерегти його. Двері відчинила служниця, і Кольб сказав, що хоче бачити пана Дублона у важливій справі. Роздратована тим, що її відірвали від миття посуду, служниця сказала Кольбові, людині їй незнайомій, щоб він зачекав, поки хазяїн закінчить розмову з відвідувачами в кабінеті. Потім вона пішла повідомити метра Дублона, що його запитує там якийсь. Слово «якийсь» із такою очевидністю вказувало на селяка, що Дублон відповів: «Хай зачекає!» Кольб сів біля дверей до кабінету.

— То що ви збираєтесь вчинити? Якби нам пощастило схопити його уже завтра вранці, ми виградали б час, — сказав Куенте-гладкий.

— Нема нічого простішого! Недарма ж його звуть Простак! — вигукнув Серізе.

Упізнавши голос Куенте-гладкого, а головне, почувши дві останні фрази, Кольб збагнув, що йдеться про його хазяїна, і ще дужче здивувався, коли впізнав голос Серізе. «Хлопчисько, що їв його хліб!» — подумав він, обурений до глибини душі.

— Друзі мої, ось як ми вчинимо, — сказав Дублон. — Починаючи з вулиці Больє та майдану Мюр'є, ми поставимо наших людей якомога далі один від одного, але в усіх напрямках, щоб уже напевне вистежити Простака. А ви знаєте, ця кличка подобається мені! Причому ми поставимо їх так, щоб він не помітив, що за ним стежать. І не спустимо з нього очей, аж поки вистежимо, в якому домі він збирається заховатись. Потім на кілька днів дамо йому спокій, а там якось уранці або надвечір ніби випадково перестрінемо його.

— Що він там робить зараз? Чи не вшиється він од нас? — сказав Куенте-гладкий.

— Він у себе вдома, — сказав метр Дублон. — Якби він кудись вийшов, я про це знав би. Один з моїх помічників чатує на майдані Мюр'є, другий — на розі, біля будинку

суду, а третій — за тридцять кроків від мого дому. Як тільки наш молодець поткнеться на вулицю, пролунають їхні умовні свистки, і не встигне він трьох кроків ступити, а я вже знатиму про те, що він вийшов, завдяки своєму вуличному телеграфу.

Судові пристави дають своїм шпигам почесне найменування: *помічники*.

Кольб і не сподівався на таку сприятливу нагоду. Він тихенько вийшов з контори й сказав служниці:

— *Пан Туплон, мапуть, сфільниться не скоро, то я прийту сафтра вранці.*

Як колишньому кавалеристові, ельзасцю спала одна думка, що її він вирішив негайно здійснити. Він побіг до свого знайомого, який давав унайми коней, вибрав там коня, попросив осідлати його, а сам пішки повернувся до хазяїна, де застав пані Єву в цілковитому розпачі.

— Що сталося, Кольбе? — запитав Давид, дивлячись на злякане і водночас веселе обличчя ельзасця.

— *Фас оточують нехитники. Трепа топре захофати хасяїн. Фи, пані, знаєте, кути мошна його хофати?*

Коли чесний Кольб розповів про зраду Серізе, про те, що дім звідусіль оточено, про участь у цій справі Куенте-гладкого, коли він змалював усі підступи, що їх обмірковують проти його хазяїна ті люди, становище Давида постало у найзловіснішому світлі.

— Це Куенте тебе переслідують! — вигукнула нещасна Єва, приголомшена цією звісткою. — Ось чому Метів'є був такий невблаганний... Адже вони фабриканти, виробники паперу, вони хочуть вивідати твою таємницю.

— Але як же врятуватися від них? — вигукнула пані Шардон.

— *Якщо пані снає місце, кути мошна сахофати хасяїн, я фітфесу його туту так, що ніхто не попачить,* — сказав Кольб.

— Ідіть до Базіни Клерже, але тільки коли споночіє, — відповіла Єва. — А я навідаюся до неї зараз і про все домовлюся. За таких обставин я можу покластися на Базіну, як на саму себе.

— Шпиги вистежать, куди ти пішла, — сказав Давид, який уже зібрався трохи з духом. — Треба знайти спосіб попередити Базіну так, щоб ніхто з нас не заходив до неї.

— *Фам, пані, мошна піти,* — сказав Кольб. — *Ось що я натумав: я фийту с тому расом с хасяїн, і сфистуни пошенуться са нами. Са фами, пані, стешити пуге нікому, й фи*

скоренько пішіть до матмуасель Клерше. Я маю кінь, я сатофлю хасяїн на круп і... шукай фітра ф полі, тияфоль пи їх сапраф!

— Ну що ж! Прощавай, мій любий! — вигукнула бідолашна жінка, кидаючись чоловікові в обійми. — Ніхто з нас не повинен з тобою бачитись, інакше тебе вистежать. Ми прощаємося з тобою на весь час, поки триватиме твоє добровільне ув'язнення. Ми будемо листуватись. Базіна опускатиме твої листи до поштової скриньки, а я писатиму тобі на її ім'я.

Вийшовши з дому, Давид і Кольб почули свистки і повели шпигів за собою аж до застави Пале, де жив чоловік, який давав унайми коней. Тут Кольб стрибнув на коня, посадовив хазяїна позад себе і сказав, щоб той тримався за нього міцно.

— *Сфистіть, сфистіть, мої люпі трусі! Плюфати я хотіф на фас!* — крикнув Кольб. — *Хіпа фам уніймати старий кафалерист!*

І старий кавалерист ударив коня острогами й помчав у поле, на превелику досаду шпигів, які не могли ні погнатися за ними, ні простежити, куди вони поскакали.

Єва пішла до Постеля, вигадавши для цього дотепний привід: просити в нього поради. Вона терпляче вислухала базікання, сповнене образливого співчуття, щедрого тільки на слова, а тоді попрощалася з подружжям Постелів і спокійно дійшла до дому Базіни, не зустрівши жодної живої душі; Єва розповіла подрузі про свої прикροщі й попросила в неї допомоги та захисту. З остороги Базіна зачинилася з Євою у своїй спальні й, відімкнувши двері, показала їй суміжну кімнатку, куди світло проникало крізь слухове віконце в даху і куди не могло зазирнути нічне око. Подруги прочистили невеликий камін, димар якого прилягав до димаря каміна, що був у майстерні, — в ньому дівчата підтримували вогонь для прасок. Єва й Базіна застелили підлогу грубими старими ковдрами, щоб заглушити брязкіт, якби Давид щось неумисне впустив із рук; вони поставили для нього розкладне ліжко, плитку для дослідів, стіл і стілець, щоб він міг сидіти й писати. Базіна пообіцяла, що їсти приноситьиме йому вночі; а що до її спальні ніхто, крім неї, не заходив, то Давид міг почувати себе тут у безпеці від будь-яких ворогів і навіть від поліції.

— Нарешті я зможу бути за нього спокійна, — сказала Єва, обіймаючи подругу.

Покинувши дім Базіни, Єва вдруге зайшла до Постеля, нібито бажаючи прояснити деякі сумніви, що, мовляв, змусили її знову звернутися до такого досвідченого члена комерційного суду, і дозволила провести себе додому, вислухавши по дорозі його нарікання. «Якби ви за мене вийшли заміж, то хіба мучилися б отак?» Ця думка прозирала крізь усі фрази куценького аптекаря. Повернувшись додому, Постель наразився на прикру сімейну сцену, бо жінка приревнувала його до дивовижної краси пані Сешар і була розлючена, що чоловік зустрів гостю так люб'язно; та, зрештою, Леоні втішилася, повіривши запевненням аптекаря, що, як на нього, то маленькі руді жіночки куди кращі, ніж високі брюнетки, котрі, на його думку, як і породисті кобили, годяться тільки на те, щоб красуватись у стайні. Він, безперечно, довів їй на ділі свою щирість, бо вже наступного дня пані Постель манірно лашилась до чоловіка.

— Ми можемо бути спокійні, — сказала Єва матері й Маріон, котрі, як висловилася служниця, досі тіпалися зі страху.

— Вони вже поїхали, — повідомила Маріон, коли Єва мимохіть заглянула до спальні.

— *Куди ми тепер?* — запитав Кольб, проскакавши близько одного льє по великому паризькому шляху.

— В Марсак, — відповів Давид. — Якщо ти вже вивіз мене на цю дорогу, я хочу востаннє випробувати батьківське серце.

— *Легше атакувати патарей, по фаши патько не має серця.*

Старий друкар не вірив у свого сина; він судив про нього, як судять люди, — з його успіхів. Насамперед йому й на думку не спадало, що він пограбував Давида. Не розумів старий і того, що часи змінилися, отож він казав собі: «Я дав йому друкарню, з якою сам чудово справлявся, а він, хоч і вченіший від мене в тисячу разів, а не зміг дати їй ради!» Нездатний зрозуміти сина, він осуджував його і, втішаючися своєю вдаваною вищністю над цією високообдарованою натурою, міркував: «Я для нього ж таки приберігаю шматок хліба». Ніколи ревні поборники моралі не дійдуть до повного розуміння того, який вплив мають почуття на розрахунок. Цей вплив не менш сильний, ніж вплив розрахунку на почуття. Давид розумів батька і, як людина великодушна, прощав йому.

Давид і Кольб прискакали в Марсак о восьмій годині, коли Сешар-батько уже кінчав вечеряти, а після вечері він мав звичай зразу лягати спати.

— Ага, з'явився! — сказав старий. — За це я маю дякувати правосуддю, — докинув він з єхидною посмішкою.

— Ну як мій хасяїн міх пачитися з фамі? Фін фитаф у непесах, а фи сафшти тлунафся у финахратник!.. — обурено вигукнув Кольб. — Плати, плати! Ось така фаша патькіфська люпоф.

— Гаразд, гаразд, Кольбе, відведи-но коня у стайню до пані Куртуа, щоб не турбувати батька, і не забувай, що з батьками не сперечаються.

Кольб пішов, буркочучи собі під ніс. Так ото гарчить пес, коли хазяїн нагримає на нього за надмірну заподливість, — скоряючись і все ж виявляючи незгоду. Давид, не звіряючи батькові таємницю свого винаходу, пообіцяв дати найочевидніший доказ свого відкриття і запропонував старому стати пайовиком у ділі в розмірі тієї суми, яка була потрібна йому, Давидові, — почасти для того, щоб негайно відкупитись від судового переслідування, почасти — для якнайскорішого запровадження винаходу у виробництво.

— Ану, подивімось, як ти зможеш мені довести, що ти майстер виготовляти з нічого першосортний папір, який нічого не коштує, — мовив старий друкар, вступившись у сина п'яним, але пильним, доскіпливим і жадібним поглядом. Той погляд можна було порівняти з блискавкою, яка сяйнула з грозової хмари. Річ у тім, що старий Ведмідь, вірний своїм звичаям, ніколи не вкладався спати, не *зарядившись* на ніч. Заряджався він із двох пляшок доброго старого вина, яке він, за його висловом, *цмулив*.

— Це простіше простого, — відповів Давид. — Звичайно, при собі паперу в мене нема, адже я опинився тут мимохідь, утікаючи від Дублона. Але по дорозі до Марсака мені раптом спало на думку, що ви ж можете виручити мене на тих умовах, на яких виручив би, скажімо, лихвар. Як бачите, приїхав я сюди з порожніми руками — зі мною лише та одіж, що на мені. Замкніть мене в надійному місці, куди ніхто не зміг би увійти, куди жодне чуже око не могло б зазирнути, і...

— Що, що? — сказав старий, кинувши на сина злісний погляд. — Ти не дозволиш мені глянути, як воно у тебе все вийде?..

— Батьку, — відповів Давид, — ви самі довели мені, що коли йдеться про справи, то нема ні батьків, ні дітей...

— Я дав тобі життя — а ти мені не довіряєш?

— Ви ж мене й позбавили засобів до життя...

— Кожен дбає сам за себе, ти правду кажеш! — погодився старий. — Ну, гаразд, замкну тебе в коморі.

— Замкніть мене там разом з Кольбом і дайте казан — я приготую в ньому паперову масу, — сказав Давид, не помітивши, який погляд кинув на нього батько. — Потім принесіть мені стебла артишока, заячого холодку, кропиви жалучої та очерету — його можна нарізати на берегах вашої річечки. Завтра вранці я винесу з комори папір найвищого гатунку...

— Якщо це не вигадки... — скрикнув Ведмідь, пересмикнувшись від гикавки, — я тобі, може, й дам... там побачимо, дам чи ні... е-е... двадцять п'ять тисяч франків, але пам'ятай: я повинен заробляти стільки ж щороку...

— Випробуйте мене, я згоден! — вигукнув Давид. — Сідлай коня, Кольбе! Поїдь у Манль, купи там у бондаря велике волосяне сито, купи клею у бакалійника і чимдуж назад.

— Випий-но... — сказав батько, ставлячи перед сином пляшку вина, хліб і рештки холодного м'яса. — Підживись, а я піду припасу тобі зеленого ганчір'я. Бо воно таки зелене, твоє ганчір'я! Боюся навіть, чи не надто воно зелене.

Через дві години, близько одинадцятої вечора, старий замкнув сина й Кольба в суміжній із льохом комірчині, критій черепицею, де було приладдя, потрібне для перегонки ангулемських вин, що з них, як відомо, виготовлюють усі різновиди виноградної горілки, йменованої коньяком.

— О, та тут ціла гуральня! Ось і дрова, і казани! — вигукнув Давид.

— Отже, до завтра, — сказав Сешар-батько. — Зараз я замкну вас і спущу з ланцюга своїх двох собак. Я хочу напевне знати, що ніхто вночі не принесе вам сюди паперу. Завтра покажеш мені, що ти тут виготовив. Коли справді папір буде добрий, я увійду з тобою до паю. Але щоб усе було мені гладесенько-рівнесенько...

Старий замкнув Давида й Кольба в комірчині, й години дві вони товкли там і розминали стебла за допомогою двох дерев'яних товкачів. Палахкотів вогонь, булькотіла вода. Десь о другій ночі Кольб, не такий заклопотаний

роботою, як Давид, почув зітхання, схоже на гикавку п'яного. Він узяв одну з двох лійових свічок і став розглядатись по комірчині; ось тут Кольб і побачив лілову пику татуся Сешара, що затулила собою квадратне віконечко над дверима, крізь які гуральня сполучалася з льохом і які були завалені порожніми бочками. Старий хитрун завів сина й Кольба до гуральні знадвору — кудю викочували барильця з коньяком на продаж. Другі, внутрішні двері давали змогу вкочувати бочки з льоху до гуральні, не витягуючи їх на подвір'я.

— *Ехе, татусю! Це фам не іхрашки, фи хочете опшах-руфати фаш син... Снаєте, що фи ропите, коли фипивайт топре фино? Фи напуфайт шахря.*

— Ох, батьку! — сказав Давид.

— Я прийшов довідатися, чи вам чогось не треба, — мовив виноградар, майже протверезівши.

— *То фи тля нас приносиф оцей трапина?..* — сказав Кольб, коли, відкотивши бочки, він відчинив двері й побачив старого в нічній сорочці, що стояв на короткій драбині, приставленій до стіни.

— Ви хоч би своє здоров'я поберегли, батьку! — докірливо кинув Давид.

— Чи ти ба, я, мабуть, став сновидою, — сказав присомлений виноградар, злізаючи з драбини. — А все через тебе! Рідному батькові не довіряєш, от мені й почало казна-що верзтися. Думаю, а що, як мій синок і справді злигався з чортом? Бо як інакше зробиш із трави папір?

— *Самі фи протались чортофі за черфінуці!* — огризнувся Кольб.

— Ідіть спати, батьку, — сказав Давид. — Замкніть нас, якщо бажаєте, але не завдавайте собі клопоту повертатись. Кольб стоятиме на чатах.

Другого дня о четвертій-пополудні, знищивши усі сліди своєї роботи, Давид вийшов з гуральні і показав батькові аркушів із тридцять паперу, тонкого, білого, цупкого і міцного — кращого годі було й бажати. За філігрань на ньому правив відбиток волосяного сита. Старий узяв зразки й лизнув їх, як то й належить Ведмедеві, ще змолоду привченому визначати якість паперу на смак; він обмацував папір, жмакав, згортав, тобто піддавав усім випробуванням, до яких удаються друкарі, коли перевіряють якість паперу, і, хоч прискіпатись не було до чого, нізащо не хотів визнати себе переможеним.

— Треба ще подивитись, чи годиться він для друку! — сказав Сешар-батько, аби тільки не хвалити сина.

— *Тифак!* — вигукнув Кольб.

Старий споважнів, прикриваючи виразом батьківської суворості свої нещирі вагання.

— Я не стану обманювати вас, батьку. Цей папір, як мені здається, обійдеться все ж таки надто дорого... Крім того, я хочу знайти спосіб, як проклеювати його в чані... Мені лишилося здолати тільки цю одну перешкоду...

— Ага! То ти хотів мене ошукати!

— Скажу вам чисту правду. Проклеювання в чані йде успішно, але поки що клей розчиняється в масі нерівномірно, й папір виходить дуже шорсткий.

— Ну що ж! Удоскональ проклеювання в чані, а тоді вже проси грошей.

— *Фсе отно моєму хасяїну не пачити фаших хрошей як сфоїх фух!*

Певне, старий хотів помститися Давидові за ганьбу, яку йому довелося пережити вночі, тому він обходився з ним більш ніж холодно.

— Я ніколи не осуджував вас, батьку, — сказав Давид, відіславши Кольба, — ні за те, що ви оцінили вашу друкарню втридорога, ні за те, що продали її мені за цією вигаданою розцінкою. Я завжди шанував вас як батька. Я казав собі: «Старий скуштував чимало горя в своєму житті, він дав мені освіту, крашу, ніж можна було сподіватись у моєму становищі, тож хай він мирно і по-своєму втішається здобутками своєї праці. Я навіть відступив вам материн посаг і, не ремствуючи, погодився нести тягар боргів, на які ви мене прирекли. Я дав слово, що збуду собі багатство, не надокучаючи вам. І ось я зробив відкриття, працюючи як проклятий, відмовляючи собі в шматку хліба, змучений боргами, що їх наробив не я... Я боровся вперто, до цілковитого виснаження. Можливо, вам усе-таки слід би допомогти мені!.. Але подумайте вже не про мене, подумайте про нещасну матір, про свого малого онука!.. — Тут Давид не зміг стримати сліз. — Подбайте про них, заступіться! Невже Маріон і Кольб добріші за вас — адже вони віддали мені всі свої заощадження! — в розпачі вигукнув син, бачачи, що батько його лишається холодним, як мармур друкарського верстата.

— А тобі все мало! — вигукнув старий, не почувавши найменшого сорому. — Та якби твоя воля, ти розорив би й Францію!.. Красно дякую! Куди вже мені, невігласові,

пхатися до розробки винаходу, вся суть якого в тім, щоб видурити в мене гроші. Мавпа не з'їсть Ведмедя, — сказав він, натякаючи на їхні друкарські прізвиська. — Я, зрештою, виноградар, а не банкір... І ти сам бачиш, що справи між батьком і сином не доведуть до добра. Ходімо краще обідати. От ти й не скажеш, ніби я нічого тобі не даю!..

Давид був із тих доброчесних людей, які воліють страждати мовчки, не засмучуючи близьких, і якщо вони вже виливають горе в сльозах, значить, сили їхні вичерпались. Єва розуміла цю благородну натуру. Але батько вбачав у тому потоці скорботи, що вирвалась із глибини душі, звичайне скигління дітей, котрі намагаються розжалобити батьків, і пригнічений стан Давида він пояснив почуттям сорому від невдачі. Батько й син розлучились у сварці. Давид і Кольб близько півночі повернулися в Ангулем; вони прокралися в місто пішки і з такою обережністю, що їх можна було прийняти за злодіїв, які вийшли на промисел. Десь о першій годині ночі Давид, ніким не помічений, увійшов у дім Базіни Клерже й оселився в надійному притулку, що його приготувала для нього дружина. Увійшовши туди, Давид віддався під опіку співчуття, найбільш винахідливого: співчуття гризетки. Наступного ранку Кольб похвалявся, що врятував хазяїна, вивізши з міста верхи на коні, а потім, мовляв, посадив його в тарадайку, яка прямувала кудись у околиці Ліможа. В льоху Базіни задалегідь склали досить великий запас сировини, отож Кольбові, Маріон, пані Сешар та її матері не було потреби ходити до панни Клерже.

Через два дні після розмови з сином старий Сешар, у якого лишалося до збирання винограду ще днів двадцять вільних, прибіг до невістки, підштовхуваний жадібністю. Він не міг спати, йому не терпілося довідатись, чи винахід подає надії на багатство. Старий хотів, як він висловлювався, *промацати перші паростки*. Він оселився в мансарді, над помешканням невістки, в одній з двох кімнаток, які залишив за собою, і жив там, заплющуючи очі на те, як тяжко бідує синова родина. Хіба ж вони не заборгували йому за оренду майстерні? Ну, значить, повинні годувати його! Старий не бачив нічого дивного в тому, що до столу подавались олив'яні ложки.

— Я сам так починав, — сказав він невістці, коли вона вибачилася, що не може подати срібних приборів.

Маріон була змушена найматись до крамарів і відробляти харчі, які брала для всієї родини. Кольб працював муляром за двадцять су на день. Та, незважаючи на їхню безкорисливу допомогу, в бідолашної Єви незабаром лишилося всього десять франків, бо задля дитини й Давида вона жертвувала останніми грішми, аби краще пригостити виноградаря. Вона все сподівалася, що її ласкаве поводження, її шаноблива ніжність, її покірливість розчулять старого скнару, проте він лишався незворушно байдужим. Його холодний погляд, який завжди відчувала на собі Єва, нічим не відрізнявся від погляду Куенте, Пті-Кло, Серізе, і тоді Єва спробувала бодай збагнути, що ж він усе-таки за людина і що в нього на думці. Та дарма! Старий Сешар був вічно під хмелем і здавався непроникним. Хміль — це подвійна завіса. Прикриваючися сп'янінням, частіше вдаваним, ніж справжнім, дідуган намагався вирвати у Єви Давидову таємницю. Він то влещав невістку, то залякував її. Коли Єва відповідала старому, що їй нічого не відомо, він казав: «Усе своє добро проп'ю, усе вкладу в довічну ренту...» Ця принизлива боротьба геть змучила бідолашну жінку, і вона, боячись образити свекра, кінець кінцем стала відповідати йому мовчанкою. Якось, утративши терпець, Єва відрубала:

— Ех, батьку! Чи ж так важко усе залагодити? Заплатіть Давидові борги, він повернеться додому, й ви з ним порозумієтесь!

— Ага! Он чого вам від мене треба! — вигукнув старий. — Так і будемо знати!

Не вірячи у свого сина, татусь Сешар вірив у Куенте. Брати фабриканти, до яких він прийшов порадитись, умисне розпалювали його жадібність, сказавши йому, що досліди його сина обіцяють мільйони.

— Нехай Давид доведе, що він домігся своєї мети, і я, не вагаючись увійду з ним до паю. Моїм внеском стала б моя паперова фабрика. Винахід вашого сина, як на мою думку, має не меншу ціну, — сказав йому Куенте-великий.

Випиваючи по чарочці з майстровими, недовірливий дідуган зібрав чимало потрібних йому відомостей; прикинувшись дурником, він досить хитро допитав Пті-Кло і зрештою здогадався, що за спиною Метів'є ховаються Куенте. Він вирішив, що їхня мета — розвалити Сешарову друкарню і вони умисне морочать його при-

надою відкриття, щоб змусити заплатити синові борги. Хіба міг старий простолоудин здогадатися про співучасть Пті-Кло, про те, що справжньою метою лукавих підступів Куенте було рано чи пізно заволодіти спокусливою промисловою таємницею? Кінець кінцем татусь Сешар, утративши надію зламати впертість мовчазливої невістки й випитати в неї, де ховається Давид, вирішив проникнути в майстерню для відливання валків, бо йому якось пощастило пронюхати, що син робив свої дослідження там. Одного ранку, прокинувшись удосвіта, він вийшов на подвір'я й почав зривати замок.

— Е, е, що ви там робите, дядечку Сешар?.. — вигукнула Маріон, підбігаючи до мочильні; вона теж устала рано-вранці, збираючись на фабрику.

— Хіба я не у себе вдома, Маріон? — відповів старий, збентежившись.

— Отакої! Чи не красти ви збираєтеся на старості літ?.. І начебто тверезий поки що... Зараз же піду розповім хазяйці.

— Цить, Маріон! — сказав старий, витягуючи з кишені дві монети по шість франків.— На ось візьми...

— Гарзд, я мовчатиму, але не здумайте поткнутися сюди вдруге! — сказала Маріон, насварившись на нього пальцем.— А то зчиню шарварок на весь Ангулем.

Коли старий пішов, Маріон зайшла до господині.

— Беріть, пані! Я видурила у вашого свекра дванадцять франків...

— Як тобі вдалося?..

— Та зібрався він стромити носа в хазяїнові чани — оглянути його припаси, видно, хотів... Ви ж розумієте, вся ота морока з відкриттям... Я-то добре знала, що в кухоньці вже нічого нема. Але нагнала на нього страху, кажу, ви хочете обікрасти сина, тож він і тицьнув мені дві монети, аби я мовчала...

У цей час прийшла Базіна і з веселою усмішкою нишком передала подрузі Давидового листа, написаного на чудовому папері.

«Моя кохана Єво, тобі першій пишу я на першому аркуші паперу, виготовленого за моїм способом. Я розв'язав проблему проклеювання в чані! Фунт паперової маси обійдеться всього в п'ять су, навіть якщо треба буде вирощувати потрібні мені культури в полі й обробляти для цього ґрунт. Отже, для виготовлення стопи паперу

вагою дванадцять фунтів піде лише на три франки проклеєної маси. Я певен, що наполовину зменшу вагу книжок. Папір для конверта, листа, зразків — усе це я виготовив різними способами. Обіймаю тебе й цілую. Ми будемо дуже щасливі, бо єдине, чого нам бракувало, — це багатства».

— Погляньте-но, — сказала Єва свекрові, показуючи йому зразки Давидового паперу. — Віддайте синові ви-торг з вашого врожаю, допоможіть йому забагатіти, і він удесятеро поверне вам те, що ви йому дасте, бо він домігся свого!..

Татусь Сешар зразу побіг до Куенте. Там вони ретельно оглянули й випробували кожен аркуш: на кожному стояла ціна — від трьох до десяти франків за стопу; одні були проклеєні, інші — без клею; одні відсвічували металевим блиском, інші — м'яким відтінком китайського паперу; тут були всі різновиди білості. У лихварів, коли вони роздивляються діаманти, так не світяться очі, як засвітилися вони в Куенте та у старого Сешара.

— Ваш син на правильному шляху, — сказав Куенте-гладкий.

— У такому разі заплатіть його борги, — сказав старий друкар.

— Охоче, якщо він прийме нас у компаньйони, — відповів Куенте-великий.

— Ви душогуби! — вигукнув колишній Ведмідь. — Ви судитеся з моїм сином під вивіскою Метів'є, а що в нього грошей нема, то ви хочете, щоб замість нього заплатив я, у цьому весь фокус. Так я вам і піддамся! Знайшли дурного!

Брати фабриканти переглянулись, але зуміли приховати подив, який викликала в них здогадливість старого скнари.

— Ми ще не такі мільйонери, щоб забавлятися дисконтом векселів, — відповів Куенте-гладкий. — Ми були б щасливі, якби могли платити готівкою бодай за ганчір'я, а нам досі доводиться видавати своєму постачальнику векселі.

— Треба поставити досліди на широку ногу, — холодно сказав Куенте-великий. — Те, що виходить у чавунці, зазнає краху в промисловому виробництві. Визволяйте сина.

— Ну, гаразд, я визволю його. Але чи прийме він мене в компанію, коли опиниться на волі? — запитав старий Сешар.

— Це нас не стосується, — сказав Куенте-гладкий. — Невже ви думаєте, чоловіче, що ось дасте ви синові десять тисяч і на цьому кінець? Патент на винахід коштує дві тисячі франків — і не раз доведеться з'їздити до Парижа. Потім не завадило б, як каже мій брат, виготовити пробну тисячу стоп, ризикнути спершу кількома великими чанами маси, щоб дістати точне уявлення про цінність винаходу, — а вже тоді вкладати гроші у справу. Ви ж повинні розуміти: довіряти винахідникам слід з великою осторогою.

— Щодо мене, — сказав Куенте-великий, — то я віддаю перевагу уже спеченому хлібові.

Старий Сешар не спав цілу ніч, міркуючи, як йому вчинити. «Якщо я заплачу Давидові борги, він вийде на волю, а тоді яка йому буде потреба ділити зі мною прибутки? Він добре розуміє, що я обшахрував його, втягнувши тоді в ділову спілку зі мною. Обпікшись раз, він не захоче обпектись удруге. Отож мені вигідніше тримати його в тюрмі... у безвиході».

Куенте надто добре знали старого Сешара і розуміли, що в полюванні на Давида він буде з ними заодно. Власне, усі троє міркували так: «Щоб заснувати комерційну спілку для запровадження у виробництво таємничого винаходу, необхідно провести низку досліджень, а щоб провести дослідження, треба визволити Давида Сешара. Але Давид, опинившись на волі, вислизне від нас». Крім того, кожен мав іще якусь задню думку. Пті-Кло міркував: «Ось одружуся і тоді плювати я хотів на Куенте. Але поки що треба їм догоджати». Куенте-великий думав: «Ліпше я триматиму Давида під замком і буду хазяїном становища». Старий Сешар твердив собі: «Заплачу я борги сина, а він мені подякує та й по всьому!» Тим часом Єва, незважаючи на доскіпливі розпитування старого виноградаря, незважаючи на погрози вигнати її з дому, не хотіла ні відкрити свекрові притулок свого чоловіка, ні навіть влаштувати їм де-небудь зустріч. Вона не була певна, що вдруге пощастить так добре заховати Давида, як тепер, і вперто відповідала старому: «Виручіть сина і про все довідаєтесь». Ніхто з чотирьох зацікавлених осіб, що зібралися тут мовби за накритим столом, не наважувався доторкнутись до страв — кожен

боявся, що його випередять; і всі тільки стежили за суперниками, остерігаючись один одного.

Через кілька днів по зникненні Давида Пті-Кло навідав Куенте-великого на його фабриці.

— Я зробив усе від мене залежне, — сказав він йому. — Давид добровільно замкнувся в якійсь невідомій нам в'язниці і там спокійно вдосконалює свій винахід. Якщо ви й не досягли мети, я в тому не винен. Виконуйте свою обіцянку.

— Залюбки, коли ми доб'ємося успіху, — відповів Куенте-великий. — Сешар-батько ось уже кілька днів як тиняється тут. Він заходив до нас, цікавився виробництвом паперу. Старий скнара пронюхав про синове відкриття і хоче мати з нього зиск. Отож є надія заснувати спілку. Ви повірений батька і сина...

— І святого духа, що віддасть їх у наші руки, — докинув Пті-Кло з посмішкою.

— Авжеж, — відповів Куенте. — Посадіть Давида до в'язниці або віддайте його в наші руки, домігшись, щоб він підписав зобов'язання про утворення комерційної спілки з нашою участю, і ви одружитесь з мадмуазель де Ляе.

— Це ваш *ультиматум*? — запитав Пті-Кло.

— Yes¹, — сказав Куенте, — якщо ми вже говоримо з вами по-іноземному.

— Так послухайте, що я скажу вам чистісінькою французькою мовою, — сухо кинув Пті-Кло.

— Ну що ж! Послухаємо, — мовив Куенте із зацікавленим виразом.

— Відрекомендуйте мене завтра ж пані де Сенонш, добийтеся для мене якогось відчутного результату, одне слово, здійсніть свою обіцянку, а ні, то я сам заплачу Давидові борги, продавши свою контору, й увійду з ним до паю. Я не бажаю пошитися в дурні. Ви розмовляли зі мною навпростець, і я теж буду з вами відвертий. Я виконав свої зобов'язання, тепер виконуйте ви свої. Ви маєте все, я — нічого. Якщо ви не підтвердите слова ділом, я теж зумію зіграти з вами лихий жарт.

Куенте-великий надів капелюха, взяв парасольку, прибрав властивого йому єзуїтського виразу і вийшов, запропонувавши Пті-Кло йти за ним.

— Зараз ви пересвідчитесь, любий друже; протоптав я для вас стежечку чи ні... — сказав фабрикант стряпчому.

¹ Так (англ.).

Своїм лукавим і тонким розумом фабрикант миттю збагнув усю небезпеку становища: з такими людьми, як Пті-Кло, слід було грати у відкриту гру. А втім, він уже якось, про всяк випадок і для очистки совісті, шепнув кілька слів на вухо колишньому генеральному консулові, вдавши, ніби дуже піклується про долю мадмуазель де Ляе.

— У мене є дещо на прикметі для Франсуази. Адже з тридцятьма тисячами франків посагу, — додав він, посміхнувшись, — як на нинішні часи, дівчині не слід надто вередувати.

— Ми ще повернемося до цієї розмови, — відповів Франсіс дю Отуа. — Після від'їзду пані де Баржетон становище пані де Сенонш круто змінилося, і ми маємо надію видати Франсуазу за дворянина — якого-небудь підстаркуватого поміщика.

— І вона погано скінчить, — сказав паперовий фабрикант, споважнівши. — Послухайте мене, видайте її ліпше за здібного й шанобливого молодика, якому ви протегуватимете і який здобуде для своєї дружини високе становище.

— Побачимо, — знову ухилився від прямої відповіді Франсіс. — Так чи так, треба ще спитати, якої про це думки її хрещена мати.

Після смерті Баржетона Луїза де Негрпеліс продала будинок на вулиці Мінаж. Пані де Сенонш, вважаючи своє помешкання надто тісним, умовила чоловіка купити цей дім, колиску шанобливих мрій Люсьєна і місце зав'язки нашої повісті. Зефіріна де Сенонш поставила собі за мету успадкувати своєрідну королівську владу, якою тішилася тут пані де Баржетон, завести свій салон — одне слово, стати вельможною дамою. У вищому ангулемському товаристві після поєдинку де Баржетона з де Шандуром стався розкол: одні обстоювали невинність Луїзи де Негрпеліс, інші вірили наклепам Станіслава де Шандура. Пані де Сенонш висловилася за Баржетонів і відразу завоювала симпатії їхніх прихильників. Потім, переїхавши в особняк Баржетонів, вона скористалася зі звички багатьох ангулемських дворян віддавна збиратись у цьому домі за картярським столом. Пані де Сенонш приймала гостей щовечора і завдяки цьому здобула рішучу перемогу над Амелі де Шандур, котра очолювала ворожу партію. Після цього надії Франсіса дю Отуа, який опинився в самому осередді

ангулемської аристократії, сягнули так далеко, що він за-палився бажанням видати Франсуазу за старого де Сев-рака, котрого так і не змогла вполювати для своєї дочки пані дю Броссар. Повернення Луїзи де Баржетон, тепер уже дружини ангулемського префекта, збільшило надії Зефіріни щодо своєї улюбленої хрещениці. Вона споді-валася, що графіння Сікст дю Шатле використає свій вплив і гідно віддячить тій, яка свого часу мужньо висту-пила на її захист. Паперовий фабрикант, знаючи Ангулем як свої п'ять пальців, умить оцінив, наскільки зменши-лися його шанси на успіх, але вирішив здолати труднощі за допомогою зухвалого маневру, на який зважився б тільки Тартюф. Миршавий адвокатик, здивований чесністю свого спільника по крутійству, не заважав йому віддаватися цим нелегким роздумам, поки вони йшли від паперової фабрики до будинку на вулиці Мінаж. Але в передпокої непроханим гостям довелося зупинитись, коли лакей заявив: «Пані снідають».

— І все ж повідомте про наш прихід, — сказав Куенте-великий.

Святенника-фабриканта прийняли, тільки-но було названо його ім'я. Стряпчого відрекомендували манір-ній Зефіріні, яка снідала у вузькому колі — з Франсі-сом дю Отуа та мадмуазель де Ляе. Де Сенонша, як і завжди, не було вдома — цього разу його запросили на відкриття мисливського сезону до пана де Пімантеля.

— Дозвольте, ласкава пані, відрекомендувати вам молодого повіреного, про якого я вже згадував. Він по-дбає про те, щоб увести в права вашу чарівну вихованку.

Колишній дипломат роздивлявся Пті-Кло, а той і собі нишком поглядав на *чарівну вихованку*. Щодо Зефіріни, якій ні Куенте, ні Франсіс досі й словом не прохопи-лися про ймовірного жениха, то її здивування було таке велике, аж виделка випала в неї з рук. Мадмуазель де Ляе, похмуру дівчину сварливої вдачі, досить незграбну, худу, з бляклим волоссям, було дуже важко видати заміж, незважаючи на її аристократичні претензії. Проставлені в метричному свідоцтві слова «батьки невідомі», по суті, заступали їй дорогу до вищого світу, куди люблячі хре-щена мати та Франсіс так хотіли її ввести. Мадмуазель де Ляе не здогадувалася про своє справжнє становище і була вельми вибаглива: вона відкинула б домагання і найбагатшого комерсанта з Умо. Та сама виразна гри-маса, що скривила губи дівчини, коли вона побачила мир

шавого адвоката, пересмикнула, як помітив Куенте, й обличчя Пті-Кло. Пані де Сенонш і Франсіс, здавалося, запитували одне в одного, як би їм скоріше вирядити геть Куенте та його підопічного. Фабрикант, від чиеї уваги ніщо не сховалося, попросив пана дю Отуа вділити йому хвилинку для бесіди і пройшов разом з колишнім дипломатом до вітальні.

— Пане, батьківське почуття вас засліплює, — сказав він йому навпростець. — Вам буде нелегко видати заміж свою дочку, і у ваших же інтересах я поставив вас у безвихідь, бо я люблю Франсуазу, як люблять дитину, що виросла на твоїх очах. Так от, відступати вам нема куди — Пті-Кло знає все!.. Він шанобливий аж надміру, і це запорука того, що ваша люба крихітка буде щаслива. Крім усього, Франсуаза крутитиме своїм чоловіком, як захоче. А ви, з допомогою префектової дружини, — адже вона ось-ось приїде, — виклопочіть для зятя посаду прокурора королівського суду. Пан Міло, як кажуть, має дістати призначення в Невер. Пті-Кло продасть свою контору, ви легко влаштуєте його попервах другим товаришем прокурора, а там і незчуєтесь, як він стане прокурором, головою суду, депутатом...

Вернувшись до їдальні, Франсіс повівся надзвичайно люб'язно із претендентом на руку своєї дочки. Він подивився на пані де Сенонш промовистим поглядом і закінчив сцену оглядин, запросивши Пті-Кло прийти до них завтра на обід, за яким вони, до речі, поговорять і про справи. Потім увічливо провів фабриканта й стряпчого аж до виходу, сказавши Пті-Кло, що він і пані де Сенонш довіряють похвальному слову Куенте і схильні пристати на будь-яку пропозицію опікуна панни де Ляе, якщо це принесе щастя їхньому любому ангелові.

— Яка ж вона бридка! — вигукнув Пті-Кло. — Я вклепався!..

— У неї аристократичні манери, — відповів Куенте. — Ну, а якби вона була гарна, невже б її за вас видали?.. Ніколи, мій друже, бо знайшовся б не один підупалий дворянин-поміщик, котрому б ой як згодилися тридцять тисяч посагу, прихильність пані де Сенонш та ще й високе заступництво графині дю Шатле; а тим більше, коли взяти до уваги, що пан Франсіс дю Отуа, звісно, вже не одружиться, і ця дівчина — його спадкоємиця... Але вам пощастило — Франсуаза, вважайте, ваша...

— Ви певні?

— Певен. Я зробив ось що...— І Куенте-великий розповів стряпчому про свій сміливий маневр.— Так от, друже, ходять чутки, ніби пана Міло призначають у Невер прокурором. Продавайте контору, й років через десять ви вже будете міністром юстиції. А чого б і ні? Ви хлопець відчайдушний і не завагаєтеся, хоч би яких послуг зажадав від вас королівський двір...

— Ну, то будьте завтра о пів на п'яту на майдані Мюр'є,— сказав стряпчий, схвильований надією на таке блискуче майбутнє.— Я переговорю із старим Сешаром, і ми склепаємо товариство, в якому батько й син потраплять до рук святого духа Куенте.

У той час як старий кюре з Марсака підіймався на ангулемський пагорб, щоб сповістити Єву, в якому стані він знайшов її брата, Давид уже одинадцять днів переховувався за два кроки від того дому, звідки щойно вийшов статечний священнослужитель.

Коли абат Маррон з'явився на майдані Мюр'є, він побачив там трьох чоловіків; кожен з них був по-своєму особою визначною, і кожен міг занепасти майбутнє і теперішнє бідолашного винахідника, що прирік себе на добровільне ув'язнення. То були Сешар-батько, Куенте-великий і миршавий стряпчий. Троє людей — три втілення жадібності. Але жадібності настільки ж неоднакової, наскільки неоднаковими були ті люди. Один надумався продати власного сина, другий — свого клієнта, а третій — Куенте-великий — виступав у ролі покупця, тішачи себе надією, що обшахрує обох своїх співників. Було близько п'ятої години пополудні, й більшість ангулемців, котрі йшли додому обідати, зупинялись і якусь мить дивилися на тих трьох. «Що за чортівня? Про що можуть розмовляти між собою старий Сешар і Куенте-великий?..» — дивувалися найцікавіші. «Звичайно ж, ідеться про того бідака-невдачу, який залишив свою жінку, тещу й дитину без шматка хліба», — відповідали інші. «От і посилайте дітей навчатися ремесла в Париж!» — глибокодумно зауважив якийсь провінційний мудрець.

— Ба! Яким вітром занесло вас сюди, пане кюре? — вигукнув виноградар, помітивши абата Маррона, тількино той вийшов на майдан.

— Я прибув сюди заради вашої рідні,— відповів старий священник.

— Знову якісь витівки мого синочка?.. — запитав татусь Сешар.

— Вам недорого обійшлося б їх усіх ошчасливити, — мовив кюре, показуючи на вікна, де за фіранками виднілася прегарна голівка пані Сешар.

У цю мить Єва заколисувала на руках заплакане дитинча, наспівуючи йому пісеньку.

— Чи не принесли ви мені, бува, звістку від сина? — запитав батько. — А може, й щось краще принесли — скажімо, гроші?

— Ні, — відповів абат Маррон, — я приніс сестрі звістку від брата.

— Від Люсьєна?.. — вигукнув Пті-Кло.

— Атож. Бідолашний хлопець прийшов із Парижа пішки. Я бачив його в Куртуа, він помирає від перетому, від голоду, — відповів священник. — О, який він нещасний!

Пті-Кло розкланявся зі священником і, взявши Куенте-великого під руку, сказав голосно:

— Ми сьогодні обідаємо в пані де Сенонш, треба встигнути перевдягнутися. — Потім відвів фабриканта на два кроки вбік і прошепотів йому на вухо: — Зав'яз пазурець — і пташці кінець. Давид у наших руках...

— Я вас висватав, висватайте і ви мене, — сказав Куенте-великий з лицемірною посмішкою.

— Люсьєн мій товариш по колежу, ми з ним разом училися. За тиждень я напевне щось довідаюся від нього. Добийтеся церковного оголошення про шлюб, і я беру на себе засадити Давида до в'язниці. Коли його візьмуть під варту, моя місія буде закінчена.

— Ех! — проворкотів Куенте-великий. — От би взяти патент на наше ім'я!

Почувши останні слова, миршавенький стряпчий здригнувся.

У цю саму мить абат Маррон, який щойно одним своїм словом довів до розв'язки судову драму, і свекор увійшли до Єви.

— Це наш кюре, пані Сешар, — сказав старий Ведмідь, звертаючись до невістки. — Ви тільки послухайте, які історії розповідає він про вашого братика.

— Ох! — скрикнула бідолашна Єва, вражена в самісіньке серце. — Що з ним там іще сталося?!

У її вигуку прорвалося стільки пережитих страждань, стільки страху, що абат Маррон поквапився сказати:

— Заспокойтеся, пані, він живий!

— Будьте ласкаві, тату,— сказала Єва, звертаючись до старого виноградаря,— сходіть поклічте мою матір. Хай вона теж послухає, які вісті про Люсьєна приніс нам пан абат.

Старий Сешар зайшов до пані Шардон і сказав їй:

— Там абат Маррон прийшов побалакати з вами. То чоловік непоганий, хоч він і ніп. З обідом, звісно, буде затримка, я повернуся через годину.

І, байдужий до всього, що не дзвеніло або не яскріло золотом, старий пішов, навіть не подумавши про те, який удар чекає цю стару жінку. Нещастя, що звалились на обох її дітей, крах надій на блискучі успіхи Люсьєна, несподівана зміна в його характері, який досі здавався матері мужнім і чесним,— тобто всі події, що сталися за останні півтора року, змінили пані Шардон до невпізнання. Вона не тільки була благородного походження, вона мала ще й благородне серце і боготворила своїх дітей. Отож за останні півтора року сердешна жінка вистраждала більше, ніж за весь час свого вдівства. Люсьєн мав нагоду здобути за королівським указом шляхетне прізвище де Рюампре, повернути до життя старовинний рід, воскресити його титул і герб, стати дворянином-аристократом. А він натомість упав у багнюку! Мати судила сина суворіше, ніж його сестра, і вважала, що Люсьєн загинув, уже відтоді, як їй стала відома історія з векселями. Іноді матері самохіть обманюють себе; але вони аж надто добре знають своїх дітей, яких вигодували, з якими ніколи не розлучались, і коли Давид та його дружина починали сперечатися з приводу Люсьєнових успіхів у Парижі, пані Шардон, котра нібито цілком поділяла Євині ілюзії щодо брата, в душі тремтіла від страху за сина, адже Давид казав те саме, що нашіптувала їй материнська совість. Пані Шардон знала вразливу душу дочки і тому остерігалась ділитися з нею своїм горем — вона терпіла його мовчки, на що здатні лише матері, які по-справжньому люблять своїх дітей. Єва, зі свого боку, з жахом спостерігала, як згубно впливали страждання на її матір, як швидко підступає до неї старість, як з кожним днем підупадала вона на силі. Мати й дочка втішали одна одну, вдаючись до тієї благородної брехні, яка нікого не обманює. І слова бездушного старого виноградаря були для нещасливої матері останньою краплею, яка переповнила чашу її

страждань; пані Шардон відчула, що удар влучив у саме серце.

Тому, коли Єва сказала священникові: «Панотче, ось моя мати!», коли абат подивився на це обличчя, обрамлене зовсім білим волоссям, змарніле, як у старій черниці, але втихомирене виразом доброти і смирення, притаманного глибоко побожним жінкам, котрі в усьому, як то кажуть, віддаються на волю Господню, йому раптом відкрилося все життя цих двох бідолашних істот. Священик не відчував більше жалості до їхнього ката, до Люсьєна. Він здригнувся, уявивши собі, які муки витерпіли його жертви.

— Мамо, — сказала Єва, втираючи заплакані очі, — мій безталанний брат перебуває нині недалеко від нас, у Марсаку.

— А чому він не прийшов сюди? — запитала пані Шардон.

Абат Маррон переказав усе, що Люсьєн розповів йому про свою нележку подорож, про нещастя, які спіткали його в Парижі. Священик змалював болісну тривогу, що опанувала поста, коли він довідався про згубні для родини наслідки свого легковажного вчинку, розповів, як він тепер хвилюється, не знаючи, чи захочуть бачити його в Ангулемі.

— Невже він і в нас утратив віру? — спитала пані Шардон.

— Сердега від самого Парижа йшов пішки, тяжко бідуючи в дорозі. Він повернувся з наміром жити скромно... спокутувати свою провину.

— Панотче, — сказала сестра, — хоч брат і наробив нам багато лиха, я ще люблю його, як люблять останки близької людини; а це означає, що я досі люблю Люсьєна дужче, ніж люблять своїх братів чимало сестер. Він довів нас до злиднів. Та якщо він прийде, ми розділимо з ним останній шматок хліба — одне слово, те, що він нам залишив. Ох, якби він нас не покинув тоді, панотче, ми зберегли б найдорожчі свої скарби!

— Виходить, він приїхав каретою жінки, яка забрала його від нас! — вигукнула пані Шардон. — Подався до Парижа разом з пані де Баржетон, а повернувся на за-п'ятках її ж таки екіпажа!

— Чим я можу прислужитися вам у тяжкому вашому горі? — запитав добрий кюре, аби сказати щось на прощання.

— Ох, панотче,— відповіла пані Шардон,— безгрошів'я — це, кажуть, хвороба не смертельна. А вилікувати від неї може один тільки лікар — сам хворий.

— Якщо ви маєте хоч якийсь вплив на мого свекра, умовте його допомогти синові, й ви врятуєте нашу родину,— сказала пані Сешар.

— Він вам не довіряє і, як мені здалося, дуже настроєний проти вашого чоловіка,— сказав священик, який з ухильних висловлювань виноградаря зрозумів, що справи Сешара — то осине гніздо, куди краще не пхатися.

Виконавши доручення, кюре пішов обідати до двоюрідного онука Постеля, і той розвіяв останні рештки доброї волі старого дядька, виступивши, як і весь Ангулем, на захист Сешара-батька проти Сешара-сина.

— З марнотратниками ще якось можна боротися,— сказав на завершення коротун Постель.— Але тільки зв'яжись із любителями робити досліди — і ти розоришся до цурки.

Свою цікавість марсакський кюре задовольнив, а саме цікавість живить співчуття до ближнього у французькій провінції. Увечері старий священик розповів поетові про те, що відбувається в родині Сешарів, подавши свою подорож до Ангулема як місію, взяту ним на себе з чисто християнського милосердя.

— Ви втягли вашу сестру й зятя в борги, що становлять чи то десять, чи то дванадцять тисяч франків,— сказав кюре на закінчення.— Це така дрібничка, добродію, якої в Ангулемі їм ніколи ніхто не позичить. У нашій провінції немає багатіїв. Я думав, що йдеться про значно меншу суму, коли ви обмовилися про векселі.

Подякувавши старому священикові за співчуття й допомогу, поет сказав:

— Ви принесли мені слова прощення — а це для мене справжній скарб.

Другого дня ще вдосвіта Люсьєн вирушив з Марсака в Ангулем. До міста він увійшов близько дев'ятої ранку, спираючись на костур; на ньому був пошарпаний у дорозі коротенький сюртучок і чорні, але витерті аж до білого панталони. Стоптані чоботи незаперечно свідчили про приналежність подорожнього до нещасливого племені пішоходів. Звісно, поет аж ніяк не тишив себе ілюзіями щодо того, яке враження справить на земляків його повернення до рідного міста, таке несхоже на його від'їзд. Люсьєнове серце калатало від

докорів сумління, пробуджених у ньому розповіддю старого священика, і в ту мить він вирішив смиренно прийняти цю кару, мужньо витримати цікаві погляди тих, хто йому зустрінеться. Він твердив собі: «Я тримаюся по-геройському!» Всі поети однакові — за будь-яких обставин вони схильні дурити себе. Поки Люсьєн ішов через Умо, в його душі точилася боротьба між почуттям сорому за свою поразку та хвилюванням, яке розбуджували в ньому спогади. Його серце забилося ще частіше, коли він проминав крамничку Постеля, але, на його щастя, там була одна тільки Леоні Маррон з дитиною. Він відчув неабияку радість (так сильно ще озивалося в ньому марнолюбство), побачивши, що батькового прізвища на вивісці вже не було. Одружившись, Постель заново пофарбував крамничку і зробив над дверима короткий, як у Парижі, напис: АПТЕКА. Підіймаючись на ангулемський пагорб від брами Пале, Люсьєн на повні груди вдихав рідне повітря, він наче скинув із себе тягар нещастя і радісно повторював думки: «Я знову побачу їх!» Поет дійшов до майдану Мюр'є, не зустрівши жодної живої душі: то було щастя, про яке він і не мріяв — він, котрий колись ходив у рідному місті з виглядом переможця! Маріон і Кольб, які стояли на варті біля дверей, кинулися вгору по сходах із криком: «Прийшов!» Люсьєн знову побачив стару майстерню і старе подвір'я. Підіймаючися сходами, він зустрів сестру й матір, і всі троє обнялися, на мить забувши про свої прикромці. Майже в кожній родині люди миряться з бідою, і надія навіть втішні сни на твердому ложі нещастя. Якщо Люсьєн являв собою образ розпачу, він являв і образ поезії горя: сонце далеких доріг позолотило йому шкіру; глибокий смуток, відбитий у рисах обличчя, відкидав тінь на високе чоло поета. Така переміна свідчила про пережиті страждання, і кожен, хто бачив це обличчя, на якому горе залишило свій карб, міг спізнати одне тільки почуття: жалість. Уява, що витала далеко від лона родини, зіткнулася із сумною дійсністю. Єва всміхалась радісно, але то була радість мучениці, яка приймає тортури. Печаль одухотворює лице молодій вродливої жінки. Серйозність цього колись по-дитячому наївного обличчя, яким пам'ятав його Люсьєн перед від'їздом до Парижа, говорила поетові дуже багато й не могла не справити на нього прикрого враження. Ось чому за першим поривом почуттів, таким безпосеред-

нім і природним, настала мить ніяковості: кожен боявся озватись. Люсьєн несамохіть шукав поглядом того, хто був відсутній під час цієї зустрічі. Єва перехопила братів погляд і залилася слізьми, а за нею заплакав і Люсьєн. Що ж до пані Шардон, то вона була бліда і зовні незворушна. Єва підвелась і вийшла, щоб не дорікнути братові лихим словом.

— Моя люба,— сказала вона, звертаючись до Маріон,— Люсьєн так любить полуниці, слід би пригостити його!..

— Я так і подумала, що ви захочете почастувати панича Люсьєна. Будьте спокійні, я подбала про сніданок та й на обід зготую чогось смачненького.

— Люсьєне! — сказала пані Шардон синові.— Тобі багато чого треба спокутувати. Ти поїхав у Париж, щоб стати нашою гордістю, а довів нас до злиднів. Ти майже вибив у Давида з рук знаряддя, яким він хотів забезпечити добробут своєї нової родини. І ти винен не тільки в цьому... — ніби через силу промовила мати. Запала гнітюча пауза, і мовчанка Люсьєна свідчила, що він визнав справедливість материнського докору.— Почни трудове життя,— тихо провадила пані Шардон.— Я не дорікаю тобі за те, що ти хотів відновити шляхетний рід, з якого я вийшла. Але щоб така спроба була успішною, потрібне багатство і почуття власної гідності; а ти не маєш ні того, ні того. Ми вірили в тебе — ти розбив нашу віру. Ти порушив спокій працьовитої і скромної родини, чие життя і так складалось нелегко... Перші гріхи прощаються тільки раз. Не повторюй їх більше. Ми в дуже важких обставинах — будь розважливий, слухайся сестри. Лихо — мудрий учитель, і його нещадні уроки не минули для Єви марно. Вона збагатилася життєвою мудрістю, вона мати, вона несе на собі весь тягар господарства — з любові до нашого дорогого Давида. Коротко кажучи, вона, з твоєї вини,— моя єдина втіха.

— Ви могли б поставитись до мене й суворіше,— сказав Люсьєн, обіймаючи матір.— Я приймаю ваше прощення, більш мені не доведеться його благодати.

Повернулася Єва; зі смиренної пози брата вона зрозуміла, що пані Шардон поговорила з ним. Добра усмішка з'явилась на її устах, і Люсьєн відповів на неї здушеними риданнями. Особиста присутність має чародійні властивості, вона пом'якшує і найворожіші почуття коханців, і розбрат у родині, хоч які сильні будуть причини взаєм-

ного невдоволення. Може, любов прокладає у серці стежки, на які людина завжди прагне повернутись? Чи не пояснюється подібне явище магнетизмом? А може, то тверезий глузд підказує нам, що треба або навіки розлучитись, або простити? І хай то буде голос розуму, якась фізична причина чи порух душі, але кожен, гадаю, мав нагоду переконатися, що погляди, жести, вчинки улюбленого створіння пробуджують колишню ніжність навіть у душі смертельно ображеної, скривдженої або пригнобленої людини. Хай розум і не схильний забувати, хай особистий інтерес досі страждає, серце, незважаючи ні на що, знову іде в неволю. Отак і бідолашна Єва, вислуховуючи до самого сніданку братові звиряння, не могла приховати ні лагідного виразу очей, коли дивилась на нього, ні тремтіння в голосі, коли озивалась її душа. Зрозумівши стихію паризького літературного життя, вона зрозуміла й те, чому Люсьєн не вистояв у боротьбі. Радість пестити сестрино малого й утішатись його дитячими витівками, щастя знову опинитись на батьківщині, серед своїх близьких, щастя, змішане з гірким смутком від думки, що Давид змушений ховатися, слова печалі, які злітали з Люсьєнових уст, його розчулення, коли Маріон подала на стіл полуницю, цей зворушливий знак того, що серед життєвих тривог сестра не забула про вподобання Люсьєна, і навіть турботи про влаштування блудного брата й сина — усе це створювало в родині святковий настрій. То був наче перепочинок на шляху горя. Та Сешар-батько не пропустив нагоди вилити цебро холодної води на почуття жінок:

— Ви приймаєте його, неначе він привіз вам казна-які гроші!..

— А чого б і не відсвяткувати зустріч з моїм братом? Хіба він у чомусь завишив перед нами?.. — вигукнула пані Сешар, ревниво приховуючи Люсьєнову ганьбу.

Однак перший порив ніжності минув, і сувора дійсність знову нагадала про себе. Люсьєн незабаром помітив, як змінилося до нього ставлення Єви, як відрізнялося воно від тієї любові, що її вона колись до нього почувала. Давида глибоко шанували, тоді як Люсьєна просто любили, любили, незважаючи ні на що, любили, як, буває, люблять коханку попри всі прикросці, яких вона завдає. У ставленні пані Шардон до сина і сестри до брата бракувало пошани — твердої основи наших почуттів, яка надає їм спокійної упевненості й ваги. Люсьєн

відчував, що його позбавлено довіри — бо він утратив честь. Думка про Люсьєна, що її висловив у своєму листі д'Артез, стала думкою і його сестри; вона просвічувала у її погляді, в голосі, в рухах. Люсьєна жаліли! Але колишні мрії, що він стане славою і гордістю родини, героєм домашнього вогнища, усі ті чудові сподівання загинули безповоротно. Його легковажність лякала сестру й матір настільки, що від нього приховували, де знайшов собі притулок Давид. Єва, байдужа до ласкавих умовлянь, якими доймав її цікавий Люсьєн, — бо ж йому край хотілося побачити брата! — була вже не колишньою Євою з Умо, для якої досить було одного погляду Люсьєна, і вона скорялася беззастережно. Люсьєн обіцяв залагодити свою провину, похвалявся, що врятує Давида. Єва відповідала йому: «Не втручайся краще! Не тобі змагатися з такими пройдисвітами та крутіями, як наші противники». Люсьєн хитав головою, ніби кажучи: «Я змагався з парижанами...» — «І зазнав поразки», — поглядом відповідала йому сестра.

«Мене більше не люблять, — думав Люсьєн. — Значить, і рідня — а не тільки світ — любить лише тих, хто домігся успіху». Минув тільки день, як поет повернувся додому, а він уже, намагаючись пояснити собі, чому мати й сестра ставляться до нього з очевидною недовірою, віддався якщо й не ворожим, то все ж таки гірким роздумам. Він міряв це патріархальне провінційне життя паризькою міркою, забуваючи, що через нього ж таки ця терпляча й порядна родина скотилася до такого убогства. «Вони міщани, вони не можуть мене зрозуміти», — казав собі Люсьєн, подумки відокремлюючи себе від сестри, матері та Давида, яких він більше не міг заворожити ні винятковістю своїх обдарувань, ні обіцянками.

Єва й пані Шардон з притаманною їм проникливістю, що загострилася під ударами стількох нещасть, вгадували найпотаємніші думки Люсьєна, вони відчували, що він осуджує їх, що він од них оддаляється. «Як змінив його Париж!» — казали вони в розмовах між собою. Власне, вони пожинали плоди його себелюбства, яке самі ж таки й виплекали. І з того боку, і з того ця закваска мала зашумувати, і вона зашумувала, а надто в Люсьєна, хоч тепер він і почував себе винним. Що ж до Єви, то вона була з тих сестер, які ладні сказати провинному братові: «Прости мені твої гріхи...» Коли душі

поєднуються в такій досконалій гармонії, як це було на світанку життя між Євою та Люсьєном, усяка рана, завдана цьому ідеальному союзу почуттів, — смертельна. Якщо душогиби здатні помиритись навіть після того, як поб'ються на ножах, то ті, хто любить одне одного, навіки розлучаються через один погляд, через одне слово. У спогадах про нічим не затьмарене єднання сердець і криється таємниця розривів, часто не пояснених. Можна жити з недовірою в серці, якщо минуле не являє картину чистого й незахмареного почуття; але для двох істот, раніше поєднаних у глибокій душевній згоді, спільне життя стає нестерпним, коли кожне слово, кожен погляд вимагають обережності. Тому великі поети примушують помирати своїх Поля та Вірґінію ще в ранній юності. Чи ви можете уявити собі Поля й Вірґінію у сварці?.. Відзначимо, — і це робить честь Єві та Люсьєнові, — що матеріальні інтереси, які зазнали такої шкоди, не роз'ятрювали їхніх ран. І в бездоганній сестри, і в провинного брата усе засновувалось на почуттях; отож найменше непорозуміння, будь-яка дрібна сутичка, нова помилка Люсьєна могли уже навіки роз'єднати їх або призвести до однієї з тих сварок, що непоправно розколюють родину. З грішми все якось залагоджується, але почуття невблаганні.

Наступного дня Люсьєн отримав номер ангулемської газети і зблід від утіхи, побачивши, що його особі присвячено одну з передовиць тієї достойної газетки, схожої на провінційні академії, котрі, за висловом Вольтера, як ото добре вихована дівиця, ніколи не дають приводу для розмов про себе.

«Хай Франш-Конте пишається тим, що він дав життя Вікторові Гюґо, Шарлю Нодьє та Кюв'є; Бретань — Шатобріанові та Ламенне; Нормандія — Казимірові Делавіню; Турень — авторові «Елоа». Віднині Анґума, де вже за Людовіка XIII проживав, будучи нашим співвітчизником, знаменитий Гез, більше відомий під прізвищем де Бальзака, не доведеться заздрити ні тим провінціям, ні Лімузену, де народився Дюпюїтрен, ні Оверні — батьківщині Монлозьє, ні Бордо, якому випало щастя бачити народження стількох великих людей! Тепер і ми маємо свого поета! Автор прекрасних сонетів під назвою «Стокротки» поєднав славу віршотворця зі славою прозаїка, бо це йому ми завдячуємо знаменитий

роман «Лучник Карла IX». З часом наші онуки пишати-тимуться своїм земляком Люсьєном Шардоном, суперником Петрарки!!! (У тогочасних провінційних газетах знаки оклику скидались на *hurra*¹, якими публіка вітає *speech*² на *meeting*³ у Англії). Здобувши в Парижі блискучу славу, наш юний поет, проте, згадав, що дім де Баржетонів був колискою його тріумфу, що ангулемська аристократія перша аплодувала його поезіям, що дружина графа дю Шатле, префекта нашого департаменту, заохочувала його перші кроки на ниві служіння Музам, і ось він знову серед нас!.. Усе передмістя Умо схвилювалося, коли вчора з'явився наш Люсьєн де Рюбампре. Звістка про його повернення повсюди викликала найжвавіший інтерес, і, звичайно, Ангулем не дозволить Умо випередити себе в ушануванні, що, як кажуть, чекає на того, хто так славно представляв наше місто у паризькій пресі та в літературі. Люсьєн — поет католиків і роялістів — кинув виклик шаленству партій; кажуть, він повернувся в рідні краї відпочити від нещадної боротьби, яка виснажила б і атлета, а вони ж люди куди витриваліші, ніж натури, схильні до замріяності та поетичного світосприймання.

Ми вітаємо надзвичайно мудру й політично далекоглядну думку, подану, як кажуть, графинею дю Шатле, повернути нашому уславленому поетові титул і прізвище шляхетного роду де Рюбампре, єдиною спадкоємицею якого є пані Шардон, постова мати. Омолодити сьйвом нових талантів і нової слави старовинні аристократичні роди, близькі до згасання, якнайкраще відповідає високому прагненню безсмертного творця хартії — невтомно запроваджувати в життя девіз, виражений у словах: «Єднання і забуття».

Наш поет зупинився у своєї сестри, пані Сешар».

У відділі ангулемської хроніки було вміщено таке повідомлення:

«Наш префект, граф дю Шатле, уже призначений камергером двору його величності, щойно дістав звання державного радника для особливих доручень.

Учора всі представники влади відвідали пана префекта.

¹ Ура (англ.)

² Промова (англ.)

³ Мітинг, збори (англ.).

Графиня дю Шатле приймає у себе щочетверга.

Мер Ескарба́, пан де Негрпеліс, представник молодшої парості д'Еспарів, батько пані дю Шатле, нещодавно вшанований графським титулом, званням пера Франції й командора королівського ордену Людовіка Святого, згідно з чутками, отримає посаду голови великої виборчої колегії на найближчих виборах у Ангулемі».

— Поглянь-но, — сказав Люсьєн, подавши сестрі газету.

Єва уважно прочитала статтю і з замисленим виразом повернула газету братові.

— Ну, що ти про це скажеш?.. — запитав Люсьєн, здивований стриманістю Єви, можна навіть сказати, байдужістю.

— Мій друже, — відповіла вона, — ця газета належить Куенте, і тільки вони вирішують, яку статтю дати, а яку ні. Лише префектура або єпископат можуть щось надрукувати в ній усупереч їхній волі. Твій недавній суперник, а сьогодні префект, навряд чи настільки великодушний, щоб співати тобі хвалу — невже ти припускаєш таку можливість? А Куенте переслідують нас, прикриваючись ім'ям Метів'є, і, безперечно, хочуть притиснути Давида, щоб скористатися вигодами його відкриття, — хіба ти про це вже забув?.. Хоч би від кого походила ця стаття, вона тривожить мене. Досі до тебе ставилися тут із ненавистю й заздрістю. Тебе обмовляли й паплюжили, виправдовуючи відоме прислів'я: «Немає пророка на своїй батьківщині», і ось раптом усе змінюється, мов за помахом чарівної палички.

— Ти не знаєш, які марнославні провінційні міста, — відповів Люсьєн. — В одному південному містечку городяни врочисто зустрічали біля міської брами юнака, що всього-на-всього дістав першу нагороду на конкурсному іспиті, вітаючи в ньому майбутню знаменитість.

— Послухайся мене, любий Люсьєне. Я не хочу надокучати тобі повчаннями, але одне скажу: не довіряй тут нікому й нічому.

— Ти маєш рацію, — відповів Люсьєн, ображений тим, що сестра не поділяє його захвату.

А сам поет умлівав від блаженства, побачивши, що його принизливе, безславне повернення в Ангулем раптом обернулося на триумф.

— Ви не вірите у крихту слави, що обходиться нам так дорого! — вигукнув Люсьєн після довгої мовчанки, яка тривала майже годину і протягом якої у нього в грудях шаленіла гроза.

Замість відповіді Єва тільки подивилась на брата, і цей німий докір змусив його присоромлено замовкнути.

Перед самим обідом посильний із префектури приніс листа, адресованого панові Люсьєну Шардонові; той лист нібито виправдовував гординю поета, якого світ прагнув відібрати в родини.

Це було запрошення на обід:

Граф Сікст дю Шатле і графиня дю Шатле просять пана Люсьєна Шардона зробити їм честь і завітати до них на обід п'ятнадцятого вересня цього року.

До листа було прикладено візитну картку:

ГРАФ СІКСТ ДЮ ШАТЛЕ
*Камергер двору його величності,
префект Шаранги,
державний радник.*

— Ви в пошані, — сказав Сешар-батько. — У місті про вас тільки й мови, наче про якусь поважну персону... Ангулем і Умо сперечаються за честь покласти вам на голову вінок...

— Моя люба Єво, — прошепотів Люсьєн на вухо сестрі. — Я зараз у такому самому становищі, як тоді, коли збирався їхати до Парижа з пані де Баржетон: я хочу прийняти запрошення префекта, але в мене немає фрака.

— Ти хочеш прийняти це запрошення? — з жахом вигукнула пані Сешар.

З приводу того, йти чи не йти Люсьєнові на обід до префекта, між сестрою й братом виникла суперечка. Тверезий розум провінціалки підказував Єві, що у світському товаристві слід з'являтися тільки з веселим обличчям, у елегантному сюртуці, бездоганно вдягненим. Але свої справжні думки вона вголос не висловила: «Куди заведе Люсьєна цей обід у префекта? Чого хоче від нього вищий світ Ангулема? Чи не снують проти нього якогось підступу?»

Скінчилося тим, що Люсьєн сказав сестрі, перше ніж лягти спати:

— Ти не знаєш, який великий мій вплив; префектова дружина остереігається журналістів, а крім того, графиня дю Шатле — це та ж таки Луїза де Негрпеліс! Жінка, що домоглася стількох милостей, може врятувати Давида! Я розповім їй про братів винахід, і їй легко буде виклопотати урядову допомогу в десять тисяч франків.

Об одинадцятій вечора Люсьєна, його сестру, матір, старого Сешара, Маріон і Кольба підняв на ноги міський оркестр, до якого приєднався гарнізонний; майдан Мюр'є вирував народом. Ангулемська молодь виконувала серенаду на честь Люсьєна Шардона де Рюампре. Люсьєн підійшов до вікна у сестриній спальні і посеред глибокої мовчанки, що запала після того, як віддунав останній куплет серенади, сказав:

— Дякую землякам за виявлену мені шану і постараюся бути гідним її. Дозвольте, я на цьому закінчу, бо я надто хвилююсь і не в спроможності говорити.

— Слава авторові «Лучника Карла Дев'ятого»!.. Слава авторові «Стокроток»!.. Слава Люсьєнові де Рюампре!

Після того як голоси з вулиці вигукнули це потрійне привітання, у вікно влетіли три вінки і букети квітів. Через десять хвилин майдан Мюр'є був уже порожній, і там запанувала тиша.

— Я волів би, щоб мені кинули десять тисяч франків, — сказав старий Сешар, з єхидною посмішкою перевернувши та оглянувши з усіх боків вінки й букети. — Але ви піднесли їм стокротки, а вони віддячили вам букетами; ви провадите комерцію, платячи одне одному квітами замість грошей.

— Ось як цінуєте ви почесні, якими вшанували мене земляки! — вигукнув Люсьєн, і вираз його обличчя свідчив, що він забув усі свої знегоди: воно аж сяяло від самовтіхи. — Якби ви краще знали людей, дядечку Сешар, ви зрозуміли б, що такі хвилини в житті не повторюються. Тільки щирий захват може вилитись у подібне величання!.. Такі події, мої любі матусю й сестро, змушують забути і невдачі, й горе. — Люсьєн поривчасто обняв сестру й матір, як обіймають у ті хвилини, коли радість наростає в душі могутньою хвилею і хочеться перелити її в серця друзів. («А як нема поруч друга, — сказав одного разу Біксіу, — то сп'янілий від успіху автор обіймає свого лакея»). — Ну, ну, любя сестричко, — мовив він до Єви, — чого ти плачеш?.. А, розумію... від радості...

— Гай-гай! — сказала Єва матері, коли вони залишилися в кімнаті самі й вона стала роздягатися, щоб лягти в постіль. — У характері нашого поета є щось від гарненької жінки найнижчого гатунку...

— Ти маєш рацію, — відповіла мати, хитаючи головою. — Люсьєн уже забув не тільки про свої прикрощі, а й про наші.

Мати й дочка розлучилися, не зважуючись висловити свої думки до кінця.

У країнах, опанованих духом громадського непослуху, прикритого словом «рівність», кожен тріумф є одним з тих чудес, котрі, як і всяке чудо, не можуть відбутися без певних підготовчих заходів. Скажімо, коли славлять знаменитих людей, які здобувають визнання у себе на батьківщині ще за життя, то з десяти таких випадків дев'ять пояснюються причинами, що не стосуються увінчаного генія. Хіба тріумф Вольтера на сцені французького театру не був тріумфом філософії того сторіччя? У Франції слава приходить лише в тому разі, коли, прикрашаючи вінком голову переможця, кожен подумки увінчує самого себе. Отож Єва і пані Шардон мали усі підстави тривожитись. Бучне вшанування провінційного генія надто суперечило застояним звичаям Ангулема і вочевидь було влаштоване невідомим режисером з корисливою чи якоюсь іншою метою; у будь-якому випадку воно свідчило про підступний намір. Єва — як і більшість жінок — жила почуттям, а не розумом, і тому їй важко було збагнути причину своєї недовіри. Засинаючи, вона міркувала: «Хто ж тут так любить брата, щоб розбуркати усе місто?.. «Стокротки» досі не видані... Хіба можна вітати з успіхом книжки, якої ніхто не читав?..»

І справді, весь цей гармидер підняв Пті-Кло. Того самого дня, коли марсакський кюре сказав йому про повернення Люсьєна, стряпчий уперше обідав у пані де Сенонш і мав офіційно просити руку її вихованки. Це був один з тих сімейних обідів, урочистість якого виражається більше в уборах, ніж у великому напливі гостей. Хоч усе було влаштовано по-сімейному, кожен знав, що йдеться про оглядини, і намагався показати себе з найкращого боку. Франсуаза була виряджена, як на виставку. Пані де Сенонш виступала під знаменами свого найвишуканішого вбрання. Пан дю Отуа вдягнув чорний фрак. Пан де Сенонш, якого дружина повідомила

в своєму листі, що графиня дю Шатле, приїхавши до Ангулема, має вперше з'явитись перед очі місцевого світського товариства в їхньому домі, на вечірці, де буде відрекомендовано гостям нареченого Франсуази, визнав за потрібне покинути пана де Пімантеля і прибути на знаменні оглядини. Куенте прийшов у своєму святковому коричневому сурдуті, схожому на сутану, а в його маніжці красувався, приваблюючи погляди, діамант ціною шість тисяч франків — помста багатого купця занепалій аристократії. Пті-Кло, вимитий з милом, чисто поголений, акуратно причесаний, не міг, одначе, позбутися властивої йому кислої міни. Мимохіть виникало бажання порівняти цього миршавенького, затягнутого в сюртук стряпчого із замороженою гадюкою; але в його сорочачих оченятах, пожвавлених надією, світилася така гордість, від усієї його постаті віяло таким холодом, і тримався він з такою поважністю, що й справді був схожий на сповненого честолюбних мрій новоспеченого королівського прокурора. Пані де Сенонш аж надто наполегливо просила своїх близьких друзів не обмовитися нікому й словом ні про першу зустріч її вихованки з нареченим, ні про сподіваний приїзд префектової дружини, отож вона могла не сумніватися, що її салон буде повен гостей. Бо ж досі пан префект із дружиною робили тільки офіційні візити, — тобто завезли декому свої візитні картки, — приборігаючи честь дружніх відвідин лише для обраних осіб і як засіб впливу. Тож не дивно, що ангулемське дворянство знемагало від цікавості, й навіть деякі люди з табору Шандурів мали намір з'явитись у домі де Баржетонів, бо вперто не бажали називати цей особняк домом Сеноншів. Балачки про впливовість графині дю Шатле розбудили чимало шанобливих сподівань; крім того, ходили чутки, ніби вона змінилась на краще, і кожен хотів переконатись у цьому на власні очі. Коли по дорозі до Сеноншів Куенте розповів Пті-Кло, що префектова дружина поставилася до Зефіріни надзвичайно прихильно, дозволивши відрекомендувати своїй особі нареченого любої Франсуази, в стряпчого виник зухвалий задум здобути користь із дражливого становища, в якому опинилася Луїза де Негрпеліс унаслідок повернення Люсьєна до рідного міста.

Пан і пані де Сенонш так витратилися, купуючи дім Баржетонів, що, як справжні провінціали, й не думали

вносити в нього бодай якісь зміни. Коли оголосили про приїзд Луїзи де Негрпеліс і Зефіріна вийшла їй назустріч, перше, що вона сказала, було: «Моя люба Луїзо, гляньте... Тут ви у себе вдома!» — І показала на невеличку люстру з підвісками, на дерев'яну обшивку стін, на меблі, на все те, що колись так зачарувало Люсьєна.

— Про це, моя дорога, мені найменше хотілося б згадувати, — люб'язно відповіла префектова дружина, окинувши поглядом товариство, яке зібралось в Сеноншів.

Всі гості визнали, що Луїза де Негрпеліс змінилася до невпізнання. Паризький світ, у якому вона оберталася півтора року, благодійний вплив перших днів заміжжя, яке перемінило жінку не менше, ніж Париж перемінив провінціалку, гідність великосвітської дами, наділеної високою владою, — усе це перетворило графиню дю Шатле на жінку, схожу на пані де Баржетон, як ото дівчина років двадцяти буває схожа на свою матір. Вона носила прегарний чепчик, оздоблений мереживом і прикрашений квітами, що були недбало приколоті шпилькою з великим діамантом. Зачіска на англійський штиб молодила її, пом'якшуючи риси обличчя. На ній була фулярова сукня з гарними торочками — творіння знаменитої Вікторини; корсаж, викроєний мисом, гарно облягав її стан. Прикриті блондовою косинкою плечі ледь просвічували крізь серпанок, елегантно обвинутий навкруг трохи задовгої шиї. Вона дуже мило гралася гарненькими дрібничками, обходитися з якими — справжня мука для провінціалок; з браслета звисав на ланцюжку флакончик із парфумами, в руці вона тримала віяло і згорнутий носовичок, що анітрохи їй не заважало. Вишуканий смак, відбитий у найменших подробицях вбрання, постава й манери, запозичені в маркізи д'Еспар, свідчили, що Луїза пройшла високу школу Сен-Жерменського передмістя і була там здібною ученицею. Що ж до старого чепуруна часів Імперії, то після весілля він якось одразу подався і став схожий на перестиглу диню, зелену ще звечора й пожовклу за одну ніч. Гості пов'язували розквіт Луїзиної краси з утраченою свіжістю Сікста й нашіптували одне одному на вухо сласні провінційні жарти, і тим охочіше, що всі жінки аж нетямалися від нового злету колишньої ангулемської королеви, і чіпкому вискочневі доводилось розплачуватися за дружину. За винятком пана й пані де Шандурів, небіжчика Баржетона, пана де Пі-

мантеля та Растіньяків, у вітальні зібралося майже те саме численне товариство, що й того дня, коли Люсьєн читав тут вірші; прийшов навіть єпископ зі своїми вікаріями. Пті-Кло, приголомшений блиском ангулемської аристократії, в чиєму колі ще чотири місяці тому йому й не снилося опинитись, відчув, як ущухає його ненависть до вищих класів. Графиня дю Шатле здалась йому чарівною, і він сказав собі: «Ось та жінка, яка може зробити мене товаришем прокурора!» В самому розпалі вечірки, поговоривши з усіма дамами, — кожній вона приділяла по кілька хвилин, проте змінювала тон бесіди, залежно від того, наскільки впливова була співрозмовниця і як свого часу вона поставилась до її втечі з Люсьєном, — Луїза пішла з його превелебністю в будуар. Тоді Зефіріна взяла Пті-Кло за руку — серце в стряпчого забилося частіше — й завела його до того самого будуара, де почалися всі Люсьєнові нещастя і де їм судилося знайти своє завершення.

— Дозволь відрекомендувати тобі пана Пті-Кло, моя люба. Не обійди його своїм заступництвом, бо все, що ти для нього зробиш, буде на користь і моїй вихованці.

— Ви стряпчий, добродію? — запитала велична дочка Негрпелісів, змірявши Пті-Кло поглядом.

— На жаль, *графине*. — Ще ніколи в житті синові кравця з Умо не доводилося вимовляти такого титулу, і це слово мало не застрягло йому в горлі. — Але, — провадив він, — від вас, ласкава пані, залежить, чи вдасться мені прилаштуватись у прокуратурі. Кажуть, пан Міло переїздить до Невера...

— А хіба не слід спершу послужити молодшим, а тоді вже старшим товаришем прокурора? — запитала графиня. — Хоч я, власне, не заперечую, щоб ви зразу стали старшим товаришем прокурора... Та перш ніж приділити вам увагу й виклопотати для вас таку ласку, я хотіла б переконатись у вашій відданості законній королівській династії, релігії, а надто панові де Віллелю.

— О графине, — сказав Пті-Кло, нахилиючись над самим її вухом, — я відданий королю душею й тілом.

— Ось це *нам* і потрібно тепер, — відповіла вона, відхилиючись назад і тим самим даючи зрозуміти, що не хоче, аби їй нашіптували щось на вухо. — Якщо й надалі вами опікуватиметься пані де Сенонш, розраховуйте на мене, — додала вона, завершивши свої слова царським жестом руки, що тримала віяло.

— Графине, — сказав Пті-Кло, помітивши краєчком ока Куенте, який підійшов до дверей будуара, — Люсьєн повернувся.

— Ну то й що, добродію?.. — запитала Луїза де Негрпеліс таким тоном, що будь-яка відповідь застрягла б у горлі людини не такої нахабної, як Пті-Кло.

— Ви не так зрозуміли мене, ласкава пані, — відказав стряпчий, намагаючись уживати якомога ввічливіші слова та звороти. — Я хотів тільки довести свою відданість вашій особі. Чи не будете ви ласкаві вказати, графине, як належить зустріти в Ангулемі поета, котрому ви створили ім'я й славу? Тут нема вибору: його слід або знеславити, або звеличити.

Луїза де Негрпеліс досі не замислювалася над цим питанням, у розв'язанні якого вона, звичайно ж, була зацікавлена якщо не задля теперішнього, то задля минулого. А тим часом від того, які почуття зберегла вона до Люсьєна, залежав успіх задуму, що його стряпчий виплекав із метою прискорити арешт Давида.

— Добродію Пті-Кло, — сказала графиня дю Шатле, прибираючи гордовиту й величну позу, — ви бажаєте служити урядові, тож знайте головне його правило: ніколи не визнавати своїх помилок. Ну а жінкам ще в більшій мірі, ніж урядам, притаманний інстинкт влади і почуття власної гідності.

— Я так і думав, ласкава пані, — жваво відповів стряпчий, пильно, але потай спостерігаючи за графинею. — Люсьєн з'явився сюди голий і босий. Та якщо ви захочете, я влаштую йому бучне вшанування, а потім — унаслідок того ж таки вшанування — він буде змушений покинути Ангулем, де його зять Давид Сешар скоро може опинитись у в'язниці...

На гордовитому обличчі Луїзи де Негрпеліс промайнув вираз затамованої втіхи. Вражена здогадливістю стряпчого, вона уважно глянула на нього поверх розгорнутого віяла, а що до будуара саме заходила Франсуаза де Ляе, то в графині знайшовся час, щоб обміркувати відповідь.

— Добродію, — сказала вона зі значущою усмішкою, — ви скоро будете прокурором...

Чи не означало це сказати все, не принизивши своєї гідності?

— О пані! — вигукнула Франсуаза, підходячи до префектової дружини, щоб подякувати їй. — Вам я буду

зобов'язана щастям свого життя. — І з чисто дівочою безпосередністю, нахилившись до своєї заступниці, вона прошепотіла їй на вухо: — Я згоріла б на повільному вогні, якби мені довелось бути дружиною провінційного стряпчого...

Якщо Зефіріна так зразу звернулася до Луїзи з проханням про допомогу, то наштотхнув її на цю думку Франсіс, трохи обізнаний з чиновним світом.

— У перші дні приходу до влади, хай то буде префектура, монархія чи просто велика фабрика, — сказав колишній генеральний консул своїй подрузі, — люди горять бажанням робити послуги; але дуже скоро вони байдужіють, зрозумівши, що бути покровителем — це тільки зайвий клопіт. Сьогодні Луїза зробить для Пті-Кло те, чого через три місяці вона не захоче зробити навіть для вашого чоловіка...

— А ви подумали, графине, — запитав Пті-Кло, — про ті обов'язки, що їх накладе на вас громадське вшанування нашого поета? Вам доведеться приймати Люсьєна щонайменше днів десять, поки не прохолоне наш запал.

Префектова дружина кивком голови відпустила Пті-Кло й підвелася, щоб погомоніти з пані де Пімантель, яка заглянула у двері будуара. Маркіза щойно з подивом вислухала новину про те, що старого Негрпеліса проголосили пером Франції і визнала за потрібне виявити увагу до жінки, яка так спритно скористалася зі своїх гріхів, щоб набути великого впливу.

— Скажіть-но, моя люба, навіщо вам знадобилося здавати собі клопоту й домагатися призначення вашого батька у верхню палату? — запитала маркіза під час довірчої розмови зі *своєю любовою* Луїзою, перед високими перевагами якої вона схилила коліна.

— Мені охоче виявили таку ласку, моя дорога маркізо, тим більше, що синів у мого батька нема, а сам він до могили залишиться вірний короні; та якщо в мене народяться хлопчики, то, я певна, старший успадкує від діда титул, герб і звання пера...

Пані де Пімантель засмутилася, зрозумівши, що їй уже не вдасться здійснити свою заповітну мрію — вивести пана де Пімантеля в пери; адже годі було сподіватись на допомогу матері, чиї шанобливі прагнення поширювалися на дітей, які ще й не народилися.

— Префекторша у мене в руках, — сказав Пті-Кло Куенте-великому, коли вони вийшли, — і я обіцяю, що ви

матимете омріяну угоду про заснування комерційної спілки... Через місяць я буду старшим помічником прокурора, а ви станете хазяїном Сешара. Тепер тільки допоможіть мені знайти наступника для моєї контори, адже за якісь п'ять місяців вона стала першою в Ангулемі.

— Вас треба було тільки підсадити на коня, — сказав Куенте, майже заздрячи своєму висуванцеві.

Тепер кожен легко зрозуміє, чому з таким захватом вітали Люсьєна в рідному місті. За прикладом французького короля, який не мстив за герцога Орлеанського, Луїза воліла забути про кривди, що їх витерпіла в Парижі пані де Баржетон. Вона хотіла протегувати Люсьєнові й розчавити його своїм заступництвом, вона хотіла позбутись його *пристойно*. Добре обізнаний, завдяки пліткам, з усіма паризькими інтригами, Пті-Кло правильно зробив ставку на живучу ненависть жінки до чоловіка, який не захотів покохати її тоді, коли їй цього бажалося.

Назавтра після вшанування поета, що виправдало минуле Луїзи де Негрпеліс, Пті-Кло, аби остаточно заморочити Люсьєнові голову і прибрати його до рук, з'явився в дім пані Сешар у супроводі шістьох молодиків, колишніх товаришів Люсьєна по ангулемському коледжу. Від імені випускників коледжу депутація запросила автора «Стокроток» та «Лучника Карла IX» на урочистий банкет, який вони влаштовують на честь генія, що вийшов із їхніх рядів.

— То це все ти придумав, Пті-Кло? — вигукнув Люсьєн.

— Твоє повернення на батьківщину, — сказав стряпчий, — розбудило наше самолюбство, зачепило в нас почуття честі, отож ми склались і готуємо для тебе розкішну учту. Будуть присутні наші вчителі й директор; а судячи з того, як розвиваються події, прийдуть і представники влади.

— І коли ж відбудеться банкет? — запитав Люсьєн.

— Наступної неділі.

— На жаль, не зможу, — сказав поет. — От якби днів через десять... Тоді я залюбки...

— Ну що ж! Твоє бажання для нас закон, — сказав Пті-Кло. — Отже, через десять днів.

Звертаючись до колишніх товаришів по коледжу, Люсьєн розмовляв із чарівливою невимушеністю, а вони дивилися на нього майже із святоблким захватом. Мало

не півгодини розбалакував поет, хизуючись дотепністю, бо ж він почувався на п'єдесталі й прагнув виправдати високу думку земляків про себе. Заклавши руки в кишені жилета, він промовляв як людина, що дивиться на події з височини, куди його піднесли співгромадяни. Він був скромний, приязний — такий собі геній у піжамі. То були нарікання атлета, виснаженого паризькими змаганнями, а передусім — розчарованого. Він палко вихваляв товаришів за відданість рідній провінції і таке інше, і таке інше. Він усіх зачарував. Потім, відвівши Пті-Кло вбік, він зажадав від нього правдивої розповіді про становище Давида й покартав адвоката за те, що той допустив до ухвалення вироку про арешт. Люсьєн надумав перехитрувати Пті-Кло. А той усіляко намагався нав'язати своєму колишньому товаришеві думку, що він, Пті-Кло, всього-на-всього нікчемний провінційний стряпчий, хлопець простакуватий і недалекий. Устрій сучасного суспільства, набагато складнішого за своєю організацією, ніж суспільство стародавнє, призвів до розподілу здібностей. Колись видатні люди мусили бути всебічно освіченими, і тому траплялися вони рідко, сяючи, мов смолоскипи, серед народів стародавнього світу. Згодом здібності спеціалізувались, але загальні якості людського розуму виявлялись у будь-яких вчинках. Так, «великий хитрун», як прозвали Людовіка XI, умів послугуватися своїм лукавством за всіх обставин. Але нині навіть загальні якості думки стали відрізнятися. От, скажімо: скільки професій — стільки й різновидів хитрості. Перший-ліпший селянин обхитрує в житейських справах найдосвідченішого дипломата. Найпролазливіший газетяр може виявитися цілковитим простаком у торгових справах, отож і Люсьєн мав стати і став іграшкою в руках Пті-Кло. Підступний адвокат, звичайно, сам написав статтю, в якій Ангулем, змагаючись за цю честь зі своїм передмістям Умо, зобов'язувався вшанувати геній Люсьєна. Поетові співгромадяни, які прийшли на майдан Мюр'є, були майстровими з друкарні та паперової фабрики Куенте; їх супроводжували конторські службовці Пті-Кло, Кашана та кілька товаришів по коледжу. Нагадавши поетові про їхню давню дружбу, стряпчий слушно розраховував, що рано чи пізно його товариш мимохіть викаже таємницю Давидової схованки. А якщо Давида схоплять з Люсьєнкової вини, поет буде змушений покинути Ангулем.

Тим-то, щоб остаточно підкорити Люсьєна своєму впливу, стряпчий тримався з ним, як нижчий з вищим.

— Хіба ж не намагався я зробити все, що в моїх силах? — сказав Пті-Кло Люсьєнові. — Адже йшлося про сестру мого односума; але становище в суді склалося безвихідне — більш я вже нічого вдіяти не міг. Зрештою, Давид просив мене забезпечити йому спокій на три місяці; ця розмова відбулася першого червня, а справжня загроза виникла аж у вересні, та й то я зумів урятувати майно від позикодавців. Бо в окружному суді я справу виграю; я доб'юся визнання привілеєвого права дружини, яке в цьому випадку не прикриває ніякого обману... Щодо тебе, то ти повернувся, переживши чимало горя, але, хай там як, а людина ти геніальна... — Люсьєн підняв долоню, наче йому занадто вже близько до носа піднесли кадило з фіміамом. — Так, так, мій друже, — провадив Пті-Кло, — я прочитав «Лучника Карла Дев'ятого» і скажу, що це навіть більше ніж роман, це справжня книжка! А таку передмову могли написати тільки двоє людей: Шатобріан або ти!

Люсьєн прийняв хвалу, не сказавши, що передмову написав д'Артез. Із ста французьких письменників дев'яносто дев'ять повелися б так само, як він.

— І уяви собі, ніхто тут і знаку не дав, що йому відомо про твій приїзд, — вів далі Пті-Кло, вдаючи глибоке обурення. — Коли я виявив цю загальну байдужість, мені спало на думку розворушити наш сонний закутень. Я написав статтю, яку ти прочитав...

— Невже справді ти? — вигукнув Люсьєн.

— Авжеж я!.. І ось тепер Ангулем і Умо сперечаються за право на тебе. Я зібрав молодь, твоїх односумів по коледжу, й учора ми проспівали тобі серенаду; ну, а почавши, ми захопились і вирішили скинутися на святковий обід. «Хай Давид змушений переховуватися, зате Люсьєна ми увінчаємо лаврами!» — сказав я собі. Більше того, — провадив Пті-Кло, — я мав розмову з графінею дю Шатле і дав їй зрозуміти, що в своїх же інтересах вона повинна врятувати Давида — вона може, вона зобов'язана визволити його! Якщо Давид справді зробив відкриття, про яке він мені казав, то уряд не розориться, надавши йому підтримку. А яка честь для префекта стати мовби причетним до важливого для країни винаходу, зробивши протекцію винахідникові! Він прославився б як освічений урядовець... Твоя сестра налякана нашою

судовою перепалкою. А вона ж іще по-справжньому й не нюхала пороху... Війна в суді обходиться не менш дорого, ніж на полях битви. Але Давид утримав позиції, він хазяїн свого відкриття. Його не можуть заарештувати і не заарештують!

— Дякую, друже, я бачу, що можу довірити тобі свій задум, і ти мені допоможеш здійснити його. — Пті-Кло вступив погляд у Люсьєна, і його схожий на штопор ніс прибрав форму знака питання. — Я хочу врятувати Давида, — сказав Люсьєн із підкресленою значущістю. — Я винен у його нещастях, і я все залагоджу... Я маю вплив на Луїзу...

— Яку Луїзу?

— На графиню дю Шатле!.. (Пті-Кло зробив невиразний порух). Я маю на неї більший вплив, ніж вона думає, — провадив Люсьєн. — Але, мій друже, хоч я й можу вплинути на тих, хто тут у вас при владі, в мене немає фракка...

Пті-Кло знову зробив невиразний порух, ніби хотів запропонувати свій гаманець.

— Дякую, друже, — сказав Люсьєн, потиснувши Пті-Кло руку. — Днів через десять я відвідаю префектову дружину й поверну візит тобі.

І вони розлучилися, обмінявшись міцним потиском рук.

«А він і справді поет, — сказав собі Пті-Кло. — Адже він божесвільний».

«Правильно такі кажуть, — думав Люсьєн, ідучи до сестри. — Твої справжні друзі — тільки друзі зі шкільної лави».

— Люсьєне, що там тобі обіцяв Пті-Кло? — запитала Єва. — Ти розмовляв з ним аж надто по-приятельському! Стережися його!

— Його? — вигукнув Люсьєн. — Послухай-но, Єво, — провадив він, ніби скоряючись якійсь думці, що тільки-но промайнула в нього, — ти втратила віру в мене, ти мені не довіряєш, тож не дивно, що ти не довіряєш і Пті-Кло. Але не мине й двох тижнів, як ти зміниш свою думку, — додав він із хвалькуватим виглядом.

Люсьєн піднявся до себе в кімнату й написав такого листа Лусто:

«Мій друже, з нас двох тільки я, мабуть, пам'ятаю про позичений тобі білет на тисячу франків. Та ба! Я аж надто добре уявляю, як тобі ведеться тепер, коли ти

читаєш мого листа, і тому кваплюся додати, що не вимагаю сплатити мені борг ні золотою, ані срібною монетою. Ні, я прошу тебе повернути цей борг у вигляді послуги, як хто-небудь просив би у Флоріни любовних утіх на відшкодування позичених грошей. У нас із тобою спільний кравець, отже, саме ти можеш негайно замовити для мене повний комплект вбрання. Не скажу, що я розгуюю в костюмі Адама, проте у світському товаристві з'явитись не можу. Тут, на мій превеликий подив, мене чекають почесті, що їх віддають у провінції паризьким знаменитостям. Мене вшановують банкетом — достоту як депутата лівих. Тепер ти зрозумів, нащо мені потрібен чорний фрак? Займись-но цією справою, пообіцяй заплатити, напусти туману, коротше, розіграй яку-небудь невидану сценку між Дон Жуаном і добродієм Діманшем, бо вирядитися по-святковому мені конче треба! На мені одне лахміття: затам це собі! Надворі вересень, погода стоїть пречудова, ergo ¹ потурбуйся, щоб на кінець тижня я отримав чарівливе вранішнє вбрання: легкий сюртук темно-зеленого кольору з бронзовим полиском; три жилети — один кольору сірки, другий картатий, на шотландський штиб, третій білий; далі три пари панталон *смерть жінкам* — одні з білої англійської фланелі, другі нанкові, треті з тонкого чорного казимиру; і нарешті вечірній чорний фрак із чорним атласним жилетом. Якщо ти знайшов собі яку-небудь Флоріну, доручаю їй вибрати на свій смак дві строкаті краватки. Це, зрештою, дрібниці, і я розраховую на тебе, на твою спритність; кравець турбує мене найменше. Але пам'ятаєш, друже, як ми з тобою не раз нарікали, що винахідливість злиднів — цієї, безперечно, найстрашнішої отрути (а надто для парижанина!) — винахідливість, що здивувала б і самого сатану, досі, одначе, не вигадала способу діставати в борг капелюха! Коли у моду ввійдуть капелюхи вартістю в тисячу франків, вони стануть більш-менш доступні, але поки що в нас у кишенях має брязкотіти золото, щоб було чим заплатити за капелюх готівкою. Ох, скільки шкоди наробив нам театр Комедії, адже завдяки йому став широко відомим отой вигук: «Лафлер, насип-но золота в мої кишені!» Отож я добре розумію, як важко буде тобі виконати моє наступне прохання: доклади до пакунка від кравця пару чобіт,

¹ Отже (латин.).

бальні черевики, капелюх, шість пар рукавичок. Я вимагаю неможливого, знаю! Але хіба життя літератора не є неможливістю, піднесеною на рівень правила?.. Скажу тобі тільки одне: сотвори це чудо, написавши велику статтю або вчинивши маленьку підлоту, і ми будемо квити, я подарую тобі твій борг. А це ж борг честі, мій друже, й ось уже рік, як він за тобою; ти почервонів би, якби міг червоніти. Але облишмо жарти, мій любий Лусто, я справді у тяжкій скруті. Поміркуй сам: Чапля вилізла вгору, вона стала дружиною Чорногуза, а Чорногуз нині — префект Ангулема. Це гидке подружжя може багато зробити для мого зятя, який потрапив через мене майже у безвихідь: його переслідують за борги, він переховується, над ним тяжіють несплачені векселі!.. Я мушу з'явитись перед очі пані префектової й будь-що поновити свій колишній вплив на неї, бодай почасті. Хіба не жахливо усвідомлювати, що доля Давида Сешара залежить від пари зграбних чобіт, від сірих шовкових ажурних панчіх (не забудь про них!) і від нового капелюха!.. Я прикинуся тяжкохворим, я ляжу в постіль, як Дювіке, щоб на час звільнити себе від обов'язку відповідати на палкі привітання співгромадян. А мої співгромадяни, друже, вшанували мене прегарною серенадою. Правда, згодом я довідався, що бурхливий захват столиці Ангума розбудили кілька моїх приятелів по коледжу, і тоді я неабияк зацікавився питанням: скільки ж треба скласти до купи йолопів, щоб утворити поняття «співгромадяни»?

Якби ти помістив у паризьку хроніку кілька рядків про те, який урочистий прийом влаштували мені в Ангулемі, ти підніс би мене тут на кілька вершків угору. Крім того, я дав би відчути Чаплі, що я досі маю коли не друзів, то принаймні вплив у паризькій пресі. Я не зрікаюся жодної зі своїх надій і сподіваюся віддячити тобі за послугу. Якщо тобі потрібна серйозна вступна стаття для якоїсь книжки, я маю тут досить часу, щоб обміркувати її. Отож ще раз кажу тобі, дорогий друже: я розраховую на тебе, як ти можеш розраховувати на завжди твого

Люсьєна де Р.

Надішли посилку диліжансом до запитання».

Цей лист, у якому Люсьєн знову заговорив тоном вищості, — завдяки успіху в Ангулемі до нього повернулася самовпевненість, — нагадав йому про Париж. Після шести

днів тихого провінційного життя постова думка знов полинула до таких любих його серцю злигоднів, невиразний жаль заповонив його душу, і цілий тиждень він думав про графиню дю Шатле; нарешті Люсьєн став надавати такої ваги своєму поверненню у вищий світ, що коли надвечір він пішов в Умо — довідатися в конторі диліжансів, чи не надійшла йому посилка з Парижа, — він пережив дорогою всі муки непевності, як ото жінка, котра останні свої надії покладає на туалет і вже не сподівається дістати його.

«О Лусто! Я прощаю твоє лукавство і зраду!» — подумки вигукнув Люсьєн, отримавши кілька пакунків і побачивши по їхніх розмірах та формі, що там було все, чого він просив.

У капелюшній коробці поет знайшов такого листа:

«Вітальня Флоріни

Мій любий хлопче!

Кравець повівся вельми по-людському. Але, як ти сам мудро передбачив, кинувши погляд у минуле, пошуки краваток, капелюха, шовкових панчіх сповнили наше серця тривогою, бо в наших гаманцях тривожити було вже нічого. Ми з Блонде дійшли висновку: можна було б збити собі багатство, відкривши магазин для молодих людей, де все коштувало б дуже недорого. Бо кінець кінцем ми аж надто дорого розплачуємося за свою звичку брати все в борг. До речі, великий Наполеон, — коли мусив відмовитися від походу в Індію через те, що бракувало пари чобіт, — слушно промовив: «Легкі справи ніколи не ладяться!» Отож у нас усе йшло гаразд, але бракувало чобіт. Я бачив тебе у фрази, проте без капелюха! У жилеті — й босого! І тоді я подумав, чи не послати тобі мокасини, що їх якийсь американець подарував Флоріні на згадку про себе. Флоріна виділила нам аж сорок франків, я, Натан та Блонде зробили ставку на твоє щастя, і нам — власне, тобі — воно випало. Ми виграли ціле багатство і навіть змогли пригостити вечерєю Змійку, колишню *мишу* де Люпо. Вечерю ми заслужили — завдяки своїм подвигам у Фраскаті. Флоріна заплатила за покупки, до твоїх замовлень вона ще додала три чудові сорочки. Натан дарує тобі ціпок. Блонде, який виграв триста франків, — золотий ланцюжок. *Миша* надсилає тобі золотого годинника розмірами в сорокафранкову монету, що його їй подарував якийсь

йолоп. Правда, годинник зіпсований. «Це такий же не-потріб, як і те, що він одержав!» — сказала вона нам. Біксіу — він цілком випадково здибався з нами у «Роше де Канкаль» — побажав докласти в посилку, яку тобі шле Париж, флакон португальського одеколону. «Якщо це дасть йому щастя, хай буде так!» — проголосив наш перший комік густим баритоном і з тією міщанською пихою, яку він так майстерно вміє зображувати. Усе це, мій хлопче, доведе тобі, як люблять друзів, коли вони потрапляють у біду. Флоріна, яку я, через свою слабкість, простив, просить тебе надіслати статтю про останню книжку Натана. Прощай, мій сину! Сумую, що довелося тобі повернутись у глушину, звідки ти вже був вибрався, коли здобув собі вірного товариша, яким і нині вважає себе

твій
Етьєн Лусто»

«Бідолахи! Вони грали, ставлячи на моє щастя!» — подумав глибоко схвильований Люсьєн.

Іноді навіть зі смердючої трясовини, з тих місць, де ми тільки мучилися, підіймаються випари, які п'янять нас, мов райські пахощі. Коли життя сіре й одноманітне, спогади про пережиті страждання дають невимовну втіху.

Єва була вражена, коли брат з'явився перед нею в новій одежі; вона не впізнала його.

— Тепер я нарешті можу прогулятися по Больє! — вигукнув поет. — Ніхто вже не скаже про мене: «Він повернувся в лахмітті!» Ось візьми годинника, дарую його тобі — він справді мій. До того ж він на мене схожий — він зіпсований.

— Яка ти ще дитина!.. — сказала Єва. — Неможливо на тебе сердитись.

— Невже ти думаєш, моя люба дівчинко, що я роздобув усю цю бутафорію заради дурного бажання похизуватись перед ангулемцями, чия думка потрібна мені не більше, аніж оце! — сказав він, змахнувши в повітрі ціпком з карбованою золотою головкою. — Я хочу залагодити сподіяне мною зло, і ось я при зброї.

Успіх поета в ролі чепуруна був його єдиним справжнім успіхом — і успіхом величезним. Якщо заздрість розв'язує язика, то захват їх сковує. Жінки були в нестямі від Люсьєна, чоловіки лихословили на його

адресу, і він міг би вигукнути разом з автором відомої пісеньки: «Який я тобі вдячний, о мій фрак!» Він заніс дві візитні картки до префектури і відвідав Пті-Кло, якого, проте, не застав удома. Назавтра, в день банкету, в усіх паризьких газетах, на шпальтах провінційної хроніки, з'явилися такі рядки:

«*Ангулем*. Повернення на батьківщину молодого поета, що з таким блиском заявив про себе в красному письменстві, автора «Лучника Карла IX», єдиного французького історичного роману, в якому автор не наслідує Вальтера Скотта і передмова до якого стала справжньою літературною подією, ознаменувалося бурхливими виявами захоплення й шани. То була зустріч настільки ж радісна для самого міста, як і для пана Люсьєна де Рюампре. Місто поквапилося влаштувати на честь поета патріотичний банкет. Новий префект, який тільки-но обійняв свою посаду, приєднався до громадської думки, щиро привітавши автора «Стокроток», чий талант від самого початку здобув палке визнання графині дю Шатле».

У Франції досить тільки дати почуттям поштовх, і вже ніхто не здатен зупинитися. Начальник місцевого гарнізону прислав свій оркестр. Влаштувати обід доручили хазяїнові готелю «Дзвін», знаменитому рестораторові з Умо, чия начинена трюфелями індичина відома навіть у Китаї, де її розсилають замовникам у гарному порцеляновому посуді. Він прикрасив свою велику залу сукнами, на тлі яких лаврові вінки упереміш із букетами квітів створювали чудове враження. На п'яту годину тут зібралось сорок гостей, усі у вечірніх фраках. Натовп жителів міста числом десь понад сотню, приваблених насамперед оркестром, представляв захоплених співгромадян.

— Та тут весь Ангулем! — вигукнув Пті-Кло, підходячи до вікна.

— Нічогісінько не розумію! — казав Постель, звертаючись до дружини, яка захотіла прийти послухати музику. — Ти тільки глянь! Префект, начальник податкового управління, начальник гарнізону, директор порохового заводу, наш депутат, мер, директор колежу, директор Рюельської ливарні, голова суду, прокурор, пан Міло — та тут усі представники влади!..

Коли сідали за стіл, військовий оркестр виконав варіації на мотив пісні «Слава, слава королю, слава Франції!», яка так і не стала популярною. Була п'ята година вечора. О восьмій подали десерт (фрукти й солодощі шістдесяти п'яти різновидів), окрасою якого був цукровий Олімп, увінчаний шоколадною Францією. Поява цього кулінарного дива стала сигналом для проголошення тостів.

— Панове! — сказав префект, підводячись. — За короля! За законну династію! Бурбони принесли нам мир, завдяки якому й виникло покоління мислителів та поетів, що утримують у руках Франції скіпетр красного письменства...

— Хай живе король! — дружно вигукнули гості, у своїй більшості прихильники уряду.

Підвівся старий директор колежу.

— За юного поета! — проголосив він. — За героя нинішнього дня, за того, хто обдарований талантом Петрарки у найскладнішому, з погляду Буало, жанрі і водночас високим хистом прозаїка!

— Браво! Браво!

Підвівся полковник — начальник гарнізону.

— За рояліста, панове! Бо герой нашого торжества мав сміливість захищати добрі давні принципи!

— Браво! — вигукнув префект, зааплодувавши і тим подавши знак до оплесків.

Підвівся Пті-Кло.

— Ми, Люсьєнові товариші, хочемо підняти тост за славу ангулемського колежу, за нашого глибокошановного, нашого дорогого директора, якому ми завдячуємо всі свої успіхи!

Старий директор, який не сподівався такої шани, утер сльозу. Підвівся Люсьєн. Запала глибока тиша. Поет зблід. У цю мить директор колежу, що сидів ліворуч від нього, поклав йому на голову лавровий вінок. Загриміли оплески. У Люсьєна набігли на очі сльози, його голос зривався від хвилювання.

— Він п'яний, — сказав, нахилившись до Пті-Кло, майбутній прокурор Невера.

— П'яний, але не від вина, — відповів стряпчий.

— Дорогі мої земляки, любі друзі, — заговорив нарешті Люсьєн, — я хотів би закликати у свідки цієї події всю Францію. Ось як у нашій країні вшановують людей, ось як надихають їх на великі діяння й великі задуми. Але,

знаючи, як я мало досі зробив, я збентежений сьогоднішніми почестями і тишу себе надією, що бодай у майбутньому зможу виправдати вашу віру в мене. У спогадах про ці врочисті хвилини я знаходитиму снагу для нових звершень. Дозвольте ж мені віддати належне тій, хто була моєю першою музою та заступницею, і принагідно виголосити тост за рідне місто! Слава прекрасній графині дю Шатле і хай живе шляхетне місто Ангулем!

— Непогано викрутився, — сказав королівський прокурор, схвально киваючи головою. — Адже ми заздалегідь обміркували свої тости, а він імпровізував.

О десятій вечора учасники банкету почали розходитись.

Почувши незвичайну музику, Давид Сешар запитав у Базіни:

— Що там відбувається в Умо?

— Дають банкет на честь вашого шуряка Люсьєна...

— Я певен, він жалкує, що не бачить мене там, — сказав Давид.

Опівночі Пті-Кло провів Люсьєна до майдану Мюр'є. Тут поет сказав стряпчому:

— Чоловіче, ми з тобою друзі до могили.

— Завтра в пані Сенонш я підписую шлюбний контракт із Франсуазою де Ляе, її вихованкою, — сказав адвокат. — Зроби мені приємність, приходи. Пані де Сенонш просила, щоб я привів тебе. Там ти побачиш і префекторшу. Звісно, їй розкажуть про твій тост, і, гадаю, вона буде щиро втішена.

— Я мав на те свої міркування, — сказав Люсьєн.

— О! Ти врятуєш Давида!

— Я в цьому впевнений, — відповів поет.

У цю саму мить, мов чарами, перед ними з'явився Давид. Одначе, що ж сталося? Річ у тім, що Давид опинився в досить-таки скрутному становищі. Дружина рішуче забороняла йому не тільки бачитися з Люсьєном, а й відкривати шалапутному поетові таємницю своєї схованки; тим часом Люсьєн писав братові сповнені почуття найширшої дружби листи й обіцяв уже найближчими днями залагодити сподіяне зло. От і сьогодні панна Клерже, пояснивши Давидові причину торжества, відлуння якого дійшло до його слуху, водночас передала своєму постояльцеві два листи.

«Мій друже, поведься так, немовби Люсьєна тут не було. Ні про що не турбуйся, любий, і твердо затям: ми в безпеці тільки доти, доки наші вороги не знають, де ти переховуєшся. Таке моє лихо, що я більше довіряю Кольбові, Маріон і Базіні, аніж братові. На жаль, мій бідолашний Люсьєн уже не той ширий і ніжний поет, яким ми знали його. Саме через те, що він хоче втрутитись у твої справи і самовпевнено береться заплатити наші борги (з марнославства, Давиде!), саме через те я його й боюся. Він отримав із Парижа франтівську одіж і п'ять золотих у красивому гаманці. Гроші він дав мені, й тепер ми на них живемо. Нарешті у нас стало на одного ворога менше: твій батько повернувся до Марсака. Ми спекалися його завдяки Пті-Кло, який розгадав підступні наміри татуса Сешара і негайно поклав їм край, заявивши, що надалі ти без його дозволу нічого розпочинати не будеш і що він, Пті-Кло, не дозволить тобі відступити право на свій винахід, доки ти не отримаєш як аванс винагороду в тридцять тисяч франків: п'ятнадцять тисяч для сплати всіх боргів, а на додачу ще п'ятнадцять, незалежно від того, що тебе чекає — успіх чи невдача. Пті-Кло незбагнений для мене. Обіймаю тебе, як тільки любляча дружина може обняти свого нещасливого чоловіка. Наш малий Люсьєн почуває себе добре. Це справжнє диво — бачити, як росте й розпускається серед наших домашніх бур ця квіточка! Мати, як завжди, молить за тебе Бога й обіймає тебе майже так само ніжно, як і я,

твоя Єва»

Остерігаючися селянського лукавства татуса Сешара, Пті-Кло й брати Куенте, як видно з Євиного листа, зуміли його позбутись, і тим легше, що настав час збирання винограду й старому треба було повертатись до свого маєтку.

Люсьєнів лист, укладений у лист Єви, був такого змісту:

«Мій любий Давиде, усе йде чудово. Я озброєний з голови до ніг; сьогодні я виступаю в похід, а вже днів за два сподіваюся просунутися далеко. З якою радістю обійму я тебе, коли ти будеш на волі й розквітаєшся з моїми боргами! Але я смертельно ображений тією недовірою, яку досі виявляють до мене сестра й мати. Хіба

я не знаю, що ти переховуєшся в Базіні? Щоразу як Базіна до нас приходить, я взнаю новини про тебе і дістаю відповідь на свої листи. Та й без того очевидно, що моя сестра могла довіритися тільки своїй подрузі по майстерні. Сьогодні я буду зовсім близько від тебе, і мені страшенно прикро, що я не зможу привести тебе на учту, яку влаштовують на мою честь. Марнославству ангулемців завдячую я цей скромний тріумф, про який незабаром усі забудуть, і тільки ти один щиро порадив би за мене. А тепер скажу тобі головне: зачекай ще кілька днів, і ти простиш тому, хто, хоч і завдав тобі горя, але вище за всю славу світу цінує честь бути твоїм братом.

Люсьєн»

В Давидовому серці точилася боротьба двох почуттів, хоч і неоднакових за силою, бо дружину він обожнював, а його прихильність до Люсьєна ослабла, коли він утратив до нього повагу. Але в самотині всі уявлення цілком змінюються. Людина, відірвана від сім'ї, змучена турботами, такими, як ті, що терзали Давида, скоряється думкам, яким вона змогла б опертись у звичайних умовах життя. Отож Давид пережив глибоке хвилювання, коли під звуки музики такого несподіваного для нього торжества він читав лист від Люсьєна, сповнений щирого каяття. Ніжні душі не здатні протистояти цим жалюгідним звирянням, бо прикладають до них міру власних почуттів. Та й зрештою, хіба не крапля води переповнює чашу? Тим-то коли настала північ, ніякі умовляння Базіни не могли утримати Давида від зустрічі з Люсьєном.

— В цю пізню годину, — сказав він, — на вулицях Ангулема немає жодної живої душі. Ніхто мене не побачить та й заарештувати мене вночі не зможуть. Ну а якщо я й зустріну когось, то скористаюся з маневру, який вигадав Кольб, і повернусь до своєї схованки. Я так знудьгувався за дружиною і малим!

Базіна, зрештою, поступилася перед цими досить переконливими доводами і випустила Давида, який з'явився на майдані Мюр'є саме в ту мить, коли Люсьєн і Пті-Кло прощалися.

Люсьєне! — вигукнув Давид, і брати в сльозах кинулись у обійми один одному.

В житті не часто випадають такі хвилини. Люсьєн був зворушений цим поривом некорисливої дружби, з якою ніколи не рахуються і обманювати яку — злочин. Давид

відчував потребу все простити. Великодушний і благородний винахідник збирався лише трохи покартати Люсьєна — йому хотілось розігнати хмари, що затьмарили колишні ніжні взаємини між сестрою й братом. Опанований такими почуттями, Давид забув про всі небезпеки, що виникли через нестачу грошей.

— Біжіть скоріше додому, — сказав Пті-Кло своєму клієнтові. — Принаймні скористайтеся зі свого необачного вчинку й поцілуйте жінку та дитину. І глядіть, щоб ніхто не побачив вас!

«Ну й невдача! — сказав собі Пті-Кло, залишившись сам-один на майдані Мюр'є. — От якби Серізе був тут!..»

Отак розмовляючи сам із собою, стряпчий ішов попід парканом, що обгороджував ділянку, де нині гордо височіє будинок суду. Аж раптом позад нього хтось постукав пальцем по дошці, як стукають у двері.

— Я тут, — прошепотів крізь щілину між двома нещільно прибитими дошками Серізе. — Я бачив, як Давид вийшов з Умо. Я вже й так здогадувався, де він ховається, тепер я знаю це напевне і знаю, як його схопити. Але ви дарма дозволили їм піти — мені треба було довідатись про Люсьєнові наміри, щоб якнайліпше налаштувати на нього пастку. Принаймні зачекайте їх тут під якимсь приводом. Коли Давид і Люсьєн вийдуть, спрямуйте їх у мій бік. Вони думатимуть, ніби поблизу нікого нема, і я підслухаю, що вони скажуть один одному на прощання.

— Ти сам сатана! — тихо сказав Пті-Кло.

— Тут мимоволі обернешся чортом! — відповів Серізе. — Чого не зробиш заради того, що ви пообіцяли мені!

Пті-Кло відійшов від загорожі й став прогулюватися майданом, поглядаючи на вікна кімнати, в якій тепер зібралася вся родина; щоб піднести собі настрій, він почав міркувати про своє майбутнє, бо завдяки спритності Серізе дістав тепер змогу завдати останнього удару. Пті-Кло був з породи тих глибоко зіпсутих, лукавих і двоєдушних людей, які не дадуть спіймати себе на жодну принаду, обминуть усі спокуси особистої прихильності, бо вони надто добре вивчили непостійність людського серця та стратегію інтересів. Отож спочатку стряпчий не дуже покладався на Куенте. На випадок, якби його одруження не відбулося й він не мав би підстав звинуватити Куенте-великого в обмані, Пті-Кло заздалегідь обміркував спосіб, як дошкулити фабрикантові; але

після свого успіху в домі Баржетонів стряпчий вирішив грати у відкриту гру. Його таємний задум став тепер йому непотрібний і навіть небезпечний з огляду на політичну кар'єру, якої він прагнув. У чому ж полягав задум Пті-Кло, за допомогою якого він сподівався здобути вплив? Ганнерак і декотрі багаті торговці захотіли утворити в Умо ліберальний комітет, пов'язаний діловими взаєминами з верховодами опозиції. Утворення міністерства Віллеля, яке допустив Людовік XVIII незадовго до своєї смерті, дало опозиції привід змінити тактику; зрештою, по смерті Наполеона ніхто вже не покладав надій на такий небезпечний засіб боротьби, як змова. Ліберальна партія створила в провінційній глушині цілу систему легального опору: вона тепер прагнула залучити на свій бік маси й забезпечити собі перемогу на виборах. Уродженець Умо й затятий ліберал, Пті-Кло був заводієм, душею і таємним радником опозиції долишнього міста, яке аристократія горішнього міста всіляко принижувала. Він перший звернув увагу на небезпеку повного засилля Куенте в пресі департаменту Шаранти і дійшов висновку, що опозиція повинна мати тут свій друкований орган, щоб не відставати від інших міст.

— Нехай кожен із нас дасть Ганнеракові по п'ятсот франків, і ми зберемо понад двадцять тисяч на купівлю Сешарової друкарні. Тоді ми станемо її хазяями, а офіційним власником зробимо підставну особу.

Повіреному пощастило схилити до цієї думки місцевих лібералів, і таким чином він укріпив своє подвійне становище як щодо Куенте, так і щодо Сешара, а підшукуючи підставну особу, він, природно, зупинив свій вибір на пройдисвіті такого гатунку, як Серізе, певний, що за відповідну плату з нього легко зробити людину, віддану ліберальній партії.

— Якщо виявиш, де ховається твій колишній хазяїн і видаси його мені,— сказав Пті-Кло колишньому факторові Сешара,— тобі дадуть позичку в двадцять тисяч франків на купівлю Сешарової друкарні, й, можливо, ти станеш на чолі газети. Отож дій!

Знаючи, що такий розбишака, як Серізе, виявить більше кмітливості ніж усі Дублони світу, Пті-Кло побіцяв Куенте-великому, що він улаштує арешт Сешара. Та відтоді як стряпчий почав тішити себе надією пролізти в прокуратуру, він зрозумів, що тепер йому доведеться відвернутись від лібералів. Але ж гроші на купів-

лю друкарні були вже зібрані — настільки йому вдалося розворушити лібералів із передмістя! І тоді Пті-Кло вирішив: нехай події розвиваються своїм плином.

«Ет! — сказав він самому собі. — Рано або пізно Серізе, будучи видавцем, порушить який-небудь закон про пресу, і я скористаюся з нагоди показати свої таланти...»

Він підійшов до друкарні й мовив Кольбові, що вартувало біля дверей:

— Іди-но скажи Давидові, що пора йому вертатись, поки ніде нікого нема. І будьте обережні. Я йду звідси, вже година ночі...

Як тільки Кольб покинув свій пост, на його місце стала Маріон. Люсьєн і Давид вийшли з дому; Кольб ішов за сто кроків попереду них, Маріон за сто кроків позаду. Коли брати проходили повз дощаний паркан, Люсьєн із запалом викладав Давидові свої міркування.

— Мій задум, друже, надзвичайно простий, — сказав він. — Але хіба я міг говорити про це при Єві? Вона ніколи не зрозуміла б моєї тактики! Я певен, що в глибині серця Луїза зберігає потяг до мене, і я хочу розбудити в ній колишні почуття, бодай для того, щоб помститися тому йолопові прєфектові. Якщо кохання поєднає нас хоч на тиждень, я умовляю її виклопотати для тебе урядову субсидію в двадцять тисяч франків. Завтра я зустрінуся з цією жінкою в тому самому будуарі, де починалася наша любовна гра і де, як запевняє Пті-Кло, нічого не змінилось. Отам і розіграю я комедію. А післязавтра вранці я тебе повідомлю — передам через Базіну коротеньку записку, — вийшло щось у мене чи ні. Хто знає, може, зовсім скоро ти будеш на волі... Тепер ти зрозумів, навіщо я замовив собі в Парижі фрак? Чи ж годиться грати роль першого коханця у дранті?

О шостій ранку Серізе прийшов до Пті-Кло.

Завтра опівдні Дублон хай буде наготові. Він зловить нашого приятеля, я за це ручаюся, — сказав парижанин. Одна з майстринь панни Клерже упадає за мною. Зрозуміли?..

Вислухавши Серізе, Пті-Кло побіг до Куенте.

— Добийтеся, щоб сьогодні ж увечері пан дю Отуа погодився передати Франсуазі право власності на свій маєток без права користуватися прибутками з нього, і через два дні ви підпишете із Сешаром договір про заснування комерційної спілки. Я одружуся не раніше як через тиждень після укладення шлюбного контракту

Отож у нас буде час повністю виконати умови нашої невеличкої угоди: *послуга за послугу*. Але ми повинні простежити, що відбудеться сьогодні ввечері в пані де Сенонш між Люсьєном і графінею дю Шатле, у цьому вся суть... Якщо Люсьєн справді розраховує на допомогу префекторші, Давид у мене в руках!

— Ви будете міністром юстиції, повірте, — сказав Куенте.

— Чом би й ні? Став же пан де Пейронне міністром, ну, а я нітрохи не гірший за нього, — сказав Пті-Кло, який ще не зовсім скинув із себе шкуру ліберала.

Непевне становище панни де Ляе стало причиною того, що на церемонію підписання її шлюбного контракту прийшла більшість ангулемського дворянства. Бідність майбутнього подружжя, те, що не було весільного кошика з дарунками жениха, — усе це викликало загальне співчуття, яке так любить виявляти вищий світ, бо й у справах добродійництва, і під час урочистостей люди насамперед тішать своє марнолюбство. Отож маркіза де Пимантель, графиня дю Шатле, пан де Сенонш і двоєтроє завсідників дому зробили Франсуазі такі-сякі дарунки, про що було багато розмов у місті. Ці гарненькі дрібнички у поєднанні з посагом, який протягом року готувала Зефіріна, подаровані хрещеним батьком коштовності й традиційні підношення жениха втішили Франсуазу й пробудили цікавість у кількох матерів та їхніх дочок. Пті-Кло й Куенте не забарились помітити, що ангулемське панство терпіло їх на своєму Олімпі як сумну необхідність: фабрикант був управителем майна, другим опікуном Франсуазі, а стряпчий був потрібен для підписання шлюбного контракту, як ото потрібен вішальник для шибениці. Але якщо пані Пті-Кло збєрігала за собою право відвідувати хрещену матір, то для її чоловіка уже наступного дня по весіллі приходиться в дім Сеноншів було б непросто, проте він пообіцяв собі, що змусить цей бундючний світ визнати його за свою людину. Соромлячись убогої рідні, стряпчий звелів матері залишитись у Манлі, де вона жила, і, прикинувшись хворою, надіслати йому письмовий дозвіл на шлюб. Не маючи зі свого боку ні родичів, ні покровителів, ні свідків, Пті-Кло почував себе досить ніяково, і для нього було щастям відрекомендувати своїм другом знаменитого поета, що його хотіла бачити сама графиня дю Шатле. Тому він заїхав по Люсьєна в кареті. Задля цієї знамен-

ної вечірки поет так вирядився, що, поза всяким сумнівом, забезпечив собі цілковиту перевагу над усіма чоловіками. Пані де Сенонш широко оголосила, що її домашнє торжество вшанує своєю присутністю герой дня, а зустріч посварених коханців — це одне з видовищ, які над усе полюбляє провінція. До того ж Люсьєна піднесли до звання *паризького лева*. Казали, ніби він дуже змінився, став справжнім красенем і франтом, тому всі ангулемські аристократки загорілися бажанням побачити це диво на власні очі. Згідно з тогочасною модою, на примху якої замість старовинних коротких бальних штанів почали носити бридкі сучасні панталони, Люсьєн з'явився у вузьких чорних панталонах. В ту пору чоловіки ще підкреслювали свої форми на прикрість людям худим і незграбним, а Люсьєн був збудований, як Аполлон. Ажурні сірі шовкові панчохи, бальні черевики, чорний атласний жилет, краватка — усе на ньому було бездоганне, усе наче зливалося з ним. Густиий хвилястий чуб відтінював білосніжне чоло, обрамлюючи його красою русявих кучерів. Очі поета сяяли гордістю. Маленькі, майже жіночі руки здавались особливо гарними в рукавичках, і, знаючи про це, Люсьєн не поспішав скидати їх. У манері триматися він наслідував де Марсе — знаменитого паризького франта: в одній руці він тримав ціпок і капелюх, з якими не розлучався, а другою час від часу робив вишукані жести, супроводжуючи ними свої слова. Люсьєн волів би прослизнути до вітальні зовсім непомітно, як оті знаменитості, що з удаваної скромності готові низько нахилитись, проходячи під брамою Сен-Дені. Але Пті-Кло мав тільки одного друга, і він зловжив його дружбою. Вечірка була в самому розпалі, коли стряпчий майже з помпезною урочистістю підвів Люсьєна до пані Сенош. Проходячи поміж гостей, поет чув, як шепочуться йому навздогін, і колись у нього пішла б обертом голова, але тепер він поставився до свого успіху байдуже — настільки був певен, що він один вартий усього ангулемського Олімпу.

— Ласкава пані, — сказав він, звертаючись до господині дому, — я вже мав приємність привітати свого друга Пті-Кло. Він належить до людей, з яких виходять міністри; і ось тепер йому всміхнулося щастя породичатися з вами, хай які там слабкі узи, що поєднують хрещену матір із хрещеницею (це було сказано досить-таки насмішкуватим тоном, і його чудово зрозуміли всі дами,

які дослухалися до розмови, вдаючи, проте, що їм до неї байдужісінько). Щодо мене, то я благословляю випадок, який дає мені нагоду висловити вам свої поздоровлення.

Все це було сказано невимушено і тоном вельможі, який зволив ушанувати своїм візитом людей нижчого стану. Слухаючи плутану відповідь Зефіріни, Люсьєн обводив поглядом вітальню, готуючись до дальших дій. Вельми граційно і надаючи своїй усмішці різних відтінків, уклонився він Франсісові дю Отуа та префектові, й ті відповіли йому поклоном. Після цього він нарешті підійшов до пані дю Шатле, вдавши, ніби тільки зараз її помітив. Їхня зустріч до такої міри була головною подією вечора, що всі зовсім забули про шлюбний контракт, на якому, до речі, найвизначніші гості мали поставити свій підпис, — але ж для цього їм треба було покинути вітальню й піти до суміжної кімнати в супроводі або нотаря, або Франсуази! Люсьєн ступив кілька кроків до Луїзи де Негрпеліс і з чисто паризькою вишуканістю, яка перетворилася для неї на далекий спогад, відколи вона приїхала до Ангулема, досить голосно сказав:

— Це вам, ласкава пані, завдячую я втіху отримати запрошення на обід у префектурі?..

— Ви завдячуєте, це, добродію, тільки своїй славі, — сухо відповіла Луїза, прикро вражена іронією, що ховалася в змісті фрази, яку Люсьєн сказав із таким розрахунком, щоб поранити гордість своєї колишньої покровительки.

— О графине! — сказав Люсьєн з лукавою і ледь визивною усмішкою. — Навряд чи я зважуся нав'язувати вам товариство людини, яка попала до вас у неласку. — Не чекаючи відповіді, він обернувся і, побачивши єпископа, вклонився йому з шанобливою гідністю. — Ваша превелебносте, ви майже пророк, — сказав Люсьєн голосом, сповненим чарівливої лагідності, — і я докладаю всіх зусиль, щоб ви виявилися пророком справжнім. Я щасливий, що прийшов сюди сьогодні, адже це дало мені нагоду зустріти вас і висловити вам свою глибоку пошану.

Люсьєн почав з єпископом розмову, яка тривала десять хвилин. Усі жінки дивились на поета, мов на якесь диво. Від його несподіваної зухвалості в графині дю Шатле відібрало мову. Вона бачила, що Люсьєном захоплені всі жінки; вона чула перешіптування й розуміла, що з уст в уста переказують ущипливі слова, якими вони шойно

обмінялись і які Люсьєн явно зневажливим тоном кинув їй просто в обличчя. Серце її стислося від почуття ображеного гонору.

«Якщо він не прийде на обід у префектуру, це буде скандал! — подумала вона. — Звідки в нього стільки гордості? Може, в нього закохалася панна де Туш?.. Він такий вродливий! Казали, ніби вона примчала до нього другого дня по смерті актриси!.. Може, він повернувся сюди тільки, щоб урятувати свого зятя? Може, якась дорожня пригода змусила його добиратися до Манля на зап'ятках нашої карети? Того ранку Люсьєн так дивно подивився на Сікста й на мене».

То був вихор думок, і, на своє лихо, Луїза віддавалася їм, водночас дивлячись на Люсьєна, який розмовляв з єпископом так, ніби був королем салону; він нікому перший не кланявся і чекав, поки до нього підійдуть; його неуважний погляд ковзав по вітальні, він умів надати своєму обличчю будь-якого виразу з невимушеністю, гідною його навчителя де Марсе. Він не урвав бесіди з прелатом навіть для того, щоб привітатися з де Сеноншем, який підійшов і зупинився неподалік.

Не минуло й десяти хвилин, як Луїза геть утратила самовладання. Вона підвелась, підійшла до єпископа і сказала йому:

— Що вам таке розповідають, превелебносте? З ваших уст не сходить усмішка.

Люсьєн чемно відступив, даючи графині дю Шатле змогу поговорити з єпископом.

— Який дотепний цей молодик, графине!.. Він сказав мені, що все завдячує вам...

— Мені не властива невдячність, ласкава пані! — сказав Люсьєн, кинувши на графиню докірливий погляд, що зачарував її.

— Послухаємо, що ви скажете, — мовила вона, порухом віяла запрошуючи Люсьєна підійти ближче. — Ходіть-но сюди, з монсеньйором. Його превелебність буде нашим суддею.

І вона пішла в будуар, повівши із собою єпископа.

— Вона накидає його превелебності досить-таки кумедну роль! — сказала одна дама з табору Шандурів умисне голосно, щоб її почули.

— Нашим суддею? — перепитав Люсьєн, поглядаючи то на прелата, то на префектову дружину. — А хто ж підсудний?

Луїза де Негрпеліс сіла на диван у своєму колишньому будуарі. Посадивши Люсьєна по один бік від себе, а єпископа по другий, вона почала розмову. І тут Люсьєн виявив найвищу честь своїй колишній подрузі, він здивував її і потішив: він зовсім не слухав, що вона казала! Поет наслідував жести й позу Пасті в «Танкреді», коли вона співає: «O patria!»¹ А його обличчя співало знамениту каватину Ріццо. До того ж здібний учень Коралі зумів зронити сльозу.

— О Луїзо! Як я тебе кохав! — прошепотів він їй на вухо, не зважаючи ні на єпископа, ні на розмову, тількино побачив, що графиня помітила його сльози.

— Витріть сльози! Невже ви хочете згубити мене ще раз? — тихо сказала вона йому, обернувшись спиною до єпископа, що вкрай збентежило його превелебність.

— О, досить і одного разу! — жваво відповів Люсьєн. (Благальний тон кухні маркизи д'Еспар осушив би сльози і в Марії Магдалини).— Боже, Боже!.. На мить ожили мої спогади, мої мрії, мої двадцять років!.. І ви...

Єпископ підвівся й поквалився вийти до вітальні, зрозумівши, що його гідність може потерпіти в товаристві колишніх коханців. Усі, ніби змовившись, залишили префектову дружину та Люсьєна на самоті. Але за чверть години Сікст, якого почали дратувати перешіптування та смішки гостей, що походжали біля дверей будуара, увійшов туди із стурбованим виразом обличчя й побачив, що Люсьєн та Луїза захопились розмовою.

— Пані, — сказав Сікст дружині на вухо, — ви краще, ніж я, знаєте Ангулем, тож чи не слід вам подбати про добру славу префектової дружини і про гідність представника уряду?

— Мій друже, — відповіла Луїза, змірявши свого цензора таким гордовитим поглядом, аж той здригнувся, — я розмовляю з паном де Рюампре про справи, які безпосередньо стосуються й вас. Ідеться про те, щоб урятувати одного винахідника, бо він стоїть на краю загибелі, ставши жертвою нищих підступів, і ви, звичайно, нам допоможете... Що ж до дам, чия думка про мене так вас обходить, то ви зараз побачите, як я змушу їх поприкусувати язики.

І графиня вийшла з будуара, спираючись на руку Люсьєна. Гординя великосвітської дами спонукала її ки-

¹ О батьківчино! (Іт.)

нути товариству ще зухваліший виклик, і вона повела поета підписувати шлюбний контракт.

— Підпишемо разом, гаразд? — мовила вона, подаючи Люсьєнові перо.

Люсьєн попросив її розписатися так, щоб він міг поставити свій підпис поряд.

— Пане де Сенонш, невже ви не впізнали пана де Рюбампре? — сказала графиня, і гоноровитому мисливцеві довелося вклонитись Люсьєнові.

Луїза дю Шатле повернулася з поетом до вітальні й посадила його між собою та Зефіріною на фатальну канапу посеред кімнати. І, сидячи там, мов королева на троні, тихим голосом почала розмову, сповнену іронічних випадів, яку підтримали дехто з її колишніх друзів та кілька дам, котрі склали її почет. Незабаром Люсьєн став героєм гуртка; він підхопив розпочату графинею розмову про Париж і з надзвичайною дотепністю тут-таки склав сатиру на паризьке життя, пересипаючи її анекдотами про всяких знаменитостей, справжніми ласощами для жадібних до таких оповідок провінціалів. Усі захоплювалися розумом Люсьєна не менше, ніж його вродою та ошатністю вбрання. Графиня дю Шатле так вочевидь тішилася перемогою поета, так майстерно грала на всіх його струнах (наче музикант, зачарований своїм інструментом), так доречно підказувала йому слушні репліки, вона кидала на гостей такі промовисті погляди, ніби вимагаючи від них захоплених слів на адресу юного красеня, що декотрі дами уже вбачали в одночасному поверненні Луїзи та Люсьєна глибоке кохання, яке стало жертвою взаємного непорозуміння. І чи не досада призвела до злосчасного шлюбу з Сікстом дю Шатле? Чи не кається вона тепер, що вчинила так нерозважливо?

— Отже, до післязавтра, — тихо сказала Луїза Люсьєнові о першій годині ночі, перед тим як підвестися з канапи. — Прошу вас, приходьте неодмінно...

Префектова дружина надзвичайно люб'язно попрощалася з Люсьєном, ледь схиливши голову в поклони, потім підійшла до графа Сікста, який шукав свого капелюха, й сказала йому кілька слів.

— Якщо те, що зараз повідомила мені пані дю Шатле, дорогий Люсьєне, правда, розраховуйте на мене, — сказав префект, кидаючись навздогін за дружиною, котра, як і в Парижі, рушила до виходу, не чекаючи його.

Від сьогоднішнього вечора ваш зять може вважати себе в безпеці.

— Ви заборгували мені цю послугу, графе, відповів Люсьєн з усмішкою.

Куенте і Пті-Кло були свідками цього прощання.

Гм!.. А нас таки пошили в дурні... — сказав фабрикант.

Пті-Кло, вражений успіхом Люсьєна, приголомшений блиском його розуму, вишуканістю манер, дивився на Франсуазу де Ляе, чие негарне личко сяяло захватом і, здавалося, казало миршавому нареченому: «От якби ви були схожі на свого друга!»

Аж раптом промінчик радості ковзнув по обличчю стряпчого.

— Але ж обід у префекта відбудеться тільки після-завтра, — сказав він. — У нас ще цілий день попереду, і я ручаюся за успіх.

— От бачиш, друже, — сказав Люсьєн, коли о другій годині ночі вони з Пті-Кло пішки повертались додому. — Прийшов, побачив, переміг! Ще кілька годин, і Сешар буде щасливий.

«От і все, що мені треба знати» подумав Пті-Кло, а вголос промовив:

— Я думав, ти тільки поет — ти ж іще й Лозен. А отже, двічі поет.

І вони обмінялися потиском рук, якому судилося стати останнім.

— Моя люба Єво, — сказав Люсьєн, розбудивши сестру, — у мене добрі вісті! Не мине й місяця, як Давид звільниться від боргів!..

— Але як?

— А от послухай. Під оболонкою графині дю Шатле ховається моя колишня Луїза. Вона кохає мене дужче, ніж колись, і вона змусить свого чоловіка доповісти у міністерстві внутрішніх справ про наш винахід і подати його у схвальному світлі!.. Отож постраждаймо ще якийсь місяць, термін достатній, щоб я помстився префектові — зробив його найщасливішим із чоловіків. (Єва, слухаючи брата, думала, що все це мариться їй уві сні) Коли я знову побачив маленьку сіру вітальню, де два роки тому я тремтів, як дитина, коли я роздививсь як слід меблі картини, обличчя, мов полуда спала з моїх очей! Як змінює Париж наші уявлення!

— Хіба в цьому щастя? — спитала Єва, зрозумівши нарешті брата.

— Гаразд, гаразд... Ти ще спиш. Поговоримо завтра, після сніданку, — сказав Люсьєн.

Задум Серізе був надзвичайно простий. Хоча до подібних хитрощів удаються всі провінційні судові пристави, коли їм треба зловити боржника, й успіх такого заходу завжди сумнівний, Серізе мав усі підстави сподіватися, що йому пощастить, бо він готував свою пастку, враховуючи характери Люсьєна й Давида — адже обох він чудово знав. Узяв він до уваги тажож їхні надії. Будучи донжуаном у середовищі молодих майстринь, новоспечений фактор братів Куенте робив з дівчатами все, що хотів, сіючи між ними ворожнечу, і тепер, коли йому знадобились особливо важливі послуги, він зупинив вибір на одній з прасувальниць Базіни Клерже, на ім'я Анрієтта Сіньюоль, дівчині, яка своєю красою могла позмагатися з пані Сешар. Анрієттині батьки, дрібні виноградарі, жили на своїй фермі, за два льє від Ангулема, біля дороги на Сент. Сіньюолі, як і всі селяни, не вважали себе досить багатими, щоб залишити єдину дочку при собі, й постановили влаштувати її покоївкою до заможних панів. У провінції від покоївки вимагають, аби вона вміла прати й прасувати тонку білизну. Добра слава пані Прієр, чий заклад тепер перейшов до Базіни, сприяла тому, що Сіньюолі віддали дочку до неї в науку і платили за її харчування й житло. Пані Прієр належала до тієї породи старих провінційних господинь, які беруть на себе обов'язки матерів. Вона жила з ученицями по-сімейному, водила їх до церкви й сумлінно наглядала за ними. Анрієтта Сіньюоль, вродлива, ставна чорнявка із сміливим поглядом, з густими довгими косами, відзначалася тією особливою білістю шкіри, притаманною дочкам півдня, яку можна порівняти тільки з білістю пелюсток магнолії. Тож не дивно, що Серізе відразу накинув на Анрієтту оком, і вона мала стати чи не першою з його жертв; але будучи дочкою *чесних фермерів*, вона довго чинила опір і поступилася йому тільки під впливом ревнощів, поганих прикладів і звичайної обіцянки спокусників: «Я одружуся з тобою», а Серізе не забарився сказати їй це, тільки-но став молодшим фактором у братів Куенте. Довідавшись, що Сіньюолі володіють виноградниками вартістю в десять або дванадцять тисяч франків і досить пристойним будиночком, парижанин

поквапився позбавити Анріетту змоги вийти заміж за іншого. Такі були амурні справи красуні Анріетти та Серізе, коли Пті-Кло пообіцяв зробити його власником Сешарової друкарні, створивши нібито товариство на вірі з капіталом у двадцять тисяч франків, яке, по суті, мало зв'язати Серізе по руках і ногах. Таке майбутнє, одначе, засліпило фактора, голова в нього пішла обертом, панна Сінйоль видалася йому тепер перешкодою на шляху до здійснення шанолюбних задумів, і він став нехтувати бідолашну дівчину. Помітивши, що юний фактор має намір її покинути, Анріетта вдарила у розпач і прихилилася до зрадливого коханця дедалі дужче. Та коли паризький шалапут виявив, що Давид переховується в панни Клерже, у нього виник новий намір щодо Анріетти, проте своєї поведінки він не змінив, вирішивши обернути собі на користь той відчай, який охоплює дівчину, коли їй не лишається іншого виходу, як прикрити свою ганьбу одруженням. Вранці того самого дня, коли Люсьєн готувався знову завоювати серце своєї Луїзи, Серізе відкрив Анріетті таємницю Базіни і сказав, що їхнє одруження та їхній добробут залежать від того, чи пощастить їй знайти Давидову схованку. Діставши від Серізе такі розпорядження, Анріетта досить легко з'ясувала, що друкар може ховатися тільки в туалетній кімнаті панни Клерже; дівчина не вбачала нічого поганого в цьому шпигуванні, але, умовивши її допомагати йому, Серізе тим самим прилучив Анріетту до своєї підлої зради.

Люсьєн ще спав, коли Серізе прийшов до Пті-Кло розпитати про наслідки вчорашньої вечірки і вислухав у кабінеті стряпчого розповідь про великі події, які, певне, схвилювали весь Ангулем.

— А Люсьєн надіслав вам бодай одну записочку після того, як повернувся сюди з Парижа? — запитав колишній паризький безпритульник, задоволено кивнувши головою, коли Пті-Кло закінчив розповідати.

— Одну надіслав, ось вона, — сказав стряпчий і подав Серізе коротенького листа від Люсьєна, написаного на поштовому папері, яким звичайно користувалася Єва.

— Чудово! — сказав парижанин. — Нехай-но хвилин за десять до заходу сонця Дублон із жандармами влаштує засідку біля брами Пале та розставить повсюди своїх підглядачів, і ми схопимо нашого молодця.

— А ти певен, що все вийде, як *ти* задумав? — спитав Пті-Кло, змірявши Серізе пильним поглядом.

— Я покладаюся на випадок, — сказав колишній паризький сирота. — А випадок — то велика шельма, він не любить порядних людей.

— Гляди не дай маху, — сухо кинув стряпчий.

— Спробую, — сказав Серізе. — А ви заляпали мене багном, то дали б хоч кілька банкових білетів, щоб я ними обтерся... І зважте, добродію, — сказав парижанин, помітивши на обличчі Пті-Кло вираз, який йому не сподобався, — якщо ви мене одурите, якщо на цьому тижні не купите мені друкарню... Глядіть, щоб ваша дружина не залишилась молодою вдовою, — майже пошепки закінчив паризький шибеник, кинувши на співрозмовника погляд, у якому зблиснула смерть.

— Якщо на шосту вечора ми посадимо Давида в холодну, приходь на дев'яту до пана Ганнерака, і ми владнаємо твою справу, — твердо пообіцяв стряпчий.

— Отже, домовились. Я вже зумію вам догодити, хазяїне! — сказав фактор братів Куенте.

Серізе вже опанував мистецтво виводити чорнило з паперу (нині такі таланти розмножились і становлять неабияку загрозу для державної скарбниці). Він витравив чотири рядки, написані Люсьєном, і замінив їх іншими, підробивши почерк із досконалістю, що обіцяла в майбутньому принести Серізе чимало прикростей.

«Дорогий Давиде, ти можеш без страху з'явитися до префекта, твою справу залагоджено. Виходь негайно, я зустріню тебе і навчу, як ти повинен розмовляти з префектом.

*Твій брат
Люсьєн»*

Опівдні Люсьєн написав Давидові листа, де розповів про свій успіх на вечірці й пообіцяв йому заступництво префекта; мовляв, граф дю Шатле сьогодні ж таки напише доповідну міністрові про відкриття, від якого він у захопленні. В той час як Маріон передавала панні Базіні листа, вдаючи ніби принесла в прання Люсьєнову білизну, Серізе — до речі, попереджений Пті-Кло про ймовірність такого листа — викликав Анрієтту Сіньйоль і пішов прогулятися з нею берегом Шаранти. Мабуть, не обійшлося без суперечки, й Анрієттина порядність поступилася не зразу, бо прогулянка тривала аж дві години. На карту були поставлені не тільки інтереси дитини, а усе їхнє майбутнє, щастя, багатство, а те, чого

просив Серізе, здавалося такою дрібничкою! До того ж він остерігся сказати Анріетті, які будуть наслідки її вчинку. Та одне бентежило чесну дівчину: надмірно висока плата, що її пообіцяли Серізе за таку дрібничку. Хай там як, а, зрештою, молодик умовив свою коханку допомогти йому здійснити свій план. О п'ятій годині Анріетта мала вийти з дому, потім повернутись і сказати хазяйці, що пані Сешар просить її негайно прийти. А через чверть години після того, як Базіна піде, дівчина мала піднятися нагору, постукати до туалетної кімнати й передати Давидові підробленого листа від Люсьєна. В усьому іншому Серізе покладався на випадок.

Уперше за цілий рік Єва відчула, що сталеві лещата, в яких її затисла нужда, трохи ослабли. У неї зродилася надія. І вона — вона теж! — захотіла похвалитися своїм братом, з'явитися на вулиці попідруч із поетом, якого вшановувало рідне місто, обожнювали жінки і кохала горда графиня дю Шатле! Вона причепурилась і надумала після обіду прогулятися з братом по бульвару Больє. О цій годині, у вересні, туди виходить подихати свіжим повітрям весь Ангулем.

— Гляньте! Та це ж красуня Сешар! — почувлися голоси з появою Єви.

— Такого я від неї не сподівалася! — сказала якась жінка.

— Чоловік ховається, а дружина виставляє себе напоказ! — мовила пані Постель умисне голосно, щоб бідолашна жінка почула.

— О, вертаймося! Даремно я вийшла, — сказала Єва братові.

Сонце вже ховалося за обрій, коли від схилу, по якому спускаються в Умо, почувся гомін — так буває, коли збирається натовп. Люсьєн і його сестра, охоплені цікавістю, попрямували туди, бо їм почулося, ніби люди, які йшли з Умо, говорили між собою про вчинений там злочин чи щось таке.

— Спіймали там одного... Напевне, злодій... Блідий як мрець, — сказав один перехожий сестрі й братові, побачивши, що вони біжать туди, де збиралася дедалі більша юрба.

Ні Люсьєн, ні Єва не відчували найменшої тривоги. Назустріч їм бігли дітлахи, йшло кілька старих жінок та майстрів, що поверталися з роботи, — всього чоловік із тридцять; серед темного гурту людей поблискували об-

шиті галуном капелюхи жандармів. А за жандармами, наче грозова хмара, сунув натовп — не менше сотні людей.

— О Боже! — зойкнула Єва. — Та то ж мій чоловік!

— Давид! — скрикнув Люсьєн.

— Це його жінка! — почулись голоси, і люди розступилися.

— Що примусило тебе вийти? — запитав Люсьєн.

— Твій лист, — відповів Давид, блідий і розгублений.

— Я це передчувала! — сказала Єва і впала неприємна.

Люсьєн підняв сестру, двоє перехожих допомогли віднести її додому, де Маріон уклала її в постіль. Кольб побіг по лікаря. Коли лікар прийшов, Єва все ще була без тями. Люсьєн мусив признатися матері, що Давида заарештували з його вини, бо йому й уві сні не могло наспитися, що причиною лиха був не той лист, якого він написав, а підроблений.

У погляді матері Люсьєн прочитав прокляття, яке вбило його. Він піднявся до своєї кімнати і там зачинився.

Вночі, то хапаючись за перо, то кидаючи його, Люсьєн написав листа, і кожен, хто прочитає ці безладно нанизані одна на одну фрази, збагне, який глибокий розпач опанував нещасного поета.

«Кохана сестро, сьогодні ми бачилися з тобою востаннє. Моє рішення непохитне. Зараз я поясню тобі, як я до нього прийшов. У багатьох родинах бувають фатальні істоти, для своїх близьких вони — як хвороба. Ось таким фатальним створінням і був для вас я. Це спостереження не моє, воно належить одному бувалому дипломатові. Якось ми вечеряли в приятельській компанії в «Роше де Канкаль». Розмова, пересипана тисячею дотепів, торкнулася однієї молодій особі, котра, на загальний подив, так і не вийшла заміж, і той дипломат раптом сказав нам, що вона «хвора своїм батьком». І тут він розвинув перед нами свої міркування щодо таких сімейних захворювань. Мовляв, така-то родина процвітала б, якби в ній була інша мати, а в тій родині — син розорив батька, а там — батько занапастив майбутнє і добру славу своїх дітей. Хоча наш співрозмовник обгрунтовував свої висновки в жартівливій формі, але за десять хвилин він навів стільки прикладів, що я був приголомшений його словами.

Ця істина була варта всіх пустих, хоч і дотепно побудованих, парадоксів, якими полюбляють розважатися журналісти в своєму колі, коли поруч немає сторонньої людини, що її вони задля розваги могли б містифікувати. Так от, у нашій сім'ї таке фатальне створіння — я! Моє серце сповнене любові до вас, а поведжусь я, наче ворог. За вашу щиру відданість я платив злом. І ось сьогодні — знову ж таки неумисне! — я завдав останнього, найтяжчого удару... Тоді як я жив у Парижі життям недостойним, сповненим пустих розваг і неминучих знегод, вважаючи легкі приятельські взаємини за дружбу і пориваючи зі справжніми друзями заради людей, котрі прагнули тільки визискувати мій талант в інтересах своєї вигоди; тимчасом як я зовсім не згадував про вас або згадував тільки для того, щоб завдати вам зла, ви скромно йшли трудовою дорогою, повільно, але впевнено наближаючись до того щастя, за яким я так нерозважливо гнався. Поки ви вдосконалювались, я вносив у своє життя зачатки погибелі. Атож, гординя моя незмірна, і вона не дозволяє мені змиритися зі скромною долею. Я маю ниці нахили та вподобання, і спогад про те, як мені щастило задовольняти їх, отруєє доступні тепер для мене радощі, а колись же я бездумно втішався ними. О моя люба Єво, я суджу себе суворіше, ніж будь-хто, вирок мій нещадний і остаточний. Життя в Парижі вимагає постійних зусиль, а моя воля проявляється лиш поривами: мабуть, у мене лихоманка мозку. Майбутнє жахає мене, і тому я не хочу для себе ніякого майбутнього, а теперішнє я не годен витерпіти. Я дуже хотів із вами побачитись, але краще було б мені покинути рідний край навіки. Проте поїхати кудись, не маючи засобів до існування, — безумство, а я й так накоїв чимало безумств. Смерть приваблює мене більше, аніж неповноцінне життя, адже хоч би в якому становищі я опинився, моя надмірна гординя прирікає мене на нерозсудливі вчинки. Деякі люди мов ті нулі: вони нічогісінько не означають, але приставиш до них попереду одиницю — і їхнє нікчемство набуває десятикратної цінності. Я міг би набути такої цінності, лише одружившись із жінкою сильною і непохитною волею. Такою дружиною могла б стати для мене пані де Баржетон, і я занапастив своє життя, не розлучившись заради неї з Коралі. Ти й Давид були б для мене чудовими керманичами, але ви не досить сильні, щоб приборкати мою слабку вдачу, яка наче мимохіть

вислизає з-під будь-якого впливу. Я люблю життя безтурботне, веселе; я уникаю труднощів і тому здатний на легкодухість, яка може завести мене далеко. Я народився принцом. Розум у мене навіть гостріший, аніж треба для успіху, але він тільки зблискує і швидко гасне, а перемога на арені, де змагаються стільки марнославних воль, дістається тому, хто витрачає сили помірковано і в кого наприкінці дня лишається достатній запас. Я можу вчинити зло,— як щойно його вчинив,— керуючись найкращими намірами. Є люди — дуби, я ж, мабуть, тільки тоненький прутик, а хочу здаватися кедром. Ось я й підвів свій баланс. Неузгодженість між засобами й бажаннями, брак душевної рівноваги завжди зводитиме нанівець усі мої зусилля. Серед освічених людей такі натури зустрічаються нерідко, і причина цього у вічному розладі між розумом і вдачею, між волею і бажанням. Яка доля мене чекає? Я бачу її вже тепер, коли згадую деяких паризьких знаменитостей, усіма забутих уже за моєї пам'яті. На порозі старості я здаватимуся дряхлішим за свій вік, не маючи ні засобів до життя, ні імені. Все моє єство повстає проти такої старості: я не хочу стати непотребом, опинитися на смітнику суспільства. Люба сестро, за твою теперішню суворість до мене я люблю тебе ще дужче, ніж за колишню ніжність. Хоч ми й дорого заплатили за радість, яку принесла мені зустріч з тобою й Давидом, але згодом — хто знає? — ви, можливо, скажете, що навіть така ціна не була надто висока — адже в цей спосіб куплено кілька останніх щасливих хвилин для бідолахи, котрий так вас любив!.. Не розшукуйте мене, не намагайтесь дізнатися, що зі мною стало. Сподіваюся, мій слабкий дух послужить мені бодай раз у житті, і я таки зроблю те, що намислив. Покірливість своїй долі, мій ангеле, — це щоденне самогубство, але в мене таке почуття не триватиме довше одного дня, і я негайно повинен ним скористатися...

Друга година ночі

Так, я вирішив твердо. Отож прощай навіки, моя люба Єво. Мені навіть радісно думати, що віднині я житиму тільки у ваших серцях. Там буде моя могила... Іншої я не хочу. Дозволь ще раз сказати тобі: «Прощай!» — останнє «прощай» від твого нещасливого брата.

Люсьєн»

Написавши листа, Люсьєн тихенько зійшов униз і поклав його в колиску племінника; обливаючися слізьми, він востаннє поцілував сонну сестру в чоло і вийшов. Він погасив свічку, кинув прощальний погляд на старий дім і відчинив хвіртку, щоб вийти на вулицю. Та хоч Люсьєн намагався ступати зовсім нечутно, Кольб, який спав у майстерні на постеленому долі матраці, прокинувся.

— *Хто пішоф?..*— гукнув Кольб.

— Це я, — сказав Люсьєн. — Я йду геть, Кольбе.

— *Фам не сліт пуло п сюти і с'яфлягись,* — пробурчав Кольб сам до себе, але так, щоб Люсьєн почув.

— Краще б мені і на світ не з'являгись, — відповів Люсьєн. — Прощай, Кольбе, я не гніваюся на тебе, адже я сам думаю, як і ти. Скажеш Давидові, що й у останню свою хвилину я жалкуватиму, що не обняв його на прощання.

Поки ельзасець вставав і одягався, Люсьєн причинив за собою хвіртку й по бульвару Больє пішов до Шаранти, виряджений, як на свято, бо він захотів, щоб поховальним саваном стало для нього паризьке вбрання — яскрава оболонка світського франта. Вражений тоном і змістом останніх слів Люсьєна, Кольб хотів був піднятися до хазяйки і спитати, чи знає вона про те, що її брат пішов з дому, і чи попрощалася вона з ним. Але дім був занурений у тишу й сон. «Мабуть, вони ще вчора домовилися про те, що він піде», — подумав Кольб і знову ліг спати.

Про самогубство, з огляду на важливість цієї теми, досі написано дуже мало, це явище, по суті, зовсім не вивчене. Адже ця хвороба майже недоступна для спостереження. До самогубства призводить почуття, яке ми назвемо, коли хочете, *самоповагою*, щоб не змішувати його з поняттям *честь*. Того дня, коли людина сповниться презирства до себе, того дня, коли вона відчує, що усі її зневажають, в ту мить, коли дійсність заходить у суперечність із її сподіваннями, вона вбиває себе і тим самим віддає шану суспільству, не бажаючи з'являтися перед ним позбавленою своїх чеснот і доброї слави. Хай там що кажуть, а серед безвірників (для християнина самогубство неприйнятне) лише боягузи миряться зі зганьбленим життям. Є три різновиди самогубства: самогубство як заключний напад тривалої хвороби, і цей випадок, звичайно, слід віднести до патології; потім самогубство з розпачу і, нарешті, самогубство заздале-

гидь обмірковане. Люсьєн хотів заподіяти собі смерть від розпачу, і він обміркував усе заздалегідь — і тому, й тому самогубству можна запобігти, бо не можна уникнути тільки самогубства на ґрунті патологічних відхилень. Але буває й так, що об'єднуються всі три причини, як сталося з Жан Жаком Руссо. Отож Люсьєн свідомо прийняв рішення, а тоді почав обмірковувати засоби його здійснення і, будучи поетом, захотів померти поетично. Спершу він думав просто кинутись у Шаранту; але тепер, востаннє спускаючись по бульвару Больє, він уявив собі весь той гармидер, який зніметься після його самогубства, уявив бридке видовище свого спотвореного трупа; коли він спливе на поверхню і стане предметом судового розслідування; одне слово, в ньому заговорив, як то буває в декотрих самогубців, посмертний гонор. Коли Люсьєн провів цілий день у домі мірошника Куртуа, він запримітив, прогулюючись по березі, округле плесо, які бувають на малих річках і про величезну глибину яких свідчить незвичайно спокійна гладінь. Вода там ні зеленава, ні синя, ні прозора, ні жовтава — вона як дзеркало з полірованої сталі. Ту чашу не обрамлювали ні косарики, ні голубі іриски, ні широкі листки латаття; береги плеса поросли невисокою густою травою, а навкруг досить мальовничо посхилялись плакучі верби. Зразу ставало очевидно, що перед вами заповнена водою безодня. Той, хто мав би мужність накласти собі в кишені каміння, знайшов би тут певну смерть, і його тіло навіки залишилося б на дні. «Ось місце, де так і вабить утопитися», — подумав тоді поет, милуючись навдивовижно гарним краєвидом.

Цей спогад зринув у його пам'яті, коли він уже підходив до Умо. І Люсьєн рушив дорогою на Марсак, заглиблений у передсмертні думки, твердо постановивши забрати з собою таємницю своєї смерті, вберегти своє тіло від судової експертизи, від поховання, щоб ніхто й ніколи не побачив його у страшному вигляді потопельника, якими вони бувають, коли труп спливає на поверхню води. Незабаром він опинився біля подніжжя одного з пагорбів, що так часто трапляються на французьких дорогах, а надто між Ангулемом і Пуатьє. Здалеку швидко наближався диліжанс, що прямував з Бордо в Париж. Пасажири мали скоро повиходити — на цей досить високий пагорб треба було підійматися пішки, — і Люсьєн, який не хотів, щоб його побачили, звернув на

бічну стежку, спустився у виарок і став збирати у чиемусь винограднику квіти. Коли поет знову вийшов на шлях, він тримав у руці великий букет *sedum* — ця жовта квітка росте у виноградниках між камінням. Поперед себе він побачив подорожнього у всьому чорному, з напудреним волоссям, у черевиках з орлеанської шкіри, застебнутих на срібні пряжки, з обличчям смагливим і змережаним шрамами, так наче десь у дитинстві він упав у вогонь і обпікся. Цей подорожній, чиї манери й одяг указували на священнослужителя, ішов повільно й курил сигару. Коли Люсьєн вибрався із виноградника на дорогу, незнайомиць почув шарудіння й обернувся; певне, його вразило затьмарене глибоким смутком вродливе обличчя поета, його символічний букет і ошатне вбрання. Подорожній у ту мить, здавалося, стрепенувся, наче мисливець, який зненацька натрапив на дичину, що на неї полював довго й марно. Він уповільнив ходу і задивився в далечінь, давши Люсьєнові *зблизитись із собою*, якщо висловитися морським жаргоном. Простеживши за його поглядом, Люсьєн побачив невеличку карету, запряжену парою коней. Кучер ішов пішки поруч із екіпажем.

— Ви відстали від диліжанса, добродію, і ви втратите своє місце в ньому, якщо не будете ласкаві сісти в мою карету, бо поштові екіпажі їздять швидше, ніж пасажирські, — сказав подорожній Люсьєнові надзвичайно люб'язним тоном і з помітним іспанським акцентом.

Не чекаючи відповіді, іспанець дістав із кишені сигарницю, відкрив її і запропонував Люсьєнові закурити.

— Я не подорожній, — відповів Люсьєн, — і я надто близький до кінця свого шляху, щоб утішатися сигарою...

— Ви надто суворі до себе, — відповів іспанець. — Хоч я й почесний канонік Толедського собору, проте вряди-годи дозволяю собі викурити сигару. Господь дарував нам тютюн для присипання наших пристрастей і страждань... Мені здається, ви пригнічені горем, принаймні ви тримаєте в руках його емблему, мов засмучений бог Гіменей. Закуріть... Усі ваші прикрощі розвіються з димом...

І священник з виразом лукавого спокусника знову простяг Люсьєнові солом'яну сигарницю, кинувши на нього співчутливий погляд.

— Пробачте, панотче, — сухо відказав Люсьєн, — але нема такої сигари, яка розвіяла б мої прикрощі...

І на очах у нього заблищали сльози.

— Еге, юначе, а чи не само божественне провидіння спонукало мене вийти з екіпажа, трохи розім'яти ноги та розігнати сонливість, що опановує вранці подорожнього? Завдяки цьому мені випала нагода втішити вас і таким чином бодай почасти виконати своє земне призначення... І які такі страшні прикрощі могли спіткати вас у такому юному віці?

— Ваші втішання, панотче, будуть марними. Ви — іспанець, а я — француз. Ви віруєте у Святе Письмо, а я — безбожник.

— *Santa Virgen del Pilar!*..¹ Ви безбожник! — вигукнув священнослужитель, з материнською турботливістю беручи Люсьєна під руку. — Ось одна з дивовиж, що їх я постановив собі вивчити в Парижі. В Іспанії ми не віримо в існування безбожників... Це тільки у Франції дев'ятнадцятирічний юнак може мати подібні погляди.

— О, я навіть більше, ніж безбожник! Я не вірю ані в Бога, ані в людей, ані в щастя! Роздивіться мене добре, панотче; бо через кілька годин я вже буду мертвий. Це мій останній світанок!.. — пишномовно виголосив Люсьєн, показуючи на небо.

— Отакої! Чого ж ви накоїли, щоб піти з життя? Хто засудив вас на смерть?

— Найвищий суд! Я сам!

— Дитя! — вигукнув священнослужитель. — Ви когось убили? Вас чекає ешафот? Ану поміркуймо. Якщо ви, згідно з вашими словами, бажаєте провалитись у небуття, то, значить, тут, на землі, ніщо вас уже не хвилює й не цікавить? — Люсьєн ствердно кивнув головою. — Ну, тоді ви можете розповісти мені про своє горе, хіба не так?.. Ідеться, очевидно, про якісь любовні невдачі?.. — Люсьєн промовисто знизав плечима. — Ви хочете накласти на себе руки, щоб уникнути ганьби? Чи ви просто розчарувались у житті? Хай там яка у вас для цього причина, ви з однаковим успіхом можете заподіяти собі смерть у Пуатьє, як і в Ангулемі, в Турі, як і в Пуатьє. Сипучі піски Луари не повертають своїх жертв...

— Ні, панотче, — відповів Люсьєн. — Я все обміркував, і моє рішення остаточне й безповоротне. Тижнів три тому мені трапилася на очі прегарна гавань, звідки дуже

¹ Свята Діво Піларська!.. (Ісп.)

зручно відплисти на той світ людині, якій остогидло жити на світі цьому.

— На той світ?.. А кажете, ви безбожник.

— Авжеж, кажу. Під «тим світом» я розумію своє майбутнє перетворення в тварину або рослину...

— Ви невиліковно хворі?

— Так, панотче...

— А, он воно що, — сказав священник. — І як зветься ваша хвороба?

— Бідність.

Іспанець подивився на Люсьєна і сказав йому з вишуканою люб'язністю та з майже іронічною посмішкою:

— Діамант не знає собі ціни.

— Тільки священник може так лестити бідоласі, який хоче вмерти!.. — вигукнув Люсьєн.

— Ви не помрете, — владним голосом сказав священнослужитель.

— Мені доводилося чути, — заперечив Люсьєн, — що на великій дорозі людей грабують, але щоб їм давали там багатство — такого я не чув.

— То почуєте, — сказав священнослужитель, глянувши, яка відстань відділяє їх від екіпажа, — йому хотілося пройти ще кілька кроків наодинці з Люсьєном. — Послухайте мене, — сказав він, пожевуючи сигару, — бідність — це не причина, щоб накладати на себе руки. Мені потрібен секретар, мій колишній секретар недавно помер у Барселоні. Я зараз у тому самому становищі, в якому був барон Герц, знаменитий міністр Карла Дванадцятого, котрий, їдучи до Швеції, як я оце їду до Парижа, опинився в одному містечку... А секретаря тоді в нього теж не було. І ось барон зустрічає там сина майстра-золотаря, що відзначався дивовижною вродою, яка, безперечно, поступалася вашій... Барон Герц бачить, що той юнак — хлопчина розумний, як я оце бачу на вашому чолі ознаки поетичного дару, і він садить його до своєї карети, як я зараз посаджу вас до своєї; і з хлопця, приреченого все життя полірувати столові прибори та шліфувати дорогоцінні камені в провінційному містечку, такому, як Ангулем, він робить свого улюбленця, як я зроблю із вас свого. Приїхавши до Стокгольма, він влаштовує свого секретаря на державну службу й завалює його роботою. Юний секретар сидить і пише цілими ночами і, як і в усіх великих трудівників, у нього розвивається погана звичка — він починає жувати папір.

(А от, скажімо, небіжчик пан де Мальзерб, так той любив пускати дим із згорнутого в ручочку й підпаленого паперу, й одного разу він несамохіть устругнув такий жарт із чоловіком, що приніс доповідь, від якої залежав успіх його справи). Наш юний красень почав з чистого паперу, але незабаром утратив до нього смак і приохотився до списаного — як до витонченіших ласощів. Тоді ще не курили, як курять тепер. Згодом юний секретар барона Герца усе більше входить у смак і починає жувати й пергаменти. В ті часи між Швецією та Росією відбувалися переговори про мирний договір, що його парламент збирався нав'язати Карлові Дванадцятому, як у тисяча вісімсот чотирнадцятому році хотіли примусити до мирних переговорів Наполеона. Основою переговорів між Швецією та Росією була угода, підписана обома державами з приводу Фінляндії. Перший примірник тієї угоди Герц довірив своєму секретареві, та коли виникла потреба подати документ на розгляд парламенту, барон зіткнувся з несподіваним ускладненням: угоди ніде не могли знайти. У парламенті поширюється чутка, ніби міністр, прагнучи догодити вподобанням монарха, мав зухвалість знищити документ. Проти барона Герца порушують справу, і тоді його секретар зізнається, що він з'їв угоду... Починають судове розслідування, злочин доведено, і секретаря засуджують до смертної кари. Але ви до цього ще не дійшли, отож візьміть сигару і закуріть, поки ми не сіли в карету.

Люсьєн узяв сигару і припалив її, як заведено в Іспанії, від сигари свого супутника. «Він правду каже, я завжди встигну накласти на себе руки», — подумав поет.

— Аж надто часто буває, — провадив іспанець, — що саме в ту мить, коли молода людина остаточно втрачає надію на краще майбутнє, отут їй і усміхається доля. Саме це я й хотів вам сказати, але визнав за краще довести на прикладі. Становище красеня секретаря, засудженого на смерть, було тим розпачливіше, що король Швеції не міг помилювати його, адже вирок був ухвалений парламентом; проте король заплющив очі на його втечу. Вродливий молодик утікає через море човном, маючи в кишені всього кілька монет, і з'являється до герцога Курляндського з рекомендаційним листом від Герца, в якому шведський міністр розповів про лихі пригоди та злощасну пристрась свого улюбленця. Герцог призначає вродливого юнака в секретарі до свого

управителя. Герцог був марнотратник, він мав гарненьку дружину й управителя — три причини, яких досить, щоб розоритись. Якщо ви гадаєте, ніби той красень, засуджений на смерть за з'їдену угоду, де йшлося про Фінляндію, подолав свою пристрасть, то ви погано уявляєте собі, яку владу має лиха звичка над людиною. Коли йдеться про заборонену втіху, не злякає і смертна кара! Звідки походить така могутність згубної звички? Чи то від прихованої в ній сили, чи від людської слабості? А може, є вподобання, які споріднені з божевіллям? Я сміюся з поборників моралі, котрі намагаються здолати подібні хвороби красивими фразами!.. Одного разу герцог, наляканий відмовою управителя видати потрібну йому суму грошей, зажадав звіту. Яка дурість! Нема нічого легшого, як скласти звіт, труднощі не в цьому. Управитель передав своєму секретареві усі рахунки, щоб той підготував звіт про видатки на утримання герцога Курляндського. Десь опівночі, вже закінчуючи роботу, наш юний паперожер помічає, що жує герцогову розписку, видану на чималу суму. Його опановує страх — підпис наполовину з'їдено! Він біжить до герцогині, кидається їй у ноги, розповідає про свою манію і просить у своєї владарки заступництва — і все це посеред гупої ночі! Краса юного чиновника справляє на герцогиню таке враження, що, овдовівши, вона виходить за нього заміж. Отак у самій середині вісімнадцятого століття в країні, де панувала геральдика, син майстра-золотаря стає самодержавним герцогом... Але то був тільки початок!.. Він зробився регентом по смерті Катерини Першої, він правив усією величезною державою за імператриці Анни, він, по суті, став російським Рішельє. Так от, юначе, я хочу сказати вам одну річ: знайте, що ви вродливіший за Бірона, а я, простий канонік, могутніший за барона Герца. Ну ж бо сідайте в карету. В Парижі ми добудемо для вас Курляндське герцогство; а як не герцогство, то принаймні герцогиню.

Іспанець узяв Люсьєна під руку і майже силоміць примусив його сісти в карету. Кучер зачинив дверці.

— А зараз розповідайте, я вас слухаю, — сказав толедський канонік приголомшеному Люсьєнові. — Я чоловік уже літній і до того ж священнослужитель — мені ви можете звіритися в усьому, нічого не боячись. Ну звичайно, ви проїли батьківську спадщину або гроші своєї матусі, не більше. Ви наробили боргів і впали в

розпач. Бо ж ми просякнуті уявленнями про честь аж до самих носаків наших вишуканих чобіт... Ану, розповідьте, зізнавайтесь, як на сповіді, це буде так, ніби ви в усьому зізналися самому собі.

Люсьєн опинився в становищі, уже не пригадую якого рибалки, не пам'ятаю з якої арабської казки, котрий, захотівши втопитися в морі, потрапляє до підводного царства і там стає царем. Співчуття іспанського каноніка здавалося невдавано щирим, і поет, не вагаючись, відкрив йому душу; отож, поки вони їхали від Ангулема до Рюффека, він розповів йому про себе геть усе, не пропустивши жодного зі своїх гідних осуду вчинків і закінчивши останнім лихом, що сталося з його вини. Коли він уже завершував свою розповідь, викладену тим поетичніше, що за останні три тижні Люсьєн повторював її уже втретє, вони доїхали до того місця, де біля самої дороги, неподалік від Рюффека, був родовий маєток Растіньяків. Коли Люсьєн уперше назвав це прізвище, іспанець стрепенувся.

— Ото звідти,— сказав поет,— походить молодий Растіньяк. Далєбі, він не вартий мене, а таланить йому більше.

— А-а!

— Атож, ота занедбана поміщицька садиба — маєток його батька. Він, як я вам уже казав, став коханцем баронеси де Нусінген, дружини знаменитого банкіра. Я вдарився в поезію; він був куди розважливіший і зайнявся справами...

Священнослужитель звелів кучерові зупинити коней. Він захотів пройтися по алеї, яка вела від шляху до садиби, й пильно все оглянув. Така поведінка здалася Люсьєнові дивною. Що могло тут зацікавити іспанського каноніка?

— То ви знаєте Растіньяків? — спитав поет.

— Я знаю весь Париж,— сказав іспанець, сідаючи в карету.— Отже, через якихось десять-дванадцять тисяч франків ви надумались заповідати собі смерть. Ви ще зовсім дитина, ви не знаєте ні людей, ні життя. Життя людини варте якраз того, у що вона його оцінить, а ви оцінили своє у дванадцять тисяч франків. Ну що ж, я залюбки куплю вас дорожче. І навряд чи варто так перейматися арештом вашого брата. Якщо шановний пан Сешар зробив відкриття, він стане багатим. А багатіїв за борги ніколи ще до в'язниці не садовили. Мені

здається, ви погано знаєте історію. Власне, є дві історії: історія офіційна й брехлива, яку викладають у школі, історія ad usum delphini¹, й історія таємна, яка пояснює справжні причини подій, історія правдива й ганебна. Дозвольте мені в кількох словах розповісти випадок із цієї невідомої вам історії. Один молодий священик, який прагнув слави і бажав прилучитися до державних справ, знаходить собі високого заступника — фаворита самої королеви; фаворит ставиться прихильно до юного честолюбця, робить із нього міністра, вводить його до державної ради. Якось увечері один з тих людей, що любляють бути послужливими (ніколи не робить послуги, коли вас не просять!), пише шанобливому священикові, що життя його покровителя в небезпеці. Король розлютований, він не бажає, щоб ним верховодили, і фаворита вб'ють, тільки-но він з'явиться у палац. Ну так от, юначе, як би ви повелись, отримавши подібного листа?..

— Я негайно остеріг би свого добродійника! — жваво вигукнув Люсьєн.

— Ви таки дитина, про що свідчить і повість вашого життя, — мовив іспанець. — Наш молодий священик сказав собі: «Якщо король готовий навіть на злочин, мій покровитель приречений. Доведеться вдати, ніби я отримав цього листа надто пізно!» І він проспав аж доти, доки його розбудили і сказали, що фаворита вбили...

— Страховище! — вигукнув Люсьєн, запідозривши свого супутника в намірі випробувати його.

— Усі знамениті люди — страховища, — відповів іспанець. — Молодий священик, про якого я розповів, це майбутній кардинал Рішельє, а його високий заступник — маршал д'Анкр. Ось бачите, ви таки справді не знаєте історії Франції. Хіба не мав я рації, коли сказав, що історія, яку вивчають у школах, це тільки перелік дат і подій, по-перше, вельми сумнівних, а по-друге, жодна з них не має ані найменшої ваги. Чи багато вам дає знання того факту, що існувала така собі Жанна д'Арк? Чи робили ви коли-небудь із цього висновок, що якби тоді Франція прийняла анжуйську династію Плантагенетів, два наші народи, об'єднавшись в сьогодні владарювали б над усім світом, а два острови, де заварюються всі політичні чвари материка, були б тепер двома фран-

¹ Для навчання дофіна (наступник престолу) латин.)

цузькими провінціями?.. А чи цікавились ви коли-небудь, якими засобами Медічі з простих купців вибились у великі герцоги тосканські?

— У Франції поет не зобов'язаний бути бенедиктинцем, — відказав Люсьєн.

— Ну так от, юначе, вони стали великими герцогами в той самий спосіб, у який Рішельє став міністром. Якби ви, вивчаючи історію, намагалися проникнути в суть подій, а не просто роздивлялися наклеєні на них етикетки, ви знайшли б у надрах нашого минулого готові правила поведінки. Скажімо, приклади, взяті мною на вманя в безлічі подібних випадків, дозволяють вивести такий закон: убачайте в людях, а надто в жінках, тільки знаряддя свого успіху, але дійте так, щоб вони про це не здогадувались. Шануйте, як Бога, того, хто вищий за вас і може стати вам у пригоді, й не кидайте його, аж поки він щедро віддячить за ваше низькопоклонництво. У світі, де всі гендлюють, будьте жадібним і ницим, як лихвар; щоб пробитися нагору, вдавайтесь до тих самих засобів, до яких він удається заради грошей. І не опікуйтеся тим, хто впав, — він уже для вас не існує. Знаєте, чому ви повинні так поводитись? Бо ви прагнете владарювати у вищому світі — хіба я не вгадав? Так от, спершу слід підкоритися світові й уважно вивчити його. Вчені вивчають книжки, а політики людей, їхні прагнення, спонукальні причини їхніх вчинків. Річ у тім, що світ, суспільство, тобто люди, взяті в своїй сукупності, — фаталісти; вони схиляються перед випадком. А знаєте, чому я прочитав вам цю коротеньку лекцію з історії? Бо мені здається, ви аж занадто прагнете слави...

— Так, панотче!

— Я це зразу побачив, — сказав священнослужитель. — Але зараз ви кажете собі: «Цей іспанський канонік вигадує анекдоти й умисне перекручує історію, щоб переконати мене, ніби я поведився надміру добродісно...» (Люсьєн аж усміхнувся — так добре вгадав співрозмовник його думки). Ну що ж, юначе, тоді розгляньмо загальновідомі події, — сказав іспанець. — Колись Франція була майже завойована англійцями, у короля залишилася тільки одна провінція. І тоді з гущі народу вийшло двоє людей: бідна дівчина — та сама Жанна д'Арк, про яку ми вже згадували, — і городянин на ім'я Жак Кер. Дівчина приносить меч і принади невинності, городянин

приносить золото: королівство врятоване. Але дівчина потрапляє в полон. І король, який міг би викупити бранку, дозволяє, щоб її спалили живцем! Що ж до сміливого городянина, то король не перешкоджає своїм лакузам звинуватити його в тяжких злочинах і привласнити його майно. Пограбувавши того невинного купця, — обложеного, зацькованого, знищеного правосуддям, — збагатилися п'ять аристократичних родів... І батько архієпископа Буржського мусив утікати з королівства, щоб уже ніколи туди не вернутися; він утратив у Франції весь свій статок до останнього су, і йому пощастило зберегти тільки ті гроші, які він колись довірив арабам та сарацинам у Єгипті. Ви можете сказати: «Ці приклади людської невдячності аж надто давні, ось уже триста років, як вони не сходять зі сторінок шкільних підручників, і привиди того далекого століття давно стали легендою». Ну, гаразд, юначе, а чи вірите ви в останнього напівбога Франції, у Наполеона? Один з його генералів був у нього в постійній неласці, імператор надав йому звання маршала, тільки згнітивши серце, і користувався з його послуг досить неохоче. Я говорю про маршала Келлермана. А знаєте, чому так ставився до нього Наполеон?.. Під Маренго Келлерман урятував Францію та її першого консула навальною кавалерійською атакою, що викликала оплески посеред шквалу вогню та потоків крові. Про ту сміливу атаку не було сказано жодного слова у зведенні про битву. Причина холодного ставлення Наполеона до Келлермана — як і причина неласки, в якій опинилися Фуше та князь Талейран — невдячність! Невдячність короля Карла Сьомого, невдячність Рішельє, невдячність...

— Але якщо й справді ви врятуєте мене від смерті, отче, й допоможете мені домогтись успіху та слави, — сказав Люсьєн, — яка вам вигода наперед звільнити мене від обов'язку вдячності?

— Жартівник! — мовив абат, усміхнувшись, і потяг Люсьєна за вухо з майже царственою поблажливістю. — Та якби ви виявилися невдячним до мене, ви довели б, що людина ви сильна, і в такому разі я схилився б перед вами. Але вам до цього далеко, бо ви тільки простий учень і надто рано уявили себе професором. Ця вада властива всім сучасним французам. Усі вони розбещені прикладом Наполеона. Ви вирішили подати у відставку, бо вам не пощастило здобути омріяних еполетів... Але

чи підкорили ви всі ваші помисли, всі ваші вчинки одній-єдиній меті?..

— На жаль, ні! — відповів Люсьєн.

— Ви були, як кажуть англійці, inconsistent¹, — з усмішкою мовив канонік.

— Хіба не однаково, чим я був, якщо я більше нічим не буду! — відповів Люсьєн.

— Хай тільки за вашими чудовими зовнішніми якостями ховається внутрішня снага *semper virens*², — сказав священнослужитель, ніби прагнучи показати, що він добре обізнаний із латиною, — і ви здолаєте всі перешкоди, і світ схилиться перед вами. Я вже вас полюбив... — Тут Люсьєн недовіркою посміхнувся. — Так, так, — провадив незнайомец у відповідь на ту посмішку, — ви викликаєте у мене співчуття, начебто ви мій син, а я людина досить рішуча, щоб говорити з вами відверто, як ви оце говорили зі мною... А знаєте, що мені найдужче у вас подобається?.. Ви очистились від свого минулого і готові тепер сприйняти науку моралі, якої ніхто, крім мене, вас не навчить; бо коли люди збираються у стадо, йменоване суспільством, вони поводяться ще лицемірніше, ніж тоді, коли умисне розігрують якусь комедію з корисливих міркувань. Отож чи не більшу частину життя кожному з нас доводиться викорчувувати із серця те, що пустило там паростки у дитинстві та в юності. Ця болюча операція називається набуттям життєвого досвіду.

Слухаючи свого супутника, Люсьєн думав: «Мабуть, це якийсь знуджений політик. Він просто зрадів нагоді потішитись у дорозі. Розважається собі, морочачи бідолашного парубійка, близького до самогубства, і покине мене, тільки-но навтішається досхочу... Але він сильний у парадоксах і, мабуть, не поступиться в цьому ні Блонде, ні Лусто». Незважаючи на такі тверезі думки, згубний вплив дипломата глибоко проникав у Люсьєнову душу, надто схильну до розтління, й пустошив її тим успішніше, що посилався на знамениті приклади. Зачарований цією цинічною розмовою, Люсьєн уже почав чіплятися за життя і широко радів, відчуваючи, як могутня рука витягує його з безодні самогубства на світло. Отже, священнослужитель домігся явного успіху

¹ Непослідовний (англ.)

² Тут: вічної молодості (латин.)

Усвідомлюючи це, він час від часу супроводжував лукавою посмішкою свої дошкульні зауваження з приводу мало кому відомих історичних подій.

— Якщо ви ставитеся до моралі так само, як до історії,— сказав Люсьєн,— то мені було б цікаво знати, звідки походить ваше, либонь, удаване милосердя.

— На ваше запитання, юначе, я відповім наприкінці своєї проповіді. А поки що дозвольте мені про це змовчати, а то ще вам закортить сьогодні ж таки мене покинути,— сказав священнослужитель із самовдоволенням виразом людини, якій вдалася її хитрість.

— Ну, гаразд, розкажіть мені про мораль,— мовив Люсьєн, подумавши: «Дам йому нагоду похизуватись».

— Мораль, юначе, залежить від закону,— сказав канонік.— Причому якби йшлося тільки про мораль релігійну, закони були б зайві: народи, які щиро вірують у Бога, не схильні обтяжувати себе законами. Тут важливо, що закон державний стоїть вище від закону цивільного. А хочете знати, які закони визначають поведінку державного діяча у вашому дев'ятнадцятому сторіччі? Тисяча сімсот дев'яносто третього року французи надумали запровадити народну владу, яка дуже швидко перейшла в необмежену владу імператора. Ось така ваша національна історія. А ваші звичаї? І пані де Богарне, і пані Тальєн поводитись однаково, проте з однією Наполеон одружився і зробив її нашою імператрицею, а другу не хотів навіть приймати, хоч вона й стала княгинею. Санкюлот у тисяча сімсот дев'яносто третьому році, Наполеон увінчує себе залізною короною в тисяча вісімсот четвертому. Палкі прихильники *Рівності або Смерті* в тисяча сімсот дев'яносто другому році стають з тисяча вісімсот шостого спільниками аристократії, що її згодом узаконив сам Людовік Вісімнадцятий. А давня аристократія, яка нині владарює у своєму Сен-Жерменському передмісті, та, навпаки, живучи за кордоном, захиріла й здрібніла: вона лихварювала й була торговкою, вона пекла там пиріжки і була кухаркою, вона сіяла хліб і пасла вівці. Отож у Франції закон державний і закон моральний — обидва разом і кожен зокрема — дуже скоро відійшли від своєї первісної суті: свої переконання французи спростували поведінкою, а поведінку — переконаннями. Логіки не було ні в діях правителів, ні у вчинках приватних осіб. Виходить, у Франції

немає більше моралі. Сьогодні успіх — найвища у вас оцінка вчинків, хай би якими вони були. Зроблене більше нічого не означає само по собі, його вартість цілком залежить від думки, яку складуть про нього інші. Звідси, юначе, можна висувати друге правило: будьте зовні бездоганим! Ховайте підспідок вашого життя, виставляйте напоказ тільки те, що блищить. Обачність — цей девіз усіх, хто прагне слави, девіз нашого ордену, хай стане і вашим девізом. Великі люди роблять майже стільки ж підлоти, як і затяті негідники; але роблять вони її потай і напоказ виставляють лише чесноти — тому ніхто не бере під сумнів їхньої величі. Люди маленькі роздають свої чесноти потай, а напоказ виставляють саме нікчемство — отож усі зневажають їх. Ви приховували свою велич і оголяли свої виразки. Ви відверто взяли собі за коханку актрису, ви не криючись жили з нею. Власне, ви не вчинили нічого вартого осуду, ніхто не став би заперечувати, що й ви, й вона вільні поводитись, як вам заманеться; але ви кинули виклик забобонам вищого світу, і ви втратили пошану, яку світ виявляє до тих, хто скоряється його вимогам. Якби ви залишили Коралі панові Камюзю, не виставляли напоказ своїх взаємин із нею — і ви одружилися б із пані де Баржетон, стали б ангулемським префектом та маркізом де Рюампре. Чи готові ви змінити поведінку? Хизуватися тільки своєю красою, грацією, допешністю, поетичним хистом? А якщо вам і не пощастить обійтись без дрібної підлоти, то хай про це знають лише чотири стіни. І тоді ніхто більше не звинуватить вас у тому, що ви темна пляма на декораціях великого театру, йменованого вищим світом. Наполеон називав подібну тактику: *прати вдома брудну білизну*. З другого правила випливає висновок: уся суть у формі. Зараз я спробую вам розтлумачити, що саме я розумію під формою. Скажімо, темна, придавлена нуждою людина силоміць відбирає у когось гроші; таких бідолах називають злочинцями і правосуддя полює на них. А в іншому випадку талановитий бідняк робить відкриття, запровадження якого у виробництво обіцяє неоціненні вигоди; ви позичаєте йому три тисячі франків (на зразок отих Куенте, до чийх рук потрапили ваші три тисячі і які ладні шкуру злупити з вашого зятя), а тоді починаєте допікати йому так, що він, зрештою, погоджується цілком або почасти відступити вам своє право на від-

криття; і ось за такий очевидний злочин ви відповідаєте тільки перед своїм сумлінням, а ваше сумління ніколи не потягне вас до суду присяжних. Вороги суспільного ладу користуються з цих суперечностей, щоб ганьбити правосуддя й від імені народу висловлювати обурення несправедливістю закону. Мовляв, якого-небудь дрібного злодія, котрий украде курку з курника, засилають на каторгу, а шахрая-банкрута, що грабує не одну сім'ю, лише садовлять до в'язниці, та й то хіба на два-три місяці! Але ті лицеміри чудово знають, що, ухвалюючи суворий вирок дрібному злодієві, судді тим самим зміцнюють перепону між багатими й бідними — адже її падіння призвело б до краху всього суспільного ладу! Тоді як банкрут, або спритний викрадач спадщин, або банкір, котрий задля власної вигоди розоряє цілі підприємства, лише переміщують багатства з одних рук у інші. Отож суспільство, сину мій, у своїх же інтересах мусить виявляти певну гнучкість, і вам я раджу робити те саме — задля вашої ж таки вигоди. Суть у тому, щоб уміти пристосовуватися до вимог суспільства, в якому вам доводиться жити. Наполеон, Рішельє, Медічі вміли пристосовуватися до вимог своєї епохи! А ви оцінили своє життя в дванадцять тисяч франків!.. Ваше суспільство поклоняється вже не істинному Богові, а золотому теляті! Така релігія вашої хартії, бо нинішня політика зважає тільки на одну суспільну установу — на власність. Чи це не те саме, що сказати усім своїм підданим: «Збагачуйтеся!»? Коли ви цілком законно набудете собі маєтність, станете багатієм і маркізом де Рюампре, ви зможете дозволити собі розкіш подбати і про свою честь. Ви будете тоді настільки бездоганним з погляду моралі, що ніхто не зважиться звинуватити вас у тому, ніби ви коли-небудь погрішили проти цієї самої моралі, навіть якби ви, наживаючи багатство, і справді знехтували нею, чого я вам аж ніяк не раджу робити, — сказав священнослужитель, поплескавши Люсьєна по руці. — Яку ж думку хотів би я вкласти в оцю прегарну голову?.. Одну-однісіньку думку: поставте перед собою високу мету і приховуйте, як саме ви збираєтесь її досягти, підбирайтесь до неї потайки. Ви поводитись, як дитина, станьте ж чоловіком, станьте мисливцем, почувайте себе у паризькому світському товаристві, наче в засідці, чатуйте на здобич і на щасливу нагоду, не шкодуйте ні себе, ні того почуття, яке називають гідністю, бо всі

ми, зрештою, скоряємося, коли треба, або порокові, або необхідності. А головне, дотримуйтеся найвищого закону: бережіть таємницю!

— Ви мене лякаєте, панотче! — вигукнув Люсьєн. — По-моєму, це філософія рицарів з великого шляху!

— Ви маєте слухність, — сказав канонік, — але цю філософію створив не я. Так міркували всі вискочні, всі узурпатори престолу як австрійської, так і французької крові. Зараз у вас нема за душею нічого, і ви в становищі Медічі, Рішельє, Наполеона, коли ті були ще на світанні їхніх шанолюбних сподівань. Ці люди, мій хлопчику, оплачували своє майбутнє ціною невдячності, зради і найжорстокіших суперечностей. Щоб усім володіти, треба йти на ризик у кожному окремому випадку. Поміркуйте й погодьтеся: коли ви сідаєте грати в бульйот, невже ви сперечаєтеся про правила гри? Ви приймаєте їх такими, які вони є.

«Оце так! — подумав Люсьєн. — Він ще й картяр!»

— Як поводитися ви за картярським столом? — сказав священнослужитель. — Невже ви дотримуетесь там найпрекраснішої з чеснот — відвертості? Ви не тільки приховуєте свої карти, ви ще й намагаєтеся вдати, ніби неминуче програєте, тоді як ви впевнені у виграші. Тобто ви прикидаєтесь, чи не так? Ви брешете, щоб виграти п'ять луїдорів!.. Що сказали б ви про великодушного гравця, який попередив би суперників, що в нього на руках самі козири? Так от, якщо у своїй боротьбі шанолюб захоче дотримуватись правил доброчесності, знехтуваних його супротивниками, він поставить себе у становище малої дитини, і будь-який досвідчений політик скаже йому те саме, що кажуть досвідчені картярі гравцеві, який не користується зі своїх козирів: «Добродію, ніколи не сідайте за картярський стіл...» Чи вами запроваджено правила у грі амбіцій? Чому я радив вам пристосовуватися до вимог суспільства?.. А тому, юначе, що сьогодні суспільство непомітно привласнило собі стільки прав над особистістю, що особистість змушена шукати способу відвойовувати у суспільства свої ж таки права. Немає вже ніяких законів, є тільки звичаї, тобто облудне прикидання, позбавлена змісту форма. (Люсьєн жестом висловив свій подив). Ех, мій хлопче, — сказав священнослужитель, побоюючись, чи не пробудив він обурення в щирій душі Люсьєна, — невже ви сподівалися зустріти архангела Гавриїла в особі абата, обтя-

женого всім беззаконням суперечливої дипломатичної гри двох монархів (я-бо посередник між Фердинандом Сьомим і Людовіком Вісімнадцятим, двома великими... королями, які обидва здобули корону за допомогою прихованих... комбінацій)?.. Я вірую в Бога, але ще більше вірую в наш орден, а наш орден вірить тільки у світську владу. Прагнучи зробити світську владу всесильною, наш орден підтримує апостольську римсько-католицьку церкву, тобто сукупність поглядів, які дають змогу тримати народ у покорі. Ми сучасні рицарі-тамплієри, у нас однакове з ними вчення. Як і орден тамплієрів, наш орден свого часу загинув — і внаслідок тієї самої причини: ми надто вподібнилися до мирян. Якщо ви захочете стати солдатом, я буду вашим командиром. Підкоряйтеся мені, як дружина підкоряється чоловікові, як дитина підкоряється матері, і я обіцяю вам, що менше ніж через три роки ви будете маркізом де Рюбампре і візьмете собі за дружину одну з найвисокородніших дівчат Сен-Жерменського передмістя, а з часом і сидітимете в палаті перів. Ну, чим були б ви оце тепер, якби я не розважив вас бесідою? Трупом, що лежав би на мулистому дні річки. Ану, напружте свою поетичну уяву? — Тут Люсьєн з цікавістю глянув на свого несподіваного покровителя. — Молодик, який сидить у цій кареті поруч абата Карлоса Еррери, почесного каноніка Толедського капітулу, таємно посланого його величністю Фердинандом Сьомим до його величності короля французького з листом, у якому, можливо, сказано: *«Коли ви визволите мене, то звеліть повісити всіх, кому нині я дарую свою ласку й насамперед мого посланця, щоб його посольство справді залишилося таємницею»*. Так от, цей молодик, — сказав незнайомец, — не має вже нічого спільного з поетом, який прагнув померти і таки помер. Я витяг вас із річки, повернув до життя, і тепер ви належите мені, як творіння належить своєму творцеві, як ефрит у арабських казках належить генію, як чоглан належить султанові, як тіло належить душі! Могутньою рукою я підтримуватиму вас на шляху до влади і разом з тим я обіцяю вам життя, сповнене насолод і почестей, не життя — а вічне свято!.. Ніколи вам не бракуватиме грошей... Ви вражатимете усіх красою, ви житимете безтурботно й привільно, а я тим часом, длубаючись у багнюці, закладатиму підмурок осяйної будівлі вашого щастя. Я люблю владу заради

самої влади! Я втішатимуся вашими radoщами, забороненими для мене. Тобто я перевтілюсь у вас!.. Ну а коли ця угода людини з дияволом, хлопчика з дипломатом перестане задовольняти вас, ви завжди зможете знайти собі тиху гавань, про яку ви мені казали, й відчалити на той світ. Якщо ви почуватимете себе тоді — може, трохи більше, ніж сьогодні, може, трохи менше — нещасливим або збезчещеним...

— Це аж ніяк не проповідь архієпископа Гранадського! — вигукнув Люсьєн, коли карета під'їхала до поштової станції.

— Мені байдуже, як назвете ви моє коротке напущення, сину мій, бо я всиновлю вас і зроблю своїм спадкоємцем, але знайте, що я виклав вам статут шанобливого. Обранців Божих не так багато, і вибору для них немає: їм треба або йти в монастир (а там ви знайдете той самий світ, тільки в зменшеному вигляді!), або прийняти цей статут.

— Мабуть, краще не бути таким ученим, — сказав Люсьєн, якому хотілося б заглянути в душу цього страшного церковнослужителя.

— Навпаки! — вигукнув канонік. — Адже досі ви грали, не знаючи правил гри, й ось тепер, тільки-но у вас з'явилася надія на успіх і з'явився надійний союзник, ви хочете вийти з гри і навіть не бажаєте відігратись! Невже у вас нема охоти добре віддячити тим, хто вигнав вас із Парижа?

Люсьєн здригнувся, немовби йому у вуха і по його нервах ударили моторошні звуки невідомого бронзового інструмента, схожого на китайський гонг.

— Я тільки смиренний служитель церкви, — сказав Люсьєнів супутник, і страшна гримаса спотворила його обличчя, обпалене сонцем Іспанії. — Та коли б мене так принизили, скривдили, замучили, зрадили, продали, як учинили з вами оті негідники, що про них ви розповіли мені, я повівся б, як дикий бедуїн із пустелі!.. Я б і душею, і тілом віддався помсті! Мене не злякали б ні шибениця, ні *гарота*, ні паля, ні ваш французький винахід — гільйотина!.. Але я не віддав би своєї голови доти, доки не розчавив усіх своїх ворогів!

Люсьєн мовчав, у нього пропало всяке бажання захочувати до розмови цього служителя віри.

— Одні люди походять від Авеля, інші — від Каїна, — сказав канонік, закінчуючи свою думку. — В мені

тече змішана кров: для друзів я — Авель, для ворогів — Каїн. І горе тому, хто розбудить у мені Каїна!.. А втім, ви ж француз, а я іспанець, та ще й канонік!..

«Яка натура! Оце справді дикий бедуїн!» — подумав Люсьєн, придивляючись до рятівника, якого йому послало небо.

Абат Карлос Еррера анітрохи не скидався на езуїта, він не був схожий навіть на духовну особу. Невисокий, кремезний, з великими руками, з широкими грудьми, збудований, як Геркулес, він ховав під машкарою смирення погляд, здатний навіяти жах. Засмагле, наче бронзове, непроникне обличчя радше викликало відразу, ніж приваблювало. Тільки довге гарне волосся, напудрене, як у Талейрана, надавало цьому незвичайному дипломатові вигляду єпископа, та синя стрічка з білою крайкою, на якій висів золотий хрест, показувала, що перед вами висока духовна особа. Чорні шовкові панчохи обтягували ноги силача. Вишукана охайність у вбранні свідчила про ретельний догляд за собою, що далеко не завжди властиво простим священикам, а надто в Іспанії. Трикутний капелюх лежав на передньому сидінні карети, прикрашеної іспанським гербом. Різкі, але водночас скрадливі манери трохи пом'якшували прикре враження від досить-таки неприємного обличчя, тим паче, що канонік вочевидь намагався сподобатись Люсьєнові, він був з ним навдивовижу привітний, він лаштився до нього майже по-котячому. Глибоко стурбований, поет ловив кожне слово свого супутника, кожен порух. Він відчував, що в цю мить ідеться про те, жити йому чи не жити, бо вони вже під'їздили до другої станції після Рюффека. Останні слова іспанського церковнослужителя торкнулися багатьох струн Люсьєнкової душі; і слід відзначити, — на прикрість і Люсьєнові, і канонікові, котрий проникливим поглядом вивчав прекрасне обличчя поета, — то були струни найгірші, ті, які бринять від дотику нищих почуттів. Люсьєн знову побачив Париж, він знову вхопився за віжки влади, що були вислизнули з його слабких рук, він мстився! Зникла головна причина, яка штовхала поета на самогубство, — зіставлення життя провінційного і життя паризького. Він знову потрапить до свого середовища, але тепер він буде під захистом політика, підступнішого, ніж Кромвель!

«Я був сам, тепер нас буде двоє»,— подумки повторював собі Люсьєн. І ось що дивно. Слухаючи Люсьєнову сповідь, служитель церкви тим прихильніше дивився на свого співрозмовника, чим більше гріхів знаходив поет у своєму минулому. Співчуття абата Еррери зросло в міру того, як він довідувався про нові й нові прикροщі та похибки Люсьєна, і ніщо його не дивувало. І все ж таки поет не міг не запитувати себе про причини, які рухали поведінкою цього виконавця королівських підступів.

Спочатку Люсьєн задовольнився найпростішим поясненням: іспанці великодушні! Авжеж, іспанці так само великодушні, як італійці заздрісні та мстиві, як французи легковажні, як німці простосерді, як євреї ниці, як англійці благородні. Правда, можна подивитись на ці властиві різним народам риси і з протилежного боку. Чи в такий спосіб ми не наблизимося до істини? Скажімо, євреї заволоділи золотом, вони створили «Роберта-диявола», вони грають «Федру», співають «Вільгельма Телля», замовляють картини, споруджують палаци, пишуть «Reisebilder»¹ і чудові вірші, вони тепер могутніші, ніж будь-коли, їхню релігію визнано, і, нарешті, в них у боргу сам папа! В Німеччині з найменшого приводу запитують у чужоземців: «А ви маєте контракт?» — настільки там розвинена дріб'язкова прискіпливість. У Франції ось уже півстоліття захоплено плескають у долоні, споглядаючи на сцені історії виставу національного глумства, там досі носять неймовірні капелюхи, а уряди змінюються тільки за умови, що все лишиться, як і раніш!.. Англія перед лицем усього світу виявляє підступність, що може зрівнятися тільки з її зажерливістю. Іспанці, які колись загарбали золото обох Індій, нині залишилися ні з чим. У світі нема країни, де так рідко вдавалися б до отрути як до засобу помсти, де були б такі легковажні звичаї, такі люб'язні люди, як у Італії. Іспанці довгий час жили за рахунок доброї слави маврів.

Коли іспанець знову сів у карету, він прошепотів кучерові на вухо:

— Женить учвал своїх поштових! Плачу три франки за прогін.

Люсьєн вагався, сідати йому в екіпаж чи ні.

¹ «Подорожні картини» (нім.).

— Прошу вас! — сказав священнослужитель, і Люсьєн сів у карету, вирішивши розбити свого супутника доводами *ad hominem*¹.

— Отче, — звернувся він до іспанця, — людина, яка щойно з дивовижною холонокровністю розвивала міркування, що їх більшість міщан знайшла б глибоко аморальними...

— Такими вони і є, — сказав канонік, — і саме тому Ісус Христос захотів, сину мій, щоб спокуса увійшла в світ. І через те світ так жахається спокус.

— ...людина вашого гарту, думаю, не здивується, почувши запитання, яке я хочу поставити вам!

— Запитуйте, сину мій!.. — сказав Карлос Еррера. — Ви ще мене не знаєте. Невже ви думаєте, я взяв би собі секретаря, не упевнившись спершу, чи досить міцні в нього моральні засади, чи здатний він сприйняти мою науку? Вами я цілком задоволений. Ви ще не втратили невинності, властивої тому, хто хоче накласти на себе руки у двадцять літ. Яке ж ваше запитання?..

— Мене дивує, що з такими поглядами на світ, і ви раптом перейнялися співчуттям до мене. Яку ціну візьмете ви за мій послух?.. Чому обіцяєте ви мені золоті гори? Яка вам з цього вигода?

Іспанець глянув на Люсьєна і посміхнувся.

— Зачекаймо, поки почнеться узвіз. Там ми пройдемося пішки й поговоримо на свіжому повітрі. Стіни — і навіть стінки карети — можуть мати вуха.

На якийсь час запала мовчанка, і від швидкої їзди в Люсьєна ще дужче — як то кажуть — пішла обертом голова.

— Панотче, ось і узвіз, — сказав Люсьєн, мовби пробуджуючись зі сну.

— Ну що ж, прогуляймося, — відповів священнослужитель.

Він голосно крикнув кучерові, щоб той спинив коней, і вони вийшли на дорогу.

— Хлопчику мій, — сказав іспанець, узявши Люсьєна за лікоть, — чи замислювався ти коли-небудь над «Врятованою Венецією» Отвея? Чи зрозумів ти всю глибину чоловічої дружби, що поєднувала П'єра і Джаф'єра? Дружби, яка в їхніх очах позбавила жінку всякої принадливості й примусила їх обох зовсім інакше

¹ Тут: зверненими до почуттів (*латин.*).

дивитись на всі суспільні взаємини? То що скаже про це поет?

«Канонік обізнаний і з театром», — подумав Люсьєн.

— Ви читали Вольтера? — запитав він у співрозмовника.

— Більше того, — відповів служитель церкви. — Я втілюю в життя його погляди.

— То ви не віруєте в Бога?

— Ну от, мене й записали в безвірники, — сказав абат Еррера, усміхнувшись. — Але вернімось до суті справи, мій хлопчику, — провадив він, обіймаючи Люсьєна за стан. — Мені сорок шість років, я позашлюбний син одного аристократа. У мене немає родини, але я не позбавлений серця... Так от, затям собі, закарбуй це у своєму ще такому сприйнятливому мозку: людина боїться самотності. А з усіх видів самотності найстрашніша самотність душі. Перші відлюдники щодня спілкувалися з Богом, вони жили у найнаселенішому світі — у світі духовному. Скнари, у яких навіть їхнє чоловіче ество зосереджене в мозку, знаходять собі втіху, існуючи в уявному світі, де панують гроші. Найперша потреба кожної людини — хай то навіть буде прокажений або каторжник, нічема або каліка — знайти товариша по долі. Щоб задовольнити це прагнення — а в ньому весь сенс життя — людина віддає всі свої сили, всі здібності, весь запал своєї душі. Без цього високого прагнення чи знайшов би Сатана спільників?.. Тут можна було б написати цілу поему, такий собі вступ до «Втраченого раю», твору, в якому поетичними засобами виправдовується заколот.

— Така поема стала б Іліадою розбещування, — сказав Люсьєн.

— Отож і я почуваю себе самотнім, живу один. Хоч я ношу сутану, душа в мене не попівська. Я люблю жертвувати собою, ось моя вада. Я живу самозреченням — може, це й привело мене в лоно церкви. Я не боюся невдячності, але за добро віддаю добром. Церква для мене ніщо, звичайне собі поняття. Я вірно служу королю Іспанії, але не можна ж любити короля! Він ставиться до мене прихильно, він ширяє наді мною. Я хочу любити своє творіння, що його я обтесав би, сформував за своїм образом і подобою і любив би, як батько сина. Я подумки їздитиму в твоєму екіпажі, хлопчику мій, я радітиму твоїм успіхам у жінок, я казатиму

собі: «Цей юний красень — я сам! Маркіза де Рюбампре створив я, і я ж таки ввів його до аристократичного світу; його велич — це моя велич, він мовчить або розмовляє, скоряючись моїй волі, він радиться зі мною у всьому». Таку саму роль відігравав при Марії Антуанетті абат де Вермон.

— І привів її на ешафот!

— Він не любив королеви! — відповів іспанець. — Він любив лише абата де Вермона.

— Чи зможу я позбутись того, що тяжко мене пригночує? — запитав Люсьєн.

— Я багатий, черпай із моєї скарбниці.

— У цю мить чого я тільки не зробив би, аби звільнити Сешара, — відповів Люсьєн голосом, у якому вже не відчувалося розпачу самогубці.

— Скажи одне тільки слово, сину мій, і вже завтра він отримає суму, потрібну для його звільнення.

— Невже справді ви дасте мені дванадцять тисяч франків?..

— Ти хоч помічаєш, хлопче, що ми долаємо по чотири лье на годину? Будемо обідати в Пуатьє. Там, якщо ти захочеш, ми складемо нашу угоду. Ти даси мені один тільки доказ своєї покори, це серйозний доказ, і я зажадаю його від тебе, ну, а тоді бордоський диліжанс доставить твоїй сестрі п'ятнадцять тисяч франків...

— Де ж вони?

Іспанський канонік нічого не відповів, і Люсьєн подумав: «От я його й зловив, він сміявся з мене». За мить обидва вони мовчки сіли в карету. Так само мовчки абат Еррера сунув руку в кишеню, припасовану до стінки карети, і витяг звідти добре знайому подорожнім шкіряну торбину, на зразок мисливської сумки, з трьома відділеннями; він тричі занурював туди руку і дістав три повні жмені монет — десь із сотню португальських червінців.

— Отче, я ваш! — сказав Люсьєн, засліплений блиском цього золотого потоку.

— Хлопче, це лише третина золота, яке зберігається у мене в торбині, — сказав абат, ніжно цілуючи Люсьєна в чоло. — Там тридцять тисяч франків, не рахуючи грошей на дорожні витрати.

— І ви подорожуєте сам-один! — вигукнув Люсьєн.

— Пусте! — сказав іспанець. — Зі мною більше ніж на сто тисяч екую переказних векселів на Париж. Дипло-

мат без грошей — це як поет без волі, яким ти щойно був...

У той час, коли Люсьєн сідав у карету з удаваним іспанським дипломатом, Єва встала, щоб нагодувати сина. Вона знайшла фатального листа і прочитала його. Холодний піт змінив ті крапельки, що проступили в неї на чолі від уранішнього сну. В очах у Єви потемніло, й вона покликала Маріон та Кольба.

— Мій брат пішов? — запитала пані Сешар у слуг.

— *Так, хасяйко, ще то сфігання,* — відповів Кольб.

— Бережіть у глибокій таємниці те, що я вам зараз відкрию, — сказала Єва слугам. — Мій брат, мабуть, вирішив накласти на себе руки. Біжіть-но обоє, обережно розпитайте людей і огляньте береги річки.

Єва залишилася одна — в такому заціпенінні, аж страшно було на неї дивитись.

Вона ще не опам'яталася від розпуки, коли о сьомій годині ранку з'явився Пті-Кло. Він прийшов поговорити про справи. В такі хвилини життя людина здатна вислухати кого завгодно і що завгодно.

— Пані, наш бідолашний Давид у в'язниці, — сказав стряпчий. — Сталося те, про що я остерігав вас, коли тільки взявся за ваші справи. Я вже тоді радив Давидові в інтересах якнайскорішого промислового запровадження винаходу увійти в ділову спілку зі своїми суперниками Куенте. Адже вони мають усі засоби для розробки відкриття, яке ваш чоловік тільки обмірковує. Отож учора ввечері, тільки-но я довідався про його арешт, ви знаєте, що я зробив? Я відразу побіг до панів Куенте з наміром домогтися від них умов, які б вас задовольнили. Якщо ви упіратиметесь і берегтимете своє відкриття в таємниці, вам і далі доведеться животіти, як ви животієте нині; безперервна судова тяганина доконає вас, замучить до смерті, зажене в безвихідь, і кінець кінцем ви мимоволі підете на угоду з якимсь багатієм, можливо, собі на шкоду; а тим часом я вам уже сьогодні й на досить вигідних умовах пропоную договір із панами Куенте. В такий спосіб ви уникнете нестатків і тривоги, неминучих у боротьбі винахідника з жадібністю капіталіста та байдужістю суспільства. Самі поміркуйте: якщо панове Куенте заплатять ваші борги... атож, заплатять ваші борги і, крім того, запропонують вам певну винагороду за відкриття, незалежно від його промислової цінності, від того, можна чи не можна буде запровадити

у виробництво, і при тому відступлять вам якусь частку в прибутках, невже ви не будете задоволені?.. Ви особисто, пані, станете власницею друкарні з усім обладнанням, і ви, звичайно, продасте її. За друкарню ви матимете певних двадцять тисяч франків — я обіцяю вам знайти покупця, який дасть таку ціну. І якщо, уклавши договір про заснування товариства на паях із панями Куенте, ви ще отримаєте п'ятнадцять тисяч винагорода за відкриття, то у вас набереться невеличкий капітал у тридцять п'ять тисяч франків, що за теперішнім курсом ренти дасть вам дві тисячі річного прибутку. А на дві тисячі франків у провінції можна прожити. І завважте, пані, участь у діловій спілці з братами Куенте дає вам надії на нові прибутки в майбутньому. Я кажу «надії», бо слід передбачити і можливість невдачі. Отже, чим я можу вам прислужитися? По-перше, я доб'юся, щоб Давида негайно звільнили; по-друге, — щоб вам виплатили п'ятнадцять тисяч франків як винагороду за відкриття, причому брати Куенте ні під яким приводом не зможуть вимагати від вас повернення цієї суми, навіть якби винахід виявився неприбутковим; і, нарешті, щоб між Давидом і братами Куенте було укладено угоду на розробку поки що не запатентованого винаходу після таємного і спільного його випробування в промислових умовах, причому всі витрати візьмуть на себе Куенте. Давидовим внеском у справу буде патент, і йому належатиме четверта частина прибутків. Ви розумні й розважливі, а це якості вельми рідкісні у вродливої жінки; обміркуйте ці пропозиції, і, я певен, ви знайдете їх прийнятними...

— Ох, добродію! — в розпачі вигукнула нещасна Єва й залилася слізьми. — Чому ви не прийшли учора ввечері з цими вашими пропозиціями? Ми уникнули б ганьби і... ще гіршого...

— Мої переговори з братами Куенте, що, як ви, мабуть, здогадалися, ховаються за спиною Метів'є, закінчились тільки опівночі. Але що гірше могло трапитись із учорашнього вечора, ніж арешт бідолахи Давида? — запитав Пті-Кло.

— Ось яка жахлива новина чекала мене, коли я прокинулась, — відповіла Єва, подавши адвокатові Люсьєнового листа. — Ви оце довели, що переймаєтесь нашою долею, ви друг Давида й Люсьєна, і мені не треба просити вас про збереження таємниці...

— Не хвилюйтеся, пані, — сказав Пті-Кло, повертаючи листа, після того як його прочитав. — Люсьєн не накладе на себе руки. Почуваючи себе винуватцем Давидового арешту, він просто шукав приводу, щоб покинути вас. Його лист — це такий собі прощальний монолог актора, виголошений перед тим, як піти зі сцени.

Брати Куенте досягли своєї мети. Піддавши винахідника та його родину катуванням, вони точно вловили ту мить, коли бідолахи вичерпали всі свої сили і жадали відпочинку. Не кожен-бо винахідник має хватку бульдога, який сконає, але не випустить із зубів здобичі, а Куенте добре вивчили норів і вдачу своїх жертв. Для Куенте-великого арешт Давида був заключною сценою першої дії цієї драми. Друга дія починалася з пропозиції, яку щойно зробив Пті-Кло. Як справжній майстер своєї справи, стряпчий побачив у розпачливій витівці Люсьєна одну з тих сприятливих випадковостей, які визначають результат гри. Єва була така приголомшена цією подією, що Пті-Кло вирішив скористатися з її відчаю і втертися до неї в довіру, бо він нарешті зрозумів, який сильний вплив мала дружина на чоловіка. Тому він не став роз'ятрювати горе пані Сешар, а навпаки, спробував заспокоїти її, відвернути від похмурих думок, дуже спритно перевівши розмову на те, що може влаштувати її зустріч із Давидом у в'язниці; стряпчий слушно вважав, що в тому душевному стані, в якому перебувала Єва, вона сама схилить Давида увійти в ділову спілку з братами Куенте.

— Давид казав мені, що мріє про багатство тільки заради вас, пані, й заради вашого брата. Але, гадаю, ви вже переконалися, що бажання збагатити Люсьєна — чисте безумство. Цей хлопець уміє розтринькає і три маєтності.

Пригнічений вигляд Єви досить переконливо свідчив, що її останні ілюзії щодо брата розвіялись, і стряпчий умисне зробив перерву в розмові, вдаючи, ніби сприймає мовчанку своєї клієнтки за вияв цілковитої згоди.

— Отож у цій справі йдеться, власне, тільки про вас і вашу дитину, — вів далі Пті-Кло. — Вам ліпше знати, чи досить для вашого добробуту двох тисяч франків ренти в чеканні на спадщину після Сешара-батька. Ваш свекор давно вже має річний прибуток у сім-вісім тисяч франків, не рахуючи процентів на капітал. Таким чином,

вас однаково чекає чудове майбутнє. Навіщо ж вам мучитись?

І стряпчий розлучився з пані Сешар, давши їй нагоду поміркувати над своїм майбутнім, яке вчора в усіх подробицях обдумав і наперед визначив Куенте-великий.

— Подайте їм надію на можливість отримати певну суму,— сказав ангулемський хижак стряпчому, який прийшов повідомити його про арешт Сешара.— І коли вони звикнуть до думки, що в них будуть гроші, ми приберемо їх до рук. Ми поторгуємось, як годиться, і помалу-малу змусимо їх погодитись на ту ціну, яку ми самі бажаємо дати за винахід.

Ця фраза передавала саму суть другої дії цієї фінансової драми.

Коли пані Сешар, змучена страхом за життя брата, вдяглась і вже спустилася вниз, щоб іти до в'язниці, її раптом опанувала болісна тривога — вона просто не могла собі уявити, як ітиме одна вулицями Ангулема. І тут знову з'явився Пті-Кло. В душі, звичайно, байдужісінький до горя своєї клієнтки, він, проте, повернувся й запропонував провести її до в'язниці; стряпчим рухала суто макіавеллівська підступність, але його фальшива чуйність глибоко зворушила Єву.

Стряпчий сприйняв її вдячність як належне і, звісно, не став відкривати їй очі. Подібна уважність з боку людини досить різкої й грубої, та ще в таку хвилину, змінила колишню неприхильну думку пані Сешар про Пті-Кло.

— Я веду вас найдовшою дорогою,— сказав він,— але тут ми не зустрінемо нікого.

— Уперше, добродію, я відчуваю, що не маю права йти з високо піднесеною головою. Вчора я дістала жорстоку науку...

— То було вперше й востаннє.

— О, я нізащо не залишуся жити в цьому місті...

— Якщо ваш чоловік погодиться на умови, про які я майже домовився з братами Куенте,— сказав Пті-Кло Єві, коли вони підійшли до воріт в'язниці,— сповістіть мене негайно, і я візьму в Кашана дозвіл на те, щоб Давида випустили з тюрми. І, гадаю, більш він туди не повернеться...

Подібна фраза, сказана біля самих тюремних ґрат, була тим, що італійці називають *комбінацією*. У них це

слово означає дію, яка не піддається чіткому визначенню: вона об'єднує в собі елементи шахрайства і права — тобто це такий собі дозволений обман, майже законна і добре обміркована хитрість. Згідно з їхнім розумінням, і Варфоломійська ніч була лише політичною комбінацією.

З причин, яких ми торкнулися вище, арешт за борги настільки рідкісне явище у провінційній судовій практиці, що в більшості французьких міст немає навіть боргових тюрем. Боржника садовлять до в'язниці, де утримують усіх обвинувачуваних, підслідних, підсудних і засуджених. Такі різні найменування, що їх послідовно застосовує закон до тих, кого народ без розбору називає *злочинцями*. Давида тимчасово помістили в одну з нижніх камер ангулемської тюрми, звідки, можливо, відсидівши свій термін, щойно вийшов який-небудь злодюжка. Коли Сешара занесли до тюремних списків і призначили йому місячне грошове утримання, яке закон виділяє арештантові на харчування, Давид опинився віч-навіч із гладким чоловіком, котрий для ув'язнених утілює в собі владу чи не вищу, аніж королівська, — з тюремником! Провінція не знає худих тюремників. По-перше, посада в нього така, що роботою він не обтяжений; по-друге, тюремник — це ніби хазяїн заїзду, який до того ж не платить за оренду приміщення і дуже добре харчується коштом в'язнів, що їх він, звичайно, утримує надголось і, подібно до хазяїна заїзду, розселяє згідно з їхніми статками. Хто такий Сешар, тюремник знав, — адже Давидів батько був добре відомий у всій окрузі, — отож хоч у Давида й не було жодного су, він виявив новому в'язневі неабияку довіру, добре влаштувавши його на ніч. Ангулемська в'язниця збудована в середні віки і пізніше її переробляли так само мало, як і кафедральний собор.

Будинок в'язниці, поставлений упритул до будинку колишнього суду, досі зберіг за собою назву «дім правосуддя». Низькі й міцні на вигляд, але досить струхлявілі двері, оббиті цвяхами, цілком заслуговували називатися циклопичними, хоча б тому, що класичне *вічко*, крізь яке тюремник міг роздивитись відвідувача, перш ніж його впустити, скидалося на око в лобі циклопа. Вздовж фасаду будівлі тягся коридор, куди виходили двері цілого ряду камер; денне світло проникало в них із внутрішнього двору крізь вікна, прорізані майже

під стелею і до того ж затінені дашками. Тюремник жив у помешканні, відокремленому від камер склепінням; яке розділяло нижній поверх на дві половини; в самому кінці того склепінчастого коридора крізь вічко у дверях можна було бачити ґратчасту хвіртку, що замикала внутрішній двір. Тюремник провів Давида в камеру, двері якої виходили під склепіння і були якраз навпроти дверей його помешкання. Тюремник хотів мати за сусіда такого в'язня, котрий, з огляду на своє особливе становище, міг скласти йому компанію.

— Найкраща камера, — сказав він, помітивши, що вигляд того приміщення прикро вразив Давида.

Стіни камери були кам'яні й вологі. На прорізаних під стелею вікнах виднілися залізні ґрати. Від кам'яних плит підлоги віяло крижаним холодом. Чути було розмірені кроки вартового, що ходив туди-сюди коридором. Кроки відлунювали під кам'яним склепінням, вони скидалися на одноманітний гуркіт морського прибою, знов і знов нагадуючи тобі: «Тебе стережуть! Ти в неволі!» Всі ці подробиці, все це поєднання гнітючих обставин надзвичайно впливають на свідомість чесної людини. Давид побачив огидний тапчан; але люди, котрі попадають до в'язниці, спочатку настільки збуджені, що хіба тільки на другу ніч помічають, яке тверде в них ложе. Тюремник повівся люб'язно — він запропонував своєму в'язневі погуляти аж до смеркання у внутрішньому дворі. Справжні муки Давидові почалися тільки тоді, коли спочіло й хоч-не-хоч довелося лягати спати. Видавати в'язням свічки суворо заборонялося; потрібен був дозвіл прокурора, щоб для арештованого за борги зробити виняток із правила, явно запровадженого тільки для людей, які відбували покарання за вироком суду. Тюремник дозволив Давидові посидіти біля свого вогнища, але на ніч він усе-таки мусив замкнути його в камері. Бідолашний Євин чоловік спізнав тоді всі жахи в'язниці та брутальність її звичаїв, що здалися йому огидними. Але завдяки рисі характеру, притаманній усім мислителям, він замкнувся в своїй самотності і віддався мріям, яким поетичні душі здатні віддаватися за всіх обставин життя. Кінець кінцем нещасливець став думати про свої справи. В'язниця надзвичайно сприяє бажанню поговорити з власним сумлінням. І Давид запитав себе, чи виконав він свій обов'язок щодо своєї сім'ї? В якому розпачі, мабуть, його дружина! Правду казала йому Маріон, треба

було спочатку заробити грошей, щоб дати родині засоби для прожиття, а вже потім собі на втіху винаходити хай там що!

«Як після такої ганьби залишатися в Ангулемі? — думав Давид. — Хай навіть я скоро виїду на волю — а що з нами буде далі? Як ми житимемо?» Його опанували сумніви, чи правильно він ставив досліди. То були муки, зрозуміти які може тільки винахідник. Терзаючись непевністю, Давид зрештою ясно усвідомив своє становище і сказав собі те саме, що Куенте говорили татусеві Сешару і що Пті-Кло сказав Єві: «Припустімо, з дослідами все буде гаразд, але як я запроваджу винахід у виробництво? Доведеться брати патент, а на це потрібні гроші!.. Тільки на фабриці зможу я провести досліди в умовах промислового виробництва, а це означає розкрити таємницю винаходу! О, дарма я не послухався тоді Пті-Кло!» (У найпохмуріших в'язницях народжуються найясніші думки). «Ну, нехай, — сказав собі Давид, засинаючи на жалюгідній подобі похідного ліжка, застеленого шматинною грубої повсті. — Завтра вранці я, звичайно, побачуся з Пті-Кло».

Отже, Давид був цілком готовий вислухати пропозиції з ворожого табору, що їх принесла йому дружина. Обнявши чоловіка, Єва сіла на краєчок ліжка, бо в камері був лише один дерев'яний стілець, на який бридко було й дивитись.

І тут її погляд упав на огидне цебро в кутку камери, на стіни, змережані повчальними висловами та іменами Давидових попередників. І тоді з почервонілих від плачу Євиних очей знову закапали сльози. Побачивши чоловіка у камері, призначеній для злочинців, вона не могла стримати їх, хоча, здавалось, уже всі виплакала.

— Ось до чого призводить гонитва за славою!.. — вигукнула вона. — Мій любий, кинь свої досліди... Підемо з тобою пліч-о-пліч протоптаним шляхом і не будемо ганятися за багатством... Після стількох страждань мені мало треба, щоб почувати себе щасливою... І ти ж не все знаєш!.. Твій ганебний арешт — ще не найтяжче лихо!.. Ось читай!

Вона подала йому Люсьєнового листа, і Давид швидко його прочитав. Щоб утішити чоловіка, Єва розповіла, який нещадний вирок Люсьєнові виніс Пті-Кло.

— Накласти на себе руки Люсьєн міг тільки зопалу, —

сказав Давид. — Трохи згодом у нього вже не стало б на це духу. Його мужності, як він сам тут пише, вистачає не більше, як на один ранок...

— Але жити в такій тривозі?.. — вигукнула Єва.

На саму думку, що Люсьєн уже мертвий, вона майже простила братові всі гріхи.

Єва переказала чоловікові умови договору, які Пті-Кло нібито виторгнував у Куенте і які Давид відразу ж прийняв із видимою полегкістю.

— У нас буде на що прожити в селі десь під Умо, неподалік від фабрики Куенте. Мені хочеться тільки спокою! — вигукнув винахідник. — Якщо Люсьєн покарав себе смертю, у нас вистачить коштів, щоб дочекатись батькової спадщини, а якщо бідолашний хлопець живий, йому доведеться пристосуватися до наших скромних достатків... Куенте, звісно, наживуться на моєму відкритті; але, зрештою, що я таке порівняно з моєю країною?.. Звичайна собі людина. Якщо мій винахід послужить добробуту співвітчизників, я буду щасливий! Ти сама розумієш, моя люба Єво, що ні я, ні ти не годимось у комерсанти. Нам бракує і пристрасті до наживи, і тієї жадібності до грошей, коли чіпляються за кожний сантиметр, затримуючи навіть найзаконніші виплати. А в цьому, мабуть, і полягають головні переваги торговця, бо ті два різновиди скупості звуться: розважливість і комерційний геній!

Щаслива їхнім цілковитим взаєморозумінням, цим найчудовішим даром кохання, бо в двох люблячих істот далеко не завжди збігаються думки й інтереси, Єва передала через тюремника записку Пті-Кло, в якій вона просила визволити Давида, оскільки обоє вони, мовляв, згодні на запропоновані умови договору. Через десять хвилин Пті-Кло зайшов до бридкої Давидової камери і сказав Єві:

— Ідіть, пані, додому, ми прийдемо слідом за вами...

— Ну, приятелю, як же ти вклепався? — спитав Пті-Кло. — І навіщо тобі знадобилося виходити?

— Таж хіба я міг не вийти? Ось прочитай, що мені написав Люсьєн.

Давид подав Пті-Кло листа, що його підробив Серізе. Пті-Кло взяв листа, прочитав, обдивився з усіх боків, помацав пальцями папір і, заговоривши про справи, мовби не уважно згорнув аркушик і сунув його собі до кишені.

Потім стряпчий узяв Давида під руку і вивів його з в'язниці, бо, поки вони розмовляли, тюремникові принесли дозвіл судового пристава на звільнення арештанта. Прийшовши додому після тритижневого ув'язнення, останні години якого, згідно з провінційними звичаями, вкрили його ганьбою, Давид почував себе на сьомому небі.

Зайшовши до своєї спальні, він заплакав, як дитина, й почав палко цілувати свого малого Люсьєна. Тим часом повернулися Кольб і Маріон. Маріон довідалася в Умо, що Люсьєна бачили за Марсаком на паризькій дорозі. Він ішов пішки, і його франтівське вбрання привернуло увагу селян, які їхали до міста на базар. Сівши на коня й проскакавши шляхом до Манля, Кольб довідався там від пана Маррона, який упізнав поета, що Люсьєн проїхав у кареті на поштових.

— Ну, що я вам казав? — вигукнув Пті-Кло. — Цей хлопець не поет, а якийсь суцільний роман.

— На поштових, — повторила Єва. — І куди ж він міг податися цього разу?

— А зараз, — сказав Пті-Кло Давидові, — ідіть до панів Куенте, вони чекають на вас.

— Ох, добродію! — вигукнула прекрасна пані Сешар. — Благаю вас, чесно захищайте наші інтереси, все наше майбутнє у ваших руках!

— Може, пані, вам зручніше, щоб переговори відбулися тут, у вас? Хай тоді Давид залишається вдома. А ті панове самі завітають сюди ввечері, й ви навч переконаєтесь, добре захищаю я ваші інтереси чи ні!

— Не знаю, як і дякувати вам, добродію, — сказала Єва.

— Отже, домовилися, — сказав Пті-Кло. — Сьогодні о сьомій вечора, у вас удома.

— Дякую вам, — знову сказала Єва, і з її погляду та голосу повірений легко міг зрозуміти, як зросла до нього довіра клієнтки.

— Не бійтеся нічого! Як бачите, я мав рацію, — додав він. — Ваш брат уже за три десятки лье від самогубства. Крім того, можливо, уже сьогодні ввечері ви матимете невеличкий статок. Знаходиться серйозний покупець на вашу друкарню.

— Якщо так, — сказала Єва, — то чи не краще нам зачекати і не зв'язувати себе договором із братами Куенте?

— Ви одне забуваєте, пані, — відповів Пті-Кло, відчувши, що поквапився зі своєю відвертістю. — Поки ви не розплатитеся з Метів'є, продати ви нічого не зможете. Адаже все обладнання друкарні описане.

Повернувшись до себе, Пті-Кло викликав Серізе. Коли фактор увійшов до кабінету, стряпчий відвів його до віконної ніші.

— Завтра ти станеш власником Сешарової друкарні й дістанеш достатню підтримку, щоб домогтися передачі патенту на твоє ім'я, — сказав він йому на вухо. — Але тобі ж не хочеться потрапити на каторгу?

— Що?.. На каторгу?.. — перепитав Серізе.

— Твій лист Давидові — фальшивка, і він у мене... Коли почнуть допитувати Анрієтту, що вона скаже? Ну, ну, заспокойся, я не хочу тебе згубити, — швидко додав Пті-Кло, побачивши, як зблід Серізе.

— Чого вам від мене ще треба? — вигукнув парижанин.

— А ось чого, — сказав Пті-Кло. — Слухай мене уважно. Через два місяці ти станеш друкарем у Ангулемі... але друкарню ти придбаєш у борг і навряд чи розквітаєшся й за десять років!.. Довго доведеться тобі працювати на своїх капіталістів! А крім того, ти ще й будеш підставною особою ліберальної партії... Правда, твою угоду з Ганнераком складатиму я, і я складу її в такому дусі, що згодом ти таки станеш повноправним хазяїном друкарні... Але якщо вони захочуть видавати газету і призначать тебе відповідальним редактором, а я на той час буду старшим товаришем прокурора, ти зобов'язуєшся, домовившись про це з Куенте-великим, надрукувати такі статті, щоб газету вилучили з обігу й закрили... Куенте щедро заплатять тобі за цю послугу... Звісно, тебе судитимуть, і ти скуштуєш в'язниці, зате здобудеш славу людини неабиякої, і притому переслідуваної. Ти станеш визначним діячем ліберальної партії на зразок сержанта Мерсьє, Поля Луї Кур'є, Манюеля в зменшеному розмірі. А я, зі свого боку, не допущу, аби ти втратив патент. І, нарешті, того дня, коли газету закриють, я спалю цього листа-фальшивку в тебе на очах... Отож життєвий успіх обійдеться тобі не так і дорого...

Простолюдини мають перебільшене уявлення про карну відповідальність за різні види фальшувань, і Серізе, який уже бачив себе на лаві підсудних, зітхнув з полегкістю.

— Через три роки я стану королівським прокурором у Ангулемі й ще не раз можу тобі згодитися,— вів далі Пті-Кло.— Отож добре обміркуй мою пропозицію!

— Я згоден,— сказав Серізе.— Але ви погано мене знаєте. Спалить листа зараз же,— провадив він,— покладіться на мою вдячність.

Пті-Кло зміряв Серізе пильним поглядом. То був один з поєдинків, коли погляд того, хто дивиться, нагадує скальпель, яким він намагається розітнути душу, а очі того, хто, так би мовити, виставляє напоказ свої чесноти, скидаються на шибки вітрини.

Нічого не відповівши, Пті-Кло засвітив свічку й спалив листа. «Треба ж йому збити собі статок!» — сказав він подумки.

— Вважайте, що я продав вам душу,— мовив фактор. Давид чекав зустрічі з братами Куенте, охоплений невиразною тривогою. І турбувала його не потреба обстоювати свої інтереси, не майбутня суперечка про умови договору, а те, яку думку складуть фабриканти про його винахід. Він був у становищі драматурга, який чекає вироку театральних критиків. Усі інші почуття зблякли перед самолюбством винахідника і тривогою за майбутню долю свого відкриття. І ось о сьомій вечора, саме тоді, коли графиня дю Шатле під приводом мігрени лягла в постіль, полишивши на чоловіка приймати запрошених на обід гостей — так була вона схвильована суперечливими чутками про Люсьєна! — Куенте-великий і Куенте-гладкий з'явилися в супроводі Пті-Кло до свого суперника, спутаного по руках і ногах і готового здатись на їхню ласку.

Вже на самому початку переговорів виникла перешкода: як укласти ділову угоду з Давидом, не ознайомившись із технічною стороною винаходу? А якби Давид відкрив свою таємницю, він, звичайно, зразу опинився б у цілковитій залежності від братів Куенте. Пті-Кло все ж таки зажадав, щоб угоду було складено заздалегідь. Тоді Куенте-великий попросив Давида показати йому зразки своїх виробів, і винахідник виклав кілька недавно виготовлених ним аркушів, поручившись за правильність розцінки їх за собівартістю.

— Ну от вам і підстава для укладення договору,— сказав Пті-Кло.— Ви можете увійти до спілки, взявши на віру оці зразки й застерігши для себе право розірвати

угоду, в разі якщо описаний у патенті спосіб виявиться нездійсненним у фабричному виробництві.

— Одне діло, добродію, виготовляти зразки паперу в малій кількості, у себе в кімнаті, у невеличкій формі, — сказав Куенте-великий Давидові, — й зовсім інше — організувати виробництво на фабриці. Можете судити про це хоча б із такого прикладу. Ми виробляємо кольоровий папір і для його фарбування закупаємо партії абсолютно однакової фарби. Скажімо, індиго, *щоб підсилювати* наші *мушлі*; ми отримуємо його в ящиках, де всі бруски одного виробництва. І що ж? Нам жодного разу не пощастило домогтися, щоб бодай у двох чанах паперова маса була однакового відтінку... При обробці сировини відбуваються якісь незбагненні для нас явища. Кількість і якість паперової маси зразу ж позначаються на кінцевому результаті. Коли ви закладали в таз зовсім трохи сировини — я не запитую, якої саме — ви не випускали її з-під свого нагляду, ви могли однаково обробляти всі її складові частини, поєднувати їх, перемішувати, розминати, як вам заманеться, доводити масу до однорідного стану... Але чи можете ви бути певні, що в чані на п'ятсот стоп паперу відбуватиметься те саме і запропонований вами спосіб виробництва дасть сподіваний результат і виправдає себе?..

Давид, Єва і Пті-Кло промовисто переглянулись.

— Візьмімо який-небудь схожий приклад, — сказав Куенте-великий, помовчавши. — Ви накопили на лузі оберемків два сіна і, добре його згнітивши, склали у себе в кімнаті. Причому сіно у вас не *зіпріло*, як кажуть селяни; бродіння хоч і відбувалось, але принаймні до пожежі не дійшло. Виходячи з цього досвіду, чи наважитесь ви скласти дві тисячі оберемків сіна у велику дерев'яну повітку?.. Ви чудово розумієте, що сіно спалахне і ваша повітка згорить, як сірник.

— Ви людина освічена, — сказав Куенте-великий, звертаючись до Давида, — отож зробіть звідси висновок... Ви поки що накопили тільки два оберемки сіна, і ми боїмось, як би наша фабрика не згоріла, коли ми складемо в неї дві тисячі оберемків. Іншими словами, ми можемо втратити не тільки вміст одного чана, а й набагато більше — тобто зазнати великих збитків й залишитися з порожніми руками, затративши чималі гроші.

Давид був приголомшений. Своєю діловою мовою

Практика розбивала Теорію, яка завжди заглядає в майбутнє.

— Чорта лисого я підпишу таку угоду! — грубо вигукнув Куенте-гладкий. — Можеш викидати свої грошенята на вітер, Боніфасе, як тобі хочеться, а я свої притримую... Я пропоную сплатити борги пана Сешара і дати йому ще шість тисяч... Тобто три тисячі франків, — поправився він, — векселями на рік... ну, на рік і там кілька місяців... І це вже досить ризиковано... Нам доведеться зняти дванадцять тисяч з нашого рахунку в Метів'є. Ось вам і п'ятнадцять тисяч! Ні, більше я не згоден платити за цей хтозна-який там винахід, і то тільки за умови, що розроблятиму його сам. А ти мені, знай, торочив, Боніфасе: «Відкриття, велике відкриття!..» Я думав, у тебе більше олії в голові. Ні, в таку халепу я не полізу...

— Питання для вас зводиться ось до чого, — сказав Пті-Кло, анітрохи не збентежений цією вихваткою Куенте-гладкого. — Хочете ви чи не хочете ризикнути двадцятьма тисячами франків, щоб купити таємницю винаходу, який може збагатити вас? Без ризику, панове, як відомо, не матимеш великого зиску... Це та сама азартна гра, де ставка в двадцять тисяч може принести цілу маєтність. Гравець в рулетку ставить луїдор, сподіваючись виграти тридцять шість луїдорів, але він готовий цей свій луїдор утратити. Зробіть те саме.

— Мені треба поміркувати, — сказав Куенте-гладкий. — Я не такий обізнаний у справах, як мій брат. Я чоловік простий і поступливий, я тямлю тільки одне: обійшовся тобі молитовник у двадцять су, продавай його за сорок! У винаході, як слід не випробуваному, я бачу одне розорення. З першим чаном пощастить, а з другим — ні, тобі закортить спробувати ще й ще... А відомо ж: як запахаєш руку між триби, то й голову одірве...

І Куенте-гладкий розповів історію про якогось купця з Бордо, що послухав одного вченого й захопився обробіткою незайманих степів. Він згадав про шість подібних випадків, які мав нагоду спостерігати сам, у департаментах Шаранти й Дордоні, у промисловості та в рільництві. Він розпалився, не хотів нічого слухати, й заперечення Пті-Кло не тільки не заспокоювали його, а ще дужче дратували.

— Як на мене, то я волю запластити дорожче, але придбати щось надійніше, ніж цей винахід. Ліпше одер-

жувати невеликий, зате певний прибуток, — сказав він, поглядаючи на брата. — По-моєму, справа ще не досить просунулася, щоб засновувати ділове підприємство, — заявив він на закінчення.

— То заради чого ж ви сюди прийшли? — запитав Пті-Кло. — Що ви пропонуєте?

— Визволити пана Сешара з тюрми і забезпечити йому в разі успіху тридцять процентів від прибутку, — жваво відповів Куенте-гладкий.

— Е, добродію, а на що ж ми житимемо, поки провадитимуться досліди? — сказала Єва. — Мій чоловік уже пережив ганьбу арешту, він може й повернутися до в'язниці. Втрачати йому більше нема чого, а свої борги ми якось та сплатимо...

Пті-Кло, дивлячись на Єву, приклав пальця до губів.

— Ви міркуєте нерозважливо, — мовив він, звертаючись до братів Куенте. — Зразки паперу ви бачили, старий Сешар уже казав вам, що він замикав сина на ніч у комору, і той виготовив там із зовсім дешевої сировини пречудовий папір... Ви прийшли сюди, щоб купити право на розробку винаходу. Бажаєте ви купити його? Так чи ні?

— От що, — сказав Куенте-великий. — До вподоби це моєму братові чи не до вподоби, а я візьму на себе ризик і заплачу борги пана Сешара; крім того, я дам йому шість тисяч франків готівкою, і він матиме тридцять процентів від прибутку. Але вислухайте мене уважно: якщо протягом року пан Сешар не виконає умов, які сам запише до угоди, він зобов'язується повернути нам ці шість тисяч, причому патент лишиться за нами, і ми вже якось та викрутимось!..

— Ти впевнений у собі? — запитав Пті-Кло, відвівши Давида вбік.

— Звичайно, — сказав Давид, одурений хитрою тактикою братів і тремтячи від страху на думку, що Куенте-гладкий зірве переговори, від яких залежало його майбутнє.

— То я йду складати угоду, — сказав Пті-Кло братам Куенте і Єві. — Увечері кожен з вас отримає копію документа, завтра вранці ви матимете досить часу, щоб іще раз обміркувати умови договору, ну а о четвертій пополудні після закінчення судового засідання ви підпишете його. Ви, панове, викупите у Метів'є векселі. Я подам клопотання про припинення справи в окружному

суді, й ми підпишемося про взаємну відмову від претензій.

Ось які були зобов'язання Сешара.

Ми, що підписалися нижче, й таке інше...

Пан Давид Сешар-син, друкар у Ангулемі, запевняє, що винайшов спосіб рівномірно проклеювати папір у чані, а також спосіб знизити собівартість виготовлення усіх різновидів паперу більше ніж на п'ятдесят відсотків за рахунок використання в паперовій масі рослинних речовин, як підмішуючи їх до досі застосовуваного в такому процесі ганчір'я, так і вживаючи їх у чистому вигляді, а тому пан Сешар-син і панове брати Куенте уклали між собою ділову угоду з метою запровадження винаходу у виробництво на підставі наведених нижче умов і статей...»

За однією зі статей угоди Давид Сешар цілком позбувся своїх прав у випадку, якби не виконав умов, викладених у цій редакції документа, ретельно продуманого Куенте-великим і прийнятого Сешаром.

Другого дня о пів на восьму ранку Пті-Кло приніс текст угоди й повідомив Давида та його дружину, що Серізе пропонує їм двадцять дві тисячі франків готівкою за друкарню. Купчу можна буде підписати увечері.

— Але, — сказав він, — якщо Куенте довідаються про цю купівлю, вони ще відмовляться підписати угоду. Від них можна чекати будь-яких неприємностей, навіть розпродажу вашого майна.

— Невже Серізе заплатить такі гроші? — запитала Єва, здивована цією несподіваною розв'язкою справи, на якій вона давно поставила хрест. «Якби це сталося місяців зо три тому, ми були б урятовані», — подумала вона.

— Гроші при мені, — коротко відказав адвокат.

— Та це ж чари! — вигукнув Давид і почав розпитувати Пті-Кло, звідки їм звалилося таке щастя.

— Усе дуже просто. Купці з Умо хочуть видавати свою газету, — пояснив адвокат.

— Але ж мене позбавлено права видавати газету! — сказав Давид.

— Тебе позбавлено... Але не твого наступника... А втім, — провадив він, — це не ваш клопіт. Продавайте

друкарню, кладіть гроші до кишені, й нехай Серізе виплутується як знає. Він викрутиться.

— Ще б пак! — сказала Єва.

— Вам заборонили видавати газету в Ангулемі, — вів далі Пті-Кло. — Ну що ж, люди, які дали Серізе гроші на купівлю друкарні, видаватимуть її в Умо.

Засліплена надією одержати тридцять тисяч франків і вибитися нарешті зі злиднів, Єва дивилася тепер на угоду з Куенте як на щось другорядне. І зрештою подружжя Сешарів поступилося у тому пункті угоди, що спричинився до останньої суперечки. Куенте-великий поставив вимогу, щоб патент було взято на його ім'я. І без особливих зусиль йому пощастило домогтися свого. Мовляв, Давидові права й так чітко застережено в тексті угоди, то чи не однаково, на кого з учасників підприємства буде взято патент?

А його брат заявив: «Боніфас дає гроші на купівлю патенту, він витратиться на поїздку до Парижа, от ще дві тисячі добувай із кишені! Хай хоч патент він візьме на себе... А інакше... Та тут і балакати нічого!» Отож хижакі здобули цілковиту перемогу. Угоду Сешар і Куенте підписали о пів на п'яту пополудні. Після чого Боніфас галантно підніс пані Сешар шість дюжин столового срібла і чудову кашемірову шаль, бажаючи, як він висловився, загладити цими дарунками їхні бурхливі суперечки! Тільки-но сторони встигли обмінятися копіями угоди, тільки-но Кашан передав Пті-Кло розписки, квитанції, а також і три фатальні векселі, підроблені Люсьєном, як слідом за гуркотом поштового фургона, що зупинився біля дому, на сходах пролунав голос Кольба:

— *Хасяйко! Хасяйко! П'ятнадцять тисяч франків!..* — кричав він. — *Хотіфкою! С Пуатъє, фіт пана Люсьєна!..*

— П'ятнадцять тисяч франків! — вигукнула Єва, сплеснувши руками.

— Отримуйте, пані, — сказав поштар, заходячи до кімнати. — П'ятнадцять тисяч франків, доставлені бордоським дилжансом. Добрячий вантаж, скажу я вам! Двоє наших службовців тягнуть сюди мішки. Гроші надійшли від пана Люсьєна Шардона де Рюампре... Візьміть ще оцю шкіряну торбинку. Тут для вас п'ятсот франків золотом і, здається, лист.

Єва думала, що марить, читаючи ось цього листа:

«Люба сестро, посилаю тобі п'ятнадцять тисяч франків.

Замість накласти на себе руки, я продав своє життя. Я більше собі не належу. Мало того, що я секретар одного іспанського дипломата, я — його раб.

Для мене знову починається моторшне існування. Можливо, було б краще, якби я утопився.

Прощай! Давид вийде на волю, а за чотири тисячі франків він, звичайно, купить собі невеличку фабрику і наживе багатство.

Не думайте більше про свого нещасливого брата.
Я так хочу!

Люсьєн»

— Бідолашний мій сину! — вигукнула пані Шардон, яка прийшла глянути на мішки.— Доля обертає його у знаряддя зла, як він сам писав, навіть тоді, коли він творить добро.

— Нам пощастило! — сказав Куенте-великий, коли брати опинились на майдані Мюр'є.— Через якусь годину відблиск цього золота впав би на угоду, й наш хлопець міг би вислизнути від нас... Ну, а через три місяці ми подивимось, як він виконає свої ж обіцянки...

Того ж таки вечора о сьомій годині Серізе купив друкарню. Він віддав готівкою гроші й зобов'язався оплатити оренду приміщення за останню чверть року. Наступного дня Єва внесла головному збирачеві податків сорок тисяч франків для купівлі на ім'я свого чоловіка ренти у дві з половиною тисячі. Потім вона написала свекрові, просячи підшукати їй у Марсаку невеличкий маєток тисяч за десять франків, у який вона побажала вкласти свій особистий статок.

План Куенте-великого був страхітливо простий. Він зразу вирішив, що проклеювання в чані — справа неможлива. Єдиний і надійний засіб збагачення він бачив у здешевленні паперової маси шляхом домішування туди рослинних речовин. Тому він прикинувся, ніби не надає великої ваги здешевленню сировини і всі надії покладає на проклеювання в чані. А привід для цього був. Бо в ті часи ангулемські фабрики виробляли майже виключно папір для письма, відомий під товарними назвами: *екю*, *курча*, *школяр*, *мушля*, — тобто папір саме тих гатунків, які вимагають проклеювання. Паперова промисловість Ангулема здавна славилася виробництвом таких сортів

паперу. Оскільки з давніх-давен ангулемськими промисловцями була освоєна саме ця галузь виробництва, Куенте-великий нібито мав підстави для своїх вимог; але проклеєний папір, як ми далі побачимо, не входив у його розрахунки. Попит на папір для письма надзвичайно малий, тоді як потреба в друкарському непроклеєному папері необмежена. Коли Куенте-великий поїхав до Парижа, щоб узяти патент на своє ім'я, він вирішив водночас укласти ділові угоди, що сприяло б докорінним змінам у його виробництві. Зупинившись у Метів'є, Боніфас Куенте доручив йому перехопити у фабрикантів, що обслуговували паризькі газети, постачання друкарського паперу, спустивши ціну за стопу до рівня, неприйнят-ного для жодної фабрики, й обіцяючи постачати папір, що своєю білістю та якістю переважав навіть найвищі відомі на той час гатунки. Але договори з газетами укладаються на певний термін і завоювати панівне становище в цій галузі комерції не можна було зразу — потрібен був час на таємні переговори з редакціями. Куенте розраховував, що, поки Метів'є укладатиме угоди з найголовнішими паризькими газетами, чия потреба в папері на той час зросла до двохсот стоп на день, він якраз устигне позбутися Сешара. Куенте, звичайно, зацікавив Метів'є у справі, зобов'язавшись сплачувати йому певний процент із поставок і таким чином здобув у його особі досвідченого представника фірми на паризькому ринку, звільнивши себе від необхідності самому їздити до Парижа. Своє теперішнє багатство Метів'є, нині один з найвідоміших торговців папером, нажив саме на цьому ділі. Протягом десяти років він був єдиним постачальником паризьких газет, не знаючи суперників.

Забезпечивши собі ринок збуту, Куенте-великий повернувся до Ангулема саме напередодні весілля Пті-Кло; стряпчий уже продав свою контору й тепер чекав призначення наступника, щоб самому обійняти посаду пана Міло, обіцяну йому з ласки графині дю Шатле. Молодшого товариша ангулемського прокурора теж перевели до іншого міста — старшим товаришем прокурора в Лімож, і міністр юстиції прислав до ангулемської прокуратури одного зі своїх висуванців, адже там уже два місяці була вільною посада старшого товариша прокурора. Саме на той проміжок часу припав і медовий місяць Пті-Кло.

Поки Куенте-великий їздив до Парижа, Давид при-

готував перший чан маси для непроклеєного паперу; папір у нього вийшов набагато кращий, ніж той, на якому звичайно друкувалися газети. Другий чан пішов на виготовлення чудового веленевого паперу, що призначався для розкішних видань, — друкарня Куенте надрукувала на ньому замовлені єпархією молитовники. Сировину для обох чанів Давид доставив власноручно, таємно від усіх, бо він не брав собі інших помічників, крім Кольба та Маріон.

Після повернення Куенте-великого усе пішло по-іншому. Фабрикант оглянув зразки виготовленого паперу й не виявив особливого захоплення.

— Любий друже, — сказав він Давидові, — спеціальність Ангулема — це папір «мушля». Насамперед треба виготовити «мушлю» найвищого гатунку, причому вдвічі дешевше за її нинішню собівартість.

Давид спробував приготувати в одному з чанів проклеєну паперову масу для «мушлі», але папір вийшов у нього дуже шорсткий, і клей ліг на аркуші грудками. Того дня, коли Давид так невдало завершив свій дослід, він із аркушем бракованого паперу в руках пішов у куток майстерні — йому хотілося пережити своє горе на самоті. Але Куенте-великий підійшов до свого компаньйона і по-приятельському почав утішати його.

— Не занепадайте духом, — сказав фабрикант, — продовжуйте досліді! Я чоловік добрий, я розумію вас і доведу справу до кінця!

— А знаєш, — сказав Давид дружині, прийшовши додому обідати, — ми маємо справу з порядними людьми. Ніколи я не думав, що Куенте-великий такий добряк.

І він переповів дружині свою розмову з підступним компаньйоном.

Три місяці минули в дослідженнях. Давид днював і ночував на фабриці, спостерігаючи за процесами, що відбувалися в різних сполуках паперової маси. То він приписував свою невдачу домішці ганчір'я до рослинних речовин і ставив досліді, користуючись тільки складом сировини, яку сам винайшов. То пробував проклеювати ганчір'яну масу без інших домішок. Бідолаха домагався своєї мети з дивовижною наполегливістю на очах у Куенте-великого, якого більше не остерігався; він переходив від однієї речовини до іншої, аж поки перепробував чи не всі можливі сполуки в поєднанні з різними сортами клею.

Перші шість місяців 1823 року Давид Сешар, власне, прожив на фабриці удвох із Кольбом, якщо можна назвати життям цілковите нехтування їжі, одягу та самого себе. Він так відчайдушно боровся з труднощами, що люди іншого гатунку, ніж Куенте, дивилися б на нього з глибокою шанобою, бо жодна корислива думка не керувала цим відважним борцем. Були хвилини, коли він жадав лише одного — перемоги! З мудрою проникливістю спостерігав він дивовижні перетворення речовин, з яких людина навчилася виготовляти продукти для свого вжитку, ті перетворення, де природа мовби поступається людині у своїх таємничих проявах; з багатьох таких спостережень Давид вивів переконливі технічні закони, зрозумівши на підставі дослідів, що домогтися творчого успіху можна, тільки скоряючись глибокому взаємозв'язку явищ, який він називав другою природою речей.

Нарешті десь на початку серпня йому пощастило виготовити проклеєний у чані папір, достоту такий, який виготовляють тепер, — його використовують у друкарнях на коректури, — але папір цей не завжди виходить однієї якості й часто буває не досить рівномірно проклеєний. Однак 1823 року, враховуючи тодішній стан паперової промисловості, то було високе досягнення; воно обійшлося в десять тисяч франків, і Давид уже сподівався здолати останні труднощі свого завдання. А тим часом у Ангулемі та в Умо поширились дивні чутки. Давид Сешар, мовляв, розорє братів Куенте. Витративши тридцять тисяч на досліді, він, як казали, кінець кінцем отримав зовсім поганий папір. Стривожені цими чутками, інші фабриканти ще міцніше трималися за давно перевірені способи виробництва і, з задрощів до Куенте, самі розповсюджували чутки про близький крах цієї честолюбної фірми. А Куенте-великий уже випишував машини для виготовлення рулонного паперу, даючи ангулемцям привід думати, ніби ці машини потрібні Давидові Сешару для його дослідів. Але, й далі заохочуючи Давида займатися виключно дослідями проклеювання паперу в чані, езуїт часу не гаяв і почав домішувати до ганчір'яної маси рослинні речовини, які вказував йому Давид, та надсилати Метів'є тисячі стоп газетного паперу.

У вересні Куенте-великий якось відвів Давида вбік для довірчої розмови і довідавшись, що той задумав поста-

вити дослід, який обіцяв повний успіх, почав відмовляти його від дальшої боротьби.

— Мій любий Давиде, їдьте-но ви в Марсак, побачитесь там з дружиною і відпочинете від трудів. Знаєте, ми боїмось розоритися, — по-приятельському сказав він йому. — Те, що ви розглядаєте як великий успіх, насправді лише відправна точка. Ми хочемо зробити перерву з дослідями. Самі поміркуйте, чого ми з вами досягли? Зрештою, ми не тільки виробники паперу, ми ще й друкарі, банкіри, а вже пішли чутки, що ви розоряєте нас... (Давид зробив зворушливий за своєю наївністю порух, ніби запевняючи компаньйона в своїй добросовісності). Звичайно, нас не розорять якісь півсотні тисяч франків, викинутих у Шаранту, — провадив Куенте-великий, відповідаючи на Давидів жест, — але поширювані про нас наклепницькі чутки підривають довіру до платоспроможності фірми, і нам, либонь, скоро запропонують за все розплачуватися готівкою, і тоді ми будемо змушені припинити торгові операції. Термін нашої угоди закінчується, треба обом сторонам серйозно подумати.

«Він має рацію!» — сказав собі Давид.

Заглиблений у свої досліді, поставлені на широку ногу, він зовсім не помічав змін, які останнім часом сталися на фабриці.

І він повернувся в Марсак, куди протягом останніх півроку їздив щосуботи — побачитися з Євою (а повертався звідти на фабрику у вівторок уранці). За порадою старого Сешара, Єва купила садибу під назвою Вербері, яка межувала з маєтком її свекра, — три арпани землі під садом та обгородженим виноградником, що клином заходив у володіння старого Єва жила там із матір'ю та Маріон дуже ощадливо, адже їй треба було заплатити за цю чудову садибу — найгарнішу в усьому Марсаку! — ще п'ять тисяч франків. Будинок, який стояв між подвір'ям і садом, був змурований з білого пісковика, критий шифером і прикрашений простими скульптурами, вирізьбленими з того самого пісковика, що легко піддається різцеві й не вимагає при обробці особливих затрат. Гарні меблі, привезені з Ангулема, здавалися тут у селі ще гарнішими, бо в той час у цьому краї ніхто не дозволяв собі анінайменшої розкоші. В саду перед будинком росли вряд гранатові й помаранчеві дерева та рідкісні рослини, посаджені ще колишнім власником,

старим генералом, який загинув від руки пана Маррона. Під одним з тих помаранчевих дерев Давид, Єва і Сешар-батько гралися якимось з малим Люсьєном, коли судовий пристав із Манля власноручно приніс повістку, якою брати Куенте викликали свого компаньйона на третейський суд, оскільки з огляду на закінчення терміну угоди необхідно було розглянути взаємні претензії. Брати Куенте вимагали відшкодування шести тисяч франків та передачі патенту й Давидової частки прибутків від дальшої розробки винаходу в їхню повну власність на покриття величезних затрат на досліди, які не принесли сподіваного результату.

— Кажуть, ти розоряєш їх! — сказав виноградар синові. — Ну, синку, хоч раз у житті ти потішив старого батька!

Другого дня о дев'ятій ранку Єва й Давид сиділи у приймальні пана Пті-Кло, що вже став на той час оборонцем вдів та опікуном сиріт, а для них лишився єдиним порадиником, якому вони довіряли. Чиновник прокуратури прийняв своїх колишніх клієнтів дуже приязно і наполіг, щоб подружжя Сешар зробило йому приємність і залишилося з ним поснідати.

— Куенте вимагають від вас шість тисяч франків? — перепитав він з усмішкою. — А скільки ви ще повинні заплатити за Вербері?

— П'ять тисяч франків, добродію, але дві тисячі у мене вже є, — відповіла Єва.

— Прибережіть свої дві тисячі, — сказав Пті-Кло. — Отже, п'ять тисяч... Тисяч десять вам ще знадобиться на те, щоб улаштуватися там як слід... Ну що ж, через дві години Куенте виплатять вам п'ятнадцять тисяч франків...

Єва здивовано подивилась на нього.

— ...у тому разі, якщо ви добровільно відмовитесь від усіх прибутків за угодою, яку ви розірвете полюбовно. Це вас влаштовує?

— І все буде законно? — запитала Єва.

— Цілком законно, — відповів товариш прокурора, усміхаючись. — Куенте завдали вам чимало горя, і я хочу покласти край їхнім зазіханням. Бачите, тепер я урядова особа і повинен відкрити вам правду. Знайте ж, Куенте вас обманюють, але ви в їхніх руках. Якби ви зараз прийняли бій, ви могли б і виграти судовий процес, що його вони вам нав'язують. Та хіба ви захочете позиватися

з ними? Адже ця тяганина триватиме років десять. Почнуться нескінченні експертизи та третейські суди, і вам не раз доведеться стати жертвою суперечливих рішень... А крім того, — з усмішкою сказав Пті-Кло, — я не бачу адвоката, який міг би вас захистити. Мій наступник — нездара. Думаю, поганий мир усе-таки краще, ніж добра сварка...

— Я пристану на будь-яку угоду, що принесе нам спокій, — сказав Давид.

— Полю! — гукнув Пті-Кло свого служника. — Сходи-но запроси сюди пана Сего, мого наступника. Поки ми тут снідатимемо, Сего навідається до Куенте, — сказав він Єві й Давидові, — і через кілька годин ви повернетесь до Марсака розорені, але спокійні. Десять тисяч забезпечать вам ще п'ятсот франків ренти, і ви заживете щасливо на своїй прекрасній садибі.

Через дві години, як і пообіцяв Пті-Кло, метр Сего справді повернувся, принісши складені за всіма правилами закону папери, підписані братами Куенте, і п'ятнадцять тисяч франків банковими білетами.

— Ми багато тобі завдячуємо, — сказав Давид Пті-Кло.

— Але ж я щойно вас розорив! — відповів колишній стряпчий здивованим клієнтам. — Авжеж, розорив, і з часом ви це зрозумієте. Та я вас знаю: розоритися для вас краще, ніж ганятися за багатством, яке прийде, можливо, занадто пізно.

— Ми, добродію, люди не користолюбні, і ми вдячні вам за те, що ви дали нам засоби жити щасливо, — сказала Єва. — І ми вам дякуватимемо довіку.

— О Боже! Тільки не здумайте ще благословляти мене!.. — сказав Пті-Кло. — Ви розтривожили мою совість. Але сьогодні, сподіваюся, я свою провину спокутував. Якщо я став товаришем прокурора, то тільки завдяки вам. І не ви мені, а я повинен дякувати вам довіку... Прощайте...

З часом Кольб змінив свою думку про татуса Сешара, котрий і собі прихилився до ельзасця, переконавшись, що той, як і він, не вміє ні читати, ні писати і не цурається чарки. Колишній Ведмідь навчив колишнього кірасира доглядати виноградник і виробляти та продавати вино. Він забрав собі в голову, що повинен залишити дітям тьмушого чоловіка, бо в останні дні життя його мучив дитячий страх за долю свого маєтку. В повірники він вибрав собі мірошника Куртуа.

— От побачите, — казав він йому, — як мої діти пустять усе за вітром, коли я ляжу в могилу. О Господи, я аж тремчу, коли подумаю, що з ними буде.

В березні 1829 року старий Сешар помер, залишивши майже на двісті тисяч франків земель. Приєднані до Вербері, вони склали чудовий маєток, яким уже два роки надзвичайно дбайливо управляв Кольб.

Давид та його дружина знайшли в батька близько ста тисяч екю золотом. Поголос, як завжди, дуже перебільшив скарби старого Сешара, і вся Шаранта оцінювала їх у мільйон. Доклавши до спадщини свій невеликий статок, Єва й Давид забезпечили собі близько тридцяти тисяч ренти, бо вони ще якийсь час вичікували, перш ніж прилаштувати свій капітал, і обернули його на державні папери вже після Липневої революції.

Тільки тоді жителі департаменту Шаранти й Давид Сешар зрозуміли, яким величезним багатством володів Боніфас Куенте. Власник кількох мільйонів, обраний депутатом, Куенте-великий став згодом і пером Франції і, кажуть, націляється в міністри торгівлі за найближчої зміни уряду. В 1842 році він узяв собі за дружину дочку одного з найвпливовіших державних діячів монархії, пана Ансельма Попіно, депутата від міста Парижа, мера округу.

Винахід Давида Сешара став жити французьку промисловість, як харчі живлять величезне тіло. Завдяки використанню в сировині не лише ганчір'я, а й інших речовин, Франція може виготовляти папір набагато дешевший, ніж будь-яка інша країна Європи. А голландський папір, як і передбачив Давид, зник із ринку. Рано чи пізно треба буде, звичайно, заснувати королівську паперову фабрику, як свого часу були засновані Гобелени, Севр, Савонрі та королівська друкарня, що й досі протистоять ударам, яких їм завдають буржуазні вандали.

У Давида Сешара, батька двох синів і однієї дочки, вистачило здорового глузду ніколи не згадувати про свої досліди. Щиро люблячи чоловіка, Єва зуміла переконати його відмовитися від жахливого покликання винахідників, цих Мойсеїв, спалюваних на попіл купиною Хорива. Маючи тепер багато вільного часу, він займається літературою і живе лінивим та спокійним життям поміщика, який дбає про добрий лад у своєму маєтку. Безповоротно розпрощавшись із славою, Давид Сешар відважно всту-

пив до лав мрійників та колекціонерів: він захоплюється ентомологією, досліджує таємниці перетворення комах, досі відомих науці лише в їхньому останньому втіленні.

Усі чули про великі успіхи Пті-Кло на посаді прокурора судової палати. Він суперник знаменитого Віне з Провена, і його честолюбна мрія — стати головою королівського суду в Пуатьє.

Серізе, не раз засуджений за політичні злочини, став відомою людиною. Найвідчайдушніший із блудних синів ліберальної партії, він дістав прізвисько Відважного Серізе. Коли наступник Пті-Кло примусив його продати друкарню в Ангулемі, він обрав за поле своєї діяльності провінційну сцену, і неабиякий акторський хист обіцяв йому блискучий успіх. Але з вини однієї актриси на перших ролях йому довелось поїхати до Парижа — шукати в науці забуття від кохання, — і нині він там намагається обернути на дзвінку монету прихильність ліберальної партії.

Що ж до Люсьєна, то про його повернення до Парижа ми ще розповімо у «Сценах паризького життя».

1835—1843 pp.

KOMEHTAPI

.

ТУРСЬКИЙ СВЯЩЕНИК

Написана 1832 року, повість того ж року під назвою «Холостяки» була опублікована в збірнику «Сцени приватного життя». Через рік під тією ж назвою вона була включена в «Сцени провінційного життя». Під остаточною назвою «Турський священник» повість з'явилася 1843 року в першому виданні «Людської комедії», де була вміщена в другому томі у «Сценах провінційного життя».

Повість засвідчила швидке ствердження Бальзака на позиціях реалізму, яке відбувалося на початку 30-х рр. У ній з'являється широке соціальне тло, докладно й рельєфно виписане провінційне середовище, різні його верстви, що стане однією з характерних ознак реалістичної творчості Бальзака. На цьому тлі зображена інтрига, що розігрується серед духовних осіб: зловний і мстивий абат Трубер «поїдає» сумирного й беззахисного абата Біротто, виживає його спершу з квартири, потім з міської парафії і врешті-решт, ставши єпископом, позбавляє його права відправляти церковну службу. Важливо вказати, що абата Трубера письменник зробив членом Святої конгрегації, реакційної організації католицького духовенства, яка підтримувала династію Бурбонів. Акція досить-таки несподівана для автора, який щойно проголосив себе прибічником партії легітимістів.

Як і у випадку з іншими творами кінця 20-х — початку 30-х рр., написаними до появи задуму «Людської комедії», Бальзак постфактум потурбувався про те, щоб пов'язати повість з «великим цілим» за допомогою «персонажів, що повертаються». Абат Біротто стає сподвижником пані де Морсоф (роман «Лілея долини»); згадується він у романі «Сезар Біротто», де висилає братаві, який розорився, тисячу франків. Маркіза де Лістомер стане однією з тих великосвітських дам, які епізодично виступають у багатьох творах «Людської комедії» («Шлюбний контракт», «Музей старожитностей», «Чиновники», «Втрачені ілюзії» та інші).

С. 7. ...ймення, двічі в наш вік прославлене... — Бальзак має на увазі адресата посвяти, відомого скульптора П'єра Жана Давіда д'Анже (1788—1856) і Жака Луї Давіда (1748—1825), видатного французького живописця неокласицистичного напрямку.

...а мов ви карбуєте на бронзі... — Давід д'Анже створив портретний бюст Бальзака.

С. 8. *...під час Терору...* — тобто під час якобінської диктатури 1793—1794 рр.

С. 10. *Чорна ватага* — організація спекулянтів, яка після революції 1789—1794 рр. наживалася на пам'ятках архітектури, старовинних речах тощо.

Ораторіанин — член релігійного товариства, заснованого в XV ст., яке ставило на меті застосовувати набутки культури для пропаганди католицизму.

С. 11. *«Котідьен»* — паризька консервативна газета того часу, орган партії легітимістів.

С. 25. *Сікст П'ятий* — римський папа (1585—1590), провадив політику войовничого католицизму.

С. 27. *...що Людовік XVII живе й понині, врятувавшись од гільйотини...* — Син страченого у 1793 році Людовіка XVI; роялісти-емігранти після страти батька називали його королем. Помер у 1795 році.

С. 36. *«Нова Елоїза»* — сентиментальний роман Жана Жака Руссо (1712—1778).

С. 38. *... цього Фабія в халаті...* — Обігрується ім'я давньоримського полководця, прозваного Кунктатором (Сповільнювачем), який під час Другої пунічної війни (218—201 рр. до н. е.) ухилився від битви з військом Ганнібала, розраховуючи на виснаження ворога.

С. 40. *Мадмузель де Сонбрей.* — Марі де Сонбрей доброхіть пішла до в'язниці разом з батьком, якого 1792 року заарештувала революційна влада.

С. 46. *Рада Десяти* — таємна політична рада у Венеції XVI—XVII ст., яка контролювала політичне життя республіки.

С. 47. *Конгрегація* — католицька релігійна організація у тогочасній Франції, була опорою режиму Реставрації.

Монтеск'в Шарль де (1689—1755) — французький мислитель і письменник доби Просвітництва.

С. 48. *Бісетр* — в'язниця неподалік від тогочасного Парижа.

С. 52. *Буало Нікола* (1636—1711) — французький поет і драматург, теоретик класицизму

С. 58. *Мірабо Оноре Габріель*, граф (1740—1791) — діяч першого етапу Великої французької революції, прибічник конституційної монархії.

С. 62. *Гільдебрандт* — римський папа Григорій VII (1073—1085), вів запеклу боротьбу з імператором Священної римської імперії Генріхом IV за теократичну форму державного правління.

Александр VI Борджа — римський папа (1492—1503), прагнув установити владу папства над усією Італією.

С. 63. *Іннокентій III* — римський папа (1198—1216), боровся за верховенство над світською владою, змусив деяких західноєвропейських монархів визнати себе його васалами.

Дмитро Наливайко

ЕЖЕНІ ГРАНДЕ

На відміну від багатьох інших романів, які письменник створював протягом тривалого часу, частинами, то відходячи від роботи над ними через інші задуми, то повертаючись до них знову, роман «Ежені Гранде» вилився у нього відразу. У вересні 1833 р. початок роману був надрукований у журналі «Ероп літтерер», а в грудні він вийшов уже окремою книгою в першому виданні «Сцен провінційного життя». Роман мав великий успіх у читачів. Першим його російським перекладачем був Ф. М. Достоевський.

На початку 30-х рр. Бальзак викривав у своїх творах головним чином хижацьку суть фінансової аристократії («Шагренева шкіра», 1831 р., «Банкірський дім Нусінгена», 1835 р.). Але з плином часу він переконався, що майже вся буржуазія заражена тим самим шаленим прагненням збагачення. Якщо це не хижаки банкіри, то жадібні й ненаситні нагромаджувачі («Гобсек», друга редакція 1836 р.). Такі часом і буржуа, що вийшли із суспільних низів; відчувши силу золота, вони несамовито прагнуть багатства і жорстоко визискують усіх, хто їх оточує, навіть своїх близьких.

Образ такого буржуа створено в романі «Ежені Гранде» (1833) це батько героїні, Фелікс Гранде. Колишній бондар і винороб, він з роками стає хижакон-нагромаджувачем, утіленням огидної, дріб'язкової скнарості.

Серед сучасної письменникові критики не раз виникали розмови про те, що образ Фелікса Гранде змальовано з такою кількістю місцевих деталей, які свідчать, що в романі «нічого не вигадано». Тому дехто їздив до Сомюра, наївно сподіваючись відшукати живих прототипів персонажів роману

В романі безнастанно точиться двобій між владою грошей і людяністю, а перемога останньої була дорога гуманістові Бальзаку. І дочка Гранде, Ежені, зростаючи в зачумленій домашній обстановці, лишається душевно чистою, щиросердою і доброю.

Образ Ежені сповнений поетичної чарівності. А що образ її батька

змальований яскравішими реалістичними барвами, то багато хто з критиків вважав за краще назвати роман іменем Фелікса Гранде.

Проте Бальзак зробив інакше, схилиючись перед величчю Людяності. Що ж це за сили, котрі допомогли скластися характеру Ежені — цілковитому запереченню всіх батькових прагнень? Це були інстинктивні сили людського опору нелюдській природі маніяка Фелікса Гранде. Це було кохання до Шарля, що цілком заповнило душу Ежені. Це були гіркі почуття, що їх зродили в серці дівчини страждання й смерть матері, замученої чоловіком-скнарою. І головне — та повсякденна моральна підтримка, яку Ежені знаходила у людей з народу — своєї служниці та Корнуайє, котрі стали найвірнішими, найближчими її друзями.

С. 66. *Марія* (якій присвячено роман) — особа біографам Бальзака не відома. Перший збирач Бальзакових рукописів і листів Шарль де Лованжюль свідчить, що в одному з вересневих листів 1833 р. Бальзак писав сестрі: «Я став батьком — ось таємниця, про яку мені хочеться сповістити тобі — і мені належить дуже миле створіння, надзвичайно наївне, вона впала до мене, мов квітка з неба, приходять до мене потай, не вимагаючи ні листування, ні турбот про себе, і каже: «Кохай мене рік, а я кохатиму тебе все життя». Ніяких подробиць цього епізоду з інтимного життя Бальзака не збереглось, і наведені рядки листа були викреслені редакторами першого видання листів Бальзака (тобто В. Ганською). Як видно з присвяти, образ Марії дав Бальзакові деякі риси для створення образу Ежені Гранде.

С. 75. *Талейран Шарль* (1754—1838) — французький дипломат, відомий своїм інтриганством та політичною безпринципністю.

С. 94. «*Методична енциклопедія*» — популярний енциклопедичний словник, що видавався у Франції наприкінці XVIII ст. і на початку XIX ст.

«*Монітор*» (або «*Всесвітній вісник*») — урядова французька газета, що виходила з 1799 до 1869 р.

С. 95. *Уестола Річард* (1765—1836) — англійський художник, ілюстратор численних видань англійських класиків.

Фіндени, Вільям та Едуард — англійські художники XIX ст., ілюстратори багатьох видань англійської художньої літератури.

С. 99. *Чантрі Френсіс* (1782—1841) — англійський скульптор, який створив, зокрема, бюст Байрона.

С. 102. *Фоблаз* — головний герой авантюрно-еротичного роману французького письменника Луве де Кувре (1760—1797) «*Любовні пригоди кавалера де Фоблаза*» (вид. в 1787—1790 рр.).

«*Небезпечні зв'язки*» — роман французького письменника Шодерло де Лакло (1741—1803), в якому показано розклад аристократич-

ного суспільства напередодні Великої французької революції (вид. в 1782 р.).

С. 110. *Фідійв Юпітер* — славнозвісна статуя бога Зевса, створена великим давньогрецьким скульптором Фідієм (бл. 500—431 рр. до н. е.). У римлян Зевс звався Юпітером.

С. 122. *Шанталь Жан Антуан* (1756—1832) — відомий у свій час французький хімік.

С. 131. *Мане-Текел-Фарес* — за біблійним сказанням, ці слова були написані невидимою рукою на стіні зали, де бенкетував вавілонський цар Валтасар (VI ст. до н. е.), і провіщали йому загибель. Пророцтво це говорить: «Розрахований, зважений і розділений».

С. 140. *Собака Алквіада*. — Натяк на давньогрецького безпринципного політичного діяча і стратега афінянина Алквіада (451—404 ст. до н. е.), який, за словами Плутарха, наказав відрубати хвоста своєму улюбленому собаці, щоб дати привід співгромадянам говорити саме про це, а не про інші його вчинки, що заслуговують на більший осуд.

С. 145. *Бентам Івремія* (1748—1832) — англійський філософ, апологет капіталізму і необмеженої підприємницької (аж до прямого грабунку) свободи капіталістів.

С. 153. *Ост-Індія (Східна Індія)* — загальна історична назва Індостану, Індокитаю та Індонезії, де вже з XVII ст. існувало багато пайових торговельних компаній, що належали Голландії, Англії і Франції; за їхньою допомогою названі держави проводили колоніальну політику і грабували місцеві багатства.

С. 156. *...Марата, кинутого на смітник...* — Один із найвизначніших учасників Великої французької революції Жан Поль Марат (1743—1793) був урочисто похований у Пантеоні (паризькому храмі, перетвореному під час революції та усипальниці великих людей Франції), але після термідоріанського перевороту його прах забрали з Пантеону.

С. 166. *Лафонтен Август* (1759—1831) — німецький письменник.

С. 175. *Боссюе Жак Бенін* (1627—1704) — французький єпископ, ідеолог абсолютизму.

С. 177. *Атріди* — давньогрецький рід, над яким, за переказами, тяжіло прокляття, що спричинило численні трагедії та злочини членів цього роду.

С. 208. *Каптал* — середньовічний феодальний титул, поширений у південно-західній Франції.

Юрій Данилін

Роман «Втрачені ілюзії», який складається з трьох частин, створювався Бальзаком десь протягом дев'яти років. Перша його частина під назвою «Втрачені ілюзії» вийшла 1837 року (в редакції всього твору вона була названа «Два поети»). Друга частина, «Провінційна знаменитість у Парижі», з'явилася окремим виданням 1839 року. І, нарешті, у 1843 році була написана третя, остання частина роману «Давид Сешар, або Понсвіряння винахідника». Того ж 1843 року роман був повністю опублікований у восьмому томі першого видання «Людської комедії», в «Сценах провінційного життя».

Роман «Втрачені ілюзії» посідає одне з центральних місць у бальзаківській «Людській комедії». В ньому сконцентровані характерні теми й мотиви творчості письменника, рельєфно виражені особливості його бачення дійсності та її витлумачення. І небезпідставно дослідники називають цей твір суто бальзаківським, найбільш бальзаківським романом. Справа тут передусім у провідній темі твору, темі втрачених ілюзій, яка є серцевинною, сказати б, емблематичною для творчості Бальзака. Втрату ілюзій, кожен по-своєму, переживають численні герої «Людської комедії» — і Рафаель де Валентен із «Шагренєвої шкіри», і Ежен Растіньяк із роману «Батько Горіо», і Віктор'єн д'Егрін'йон із «Музею старожитностей», і Сезар Біротто з однойменного роману, і багато інших. Але саме у «Втрачених ілюзіях» цю тему втілено наймасштабніше й найпереконливіше. Втрата ілюзій — це вдало знайдений письменником художній ракурс відбиття знаменних процесів і явищ у житті тогочасної Франції, спричинених нещадною ломкою усталених людських відносин і цінностей. Утвердившись як панівний клас, буржуазія «не залишила ніякого іншого зв'язку між людьми, крім голого інтересу, крім безсердечного «чистогану»¹. Герої названих і багатьох інших романів Бальзака, виховані в системі традиційних цінностей і моралі, стикаються з реальною дійсністю, де панують «чисто грошові відносини», і, пристосовуючись до неї, переживають болісний процес «утрати ілюзій», який, зрештою, виявляється втратою всього найкращого в них, втратою справжніх людських цінностей.

Як і інші зрілі твори Бальзака, роман «Втрачені ілюзії» тісно пов'язаний з провідними темами й основною проблематикою «Людської комедії». Але в даному творі ці зв'язки особливо виразні й розгалужені, і можна з певністю сказати, що «Втрачені ілюзії» — це один з проблемно-тематичних центрів усєї епопеї. Так, у романі знаходить подальший розвиток і поглиблення критика буржуазного

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. // Твори. — Т. 4. — С. 412.

індивідуалізму, в якому письменник убачав найбільше соціальне лихо сучасності. Він показав різноманітні прояви буржуазного егоїзму, та в усіх цих проявів спільна основа — жадоба вигоди й збагачення. Старий Сешар, у якого «корисливість давно вже вбила всі почуття», грабує власного сина, продаючи йому свою друкарню із застарілим обладнанням. Паризькі видавці, для яких книжки «лише товар, котрий треба купити якомога дешевше й продати найдорожче», прагнуть обі- брати авторів, за безцінь придбавши їхні рукописи... І так скрізь, і в усьому справжній розгул невтримного користолюбства, який руй- нує мораль, роз'їдає людські душі, і для нього немає ніяких обмежень, ніякого впину. З особливою виразністю Бальзак змальовує в романі, як руйнівний буржуазний індивідуалізм і егоїзм проникають у літера- туру, театр, пресу, як згубно вони діють на духовну культуру.

Поглиблений розвиток знаходить у «Втрачених ілюзіях» і така наскрізна тема «Людської комедії», як доля молодого людини в буржу- азному суспільстві. До того ж вона тут постає в двох відмінних і водно- час внутрішньо пов'язаних варіантах, утілених в образах головних героїв твору Люсьєна Шардона й Давида Сешара. Розкриваючи пер- ший із цих двох варіантів теми, сам Бальзак співвідносив долю Люсьє- на Шардона з долею Ежена Растін'яка, які мають діаметрально проти- лежні фінали: Растін'як здобуває багатство та владу й стає міністром, а Люсьєн вішається на краватці в тюремній камері. У передмові до ви- дання третьої частини роману (1843) автор писав: «Із зіставлення обра- зів Растін'яка, який домогся успіху, та Люсьєна, який зазнав поразки, виникає картина вельми поширеного і дуже важливого для нашого часу явища: вона зображує амбіції здійснені й амбіції несправдже- ні — шанолюбні амбіції молодих людей, які тільки входять у життя».

У широкому проблемно-тематичному комплексі роману слід виді- лити ще дві теми, які, власне, Бальзак уперше ввів у реалістичну літе- ратуру і дав їм таку глибоку й переконливу розробку, що вона стала своєрідною «точкою відрахунку» для письменників-реалістів наступних поколінь. Це, по-перше, тема митця й буржуазного сус- пільства, згубного впливу цього суспільства на митця й мистецтво і, по-друге, тема не менш драматичної долі вченого й винахідника в капіталістичному світі.

Перша з названих тем пов'язана з образом Люсьєна Шардона; згодом, у романі «Пишнота і злиденність куртизанок», Бальзак звіль- нить його від цієї специфічної функції, цілком зосередившись на темі долі молодого людини. Але у «Втрачених ілюзіях» цим образом письменник, за його словами, мав на меті «пояснити чимало з досі ще не пояснених трагічних розв'язок у долях багатьох літераторів, котрі подавали великі надії, але погано скінчили». На прикладі Люсьєна Шардона він і показав, як буржуазне суспільство занапащає молодого

обдарованого митця. Занапащає не стільки тим, що зводить на шляху поета численні перешкоди, ставить його в скрутні обставини, постійно загрожує злиднями, скільки тим, що розбещує його душу й тим самим убиває ще не зміцнілий талант. Концентроване втілення зла, що згубно діє на письменство й усю духовну культуру, Бальзак убачає в журналістиці. Їй належить особлива роль у загибелі Люсьєна-митця, тобто вона має пряме відношення до основної сюжетної лінії роману, але водночас критика буржуазної журналістики є й окремою важливою темою твору.

У «Втрачених ілюзіях» Бальзак піддав гострій критиці буржуазну пресу, засудив її вади й переконливо розкрив їхню соціальну зумовленість. Глибиною й різкістю критики роман перевищує все, що тоді писалось на цю тему. Та разом з тим не все в Бальзаковій критиці тогочасної журналістики прийнятне. Тут досить виразно дається взнаки і його легітимістська політична доктрина. Справедливо викриваючи вади буржуазної журналістики, Бальзак водночас виступає проти свободи преси, яку тоді обстоювали прогресивні сили. «Франція загине, якщо газету не буде поставлено поза законом», — заявляє він, наводючи як приклад Наполеона, котрий «надів на пресу намордник».

Люсьєн Шардон був задуманий Бальзаком як тип «несправжнього письменника», котрому бракує тих якостей, без яких немислимий справжній митець. У передмові до «Людської комедії» Бальзак писав: «Закон для письменника, те, що надає йому право так називатися... це чіткий погляд на людські вчинки, цілковита відданість певним переконанням». Друга необхідна передумова — самовідданість і титанічна праця, бо творчість неможлива без жертв, без своєрідного героїзму. І ще одна необхідна якість справжнього письменника — це, за Бальзаком, здатність протистояти розтлінному впливу середовища, в тому числі й літературного, здатність зберігати свою духовну й моральну незалежність. Усіх цих якостей і позбавлений Люсьєн Шардон. Автор акцентує в його характері такі риси, як «плинність натури», що не має внутрішнього стрижня, «неспокійний розум», що таїть у собі хитрість і схильність до віроломства, «самолюбство, яке поглинає благородні почуття», відсутність сильної волі. Тому він легко піддається впливам середовища й усіляким спокусам, особливо матеріальним і чуттєвим. Люсьєн обдарований поет, але непомітно для нього самого творчість з мети перетворилася на засіб досягнення життєвого успіху. Спонукуваний честолюбством і егоїзмом, він стає на слизьку дорогу і швидко деградує. А все це неухильно призводить до того, що спершу Люсьєн гине як поет, а потім і як особистість. Такий кінець Бальзак вважав закономірним і, зрештою, справедливим, бо успіх Шардона означав би поразку мистецтва і його профанацію.

Бальзак виводить в романі й «справжнього письменника», яким є Даніель д'Артез. Дослідники висловлювали думку, що в образі д'Артеза

письменник змалював самого себе, але це не зовсім так. Точніше, це завершене вираження того ідеалу письменника, до якого прагнув творець «Людської комедії», без автобіографічної канви й рис зовнішньої схожості. Зосереджений на великих завданнях, на високій місії мислителя й митця, д'Артез підноситься над середовищем з його корисливими інтересами й егоїстичними пристрастями. Безкомпромісно віддані своїм ідеалам, саможертвовні, тверді в своїх переконаннях, сам д'Артез і члени Братства виявляють «якусь внутрішню гідність, котра випливає із свідомості... що їхнє життя присвячене великій справі». Їм чужі як малодушність перед злиднями, так і прагнення вибитися будь-якою ціною.

Друга з головних тем роману — доля вченого й винахідника в буржуазному світі — втілюється в образі Давида Сешара. Характеризуючи героя, Бальзак відзначає, що головна його риса — це «само-віддана пристрасть ученого», яка веде його «в сферу невідомого», на пошуки «таємниці, яка не піддається найретельнішим дослідям». Скромний і невибагливий у житті, чесний трудівник, він не рветься ні до багатства, ні до слави. Давид винаходить новий спосіб виробництва паперу й тим самим приносить велику користь суспільству. При цьому він виявляє видатний талант ученого, гідну подиву наполегливість і цілковиту захопленість своїм експериментом, який вводить його в таємниці природи. Його винахід «став живити французьку промисловість, як ситна їжа живить величезне тіло», але сам винахідник лишився ні з чим. Його ошукують і оббирають хижі й підступні ділки, брати Куенте, які нахабно присвоюють винахід і наживають на ньому мільйони.

Оскільки «Втрачені ілюзії» — один з проблемно-тематичних вузлів усього серіалу, в романі багато «персонажів, що повертаються». Так, Люсьєн Шардон у ролі головного героя переходить в роман «Пишнота і злиденність куртизанок», де розповідається про його подальше життя аж до ганебного краху. Крім того, Люсьєн з'являється як епізодичний персонаж у ряді творів «Людської комедії», зокрема в романі «Чинovníки», в повістях «Таємниця княгині Кадін'ян» і «Урсула Міруе». Щодо Давида Сешара, то його доля і його тема отримують завершене висвітлення в рамках роману «Втрачені ілюзії». Серед персонажів другого й третього планів багато в романі таких, які в подібній ролі «кочують» з одного твору серіалу в інший; передусім це стосується журналістської «зграї», з якою Люсьєн зближається в Парижі (Лусто, Блонде, Бісіу, Клод Він'йон та інші). Те саме можна сказати й про Данієля д'Артеза та членів його гуртка, зокрема Мішеля Крет'єна. Сам д'Артез, подолавши труднощі на своєму шляху, стає знаменитим письменником, про що дізнаємося з романів «Модеста Мін'йон» і «Депутат із Арсі». Про нього дізнаємося також, що він розбагатів завдяки спадщині дядька, став членом парламенту

й коханцем княгині Кадіньяні («Таємниця княгині Кадіньяні»). Республіканець Мішель Кретьєн з'являється ще раз у повісті «Таємниця княгині Кадіньяні», тут же розповідається про його загибель на барикаді під час повстання республіканців у 1832 році.

С. 231. *Режим Терору*. — Див. комент. до «Турського священника», с. 8.

Тіберій — римський імператор (14—37 рр. н. е.), провадив авторитарну політику.

Храмовники (тамплієри) — середньовічний духовно-лицарський орден, заснований в Єрусалимі 1118 чи 1119 року. В XIII ст. перемістився в основному до Франції; розпущений папою Климентом V у 1312 році.

...*припинилася б комедія, яку йменують «конституційним урядом»*... — Ідеться про конституційну Липневу монархію (1830—1848) Луї Філіппа, до якої Бальзак ставився вороже.

Хартія — тут мається на увазі декрет про свободу преси, який король Луї Філіпп запровадив після Липневої революції.

С. 232. «*Паризькі таємниці*» — роман французького письменника Ежена Сю (1804—1857). Виданий у 1842—1843 рр., мав великий успіх у читачів.

«Журналь де Деба» — поширена французька газета того часу.

Карл V — імператор Священної Римської імперії в 1519—1556 рр. і іспанський король Карлос I в 1516—1556 рр., прагнув створити «світову християнську державу».

Аретіно П'єтро (1492—1556) — італійський письменник пізнього Відродження, особливо прославився своїми політичними памфлетами.

Овернський діалект — один із діалектів провансальської мови в Південній Франції.

«Суспільний договір» та *«Еміль»* — твори Жана Жака Руссо, трактат на суспільно-політичні теми й роман-трактат на теми виховання. Обидва твори були осуджені в дореволюційній феодально-абсолютистській Франції.

С. 233. *Ельзевіри, Плантени, Альди, Дідо* — відомі голландські, французькі та італійські друкарі XV — XIX ст.

С. 235. ...*абат, що відмовився прийняти присягу*... — Йдеться про присягу на вірність конституції, яку мали складати священники під час Великої французької революції 1789—1794 рр. Тих священників, які не приносили присяги, позбавляли права відправляти богослужіння і вважали ворогами республіки.

С. 236. ...*у місті, яке називав робітничим раєм*... — Гра слів: французьке слово «paradis» (рай) на жаргоні простолюду означає «спільна могила для бідняків».

С. 237. *..що пан Шатобріан зазримітв її навіть у справжніх американських ведмедів...*— Тут Бальзак обігрує той факт, що французький письменник Франсуа Рене де Шатобріан (1768—1848) жив кілька років у Північній Америці й описав її первісні ліси в своїх творах (повість «Атала» та інші).

..образи францисканців із Лафонтенових казок.— У своїх віршованих новелах, названих «Казками», французький байкар Жан де Лафонтен (1621—1695) дотепно висміював розбещеність і лицемірство духовенства, зокрема членів чернечого ордену францисканців.

С. 243. *«Подвійні Льежські»* — поширені у Франції старовинні календарі, що почали виходити з 1636 р.

С. 247 *Сентябристи* — так у Франції називали учасників розправ над аристократами, які вчинив революційний народ Парижа у вересні 1792 р.

С. 250. *Гризетки* — дівчата-робітниці, зокрема пралі, швачки тощо.

С. 253. *..обличчя каноніків, оспіваних Буало...*— Маються на увазі образи каноніків із іроїкокомічної поеми «Налой» Нікола Буало.

С. 256. *Поет, відкритий поетом...*— Збірка поезій французького поета Андре Шеньє (1762—1794) була видана 1819 р. поетом А. Лагушем.

С. 261. *Делавінь Казимір* (1793—1843) — французький поет і драматург.

Каналіс — вигадана дійова особа роману.

Вільмен Абель Франсуа (1790—1870) французький критик та історик літератури.

Ен'ян Етьєн (1773—1824) — французький письменник і публіцист.

Суме Александр (1788—1845) — французький драматург.

Тіссо П'єр (1768—1854) — французький професор літератури й ліберальний публіцист.

Етьєн Шарль Гійом (1777—1845) — французький письменник і публіцист.

Даврін'ї Шарль (1760—1823) французький поет і драматург.

Констан Бенжамен (1767—1830) — французький політичний діяч, публіцист і письменник, автор роману «Адольф».

Ламенне Фелісіте Робер (1782—1854) — французький абат, представник «християнського соціалізму».

Кузен Віктор (1792—1867) — французький ліберальний філософ електик.

Мішо Жозеф Франсуа (1767—1839) — французький історик консервативного спрямування.

Ангумуа — старовинна французька провінція з центром в Ангулемі.

С. 266. *Фоше Сезар і Константен* (1759—1815) — брати-близнюки, генерали наполеонівської армії, страчені після падіння Наполеона за поругу над королівським прапором.

«*Інцибое*» — псевдоісторичний роман французького письменника-рояліста *Шарля Віктора д'Арленкура* (1789—1856).

«*Анаконда*» — твір англійського письменника *Метью Грегорі Льюїса* (1775—1818), представника «готичного роману».

Лавалет Антуан Марі (1769—1830) — ад'ютант Наполеона; був засуджений до страти після падіння імператора, але втік із в'язниці.

...її навіть приваблювала доля жінки, зашитої в мішок і кинutoї у воду.— Йдеться про героїню поеми Байрона «Гяур».

С. 268. *Де Бональд Луї Габріель* (1754—1840) і *де Местр Жозеф* (1753—1821) — французькі письменники й публіцисти, ідеологи феодално-католицької реакції в часи Реставрації.

Де Барант Гійом Проспер (1782—1866) — французький політичний діяч і історик, у період Реставрації очолював податкове відомство.

С. 269. ...пост посла в Вестфалії при королі Жеромі.— 1807 р. Наполеон створив у Німеччині королівство Вестфалію, правителем якого став його брат Жером; проіснувало до 1813 р.

С. 271. ...цього ангулемського палацу де Рамбульє...— В середині XVII ст. в палаці маркізи де Рамбульє в Парижі збирався аристократичний гурток, який претендував на роль законодавця мод і літературних смаків.

«*Котідьєн*».— Див. комент. до «Турського священика», с. 11.

С. 272. *Чаттертон Томас* (1752—1770) — англійський поет, заподіяв собі смерть, щоб уникнути принизливого становища утриманця.

С. 273. *Ракá* — асирійське слово, що виражає зневагу (означає «гідний обпльовування»).

С. 280. *Піно-Дюкло Шарль* (1704—1772) — французький історик і письменник.

Грім Фрідріх Мельхіор (1723—1807) — впливовий літератор і критик XVIII ст.

Кребільйон Клод Проспер Молодший (1707—1777) — французький письменник, автор численних романів із життя аристократичного суспільства.

С. 281. *Руссо Жан Батист* (1670—1741) — французький письменник класицистичного напрямку.

«*Корінна*» — роман французької письменниці *Жермени де Сталь* (1766—1817).

Веніамін — біблійний персонаж, молодший син Якова, батьків улюбленець.

С. 283. *Паліссі Бернар* (1510—1590) — французький митець-кераміст, займався також хімією і мінералогією.

Фокс Чарлз Джеймс (1749—1806) — англійський політичний діяч, один з лідерів партії вігів.

...супільство ...з жахом виганяє Маріїв, які сидять між руїн. — *Кай Марій* (156—86 рр. до н. е.) — римський полководець. Зазнавши поразки в боротьбі з Суллою, знайшов притулок серед руїн Карфагена, але й звідти був вигнаний.

С. 284. *...боювся Фокіонової сокири...* — *Фокіон* — давньогрецький політичний діяч IV ст. до н. е., про якого знаменитий оратор Демосфен говорив, що прямі й відверті судження Фокіона — це сокира для його промов.

С. 285. *Дворянин з боку матері Люсьєн від голови до ніг був справжній франк, тоді як Давид мав пласку стопу кельта...* — Ідеологи французького дворянства обгрунтовували панування свого класу й тим, що він є нащадком завойовників-франків, тоді як третій стан складається із завойованих галлів (кельтів).

С. 292. *Келлер і Депаєн* — персонажі «Людської комедії»; перший — банкір, другий — знаменитий хірург.

Розподіл за прикладом Монтгомері... — Тут: одному — все, другому — нічого.

С. 308. *Шеньє Марі Жозеф* (1764—1811) — французький драматург, представник революційного класицизму кінця XVIII ст.

С. 310. *Барони Імперії.* — Наполеон наділяв своїх вищих офіцерів і генералів аристократичними титулами. Давня аристократія з презирством ставилася до нової.

С. 311. *Колись ми поринали в оссіанські тумани: Мальвіни, Фінгали...* — Маються на увазі «Пісні Оссіана», видатна пам'ятка літератури преромантизму. Мальвіна, Фінгал — герої цього твору, виданого шотландським поетом Джеймсом Макферсоном (1736—1796) за англійський переклад давньої гельської поезії.

С. 325. *Коли безсмертні Фауст, Костер і Гутенберг винайшли книжку...* — Бальзак іде за старовинною легендою, яка приписувала Фаусту винахід книгодрукування. *Костер Лауренс* (1370—1440) — голландець, який нібито виготовив пересувний шрифт. *Гутенберг Йоганн* (1396—1468) — винахідник книгодрукування.

С. 357. *Орест* — міфічний герой давніх греків. Здійснюючи помсту за свого батька Агамемнона, вбиває матір Клітемнестру, за що його переслідують ерінії (у римлян — фурії).

С. 360. *Цей Фернандо Кортес від літератури...* — Кортес Фернандо (1485—1547) — іспанський конкістадор, завойовник Мексики. Називаючи так Люсьєна, Бальзак наголошує на його намірі «завоювати» Париж.

С. 365. *Антіной* — юнак-красень, улюбленець римського імператора Адріана.

С. 371. *...ви доставили не мужа з лірою, а лише нікчемне мавпеня...* — Натяк на байку Лафонтена «Мавпа і дельфін». У ній розповідається, як дельфін, гадаючи, що рятує людину, виніс на берег мавпеня.

«Данаїди» — опера італійського композитора Антоніо Сальєрі (1750—1825).

С. 382. *Автор «Уріки»* — другорядна французька письменниця Клара де Дюрас (1778—1828). У повісті розповідається про життя дівчини-негритянки в Парижі.

С. 385. *Селімена* — героїня комедії Мольєра «Мізантроп», велико-світська кокетка.

С. 389. *Лоншан* — старовинне абатство, яке колись було розташоване в кінці Булонського лісу, улюблене місце прогулянок парижан.

С. 390. *Фук'є-Тенвіль Антуан Кантен* (1746—1795) — громадський обвинувач Революційного трибуналу під час якобінської диктатури.

С. 397. *...слово десерт, рекламоване афішами конкурентів, тут не виявиться Хартією* — тобто не буде таким же обманом, яким виявилася «Конституційна хартія», оголошена Людовіком XVIII після встановлення режиму Реставрації.

С. 400. *Амбігю-Комік, Гетє, Драматична панорама* — тогочасні паризькі театри.

С. 401. *Французький театр, Водевіль, Вар'єте, Комічна опера* — паризькі театри.

С. 402. *Флері*, псевдонім Абраама Жозефа Бенара (1750—1820), *Тальма Франсуа Жозеф* (1763—1826), *Батісти* (псевдонім братів Нікола і Поля Ансельмів), *Мішо Антуан* (1765—1826) — відомі французькі актори.

С. 403. *Дюканж Віктор* (1783—1833) — французький романіст і драматург.

Граф де Кератрі Огюст Іларіон (1769—1859) — французький ліберальний політичний діяч і публіцист. У Бальзака йдеться про його книгу «Моральні й фізіологічні спостереження».

С. 404. Пікар Луї Франсуа (1769—1828) — французький актор і драматург.

С. 407. Радкліф Анна (1764—1823) — англійська письменниця, авторка «готичних романів».

С. 412. Бюффон Жорж Луї (1707—1788) — відомий французький учений-природознавець, автор багатотомної «Природничої історії».

С. 413. ...Руссо, але без Терези. — Тереза Левассер (1721—1801) — дружина Ж. Ж. Руссо.

С. 415. Клариса Гарлоу — героїня однойменного роману англійського письменника Семюела Річардсона (1689—1761).

С. 417. В розмовах часто зринало його ім'я — Луї. — Йдеться про Луї Ламбера, героя однойменного роману Бальзака.

С. 419. ...проти пантеїста, і досі живого й шанованого в Німеччині. — Мається на увазі Йоганн Вольфганг Гете (1749—1832).

С. 421. Байка «Два приятелі» — твір Лафонтена.

С. 428. ...кого, як великого Данте, оберігатиме божественний лавр Вергілія. — В «Божественній комедії» італійського поета Данте Аліґ'єрі (1265—1321) його провідником по пеклу виступав римський поет Вергілій Марон Публій (70—19 рр. до н. е.).

С. 431. Фуа Максиміліан Себастьян (1775—1825) — наполеонівський генерал; у період Реставрації — один з керівників ліберальної опозиції.

С. 435. «Германік» — трагедія Антуана Вінсента Арно (1766—1834). Поставлена 1817 р., викликала конфлікт між роялістами й лібералами, оскільки містила випадки проти роялістської реакції.

С. 438—440. Сонети «Стокротка польова» і «Камелія» написані для Бальзакового роману поетом Ласаї, сонет «Стокротка» — Дельфіною Жіраден, сонет «Тюльпан» — Теофілем Готьє.

С. 439. Арістарх (217—145 рр. до н. е.) — давньогрецький учений, який мав репутацію суворого, але справедливого критика.

С. 445. «Тисяча й один день» — збірка перських казок, які на початку XVIII ст. були перекладені французькою мовою.

- С. 447. *Рене* — герой однойменної повісті Шатобріана.
Манон — героїня роману французького письменника Антуана Франсуа Прево (1697—1763) «Манон Леско».
- «*Оберман*» — роман французького письменника Етьєна Півєра де Сенанкура (1770—1846).
- С. 449. *Лампа Карсея* — удосконалена олійна лампа.
Циліндрик Фюмада — кишеньковий запалювальний пристрій.
- С. 450. *Сен-Клу* — місто на Сені нижче від Парижа; тут річка була перегороджена спеціальними сітями, щоб виловлювати утопленників.
- С. 452. «*Гіппократ, який зрікається дарів Артаксеркса*» — картина французького академічного художника Луї Жіроде (1767—1824).
- С. 456. *Кур'є Поль Луї* (1772—1825) — французький письменник-сатирик, автор памфлетів проти режиму Реставрації.
- С. 458. «*Смарра*» і «*Жан Сбогар*» — повісті французького письменника-романтика Шарля Нодье (1780—1844).
«*Петер Шлеміль*» — фантастична повість німецького письменника Адальберта Шаміссо (1781—1838).
«*Жоко*» — книга французького вченого й письменника Шарля Пужена (1755—1839).
- С. 462. *Дюссо Франсуа Жозеф* (1769—1824), *Ф'єве Жозеф* (1767—1839), *Жофруа Жюльєн Луї* (1743—1814), *Гофман Франсуа Бенуа* (1760—1828) — французькі літератори, співробітники газети «*Журналь де Деба*» в часи Першої імперії та Реставрації.
- С. 464. ...присутнього тут *Еміля Блонде*, *Клода Віньйона*, *Скріба*, *Теодора Леклера*, *Фелісьєна Верну*, *Же*, *Жуї*, *Лусто*. — Тут Бальзак поряд з вигаданими персонажами Блонде, Віньйоном, Лусто називає тогочасних французьких літераторів. *Скріб Ежен* (1791—1861) — драматург, автор комедій, водевілів тощо. *Теодор Леклер* (1777—1851) — драматург, автор побутових п'єс. *Же Антуан* (1770—1854) — публіцист і літератор. *Жуї* (псевдонім Віктора Жозефа Етьєна, 1764—1846) — ліберальний публіцист.
- С. 466. «*Корсар*» і «*Лара*» — поеми Байрона, що належать до циклу «східних поем».
- Деліль Жак* (1738—1813) — французький поет і перекладач.
- С. 470. *Потьє Шарль* (1775—1838) — французький комічний актор.
- С. 471. ...мелодраму «*Бертрам*» — п'єсу, написану як наслідування однієї трагедії *Метьюріна*. — Йдеться про французьку переробку

трагедії «Бертрам» англійського письменника-романтика Чарлза Метьюріна (1782—1824).

С. 472. *...як Паста каже в «Танкреді».*— Італійська співачка Джудітта Негрі Паста (1798—1865) виступала в опері італійського композитора Джоакімо Антоніо Россіні (1792—1868) «Танкред».

С. 473. *Бог Термінус* — бог меж і кордонів у давніх римлян. *Імброльйо* (і т.) — п'єса зі складною і запутаною інтригою.

С. 479. *Мадмуазель Марс Анна* (1779—1847) — французька комедійна актриса.

С. 481. *Бейль П'єр* (1647—1706) — французький учений, філософ і письменник, автор славетного «Історичного і критичного словника».

С. 487. *Канцлер Крузо* — так у Парижі часів Реставрації називали віконта Шарля Анрі Дамре (1760—1828), канцлера з 1815 р.

С. 488. *Алькальд* — сільський староста в Іспанії.

С. 490. *Томір Філіпп* (1751—1843) — французький скульптор і різьбяр по металу.

С. 491. *Лаїса* — грецька куртизанка (VI ст. до н. е.).

С. 493. *Жеронт* — кволий дідуган у комедії Жана Франсуа Реньєра (1656—1709) «Єдиний спадкоємець».

С. 495. «*Фігаро*» — сатирична газета, виходила в Парижі часів Реставрації.

С. 496. *Віконт Демосфен* — так у статті прозваний Состен де Ларошфуко, який за Карла X відав справами мистецтва. Уславився тим, що наказав балеринам подовжити спідниці і понаклеювати фігові листки на статуях у Луврі.

С. 497. *Барон Паск'є Етьєн Дені* (1767—1862) і *герцог Деказ Елі* (1780—1860) — діячі з групи доктринерів, поміркованих роялістів, які виступали за дотримання «Конституційної хартії» 1814 р.

С. 499. *Блюхер Гебард* (1742—1819) — пруський генерал, командувач німецьких військ у битві при Ватерлоо.

С. 502. *Бобеш* (псевдонім актора Манделара) — балаганний актор.

С. 503. *Шарле Нікола Гуссен* (1792—1846) — французький художник.

С. 509. «*Скарбниця фей*» — багатотомне ілюстроване видання французьких казок.

С. 510. *...пройшовши у такій спосіб Квадіньську ущелину.* Зазнавши поразки у битві з самітами у Квадіньській ущелині (321 р. до н. е.), римляни на знак покори й ганьби змушені були пройти «під ярмом» — під скрещеними списами.

С. 530. *Зустрінемося з вами у Барбена.* — Цитата з комедії Мольєра «Вчені жінки». Клод Барбен — паризький видавець кінця XVII ст. *Фредерік* — псевдонім драматурга Фредеріка Дюпеті (1785—1827).

С. 531. *Собі я залишаю... Італійців* — тобто Італійську оперу в Парижі.

Робіно, пані Сахі — тогочасні балаганні актори.

Фюнамбюль — балаганна трупа.

С. 532. *Беньйо Жак Клод* (1761—1835) — політичний діяч, поміркований рояліст.

Реналь Гійом Тома (1713—1796) — французький учений доби Просвітництва, автор широковідомої «Філософської і політичної історії установ і торгівлі європейців в обох Індіях», яка містить палкий протест проти работоргівлі й рабства.

Неккер Жак (1732—1804) — женецький банкір, був міністром фінансів у Франції за Людовіка XVI.

С. 538. *Лабрюйєр Жан* (1645—1696) — французький письменник-класицист, автор славетної книги «Характери, або Звичаї цього століття».

С. 539. *Госс Етьєн, Дюваль Александр, Баур-Ларміан П'єр* — другорядні французькі літератори першої третини XIX ст.

С. 542. «*Перські листи*» і «*Дух законів*» — знамениті твори Шарля Монтеск'є. «Перські листи» — дотепний сатиричний роман, не позбавлений певної фривольності; «Про дух законів» — ґрунтовний політично-філософський трактат.

С. 545. *Вілель Жозеф* (1773—1854) — французький політичний діяч, крайній рояліст, у 1821—1827 очолював кабінет міністрів.

С. 548. «*Мессенські елегії*» — поетична збірка К. Делавіня.

С. 549. «*Манлій Капітолійський*» — трагедія Антуана Лафосса (1653—1708).

С. 553. *Альцест і Філінт* — основні дійові особи комедії Мольєра «Мізантроп».

Октавій і Цінна — головні персонажі трагедії Корнеля «Цінна».

Клариса і Ловелас — центральні герої роману Річардсона «Клариса Гарлоу» (див. комент. с. 415).

С. 556. *Юлія і Клара* — персонажі роману Ж. Ж. Руссо «Нова Елоїза».

С. 564. *Тюркаре* — герой однойменної комедії французького письменника Алена Рене Лесажа (1668—1747), колишній лакей, що розбагатів на спекуляціях.

С. 572. *Боссюе Жак Бенінь*.— Див. комент. до «Ежені Гранде», с. 175.

С. 574. *Право первородства* — феодальне право, за яким старший син успадковував маєтності батька.

С. 583. *Герцог Беррійський* — племінник Людовіка XVIII, вбитий у лютому 1820 р. лимарем Лувелем.

С. 599. *Аретіно П'єтро*.— Див. комент. до «Передмови до першого видання «Втрачених ілюзій», с. 232.

С. 612. *...звірячі жорстокості, як у тисяча вісімсот п'ятнадцятому та шістнадцятому роках...* — Ідеться про терор роялістів проти республіканців і прибічників Наполеона в перші роки Реставрації.

С. 613. *Маркіз Лафайєт Марі Жозеф* (1757—1834) — політичний діяч, учасник революцій 1789—1794 рр. і 1830 р.

С. 618. *Пекський міст* — міст через Сену біля Парижа, по якому 1815 р. війська союзників вступили у французьку столицю.

С. 619. *Фрерон Елі* (1718—1776) — літературний критик.

С. 630. *Мілон Кротонський* — давньогрецький атлет, який жив у VI ст. до н. е.

С. 633. *Чінті* (псевдонім Сінтії Монтелан, 1801—1863) — французька співачка.

Гарсія Мануель Вінсент (1775—1832) — співак-тенор, батько відомих французьких співачок Марі Малібран і Поліни Віардо.
Левассер Нікола Проспер (1791—1871) — відомий співак.

С. 634. *Маленька Фе* — Леонтіна Фе (1811—1876) — комічна актриса.

С. 635. *Партія брата короля* — прибічники брата Людовіка XVIII графа д'Артуа, майбутнього короля Карла X, крайні роялісти.

С. 649. «*Зозуля*» — в часи Бальзака невеликий диліжанс.

С. 657. *Уврар Габріель Люсьєн* (1770—1846) — французький банкір і фінансист.

С. 664. *Сеїд* — персонаж трагедії Вольтера «Магомет», відданий раб. Тут — ревний прибічник.

С. 679. *Мерсьє Луї Себастьян* (1740—1814) — французький письменник; у книзі «Картини Парижа» яскраво змалював побут і звичаї французької столиці останньої третини XVIII ст.

С. 681. *Жаккар Жозеф Марі* (1758—1834) — французький ткач і механік, який удосконалив ткацький верстат.

Грендорж Андре — французький ткач, жив у XVI ст.

Руве Жан — у Франції вважається, що він перший почав сплавляти ліс плотами; жив у XVI ст.

Ван Робє Ян — засновник ткацької мануфактури (1665), яка успішно конкурувала з фламандськими.

...перс, що подарував нам марену... — Жан Альтен (1709—1774), перс з походження, довгий час жив у Франції, де почав культивувати марену, з коріння якої добував алізарин — фарбу для тканин.

С. 683. *Граф де Ласказ Д'єдоне* — наближений Наполеона, перебував при ньому на острові Святої Єлени.

С. 685. *Мейсоньє Ернест* (1815—1891) — французький художник.

С. 689. *Маскаріль* — популярний у французьких комедіях XVII—XVIII ст. образ хитрого й пронозливого слуги.

С. 692. *Лаблаш Луї* (1794—1858) — французький співак.

С. 707. *Фабій Кунктатор*. — Див. комент. до «Турського священика», с. 38.

С. 710. *Сантіар* — міра площі, дорівнює 1 кв. метру.

С. 720. *Помона* — у давніх римлян богиня садівництва.

С. 747. *Поль і Вірґінія* — герої однойменного сентиментально-ідилічного роману французького письменника Жака Анрі Бернардена де Сен-П'єра (1737—1814).

Автор «Елоа» — письменник-романтик Альфред де Вінї (1797—1863).

Знаменитий Гез — письменник Жан Луї Гез де Бальзак (1597—1654).

Дюпюїтрен Гійом (1777—1835) — французький хірург.

Граф де Монлозьє Франсуа Домінік (1755—1838) — політичний діяч і публіцист.

С. 748. *«Єднання і забуття»* — демагогічна фраза із «Конституційної хартії» Людовіка XVIII, яка закликала до «примирення» французів у реставрованій монархії Бурбонів.

С. 749. *...посаду голови великої виборчої колегії...* — 1820 р. у Франції було поновлено систему двох виборчих колегій: малих колегій в округах (де голосували люди з певним майновим цензом) і великих колегій у департаментах (де вдруге голосували лише виборці з високим майновим цензом). Завдяки цьому дворяни й багаті буржуа двічі голосували за своїх депутатів.

С. 762. *Діманш* — персонаж комедії Мольєра «Дон Жуан», крамар. *«Лафлер, насип-но золота в мої кишені!»* — фраза із комедії Реньяра «Єдиний спадкоємець», де діє чесний і водночас спритний слуга Лафлер.

С. 763. *Дювіке П'єр* (1766—1835) — паризький театральний критик.

С. 764. *Миша*. — В романі «Пишнота і злиденність куртизанок» Бальзак так пояснює це слово: «Миша», слівце вже застаріле, означало дівчинку десяти-одинадцяти років, статистку якогось театру, найчастіше опери; розпусники рослили її для пороку й безчестя».

С. 774. *Пейронне Шарль* (1778—1854) — реакційний політичний діяч.

С. 780. *Лозен*. — Пті-Кло іронічно порівнює Люсьєна з герцогом де Лозеном, який полонив кузину Людовіка XIV й зрештою одружився з нею всупереч волі короля.

С. 793. *Мальзерб Гійом* (1721—1794) — французький політичний діяч.

С. 797. *У Франції поет не зобов'язаний бути бенедиктинцем*. Серед членів чернечого ордену бенедиктинців було чимало вчених, які збирали й видавали античні рукописи.

Жак Кер (1395—1456) — купець, який нажив великий капітал торгівлею зі Сходом, скарбничий короля Карла VII.

С. 804. *...наш орден вірить тільки у світську владу.* — Йдеться про орден єзуїтів.

С. 805. *Архієпископ Гранадський* — персонаж роману Лесажа «Жіль Блаз».

С. 807. *«Роберт-диявол»* — опера композитора Джакомо Мейєр-бера (1791—1864).

«Подорожні картини» — книга нарисів Генріха Гейне (1797—1856).

С. 808. *«Врятована Венеція»* — трагедія англійського драматурга Томаса Отвея (1651—1685).

С. 809. *Абат де Вермон* — учитель французької мови Марії Антуанетти, австрійської принцеси, а згодом дружини Людовіка XVI і королеви Франції.

С. 820. *Манюель Жак Антуан* (1775—1827) — французький політичний діяч ліберального напрямку.

Дмитро Наливайко

З М І С Т

СЦЕНИ ПРОВІНЦІЙНОГО ЖИТТЯ

- «Сцени провінційного життя»
Передмова до першого видання
Переклав Анатоль Перепадя 6
- ТУРСЬКИЙ СВЯЩЕНИК
Переклав Анатоль Перепадя 7
- «Ежені Гранде»
Передмова до першого видання
Переклав Анатоль Перепадя 64
- ЕЖЕНІ ГРАНДЕ
Переклала Елеонора Ржевуцька 66
- «Втрачені ілюзії»
Передмова до першого видання
Переклав Віктор Шовкун 225
- «Давид Сешар»
(«Поневіряння винахідника»)
Передмова до першого видання
Переклав Віктор Шовкун 228
- ВТРАЧЕНІ ІЛЮЗІЇ
Частина перша
ДВА ПОЕТИ
Переклав Дмитро Паламарчук 233

Частина друга ПРОВІНЦІЙНА ЗНАМЕНИТІСТЬ У ПАРИЖІ <i>Переклали Дмитро Паламарчук і Віктор Шовкун . . .</i>	361
Частина третя ПОНЕВІРЯННЯ ВІНАХІДНИКА <i>Переклав Віктор Шовкун</i>	649
Коментарі Ю. І. Даниліна та Д. С. Наливайка	837

Литературно-художественное издание

ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК

Сочинения в десяти томах

Том 4

ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ КОМЕДИЯ

ЭТЮДЫ О ПРАВАХ

СЦЕНЫ ПРОВИНЦИАЛЬНОЙ ЖИЗНИ

Перевод с французского

Киев

Издательство

художественной литературы

«Дніпро»

На украинском языке

Художник *В. С. Василенко*

Художне оформлення *Я. М. Яковенка*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *І. М. Драгончук*

Коректори *О. С. Зінченко, Л. К. Таланова*

ИБ № 3622

Здано до фотоскладання 23. 05. 89.

Підписано до друку 23. 04. 90.

Формат 84 × 108 ¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура банниківська. Друк високий з ФПФ
Умовн. друк. арк. 45,36. Умовн. фарбовідб. 45,57

Обл.-вид. арк. 49,29. Тираж 100 000 пр.

Зам. 9-231 Ціна 4 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

252601 Київ-МСП вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Бальзак, Оноре де.

Б21 Твори: В 10 т.— К.: Дніпро, 1990—

Т. 4.: Людська комедія: Етюди про звичаї: Сцени провінційного життя: Пер. з фр. / Комент. Ю. І. Даниліна та Д. С. Наливайка.— 861 с.: портр.

ISBN 5-308-00787-X (т. 4)

ISBN 5-308-00450-1

До тому увійшли «Сцени провінційного життя»: «Турський священик», «Ежені Гранде», «Втрачені ілюзії».

Б $\frac{4703010100-242}{M205(04)-90}$ передплатне

ББК 84.4Фр

475.216

~~XXXXXXXXXX~~

2